

**A RÁDAY
GYŰJTEMÉNY
ÉVKÖNYVE**

**III.
1983**

Budapest 1984

A RÁDAY
GYŰJTEMÉNY
ÉVKÖNYVE

III.
1983

Budapest 1984

Szerkesztő bizottság

BENDA KÁLMÁN

BELICZAY ANGÉLA ERDŐS GYÖRGY

NAGY EDIT SZABÓ JULIANNA

III
1983

Megjelent
a Magyar Tudományos Akadémia — Soros Foundation Bizottság
anyagi támogatásával

A pápai halottaskönyv

A magyar reformáció népénekeskönyveiben már a legkorábban¹ jelentkeznek a temetési, közkeletű néven halottas ének. A Váradi Énekeskönyvben hat, a Szegedi Gergely nevével jelzett 1569-i debreceniben és Huszár Gáléban (1560) újabb egy-egy, Bornemisziában további hat, az 1590-i debreceniben ismét öt újonnan jelentkező halottas szöveg bukkan fel. Ezekhez járul Szilvás-Újfalvi Imre első önálló halottas gyűjteménye, az 1598-i őskiadást tekintve ismeretlen, de 1602. évi, a végén talán két, legfeljebb három levéllel megcsonkult unikum-példányban fennmaradt második kiadásának² hat új éneke. Az előzőkből itt egy sem hiányzik; a fennmaradt rész magyar énekeinek összes száma tehát huszonöt.³ A kiadvány címlapja szerint e „második editio bővebb az elsőnél”, de aligha lehetett bővebb az 1606-ban kiadásra került harmadiknál, melynek 19 számozott levele csak eggyel több elődjének fennmaradt részénél (ezzel szemben nyomása valamivel sűrűbb).

A Debrecenben, 1598. pünkösdi hava 12. napján kelt előszónak (a későbbi, 1698-as dátummal keltezett kiadásokból elhagyott) utolsó bekezdéséből idéznünk kell Újfalvi egy-két megállapítását:⁴

„... Itilem hogy egy is nincsen igen régi benne: mert az pápistaságban deákul mondottak officium defunctorum az zsoltárt. Továbbá találtam még ezek kívül többet is, jóllehet igen keveset: de én nekem elégnek tetszenek ezek. És ugyan kívánnám, ha immár nem többitenék. Osztottam három részre: az elsőben vadnak az mellyeket az halottas ház előtt szoktanak mondani. . . De ez osztás nem oly köteles, hogy változás nem nem lehetne benne, mely az cantoroknak eszességén áll. Légy eszességben jó énekes.”

Az énekeskönyv tartalma e megállapításoknak kissé ellentmond: ui. a gyűjtemény anyagában vannak igen régi, sőt latin nyelvű szövegek is, mégpedig félreérthetetlenül olyan elhelyezésben, ami bizonyossá teszi, hogy ezeket az énekeket a temetési szertartás keretében, mégpedig latin szöveggel, valószínűleg a lelkész énekelte. Így pl. az első résznek, „melyben vadnak azok, az mellyeket az halottnak föl vétele előtt szoktanak mondani”, első éneke a latin szövegű, nyilván gregorián dallamával való éneklésre szánt *Canticum Simeonis*. Erre utal a bibliai versenként nyomtatott Vulgata-szöveget követő latin nyelvű utasítás:

„In quibusdam Ecclesiis Germanicis primum versus Minister Ecclesiae: sequentes duos Chorus decanat. Quibus minister Orationem subjicit, respondente Choro, Amen. Porro latino canticum istud hoc loco inferre placuit, donec conveniente melodia in Ungaricum ab aliquo convertatur.”

Látjuk ebből, hogy Újfalvi példaként említi azokat a német eklézsiákat, ahol a Simeon énekét a lelkész és a gyülekezet, ill. a kórus latinul, gregorián dallammal és

responsorikus formában énekli, de könyvébe csak addigra vette fel ebben a formában, míg valaki alkalmas melódiával magyarrá alakítja. E rész második, szintén latin nyelvű (és az előszóban mondottaktól eltérően nagyon is régi eredetű) éneke a „*Media vita in morte sumus*” szekvencia. Ennek azonban Huszár Gál óta⁵ ismeretes magyar szövegét is közli, mely azután megmaradt a további kiadásokban, az 1791-i első kótás kiadásban az ősi gregorián melódiára emlékeztető variánsdallamát is megtaláljuk és csak az 1807-i debreceni halottaskönyv-revízió hagyta el.⁶

A harmadik részben, a sírnál mondandó énekek között szintén találunk egy igen régi latin éneket: Aurelius Prudentius „*Jam moesta quiesce quaerela*”-ját, melynek 16. századi népszerűségében a humanista ódastílust tükröző metrikus dallamnak is része lehetett. Ennek az énekek latin szövegét követően ott áll a Bornemisza óta ismerős magyar verzió is.⁷

Ha figyelembe vesszük, hogy a reformátori hagyatékot és az annak stílusából sarjadt, reá támaszkodó későbbi termést először — és egyben utoljára — összefoglaló 18. századi hangjegyes halottasaink szövegeinek száma 70—80 körül van, látjuk, hogy ennek az anyagnak mintegy harmadrésze (egyben kb. 20 dallam, ill. melodikus variáns) kétségkívül a 16. századból: a szövegeket tekintve a reformátori teológia és kegyesség, a dallamokat illetően pedig legrégebb, írásbeliségben fennmaradt dallamtörténeti stíluskorszakunk köréből származik. Mindezt azért fontos előjáróban szemügyre vennünk és kimutatnunk, mert a Pápai Halottaskönyv helyes értékelése azon fordul meg, hogy egy olyan korban, amikor az eredeti hagyományaitól egyre több téren elszakadó református egyház a 19. század egyetemes magyar szellemiségében is mutatkozó hagyománytalanodás jegyében állott, ez a viszonylag későn keletkezett gyűjtemény milyen mértékben hordozza a hagyományt elhanyagoló divatos irányzat bélyegét, illetve milyen mértékig kapcsolódik még mindig ahhoz a hagyományhoz, amit a debreceni halottaskönyv még 1807. évi revíziója után is nagyobb mértékben megőrzött a gyülekezeti énekeskönyvnl.

Már másutt megemlékeztünk arról, hogy halottaskönyveink régi énekei népünk énekkincsének a mindennapi élethez legközelebb álló, tehát legnépszerűbb, legnépibb és legmagyarabb rétegét jelentik.⁸ A halottas éneklést mint hagyományt nem csupán, még csak nem is elsősorban az egyház — református vonatkozásban amúgy is oldott és egyszerű — liturgiája, hanem a temetésnek a templomi istentiszteletnél sokkal feszelenebb lefolyása, de még ennél is inkább a háznál történő halottvirrasztás ápolta és gazdagította leginkább. A halottvirrasztásnak, mint népszokásnak, míg el nem enyészett, lehettek és voltak is az egyházi tanítás, sőt a jóízlés és a kegyelet szempontjából is kifogásolható jelenségei. Mégis, amíg és ahol fennállott, nagymértékben hozzájárult a népzenei hagyomány megőrzéséhez, amint azt Lajtha Lászlónak és munkatársainak Sopron megyében végzett kutatásai is bizonyítják.⁹

Az egyház tanítása itt juthatott legközelebb a nép széles rétegeihez, különösen a jobbágysorban élő szegénység egyszerű, hagyományörző életritusához. Legfőbb kapcsolódási pont a keresztyénség-előtti állapotból átörökölt halottsirató, melynek improvizált, de fölépítésében ősi kötöttségű szövege és sajátos recitáló dallama egyaránt tág és mély tér- és időbeli összefüggéseket hordoz.¹⁰ A halottsirató későbbi fokán „már nem hallani prózában rögtönzött, személyes siratót, hanem verses, állandó szövegeket énekelnek, állandó formájú dallamra. E versekben itt-ott felcsillan egyházi halottas énekek egy-két foszlánya... Későbbi fejlődési fok: a személyes, egyéni kifejezést felváltotta a tipikus, rögzített szöveg.”¹¹

Ezen a ponton a nép kezébe veszi a „felülről” hozzá származott, kötött szövegű anyagot és a világi népdaléhoz hasonlóan kezeli. A szövegeket messzemenően tiszteletben tartja, hiszen azokat készen kapta a vele egyazon életformában, sors- és ér-

dekközösségben élő prédikátortól, vagy diáktól, azonkívül írásban tudja rögzíteni és el is tudja olvasni.¹² A dallamokkal, melyeket nem szokott, mert nem is tud leírni, másképpen bánik: variálgatja őket, de sajátos módon alkatuk lényeges vonásait éppen ezzel a variáló módszerrel csiszolja ki és őrzi meg. A túlvilági életbe vetett hite még az ősvallásból áthozott örökségéhez tartozik; azt tehát — egyházi kifejezéssel élve — ó-emberi világába is beletartozónak érzi és vállalja. Egészben véve: amíg és amilyen mértékben kapcsolódik az egyház népszerű tanítása és a népi életforma, addig és annyira él és fejlődik az egyházi tartalmú néphagyomány.

Az új ízlés azonban a nyugatias jambus-verselést és a hozzávaló dallamstílust terjeszti el már a 18. század második felétől kezdődően. A 19. században ez a régítől elütő, formailag igényesebb, más mondanivalójú stílus uralkodóvá válik, terjeszti az irodalmi-iskolás műveltséget, mely ezáltal eltávolodik a népi hagyományos kultúrától. A korábban lényegileg osztatlan nemzeti műveltség kettészakad, a nép között fennmaradt, leegyszerűsödött, de organikusan továbbélő nemzeti hagyományt a tanultak nem sokra tartják már, a fejlődés magával hozza a népi hagyomány teljes elsorvasztását, az ősi életforma visszafordíthatatlanul felbomlik.¹³ Mindezt, mint történelmi és fejlődési szükségszerűséget el lehetne fogadnunk, ha a kialakuló új nemzeti műveltségbe szervesen beleépülne mindaz, ami az ősi hagyományból időtálló és életképes. Ez azonban csak igen ritkán, napjainkban szinte egyáltalán nem sikerül.

Sajnos a 19. század elején megjelent gyülekezeti énekeskönyv a reformatori hagyomány csaknem teljes felszámolásának jegyében készült. Ez jut kifejezésre a négy szuperintendencia egyező akarataival megfogalmazott, Pesten, 1806. aug. 24-én kelt előszóban, mely a hívek megkérdezése nélkül ugyan, de az ő nevükben¹⁴ mond hamis ítéletet az addig használt énekek felett. Ez az előszó az újító mozgalom Erdélyből kiindult kezdeményezésének dátumát az 1739. évben jelöli meg. Az évszám minden valószínűség szerint teszes, mert az újítási mozgalom az erdélyi református egyház 1727. évi kükküllővári zsinatának kezdeményezésére Zoványi György tiszántúli szuperintendens 1729-ben kiadott körlevelével indult el.¹⁵

A példátlan mérvű újítást az előszó azzal okolja meg, hogy „a' mai időkben... mind a' tudományok nagyobb mértékre jutottak; mind nyelvünk gyarapítódván, és csinosítódván, tökéletesebbé tevődött... a' vallásra tartozó vagy szent dolgoknak, oly eleven leírása és hathatós előadása, mely mind az értelmet gyönyörködtesse, mind a' szívet indítsa és buzdítsa, tudományt, és nem mindeneknek adatott elmebeli tehetséget kíván.”

Ma már látjuk, hogy a 19. század kezdetének felszínes és öntetszelgő református egyházi racionalizmusa e téren súlyos hibába esett: elvette az egyháztól és a néptől hagyományának a legnépszerűbb és legmélyebben átél, vagy átélhető részét: ősi énekeit, anélkül, hogy jobbat, maradandóbbat tudott volna adni helyébe.¹⁶ Nem is adhatott, hiszen ez az időszak a református egyház életében a fokozatos lelki megszikkadás kora volt. Az egyházi vezetők érdeklődésének és tevékenységének középpontjában nem annyira a hitbeli és kulturális, hanem inkább a közéleti és adminisztrációs kérdések állottak. Régen elmúlt már az az idő, amikor a legjelesebb magyar elmék az egyházon belül, az egyház életszemléletének jegyében alkottak. Igaz, hogy Csokonai, Kazinczy vagy Kölcsey egyformán reformátusok voltak, de sem az egyház munkásságukra, sem munkásságuk egyházukra nem gyakorolt különösebb hatást. Az egyház költészetét tiszteletreméltó másod-harmadrendű papköltők művelték, többnyire szerény képességgel de rendszerint nem csekély önérettel.¹⁷ A 19. század elejének irodalmi mérték szerint többnyire másodrendű, vagy éppenséggel gyöngye önképzőkori színvonalú egyházi énekköltészete a talán darabosabb és ódon, de mérhetetlenül magasabbrendű régi hagyomány rovására hirtelen kivirágzott.

Persze nem előzmények nélkül. Nyilván a Zoványi Györgyék 1729-i mozgalma mögött is énekköltői ambíciók húzódtak meg. A 18. századnak már az első felében egyre nagyobb számmal jelentek meg az ún. aprónyomtatványok: esküvői-, köszöntő- és halotti, vagy egyéb alkalmi énekek, többnyire egy-egy kinyomtatott alkalmi beszéd függelékeként, de itt-ott önállóan, sőt néha hangjegyekkel is. Főleg a kollégiumok székelyén jelennek meg az ilyenek, ami érthető is, hiszen a kántálás igen régi idő óta egyike az egyházi iskolákban tanuló szegény diákok jövedelmi forrásainak.¹⁸ A nyomtatványok mellett tudunk kézzel írt és egyes patronusoknak megküldött üdvözlőversekről, ill. énekekről is; ilyen pl. Csider Szabó Pál éneke, melyet 1731-ben készített Ráday Pál udvarlására.¹⁹ Ezenkívül a 16. század második fele óta egyre-másra készültek azok a kéziratos, egyházi, világi vagy vegyes anyagot tartalmazó — sajnos, szinte kizárólag hangjegyek nélküli — énekgyűjtemények, melyekben igen sok, az egyházi énekeskönyvekben nem található, régibb és újabb énekszöveggel találkozunk.

Idő tartoznak az akkoriban korántsem szellemi selejtet tartalmazó, ún. ponyvairodalom termékei is, amelyek között sok más régi és újabb termékkel együtt, igen sok 16—17. századi históriás énekünk is sokáig fennmaradt a nép körében. Ezeknek ponyvakiadásain többnyire ott szerepeltek az eredeti nótajelzések is, melyek nemzedékről-nemzedékre emlékeztették ez énekek kedvelőit a dallamok életben tartásának szükséges voltára. Hogy a históriás énekek dallamai és a magyar dicséretes és halottas énekek között mennyire régi és szoros összefüggés áll fenn, felesleges bizonygatnunk.

Ami a nyomtatott énekeskönyveket és énekeket nagyobb számban tartalmazó önálló kiadványokat illeti, hogy itt is a legnevezetesebbekről emlékezzünk meg, első ilyen, nem hivatalos egyházi énekeskönyvül használt kiadvány Ács (Áachs) Mihály *Zöngedező menyei kar-a* (Lőcse 1696), azután az ugyancsak lutheránus és pietista irányú Sartorius János *Lelki óra* című könyve (Wittenberg 1730). Református részről a sort Ráday Pál *Lelki hódolás-a* (1710) nyitja meg; kiemelkednek még, kivált népszerűség tekintetében Szőnyi Benjámín és Ecsedi Miklós saját szerzésű énekeskönyvei.²⁰ A kizárólag genfi zoltárdallamokra írt katekizmusi énekek Losontzi (Hányoki) Istvántól származó gyűjteménye, az *Éneklésben tanító mester* (Pozsony 1754) sohasem vált, nem is válhatott népszerű kiadvánnyá. Ellenben a népszerűség igényével lépett fel Losontzinak a kevéssel halála (1780) előtt, 1778-ban megjelent, Virág Mihály akkori dunamelléki szuperintendens által az egyházkerületben való használatra approbált, kottákkal is ellátott halottaskönyve.²¹

Losontzi a egyes olvasóhoz intézett előszavában a régi halottas énekekről ezt mondja:

„Én ezeket meg-szemlélvén, tapasztaltam, hogy sem metrumokra, sem értelmekre nézve a' mostani csinosabb időhöz nem alkalmatosok. Azért is... némellyeket egészen ki hagytam, mint csak szószaporításokat, nótáikra nézve esméretleneket,²² és azok helyében újakat tettem, mellyek rész szerént mások, rész szerént együgyűségem által formáltattanak. És hogy semmi akadályt az éneklésben ne okoznának: némellyeknek kótáikat is, amint tudtam, lerajzoltam.”

Az előbb felsorolt énekeskönyvek, mint Szőnyié vagy Ecsedié, régi ismert dallamokra írt új, egyszerű és népies levegőjű szövegeket tartalmaztak. Legfeljebb azt hiányolhatnók bennük, hogy versformáik, következőképpén nótajelzéseik csak kisebb részben utalnak régi magyar dicséret-dallamokra; többnyire inkább genfi zoltárdallamdiákat idéznek. Losontzi már tovább megy; magát az Újfalvi nevéhez fűződő hagyományos anyagot teszi egyéni — és korizlésének rostájára: egyrészt elveti, másrészt átdolgozza a hiányokat a maga és mások „együgyűségének” új termékeivel

tölti be. Ha ma az általa átdolgozott szövegeket azoknak az egykorú debreceni kiadásban található formájával egybevetjük, a változtatásokat csak igen ritkán találjuk sikerültnek, vagy szükségesnek. Ha talán a régi szöveg nyelviileg, vagy verstaniilag itt-ott valóban kezdetleges is, a változtatás negédessege, keresettsége mai ízlésünk számára még visszatetszőbb, mert modorosabb. A réginek még a darabosságát, kezdetlegességét is stílusnak érzékeljük, emebben inkább csak egy hibrid kor hamar avuló divatját látjuk. Az új szövegek többnyire csak az első strófában emlékeztetnek úgy-ahogy az átdolgozott eredetire. A régi, ha formailag nehézkes is volt, teológiai tekintetben többnyire értékes; tartalmilag is eltérő versekkel való helyettesítése még akkor is hiba, ha ezek egyébként — azaz a reformátori teológia mértéke szerint — nem kifogásolhatók.

Nincs hely részletesen végiglemezni az egész anyagot, de nem is ez a feladatunk. Szükségesnek véljük azonban, hogy néhány jellemző példával megvilágítsuk Losontzi átdolgozási módszerét és stílusát, mert bizonyos mértékig ez a stílus jellemzi az 1762 óta fennmaradt sárospataki és egyéb kollégiumi énekkari melodiáriumok új szövegeit²³ és ennek jegyében készültek az 1806-ban szerkesztett gyülekezeti énekeskönyv új, főleg alkalmi énekei, az evangélikusoknál az 1811-i ún. „nagy-győri” énekeskönyv²⁴ és a Beliczay Jónás-féle halottaskönyv²⁵ teljesen új szerzésű szöveganyaga és a kor kántori költészetének nagyszámú, kéziratokban fennmaradt termékei.

Három 16. századi eredetű ének első versének ősalakját és Losontzi-átdolgozta szövegét mutatjuk be az alábbiakban, az olvasóra bízva annak eldöntését, hogy az átdolgozás mennyiben tekinthető szükségesnek, illetőleg szerencsésnek.

Várad, 1566

Adj idvösséges kimúlást,
Úr Isten és elnyugovást,
testünk szerint jó meghalást,
mind holtig adj igaz vallást.

Losontzi, 1778

Oh Úr Isten! szabadulást,
adj lelkünknek megújulást,
és óhajtott boldogulást.

Debrecen, 1590

Jer, tegyük el az testeket,
adjuk meg tisztességeket,
jelentsük meg mi hitünket,
atyafiú szeretetünket.

Jer, tegyük el a' holt testet,
adjuk meg anyjának ötet,
a'honnan vett eredetet,
ételt, italt, öltözetet.

Várad, 1566

Megszabadultam már
én az testi haláltól,
és meg menekedtem
minden nyavalyáimtól,
büntől, az haláltól,
az csalárd világtól,
az örök kárhozattól.

én e' gyarló Világtól
minden nyomorúságtól
Büntől, félelemtől,
terhes nyavalyáktól,
Sátán csalárdságától.

Az erdélyi reformátusok 1837-ben elkészült énekeskönyve elsőnek olvasztotta be a megrostált halottas énekeket a gyülekezeti énekek közé. A halotti énekekből mindössze 23 maradt (CCXXII—CCXLIV. sz.). Köztük már csak két 16. századi eredetű éneket találunk. Sajátságos, hogy ez az énekeskönyv gyérszámú (27) dicséretdallamaihoz hangjegyeket is ad,²⁶ a saját, több esetben régi dallamú halotti énekeknél azonban csak a „maga nótáján” jelzéssel él. A dicséret- és az énekeskönyv végén álló kisszámú

zsolttárdallamok ritmusalakja tekintetében itt találkozunk először azzal a keresett, sokszor egyenesen értelmetlen beosztással, ami azután néhány év múlva éppen a Pápai Halottas hangjegyezési módjában jelentkezik újra. Másik említésre méltó újítása ennek az erdélyi énekeskönyvnek az, hogy református gyülekezeti énekeskönyvben itt jelenik meg először a G-kulcs és a tojásdad alakú modern hangjegy.

*

Az 1806. évi szerkesztésű énekeskönyv új dicséreteinek szerzői között Pálóczi Horváth Ádámon, a somogyi segédgondnokon kívül nem találkozunk dunántúli névvel. Egy ének szerzőségét ugyan Kálmán Farkas nyomán esetleg Lácza Szabó Józsefnek tulajdoníthatjuk,²⁷ ő azonban, bár az énekeskönyv-revizíó idejében a Dunántúlon szolgált, nem tekinthető törzssökös dunántúlinak. Arról tudunk, hogy valószínűleg az ő nevével hozhatók összefüggésbe az 1807-ben készített kéziratos „Éneklésre tartozó régulák”,²⁸ úgyszintén hogy ő és Fábíán József, azonkívül Veres István is a *Prédikátori Tárház* 1807. évi folyamában²⁹ értekeztek az énekeskönyv reformjának kérdéseiről. A dunántúli egyházkerületnek a 19. század első három évtizedében élt papköltőiről és munkáikról ezideig úgyszólván semmi ismeretünk, adatunk nincsen.

A külön dunántúli halottaskönyv létesítésének gondolata nyilván hosszabb időn át foglalkoztatta az egyházkerület vezetőségét és az énekszerzői babérokra pályázó lelkészeket is. A dunántúli szuperintendenciának eladdig nem volt saját halottaskönyve. Temetések azonban az élet kényszeréből következőleg mindig voltak, tehát valamiféle halottaskönyvnek régtől fogva használatban kellett lennie. A régebben használatos halottaskönyv — ahogy erről a Pápai Halottaskönyv előszava maga is beszámol — a Szilvás-Újfalvi-féle debreceni halottas, illetve annak 1819-ben revidéált újabb kiadása volt. Ugyanez az előszó, melyről azt is tudjuk, hogy magának Tóth Ferenc szuperintendensnek tollából származik,³⁰ arra is utal, hogy

„a dunamelléki főtiszteletű egyházkerület nem eléggé alkalmasoknak ítélvén ezen régi izléssel készült halotti énekeket, elfogadta a' Losonczy István által készített, és 1778-ban nyomtatásban kijött halottas könyvet.”

Ha már a dunamellékiek eltértek az egységes, régi debreceni típustól, itt volt az alkalom Dunántúl számára is, hogy saját magának készítsen halottaskönyvet.³¹ Azon nincsen semmi csudálkozni való, hogy Losonczy halottasának átvételét nem vállalták. Ebben a partikuláris önérzet mellett, figyelemreméltó szerepe lehetett a Losonczy-halottas 1813-i revíziója hibáinak is. Egyes kiadásokban ezek a hibák, kivált a hangjegyeket tekintve, a teljes értelmetlenségig fokozódtak. Azt ugyan nem tételezzük fel, hogy a dallamok értelmezhetetlen volta sokaknak feltűnt volna, de nyilván voltak, akik ezt a körülményt is észrevették és kifogásolták.

Az egyházkerület 1832. évi közgyűlésének 51. számú jegyzőkönyvi pontjában találjuk az első adatot a halottaskönyv előkészítése tárgyában:

„Felolvasott Fő T. Supt. Úrnak oskolai és vallásos több rendbéli könyvünknek hibás és törvénytelen kinyomtatásokról szóló fontos tudósítása, különösen és nevezet szerént azon halottas könyvünknek Veszprémben 1831-ben lett új kiadása bémutatattván, hogy milyen sok és tetemes hibákkal bővölködik. . . nem tsak tiszta magyar szavaink hibásan elforgattatva, hanem több betűk, szók, sőt egész sorok is ki hagyatva, vagy helytelenül toldva foldva lévén benne: melly oknál fogva, a' halottaink eltemettetésekor teendő éneklés dísztelenné és botránkozatóvá tétetik. Mindezeknek eltávoztatására nézve szükségesnek ítélvén a' Generalis Consistorium legelsőben is ezen rendes halottas könyvünknek megigazított és megjobbitott formában leendő kinyomtatását eszközölni, felszólíttatnak ezennel minden ahoz értő tudósaink, hogy halotti énekeket

készíttessenek, beküldvén azokat Fő T. Supt. Úrhoz, ki a' maga felvigyázása alatt, a' régi halottas könyvbeli énekeket kiválogattatja, megjobbittatja, újabbakkal szaporíttatja, bévátván mind erről a jövő gyűlésben tudósítása."

Az ügy elindítója tehát maga Tóth Ferenc, a jeles tudós püspök volt. A szóban forgó, valóban fölöttébb hibás veszprémi kiadvány Losontzi halottaskönyvének egy, Virág Mihály approbatióját és Losontzi előszavát is tartalmazó kiadása.³²

Az 1833. évi közgyűlési jegyzőkönyv 54. sz. pontja szerint: „jelentette Fő Tiszt. Superintendens Úr, hogy már kezénél vagynak mintegy 50 énekek, még többeket vár hozzá és a' jövő gyűlésben megteszi jelentését."

Az 1834. évi 103. számú jegyzőkönyvi pont arról szól, hogy:

„edgy új és alkalmas halottas könyv kiadásáról lévén emlékezet, minthogy edgy 1830-ban Pesten Trattner és Károlyi Typographiájában kiadott és közkezen forgó Halottas Könyv titulusán ez van: „A' Helvetica Confessiót tartó Superintendentiáknak rendeléséből” — erről a' rendelésről semmit sem tud a' Dunán túli Superintendens. Írattassék azért, mind a' három fő superintendentiáknak ez eránt a „Nótáriusi Hivatal által és a' tudósítás mutattassék elől a' jövő gyűlésben."

Az 1835. évi 94. számú jegyzőkönyvi határozat még mindig a Trattner cégnél megjelent (szintén Losontzi halottas énekeit tartalmazó), mint a továbbiak mutatják, hamisított egyházi authorizációt tartalmazó kiadással foglalkozván, közli a többi egyházkerületektől vett értesülést:

„...a' többi kerületek erről nem tudnak, a' könyvet nem ismerik. Írattasson budai ágens Porkoláb Dániel úrnak, hogy szóljon erről a' Trattner könyvnyomtató intézet birtokosaival, hogy ezt mi okon és kinek tudtával vagy engedelmével tették? — s tudósítsa Fő T. Supt. Urat."

Nincs tudomásunk arról, hogy Porkoláb Dániel eljárta-e a Trattner cégnél és ha igen, eljárásának mi lett az eredménye? Magát az inkriminált kiadást nem láttuk, annyit azonban megállapítunk, hogy más, kezünkbe került, minden esetben Losontzi halottasát tartalmazó korábbi és későbbi Trattner-kiadványokban nem találkoztunk az egyházkerület részéről joggal kifogásolt hamis approbációval.

Az 1836. évi 96. számú jegyzőkönyvi pont szerint:

„Superintendens Úr jelenti, hogy még mostan is küldettek hozzá némely halotti énekek."

A részletes tudósítást a következő évre halasztották. Az 1837. évi 98. számú jegyzőkönyvi pont is arról szól, hogy a kiválogatás még mindig nem történt meg és a püspöki jelentést egy évvel későbbre halasztják. Ugyanilyen értelemben szól a 1838/79. számú jegyzőkönyvi pont is, hozzáadván, hogy

„Főtiszt. Superintendens Úr a' nála lévő e' célra hozzá küldött éneket kiadja a' hozzáértő némelly tudósoknak a' megvizsgálásra..."

Hogy mi okozta ezt az évről-évre húzódo késedelmet, ma már közelebbi adatok hiányában nem tudjuk megállapítani. Feltételezhető, hogy nem annyira technikai, mint inkább közelebről nem ismert személyi okok játszhattak közre ebben, mert az esetleges technikai nehézségeket a jegyzőkönyvek nem hallgatták volna el. Inkább a személyi okok azok, amikről a kortársi tapintat és a kormányzati okosság jobbnak látja hallgatni a hivatalos dokumentumokban, pedig a történelmi érdeklődés számára éppen ezek volnának a legtanulságosabbak.

Az 1839. évi tavaszi közgyűlés 94. számú határozatával a halottaskönyv ügye úgy látszik elmozdul a negyedik éve beállott holtpontról:

„Miután mindenféle halottakra készült énekek vagynak a' beküldöttek között, azokból és a' régi-
ből kiválogatva, megjobbítva egy egész szerkesztesség öszve Főtisztelendő Superintendens Úr
felvigyázása alatt és nyomattassék ki.”

Tehát még mindig hátra van a beküldött pályamunkákból és a régi anyagból való válogatás és szerkesztés munkája. Arra nézve, hogy összesen hány ének érkezett be, nincs semmi adatunk, de ha a beérkezettek száma 1834-ben ötven volt, ez a szám öt év alatt jelentékeny mértékben gyarapodhatott.

Az 1840. évi 75. számú határozat már arról intézkedik, hogy a halottaskönyv „két ezer példányokban mintegy hat árkusokra, új kótákkal kinyomattassék”.

Az 1841. évi 107. számú közgyűlési határozat szerint:

„mivel a' kottáknak réz vagy acél táblákra metszés általi kinyomatása a' főiskolai könyvnyomó
intézetet kezelő Tóth András úr előadása szerint az énekes könyv árát magasra emelte.”

A közgyűlés fametszésű kóták készíttetését határozta el és az elkészíttetésre a Pesten gyakrabban megforduló és az efféle dolgokban jártas Stettner György „oktató urat” kérte fel.

A Pápai Halottaskönyvet a szakirodalom általában az 1841-es évszámon tartja nyilván. Ez annyiban helyes, hogy a név nélkül, de Tóth Ferenc szuperintendens fogalmazásában megjelent előszavának dátuma 1841. augusztus 15-e. Valójában azonban az énekeskönyv 1842-ben jelent meg először Pápán, a ref. főiskola betűivel.³³ Az első kiadást már egy évvel később követte a második. A külön halotti énekeskönyvek használatát elyben feleslegessé tevő 1921-i szerkesztésű énekeskönyv első kiadását követő évben, 1922-ben Pápán 36. kiadása jelent meg. Utolsó ismert kiadása — editio-sorszám nélkül — Budapesten, 1939-ben látott napvilágot.³⁴

Az előszó utolsó bekezdésének második fele különös figyelmet érdemel. Ezt mondja:

„az ekkép öszveszerkesztett halotti énekek, kóta szerinti melódiáikkal együtt kinyomattatni, —
az új énekek szerzőinek neveik pedig az egyházkerület levéltárába, emlékezet okáért, betétetni
rendeltettek.”

További szó nem esik az egyházkerületi jegyzőkönyvben a halottaskönyv szerkesztésével kapcsolatos dolgokról. Az 1842/104. számú határozat mindössze arról intézkedik, hogy egy példány ára 18 váltó krajcárban állapíttassék meg, amint az a két első kiadás címlapján is olvasható.

Rendkívül érdekes kérdés: kik voltak a Pápai Halottas új énekeinek szerzői? Sajnos, az egyházkerület levéltárának ma meglevő és tökéletes rendben tartott anyagában erre nézve semmit sem találunk. Az iratoknak a halottaskönyv előszavának híradása szerint, a vonatkozó közgyűlési szám alatt kellene lenniök, de sem itt, sem az 1841—42. évi irattári anyag más helyén nem található az énekszerzők neveinek jegyzéke. Vagy nem történt meg tehát a kerületi közgyűlési határozatnak végrehajtása, ami kevéssé látszik valószínűnek, vagy valaki ismeretlen időben az iratokat helyükről kiemelte és azok elkallódtak. Ez utóbbi feltevés valószínűsége mellett szól az a körülmény, hogy az átvizsgált évek közgyűlési iratai közül, lényegtelen egyéb hiányokat nem számítva, éppen a halottaskönyvre vonatkozó kísérőiratok hiányoznak teljességgel. Ennek következtében el kell vetnünk annak a lehetőségét is, hogy ezek az iratok az egyházkerületi könyvtár 1945. évi háborús veszteségei közé sorolhatók. Bármilyen okból és bármilyen körülmények folytán vesztek el a szerzőkre vonatkozó feljegyzések, hiányuk érzékeny veszteség a református énekszerzés eme művészi szem-

pontból nem jelentékeny, de egyház-kortörténeti vonatkozásaiban annál érdekesebb fejezetére nézve.

A 87 éneket tartalmazó gyűjteménynek mintegy 70%-a, összesen 62 ének feltételezhetően új szerzésű, mert előző nyomtatott kiadványokból nem ismerős. A frissen készült énekek egytől-egyig nótajelzések, tehát más dallamokra énekelhetők. A nótajelzésekben megadott dallamok megoszlása a következő képet mutatja (a már korábban is előfordult ilyen énekeket is számítva):

a 16 közül dallam közül 12-re énekelhető	22
3 énekeskönyvi dicséret-dallamra énekelhető	6
18 zsoltárdallamra énekelhető	43
együtt, tehát nótajelzéssel van ellátva	71 ének ³⁵ .

A 16 saját dallammal (hangjegyekkel) ellátott ének³⁶ mind előfordul valamelyik korábbi hangjegyes énekeskönyvben (többnyire a debreceni halottasban), tehát ezek kivétel nélkül a református halottaskönyvekben megőrzött dallamhagyományt folytatják. A három, nótajelzésekben szereplő énekeskönyvi dicséret-dallam közül kettő 16., egy pedig 17. századi, nem szólva a 16. századi keletkezésű, hazánkba a 17. század elején behozott genfi zsoltárokról. A korábbi halottaskönyvekben is előforduló 25 ének közül, mint láttuk, 16 a Pápai Halottasban dallamával szerepel, a többi kilenc³⁷ szintén a debreceniből, kisebb részben Losontziéből való.³⁸

A halottaskönyv megjelenéséről a *Potestáns Egyházi és Iskolai Lap* I. (1842) évfolyamában³⁹ lelkes hangú méltatás jelent meg „Újfalvy” aláírással, ismeretlen szerző tollából. Előjáróban elmondja, hogy aki eddigi ref. halottaskönyveinket ismeri, méltányolni fogja a dunántúli kerület rendelkezését, „melly szerint új, 's a' nyelv' hatalmas haladásának, az ízlés' terjedésének 's a' tisztult értelem' kívánatinak megfelelő halottaskönyvet készíteni s kiadatni parancsolt.” Elmondja még, hogy a régi halottaskönyvnek nemcsak a „nyelve hibás”,⁴⁰ hanem „énekei annyira prósaiak, hogy nem mondjam esetlenek, hogy közöttök egy pár költői emelkedéssel 's ihlettséggel írott hymnust alig találhatni.” Ezzel szemben az új kiadványban „csinos 's csaknem hibátlan nyelven, gondos ízléssel 's mély érzelemmel írt” énekeket találunk. . .” Kiemeli a 12., 13., 19., 26., 33., 45., 46., 49., 55., 62., 78. és 86. számúakat, melyek szerinte „létező legjobb hymnusaink közé méltán sorolhatók.”⁴¹ Kárna tartja, hogy ezek szerzőinek nevei, mint az előszó mondja, csak a szuperintendencia levéltárába tétetni rendeltettek és nincsenek külön megnevezve.⁴²

Elismerőleg nyilatkozik arról, hogy a könyv tartalma kellően gazdag, de hiányolja az egyes énekkezdősorok alfabetikus mutatótábláját. Sajátságos, hogy az egyetemes, mindenkori érvényű keresztyén bizonyásgtétel reformátori és biblikus szellemű megfogalmazásai iránt ennek a kornak nem volt érzéke. Nekik az kellett a temetésnél is, hogy „hasznos előjáró 's tisztviselő felett”, „ifjú házasok felett, kik rövid ideig éltek együtt”, „szülésben kis gyermekével együtt kimúlt anya felett”, „idegen utazó felett”, stb. Ilyen alkalmoszerűségek szülhettek olyan „szívrepesztő” énekeket, mint „Zokog a keserves szüle, elalél bánatában”, „Jöjj, némulj és borzadj halandó”, „Szívverésünk, jaj! fogytán áll”, vagy „Jaj, egy sebem másik érte”. Az egész könyv 87 éneke közül csupán 14 a közönséges halotti énekek száma, ezekhez számíthatunk még néhányat az úton és a sírnál mondandók közül, de bárhogyan számíjtuk is, az anyagnak mintegy háromnegyedrésze alkalmi rendeltetésű.

Az ismertetésnek zenei vonatkozásban különösen érdekes szakaszát idézzük:

„nevezetes új oldala e' halottas könyvnek, melly nép' számára írt énekes könyveinkben első, úgy szólva utat törő példa hazánkban, 's ez abból áll, hogy az egyes énekek' melódiái nem azon régi tökéletlen Maróti-féle, hanem zenészeti⁴³ kótákkal vagynak nyomtatva. Miután a' dunántúli

egyházkerület' főiskolájában létező iskola-mesteri seminariumban e' zenészet kották már több év óta tanítatnak: ezáltal a' kottáknak az egész egyházkerület' iskoláival megismertetése könnyen lehető; ezért a' főt. egyházkerület' ezen javítása méltánylást, és az illetők' részéről követeést érdemel."

Ehhez a szakaszhoz első észrevételünk az, hogy az ismertető talán dunántúli volt, mert beállításában feltűnő a Dunántúl érdekében való hírverés szándéka. De ha nem is volt dunántúli, akkor is részletekre kiterjedő értesülései voltak — nyilván dunántúliaktól — a pápai főiskola tanítóképző tagozatában bevezetett újításról. Az is szembeötlő, hogy az újítás érdekében kardoskodó buzgalma mennyire igaztalan, sőt alapjában véve műveletlen kifejezésre ragadtatja a „rég i tökéletlen Maróti-féle” írásmóddal szemben. A kirohanást elsősorban azért kell műveletlennek minősítenünk, mert azzal a „rég i tökéletlen” menzurális hangjegy írással készült annak idején a 16. század egész gazdag és bonyolult vokális polifóniájának irodalma; hogy más ne említsünk, Palestrina, Lassus, vagy Goudimel művei. Azonkívül a tökéletlenség fogalmát a mi Maróthi Györgyünk nevével összekapcsolni — enyhén szólva — illetlen dolog. És bár a 17. század óta az európai művészi zenében fokról-fokra teljesen felváltották a kerek hangjegyek a rég i szögleteseket, azért mégsem lehet azt mondanunk, hogy csakis ezeket az újakat nevezhetjük „zenészet i” kottáknak. Bármennyire igaz az, hogy a szögletes menzurális kották, sőt bizonyos részben a különböző C-kulcsok is, már Maróthi György korában túlhaladottak voltak az egykorú európai zenei jelzémódhoz képest és bármennyire való az is, hogy ennek az idejé tmúlt hangjegyzésnek a kollégiumi kórusok zenegyakorlatán keresztül csaknem egy évszázadon át fennállott uralma, sőt a kollégiumi kóruspartitúrákban kialakult kezdetleges elfajzása⁴⁴ a 19. század második harmadában már végképpen idejé tmúlt dolog volt, azért illő lett volna az ismeretlen írótól, hogy ezt a megállapítását több tapintattal szövegezze meg.

Az a megállapítás, hogy a G-kulcs és a kerek kották alkalmazása népénekeskönyvi vonatkozásban úttörő példa hazánkban, csak magyarországi református vonatkozásban áll; az 1837-i szerkesztésű erdélyi ref. énekeskönyv ugyanis szintén ezeket a „zenészet i” kottákat használja, sőt az előszót követő VIII—XII. lapokon „Legszükségesebb felvilágosítások a' kótázatra nézve” címmel némi elméleti tudnivalókat is közöl. Ami az ütemekbe foglalt és általában fél- és negyed hangjegyekkel kottázott dallamok ritmikai felfogását és tagolását illeti, abban is nagy hasonlóság mutatkozik a kolozsvári 1837-es és a pápai Halottaskönyv között. A ritmikus tagolás nagyon önkényes és mesterkélt mind a kettőben: nem veszi számba sem a szöveg prozódiai követelményeit, sem a dallamvonal szerkezetéből adódó tagolási lehetőségeket. Hangsúlyos magyar 12-es szöveget pl. ilyenforma tagolású dallammal lát el (11. sz.):

$$\frac{4}{4} - | \dots - | \dots - | \dots - | \dots -$$

Krisz-tushoz ké-szü-lőők sze-reel-messzü-lő-iim
Tő-letek eel-va-lóók e-dees neve-lő-iim stb.

Más példa: (73. sz.)

$$\frac{4}{4} - - - | \dots - | \dots - | \dots - | - - -$$

Buu-csuut venneem el kellmenneem e földről néc-keem
Fé-nyes-ségbeen, di-csőségbeen lesz üü-lő széé-kem. . .

Nagyon rossz még a 16. sz. (Jaj mily hamar múlik), 58. (Szomorú a halál), 65. (Harc ember élete), 68. (E mulandó világban), 72. (E világ mióta), 74. (Ó áldandó Szentháromság), 75. (Vigyázz halálodra); valamivel jobb, de helyenként erőltetett és hibás a 33. (Ímé jó az ítélet), 51. (Ez élet csak füst és pára), 60. (Én Istenem, benned bízom), 66. (A nap eljő végezetre), 67. (Már elmélyek az örömbe) és a 69. (Életemnek végső napját); kifogástalan egyedül csak az 59. sz. ének (Szívem szerint kívánom) ritmusalakja, ez utóbbi azonban német műzenei dallam.

Térjünk vissza most az egyházkerületi közgyűlés 1841. évi 107. számú jegyzőkönyvi pontjára, mely szerint a réz- vagy acélmetszés költségesebb volta miatt Stettner (Zádor) Györgyöt a fametszéshez szükséges táblák Pesten való elkészíttetésére kérték fel. Úgy látszik, hogy Stettner e tárgyban tett lépései negatív eredménnyel jártak, mert a könyv első kiadásának kottái fémlemezről való előállítására mutatnak. Ez érthető is, hiszen a fametszéses technikával készült kották, kivált akkor, egy újító és úttörő tendenciájú kiadványban való használatra nem bizonyultak alkalmasnak. Másik érdekesség ebben a vonatkozásban, hogy könyvünknek a legutolsó hangjegyes kiadásában ugyanazokról a lemezekről vagy pontos másolatukról készült kottákat szemlélhetünk, mint amilyenek az első kiadásban voltak. Kár, hogy a könyv nyomásának beszüntetésekor az utoljára használt lemezeket a Főiskolai Nyomda nem adta át az egyházkerületnek, vagy a könyvtárnak múzeumi megőrzésre.

A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban* megjelent ismertetés utolsó bekezdése még valószerűbbé teszi, hogy a recensens, ha nem is dunántúli, de e kerülettel, főként pedig Tóth Ferenc szuperintendenssel közeli kapcsolatban álló személy volt. Abból a módból, ahogyan a cikkíró körüláradozza Tóth Ferenc püspököt, az tűnik ki, mintha cikkével különös személyi szolgálatot kívánt volna tenni, egyúttal pedig az új kiadványnak a kerületen kívüli népszerűsítésére törekedett volna. A püspököt úgy említi, mint „azon nagy férfiút, kinek egyházi, iskolai és irodalmi tekintetben tett számos érdemei közönségesen elismervék. . . kinek ez a halottaskönyv is létét köszönheti. . . ki ez énekek' írására az egyházkerület kebelében levő, költői tehetséggel bíró t. cz. urakat felszálította. . . a bejött munkák' fáradtságos szerkesztését önként vitte. . . az egészét egy becses előbeszéddel megajándékozta. . .”

Az elismerést mind a kiadvány ügyét szeretettel dajkáló és különben is kiváló püspök, mind a halottaskönyv megérdemelte. A dunántúli kerület, egyházunknak az ellenreformáció által legnagyobb mértékben érintett területen fekvő, mind a hívek abszolút lélekszámát, mind az összlakosságon belül elfoglalt arányát tekintve, legkisebb szuperintendenciája, a Pápai Halottaskönyvvel derék, a körülményekhez és a kor általános irányzatához képest sikerült alkotást hozott létre.

A könyv 62 új énekének ismeretlen, úgy látszik, felderíthetetlen írói, mint a láthatóan jól tájékozott ismertető közölte, valamennyien az egyházkerület kebelében levő „költői tehetséggel bíró t. cz. urak” közül kerültek ki. Mindössze egynek a szerzőjét illetően van feltételezhetően biztos adatunk: eszerint a 28. sz., „Csak buborék földi életünk” kezdetű éneket Sörös István kádártai lelkész készítette.⁴⁵ Az *Új Magyar Athenás*-ban a 30. sz. énekről (A fájdalma és nyilai) azt olvassuk, hogy szerzője Polgár Mihály,⁴⁶ ez az ének azonban már a korábbi debreceni halottasban (1819 óta) is benne volt és, mint nem dunántúli szerző munkája, egyébként sem tartozhatott volna az új pályamunkák közé.

A halottaskönyv többi új énekének eredetéről, szerzőjéről tehát semmit sem tudunk. Érték tekintetében ezek közül az új darabok közül különösen kiemelkedik a „Porok vagyunk, s porrá leszünk” kezdetű ének (64. sz.): formája és dikciója annyira egyszerű, természetes és erőteljes, hogy a legkevésbé sem látszik 19. századi szerzősűnek.⁴⁷ Református teológiai tekintetben kifogástalan és kifejezőmódjában is

mértéktartó még a 27. (Győzedelmi örömeinek), 34. (Imádandó nagy Istenünk), 55. (Csak benned bízom, felséges Istenem) és az „Uram egyszer majd feltámadnak” kezdetű 87. sz. ének, bár ez utóbbiban a szép tartalom hatását csökkentik a költői stílusban mutatkozó keresettségék. Általában ezek az énekek mégsem jelentenek figyelemreméltó értéket sem költői, sem kegyességi tekintetben, de mégis van egy igen jó tulajdonságuk: az, hogy az 1837-i kolozsvári gyülekezeti énekeskönyv egyes elretentő új darabjaihoz képest nemcsak hogy nem fokozzák, hanem dicséretesen fékezik a kor költői termésében meglehetősen gyakori érzelgős, affektált stílust. Előző gyűjteményekből átvett darabjai, kivált a 16 saját dallamú tradíciós ének, amelyekről elmondottuk, hogy régi dicséretes és genfi szoltárok dallamaival vannak egy társaságban, teljesen elégségesek arra, hogy a magyar református hagyománnyal a szükséges kapcsolatot biztosítsák.

„Kótázata”, mint újítás és az élő zenei gyakorlathoz való közeledés, szintén nyereség, annak ellenére is, hogy a dallamok ritmizálásának módja az esetek túlnyomó többségében félresikerült.

Végeredményben a Pápai Halottaskönyv a magyar református hagyománytól való eloldódás szinte hivalkodó divatjának idején mind kegyességi, mind dallamhagyományi tekintetben mérsékelten újító, a hagyománnyal való könnyelmű szakítás gőgjétől csak kevéssé megfertőzött, jó igyekezetből létrejött és jó hatású gyűjteményeink közé sorolható. Kár lenne végleg megfélekednünk róla, már csak azért is, mert legmostohább sorsú egyházkerületünk népe a legutóbbi időig megható hűséggel ragaszkodott hozzá.

A hozzá fűződő, nagyjából évszázados dunántúli gyakorlat⁴⁸ is azt mutatja, hogy halotti éneklésünk legjobb, legmagyarabb hagyományainak nem volt ártalmára, sőt a fennmaradásukhoz a maga módján és az anyagában adott lehetőségek szerint a tiszántúli és a dunamelléki típusú halottaskönyvekkel egyenlő mértékben hozzájárult.

JEGYZETEK

- 1 GÁLSZÉCSI István Énekeskönyvét (1536) nem számítjuk. A kéziratos graduálok törzsanyaga között sem találunk halottas énekeket.
- 2 In exequiis defunctorum, halot temetéskorra való énekek azoknak kedvökért, kik ilyen utolsó szükségben szolgálnak, öszveszedegettek és kibocsátattak. Ld. bőv. kiad. Debrecen 1602. (A következőkben a debreceni énekeskönyvek rövidítése: D és évszám, a halottas énekeskönyv 1602. évi kiadásánál pedig DH.)
- 3 Várad 1566-ban: Adj idvességes kimúlást 108. l., Az Istennek jóvoltáról 167. l., Emlékezzünk mi keresztyén népek 113. l., Jer temessük el a testet 108. l., Megszabadultam már én az testi haláltól 156. l., Tudjuk Uram Isten, hogy mind meg kell halnunk 112. l. — D. 1569-ben: Ember emlékezzél az szomorú halálról 189. l. — Huszárnál (1574, II. r.) Az mi életünknek közepette CXXIII/b. l. — Bornemisznánál (1582): Az örök élet mi légyen CCLII/b. l., Ember emlékezzél utolsó napodról CCXLIX/b. l., Hagyjátok el hív keresztyének CCLI/b. l., Isten hívei az kik vagytok, u. o., Megértsétek keresztyének CCLII/a. l., Óh te meghalandó emberi nemzetség CCL/b. l. — D. 1590-ben: Emlékezzél élő ember 290. l., Emlékezzünk az utolsó napról 295. l., Fejenként mi erről emlékezzünk 300. l., Illik nekünk erről emlékeznünk uo., Jer tegyük el az testeket 294. l. — DH. 1602-ben: Az Úr Istennek jó akaratjából 6/a; Emlékezzünk az mi életünkben 18/a; Keresztyének kik Krisztusban bíztok 17/b; Ne emlékezzél meg Úr Isten 3/a mint antifóna, megvan a Batthyány-graduál óta a kéziratos graduálokban is); Serkenj fel már ember bűneidből 16/b; Tudjuk azt, hogy fejenként meg kell halnunk 3/a lev.

- 4 Itt és a következőkben az idézeteket mai helyesírással közöljük.
- 5 HUSZÁR Gál: a keresztyéni gyülekezetekben való isteni dicséretes és imádságok. Komjáti. 1574. II. rész CXXIII/b levél.
- 6 Ld. CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A XVI. század magyar dallamai*. Bp. 1958. 567—68. 200. sz. dall. jegyzet.
- 7 DH 1602. 10/b lev. latin, 11/a lev. magyar szöveg.
- 8 CSOMASZ TÓTH Kálmán: Halottas énekeskönyveink dallamai (*Zenetudományi Tanulmányok I.* Bp. 1953. 288. l.)
- 9 LAJTHA László: *Sopronmegyei virrasztóénekek*. Bp. 1956.
- 10 CSOMASZ TÓTH Kálmán: i. m. 314.; RAJECZKY Benjamin: Typen ungarischer Klagelieder (=Deutsches Jahrbuch für Volkskunde. Bd. III. 1957. 31—46.); *Magyar népzene Tára III. köt. Bp. — Sírátódallamok*.
- 11 KODÁLY Zoltán: *A magyar népzene*. 3. kiad. Bp. 1952. 41.
- 12 A múlt században igen sok kántornak, sőt buzgó énekes gyülekezeti tagnak megvolt még a nemzedékről-nemzedékre öröklődő kézirat, nótajelzéses, de mindig kóták nélkül szükkölködő saját gyűjteménye. Egyes helyeken, így pl. a felső-tiszamenti Nagydobronyban még a XX. század negyvenes éveinek elején is össze-összegyűltek a hívek a helybeli gyűjteményből énekelni.
- 13 MOLNÁR Antal: Nyugati magyar dallamok a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. első felében. (= *Zenetudományi Tanulmányok IV.* 103—162.); HORVÁTH János: *Rendszeres magyar verstan*. Bp. 1951. 138—153.
- 14 Az igazság az, hogy maga a nép ragaszkodott a régi énekekhez és a megújított énekeskönyv bevezetése 1813-ban helyenként csak komoly nehézségek leküzdése árán és lassacskán mehetett végbe.
- 15 Ld. CSÁJI Pál: Énekeskönyv-revizíó kísérlet 1729-ben. Egyháztörténet 1958. (IV. 166—173. és CSOMASZ TÓTH Kálmán: *Református gyülekezeti éneklés*. Bp. 1950. 161.
- 16 Az újítóknak az az érvelése, hogy a régi énekek legnagyobb részét a gyülekezetek nem énekeltek, szintén csak a régebbi idők óta felgyülemlett papi mulasztásokról árulkodik.
- 17 Az 1837. évi szerkesztésű erdélyi énekeskönyv előszava szerint „Hálás köszönetet érdemelnek buzgón dolgozott T. T. férfaink; legédesebb jutalmokat pedig... öntudatjaikban fel fogják találni, ... hogy világos értelemmel, ízléssel és kegyes érzéssel készült énekeik... lelki éledelettel használtatnak.”
- 18 SZABOLCSI Bence: *A XVIII. századi magyar kollégiumi zenéje*. Bp. 1930. 4—5. 29—36. Jegyzetiben ezt az iskolai gyakorlatot illetően igen sok példát sorakoztat fel.
- 19 *Örvendetes versek, amellyekkel, a mindenkori bölcseséget beszélő és az ő nyelvvel igazságot szolló tekintetes, nemes, és nemzeti Rádai Pál urat, Sólt. 37. v. 30., mint bizodalmas patronusát udvarlotta Tsidér Pál*. 1731. Esz. — A kéziratot mely a hat versszakból álló énekhez dallamot is tartalmazza CSÁJI Pál fedezte fel a Rádai Levéltárban. Csider Párról ld. BÁRDOS Kornél: *Győr zenéje a 17—18. században*. Bp. 1980. 212, 314. —
- 20 SZÖNYI énekeskönyvei: *Szentek hegedűje*. 1762. és még sok, tartalmilag bővülő kiadás, melyek közül tíz a szerző életében jelent meg; Isten trombitája 1790., Énekek éneke 1792.; ECSEDI Miklós: *Bágyadt lelkeket élesztgető csendes muzsika*. 1794. (kereken száz év alatt, 1894-ig ennek is számos kiadása látott napvilágot).
- 21 *Halotti énekek, melyek illendő megjobbítással bővítéssel, díszesebb renddel és egynehény sóltárokka-l, a közhaszonra újabban kibotsáttattak*. Pest, 1778. — CSOMASZ TÓTH Kálmán: *Halottas énekeskönyveink dallamai*, i. m. 287.
- 22 Losontzi valószínűleg nem ismerte őket.
- 23 Ez a stílus már az 1769-i nagyenyedi halottaskönyvben is fel-felbukkan. A melodiáriumokról ld. SZABOLCSI: i. m. valamint BARTHA Dénes: *Ótődfélszáz énekek*. Bp. 1963. 49—68.
- 24 *Keresztyén új énekes könyv, mellyet szerzett és egynehány magános áhítatosságra tartozó imádságokkal együtt kiadott a nagy-győri augustana confessiót tartó evangelika gyülekezet*. Győr 1811.
- 25 *Keresztyén halotti énekeskönyv* — első kiadása 1814-ben, a hatodik 1911-ben jelent meg. Az egésznek szerzője B. JÓNÁS kemeneshögyési ev. lelkész, később esperes (1764—1845), a 19. század eleji ev. énekreform-törekvések egyik élvonalbeli harcosa volt.
- 26 Birálatát lásd CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A ref. gyülekezeti éneklés* i. m. 178—182. Említést érdemel, hogy ebben az énekeskönyvben találunk először violinkulcsokat és kerekded kottafejeket. A könyv elején az új hangjegyeket ismertető rövid elméleti tanítás is van.
- 27 Illetve HEGYMEGI KISS Áronnak. „Kegyes lelkek, az Urat dicséritek” kezdetű adventi dicsérete.
- 28 Ismertetésüket ld. *Református Egyház VI.* (1954) 9. sz. 15—24. (CSOMASZ TÓTH Kálmán)
- 29 II. k. IV. fogás, 104—117., ill. 117—135.
- 30 Ld. a róla szóló ismertetést: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*. I. 1842. 312—313.
- 31 A Tiszáninnen kerület későbbi, hasonló próbálkozásának gyümölcse a Sárospatakon 1852-ben megjelent *Halotti énekes temetkezési alkalmakra*. UJSZÁSZY Kálmán gyűjteményi igazgató szíves közlése szerint, ez a kiadvány csak ebben az egy kiadásban jelent meg. Dallamokat, sajnos nem

- tartalmaz. Úgy látszik, hogy létrejött körül ERDÉLYI Jánosnak fontos szerepe volt. A sárospataki könyvtár példányában ERDÉLYI Pál sk. bejegyzése olvasható 1934-ből az ERDÉLYI Jánostól származó darabokról. Csaknek minden éneke új szerzésű, ill. régiből erősen átdolgozott. Legtöbbje felett genfi zsolttárokra utaló nótajelzés áll, de vannak magyar dicséretekre, német korálokra, sőt a kollégiumi melodiáriumokban található dallamokra utaló jelzései is. Szövegeit tekintve teljesen elszakad a halottasok hagyományos vonalától, de „ad notam”-jai melyek a kollégiumi kóruspraxis befolyását árulják el, történetileg érdekessé teszik.
- 32 *Halotti énekek, melyek illendő megjobbítással... a közhaszonra újabban kibocsáttattak.* Veszprém. Számmer Alajos betűivel, 1831. — Nyomdai kiállítása első tekintetre csinosnak mondható, de valóban sok benne a hiba. Kivált hangjegyei botránnyosan hibásak.
- 33 *Halotti énekek. Készítették és kinyomattak a helvecziai vallástételt követő Dunántúli Főtiszteltű Egyházkerület rendelkezéséből, hogy ezekkel a kebelbeli reformált egyházak halottaik eltemetésében éljenek.* Pápan, a reformált főiskola betűivel. 1842.
- 34 Címclap szövege ua. mint az első kiadásé. Kiadja Kenderessy Sándor könyvkereskedő, Budapest 1939. — Előszó és hangjegyek hiányoznak.
- 35 A nótajelzésekben a halottas dallamokon kívül a VIII, XXIII, XXVIII, XXXIII, XXXV, XXXIX, XLII, LXV, LXXXIV, LXXXVIII, XC, CII, CXVI, CXXII, CXXXVIII, CXL, CXLIII és CXLVI zsolttárok, az „Én Istenem, sok nagy bűnöm”, „Mire bánkódló te én szívem” és a „Ne szállj perbe én velem” kezdetű dicséretekkel találkozunk.
- 36 11. sz. Krisztushoz készülök; 16. sz. Jaj mily hamar múlik; 22. sz. Imé jó az ítélet; 51. sz. Ez élet csak füst és pára; 58. sz. Szomorú a halál; 59. sz. Szívem szerint kívánom; 60. sz. Én Istenem benned bízom; 65. sz. Harc ember élete; 66. sz. A nap eljő végezetre; 67. sz. Már elmégyek az örömbé; 68. sz. E múlandó világban; 69. sz. Életemnek végső napját; 72. sz. E világ mióta; 73. sz. Búcsút vennem; 74. sz. Óh állandó Szentháromság; 75. sz. Vigyázz halálodra, halandó ember.
- 37 6. sz. Zokog a keserves szüle. DH 1819., 7. sz., 9. sz. Mint a róza, melyet sért a meleg szél, Losontzi, DH 14. sz. Elhervad életemnek vidám tavasza, DH 1. sz., 30. sz. A fájdalom éles nyilái DH 27. sz., 49. sz. Anyák, kik csecsemőitek DH 75. sz., 54. sz. Uram, te szabad vagy rendeléseidben DH 64. sz. 81. sz. Immár gyarló testem, Losotzi 138. l., 82. sz. Már oda térek Losontzi, DH 47. sz., 85. sz. Nincs már szívem félelmére, Lengyel József húsvéti dicséretének 3—5. verse.
- 38 Sz. KISS—KÁLMÁN—BIERBRUNNER, *Új Magyar Athenás.* Bp. é. n. (1882) 260—261. szerint Losontzi dallamait a budai Bagó-féle nyomda rontotta el, de amit a nyomda egy kiadásban elrontott, azt a következő sok kiadás valamennyiében ki lehetett volna javítani, nem pedig változatlanul hagyni, vagy újakkal tetézni.
- 39 I. m. 312—313.
- 40 DH-ra vagy Losontzira gondol? — Valószínűleg inkább az utóbbira.
- 41 Ezek közül a 49. sz. nem új, hanem átvétel DH-ból.
- 42 Mintha megsejtette volna az ismertető, hogy a névjegyzék el fog veszni.
- 43 Kiemelés az idézőtől. — A régi ismertető nem Maróthira, hanem tudatlanul az elfajzott kollégiumi melodiáriumok primitív hangjegyzésére gondolt.
- 44 SZABOLCSI Bendce: i. m. 57—69.
- 45 *Új magyar Athenás.* 365.
- 46 Kecskeméti lelkész, dunamelléki püspök (1782—1854). Uo. 332.
- 47 *Ref. énekeskönyv* (1948) 412. sz.
- 48 Dunántúli falusi gyülekezetekben használták, itt-ott 1948 után is.

Nemesi köztársaság és kálvinista teokrácia a 16. századi Lengyelországban és Magyarországon

A reformáció évszázada Nyugat- és Kelet-Európában egyaránt a feudalizmus kései szakaszába esik. De míg Nyugaton a 16. század már a polgári átalakulás jegyében áll, Keleten belső tőkés fejlődés ekkor, és még sokáig, nem bomlasztotta a feudális rendszert: a termelés és a társadalmi rend alapjául szolgáló földesúr-jobbágy viszonyt, a kézművességre korlátozódó ipar céhes szerkezetét, a földbirtokos nemesség kizárólagos politikai uralmát. A 16. század agrárkonjunktúrája, Európa két, ipari és agrár félre szakadásának fő ösztönzője, a nyugatra irányuló keleti agrárexport révén erősítette a földbirtokos nemesség pozícióit, a nyugati iparcikkek importja viszont gyöngítette a viszonylag addig is fejletlen városi polgárság helyzetét. A nemesség súlyának növekedése egyrészt a parasztság elnyomatását súlyosbította és az ún. „második jobbágyság” rendszeréhez vezetett, másrészt tartós benuhátra ítélte a központi hatalmat, amely a nemesség adómentessége, a parasztság adóztatásának nemesi korlátozása s az adóztatható polgári vagyon csekélysége miatt képtelen volt a nyugat-európaihoz hasonló abszolútista útra lépni és a feudális anarchia fölé emelkedni. A kései feudalizmusnak ez a „második jobbágyság” és a „nemesi köztársaság” által jellemzett változata Lengyel- és Magyarországon öltötte a legjellegzetesebb vonásokat.¹

A nemesi köztársaság már kialakulási korszakában, a 15. században igen labilis, az osztály- és rétegharcokat nehezen egyensúlyozó társadalmi-politikai struktúra volt, s különösen azzá vált a reformáció évszázadában. A feudális uralkodóosztályon belül a mágnások s a Lengyel- és Magyarországon igen nagyszámú, a politikai életnek sajátos szint adó közép- és kisbirtokos nemesek, egymással is torzsalkodva, együttesen törekedtek a királyi hatalmat korlátozni s annak támaszát, a főpapságot politikai befolyásától megfosztani és nemzetközi háttérétől, a pápaságtól minél inkább elszigetelni. Ez utóbbi cél elérésére sokan elegendőnek tartottak egy nemzeti zsinat alárendelt nemzeti egyházat, mások a reformáció radikálisabb megoldását választották. A mágnások és nemesek abszolútizmus-elleni küzdelmének háttérében elsősorban az a törekvés rejtett, hogy a robotgazdálkodás kiterjesztésének, a parasztság gúzsba-kötésének érdekében kiküszöböljék a királyi hatalom mindennemű beavatkozási lehetőségét a földesúr és a jobbágy közötti viszonyból. Ezt Lengyel- és Magyarországon törvényes garanciákkal a 17. század elejéig sikerült is elérni, míg a jobbágyok szabad költözésének tilalmát, robot-kötelezettségét és földtulajdonra való jogosultságát már előbb, Lengyelországban 1495-ben, 1520-ban és 1538-ban, Magyarországon pedig 1514-ben kimondotta az országgyűlés. Mivel az adófizetést — katonai szolgálatára hivatkozva — a nemesség már régen elhárította magától, jobbágyainak adóztatását pedig csak esetről-esetre engedte meg a királynak, a földesura elleni

perlés jogától is megfosztott jobbágság teljes kiszolgáltatottság állapotába került.²

Valamelyes kivételt csak azok a jobbágyközségek jelentettek, amelyek földesuraiktól korlátozott városi kiváltságot (szabad bíró- és papválasztás, szabad költözés, robotmentesség, pausáladózás) nyertek. Ezek különösen Magyarországon erősödtek meg a XVI. század agrárkonjunktúrájában vágómarha- és borkivitelük révén s a „mezővárosok” lakói, a falusi jobbágságtól elkülönülve, polgárnak (civis) nevezték magukat. Lengyelországban, ahol a fő exportcikk a gabona volt, a parasztság csak kivételesen kedvező esetekben tudott piacra termelni, mert a külföldi eladásra kerülő gabona nagyrészt a földesúri robotgazdaságok szállították. Az agrárkonjunktúra többé vagy kevésbé korlátozott előnyeiben részesülő paraszti rétegek, bár a jobbágyorszorból végleg kiszabadulni nem tudtak, az antifeudális harcban a maguk külön arcvonalát alakították ki, s a középkori nagy parasztháborúk célkitűzésétől eltérően nem a feudalizmus teljes felszámolására, hanem azon belül bizonyos privilegizált helyzet elérésére törekedtek. A paraszti ellenállás megosztottsága magyarázza, hogy Lengyel- és Magyarországon a „második jobbágság” bevezetését nem kísérték országos méretű parasztfelkelések.³

Bármennyire is felfedezhetők a kelet-közép-európai parasztpolgárság gazdasági tevékenységében némely tőkés polgári vonások (a termelés piacra orientáltsága, bér-munka alkalmazása, feudális kötöttségektől való részleges mentesség), ezek semmiképpen sem ellensúlyozhatták azt az alapvető ténytet, hogy a mezővárosok lakói jobbágyok voltak, s elsősorban ez határozta meg társadalmi helyzetüket és aspirációikat. Az, ami bennük polgári volt, éppen nem a polgári forradalom, hanem a feudalizmussal való egyezkedés, a feudális kiváltságrendszerben való elhelyezkedés irányában befolyásolta őket. Csak látszólag mond ennek ellent az, hogy a reformáció par excellence polgárinak, sőt polgári forradalminak tekintett irányzata, a kálvini, illetőleg vezéregyéniségéről kálvinistának nevezhető ún. helvét irányzata (a kálvinista kifejezést ebben az összefoglaló értelemben használjuk itt) Lengyel- és Magyarországon a nem nemesi lakosság körében elsősorban a mezővárosokban terjedt el, mert ezzel szemben áll az, hogy a lengyel és magyar mágnások, főleg pedig nemesek közt is a kálvinizmus hódított leginkább, holott azt várhatnók, hogy a feudális uralkodóosztály, ha egyáltalán csatlakozik a reformációhoz, annak a világi hatalomhoz engedelmesebben viszonyuló lutheri ágazatát választja. Tudjuk, mind a lengyel, mind a magyar arisztokráciának számos tagja kitartott a lutheri reformáció mellett. Mégis, a lutheranizmus ezekben az országokban elsősorban a német városi polgárság vallása lett és maradt, míg az uralkodóosztály zöme a 16. század ötvenes éveiben áttért a kálvinizmusra (később kisebb részben az unitárius vagy ariánus néven ismeretes humanista-neoplatonista ihletésű antitrinitárizmusra). A kálvinizmus iránti rokonszenv nem csupán a mezővárosi lakosságra, hanem a lengyel és magyar társadalom egészére jellemző. Magyarországon kezdettől fogva „magyar vallásnak” emlegették a kálvinizmust, szemben a római katolicizmussal és a lutheranizmussal.⁴

Persze, felhasználhatta s valóban fel is használta az „arizto-demokratikus vegyes kormányzás” és a zsarnokkal szembeni (korlátozott) ellenállás kálvini elveit egyrészt a mezővárosi parasztpolgár a maga zsarnokoskodó földesurái, másrészt a nemesség a királyi abszolutizmus ellen, mindkettő önkormányzata védelmében, erre azonban a középkori természetjogi érvelés is elegendő lett volna, mint ahogyan többnyire ahhoz folyamodtak, s csak kivételesen, és akkor is névszerinti említés nélkül hivatkoztak Kálvinra. A nyugat-európai kálvinizmusban ezek a Kálvin eredeti gondolatrendszerében periferikus szerepet játszó, s csak utódai, főleg a Szent-Bertalan-éji események után Beza által kidomborított „demokratikus” motívumok jóval nagyobb hang-

súlyt nyertek, mint Kelet-Közép-Európában, ahol a kálvinista teológiai és politikai irodalomban szórványosan lehet csak nyomaikat kimutatni, hogy a hiperkritika jelenlétüket is tagadja, és csak újabban sikerült hatásukat kimutatni.⁵

A kálvinizmus kelet-közép-európai masszív, nemesi és nem nemesi tömegeket egyaránt érintő befogadásának alapvető okát tehát nem polgárias, nem is „demokratikus” vonásaiban, hanem olyan vallási és társadalmi mondanivalóiban kell keresni, amelyek a nemesi köztársaságnak nemcsak egyes osztályai, hanem egésze számára ígérték létkérdési megoldását.

A nemesi köztársaság alapvető létkérdése, mondhatni gyógyíthatatlan születési betegsége már említett strukturális labilitása volt, amelyet a 16. század agrárkonjunktúrája hatása alatt az osztályok, rétegek, egyének gazdasági és társadalmi helyzetében létrejövő gyorsütemű, folytonos változás, a politikai küzdelmek arcvonalainak fentebb vázolt átrendeződése még csak fokozott. A törvényhozás és bíraskodás megpróbálta követni ezt a földindulást, de a politikai apparátusnak a rendszerre oly jellemző nehézkessége miatt ez csak a tényleges változásoktól való nagy lemaradásokkal ment, ami a törvények végrehajthatatlanságára s a sűrűsödő új problémák önkényes, törvénytelen megoldásainak szaporodására vezetett. Az elhatalmasodó ököljog egyre nyilvánvalóbban veszélyeztette a belső rendet és a külső biztonságot.

A feudális anarchia a nemesi köztársaságnak úgyszólván természetes életformája volt, a nemesi „aranszabadság” kényszerűleg, sőt magától értetődően tudomásulvett velejárója. A 16. században azonban annyi külső, a társadalom belső önszabályozásával kontrollálhatatlan, mert Európa ipari és agrár felének szoros összekapcsolódásából származó új tényező komplikálta, hogy a kortársak hovatovább elviselhetetlen anomáliának érezték. Ahogy ezt Modrzewski, a kiváló lengyel jogász, 1547-ben megjelent „De republica emendanda” című Európa-szerte ismert nagy műve előszavában írta:

„Ezekben a zűrzavaros időkben aggodalmunkat növelik a bajoknak mindenünnen süvöltő szelei, örvényei és viharai... Háború fenyeget... bármerre nézel, sehol semmi biztonság, minden féltelmet gerjeszt. Ehhez járul még, hogy a hazai bajok hullámai annyira előttenek féktelenséggel, büntetlenséggel és szabadossággal, hogy ha Isten reánk nem néz, aligha marad valami, ami szilárd.”⁶

Egy évtized múlva ugyanő így ír:

„Mindenütt nagy és úgyszólván végzetes a fegyelem felbomlása, ami szomorú jele valamely fenyegető bajnak. Soha egy államot külső fegyverek nem nyomtak el, amíg belső bajok meg nem fertőztették. Vigyázatok hát, hogy továbbra is megkeményítvén magatokat, nehogy saját veszteteket és a köztársaságot sietessétek.”⁷

A kor lengyel és magyar irodalmából tömény apokaliptikus hangulat árad, rettenetes pusztulást jósolgatnak s lázasan számítgatják bibliai és apokrif próféciákból a közeledő végítélet bekövetkezésének idejét.⁸ A lengyelek úgy tekintenek át a szomszédos Magyarországra, mint ahol az utolsó idők borzalmai már meg is kezdődtek a török mohácsi győzelmével és azt követő hódításaival, rablásaival, pusztításaival, rabszolgaszedésével. Egyöntetű a vélemény, hogy a török Isten büntetése a nép bűneiért. Ahogy Modrzewski is írja:

„Mivel Magyarország bűnei úgyszólván árvízzé növekedtek, ezért győzetten le és jobb részét ezért foglalta el az ellenség... Hát nem látjuk, hogy Isten a török által bünteti és fogja büntetni népe bűneit, amelyeket ha mi magunk nem büntetünk, eljő a török, az élő Istennek szolgája... s nem másként büntet majd minket (ő, borzalom tölt el, ezt kimondván), mint ahogyan szomszédainkat, a magyarokat büntette?”⁹

A törökveszedelem mint büntetés, európai közhely ebben az időben, Magyarországon azonban kézzelfogható valóság, Lengyelországban pedig küszöbön álló katasztrófa s egyben a társadalmi-állami lét fő problémája. A kortársak azt is tudják, hogy nem általában a bűn, hanem a „nemzeti bűn”, azaz a nemesi köztársaság strukturális zavara, az ököljog elhatalmasodása, a közrend felbomlása a büntetésnek, a bajoknak az oka. Szenvedélyes önkritikával, a teljességre törekvés akribiájával, egymást túllicitálva állítják össze az írók a nemzeti bűnlistákat, amelyek hosszú sorából elég itt kettőt felidézni. Lengyel részről a Modrzewskiét, aki „Brevis commemoratio vitiorum quorundam reipublicae” cím alatt a papság kötelességmulasztását, a gyilkosságok, fegyveres támadások, birtokrablások büntetlenségét, a nemesség pártharcait, műveltségét, barbár tobzódását és fényűzését, a paraszttal való állatias bánásmódot, a köznép ínségbetaszítását emlegeti, s azt is tudja, hogy mindezt minek tulajdonítsa:

„Ezek a gyümölcsei annak a ti híres-nevezetes szabadságotoknak, lovagok! . . . Olyan a ti köztársaságotok, hogy benne nem a joggal, hanem erőszakkal igazgatnak mindent!”¹⁰

Magyar vonatkozásban Melius Juhász Péter debreceni kálvinista püspök fejtette ki legbővebben és foglalta össze legpregnansabban az országvesztő bűnököt:

Pápista bálványozás, unitárius eretnokség, a megtérésre hívó szó megvetése, „Isten és a természet törvényének hátrahagyása emberi szerzések és rendelkezések kedvéért”, s ennek következtében részrehajló, megvesztegethető bíraskodás, a szegény nép törvénytelen kifosztása, kínzása, jogaitól való fortélyos kiforgatása; a hatalmasok közt meghasonlás, gyűlölség, parázna tobzódás.¹¹

Még a részletekben is szinte teljes az azonosság a lengyel és a magyar író között, annál inkább a végkövetkeztetésben: az összes bűnben közös főbűn a törvénytelenység, abban az értelemben is, hogy hamis a törvény, s abban is, hogy még a hamisat sem hajtják végre.

Hogy a nemesi köztársaságok egykorú irányadó közvéleménye mennyire ezt látta a központi politikai problémának, azt mi sem mutatja jobban, mint az a széleskörű és szenvedélyes érdeklődés, ami a lengyel nemesi köztársaság különböző vitafői úmáin, helyi és országos gyűlésein az ún. végrehajtási mozgalmat (ruch egzekucyjni) kíséerte. A nemesség többségét maga mögé állító mozgalom célja a törvényesség érvényesítése volt, abban azonban már a mozgalmon belül is eltértek a nézetek, hogy mely törvényeket kell végrehajtani. A konzervatív többség új törvények hozatala ellen és a „régijók” érvényének helyreállításáért szállt síkra, mások a törvényhozás és törvénykezés reformját sürgették. Modrzewskinek már címében is a mélyreható politikai reform igényét kifejező főműve (De republica emendanda) ennek a mozgalomnak legjelentősebb, legkövetkezetesebb megnyilvánulása. A benne megnyilatkozó szemlélet erősen törvényközpontú; az állami élet reformja szerinte a törvények és végrehajtásuk reformja.

A törvény és a törvényesség körül forgó közgondolkodás a nemesi köztársaságok 16. századi társadalmi mentalitásának egyik legszembeötlőbb sajátossága, s magából a társadalmi-politikai struktúrából következik, hogy ennek így kellett lennie. Ha egyszer az uralkodóosztály hajthatatlanul elutasítja magától, hogy a király vagy a nemzetközi Egyház tekintélyi szavát fogadja el a társadalmi egyensúly legfőbb és fellebbezhetetlen szabályozójának, s minden erejét ezeknek visszaszorítására fordítja (márpedig ez a nemesi köztársaság alapelve), akkor nem emelhet önmaga fölé más általánosan kötelező tekintélyt, csak a törvény szavát, annál nagyobb nyomatékkal, minél kevésbé tud úrrá lenni a rajta kívüli forrásokból táplálkozó törvénytelenségen. S ezen a ponton találkozott a nemesi köztársaságok társadalmi gondolkodása a me-

lanchthoni és kálvinista reformáció társadalmi mondanivalójának nem annyira „demokratikus”, mint inkább teokratikus alapelveivel.

A kutatás már régen kiemelte¹² Kálvin gondolkozásának egyik legfőbb, vagy talán éppen központi motívumát, a „rend pátoszát”, a rendetlenségtől, a konfúziótól való irtózását, s ezen belül a törvénynek, mint a rend őrének, az emberi cselekvés zsinórmértékének fontosságát¹³. A „szép rend” Kálvinnál sokkal több, mint ösztönös emberi törekvés, egyenesen kozmikus alapelv, az őskáoszból rendet teremtő Isten parancsa, a teremtő isteni tevékenység lényege; ezért az Isten elleni lázadás, az engedetlenség is több, mint Isten és ember szeretet-kapcsolatának megzavarása, egyenesen kozmikus büntett; az ember bűne nemcsak a társadalom, hanem a természeti világ rendjét is felkavarja.¹⁴ A rend, nem pedig az ésszerűség motívumához kapcsolódik Kálvin természetjogi felfogása is. Míg a tomista skolasztika az emberi szívbe beírt ésszerűséget tekintette a természetjog isteni forrásának, addig Kálvin a rendre való törekvésben látja a természetjog lényegét, s egyben az isteni akarattal való egybeesését.¹⁵ De nem bízza a bűnesettel megromlott ember természetes rendérzékére, a természetjogra a társadalom törvényes rendjének szabályozását, hanem fölélé emeli Isten törvényét, a Szentírást, s azon belül is a Tízparancsolatot, mint az emberi törvényhozás zsinórmértékét, amely nem más szerinte, mint a hamisítatlan, őseredeti természetjog.¹⁶

A lutheri reformáció is elismeri, tiszteli a természetjogot, sőt Melancthon éppen a természetjog alapján álló római jogot ajánlja kora társadalmának, egyenesen szembeállítva azt az ószövetségi törvénnyel, amelyet korábban ő maga is az egyedül irányadónak tekintett s csak akkor ejtett el, amikor a német parasztháború azt a követelést vetette fel, hogy a „pogány” (azaz római jogi) törvényeket váltsák fel Mózes törvényével.¹⁷ A későbbi lutheranizmusban az ószövetségi törvényt egyre inkább úgy tekintik, mint olyan kényszert, amelynek „átkát” az újszövetségi szeretettörvény feloldotta, s amely csak arra jó, hogy a hívő előtt saját bűnösségét, az isteni parancs betöltésére való tehetetlenségét dokumentálja és ezzel az isteni kegyelenhez folyamodásra indítsa. Kálvin és nyomában az egész kálvinizmus viszont teljes érvényességében fenntartja az ószövetségi Tízparancsolatot, sőt azt a keresztyén életfolytatás zsinórmértékének tekinti, a római jogot pedig ennek mindenestül alárendeli, s az utóbbinak a természeti törvénytől való elhajlásait éppen az ószövetségi törvénnyel összehasonlítva mutatja ki.¹⁸ A kálvini jogelméletből éppennyi hiányzik a természetjognak és az ószövetségi törvénynek, mint az ószövetségi és újszövetségi törvénynek a szembeállítása. Mindhárom isteni törvényként, ha nem is statikus merevséggel, de dinamikus együttesben lényegileg egybeesik nála, s ezt tanulták tőle a lengyel és magyar kortársak is.

Láttuk fentebb, hogy Melius Juhász Péter egyértelműen bűnnek tekinti „Isten és a természet törvényének hátrahagyását”, s ugyanígy beszél Modrzewski „Isten örök akaratáról, amely mind a Szentírásban, mind a természet dolgaiban nekünk kijelentetik”.¹⁹ Hogy milyen különleges hangsúlya van a magyarországi reformációban a törvénynek, mint Isten törvényének, azt legvilágosabban éppen Melius egész teológiai koncepciójának felépítése mutatja, amint az 1562-ben kiadott Kátéjából megismerhető.

A reformáció kátéinak Európa-szerte négy alapegysége van: a Dekalog, a Credo, a Sakramentumok és a Miatyánk magyarázatát tartalmazzák. Ez a sorrend a lutheri és lutheránus kátékra jellemző; abból a már említett álláspontból következőleg, hogy a törvény feladata döntően a bűnbánat felélesztése. A kálvini és kálvinista káték a Credót veszik előre, a Dekalogot csak a hittételek kifejtése után hozzák, mert azt a hívő ember életnormájának tekintik. Melius ebben még a kálvinizmus nemzetközi-

leg legelterjedtebb kátéjánál, a heidelberginél is következetesebb, mert míg emez a Dekalogot utolsóelőtti részként, a Miatyánk előtt taglalja, addig az övé, a törvény fontosságát mintegy kiélezve, a legvégére, mondanivalójának csattanójára teszi.²⁰

Ennek a teológiai koncepciónak folyománya Május egész egyházszervező és prédikatori tevékenysége. Elsősorban az ő energiájának köszönhető, hogy az ötvenes évek végén még a magyar lutheranizmus körében belül egyéni véleményeltérés formájában jelentkező helvét irányzat 1567-re hitvallásilag és szervezetileg elkülönülő, saját írott egyházjogot alkotó, s a magyar nyelvű népesség zömét magába foglaló református egyházba tömörült. Prédikációinak középpontjában a szociáletika állt, az egész magyar társadalmat, osztálykülönbségek nélkül az isteni törvény iránti engedelmességre akarta hajlítani, s ha hajlítani nem lehet, törni. Bár dogmatikai és etikai nézeteiben szöszterint keveset kölcsönzött Kálvinból, egészében és lényegében igen közel áll hozzá, szerepében és jelentőségében ő volt Magyarország Kálvinja.²¹

Mindez indokolja, hogy miért vettük és alább is vesszük idézeteinket Május műveiből. De azért is őt tekinthetjük a magyar reformáció legjellegzetesebb képviselőjének, mert mint a legnagyobb magyar mezőváros, Debrecen prédikátora, a parasztpolgári társadalmi réteg szószólója volt, amit egyébként ő maga is tudatosan vallott, azzal, hogy műveinek jelentős részét a debreceni városi tanácsnak vagy a debreceni kereskedő-patriciusoknak ajánlotta. Az ő érdekében beszélt — mint alább látni fogjuk — akkor is, amikor szavait a feudális uralkodóosztályhoz intézte. Lengyel párjával viszont azért választottuk Modrzewskit, mert a lengyel kálvinizmus társadalmi bázisa sokkal nagyobb mértékben volt nemzeti; a mezővárosok viszonylag kisebb súlya miatt hangjuk kevésbé érvényesült, s talán ebből magyarázható az is, hogy a lengyel parasztság nem csatlakozott oly tömegesen a reformációhoz, mint a magyar,²² amelynek vallási állásfoglalására igen nagy befolyást gyakorolt a hozzá közelálló, mintegy természetes vezetőjének tekintett mezővárosi parasztpolgárság. Modrzewski papnak készült ugyan, de 1552-ig királyi titkár, majd 1568-ig katolikus püspöki birtok világi kormányzója volt. Politikai és jogi irodalmi tevékenysége mellett, mint oly sok korabeli lengyel nemzeti (a magyar nemességtől eltérően), teológiai műveket is írt, s bár nyíltan a reformáció egyik ágához sem csatlakozott, a negyvenes-ötvenes években erősen Kálvin hatása alatt állott, erősebben és bevallottabban mint Május. Élete vége felé viszont az antitrinitáriusokhoz hajlott. Mint teológus nem ő volt a lengyel kálvinizmus legjellegzetesebb képviselője, annál inkább annak tekinthető viszont a lengyel politikai írók közt, mert a törvényességi mozgalom kiemelkedő teoretikusaként ő nyomta rá annak progresszív irányzatára a kálvinista bélyeget.²³

Az alábbiakban Modrzewski és Május idevonatkozó gondolatainak párhuzamba állításával kísérjük meg rávilágítani arra, miért vélték lengyelek és magyarok a kálvinista teokráciában megtalálni a nemzeti köztársaság anarchiájának orvosságát, s hogyan jutott éppen a kálvini inspiráció hatására a két szerző, egymástól való teljes függetlenségük, sőt társadalmi helyzetük különbsége ellenére még részleteiben is azonos nézetekre a nemzeti köztársaság reformját illetően. (Mondanunk sem kell talán, hogy a témát nem kiméríteni, legföljebb felvázolni tudjuk itt, hiszen az a korszak teljes irodalmának bevonásával terjedelmes monográfiát igényel, amelynek ez idő szerint még előmunkálatai is hiányoznak.) Az elhatalmasodó anarchia élménye indította őket arra, hogy a kálvini koncepcióban a végsőkéig hangsúlyozott isteni rend mőnedékét keressék. Másrészt a királyi abszolutizmusnak és a római egyház világi uralmának elutasítása vezette őket arra, hogy a rend őreinek a természeti törvényt is magába foglaló isteni törvényt tekintsék, és a nemzeti köztársaság reformját egy kálvinista teokrácia felállításában lássák, amelyben a szuverenitás nem a királyé, de nem is a népé, hanem az Istené, konkrétan a Dekalogban kijelentett isteni törvényé. „Nem

egyébre, sem többre nem törekszem munkámmal, minthogy az isteni törvény a keresztény köztársaságba befogadtassék” — jelenti ki Modrzewski főműve előszavában,²⁴ s ez volt Melius egész egyházszerző és igehirdető tevékenységének állandóan hangoztatott célja is.

Egyikük sem általában a törvényességért, akármilyen törvény uralmáért harcol, s egyáltalán nincsenek meggyőződve arról, hogy a nemesi köztársaság országgyűlése, vagy annak bármelyik rendje jogosult és képes a közösség igazi érdekeit kifejező, azaz isteni törvénynek megfelelő törvényeket hozni. Ellenkezőleg, a kor nemesi közvéleményével szembeszállva kétségbevonják, hogy az elődök által hozott „ősi” törvények jók.

Modrzewski két konkrét törvény elleni szívós küzdelmében hangoztatja ezt újra meg újra. Az egyik a gyilkosságnak pénzzel való megváltása volt, ami még a prefeudális vérdíjra megy vissza, de a feudalizmusban úgy alakult, hogy ha nemes nemest ölt meg, a sértő fél 120 márkát fizetett, ha parasztot, 10 márkát, míg ha paraszt nemest, halálal bűnhődött. Modrzewski két vonatkozásban is támadta a törvényt, egyrészt mint az általános közbiztonság veszélyeztetőjét, másrészt mint a paraszt állati sorba taszítását és az úri önkénynek való kiszolgáltatását. A másik törvény a városi polgároknak a városukon kívüli föld vásárlását tiltotta meg, ill. a már megvásárolt ilyen földek visszaadását írta elő, amiben Modrzewski a tulajdonjogot ért sérelmet, sőt egyenesen rablást látott. Egy sor latin oratio-ban fordult ellenük a negyvenes években, de hiába.²⁵ A törvények védői részben azok „ősi” voltára, részben a nemesség törvényhozó jogára hivatkoztak.

„Szögezzétek velem szembe akár őseink bölcsességét, vagy ha tetszik magát Lech-et [a lengyel nép legendás őst], névadónkat, vajon annak anyagi ítélete feljebbvaló-e az örök Isten ítéleténél? . . . Senki sem nagyobb, sem bölcsőbb Istenünkénél, semmiféle ítélet nem régebbi annál, mint ami a dolgok kezdetén mondatott ki, semmi sem szentebb, mint amit minden népek és nemzetek egyetértése szentesített [hogy t. i. aki öl, az megölessék]. Micsoda szörnyűség, az örök Istenek mondom, az ősök vétke törvénye után tévelyegni, Isten szent törvényét pedig megvetni!”²⁶

A szokással való érvelést sem fogadja el. A két szín alatt való áldozást követelő lengyel nemességhez fordulva párhuzamot von a konstanci zsinat végzésének és az emberölési díjnak az indokolása közt: Jézus két szín alatt hagyta osztani az úrvacsorát, de az egyházi szokás csak a kenyeret adja a laikusnak; az Isten megölni parancsolja a gyilkost, a lengyel szokás vérdíjat szed tőle.

„Látjátok, lovagok, a hasonlatosságot? . . . Ha megvetitek az egyiket, miért nem a másikat is? . . . Noha Isten, mégis mi? . . . Kik vagytok hát, ó tekintetes és nagyságos urak? Az Isten által rendelt szigort saját indulatotokból mérséklitek, a saját bölcsességeket szegezték szembe Isten bölcsességével?”²⁷

Melius nem jogi kérdések taglalása közben, hanem a Bibliát fordítva és magyarázva fordul szembe a magyar törvénnyel és szokással, sőt más „emberi szerzésekkel” is, akár a római szentszék, akár a nagyhirű lutheránus professzorok jogi véleményei legyenek azok:

„Most is nem Rómába, Vittenbergába kellene igazság érteni küldeni, hanem az Isten könyvéből kellene érteni. . . De most így érti imez, amaz: a decretom így tartja, ezelőtt is ország így élt vele. Bezzeg ha az Isten könyvét olvassátok, elhullott volna a pápa ganéja eddig, és a sok, szegénységen való kénytelenség, nyúzás, fosztás.”²⁹ De „most a Werbőczy decretoma szól, hallgat az Istené a pad alatt!”³⁰ „Királyok, hát ti ítéljétek az Isten és a természet törvényéből, ne szokásból, hamis decretumból.”³¹

Werbőczy „decretuma” az 1514-ben megerősítést nyert híres Hármaskönyv (*Opus iuris tripartitum*), a magyar nemesi szokásjog foglalata, amely 1848-ig a magyar törvénykezés alapja, a feudális uralkodóosztály „világi bibliája” volt, s nem kis bátorságot vett magának Melius, hogy ezt a köztisztelet övezete könyvet „hamisnak” bélyegezte. Haragja azért irányul Werbőczy ellen, mert a nemesség „aranszabadsága” mellett beiktatta művébe az 1514. évi parasztháború után hozott nemesi bosszú-törvényeket is: a parasztság földhözkötését és birtokképtelenségét. Nyilvánvalóan ezzel szemben mondja ki Melius az 1562. évi debreceni hitvallásban:

„Minden embereknek, bármiféle rendű s rangúak legyenek, szabadon hagyja az Írás és megengedi a természet törvénye, hogy tulajdon vagyonnal bírjanak, midőn azt mondja, ne lopj, ne rabolj. . . Munkálkodjanak tulajdon kezökkel. Az ő tulajdon kenyerüket egyék.”³²

Látjuk, Melius állandóan az Ószövetségre hivatkozik, valahányszor Isten törvényét aktuálisan alkalmazza. Ugyanezt teszi Modrzewski, mikor az emberölést halállal kívánja büntetni, s a városi polgár földtulajdonát a nemesi merénylet ellen védelmezi. Különösen a Biblia két részét, kötelező törvényvontukat különbözőképpen értelmező lutheránus magyarázatokkal szemben teszik magukévá az ószövetségi törvény érvényességét radikálisan fenntartó kálvinista érvelést. Modrzewski ezt írja:

„Nem igaz, mint egyesek mondják, hogy ama törvény [i. e. a gyilkos halálraítélése] csak a zsidók köztársaságának szólt, nem más népeknek. . . Mielőtt a zsidó nemzet más népektől elkülönült volna, már meghozott, annak a nyolc embernek számára, aki a vízözön után fennmaradt.”³³

Melius pedig így vélekedik:

„Csak a papsághoz való ceremóniák és a Mózes külső árnyékozó törvényi szüntenek meg, nem a Tízparancsolat, azaz nem a természetnek törvénye.”³⁴

Attól függetlenül is, hogy az Ószövetség és az Újszövetség „választott népe”, a zsidóság és a keresztény egyház közti genetikai kapcsolat különös hangsúlyt kap a kálvinizmusban, s ez főleg Magyarországon odáig ment, hogy az egyházi irodalom a zsidó nép történelmét a magyar történelem paradigmájának tekintette,³⁵ a Dekalog és a természeti törvény azonosítása abba az irányba hatott, hogy a Dekalogra építő és azt magyarázó egész ószövetségi büntető törvényt pozitív törvénynek tekintették. A magyarországi mezővárosok, melyek Werbőczy nemesi törvénykönyvével nem tudtak mit kezdeni, egész autonóm törvénykezésüket a Bibliára alapozták, s ennek megkönnyítésére 1610-ben Debrecenben (két kiadásban is) bibliai törvényexcerptum is megjelent.³⁶

Abban azonban, hogy a lengyel és a magyar nemesi köztársaság reformerei kálvini útmutatásra a természeti törvénnyel azonosított ószövetségi törvényben vélték megtalálni azt a tekintélyt, amelyet az uralkodóosztály egymással torzsalkodó tagjai és rétegei fölé emelhetnek, még nem merül ki a nemesi köztársaságok reformtörekvéseire gyakorolt kálvini hatás. Egy fontos lépéssel tovább is mentek, s a kálvini államszemléletet magát is alkalmazni próbálták, hogy ahhoz idomítsák a feudális rend reformját. Ismeretes, hogy ez az államszemlélet gyökerében még középkori: a test egymást szolgáló tagjainak hasonlóságára megalkotott organikus államról van szó, amelynek azonban polgárius színezetet ad, hogy a hierarchikus felépítés helyett a kölcsönösségen s a vezetők felelősségén van a hangsúly, összetartó ereje pedig világi fogalmazásban a természetjogi méltányosság (*aequabilitas*), vallási fogalmazásban a testvéri szeretet.³⁷

Amikor Modrzewski és Melius magukévá tették az organikus — szolgálati — mélt-

tányosságai államszervezet kálvinista eszményét, természetesen nem annak polgárius vonásait ismerték fel és követték, hanem a nemesi köztársaság anarchiáját akarták orvosolni. Modrzewski sorra véve a nemesi köztársaság törvényhozó fórumait, nem jogaikat, hanem felelősségüket emeli ki.

„Távol áll tőlem, hogy azt véljem: a királyi hatalomnak határtalannak kell lennie, mely saját ítéletéből és kényéből mindent tehet, amit akar; ez zsarnokság lenne, nem királyi hatalom. . . De azt mondom, hogy a királyi hatalomnak a törvények szentesítésében, amennyiben azokat a jó és tudós emberek helyesnek ítélik, legnagyobb és legfőbb hatalma legyen.”³⁸

A hangsúly azonban a király felelősségére esik:

„A királyi hatalom az Isten törvényének megőrzésére láttatik rendelve lenni. . . , s vajon büntetlen-e a hatalom, ha az ellen, ami isteni, istentelen dekrétumokat ír vagy védelmez?” Majd személyesen a királyhoz szólva: „Rettegj, nehogy hivatalod elhanyagolását rajtad és nemzetségeden kérje számon Isten. . . , mint nagybátyádon, Lajos magyar királyon az életkora miatti hivatali mulasztást.” „Sem királyunkat, sem a szenátust, sem az írnokokat nem menti, hogy a lovagok önkénye miatt hoznak és írnak az igazság ellen igazságtalan dekrétumokat, mert Krisztust tagjaiban, azokat becsületüktől és javaiktól megfosztva, akarják megfeszíteni.”³⁹ „Mert a hatalmasokat, nemeseket és a hivatalviselőket súlyosabban kell büntetni, mint a fegyvertelenekeket, plebejusokat és magánembereket.”⁴⁰

Melius egyenesen a szolgálat és az érte járó bér és zsold mezővárosi és zsoldoskatonai kategóriáiban beszél a „fejedelmek” (azaz királyok és főtisztviselők) kötelességeiről:

„A fejedelmek szolgák, és a zsoldot, adót, harmincadot, dézsmát azért vészik, hogy szolgáljanak érte Istennek és a községet [azaz a köznépet] oltalmazzák. Hát mint a szolga, ha bért véssen, szolgáljon reá; ha nem szolgál, lopó. Így a fejedelmek, ha nem szolgálnak a zsoldra, lopók, s megbünteti Isten.”⁴¹

Az uraság, a rang tehát nem a hódítás vagy a születés jogán jár ki valakinek, még kevésbé a belőlük származó jövedelem, mint ahogyan azt a középkor társadalmi vita nélkül tudomásul vette, hanem a közösségnek tett szolgálat címén. Ezért a fejedelem

„soha többet nem vehet, sem dézsmát, sem adót, sem vámot, sem szolgálatot, hanem csak ami Isten szerint és ország szerint végeztetett. Lukács 3.: Elégedjetek meg zsoldotokkal.”

A harmincadosoknak s egyéb jövedelemszedőknek is azt mondja: senkitől többet ne vegyetek, hanem csak azt, amit elrendeltek.

„A fejedelemség Isten rendelése, Isten szolgálói a fejedelmek, jóknak oltalmára, és kötelesek az Isten parancsolatjának megtartására. Hát Isten rendelésén és törvényén kívül nem cselekedhetnek, ha Isten szolgálói. Ha többet vesznek, hogynem mint illik, ha másét veszik is el, ottan lopók, ottan nem Isten rendelése az, mihelyen Isten törvénye ellen és felebarátunknak igaz szereteti ellen cselekedik.”⁴²

A hatalmasokat korlátozó, szolgálatukat és annak bérét megszabó országos törvény forrása sem lehet azonban egyesek, vagy akár törvényes hatóságok önkénye:

„Az ország is olyat rendeljen, aki Isten szerint vagyon. Aequalitas legyen!”⁴³

Íme, Melius érvelésében együtt van a hármas kálvini elv: a törvény, a méltányosság és a szeretet! Ezt reklamálja Modrzewski is a lengyel törvényekben, mikor a polgári

földet kisajátító törvény állandókat (a polgár nem katonáskodik, viszont a nemes nem kereskedik) visszautasítva, így leplezi le a törvényhozókat:

„Ha Isten megadná nekünk a képességet, hogy megvizsgáljuk szívüket és gondolataikat, meglátnók hihetetlen gyűlöletüket a plebejusok iránt, idegen javak elfoglalására irányuló nagy kapzsiságukat, a szegényebbek megvetését és más dögvészt, ami szívüket megfertőzi és őket Isten törvénye s a felebaráti szeretet elleni kívánságokra indítja.”⁴⁴

Ha csak hipokrita frázisokkal, és nem valóban, tettekben szereti a nemes a parasztot, aki Krisztusban testvére, akkor nem járulhat az úrvacsorához, amelyről Krisztus azt mondja, hogy „záloga az irántatok való szeretetemenek és a tikóztetek való kölcsönös szeretet jelképe”.⁴⁵ Az ószövetségi törvényben tehát a kálvini ihletésű lengyel és magyar reformáció sem „papiroszópát” emel a megtagadott római pápa helyébe, nem a törvény betűjét, hanem szellemét akarja uralomra juttatni, nemcsak a hazai törvényeket, hanem a törvényeket hozó társadalmi mentalitást is reformálni kívánja. Ez a nemesi köztársaság arisztó-demokratikus államformájának teokratikus átértelmezése.

Becsületére legyen mondva a kálvinista teokrácia lengyel és magyar teoretikusainak, nyoma sincs náluk az éppen akkoriban kialakuló „második jobbágyság” helyeslésének, de még a földesúri elnyomás szépítgetésének, mentegetésének sem, amivel oly kemény formákban találkozunk a német parasztháború napjaiban Luther, Melanchthon és más lutheránus prédikátorok írásaiban és beszédeiben.⁴⁶ Luther bár bevallja, hogy

„wohl ist wahr, dass im Gesetz Mosi weltliches Regiment und äusserliche Weise feiner denn aller Heiden Weise und Recht gefasst sind, dass wohl zu wünschen wäre, alle Welt hätte solcher Rechte das mehrere Teil”,

mégis úgy véli, hogy

„weil es nicht Not ist und ohn unerträglich Fahr und Schaden solche Änderung nicht mag geschehen, so lass man's einen Wunsch bleiben”.⁴⁷

Vele szemben Modrzewski és Melius éppen a parasztek érdekében követeli, hogy az ószövetségi törvény ne csak jámbor óhaj maradjon, hanem koruk törvényhozási mintája legyen. S ezt éppen a „második jobbágyság” két alapvető tendenciájával, a paraszt korlátlan személyi kiszolgáltatottságával és birtokképtelenségével szemben kívánják érvényesíteni. Modrzewski szerint

„A jobbágyokat és minden plebejust a nemesek általában kutyának tekintik. Innen a tisztátalan emberek ama mondása: aki parasztot öl meg (s parasztnak neveznek minden plebejust, akkor is, ha az nem falusi), az annyi, mintha egy kutyát ölt volna meg. Ó, a nyelv kivágásával büntetendő mondás, amely az emberölés különböző megítéléséből, a jogok egyenlőtlenségéből ered! Ha ugyan is elveszünk a jobbágyoktól a jogot, hogy uraikat bíró elé idézzék, elveszünk tőlük minden szabadságot... Ezért a jobbágyot és minden alattvalót meg kell szabadítani az uraknak ettől a zsarnokságától.”⁴⁸

„Az izraeliták Isten parancsából maguk közt mindenkinek tulajdonba adták a maga földjét. Ezékiel próféta tanúsítja, hogy Isten így parancsolta a földet a népnek kiosztani... Miért hogy [Lengyelországban] akik a kiosztott földeket maguknak művelik, nem mondhatják teljes joggal a sajátjuknak a maguk művelte földet? Arról a szokásos szolgaságról beszélek, amelyben az urak jobbágyaikat tartják, azoknak minden vétke nélkül, telkeiket és birtokaikat önkényesen elragadva és őket magukat is, mint némely tartományban történik, baromként eladva... Kívánnám, hogy akik ilyen módon földeket vesznek el, vegyék eszükbe a büntetést, amellyel Ákháb király bűnhődött.”⁴⁹

Melius is ugyanezekre a bűnökre idézi az ószövetségi törvény büntetését:

„Ti is királyok, Isten szájából és beszédéből adjatok okát, akit megölettek. Ne mondjátok ezt: csak haragomba ölém, mert pórom, rabom vala. Mert megver az Isten azért, akit törvénytelen megöltök!”⁵⁰ „Ákháb példátok, hogy nemcsak a tolvajok lopók, de ugyan ti fejedelmek, ha erővel, törvénytelen elveszed jobbágyod marháját [vagyonát]. Isten mint hatalmas[kodó] tolvajt megver érte, s még a te tulajdonodat is elveszti érte.”⁵¹

Bizonyára nem az általános, még csak nem is a kálvinista nemesi közvélemény egészét képviselte Modrzewski ezekkel a nézetekkel, de az is tény, hogy nem állt egyedül velük a saját osztályán belül sem. Részben a parasztháborútól, részben a paraszti gazdálkodás s vele a nemesi jólét tönkremenetelétől való félelem olyanokat is mérsékletre intett, akikre a morális és vallási érvek nem hatottak. Egy kisebbség, amely anabaptista hatás alatt következetes akart lenni a Biblia szavaihoz, a hatvanas évek végén még a tényleges jobbágy-felszabadításig is eljutott, de maguk vagy utódaik később visszacsínálták ezt a szerintük elhamarkodott lépést.⁵² Melius a parasztpolgár szemével nézte a társadalmi kérdést, de a jobbágyság eltörlését ő sem követelte. A lengyel és a magyar feudalizmusban a jobbágyfelszabadítás akkor még nem volt a társadalmi haladás objektív követelménye, annál inkább azonban a paraszttal való emberséges bánásmód a fájdalmasan nélkülözött társadalmi béke feltétele. A kálvinista teokrácia méltányossági elve ezt kívánta meg, s ez mindenestre több volt, mint a jobbágynyűzásba való hipokrita belenyugvás és a parasztnak nyújtott pusztán „lelki” vigasztalás.

Amikor kiemljük az ószövetségi törvény és a parasztság sorsát szíven viselő, a hatalmasokat ostorozó társadalomkritika közti szoros kapcsolatot, korántsem állítjuk, hogy a reformátorok gondolkozásában az utóbbi mindenestől az előbbiből ered. Nem állította ezt Ernst Troeltsch sem, aki az elsők közt fedezte fel és emelte ki ezt a kapcsolatot, sőt ő egyenesen megfordította a kettő viszonyát. Társadalmi törekvéseknek tulajdonította a prioritást, amennyiben — a huszitizmusról szólva — leszögezte, hogy

„hier das Alte Testament zu Hilfe genommen wird neben dem neutestamentlichen Gottesgesetz, wie denn das Alte Testament für die biblische Begründung einer weltlichen Ethik und sozialer Ideen oft aushelfen muss. Diese Ergänzungsrolle des Alten Testamentes neben dem Neuen Testament gerade in der Ethik und den Soziallehren verdiente eine Darstellung für sich. Sie wird uns besonders noch beim Calvinismus beschäftigen.”⁵³

A kálvinizmussal kapcsolatban viszont több ízben kiemeli annak az anabaptizmus-sal (s azon keresztül visszafelé a huszitizmus táborita szárnyával) való érintkezését.⁵⁴ Anélkül, hogy itt most a kérdést elmélyíthetnők, fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a közép-kelet-európai reformációnak a kálvinista szociáletikához, s azon belül az ószövetségi törvényhez való feltűnő vonzódása alighanem a huszitizmusnak a lengyeleknél közvetlenül, a magyaroknál pedig (az obszerváns ferenceseken keresztül) közvetve továbbélő hatásával is magyarázandó. A cseh reformációról eddig is tudtuk, hogy azt a huszitizmustól a „cseh testvérekig” húzódó hazai előreformáció előzte meg. Az újabb kutatások magyarországi viszonylatban ugyanezt tárják fel az obszerváns ferencesek radikális társadalmi tanításaiban, amelyeknek kétségkívül nagy részük volt abban, hogy a lutheri változatban Magyarországra érkező reformáció kálvinista irányt vett, éppen a magyar reformátorok első nemzedékének többségét tevő volt ferencesek által.⁵⁵ Nem volna meglepő, ha ilyenirányú kutatások lengyel vonatkozásban is egy hazai előreformáció áramlatát tárnák fel.

A kálvinista teokrácia, mint a lengyel és magyar nemesi köztársaság reformjának

ideológiája már a 16. század viszonylag kedvező atmoszférájában sem váltotta be teoretikusainak hozzá fűzött reményeit. Az uralkodóosztály belső anarchiáját, egyes rétegeinek ellentéteit, még kevésbé a parasztság elnyomására irányuló törekvéseit sem törvényekkel, sem morális érvekkel tartósan megfékezni nem lehetett. A nem nemesi osztályok és rétegek pedig gyöngék voltak ahhoz, hogy a fékező szerepet sikerrel játszhatták volna. A megbénított központi hatalmat, amely egyedül biztosíthatta volna az áhított rendet, semmi sem pótolta, s a 17. században a rendi önkormányzat mindkét országban képtelennek bizonyult a hatékony beligazgatás és honvédelem megszervezésére, aminek végül is az állami függetlenség esett áldozatul. A reformáció azonban a lengyel és a magyar nép életében egyaránt, a nemzeti kultúra alapvetésével, hosszabb távon a nemzeti ébredés fontos előfeltétele lett.

JEGYZETEK

- 1 ZIMÁNYI Vera: A magyarországi ármozgások helye az európai fejlődésben. *Történelmi Szemle* 1972. 378—412.; ZIMÁNYI Vera—PRICKLER Harald: Konjunktúra és depresszió a XVI—XVII. századi Magyarországon... *Agrártörténeti Szemle* 1974. 79—201.; MAKKAI László: Örökös jobbágyság és kapitalizmus. *Századok* 1981. 320—339.
- 2 Általános tájékozással ld. TAZBIR J.: *The Commonwealth of the Gentry 1492—1696.* (= *History of Poland.* Warszawa 1968. 169—271.); VARGA János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban, 1556—1767.* Bp. 1969.; ZIMÁNYI V.—BENDA Gy.: *Grand domaine et petite exploitation en Hongrie XIIIe—XVIIIe siècles.* (= *Grand domaine et petites exploitations.* Szerk. GUNSZT Péter. Bp. 1982. 137—156.)
- 3 MAKKAI László: *Gelöste und ungelöste Probleme der Geschichte der Bauernbewegungen.* (= *Aus der Geschichte der ostmittel-europäischen Bauernbewegungen im 16—17. Jahrhundert.* Hgg. von Gusztáv HECKENAST. Bp. 1977. 523—529.)
- 4 WOTSCHKE Th.: *Geschichte der Reformation in Polen.* Leipzig 1911.; TAZBIR, J. *Geschichte der Toleranz in Polen.* Warszawa 1972. — BUCSAY Mihály: *Der Protestantismus in Ungarn. 1571—1978.* I. k. Bécs—Köln—Grác 1977.; RÉVÉSZ Imre: *Magyar református egyháztörténet. 1520—1608.* Debrecen, 1938.; BITSKEY István: *Hitviták tüzeiben.* Bp. 1978. (Magyar História)
- 5 BENDA Kálmán: A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára. *Helikon* 1971. 321—329.
- 6 *Andreae Fricii Modrevii Opera omnia.* Ed. Casimirus KUMANIECKI. I—V. Warsawa 1953—1960. I. 19. *Modrzewskire* ld. STARKE Arnold: *Im Kampf um Glaubenseinheit. Polen* (= *Reformation in Europa.* Herausgg. von Oskar THULIN. Leipzig 1967. 177—196.)
- 7 U. o. II. k. 160
- 8 A magyarországi apokaliptikus irodalom legjellegzetesebb műve KÁROLI Gáspár: *Két könyv.* Debrecen 1563.
- 9 *Modrevii opera omnia*, i. m. I. k. 282—283.
- 10 Uo. 540—543.
- 11 MELIUS JUHÁSZ Péter: *Az egész Szentírásból való igaz tudomány.* Debrecen 1570. (Az ajánlásban.)
- 12 BOHATEC Josef: *Calvin und das Recht.* Feudingen in Westfalen 1934. 60-s köv.
- 13 Kálvin szavai: „Nam dum optime res geruntur quum ordinem constitutum omnes observare tenentur, contra vero summam require confusionem, ubi nullae leges neque disciplina, sed ex suae libidinis arbitris vivere sibi omnes permittunt.” „Nullum cuiusquam privati ius erit stabile nisi ubi lex perpetua... ut eius manu ac praesidiis adversos flagitiorum hominum et iniurias defensi quietam et securam vitam agamus.” Idézi BOHATEC: i. m. 63., 60.
- 14 „Turbamus et coelum et terram nostris peccatis.” Idézi BOHATEC: i. m. 63.
- 15 „Civilis ordinis universales impressiones inesse omnium animis.” Idézi BOHATEC: i. m. 63.
- 16 „Il est vrai, qu'il y aura les ordonnances et polices humaines auxquelles il se faut assujettir, mais encore le tout se rapporte à lui [Dieu] et en dépend.” Idézi BOHATEC: i. m. 56.
- 17 BOHATEC: i. m. 123.
- 18 Uo. 113 s. köv.

- 19 *Modrevii Opera omnia* i. m. II. k. 114.
- 20 MAKKAI László: Méliusz Juhász Péter, Magyarország Kálvinja. *Theologiai Szemle* 1973. 65—72.
- 21 Életére és munkásságára ld. MAKKAI: Méliusz, i. m., valamint: *A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve.* (= *Studia et Acta Ecclesiastica*. II. Bp. 1967.)
- 22 URBAN, Waclaw: *Chłopi wobec reformacji w Malopolsce w drugiej polowie XVI.* Kraków 1959. 171—208.
- 23 Életére és munkásságára ld. LEPSZY Kazimierz: *Andrzej Frycz Modrzewski.* Warszawa 1953.
- 24 *Modrevii Opera omnia*. I. k. 88.
- 25 Uo.: II. k. Operationes.
- 26 Uo. 71., 126.
- 27 Uo. 147.
- 28 Uo. 156.
- 29 *A két Sámuel könyveinek és az két királyi könyveknek... fordítása magyar nyelvre.* Debrecen 1565. A 2. Kir. 22: 11-hez fűzött glossza.
- 30 Uo. 1. Sám. 12: 5—6-hoz fűzött glossza.
- 31 Uo. 1. Kir. 3: 26-hoz fűzött glossza.
- 32 *Confessio Ecclesiae Debreciensis.* Debrecen 1562.
- 33 *Modrevii Opera omnia*. II. k. 73.
- 34 *Az Aran Tamás tévelgésinek meghamisítási.* Debrecen 1562. 102.
- 35 Egybek közt KÁROLI Gáspár már fentebb idézett *Két könyv* c. műve (8. jegyz.).
- 36 *Lex politica Dei.* Debrecen 1610.
- 37 Die Eigenart der calvinischen Naturrechtslehre... besteht in der engen Verknüpfung des Naturrechtes mit dem organischen Gedanken, wodurch die schroffen, in der Verabsolutierung des objektiven Zwangsrechtes und des subjektiven Naturrecht bewurzelte Gegensätze gemildert und die Ethisierung der gesellschaftlichen- und Unterordnungsverhältnissen angebahnt wird." BOHATEC: i. m. 92. Kálvin szavai: „Membra inter se differre facultatibus et officiis ut mutuum inter se colligationem habeant ad corpus unum conservandum”. (Uo. 65.) „Neque enim talis est eorum subiectio, ut ipsis abuti ad libidinem principibus liceat: sed tranquille et quiete et pacifice acceptis a Deo quemque bonis et facultatibus, uti et frui oportet.” (Uo. 77.) „D’autant plus qu’un homme sera élevé, il est obligé aussi et à Dieu et à ceux sur lesquels il préside, comme il n’y a nulle précédence sans charge, voire sans servitude.” Idézi Bohatec: i. m. 69. „Quand un homme sera en dignité ou qui aura de quoi pour être tenu en crédit, s’il est tenté de s’oublier, qu’il regarde: je ne suis pas toutes fois séparé d’avec le reste du corps, je n’en suis que un membre, et ceux qui sont inférieurs à moi ne laissent point d’être mes frères.” (Uo. 86.) „Etsi autem aliis alios praeesse utile est, servanda erit tamen, ut inter fratres, aequabilitas.” (Uo. 77.)
- 38 *Modrevii Opera omnia*. II. k. 114.
- 39 Uo. II. k. 112., 113., 117., 169.
- 40 Uo. I. k. 164.
- 41 *Az Aran Tamás... i. m. 154—155.* Csaknem azonos szövegezéssel *A két Sámuel... i. m. 2 Kir. 23:1*-hez glossza.; *Confessio Ecclesiae Debreciensis... i. m. 179.*
- 42 *Az Aran Tamás... i. m. 153.*
- 43 *Magyar prédikációk.* Debrecen 1563. (A 2. prédikációban).
- 44 *Modrevii Opera omnia*. II. k. 147.
- 45 Uo. 144.
- 46 DELIUS Walter: Die Leibeigenschaft im Urteil der Reformatoren. *Luther-Zeitschrift der Luther-Gesellschaft* 1972. 74—83. Luther ismeretes paraszt-ellenes kirohanásai mellett idézi Melancthon, aki a Leibeigenschaft eltörlésének igényét „Frewel und Gewalt” szavakkal bélyegzi meg, s úgy véli, hogy „ja es wäre vonnöten, dass ein solch wild ungezognes Volk als Deutsche sind, noch weniger Freiheit hätte, denn es hat.” Urbanus Regius megelégszik azzal, hogy a jobbágy-nyúzó földesurakat a szeretet-parancsra figyelmezteti, ugyanakkor a parasztok sorsát igyekszik viszonylag könnyűnek feltüntetni. Egyedül Brenz szállt síkra, s ő is nagyon óvatosan, a paraszti terhek könnyítéséért.
- 47 DELIUS: i. m. 82.
- 48 *Modrevii Opera omnia*. I. k. 201.
- 49 Uo. 119—121.
- 50 *A két Sámuel... i. m. 2 Kir. 10:10*-hez glossza.
- 51 Uo. 1 Kir. 21:2-höz glossza.
- 52 URBAN: i. m. 54—59.
- 53 Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen. Tübingen 1919². 407.
- 54 Uo. 621. s. k.
- 55 Vö. MAKKAI László: A kálvini reformáció társadalmi mondanivalója a XVI. századi Magyarországon. *Református Egyház* 1972. 193—196.; Szűcs Jenő: Dózsa parasztháborújának ideológiája. *Valóság* 1972. 11. sz. 12—39.

A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben*

A gályarabsághoz vezető események menetében különös figyelmet érdemel három vizsgálat a pápai végvárban, illetve Veszprémben.

Az első vizsgálat Esterházy János győri vicegenerális parancsára indult Pápán, 1674. április 27-én.¹ Az eljárás tárgya tulajdonképpen egy korábbi vallatás. Mert a pápaiaknak tudomására jutott: a prédikátorok és tanítók pozsonyi perében a csornai káptalan embere előtt annak idején felvett tanúvallomásokat meghamisították. Most elérték, hogy az eredeti deutronumok alapján megismételhetik a vallomásokat. Az eset nem egyedülálló. Csak azért kívánczok az első helyre, mert a hasonló ügyben keletkezett és fennmaradt iratok közül alighanem a legrészletesebb.

Kevésbé világosak egy Veszprémben folytatott eljárás körülményei.² Ez egy hónappal korábban, 1674. március 29-én kezdődött, Forgách Ádám országbíró utasítására a megyei szolgabíró előtt. Itt is a pozsonyi perben meghamisított vallomásokról van szó. Az ügyet azonban nem a tanúk, hanem két vádlott, Séllyei István püspök és Kocsi Csergő Bálint iskolamester kezdeményezte. Nagyon elszórt értesülések vannak aztán a veszprémi végvár katonáinak arról az akciójáról, hogy a Séllyei István, Kocsi Csergő Bálint, valamint Bátorkeszi István ellen az ő vallomásaik meghamisításával előadott vádat megsemmisítsék.³ Ők, a katonaság képviselői, előbb Pozsonyban tiltakoztak Szelepcsényi György esztergomi érseknél, aztán Forgách Ádám-nál, majd Majtényi János személynöknél. Amikor azonban ott egyiküknél sem tudtak eredményt elérni, a veszprémi káptalanhoz fordultak, amelynek az emberei az eredeti tanúvallomásokat felvették. Itt már a megyei szolgabíró is csatlakozott a kérésükhöz. És jóllehet új eljárást nem sikerült indíttatniok, végül mégiscsak rávették a prépostot, hogy a veszprémiek vallomásainak meghamisítása miatt ő maga tiltakozzék.

Több hasonló esetről nem tudok. Ezek alapján is egyértelmű azonban: a prédikátorok és tanítók 1674-es pozsonyi perében a tanúvallomásokat, illetve ezek egy részét bizonyosan meghamisították. A hamisítások feltűnőek és nyilvánvalók lehettek, ha a tanúk a terror akkori légkörében nyíltan, mondhatni hivatalosan tiltakoztak. Csak igazuk biztos tudatában merhették vállalni az újabb eljárás kellemetlenségét és kockázatát. Mert kockázatosnak kellett lennie, hiszen a hamisításokat a hatalom valamelyik fórumán hajtották végre. A tiltakozók igaza mellett szól Forgách Ádám és a veszprémi prépost fellépése is. Forgách a pert folytató bíróság tagja, és bár a katonák elől elzárkózott, a két vádlott kezdeményezésére mégis elrendelt egy új vallatást. A prépost pedig magával a katolikus egyház fejével, egyben a bíróság elnökével szállt

* Elhangzott az Egyháztörténeti Munkaközösség 1981. október 7-i összejövetelén.

szembe, amikor a veszprémiek ügyét felkarolta. A hamisítások ténye kétségtelen és vitathatatlan lehetett előttük.

Nem véletlen, hogy éppen a veszprémi és a pápai végvár katonái, illetve a velük kapcsolatban állók mertek tiltakozni. Ők a vallásgyakorlatot illetően kivételezett helyzetben voltak, és nyilván kiváltságukra támaszkodva léptek fel.

A tiltakozás ennyi adata is elég arra, hogy figyelmeztessen: a protestáns prédikátorok és tanítók 1674-es perének anyaga rendkívül alapos forráskritikát igényel. És itt nemcsak a nyomtatásban is megjelent terjedelmes jegyzőkönyvre kell gondolni, hanem az előzetes vallatásokról maradt följegyzésekre ugyanúgy. Nem tudjuk ugyanis, hogy a hamisításokat a per előkészítésének melyik fázisában készítették. A prépost fellépése arra utal, mintha a káptalan, legalábbis a veszprémi, az igazi vallomásokat küldte volna Pozsonyba. Forgách viszont aligha rendel el új vallatást, ha nem azt hiszi, hogy még a peranyag végleges összeállítása előtt hamisítottak. A valódi helyzet felderítése, a források ilyen óriási tömegének kritikai elemzése páratlanul érdekes képet fog adni az 1670-es évek Magyarországaról.

Az viszont már távolról sem bizonyos, hogy a hatalmas munka a „religio vagy rebellio?” háromszáz éves kérdését is eldönti-e. Mert szükségtelenül nem szoktak ugyan hamis tanúvallomásokot összeeszkábálni, de ha az ügyész minden állítása hamisnak bizonyulna, s ha a híres Vitnyédy levelek ugyancsak kétségtelenül hamisítottak lennének, akkor sem állítanám, hogy a protestáns egyháziakkal szemben nem lehet a rebellio vádját fenntartani. Maga a per megalapozatlan, mert hamisított vallomásokra épült. Más kérdés azonban az egyházi értelmiség hatása a környezetére, vagyis: az egyházi értelmiség társadalmi szerepe. Ennek a megnyilvánulása viszont nem feltétlenül az, hogy Máriát és a szenteket gyalázzák a szöszékekről, vagy a kassai templomon török jelvényeket helyeznek el, esetleg Erdélyből jött sánta könyvárúst rejtegetnek, ahogyan a prédikátorok és tanítók ellenfelei állították. Az értelmiség hatásának a tényezői persze ilyen egyszerű dolgok is lehetnek. Az egésznek a lényege azonban sokkal bonyolultabb, és egy koholt per terminusaival megfoghatatlan. Ezért kellene a rebellio vagy religio kérdését az 1674-es eljárástól függetlenül eldönteni.

Visszatérve most a perre: egy igen lényegesnek látszó ellentmondás a jegyzőkönyv első olvasására feltűnik. Jegyzőkönyvön a Sárospataki Füzetekben kiadott és azonos szöveggel több másolatból ismert protokollum értendő.⁴

Az egyetlen változatban ismert jegyzőkönyv a per alapjaként egy 1674. január 6-án kelt királyi leiratra hivatkozik. Eszerint I. Lipót felhatalmazza Szelepcsényi György esztergomi érseket, hogy a magyarországi rebellio támogatói ellen 1673. szeptember 25-én kezdett és az ő helyeslése mellett újra felvett rendkívüli törvénykezés alkalmából — occasione reassumendorum nuperorum extraordinariorum per Majestatem Nostram clementer approbatorum judiciorum — a lőcsei és a kézmárki prédikátorokat bűntársaikkal és más hozzájuk hasonlókkal — cum complicitibus ac aliis sibi similibus — valamint a soproni polgárokat a mostani napokban támadt rebelliójuk miatt — cives Sopronienses ob tumultuarium rebellionumque suum, diebus hisce recens evolutis exercitum actum — a kamara útján megidézze. Az ítéletet végső jóváhagyásra küldje meg: *judiciumque . . . pro ulteriori benigna ratificatione transmittere velitis nec intermittatis.*⁵

E királyi leirat és a valóban lefolytatott per között nem látszik ok és okozati összefüggés. A rendkívüli törvénykezés kezdetére utaló dátum természetesen világos: 1673. szeptember 25-től a harminchárom lelkész ellen megindult az eljárás. Most tehát az folytatódik. A megidézettek között azonban egyetlen névsor vagy részletesebb leírás sem említ soproni polgárokat. De ami még feltűnőbb: amennyire megállá-

pítható, Serpilius Ágoston kézmárki papon kívül a királyi leiratban feltüntetett három városból egyháziak sincsenek a vádlottak között.⁶ És igaz ugyan, hogy Szelepcsényi felhatalmazása a kézmárki és lőcsei papok bűntársairól is szót ejt, e kitétel azonban nehezen jelenthet alapot több száz személy perbefogására. Azt pedig talán felesleges is mondani: a per folyamán a kézmárki és lőcsei prédikátorokkal való bűnrészesség egyáltalán nem merült fel vádként. A tényleges eljárás és a hivatkozott királyi leirat kiáltó ellentétben van egymással.

E ténynek kétféle magyarázata is lehet. Az egyik az, hogy a Ladányi Gedeon által kiadott és szerinte a pozsonyi káptalannál letett példányról készült szöveg mégsem az eredeti. Mert az eredeti peranyagban egy sok száz prédikátor és tanító perbefogására felhatalmazó királyi leirat található. A másik az lehet, hogy ilyen uralkodói mandátum nem is létezett, és a jegyzőkönyvbe jobb híján másolták a ténylegesen lefolytatott per cselekményénél lényegesen korlátozottabb felhatalmazást nyújtó leiratot.

Magam a második magyarázatra hajlok. És ennek nagyon egyszerű oka van: ha léteznék más királyi leirat vagy a jegyzőkönyvnek valamilyen más szövege, már régen előkerült volna. De Thury Etele, e per forrásanyagának legjobb szakértője, többször is és különböző helyekről mindig ezt a királyi leiratot másolta.⁷ Nyilván nem ismert másikat. Hasonló szóbeli tájékoztatást kaptam Ladányi Sándor professzortól: sem itthon, sem a bécsi levéltárakban nem talált a per lefolyására vonatkozó más anyagot. Nem találtam én magam sem, ahogy feltehetőleg mások sem. Mert a per menetéről szólva senki új forrásokra nem hivatkozik.⁸

E negatív bizonyítékból nyugodtan lehet arra következtetni, hogy a protestáns prédikátorok és tanítók százaít 1674-ben uralkodói felhatalmazás nélkül fogták perbe. Mai ismereteink közvetett tanúsága mellett azonban ezt a következtetést egy egykorú és sok forrás értesítéséből köztudott tény is alátámasztja. Nevezetesen az, hogy az egyik császári parancsnok, Spankau felső-magyarországi főkapitány nem engedte a neki alárendelt területről Pozsonyba a megidézettek.⁹ Uralkodói paranccsal pedig aligha szegül szembe.

Innen logikusan következik a kérdés: vajon milyen figyelmet kapott aztán mégis legfelső helyen a per, miután megindult. Erre választ keresve megint csak forrásismereteinkre hivatkozom. Az 1674-es eljárással kapcsolatban gyakorlatilag nem tudunk misszilis forrásanyagról. Ez a tény annál feltűnőbb, mert I. Lipót általában rendkívül élénk figyelemmel kísérte az 1670-es évek pereit. Az érdeklődése a három főúr, Zrínyi, Nádasdy és Frangepán esetében talán még természetes. Szinte érthetetlen azonban Drabik Miklósnál, aki jelentéktelen, ekkor már mindenki által elfeledett, állandó alkohalmámorban élő aggastyán volt. Mégis: néhány héten át húzódó pere alatt időnként naponta jönnek Pozsonyba levelek I. Lipót aláírásával. Minden részletről, a vallatás körülményeiről is tájékoztatni kell őt. És nem engedi kivégezteni az öregembert, míg át nem tér.¹⁰ Hasonló a helyzet mások estében is. Legyen szó akár jelentősebb személyiségekről, mint Czeglédy István,¹¹ vagy mindenki előtt ismeretlenekről,¹² polgárok tömeges peréről,¹³ vagy Vitnyédy István fiának szökéséről,¹⁴ Lipót figyelme, szinte azt lehetne mondani, személyes érdeklődése kíséri az eseményeket. Ennek megfelelően keletkezik iratok hosszú sora nem csak az ő aláírásával, de a különböző udvari hatóságoknál, a haditanácsnál, az udvari kamaránál, a titkos tanácsnál minden ilyen ügyben. Ezek alapján lehet bizonyosra állítani, hogy sok aktaköteget találtunk volna, ha az 1674-es perről I. Lipót pontos információkkal rendelkezik.

E tényből, tehát az uralkodó tájékoztatlanságából az ún. lipóti abszolútizmus megítéléséhez fontos szempontok adódnak.¹⁵ Az 1670 utáni berendezkedés általános

vizsgálata azonban az 1674-es pertől túlságosan messzire vezetne. Szorosan idetartozik viszont magának a pernek a jelentősége. Ezt felmérendő kell néhány tévedést az eljárással kapcsolatban tisztázni.

Az első a delegatum iudicium, vagyis a iudicium extraordinarium kérdése. A jogtörténet ezt a fogalmat nem ismeri, illetve a magyarországi törvényekkel ellenkezőnek tartja a létezését.¹⁶ Így érthető, hogy az 1670-es évek pereivel foglalkozó történelmi szakirodalom szerint rendkívüli, sőt törvénytörő a Wesselényi összeesküvést megtorló eljárások és a prédikátorok perének lefolytatására kiküldött bíróságok működése. A valóság ezzel szemben az, hogy a iudicium extraordinarium a nyolcados törvényszék és az ún. rövid törvénykezés mellett a királyi tábla működésének rendes formája. A magyarországi törvények tehát — természetesen — ismerik. Az 1659-es országgyűlés 41. törvénycikke pontosan felsorolja a királyi tábla szabályos működését szorgalmazó szövegében: In iudiciorum porro octavalium, brevium et extraordinarium celebratione observentur articuli superinde sanciti — mondja ki. Éppen nem ellene, hanem a működése mellett foglal állást. Szó sincs tehát arról, mintha a Szelepcsényi elnökletével eljáró bíróság kiküldése hallatlan, vagy soha máskor nem tapasztalt uralkodói intézkedés lett volna.

Hasonlóan tévedés van abban, ha azt hisszük, hogy az 1674-es pozsonyi perre minden protestáns prédikátort és tanítót, mintegy egyetemes érvénnyel megidéztek. Ennek a lexikonokig hatolt felfogásnak¹⁷ ellentmondanak a számok. Semmilyen forrás, vagy feldolgozás soha nem állította, hogy hétszáz egynéhány személynél több kapott volna idézést Pozsonyba.¹⁸ Ennél azonban a protestáns prédikátorok és tanítók teljes létszáma bizonyosan nagyobb volt. Pontos adatokat nem ismerünk ugyan, de Lippay Györgynek, az akkori esztergomi érseknek a század közepén készült följegyzése megenged bizonyos következtetést. Lippay szerint 1646-ban a királyi Magyarországon 4026 templomuk volt a protestánsoknak.¹⁹ Ez az adat, amennyire meg lehet állapítani, egyszerű tájékozódás eredménye, és nem valamilyen vitához szolgálhat érvet. Nincs rá ok, hogy ne tekintsük hitelesnek, illetve — a kort jellemző statisztikai pontatlansággal — többé-kevésbé reálisnak. Ehhez az 4026-hoz képest 1674-re bizonyosan csökkenés következett, aminek a mértékére megint csupán következtetni lehet. De pontosan tudjuk, hogy a földesúri rekatolizáció időszakában, 1608 és 1646 között hány templomot vesztek el a protestánsok. A szinte testületileg katolikussá vált arisztokrácia majdnem négy évtized alatt 146 templomot vett el a jobbágyaitól. Ennyit követeltek vissza a protestáns rendek az 1646—47-es országgyűlésen.²⁰ És megint csak nincs rá okunk, hogy ezt a számot ne tekintsük reálisnak. Hiszen aligha kértek kevesebbet a lehetségesnél. Talán nem megalapozatlan feltevés, hogy ennél sokkal több az 1647-et megelőző időkben sem került katolikus kézre. Az 1647 után visszaadott 90 templomot²¹ is figyelembe véve nyilvánvaló: a protestáns templomok száma 1647-ben is megközelíthette a négyezret. Ezekben legalább ugyanennyi lelkész prédikált, hiszen nem egy templomban többen is szolgáltak. A lelkészekhez jönnek aztán a tanítók, valószínűleg közel egyenlő számban a prédikátorokkal. De Kocsi Csergő Bálint és más kortársak úgy tudják, nem csupán lelkészeket és iskolamestereket citáltak, hanem diákokat, harangozókat és kántorokat is. Valamint hasonlóan egyházi státusúakat a hódoltságból.²² Mindent összevéve: tízezres nagyságrendben kellene idézésről följegyzésnek lennie, ha mindenki kap. Az ellentmondás feloldásához megint csak az égetően szükséges forráskritika vezethet.

Végül nem egy tévedést ugyan, de optikai csalódást kell tisztázni. Ez abból az általános gyakorlatból következik, ami szerint az 1674-ben folyt eljárást vizsgálva csak egyetlen előzőleg ismert pert szoktunk figyelembe venni. Az 1673. szeptember 25-én indítottat, közfelfogás szerint a gályarabsághoz vezető per főpróbáját. Kétségtelen

persze, hogy Kocsi Csergő Bálinték krónikáiban prédikátorok elleni más csoportos perről ezt megelőzően nincs szó. Elszórt források alapján azonban mintha többet is fel lehetne tételezni. Első helyen említendő a Makkai—Fabiny—Ladányi-féle kötetben fényképen közölt idézőlevél.²³ Ez Kiskomáromi György búcsú predikátornak szól Szelepcsényi György aláírásával, és a dátuma 1673 januári. A szövege: „Köszönetünk után Isten áldjon meg. Nyilván lévén már mind őfelségénél, római császár és koronás király urunknál, mind pedig magunknál is sok rendbeli cégeres vétked és országunk törvénytül süllyos büntetés alatt megtiltatott dolgokban való cselekedetid. Hogy azért mindazokért Istennek haragja nagyobb ostorozásunkra ne gerjedjen, locumtenentiai fő magistratusunk autoritásával kölleték ellened és több complex társaid ellen hazánk törvénye szerint animadvertálnunk. Mindenkokaért azon cégeres nagy és nyilvánvaló istentelen gonoszágidnak törvényes revíziójára rendeltük az következő börtelő havának tizenhatodik napját Pozsony városában.”

A vád homályossága, tehát a védekezés lehetetlensége ebben a gondolatmenetben nem lényeges. Fontos viszont az, hogy Kiskomáromi Györgyöt többedmagával és 1673. február 16-ra, tehát jóval az első számontartott predikátor-per kezdete előtti időpontra idézi törvénybe az érsek. Itt persze a „complex társak” nem bizonyíthatóan lelkészek. Más források azonban világosan predikátorok csoportjai ellen indított eljárásokra utalnak. Ezek sajnos közelebbről nem kutathatók, mert a magyar kamarához intézett uralkodói leiratok eredeti lajstromkönyvében megtaláljuk ugyan a kivonatokat, de az iratok már nincsenek meg.²⁴ A lajstromkönyv szerint egyszerre több predikátor ellen indítandó vizsgálatról a következő dátumokkal érkezett királyi leirat: 1672. április 30., 1672. május 6., 1672. június 10., 1672. július 24., július 28., 1672. december 17., 1673. május 16., 1673. november 29., 1673. december 12.²⁵ Minden esetben a törökért nyilvánosan imádkozó predikátorok — mindig többszámaban — ellen indítandó vizsgálatra adott utasítást a király, a lajstromkönyv kivonata szerint. Nevek nincsenek feltüntetve, így nem állapítható meg, egyszerre hány személyt érintettek az eljárások.

A sokszor megalapozott váddal indított, még gyakrabban koholt felségárulási perek 1670 lelepleztől, tehát még a Wesselényi-összeesküvés nyilvános lelepleződése előtti időtől kezdve elárasztották az egész országot.²⁵ És az első mindjárt egyházi személy ellen indult: 1670. január 15-i dátummal maradt fenn uralkodói leirat a Czeglédy István kassai pap ellen folytatandó vizsgálatról.²⁶ 1670. június 18-ra pedig, tehát még a löcsei commissio működését megelőzően, Pozsonyból kétszáznál több vádlottat idéztek meg az uralkodói tilalom ellenére épült városi nagytemplom ügyében.²⁷

Ezen a kettőn kívül is — a szakirodalomban már ismertekkel együtt — több, mint 250 magyarországi felségárulási perről van tudomásom 1670 januárja és 1674 nyara között. Ez azt jelenti, hogy átlagban minden ötödik nap kezdődött volna egy-egy per a körülbelül három és fél esztendő alatt. Valójában a pereket néhány hónapra összesűrítették. Az összes érintett személy száma pontosan nem állapítható meg, de tény, hogy a városok pereiben mindig sok, az esetek többségében a százat túlhaladó volt a vádlottak száma. Módszeres, valamennyi perre irányuló kutatás valószínűleg még egész sorozatokat tárna fel.

Mindez nem azért hangsúlyozandó, mintha az 1670-es években folytatott sok per ténye nem lenne köztudott. Mégis figyelmeztetnem kell: az 1674. március 5-én kezdett eljáráson töprengve sem szabad a többi perről megfeledkeznünk. Optikai család áldozatai leszünk, ha a gályarabsághoz vezető pert csak a harminchárom lelkészével hasonlítjuk össze, hiszen az előtte és mellette indított perekkel összevetve csupán egy a sok között. Az országot elöntő perek áradatában a protestáns prediká-

torok és tanítók ellen 1674. március 5-én kezdett eljárás nem tekinthető kivételes ügynek. Talán csak az egyszerre megidézett vádlottak száma nagyobb, mint bármely másíknál 1670 januárja óta. Azt azonban senki sem tudja, mi következett volna tovább. Mert az 1674. március 5-i eljárás indulásának egyetlen feltűnő és nagyon jellegzetes sajátsága van: ez volt az utolsó per. Indítottak ugyan egyet még a szepességi prédikátorok ellen, ez azonban jóval a pozsonyi események kibontakozása előtt lezárult.²⁸ A március 5-i fejeződött be utolsónak. Vagyis: a perek áradata ezzel kikapadt.

Itt következik mondanivalóm lényege. A lényeg az, hogy ezt a pert nem az üldözők szándéka, hanem az üldözöttek váratlan, minden emberi számításnak ellentmondó magatartása tette nagyhorderejűvé, történelmi értelemben is jelentőssé.

E történelmet formáló magatartás bemutatása kezdődjék a közismert eseménysor²⁹ megbontásával a legdrámaibbnál. Ez április 4-én volt, akkor, amikor a Pozsonyban megjelent háromszáz lelkész és tanító testületileg a halált választotta.

Maga a tárgyalás ekkor már régen lezajlott, a halálos ítélettel a bírák már megfenyegették a vádlottakat, előadták a menekülést jelentő három térítvényt a katolizálásról, a kivándorlásról és a hivatal letételéről. Sőt, miután a tárgyalás nagyon rövid ideig tartott, majdnem egy hónapja győzködnek a reverzálisok aláírása érdekében. A vádlottak azonban sem aláírni nem hajlandók, sem el nem szöknek. Álláspontjuk kezdettől nem változott: ártatlannak tudják magukat, ezért nyugodtan várják az ítéletet. És az ügy feszültsége ebben a hónapban sokat csökkent. Talán ezt ismerték fel a bírák, talán egy lélektanilag jól rendezett jelenettől várnak változást, amikor összehívnak mindenkit ítélethirdetésre.

Április 4-én az érseki palota tanácstermébe gyűjtik a vádlottakat, és felszólítják őket, hogy azok, akik a hivataluk árán a hazában kívánnak maradni, az ajtótól jobbra gyülekezzenek, a kivándorolni készülő pedig balra. Az ajtóba ne álljon csak az, aki a halálos ítéletet várja. És a tömeg egy emberként mozdul. Valamennyien az ajtónál vannak. Ezen még a bírák is „megirtóznak”, írja Kocsi Csergő Bálint.³⁰

A krónikás a „megirtózást” valószínűleg az együttérzés jelének gondolta, könnyen lehet azonban a bíróság rémülete a saját helyzetén. Mert — miután egy hónapja halogatták — most már nincs lehetőség, ki kell mondani a halálos ítéletet. Pedig nyilvánvaló, hogy végrehajtani lehetetlen. Hiszen ehhez hasonló még soha nem volt. A tanácsteremben zajló jelenet kényszerítő ereje alól azonban a bírák számára nincs menekvés. Kimondják a fő- és jószágvesztésre szóló ítéletet még aznap a prédikátorokra. Három nappal később kapja ugyanezt a többi vádlott.

Ezzel abszurd drámába illő események indulnak. Először az ügyész, Majláth Miklós tesz égbekiáltóan érthetetlen gesztust. Felszólítja a bíróságot, hogy zárassa el a halálraítélteket.³¹ Egyedül a váratlan helyzet mondathatott vele ekkora ostobaságot, hiszen tudnia kellett, hogy semmilyen intézkedés nem történt ennyi rab elhelyezésére. Így, bár a bebizonyíthatatlan vádak képviselőjeként neki leginkább érdeke az ügy lehetőleg sima lebonyolítása, a képtelen helyzeten a felszólításával továbbront. A bíróság ugyanis nem tud ennek eleget tenni. Úgy dönt: legyenek a halálraítéltek magánszállásaikon háziőrizetben. Csak négyüket vereti vasra Leopold Kollonich, a magyar kamara elnöke a saját palotájában. A háziőrizetet sem képesek azonban rendesen megszervezni. Így aztán Pozsonyban április első hetétől május legvégéig több mint háromszáz halálraítélt jár szabadon, minden akadályoztatás nélkül. Egyetlen szökés sem történik.

Bekövetkezik viszont az, amire a bírák kezdettől számíthattak: a halálos ítéletek nem kapnak uralkodói jóváhagyást. Hiszen a dolgok aránytalansága nyilvánvaló. Eddig, 1670 óta, Magyarországon két személyt végeztek ki. Vagy a nagy példa:

alig ötven esztendeje a Habsburg ház trónfosztásával végbement cseh felkelés megtorlása során mindössze huszonnyolc politikus lakolt az életével. Most több száz szerencsétlen értelmiségi kivégzése egyszerűen vérfürdő lenne. A királyi leirat ennek megfelelő: négy prédikátort zárassanak a pozsonyi várba, a többieket pedig száműzzék az országból.³² Szelepcsényiek azonban nem tesznek eleget az uralkodói utasításnak. Négy papot, majd még többet is, bezáratnak ugyan, de a halálos ítéletet nem változtatják száműzésre.

Elkövetnek viszont mindent, hogy az elítéltektől valahogy megszabaduljanak. Először a bíróság elnöke, Szelepcsényi érsek meghívja őket magához. Föltehetőleg csak egy csoportjukat. És — kísérteties jelenet — fehér asztal mellett, „jó borral teljes arany és ezüst serlegeket” rájukköszöntve igyekszik őket a térítvények aláírására rábeszélni. Aztán, amikor ez már nagyon sokadszorra sem sikerül, megváltoztatják a térítvények szövegét. Az újak már nem tartalmazzák a bűnösség beismerését. Egyszerűen hivataluk vagy az ország elhagyása között kellene választaniok a halálraítélteknek. És szabadon távozhatnak. Aztán felajánlják a bírák: fogalmazzanak ők maguk valamilyen reverzálíst.

Az elítéltek azonban nem írnak alá semmit. Az új kötelezvények elfogadása nélkül maradnak. Pedig május 9-én kiterelik őket a külvárosba, hátha onnan elszöknének. Ők azonban nem teszik. Majd Kollonich üzen nekik: írjanak alá, és huszonnégy órán belül pusztuljanak az országból. A halálos ítélet után mehökkentően hangzik: különben életfogytiglani börtönre kerülnek. Az elítéltek továbbra sem mozdulnak.

A királyi leirat viszont kirobbantja a bírák talán már eddig is lappangó ellentétét. Először az ügyész távozik Pozsonyból. De még ott van, amikor a tekintélyesebb halálraítélteket végigjáratja a fiával. Megüzeni: „szolga lévén, kénytelenségből cselekedett sokat, amit maga sem akart.” Lehetetlen azt gondolnia, hogy ez titokban marad. Nyíltan megtagadta a bírósággal a közösséget. Aztán Kollonich utazik el, talán Szelepcsényi tudta nélkül. Az érsek mindenesetre maguknak az elítélteknek panaszkodik: ez a „német” „még engemet is csak semminek állít”. Szelepcsényi és Kollonich persze máskor is került már szembe egymással. Állandó köztük a vetélkedés a nagyobb hataloméért.³³ Most mégis nyilvánvalóan a perrel kapcsolatban támadt ellentétük. Méghozzá nem is csekély, ha erről az érsek szükségesnek tartja tájékoztatni a halálraítélteket. Föltehetőleg egymást okolják az ügy elhamarkodott irányításáért.

Végül mégis Kollonich lendíti ki a helyzetet a holtpontjáról. Miután heteken át nem tudnak a kellemetlenné vált elítéltektől megszabadulni, de kimondott szavuk megváltoztatására sem képesek, ő megy Bécsbe. Érthető: a legfelső kormánykörökhöz a bíróság tagjai között ő áll a legközelebb. Az udvarban folytatott tárgyalások részleteit nem ismerjük, csak a végeredményt: Pozsonyba visszatérve megkezdte az elítéltek gályákra adását szervezni. Elérte ezek szerint, hogy száműzés helyett gályarabság legyen a halálraítéltek sorsa.

A per krónikásai szerint a bírák kezdettől fenyegetőztek a „halálnál rosszabb” gályarabsággal. Ha ez így volt, talán a spanyol inkvizíció adta nekik az ötletet.³³ Igaz, most sem hangzott el a gályarabság ítélete. Szó sincs arról sem, mintha az uralkodó hivatalosan megváltoztatta volna a halálos szentenciát. Az egyszerűen feledésbe merült. Sem meg nem erősítette, sem fel nem oldotta senki. Nem. Megkínálják az elítélteket még egyszer a reverzálisokkal. Néhányan most már alá is írják. A visszautasítókat kisebb-nagyobb csoportokban különböző várakba viszik, sok megaláztatás és gyötrellem közepette, hogy később a Földközi-tenger és az Adria partjára hajtsák őket gályarabnak. A bíróság rendkívüli és rettenetes sorsra juttatja a halálraítélteket, hogy elleplezze csúfos vereségét.

Utoljára — emlékeztetésképpen — a kiszabadulás közismert körülményeinek sorából csupán egyet emeltek ki. Nevezetesen azt, hogy Ruyter admirális nem mint ellenség, hanem a Habsburg hatalom nélkülözhetetlen szövetségeseként szólította fel a nápolyi alkirályt a magyarországi gályarabok kiadására. Az 1676-os hadihelyzetben, amikor a holland flotta jelenléte a Földközi-tengeren a Franciaország elleni szövetség egyetlen reménye, az admirális felszólítása akár parancsnak is tekinthető.³⁴ Természetes, hogy Spanyolország képviselője ennek megfelelően jár el. És természetesen Bécs sem cselekedhet másként. Séllyei Istvánék már nem gályarabok, amikor I. Lipót kénytelen aláírni a nyílt rendeletet: bárhol vannak is fogságban magyarországi prédikátorok és tanítók, bocsássák szabadon őket.³⁵

Így történt, hogy az 1674-ben kezdett per, jóllehet nem indult a rebelliót megtorló intézkedések között különösnek, nem az üldözők szándékából, hanem az üldözöttek elszánt kiállása miatt, történelmi értelemben is jelentős lett.

JEGYZETEK

- 1 THURY Etele: Adatok a magyar protestáns gályarab lelkészek történetéhez. *Történelmi Tár* 1910. 95., 198., 429.
- 2 A Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára, Pápa. Kézirattár (A következőkben: Kézirattár) Litzkay féle gyűjtemény 59. sz. irat.
- 3 Uo. 60., 61., 62., 65. sz. irat.
- 4 A portestáns papok ellen 1674. Szelepcsényi György esztergomi érsek elnöklete alatt Pozsonyban tartott delegatum iudicium teljes jegyzőkönyve. Közli LADÁNYI Gedeon. *Sárospataki Füzetek* 1863. (A következőkben: Jegyzőkönyv.) 542., 655., 915.
- 5 Uo. 543—544.
- 6 RÁ CZ Károly: *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben*. Sárospatak 1874. 375—400.
- 7 Kézirattár, Thury Etele másolatai.
- 8 NÉMETHY Sándor: A Delagatum Iudicium Extraordinarium Posoniense anno 1674 története és jogászai kritikája. *Theologiai Szemle* 1980. 331. l.; Gál Lajos: Útkeresés a gályarabságra ítélt prédikátorok sorsában, ügyében, uo. 335.
- 9 RÁ CZ Károly: i. m. 178—179.
- 10 Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs. Ungarische Akten, Fasz. 294. Drabik peranyaga.
- 11 Uo. Fasz. 323. A Czeglédy ellen 1671-ben folytatott eljárás során I. Lipót és a bíróság elnöke között többszöri levélváltás.
- 12 Uo. Fasz. 290. Rebellen-Akten. 1672. március 23. I. Lipót leirata az Udvari Haditanácsnak: tájékoztassák, miért van letartóztatva a tresztenai prédikátor.
- 13 Uo. A pozsonyiak 1672-es perével kapcsolatban az uralkodó, a bíróság, illetve az udvari szervek sokszori iratváltása.
- 14 Uo. 1672. május 14. Az Udvari Haditanács felszólításra tájékoztatja az uralkodót Vitnyédy Bécsbe szállításának körülményeiről.
- 15 A perről ilyen összefüggésben BENCZÉDI László írt: A prédikátorperek történeti háttére. A lipóti abszolutizmus adó- és valláspolitikájának összefüggései. *Theologiai Szemle* 1975. 199., 301. és *Acta Historica* 1976. 257. valamint uő.: *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon*. Bp. 1980. (Értekezések a történeti tudományok köréből 91.) 49—74.
- 16 CSIZMADIA Andor, KOVÁCS Kálmán, ASZTALOS László: *Magyar állam- és jogtörténet*. Bp. 1978. A törvénykezési szervezet a Habsburg Magyarországon 255—260. l. c. fejezetben kellene lennie a iudicium extraordinariumnak, de nincs ott; BÓNIS György, DEGRÉ Alajos, VARGA Endre: *A magyar bírósági szervezet és perjog története*. Bp. 1961. Kézirat. 49.
- 17 ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti Lexikon*. Szerk.: LADÁNYI Sándor. Bp. 1977. 145. (A következőkben: ZOVÁNYI)
- 18 RÁ CZ Károly: i. m. 22.
- 19 KÁROLYI Árpád másolata jelzet nélkül. Benda Kálmán szívességéből használtam.

- 20 OL A 95. Acta diaetalia 10. köt. a 28. számozott lap után, valamint Országgyűlési Könyvtár B1/4 279.: a visszakövetelt templomok jegyzéke.
- 21 1647: 6. tc.
- 22 KOCSI CSERGŐ Bálint: Kősziklán épült ház ostroma. (= *Magyar gályarab prédikátorok emlékezete*. Szerk.: MAKKAI László, FABINY Tibor, LADÁNYI Sándor. Bp. 1976. A következőkben: *Gályarab prédikátorok.*) 36.
- 23 Uo. 38.
- 24 OL E 21 Benignae resolutiones. Az iratok időrendben vannak.
- 25 Uo. Mutatókönyvek. Számozatlan oldalak, a kivonatok időrendben vannak.
- 26 Uo. 1670. január 15.
- 27 Paria processus Fiscii Regii contra cives et inhabitatores Posonii 1672 moti. Ústředná Knížnica Slovenskej Akadémie Vied, Lyceálna knižnica, Pozsony. (A következőkben: Lyceálna knižnica.) Nr. 22.
- 28 ZOVÁNYI 596—597.
- 29 Az eseményeket a következő följegyzések alapján rekonstruáltam: KOCSI CSERGŐ Bálint: i. m.; Rövid és hiteles beszámoló; SIMONIDES János: Minden szentek galériája. (= *Gályarab prédikátorok* 29., 111., 143. l.), valamint BURIUS János: Micae historico-evangelico-Pannonicae . . . Lyceálna knižnica Nr. 317. (Lichner 1864-es kiadása nem tartalmazza a teljes szöveget!)
- 30 *Gályarab prédikátorok* 46. l.
- 31 Jegyzőkönyv 932. l.
- 32 MAKKAI László: Zum Gedenken an die „Trauerdekade“ des ungarischen Protestantismus. (= *Rebellion oder Religion?* Edd. Peter F. BARTON, László MAKKAI. Bp. 1977. 19.)
- 33 BENCZÉDI László: i. m. 158—159.
- 34 MIKLÓS Ödön: *Holland intervenció a magyar protestantizmus érdekében (1674—1680)*. Pápa 1918. 35.
- 35 Patentes pro libera dimissione Hungaricorum protestantis religionis pastorum. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs. Ungarische Akten, Fasz. 274.

Rész és egész viszonya a partikuláris iskolarendszerben*

Régebbi és újabb szakirodalmunkban sűrűn találkozunk az elmúlt századok reformátos iskolaügyében oly fontos szerepet játszó „partikuláris iskolá”-val, mint sajátos oktatási-nevelési intézménnyel, illetőleg az iskolák sajátos rendszerével. Az elmúlt száz esztendő iskolatörténeti szakirodalmának oly sok témájához hasonlóan, a partikuláris iskolák kérdéskörét is érdemes újragondolni.

I.

Annál is inkább szükséges alaposan szemügyre venni e témát, mivel a szakirodalom eléggé eltérő válaszokat fogalmazott meg az alapvető kérdésre: mi is tulajdonképpen a partikuláris iskola?

1927-ben Fináczy Ernő ezt írta:

Sárospatak és Debrecen „olyan központok, amelyeknek megvoltak a partikuláik, azaz befolyásuk alá jutott kisebb latin iskolák”. Ugyanő a század elején így látta: olyan a partikuláris iskola, „mintha csak a debreceni vagy sárospataki iskolának tanárostul együtt kitelepített párhuzamos osztályai voltak volna”.¹

Fináczy szerint tehát a partikuláris iskolának és az anyaiskolának megfelelő osztályai teljesen azonosak voltak, „egy az egyben”.

Nagy Sándor debreceni kollégium történetének partikula fejezete tulajdonképpen ezt sugallja: ez a partikula, ahová az anyaiskola diákja kikerül rektornak. Mások is vallják e felfogást. Ezen az alapon készülnek statisztikák, hogy egy-egy helység iskolájába hány debreceni vagy pataki diák került, ennek nyomán szerkesztenek összegező térképeket, hogy egy-egy anyaiskolának huzamos időn keresztül hol volt partikulája az ország területén.²

Ez a felfogás tulajdonképpen munkaerő-kibocsátó és munkaerő-feltevő kapcsolat alapján használja a partikula szót.

Az 1934-ben megjelent Magyar Pedagógiai Lexikon szócikkét Budai Gergely írta. Ebben ez olvasható:

„A magyar protestánsoknak a 18. században a kíméletlen nyomás ellenére is 10—12 főiskolájuk, 70—80 középrangú intézetük (partikula) és 800—900 legalsó fokú iskolájuk (népiskola) volt.”

* Elhangzott az Egyháztörténeti Munkaközösség 1982. június 2-i ülésén.

Eszerint tehát a középszintű iskolákat nevezték partikulának:

„Ez iskolák tananyagát, oktatási rendjét és módszerét az tette egymáshoz hasonlóvá, hogy a kisebb iskolák rendszerint egy nagyobb, ún. anyaiskola hatása alá kerültek. Az ez alatt álló kisebb latin iskolákat nevezték partikulának. Ezek az anyaiskolától kapták rektorukat, akik ugyanazon tankönyvekkel és tanítási módszerrel éltek, mint az anyaiskolában. A partikulában a tanítás anyaga: vallástan, egyházi ének, latin grammatika és retorika, sőt történelem és földrajz.”³

Jól látható: e leírásban a két világháború közötti hazai középiskola képe vetítődik vissza a múltba.

Zoványi Jenő Protestáns Egyháztörténeti Lexikonában ez a szócikk olvasható:

„Partikulák azok az alsóbbrendű, de az elemnél magasabb ref. iskolák, körülbelül a triviális vagy később deák (latin) iskolák színvonalán állók, melyek rektorukat egy-egy kollégium növendékei közül kapták, ezeknek inkább előtte, mint utána külföldre menetelüknek, amennyiben a külföldet már megjárták, a kollégiumoknál vagy más, a partikulánál mégis valamivel magasabb fokú iskoláknál alkalmaztattak, csak kivételesen az ilyen intézeteknél.”⁴

Olyan iskolák tehát eszerint a partikulák, amelyek arra szolgáltak, hogy rektoraik az itt tanítás ideje alatt előteremtsék külföldi akadémiai tanulmányaik költségeit. Ezek — más szerzők szerint — megadják az „academica promotio” lehetőségét.

A Ravasz János által szerkesztett s első kiadásban 1960-ban megjelent magyar neveléstörténeti összefoglalás szerint:

„A partikulák nem anyanyelvű népiskolák voltak, hanem a triviális foknak megfelelő latin iskolák, a magasabb tanulmányokra való előkészítés közvetlen céljával.”⁵

E megfogalmazás szerint tehát azok jártak a partikuláris iskolákba, akik felsőbb tanulmányokra készültek.

Bajkó Máttyás 1976-ban megjelent összehasonlító kollégiumtörténeti munkájában ezt olvassuk:

A partikuláris iskola „a nagy kollégium partikulája, azaz »részlege«, melynek az anyaiskola szabja meg a tanulmányi rendjét, tőle kapja a rektorát. A partikuláris (részleges) iskolatípus tehát bizonyos mértékig függő viszonyban van a nagy iskolakollégiummal. De ezt a függőséget a partikulák szívesen vállalták, mert ez biztosította számukra a tanulmányi színvonal fejlődésének a lehetőségét. Az iskolakollégiumok ugyanis időről időre, egy-két évi időtartamra, a külországi egyetemekre készülő akadémista diákjaikat »kibocsátották« a partikulákba preceptoroknak, tanítóknak.”⁶

Bajkó tehát — Zoványihoz hasonlóan — a partikulák kis hányadát kitevő, „academica promotio”-ra lehetőséget nyújtó iskolák jelentőségét hangsúlyozza.

Végül az új Pedagógiai Lexikon 1978-ban megjelent III. kötete szerint a partikula

„a nagyobb református kollégiumok, az ún. anyaiskolák körzetébe, illetőleg vonzási körébe tartozó kisebb-nagyobb iskolák neve a 17–18. században. A partikuláris iskolákban az anyaiskola tantervei és tankönyvei szerint tanítottak, átvették annak módszereit, szokásait, onnan szerződtették tanítóikat, tanáraikat. Ennek következtében egy-egy jelentősebb kollégium (például Sárospatak, Debrecen) országgrésznyi terület református iskolahálózatának vált központjává.”⁷

Ez a meghatározás a partikuláris iskoláknak az anyaiskolák körüli iskolahálózatban betöltött szerepét hangsúlyozza.

II.

Érdeemes megvizsgálni, hogy a régi századokban milyen iskolát neveztek partikulárnak.

Maga a név középkori örökség. Már a 13. században használták a nem teljes egyetemi tananyagot oktató kolostori iskolák megnevezésére a „studium particulare” kifejezést (szembeállítva a „studium generale”-val) a nyugat-európai szerzetesi iskolahálózatban.⁸ De a városi iskolákkal kapcsolatban is említették. Például a freiburgi Collegium Sapientiae 1497-ben írásba foglalt statutumaiban többször előkerül a „rector scole particularis oppidi Friburgiensis”, vagyis a helyi gimnázium igazgatója. De szóba került a kollégiumi szabályzatban kérdésként ez a szókapcsolat is: „scolaris scole universalis vel particularis oppidi Friburgensis”, együtt említve tehát az egyetemet és a gimnáziumot.⁹

A 16. század második felében a jezsuita iratokban is előbukkan a „schola particularis” kifejezés, a korábbiakhoz hasonló jelentéssel.¹⁰

Hazai viszonylatban először 1548-ban, a Habsburg Ferdinánd pártján levő pozsonyi országgyűlés irataiban tűnik fel a „scholae particulares” kifejezés. Ez megismétlődik az 1550-es pozsonyi országgyűlés irataiban, majd Ferdinánd 1560-as dekrétumában újra megjelenik.¹¹ 1562-ben pedig Michael Zimmermann bécsi nyomdász Nádasdy Ferenchez írt levelében is olvasható, a sárvári iskolát nevezi így.¹² Ezekben az említésekben a „schola particularis” ugyancsak a latin grammatikát-poétikát-retorikát oktató iskolát jelentette.

Egy évszázad elteltével a nagy jelentőségű 1648-i sárospataki zsinaton tervezeteket dolgoztak ki a tiszáninneni református iskolák egymásra épülő rendszeréről.¹³ Ennek 4. pontja „scholae particulares”-nek mondja a zsinat illetékessége alatt levő összes iskolát, a többi pontok ezeket részletezik, a „ludi rector” vezetése alatt álló falusi-mezővárosi iskolákat éppen úgy, mint a különböző szintű „latin” iskolákat.

A 8. pont viszont szűkebb értelemben használja ugyancsak a kifejezést:

partikuláris iskolák azok, amelyek „a pataki gimnáziumnak közvetlenül alárendeltettek, amelyekből ugyanis a pataki iskola a maga utánpótlását biztosítani szokta.”

Ilyen a gönci, a tarcali, a tokaji, a keresztyúri, a liszikai és az újhelyi iskola. Ezek a latinos tananyagon túl bizonyos filozófiai alapozású teológiát is oktattak.

Jó száz esztendő múlva, 1754-ben a szatmári jezsuita rendház naplójába a kálviniista iskolák tógás növendékeiről is írtak. Belőlük lesznek — a feljegyző szerint — a prédikátorok, illetőleg az iskolarektorok.¹⁴ Ez utóbbiak „felosztatnak partikulákba, gimnáziumokba és kollégiumokba kerülőkre”. E szóhasználatban tehát a „partikula” alsó szintű iskolát jelent.

Sárospatakon 1789-ben elaborátum készült az „állami” Ratio Educationisszal szemben követendő protestáns álláspontról. E munkálat első részének 7. pontja e mondattal kezdődik:

„Gimnáziumaink, vagyis — ahogy általában mondják — partikuláris iskoláink (ilyenek vannak Kőrösön, Kecskeméten, Miskolcon, Losoncon, Szigeten és másutt) a magasabb tudományokra is igényt tartanak, erre hagyományos joguk lévén; az elnevezés [=gimnázium] miatt azonban ne fokoztassanak le csupán azoknak a tudományoknak az oktatására, amelyeket a Ratio Educationis rendelkezése folytán a gimnáziumokban tanítani kell.”¹⁵

Itt tehát a szűkebb értelemben értendő a partikuláris iskola megnevezés.

A debreceni kollégium irataiban eddig még nem került elő — tudomásunk szerint — a „schola particularis” elnevezés valamiféle formája (további kutatás azonban esetleg felszínre hozhat ilyen említéseket).

Rendelkezésünkre áll a debreceni kollégiumból vidéki iskolarektoroknak kimenő diákok pontos korabeli jegyzéke 1767-től.¹⁶ Ebben az iskolák megnevezése szinte kivétel nélkül: „schola”, esetleg „schola reformata”, vagy így: „rectoratus scholae”. Például mindjárt az anyakönyv legelején: „Seniore Stephano Odor sequentes sunt a Clarissimis Dominis Professoribus constituti scholarum rectores et praeceptores”.

Az „academica promotio”-t jelentő legnagyobb iskolák (pl. Böszörmény, Szatmár, Szoboszló, Balmazújváros, Berettyóújfalú, Nagykőrös, Cegléd, Hódmezővásárhely stb.) neve ugyancsak ez.

1778. január 18-án például ezt jegyezte Sinai Miklós a Mezőtúrra készülő Tóth Ferenc neve mellé:

„Hortatu nostro suscepit rectoratum scholae Turiensis praestantissimus Dominus Franciscus Tóth; ideoque promittimus, quodsi ad duos annos conveniens subsidium ad iter academicum conficere in schola illa non posset, ad beneficium aliquod academicum litteris nostris eundem simus commendaturi.”

Tehát a külföldi egyetemi tanulmányút költségeit biztosító iskolákat sem nevezték „schola particularis”-nak.

Viszont számos esetben előfordul a „rectoria”, legtöbbször így: „amplexus sum rectoriam”.

Két iskolát azonban következetesen „gimnázium”-nak neveztek: a máramaroszigetit és a komáromit. Például 1783. dec. 15-én:

„Ego Joannes Csépan constitutus sum praeceptor publicus classis syntacticae in Gymnasio Szigethiensi in Comitatu Máramaros.”

Vagy 1804. január 21-én:

„Ego Josephus Horváth designatus sum praeceptor Gymnasii Ref. Komaromiensis”.

A nagyobb, több tanerős iskoláknál pontosan megjelölték, hogy melyik osztály oktatója lesz a Debrecenből kimenő diák, de ezeket az iskolákat sem hívták partikuláknak. Például 1802. január 19-én:

„Ego Emericus Nagy designatus sum praeceptor grammatarum et conjugatarum in rectoria reformata Szoboszlóviensi”.

1808. augusztus 27-én magyar nyelvű összesítést is feljegyeztek: „rectoria” és „praeceptoría” az iskolák megnevezése.

A debreceni kollégium levéltárában van egy másik kötet is,¹⁷ amelyben 1799—1841 közötti vidéki iskolarektori díjlevelek korabeli másolatai találhatóak e címmel: „Copia Ludimagisteriorum et Praeceptoriarum”; a kötet végén regiszter: „Index rectoratum”. Az iskolamegnevezések tehát a következők: „ludimagisterium”, „praeceptoría”, „rectoratus”.

Állíthatjuk (egyelőre persze csak hipotetikusan): a 19. század közepe előtt Debrecenben minden valószínűség szerint egyáltalán nem ismerték s nem használták a „schola particularis”, „partikuláris iskola” megnevezést.

Nem találjuk e megnevezés egyik változatát sem a kollégiumi törvényekben, sem Sárospatakon, sem Debrecenben, jóllehet a fogalmat használják.

Az 1621-i sárospataki törvényekben például ez olvasható:

Kislakomat rendezhet az a növendék, aki — mivel állást kapott — elbúcsúzik. (Az „állást”, amely kétségtelenül csakis iskolarektorság lehetett, így mondja a latin szöveg: „oblata aliqua provincia et sparta”).¹⁸

A debreceni 1657-i, 1792-i és 1796-i törvényekben azonos szövegű rendelkezés található „azoknak a növendékeknek vizsgájáról, és kiválasztásáról, akiket az egyes egyházak kisebb iskoláiba iskolamesternek küldenek”. Mindhárom törvény tiltja az iskolarektornak kimenő diákok lakomával való elbúcsúztatását; aki ez ellen vét, attól el kell vonni az állást (vagyis a „sparta”-t). Ugyancsak egyformán olvasható mindhárom dokumentumban a következő pont is:

„Ha valamelyik növendék a szükségtől kényszerítve iskolamesteri vagy segédtanítói állásra ki akar menni a kollégiumból, távolléte egy esztendőnél tovább nem engedélyezhető.”

Az alábbi rendelkezés is megvan mindhárom helyen:

„Se nyiltan, se titokban ne vadásson senki sem iskolamesteri állásra, akár gyengébb, akár jobb is az.”

Mindegyik paragrafusba nyugodtan be lehetett volna helyettesíteni a használt kifejezések helyébe a „partikuláris iskola” megnevezést, de a szövegek szerkesztői ezt nem tették meg.

Még az igazán klasszikusnak vélt partikula is egyszerűen „rektorátus”, „rektória” az 1796-i debreceni törvényben: „Az a rektória, amelynek javadalma fedezi az akadémiai tanulmányt. . .”¹⁹

Az 1789-i sárospataki — fentebb idézett — „schola particularis” említés után Sárospatakon is eltűnik a kifejezés. De már korábban is éltek itt más megnevezésekkel.

1786. május 4-én küldte szét a meghívót az egyházmegyék szeniorainak a tiszán-ineni egyházkerület püspöke arra a gyűlésre, amelyen majd felméri az iskolák területi elhelyezkedését. Ebben olvassuk:

Már jelentettük, „hogy ezen mi szuperintendentziánkban levő ekklesiáinkban, valaholott csak publicum religionis exercitiumunk vagon, ott mindenütt nagyobb vagy kisebb oskoláink is vagnak. Nevezetesen feltettük, hogy a Pataki Collegiumon kívül nagyobb oskoláink vagnak Miszkolcon, Szikszón, Tokajban, és projectáltuk is, hogy még ezeken kívül lehetne felállítani hasonló nagyobb oskolákat Rimaszombatban, Pelsőcön, Szepsiben és a Hegyallyai városokban, és talán Kassán is, ha az ott levő nagyobb oskolára nézve megengedődné. . .”²⁰

Az iskola szintjét, „minőségét” jelző szakkifejezés itt: „kisebb vagy nagyobb oskola”.

A „partikula” nevet mellőző gyakorlat másféle megnyilvánulása figyelhető meg az 1796. július 10-én készült „Zemplényi Minerva” című sárospataki kollégiumi reformtervezetben. A teljes címe: „Zemplényi Minerva, azaz a sáros-pataki kollégium és környékbeli oskolák a Tudomány-Intéző Országos Deputatióknak feltételeihez alkalmaztatott oskolai szisztéma szerint 1795-dik esztendőttől fogva.”²¹ Az egykori tág értelemben vett partikuláris iskolák ebben földrajzi jellegű megnevezést kaptak (a sárospataki kollégium és környékbeli oskolák).

Sajátos szóhasználat figyelhető meg a pataki kollégium neves történetírójánál, Szombathi Jánosnál is. A korábbi időszakokról, főként I. Rákóczi György idejéről szólva írja:

a kollégium „saját növendékeinek coetusából nem csupán más iskolák rektorait bocsátotta ki, mégpedig a nagyobbakét is, . . .hanem az egyházak lelkipásztorait is.”

Tehát egyszerűen „más iskolák”-at, s azokon belül „nagyobb iskolák”-at említ a tudós Szombathi. A nagyobb iskolák tananyagát fel is sorolja: bennük „a retorika-

logika mellett a teológia és a görög nyelv alapjait is oktatják”. Ilyen „nagyobb iskola”, ahová Patakról kerül ki az iskolarektor, a következő helyeken volt: Rimaszombat, Gönc, Újhely, Kassa, Miskolc, Szikszó, Kecskemét, Nagykőrös, Máramarosziget, Szatmár, Komárom, Pápa, Losonc.²²

Szombathi János kollégiumtörténetét 1788—1823 között írta, pontosan nem tudjuk megállapítani, hogy a fenti felsorolás ezen belül melyik időszakra vonatkozik. Nagy művében egyetlen egyszer sem használja a „partikuláris iskola” megnevezést semmiféle formában, ott sem, ahol a pataki kollégiummal szoros kapcsolatban levő iskolákról ír.

1818-ban nyomtatásban is megjelentették a sárospataki kollégium belső rendjét, tananyagát rögzítő szabályzatot. Ebben a lehető legpontosabban megfogalmazásra került az anyaiskola és a helyi iskola között létrejövő, szükséges és kívánatos egész-rész viszony, de a „partikuláris” szó teljes mellőzésével. Ahogy a 4. paragrafusban olvasható:

Azért készítették e szabályzatot, „hogy ez a pataki iskola, a másikkal, a debrecenivel együtt a magyarországi reformátusok többi falusi, mezővárosi és városi iskolái, valamint kisebb gimnáziumai számára — amelyekhez vezető tanítókat az említett két kollégiumból szoktak hívni — a tanításban-tanulásban követendő biztos normát nyújtsion.”²³

A reformkori tanügyi terminológia hű képét adja a sárospataki levéltár egyik 1837-i irata. Címe: „Rövid feljegyzése a Tiszán-Inneni helv. vallástételű egyházi kerületbeli oskoláknak”.²⁴ Az első rövid rész címe: „A) Felsőbb oskolák”, ide a következők tartoznak:

	Tanítók száma	Tanulók száma
1. Sárospatak	20	1316
2. Miskolc	10	456
3. Rimaszombat	4	113
4. Szikszó	3	94

A második, igen terjedelmes rész címe: „B) Falusi oskolák”. Ebben a hét egyházmegye egymásutánjában mintegy 400 iskola kerül felsorolásra, zömük egytanítós, de van közöttük számos 2—3 tanítós — nyilván „latinos” — iskola is.

A sárospataki 1843-i egyházkerületi összeírásban feltűnik az „ezen megyei [=egyházmegyei] oskolák” szókapcsolat is.²⁵

Feltétlenül szükséges lenne tovább nyomozni a „partikuláris iskola” kifejezés és változatai után a korabeli hazai kollégiumi iratokban. De az már hézagos és hevenyészett filológiai vizsgálódásunkból is kitűnik, hogy a „schola particularis” középkori kifejezést a református hazai tanügyben a 19. század közepe előtt csakis Sárospatakon használták. Itt a 17. század folyamán kettős jelentése volt. Egyrészt tágabb értelmű: az anyaiskola illetékessége alatti terület összes iskoláját így nevezték. Ebben az esetben tehát a „partikuláris” kifejezés az anyaiskola és a többi iskola közötti viszonyt jelentette. Másrészt szűkebb értelmű: a kollégiumnak közvetlenül alárendelt nagyobb iskolák neve, ezekben a grammatikát-poétikát-retorikát meghaladva filozófiai alapozású teológiát is oktattak. Ebben az esetben tehát bizonyos meghatározott tananyagot oktató iskolatípust jelentett.

A 18. század második felében csak az utóbbi, tehát szűkebb értelemben vett „schola particularis”-t említették Sárospatakon.

III.

Függetlenül az elnevezéstől, kétségtelen, hogy a nagyobb református anyaiskolák és egyes helyi iskolák között szoros kapcsolat — egész—rész viszony — alakult ki. Ennek nyomai már a 17. században kimutathatók, de tényleges megléte a 18. század második felétől a 19. század közepéig (de még a 20. századra is áthúzódóan) teljes bizonyossággal igazolható.

Ezt a viszonyt — mint láttuk — nem a „partikuláris iskola” kifejezéssel érzékeltették (csekély kivételtől eltekintve). A kapcsolatra utaló speciális szakkifejezésre talán nem is volt szükség, különösen nem a 18. század végétől. Az ebben az időben feltűnő megnevezések, körülírások már egészen más viszonyrendszert tükröznek: az egyházkerületi iskolaszervezet viszonyítási vonatkozásait.

1781 után, de főként a 18—19. század fordulójától kezdve ugyanis a kálvinista tanügyigazgatásban egyre erősödött az egyházkerületek jelentősége. Egyre erősebb lett az egyházkerületi központi irányításra törekvés, iskolai vonatkozásokban is, fokozódott az iskolaügy egységesítésének szándéka egy-egy egyházkerületen belül. Igaz, a helyi gyülekezetek joga maradt továbbra is annak megállapítása, honnan hívják a rektort, de már meghúzták az egyházkerületek határait, a maguk egyházi—egyházfegyelmi következményeivel együtt. Egyébként is: korábban egy-egy anyaiskola közvetlen környéke volt a partikulák legfőbb területe.

Mindezek nyomán az egyházkerület tanügyigazgatási egységként kezdett működni, s éppen ennek következtében még ott is feleslegessé vált a „schola particularis” kifejezés, ahol korábban használták.

(Közbevetőleg meg kell említeni: a 18. század végétől jelentkező „alsóbb iskola”, „felsőbb iskola”, „falusi iskola”, „gimnázium”, az egyre gyakrabban felbukkanó „nemzeti iskola” megnevezések a korabeli állami tanügyi rendelkezések terminológiai hatását tükrözik; fokozatosan a protestáns iskolaügyi szakemberek is átvették azonban őket. Ez egyben azt is jelzi, hogy a korábban Sárospatakon szűkebben és tágabban értelmezett „partikula” besorolódott a korabeli hazai iskolarendszer megfelelő részlegébe, tagozatába.)

A 19. század első felében három egyházkerületnek — a tiszáninneninek, a tiszántúlinak és a dunántúlinak — volt saját anyaiskolája: tehát tulajdonképpen egy-egy egyházkerület összes iskolája az egyházkerületi anyaiskolával „partikuláris kapcsolatban”-ban volt. Természetes, hogy ekkor már éppen úgy az egész — vagyis az anyaiskola — részeként működött a falusi anyanyelvi népiskola (hiszen már az anyaiskolában is van anyanyelvi osztály), mint a poétikát-retorikát is oktató mezővárosi „latin” iskola.

A dunamelléki egyházkerületnek nem volt anyaiskolája: a terület iskolái onnan vették a rektoraikat, ahonnan addig, illetve ahonnan tudták.

Külön vizsgálatot érdemelnének azok az egykori „partikulák” (akárhogyan is neveztek őket), amelyek az egyházkerületek határainak megállapítása után másik egyházkerületbe kerültek. Vajon részei maradtak-e még az egésznek?

Az egyházkerületi határokon túlnyúló partikuláris viszony — most már különleges, rendhagyó, illetőleg kiküszöbölendő — esetére jó példa a szikszói iskola. A 17. században, a sárospataki kollégium kényszerű peregrinációjáig, Sárospatak partikulája volt, majd Debrecené lett. A sárospataki kollégium visszatelepülése után ki-robant a fél évszázados vita: Debrecené legyen-e vagy Pataké? 1779-től megegyeznek: 2 évre innen, 2 évre onnan jöjjön Szikszóra a rektor. Vajon melyik egésznek volt része a szikszói iskola?

A tiszáninneri egyházkerületbe tartozás ellenére az erős tiszántúli kapcsolatnak

egyik oka az a helyi alapítvány volt, amely két szikszói diák debreceni tanulmányait fedezte. Ugyanakkor a debreceni kollégiumnak itt Szikszón szőlője, mézár-széke, kocsmája, pincéje volt, ezekre a helyi egyházi előjáróság ügyelt fel.

A 19. század első felében, az egyházkerületi keretek között tehát más módon alakult az egykori (akármilyen elnevezésű) „partikuláris” iskolák és anyaiskolák közötti rész—egész viszony — nevezzük így: „partikuláris kapcsolat” —, mint a 17—18. században.

IV.

De túl a megnevezés filológiai vizsgálatán s a szervezeti megközelítésen: milyen tartalmi vonatkozások alapján állapítható meg anyaiskola és helyi iskola között rész—egész viszony, másképpen: partikuláris kapcsolat a 17—18. században? Egészen gyakorlatiasan fogalmazva a kérdést; jóllehet a 17—18. században alig használták a „partikuláris iskola” kifejezést, mai tanulmányban milyen 17—18. századi helyi iskolát nevezhetünk egy anyaiskola partikulájának? (A kérdésből következik, s nyomtatékosan hangsúlyozzuk is: a mai iskolatörténeti terminológiában megtartandónak tartjuk a „partikuláris iskola” szakkifejezést!)

Az alapvető kritérium: legyen része az egésznek, a partikuláris iskola legyen része az anyaiskola egészének. Erről azonban csak akkor beszélhetünk, ha folyamatosan az anyaiskolából kapja, illetőleg választja tanítóját. Két-három debreceni tanító egy évszázadon belül egyik-másik helyi iskolában: ennek alapján nem lehet a debreceni kollégium partikulájának tekinteni egyetlen iskolát sem.

Barcsa János monográfiája szerint a 17. században 69, a 18. században pedig 99 partikulája volt a debreceni kollégiumnak.²⁶ Ezek vajon mind egy, illetve két évszázadon keresztül valóban folyamatosan részei voltak a debreceni kollégiumnak?

Nagy Sándor szerint 40 nagyobb, 86 közepes és 141 kis partikulája volt a debreceni kollégiumnak.²⁷ A csoportokba sorolás azon az alapon készült, hogy milyen gyakran kaptak Debrecenből rektort egyes helyi iskolák. A „nagyobb” partikulákban — Nagy Sándor szerint — az idők folyamán sok Debrecenből jött iskolarektor tevékenykedett, a „kis” partikulákban pedig a két évszázad alatt csupán 2—3 egykori debreceni diák tanított 1—2 évig. Vajon ezen az alapon reálisan nevezhető-e iskola „partikuláris iskolá”-nak?

De túl az anyaiskolából küldött tanítón, más tényezőknek is reprezentálniuk kell a rész—egész viszonyt. Például ilyenek: az iskolaszervezet, a tananyag, a tankönyvek, a szokások viszonylagos azonossága. Ugyancsak fontos kapcsolatrendszert jelent a növendékek kölcsönös egymás felé áramlása: a tanító az anyaiskolából jön, a partikuláris iskolákból viszont a magasabb tanulmányokra igyekvő növendékek a saját anyaiskolájukba mennek, nem máshová.

Hasonlóképpen fontos kapocs a két intézmény között az anyagi összeköttetés: a partikuláris iskola — különféle módokon — rendszeresen, folyamatosan hozzájárul a kollégium anyagi alapjaihoz, természetben is, pénzzel is, amit a kollégium szellemi javakkal viszonz.

Érdemes lenne a rész—egész viszony további összetevőit is konkrét vizsgálatokkal feltárni. Nyilván csakis pontosan körvonalazott kritériumok alapján lehet egy-egy iskolát valamely anyaiskola partikulájának tekinteni.

Mindebből az is következik: nem egyszer s mindenkorra partikulája egy helyi iskola valamely anyaiskolának. Lehet egy ideig ezé, egy ideig azé is; sőt az is előfordulhat, hogy se szorosan, se lazán nem kötődik egyetlen anyaiskolához sem (ahogy az evangélikusoknál szokásos volt, vagy ahogy a nagyenyedi református kollégium nem

kötötte magához a környékbeli, illetőleg a saját növendékeiből tanítóval ellátott helyi iskolákat). Ezért illuzórikusak — s emellett félrevezetők — a nagy időszakokat átfogó partikuláris iskolai térképek.

Tehát a „partikuláris iskola” 17—18. századi alapkritériuma: folyamatos kapcsolatot egész és rész között, anyaiskola és helyi iskola között, főként a rektoron keresztül, továbbá egyéb kapcsoló tényezők közvetítésével.

Ez a 17—18. században széles körben kialakult rész—egész kapcsolat a 19. század első felében is érvényesült anyaiskola és helyi iskola között, de ekkor már — mint említettük — egészen más körülmények között nyilvánult meg a partikula rész-funkciója, mint korábban.

E funkció lényege azonban azonos volt mindkét korszakban, s ez nem volt más, mint az egyes részek rendszerré szerveződése az egészben; abban az egészben, amelyet az anyaiskola képviselt.

A 19. század első felében a rendszer, a szervezet lehetőségét már megadta az egyházkerületi-egyházmegyei keret, így érvényesülhetett egyrészt a központosítás-egységesítés szándéka, másrészt a körülhatárolt területi szervezés kívánalma.

Korábban, a 17—18. században ilyen pontosan meghatározott szervezeti-területi keretek még nem voltak, s egy-egy anyaiskola képviselte azt a rendszeralkotó erőt, amelynek következtében létrejöhett az egész—rész megfelelő viszonya és szoros kapcsolata, illetőleg a részek egészévé integrálódása, akár távoli vidékek iskolái között is. Így jöhett létre a sajátos központosítás-egységesítés, nem a területi körülhatárolás, hanem a szellemi-kulturális kisugárzás alapján.

Említettük, hogy a partikula lényege nem más, mint sajátos viszony, amikor az anyaiskola és a helyi iskola kapcsolatában az egész—rész viszonya nyilvánul meg. Ez létrejött az egyházkerületi-egyházmegyei keretek között, a 19. század első felében is számos helyi iskola és egy-egy anyaiskola között, abban az időszakban, amikor a kortársak a „partikuláris iskola” kifejezést egyáltalán nem használták.

E szoros kapcsolatot jól mutatják a reformkori iskolarektori fogadalomszövegek. Barcsa János idézi azt az esküszöveget, amelyben a partikuláris iskola új rektora megfogadta:

„a reám bízattatandó tanulókat mind az igaz keresztyén vallásra, mind a tisztességes tudományokra a nemes kollégiumban bevett tanításnak rendi szerint tanítom...”²⁸

Részlet egy 1844-i esküszövegből:

„Én alól irt a reformátusok debreceni főiskolája t. oktató karától a szikszói református egyház iskola-tanítói hivatalra kibocsátatván — azon anyaiskolának, melynek emlőin én tápláltattam és növekedtem, s melytől több nemes jótéteményekkel együtt a mostanit is vettem, jó hírét, nevét, kedvességét híven őrzöm, s mindenkor szívemen hordozom, s ezt szóval és tettel tanúsítani édes kötelességemnek tartom...”²⁹

De kevésbé magasztos szövegek is bizonyítják e szoros kapcsolatot. Az 1799. január 11-én kelt nagyszalontai díjlevélben például ez olvasható:

„Megkívánja a Szalontai Szent Ekklesia, hogy az oskolai minden rendben, minden classisokat a debreceni tanítás módja szerént taníttson” az iskolarektor.³⁰

Amire itt a nagyszalontaiak utalnak, az a Debrecenben 1795-ben nyomtatásban megjelent rendtartás és módszertan („A tanítók kötelességei, a tanítani valók, ezeknek rendi és módja”).

Egy másik példája az anyaiskolához való szoros kapcsolódásnak: 1799. január 6-án kelt Bagamér iskolarektorának díjlevele, melynek záradéka:

„Azt meg kívánjuk hozzánk jövődő Rector Uramtól, hogy a classisba nem egy ingben (mint némellyeknek szokások), hanem tisztességesen, hosszú deák ruhába, mint Debrecenbe, tanítson, és hogy lecke alatt soha a classisba ne pipázzon.”³¹

Tehát a 19. század első felében éppen úgy érvényesült a partikula—anyaiskola viszony lényege, a rész—egész kapcsolat, mint korábban. Ez azonban ekkor főként az egyházkerület határai között élt, résznek tekintve az egyházkerület összes rektóriáját.

Érdeemes visszatérni az elmondottakból adódó terminológiai problémára. Iskolák sokasága állt rész—egész viszonyban egy-egy anyaiskolával a 17—18. században, s a 19. század közepe előtti fél évszázadban. Vajon alkalmazható-e rájuk a „partikuláris iskola” megnevezés a mai írásművekben (annak ellenére, hogy annak idején nem nevezték őket így)?

Nyilván nyugodtan használható rájuk e kifejezés, ha a rész—egész viszony a két intézmény között kimutathatóan megvolt. Annak azonban, hogy egy iskolát valamely anyaiskola partikuláris iskolájának nevezhessünk, azonosak az alapvető kritériumai mind a 17—18. században, mind a 19. század első felében. Ezeket már felsoroltuk, közös lényegük: bizonyíthatóan folyamatos kapcsolat anyaiskola és helyi iskola között, mivel csakis ez teheti az egész — az anyaiskola — valódi részévé a helyi iskolát, a partikuláris iskolát.

Ha azonban valamelyik helyi iskola esetében ez a folyamatos kapcsolat — elsősorban a rektorokon keresztül, illetőleg más fontos kapcsoló tényezők közvetítésével — nem bizonyítható, akkor nem érdemes, nem ajánlatos „partikuláris” iskolának nevezni. Kiemelkedő jelentőségű kálvinista anyaiskoláink voltak az elmúlt évszázadokban, ezek sok-sok bizonyítható partikulával rendelkeztek. Semmi szükségük nincs arra, hogy egymással vetélkedve fiktív partikulákkal növeljék saját művelődéstörténeti részeseedsüket. Ez a részeseedés az objektív tények alapján is igen nagy jelentőségű.

V.

A partikuláris iskolák témakörében érdemes lenne még további részletproblémák táján is vizsgáldni.

Vajon „latin” iskola-e a partikula? A 19. század első felében ugyanis már más „latin” iskola a reformátusoknál is, mint a 17—18. században. Ekkor a népiskolákban már csak a középszintű iskolákba készülő tanulók tanulják a latint az első osztályoktól kezdve, a többiek — a tanulók legnagyobb része — nem. Latin iskola ez? Aligha.

Óvatosnak kell lenni a „triviális” iskola elnevezéssel: Apácai még a középszintű „latin” iskolát nevezte így, a 18. század folyamán viszont a népiskolák neve.

A nagyobb partikuláris iskolákban, ahol a felső osztályokban filozófiai alapú teológiai oktatás is folyt, a tanulók legnagyobb része csak a kezdő-elemi ismereteket oktató osztályokat látogatta, majd kimaradt az iskolából. Továbbtanulást biztosító „középszintű” iskola volt ez? Némelyik igen, de az is — az iskola tanulói összlétszámát tekintve — csak kevesek számára.

A kutatók eddig nem figyeltek fel a „kétlépcsős” partikulákra: ezek egyrészt partikulái voltak egy anyaiskolának, másrészt ugyanakkor maguk is anyaiskola-funkciót tölthettek be környezetük — velük partikuláris viszonyban levő — iskolái között. Ilyen volt például Nagykőrös iskolája.

Mi a helyzet a „kétkulacos” partikulákkal, vagyis azokkal az iskolákkal, amelyek hol innen, hol onnan hívták rektorait? „Igazi” partikulák lehettek ezek? Hogyan alakult ilyen esetekben az egész—rész viszony? Melyik „egész” része volt tulajdonképpen az ilyen partikuláris iskola? A nagybányai iskola például hol Debrecenből, hol Sárospatakról, hol Nagyenyedről fogadta fel rektorait.

Vajon része volt-e az anyaiskolának a partikula, ha benne — az anyaiskolából jött rektor hibájából — alacsony szinten folyt az oktatás? Olyan esetekben hogyan minősíthető a „partikuláris viszony”, amilyenre például Tyukod (Szatmár vm.) gyülekezetének 1811. március 3-án Debrecenbe küldött levele világít rá?

„Noha ugyan már régtől fogva csekély oskolánknak igazgatására bizonyos esztendőök alatt a S. Pataki anya-oskolának tagjai között telnek vala ki a tanító ifjak, de érezvén keservesen oskolánknak hanyatlását és számos gyermekeinknek a tisztességes tudományokban való kevés előmeneteleket: folyamodunk alázatos jelentésünk mellett ezúttal a nemes debreczeni anya-oskolához, olly véggel, hogy ecclesiánkban levő oskolánknak s abban nevedő kised gyermekeinknek mind a tisztességes tudományokban, mind a jó erkölcsökre való nevedésekre s épületekre méltóztatásék Tiszteletes Professzor Úr a beküldött proventusra valamelly jó igyekezetű becsületes ifjat kibocsátani, hogy elhanyagoltott oskolánknak szorgalmatos igyekezete által munkás előmozdítója és ha lehet, helyreállítója is lehessen.”³²

Vajon partikulának nevezhető-e a leány-népiskolák? A kollégiumokban ugyanis sehol sem volt leányosztály. Hogyan érvényesülhet ilyen esetekben a rész és egész viszonya?

A reformkorban már egyre több a 2—3 éven túl egyetlen partikuláris iskolában meghagyott iskolarektor. Partikula-e még az ilyen iskola? Az anyaiskolával való szoros kapcsolat ilyen esetekben nyilván egyre jobban meglazul.

1820. március 15-én a szikszói gyülekezet hosszú levelet írt az egyházmegye vezetőségéhez.³³

„Két új állandó tanítókat igyekeztünk oskolánkba beállítani, oly móddal és renddel, hogy az első oskolába [=osztályba], ahol a betű-esmerés és olvasás végződik, legyen az edgyik állandó és érettebb idejű tanító; a második oskolában pedig, melybe az első és második grammatica classis tanítódik, tevődjön által a Collegiumból két esztendőre hozattatni szokott úgynevezett rector; a harmadik oskolába, melyben a syntaxis, retorika és poesis taníttatnak, a másik állandó tanító professzori névvel újonnan állítódjék be.”

Vajon létrejöhet-e így rész és egész korábbi viszonya? A két állandó helyi pedagógus mellett érvényesülhet-e még a két évenként cserélődő rektoron keresztül az anyaiskola folyamatos felfrissítő, megújító szelleme?

De a korábbi szoros kapcsolat lazulásának másik okát is jelzi a levél:

„... a mostani alsó praeceptoroknak kevés fizetések lévén, a collegiomból tsak nagyon fiatalok (egyebeket elhallgatván), azok is többnyire tsak esztendőre hozattatnak ki, akiktől józan gondolkodás szerint nem is lehet azt várni, hogy...” megfelelőképpen tanítsanak.

Hagyományos értelemben „partikula” volt-e még az ilyen szerkezetűvé átalakult szikszói iskola? Az átalakítás után mindenesetre a neve megváltozik: az állami iskolaszervezet egyik tagjává lesz. Amint írják: azért akarják korszerűsíteni iskolájukat, „mivel a Venerabilis Superintendentia által is a gymnasiumok sorába tetetődött által oskolánk”. Vajon része marad-e még ez a gimnázium az anyaiskolának? Nem éppen az összekötő szálak elszakításának eléggé előrehaladott stádiumáról van itt már szó?

A szikszóiak levelében már hangot kapott az anyaiskola—partikula viszony kritikája, a kikerülő ifjú iskolarektorokkal kapcsolatos kifogások említése is. Számba

kellene venni, elemezni kellene az anyaiskola—partikula kapcsolatának korabeli kritikáját is.

Évszázadokon át általánosan elfogadott szándék volt, hogy az anyaiskola saját képére és hasonlatosságára formálja a partikulát; az anyaiskola tekintélye szavatolta, hogy növendéke alkalmas lesz az iskolarektori feladatok elvégzésére, megfelelő felkészítésébe a partikuláris iskola helyi gyülekezete nem szólhatott bele. Merőben új hang szólalt meg Érmihályfalva (Szilágy vm.) előjáróinak 1832. január 13-án megfogalmazott kívánataiban:

„A leendő Rector, aki Szent György napkor vitetik ki, ezekre készüljön: 1. Tanulja az éneklés és orgonálás mesterségét. 2. A paedagogicának kivált practica részét, az olvasásra való szoktatásnak új módját. 3. Kövy Sándor úr munkáját — a Magyar törvénynek rövid summáját — szerezze meg. 4. Extrahálja Budai Ézsaiás úrnak Közönséges Historiáját a Reformatio Historiájával. 5. Palaestinának régi leírását szerezze meg; az új geographiából Európát közönségesen, különösen pedig Magyarországot. 6. Az arithmeticából a négy simplex specieseken kívül a tört számot és a 3-as regulát. Készítsen jegyzéseket a hazai száraz és híg mértékekről és ezekkel való élésről. 7. A természeti tudományból a levegőről, az ebből eső meteorumokról tegyen jegyzéseket, a hazai esméretes állatokról is. 8. Ezek az oskolai könyvei legyenek: Útmutatás 1—2—3 darab, Catechismus, Kis Tükör, a Debreczeni kis magyar Grammatica.”³⁴

Kétségkívül a rész és egész új viszonyát jelzik az ilyenfajta dokumentumok, amelyekben az anyaiskolával szemben a partikulák fogalmazzák meg igényeiket.

Vajon miért igyekeztek lazítani, majd elszakítani egyes partikuláris iskolák az anyaiskolához fűződő kapcsolataikat? Milyen okai lehettek annak, hogy egy iskola már nem akar része lenni az egésznek? S egyáltalán: jó-e az, ha egy falusi vagy mezővárosi iskolát — amely egészen más funkciót tölt be, mint az anyaiskola — „egy az egyben” saját részévé kívánja tenni az anyaiskola?

E kérdések azonban már a partikuláris iskolák oktatási-nevelési tartalmi kérdéseinek elemzése, objektív pedagógiai értékelése körébe tartoznak.

JEGYZETEK

- 1 FINÁCZY Ernő: *Az újkori nevelés története*. Bp. 1927. 287.; Uő.: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. Bp. 1899. I. 210.
- 2 NAGY Sándor: *A debreceni református kollégium*. Hajdúhadház 1933. 307—327.; A debreceni kollégium mint egységes intézmény az egyetem kiválásáig. Debrecen 1940. 65—66., 125—126.
- 3 *Magyar Pedagógiai Lexikon*. Bp. 1933—1936. II. 479.
- 4 ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Szerk. LADÁNYI Sándor. 3. kiad. Bp. 1977.
- 5 *A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában*. Szerk. RAVASZ János. Bp. 1960. 29.
- 6 BAJKÓ Mátyás: *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp. 1976. 182—184.
- 7 *Pedagógiai Lexikon*. Bp. 1978. III. 422.
- 8 MEZEY László: *Deáktség és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*. Bp. 1979. 152.
- 9 KERER Johannes: *Statuta Collegii Sapientiae*. Faksimile-Ausgabe. Mit einer Einführung herausgg. von Josef Hermann BECKMANN. Lindau-Konstanz 1957. 32., 36., 38., 44. — E kollégium alapítója, Johannes Kerer 1457-ben a freiburgi „partikuláris iskola” vezetője volt. Uo. 6.
- 10 Az ausztriai tartományfőnök 1568-ban kelt rendelkezésében, valamint a bécsi jezsuita kollégium

- rektorának 1571-ben írt levelében. *Monumenta Paedagogica Societatis Iesu*. Ed. Ladislaus LUKÁCS. III. Róma 1974. 165., 503.
- 11 *Magyar Törvénytár*. Bp. 1899. I. 224. 226.
- 12 PAYR Sándor: *Egyháztörténeti emlékek*. Sopron 1910. 26. — 1571-ben egy hivatalos irat így nevezte a bártfai iskolát is („... nunc quoque habeatur illic schola particularis satis frequens”). *Történelmi Tár* 1897. 380—382.
- 13 A zempléni református egyházmegye anyakönyvéből közli HEGEDŰS László. *Sárospataki Füzetek* 1862.
- 14 Budapesti Egyetemi Könyvtár, jelzete: Ab 105.; 120. 1.
- 15 Tiszánineni Református Egyházkerület Levéltára (TIREL), Sárospatak. A XXIII. 8480/69.
- 16 Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (TREL), Debrecen, II. 1. f. 1. Idézeteink a dátumok és helynevek alapján visszakereshetők.
- 17 TREL Debrecen; II. 1. f. 2.
- 18 BÉKEFI Remig: *A sárospataki ev. ref. főiskola 1621-i törvényei*. Bp. 1899. 56. — Adalék Comenius szóhasználatához: „... ut inde [a kollégiumból] plerumque caeterarum scholarum rectores evocentur, iam consuevit”. (De cultura ingeniorum)
- 19 Nagy i. m. (Hajdúhadház) 345., 360., 369., 370.
- 20 TIREL Sárospatak, A XXI. 7722/70.
- 21 TIREL Sárospatak; „A sárospataki ref. főiskola összes ügyeinek rendezése végett javaslatok tételére kiküldött litteraria deputatio munkálatai. 1796.” című kötetben.
- 22 SZOMBATHI János: *Historia scholae seu collegii Ref. Sárospatakiensis*. Sárospatak 1860. 131—132.
- 23 *Brevis systematis scholarum ref. S. Patakiensium novissimi conspectus*. Sárospatak 1818
- 24 TIREL Sárospatak, B LXI. 26.972.
- 25 TIREL Sárospatak, B LXVI. 29.698/298.
- 26 BARCSA János: *A debreceni kollégium és pártikulái*. Debrecen 1905. 13., 49.
- 27 NAGY i. m. (Hajdúhadház) 310—327.
- 28 BARCSA i. m. 8.
- 29 TIREL Sárospatak, Szikszói vegyes iratok. XVIII—XIX. század. Számozatlan.
- 30 TREL Debrecen, II. 1. f. 2.; 3. old.
- 31 Uo. 34. old.
- 32 Uo. 143. old.
- 33 TIREL Sárospatak, B XLIII. 17.733/254.
- 34 TREL Debrecen, II. 1. f. 2.; 247. old.

Ráday Pál az 1712–15. évi országgyűlésen

(Adalékok a protestánsok helyzetéhez a szatmári béke után.)

Ráday Pál 1715. március 26-án ezt jegyezte fel naplójában: „A palatinus idején értem küldött, jelentvén, hogy a clerusnak nagy haragja van ellenem, mivel én legtöbbet defendalom a religió dolgát, sőt a commissariusnak is beadtak. De mivel jó akaróm, int és kér arra, hogy hallgassak. Kire bőven megfeleltem nagy injuriáinknak kibeszélésével.”¹

Ezt a nádori figyelmeztetést már ingerült viták előzték meg és tíz nappal előbb az esztergomi érsek megbízottja „in privato” ajánlotta neki, hagyja abba a protestánsok sérelmének nyilvános üléseken való feszegetését, „azért, mivel a clerus is szolgálhat, ne törjek annyira rájuk”.²

Az intést és a csábítást tehát egyaránt alkalmas eszköznek vélték, hogy az országgyűlésen ebben az időben még elég nagy számban jelenlevő protestáns követek vezéralakját megkörnyékezzék és megfélemlítsék. Az alsó táblán a megyék és a szabad királyi városok küldöttei között ugyanis az országgyűlés kezdetén, 1712-ben a reformátusok száma még megközelítette a százat.³ Az evangélikusokét nem ismerjük, ahogy az országgyűlés 1715-i folytatása idején a reformátusokét sem. De elég sokan lehettek.

Az evangélikusok vezetője Okolicsányi Pál volt; a reformátusoknál már a Rákóczi-szabadságharc alatt és utána még két évtizedig vitathatatlanul Ráday vitte ezt a szerepet. Korábbi és későbbi tevékenységével e cikk keretében nem foglalkozhatunk, bár a valláspolitikai tárgyalásokban haláláig vezetőként vett részt. De ezeknek a tárgyalásoknak az alapjait éppen ezen az országgyűlésen vetették meg. Itt már világosan kibontakozott az abszolutista állam és a katolikus egyház szoros együttműködése a protestantizmus korlátozására és visszaszorítására.

Éppen e szoros együttműködést felismerve történt protestáns részről ezen az országgyűlésen bátortalan kísérlet a századok óta kialakult rendi szerkezet feletti, a protestáns köznemesi és városi küldötteket vallásfelekezeti alapon egyesítő, különrenddé való szerveződésére. Nem foglalkozhatunk azzal, hogy e rendi szerveződésnek, a közvetlenül fenyegetett vallási érdekek védelmezésén felül, volt-e valami bővebb tartalma. Annyi bizonyos, hogy 1712–15 között az együttes felterjesztéseken, emlékiratokon, tiltakozásokon mindig az „evangélikus rend” aláírás olvasható. Ennek az országgyűlésnek előzményeként, az 1708–9 között Pozsonyban ülésezett, ún. „labanc országgyűlésen” már találkozunk ezzel a megnevezéssel.

Az 1708—9. évi országgyűlésen már láthatóvá váltak az 1712—13-i országgyűlésen bekövetkezett viták legfőbb ütközőpontjai, sarkalatos kérdései. Az országgyűlési tárgyalások alapjául szolgáló előterjesztés „*sexta conditio*” feliratot viselő része jelenti, hogy a harcok alatt a vallásgyakorlat szabályozását nem kívánja megbolygatni. Ahogy olvassuk: nem kívánatos, hogy „ő felsége, vagy a földesurak bárkit is, akármilyen jogállású vagy állapotú, vallása gyakorlásában bármiféle módon és bármely ürügy alatt zaklassanak”.

Ezzel szemben katolikus részről már akkor kifejtették, hogy a vallásgyakorlat tekintetében az 1681:25. és 26., valamint az 1687:21. törvénycikkek rendelkezései tekintendők irányadónak, a klérus, a katolikus és a horvátországi rendek tiltakozásának megújításával. A törvény szövegébe beiktatandó: „a földesúri jog épségben tartásával” kitétel. Ez lényegében a jobbágyok vallásgyakorlatát a földesúr tetszésétől tette volna függővé. Azt is hozzá kell fűzni — írták a katolikus rendek —, hogy „mivel ebben az országban egyedül a római katolikus vallás az ősi örökség”, az ágostai és helvét hitvallás pedig csak a fegyverek zaja miatt, a béke kedvéért megtűrt [tolerata], ezért a jövőben a protestáns földesuraknak nem lesz szabad jószágaikról a katolikus papokat és alattvalókat elmozdítani.⁴

Az országgyűlési tárgyalások alatt a protestáns küldöttek 24 tagú testületet hoztak létre, amely 1709. március 9-én elhatározta a sérelmek összeírását. Mivel azonban sérelmi iratok megtárgyalását az előterjesztés nem vette be a megtárgyalandó pontok közé, emlékirat formájában átadták az esztergomi érseknek, a nádornak és a személynöknek. Ebben kifejtették, hogy eddig a törvények és a királyi határozatok a két protestáns vallást mindig „bevett”-nek nyilvánították, amiből következik, hogy az evangélikus rendek ügyében a katolikus rendek nem határozhatnak.⁵

Az országgyűlés 1709. július 17-én határozat nélkül feloszlott; az uralkodó ígéretet tett a vallásügyeknek a törvények szellemében való rendezésére. Az 1709. december 12-i királyi mandátum megújította az 1681. és az 1687. évi vallásügyi rendelkezéseket, egyszersmind érvénytelennek nyilvánította a fölkelők által hozott (országgyűlési és zsinati) végzéseket.⁶

1710-ben megkezdődtek II. Rákóczi Ferenc fejedelemmel a békeelőkészítő tárgyalások. Ezek sikeresebbé tétele érdekében 1710. november 10-én királyi rendeletet bocsájtottak ki, mely újra szabályozta az 1709. december 12-i mandátumban foglaltakat.

A pátens szerint mindkét fél részéről panaszok érkeztek az uralkodóhoz, ezért már az országgyűlés berekesztése után elhatározta, hogy mihelyt a pestis dühöngése alábbhagy, a panaszok felülvizsgálására világi személyeket fog királyi biztosként kiküldeni. Bár a fennálló helyzetben a pátens nem kívánt változtatásokat tenni, mégis most sem volt hajlandó a protestánsoknak az artikuláris helyekre korlátozottaknál szélesebb kiterjedésű vallásgyakorlatot engedélyezni.⁷

Az 1711. április 29-én kelt szatmári béke 3. pontja kimondja, hogy a vallások szabadságát biztosító törvények mind Magyarországon, mind Erdélyben megtartandók. A megsértésük miatt emelt panaszokra a következő országgyűlésen lehetőséget kell adni.⁸

Ennek ellenére már 1711 nyarán megsokasodtak a panaszok; a protestáns templomok (Tokaj, Tolesva, Olaszliszka stb.) sorozatos visszafoglalása a békében kimondottak nyilvánvaló megsértését jelentette. A kassai, sárospataki és pápai kollégium működését megbénították. A gyöngyösi és lévai uradalomban, a földesúri jogokra hivatkozva, katonai karhatalommal akadályozták az istentiszteletet. Mindezeket a

panaszokat már — az 1711 augusztusában a szatmári békét elfogadó — Ráday Pál foglalta írásba, ahogy ő volt a protestáns rendek közbenjárója is Eleonóra özvegy királynénál.⁹

A panaszokra a jövő király, III. Károly nevében, a régenskirályné 1711. szeptember 28-án kiadott pátenssel válaszolt. Ebben utalt az alig lecsillapodott mozgalmakra, a lelkek megbékéltetésének szükségére és a békeegyezségnek a vallási egyenetlenségek kiküszöbölését ígérő pontjára. A megyéknek megküldött parancs szerint „minden kollégiumot, parókiát, iskolát, azok minden tartozékát annak a felekezethez kell adni, amely a fölkelésig [motus] azok tényleges birtokában vagy használatában volt”. Ha azok a fölkelés idején idegen tulajdonba kerültek, vissza kell adni „jogos tulajdonosaiknak”. Ebben nem jelenthet akadályt sem egyik, sem másik fél ellentmondása. A pátens azt is elrendeli, hogy a két fél a templomokra, kollégiumokra, iskolákra, azok tartozékaira vagy a vallás gyakorlására vonatkozó folyamodását egyenként, külön-külön és nem együttes folyamodás formájában [singillatim tamen et seorsive, non vero nomine colectivo] az uralkodónak küldje fel, vagy ha jobbnak látják, a bejelentést halasszák a jövő országgyűlésre. Addig is a megyék a pátens értelmében, a fölkelés előtti állapotokat állítsák vissza.¹⁰

II.

Az 1712. április 3-ra összehívott országgyűlés vallásügyi vitáinak ezek voltak az előzményei. Az országgyűlés rövid ülésezés, majd több mint két évi megszakítás után, 1714. szeptember 8. és 1715. június 10. között ingerült szóváltások között tárgyalta a protestánsok vallásügyét. A reformátusok részéről Ráday Pál, az evangélikusok részéről pedig Okolicsányi Pál voltak a legfőbb hangadók.

A protestánsok vallásügye a rendek részéről a koronázási hitlevél megszövegezése, a sérelmek előterjesztése és Debrecennek a szabad királyi városok közé való becikkelyezése során került szóba. De foglalkozott vele az országgyűlési tárgyalásokat meghatározó királyi előterjesztés is.

Az országgyűlési iratok a vitákkal csak jelzésszerűen foglalkoznak, lényegüket a különböző feliratok, tiltakozások, ellentmondások árulják el és a naplószerű följegyzések részletezik. Elsősorban a naplók alapján kíséreljük meg a viták hátterét és rugóit, az előtérben mozgó személyeket megvilágítani.¹¹

Az országgyűlésen tekintélyes számban megjelent protestáns megyei és városi követek (akik magukat a kor terminológiája szerint evangélikus, értsd: protestáns rendeknek nevezték) már kezdetben célszerűnek látták, ha együttesen lépnek fel. A reformátusok április 21-én, egymás kölcsönös meglátogatása után, Komáromi György Bihar megyei követ és alispán szállásán megállapodtak, hogy a korábbi országgyűlésen gyakorolt szokás szerint, isteni tisztelet tartására prédikátort hívnak, és hogy ezt nem kérés, hanem csak egyszerű bejelentés formájában [non per formam instantiae verum simplicis tantum insinuationis] a követek szállásait kijelölő királyi főlovászmester tudomására hozzák. Szentpéteri Imre Gömör megyei és Bakay Ádám Bihar megyei követet a nádorhoz és az esztergomi érsekhez küldötték, hogy a meghívandó lelkipásztor számára út- és menlevelet kérjenek.¹²

Reszler pozsonyi szenátort kérték, hogy a templomról és az istentiszteletet követő tanácskozások színhelyéül szolgáló tanácsteremről gondoskodjék. Ő figyelmeztette Rádayt, hogy az összejövetelek miatt „az evangélikusok irányában támasztani szokott gyanúsítások elkerülése végett” külön is járjon el a nádornál és az érseknél. Azok csak akkor adták meg az engedélyt a prédikátor meghívására és az istentiszte-

letek megtartására, mikor hitelesen igazolták előttük, hogy ez a szokás már a korábbi országgyűlések alkalmából is fennállott.¹³

A majdnem százra menő református küldött összegyűlvén a debreceniek szállásán, Magyarai Pál ekeli prédikátor pozsonyi tartózkodásának költségeit egymás között felosztotta.¹⁴

A két protestáns felekezethez tartozó követek elég sűrűn összejöttek és együtt tanácskoztak. (Így 1712. május 21-én, 23-án; május 24—26-án.) Ezekben a közös összejöveteleken tárgyalták meg a fölterjesztések, tiltakozások szövegét, a különböző helyeken megjelenő küldöttségeknek adott utasításokat.¹⁵ Május 26-án azonban úgy határoztak, nem szükséges, hogy a protestáns követek teljes számban oly gyakran ülészenek, mivel „sokszori összevgyűlések s consultatiójok talán némelyeknek offensiójokra is lehetne”. Ezért az ágostai és a helvét hitvallású követek közül hatot-hatot kijelölve, bizottságot létesítettek, azzal, hogy a „religióra tartozó dolgokat tractálhas-sák, concludálhassanak is”, vitás esetekben pedig terjesszék az ügyet „a mostani diétára congregált evangelica confession levő communitásnak”, azaz a protestáns küldöttek plénuma elé.¹⁶

A protestáns követek már az első napokban tapasztalták, hogy a vallás ügyének említése jóformán minden vonatkozásban a katolikus követek hangos tiltakozását és ellentmondását váltja ki, és aligha lehet reménységük kedvező meghallgatásra. Ezért elhatározták, hogy álláspontjukat emlékiratban fejtik ki, és ennek előadásával kéri az uralkodótól meghallgatásukat. Az emlékiratot református részről Ráday Pál, Zoltán Jodok, Bay Ferenc és Szentimrei Sámuel, az evangélikusok képviselőiben Szirmay András, Róth Mihály, Draveczky Gáspár és Kles János július 24-én szóban valóban előadták az uralkodónak.¹⁷

A küldöttség szónokája Ráday Pál volt. A két felekezet nevében örömmel fogadta az udvar által kiküldendő vallásügyi bizottság tervét, s kinyilvánította, hogy készek a bizottságba tagokat küldeni. Kérte, hogy a klérus tiltakozását, a május 23-i királyi leirat ellen, az uralkodó ne vegye figyelembe. A klérus a protestánsok kiirtására törekszik. Ha a király az ellentéteket nem simítja el, abból zavarok keletkezhetnek. Kéri, hogy eddig elszenvedett sérelmeik kivizsgálására az országgyűlés küldjön ki biztosokat, s a vizsgálatok megindulásáig az eddigi királyi rendeleteknek, az ellentmondások ellenére is szerezzen érvényt.¹⁸

Az Alsó Tábla augusztus elején a protestánsok vallásgyakorlatát szabályozó törvénycikket a királyi leiratban foglalt szövegezés szerint elfogadta, de a Felső Tábla több, a protestánsok hátrányára szolgáló módosítást tett rajta. A korábbi törvényekben és az eddigi királyi rendeletekben használt „bevett” kifejezés helyébe a „megtúrt” formulát tette, kiegészítve a „földesúri jog épségben maradása” formulával. A vallási sérelmek kivizsgálására hármas bizottságot javasoltak. A rózsáhegyi zsinat határozatainak eltörléséről szóló részbe a protestánsokat sértő kifejezést iktattak be. A decretalis eskü kötelezővé tételével (az 1681:25. és 26. tc-ek rendelkezésével ellentétesen) a protestánsokat mindenféle hivatalviselésből kizárni törekedtek. Az evangélikus rendek kérték, hogy ezeket a módosításokat az uralkodó ne engedélyezze. Kérték továbbá a király által ígért biztosok kiküldését, mert addig a szabad királyi és bányavárosokban romokban heverő templomaikat nem építhetik újjá. Végül kérték az eperjesi és a sárospataki kollégium, valamint a kassai templom visszaadását.¹⁹

Az előterjesztés keltezése 1712. augusztus 26-ra vagy 27-re tehető. Alapfogalmazványa valószínűleg Ráday Pál munkája, a törvénytervezethez fűzött széljegyzetek föltehetően a fölterjesztés újrafogalmazására választott küldöttség nézeteit tükrözik. Ez is, az előbbi is, gondolatmenetében, érvei tekintetében, néhol mondataiban

is, egyezik a minden bizonnyal 1712-re tehető terjedelmes emlékirattal. Keltezés híján azonban csupán valószínűsíthető feltevés, hogy az említett három irat azonos időben és azonos motívumból keletkezett.

Ez az emlékirat emlékezteti az uralkodót, hogy megkoronázása előtt ígéretet tett a korábbi törvények megtartására. A katolikus rendek most ezek érvényét akarják megsemmisíteni, új vizsály magvát hintve el ezzel. Holott a belátóbb katolikusok is azt vallják, hogy most a nyugalmat kell megteremteni, erre céloz a szatmári béke is. A tervezett vallási törvénycikkbe tehát bele kell foglalni nemcsak az 1681:26. tc-et, hanem a korábbi békekötéseket és királyi diplomákat is, „nehogy emiatt örökös zavarok támadjanak”. Ezt kívánták I. József alatt, ezt szeretnék most is elérni, nem többet. Csak azt, ami megegyezik a szatmári béke szellemével. „Nem kevesen kívánják ezt, hanem azok, akik számban Magyarországon a katolikusokat felülműlják, ámbár ezen az országgyűlésen kevesebben jelenhettek meg, mert vallásuk miatt a megyék nem küldhették őket követül.” Az ország lakosságának tetemes hányada várja tehát az uralkodótól vallása szabad gyakorlásának biztosítását, a földesúri jognak törvényes keretek közé szorítását, a vallási sérelmeknek a királyi biztosok általi orvoslását. Most a két bevett protestáns vallás hívei rosszabb helyzetben vannak, mint a zsidók, az anabaptisták vagy a görög-keleti vallású ruthének. Még az artikuláris helyekhez közel lakók sem járhatnak a más faluban levő templomba.

„Az ágostai és helvét hitvallású rendek” aláírású folyamodás melléklete részletesen felsorolja a kívánságokat: a szabad királyi városokban szűnjön meg a királyi biztosok ellenőrzése; az evangélikusok kapjanak korlátlan hivatalviselést; protestáns házassági ügyekben a szentszékek ne legyenek illetékesek; a protestánsoknak a katolikus szertartásokon ne kelljen részt venniök; a városok alkalmazhassanak lelképásztorokat és iskolamestereket a szükséges számban. Ezen felül kéri az 1681. törvények óta a protestánsok számára hátrányos változtatások megszüntetését (az elvett iskolák, kollégiumok, templomok, alapítványok visszaadását); az azóta épített, de még föl nem szentelt templomok visszabocsájtását; a szabad királyi és mezővárosokban a vallás szabad gyakorlatának engedélyezését; az egyházi tisztségviselőknek az egyházi közpénztárból való fizetését; a protestánsok mentesítését a stólafizetés alól; és végül magánföldesurak számára imaház és kápolnaépítés engedélyezését.²⁰

A folyamodásra válasz nem érkezett, az országgyűlés a pestis miatt még 1712-ben feloszlott, s csak 1715. szeptember 8-án ült újból össze. A közben eltelt idő alatt az 1681:26. tc. 12 §-ában felsorolt felső-tiszai és kelet-magyarországi megyékben is általános gyakorlattá lett a protestáns templomok elvétele, bár a törvény a tényleges birtokon belülieket itt védelmezte volna. A földesúri jog érvényesítése következtében sok — a háborús események következtében pusztává lett, de most már lassanként benépesülő hely — visszatérő lakói számára vált lehetetlenné vallásuk gyakorlása.²¹

A megújuló panaszok nyomán az uralkodó 1714. április 18-án a megyékhez és a szabad királyi városokhoz pátent bocsátott ki, amelyben a korábbi (1709. december 12., 1710. november 10. és 1711. szeptember 28.) pátensek rendelkezéseit megújította. Az új parancs hangja és szelleme már alig mutatja nyomát a korábbi rendeletekben a protestánsok javára magyarázható fordulatoknak. Csupán azt jelentette ki, hogy a vallásgyakorlat tekintetében, az országgyűlés által kiküldendő bizottságok felállításáig, a további változtatásokat el kell halasztani.

Az esztergomi érsek, a püspökök és esperesek jelentéseiből azt kell megállapítania — mondja a királyi rendelet —, hogy a két protestáns hitvallás hívei vallásukat az artikuláris helyeken kívül is gyakorolják, a nemesek kúriáikban imaházakat építenek, s az ottani istentiszteleteken nemcsak a falubeliek, hanem a szomszéd helyek lakói is megjelennek; a protestáns lelképásztorok és tanítók a nem artikuláris helye-

ken is tevékenykednek; az artikuláris helyeken a megengedettnél több prédikátort és tanítót alkalmaznak, s az ilyen iskolákban magasabb fokú oktatás is folyik; a prédikátorok titokban az inartikuláris helyekre is kijárnak, ott istentiszteletet tartanak; a plébánost illető jövedelmeket elvonják; a törvényben előírt ünnepeket nem tartják meg; böjti és adventi időben zajos lakodalmakat tartanak a római katolikus egyház sérelmére és hívei botránkoztatására. Mindezekről az egyházakat látogató esperesek jelentéseiből „várankozásunk ellenére, királyi lelkünk nagy visszatetszésével kellett értesülnünk” — mondja a királyi parancslevél.

A pátens az artikuláris helyek kivételével megtiltja a két protestáns vallás gyakorlását; elrendeli a fölös számú prédikátor és iskolamester elűzését; a fölkelés [motus] előtt nem működő iskolák bezárását; a plébánosokat illető járandóságok megadását; a dekretális ünnepek megülését és „mindennek azon állapotban való visszaállítását, amilyenben a fölkelés előtt volt”.²²

Ez a pátens szentesítette a felső-magyarországi protestáns templomok és iskolák már megtörtént elvételeit. A templomok és iskolák erőszakos elvétele azonban a parancslevél kiadása után sem szűnt meg, főleg Gömör, Bars, Heves, Abaúj és Zemplén megyében.²³

Az érintett helyek és megyék református főembereinek megkeresésére 1714 júniusában Ráday kihallgatást kért az esztergomi érsektől, Keresztély-Ágost száz-zeitz hercegtől, és előadta neki az április 28-i királyi pátens előtt és után elszenvedett sérelmeket. Az érsek értelmezése szerint a pátensben az a királyi szándék fejeződik ki, hogy „mindenek in illum statum reducáltassanak et ad continuationem diaetae úgy maradjanak, valamint a háború előtt voltak”. Ebből következően Bars megye rendelkezését, amely az artikuláris helyek kivételével a vallásgyakorlatot nem engedélyezi, ő sem helyesli, mert ahol az korábban gyakorlatban volt, a királyi rendelet most is megengedi. A sárospataki iskola elvétele ügyében azt tanácsolta, folyamodjanak az uralkodóhoz. Ugyanakkor kijelentette, hogy az elfoglalt zempléni templomok visszaadása érdekében nem kíván közbenjárni. Ráday szerint: „megelégedhetünk, ha az exercitium admittáltatik”.

Az országgyűlés megnyitására leküldött királyi rezolúcióval kapcsolatban — mivel abból a vallásügyet szabályozó korábbi törvényekre való utalás kimaradt — megjegyezte az érsek, hogy emiatti panaszuakat előadhatják, „de nem hiszi, hogy őfelsége felforgassa azt, amit atyja regimenez alatt tettek”.

A vegyes vallású falvakban a dekretális ünnepek megülésével kapcsolatban azt a tanácsot adta, hogy a protestánsok e napokon legalább a külső munkától tartózkodjanak.

Ezekután Ráday azt tanácsolta a megyék főbb protestáns urainak, hogy a Rákóczi-szabadságharc előtt elvett templomok ügyét vegyék fel a sérelmek közé és adják elő az országgyűlésen. A megmaradt helyeken a vallásgyakorlat megzavarásának „vi repulsionis”, tehát erővel is álljanak ellen. A pataki kollégium visszaadásának érdekében Zemplén megyének az elvétel elleni tiltakozását küldöttség vigye fel Bécsbe. Levelében azonban figyelmeztette a főembereket: „Eleve elgondolhassa kegyelmeitek, mi szándékban vannak felőlünk, és, hogy mely rettentő veszedéseink s galibáink fordulnak reánk a jövendő országgyűlésen, amely szeptemberben bizonyosan be fog állani.”²⁴

III.

Az országgyűlés szeptember 8-án valóban összeült és tíz hónapig, 1715. június 10-ig maradt együtt. Ráday jövendölése bevált, mert a katolikus klérus — a Felső Tábla és az Alsó Tábla világi katolikus tagjainak segítségével — zajos jelenetek között sorra

keresztül erőszakolta a korábbi vallásügyi törvényeket ténylegesen erőtlenné tevő új törvénycikkeket. Hiába hivatkoztak a protestánsok a Rákóczi-felkelés alatt kiadott királyi pátenszerekre, az utána kibocsátott rendelkezésekre, a szatmári egyezség 3. pontjára. Abban is csalódtak, hogy a klérussal és a Felső Táblával folytatott vitájukban az uralkodótól kaphatnak támogatást.

Szeptember 30-án a két protestáns felekezet követői megegyeztek, hogy az uralkodóhoz folyamodvánnyal fordulnak. A folyamodvány megfogalmazására 5—5 tagból álló bizottságot hoztak létre; elnökévé Ráday Pált választották.²⁵

A követek október 6-án és 7-én teljes létszámban összegyűlve megtárgyalták az újabb — az országgyűlés összeülése óta — végrehajtott templomfoglalásokat, és megállapodtak, hogy az uralkodó elé — az országgyűlésre való lejegyzete alkalmából — emlékiratot terjesztenek. Ennek megfogalmazását is Rádayra bízta. Ugyanakkor öttagú küldöttséget menesztettek az esztergomi érsekhez a panaszok előadása végett. Ráday Pál volt a küldöttség szónoka.

Az érsek közölte a küldöttséggel, hogy ő nem helyesli a templomfoglalásokat, az uralkodó sem akarja; tájékoztatni fogja magát és a panaszokat orvosolni fogja. Bizalmasan azonban figyelmeztette a küldötteket, hogy ha az egyház tervezetéhez hozzájárulnak, „más egyéb dolgukban hamarabb elő fognak menni”.

Ez a terv az arról szólott, hogy a vegyes házasságból született mindkét nemű gyermekek kötelezően a katolikus vallásban neveltesse, és a katolikus egyházból más vallásra térőket hitszegőként [pærfidus] kell büntetni.

Ráday ezekre kifejtette, hogy az első ellenkezik a vallás szabadon választásának elvével, a másik pedig: „a politikát felfordítaná külsőképpen”, és állandó viszálykodás forrásává lenne.²⁶

Ráday Pál október első felében mindvégig az említett felségfolyamodáson dolgozott. Ebben kérte:

1. a protestánsok használatában volt, s a királyi pátenszerek ellenére újabban elfoglalt templomok visszaadását;
2. a sérelmek vizsgálatára és orvoslására kiküldendő királyi biztosok számára az utasításokat az uralkodó (tehát ne a klérus) adja ki;
3. az 1606. évi törvény szerint a hivatalokra valláskülönbség nélkül alkalmazzák az ország lakosait.

A folyamodvány Ráday által készített szövegét a protestáns küldöttek október 19-én tartott konferenciája elfogadta.²⁷

Közben az országgyűlés elkészítette a vallásügyi törvény tervezetét, ezt azonban a katolikus rendek a protestánsok számára túlságosan kedvezőnek ítélték, s „enervatiójára minden új módokat kerestek”. Az országos főméltóságok és a Felső Tábla urainak megnyerése után, előbb a királyi biztosnál, gróf Ottó Honorius Abensberg-Traunnál, majd a katolikus világiakból és egyháziakból összeállított küldöttséggel Bécsben a királynál is igyekeztek a szövegezésen szigorítani. A protestáns rendek követői mindenütt nyomon követték őket, élükön Ráday Pállal. A királynál is jártak, hogy a klérus által szorgalmazott dekretális eskü kötelezővé tételét célzó törvénycikk tárgyalásra való felvételét megakadályozzák. Ráday arra törekedett, hogy a királyi bizottság kinevezése minél előbb megtörténjen.²⁸

Amíg az udvarban az ellentétes javaslatok és kívánságok fölött tanakodtak, a protestánsok helyzete az országgyűlésen még jobban megromlott.²⁹

Az országgyűlés Alsó Táblájának 1714. december 13-i ülésén, a kamalduli szerzetesrend befogadásáról szóló javaslat kapcsán, Ráday Pál is felszólalt és azt kívánta, hogy a befogadás esetén mondja ki az országgyűlés, hogy a jövőben a kolostorok és zárdák számát nem szaporítják. Felszólalása nyomán „a tisztelendő clerus, aztán

számosoknak alkalmatlan lármájuk keletkezett”, emiatt a javaslatot határozat nélkül csatolták a királyhoz tett előterjesztéshez. A javaslatot az uralkodó nem tette magáévá és az ekkor nem is került tárgyalásra.³⁰

A törvénytervezeteket a királyi kancellária által tett módosításokkal 1715 februárjában kezdték a rendek újból tárgyalni. A protestáns rendek úgy vélték, hogy a vallásügyi törvencikkek fogalmazása kétértelmű, azok szövegét az ő kárukra is lehet magyarázni. Február 24-i konferenciájukon úgy határoztak, hogy legalább egy ülést még várnak, hogy a „catholicus status” álláspontját világosabban lássák. Mindenesetre kidolgoztak egy, az országgyűlés előtt felolvasandó közös nyilatkozatot, és ezzel egyidejűleg a királyhoz benyújtandó kérelmet. Ráday Pál február 26-tól március 25-ig a soproni törvényekkel ellenkező változtatások ellenében tett észrevételek kidolgozását végezte.³¹

Március 22-én a katolikus rendek hirtelen elhatározták, hogy az uralkodó által módosított törvencikkeket — közéjük értve a protestáns vallásügyeket is — fölterjesztik, mintha azokat letárgyalták és elfogadták volna. A protestánsok tiltakoztak, mondván, hogy észrevételeiket nem tárgyalták, figyelembe sem vették. Ezután mind a két fél úgy határozott, hogy a törvények további sorsára nézve, döntés végett, a királyhoz folyamodik.³²

A protestánsok közös nyilatkozatát az Alsó Tábla 1715. március 27-i ülésén Okolicsányi Pál olvasta fel. Ebben kinyilatkoztatta, hogy a vallási törvények szövegezésében a protestánsok ragaszkodnak a korábbi királyi rezolúciókhoz, s az uralkodóhoz való folyamodás jogát a döntés végett fenntartják. A katolikus többség viszont ragaszkodott a „complanata”, azaz „már megtárgyalt” kifejezéshez és nem adta ki a protestánsok által tett tiltakozásról a bizonyítványt, „kit denegálni kiáltottak sokan”.³³

Két nappal ezután került az országgyűlés elé Debrecen város szabad királyi jogállásának törvénybe iktatási ügye, amit a későbbiekben részletesen tárgyalunk majd. Itt csak arra utalunk, hogy Ráday Pál felszólalása nyomán már ekkor vihar támadt.

Közvetlenül ezután tárgyalták Zala megye muraközi részének a zágrábi püspökséghez való csatolását, ami által az itteni protestánsok vallásgyakorlatának Horvátországban érvényes eltiltása vált törvényessé. Ráday ezt szóvá tette, mire a veszprémi püspök megkérdezte tőle, kinek a nevében beszél? Válasza: „mind a maga, mind a többi evangélikus követek nevével” tiltakozik. Erre a püspök megpírongatta és megfenyegette. Az ezt követő zene-bonában Ráday nem tudott szólni, mire kijelentette, hogy mivel nem engedik szóhoz jutni, panaszt emel a királynál.³⁴

Erre 1715. április 8-án jött el az alkalom, amikor Okolicsányi Pál (a törvénytárban a 30. számot viselő) törvencikk elleni közös tiltakozást személyes kihallgatáson adta át a királynak.³⁵

Ezt követően Ráday eltávozott Pozsonyból és 1715. április 30-án Losoncra írott levelében már a királytól sem várta, hogy a törvénytervezeten a protestánsok által kért módosítást elfogadja és módosítsa a klérus nyomására elfogadott szövegezést. Legfeljebb a tiltakozás lehetősége maradt meg. Ahogy Szentimrei Sámuelnek írta: „Azért is szükségesnek látom a törvényes és rationabilis moderata protestatiót, hogy a posteritásra nézve ne okoltathassunk, mintha valami rajtunk elmúlt volna.”³⁶

Ezt a protestáló emlékiratot Okolicsányi Pál fogalmazta, és június 13-án nyújtották át a királynak. De a beadásig eltelt másfél hónap alatt a protestánsok helyzete még rosszabbra fordult. Az országgyűlés május 20-át követő ülésein ugyanis a katolikus egyházat a protestánsok részéről ért sérelmeket terjesztették elő. Ebben azzal vádolták a protestánsokat, hogy sok helyen nem engedik meg a katolikus hívek vallásgyakorlását.³⁷

Az Alsó Táblán május 23-án az egyháziak és a többi rend nevében szerkesztett folyamodást olvastak fel, amelyben a protestánsokról szólva a „bevett” jelző helyett mindenütt következetesen a „megtúrt” kifejezést használták. A felolvasás során, az esztergomi káptalan küldötte szóban hozzáfűzte, hogy az Erdélyt illető Diploma Leopoldinumot nem akarják érvényteleníteni, csupán „egyszerűen annyit kinyilvánítani, hogy az ország ragaszkodik ősi alkotmányához és az emberemlékezetet meghaladó idő óta aszerint gyakorolt szokáshoz”.

A protestáns rendek szónoka, Skaricza Gábor leszögezte: ez a határozat nem az összes rendé, csak egyeseké; visszautasította az evangélikusok ellen emelt vádakát, s kijelentette, hogy mivel a protestánsokat bántó szavakkal illeti, kéri az uralkodót, folytasson vizsgálatot, kik azok, akik békétlenséget indítanak az országban. A katolikus küldöttek által támasztott zajban azonban a szava elveszett és a többség a határozatot elfogadottnak jelentette ki.

A protestánsok kérték a folyamodás szövegének másolatát, de ennek kiadását megtagadták. Ahogy Spáczay Pál nyitrai kanonok — a katolikusok harcos szóvivője — kijelentette: eljárásuk jogos, hiszen még az is kétséges, hogy a protestánsok keresztények-e, hiszen a kereszteleési szertartást is megromtották.³⁸

Egy másik — korábban beadott — katolikus kívánság, amelyet a személynök terjesztett elő, az 1435. II. 1., az 1486:73. és az 1492:33 tc-ek alapján a decretális eskünek a protestánsok számára is kötelezővé tételéről szólt. A protestáns rendek, arra hivatkozva, hogy az eskü szövege hitvallásukkal, hitbeli tanaikkal és lelkiismeretükkel összeegyeztethetetlen, a javaslat elutasítását kívánták. Azt kérték, ha mégis törvénybe iktatnák, külön királyi parancs engedélyezze, hogy a protestánsok az eskü elmondásánál a szentekre és Szűz Máriára vonatkozó passzust kihagyhassák.

Az esztergomi káptalan követe a klérus képviselőjében és nevében négy pontban foglalta össze, hogy a protestánsok kívánságának teljesítése miért lehetetlen. Eszerint a protestánsok kívánsága sérti a szenteket és Szűz Máriát, ellenkezik az eddigi szokásokkal és a jó erkölccsel. Akik az eskü szövegéből a szenteket és Szűz Máriát ki akarják hagyni, meg akarják szüntetni azok tiszteletét. Az ország Szent István óta Mária oltalma alatt áll, akik az eskü szövegét módosítani kívánják, ettől az oltalomtól, az uralkodót pedig az apostoli címtől akarják megfosztani.

A protestánsok szóvivője, Skaricza Gábor, a jelenlevők zajos lármája mellett, tiltakozott a káptalani követ vádjai ellen. Nem akarják a szentek és Szűz Mária tiszteletét eltöröltetni. Az esküszöveg megváltoztatása nem jelenti Mária patrónussága megszüntetését. A Szent Szűz neve egyébként később került bele az eskü szövegébe.

A vita során a klérus az eredeti javaslatot kibővítette azzal, hogy a céhtagokat is kötelezni kell a decretális esküre. Ahogy az egyik szónok kijelentette: ha a Szűz Máriára és a szentekre való hivatkozást elhagynák, ezzel az uralkodó esküszögővé lenne.

A személynök a vitában fel akarta olvasatni a protestáns rendek folyamodását. „Erre mintegy közfelkiáltás formájában, a sok követ úr egyszerre kiáltotta, hogy ez a kérelem egyszerűen téessék félre.” A decretális esküre vonatkozó törvénytervezet tehát a katolikus rendek kívánsága szerint ment fel a királyhoz.³⁹

Ugyanez a sors várt a vallásügyet tárgyaló két másik törvényjavaslatra is. Így a protestánsoknak lehetőségük csupán az maradt, hogy a végleges királyi jóváhagyás előtt az uralkodót és környezetét érveik meghallgatására rávegyék és ezáltal a szövegnek irányukban némileg kedvezőbb értelmű megfogalmazását elérjék. Az országgyűlés nyilvánossága előtt már csak óvásra és tiltakozásra volt módjuk.

Az 1715. május 25-én tartott konferenciájukon a protestáns követek mindkettőt

elhatározták, és június 6-án a személynöknek be is jelentették e szándékukat. A perszonális kérte őket, hogy addig várjanak, míg a nádori ítélmesterből, a bakonybéli apátból, a Heves megyei alispánból és Buda város főbírájából álló bizottság, az eddig okozott sérelmeket ki nem vizsgálja. Kiderülhet, hogy ezek a háborítások csak néhány békétlen embernek tulajdoníthatók.⁴⁰

A protestáns tiltakozás megfogalmazását június 3. és 13. közé tehetjük. Lényege az, hogy az 1681:21., 25. és 26.; az 1647:11.; az 1687:21. törvénycikkek minden olyan módosítása ellen tiltakoznak, amely megváltoztatná ezek értelmét. Miután szóbeli tiltakozásukat az országgyűlés, a nádor, az országbíró és a személynök nem vette tudomásul, ezért írásba foglalták. Tiltakoznak a „bevett” jelző elhagyása és a „megtúrt” kifejezés beiktatása ellen, a földesúri jogot bővítő katolikus magyarázat és a dekretális esküszöveg elfogadása ellen. Az Alsó Tábla június 13-i ülésén a protestáns rendek bejelentették, hogy — mivel tiltakozásukat elutasították — az uralkodóhoz folyamodnak.⁴¹

A katolikus rendek e bejelentésre ellenmemorandummal feleltek, amelyet június 14-én az Alsó Táblán fel is olvastak. Ez valóságos vádirat a protestánsok ellen: elutasítják a szentszéktől való függést, a keresztelest nem a keresztyény vallás előírása szerint végzik, a helvét hitvallásúak keresztelese alig különbözik az arianus szertartástól. Mindezt követelik, hogy a katolikus espereseknek adjanak jogot a kereszteleési szertartások és a hittantanítás ellenőrzésére. Követelik továbbá, hogy a plébánosokat és plébániákat illető jogokért folytatott perekben a világi törvényszékek ne legyenek illetékesek.⁴²

Az időközben elkészült protestáns írásbeli tiltakozás átvételét az országbíró megtagadta, ezért azt másnap azzal a kéressel egészítették ki, hogy kéri a korábban megígért királyi bizottság minél előbbi kiküldését.⁴³

Ráday Pál ezekben a napokban Budán tartózkodott, és nem is szándékozott Pozsonyba visszatérni. Szentimrei Sámuelnek azt tanácsolta, hogy készítsenek egy mérsékelt hangú tiltakozást, amelyben kijelentik, hogy azokkal a határozatokkal, amelyek a törvényekkel, a királyi leiratokkal és a szatmári egyezséggel ellenkeznek, nem értenek egyet. A királyi rendeletek közé sorolják az I. Lipót által 1691-ben, 1703-ban és 1705-ben kiadott rezolúciókat, az I. József és II. Károly által kibocsátott, de a későbbi rendeletek által megerősített határozatokat is.⁴⁴

A július 19-i ülésen ismét a 33. törvénycikket vették tárgyalás alá. „A klérus ismét bámulatra méltó szóbeli háborodást indított, és néhányan a világiak közül, akik az itt levő evangélikusokat meg sem akarták hallgatni, azt firtatták, vajon ezek, akikkel nem lehet értelmesen beszélni, magános emberek-e, vagy követek?” A protestánsok ünnepélyesen tiltakoztak, kinyilatkoztatva a következőket: „az ország négy rendje katolikus és evangélikus urakból áll; ahogy a katolikus urak alkotják régóta a katolikus rendet, úgy az evangélikus urak is alkothatnak külön rendet, hiszen szerves részei az országnak és a koronának, a megyék és előljáróik utasítással ellátva küldik őket, királyi meghívó levéllel vannak meghíva, szabad szavazattal és határozattal rendelkeznek”. Ennek alapján kéri a többi rendet, hogy a viszontválasz szövegébe illessék be: szóban arról értesültek, hogy őfelsége az 1681 előtt hozott vallásügyi törvényeket eltörölteknek tekinti; ha ez a hír igaz volna, kinyilvánítják, hogy ezt ők nem fogadhatják el. Mivel a királyi rezolúcióból nem derül ki, hogy mely törvényekről van szó, és mivel a katolikus rend őket sem meghallgatni, sem velük erről tanácskozni nem hajlandó, ezért kényszerülnek őfelségéhez folyamodni.⁴⁵

A folyamodást július 24-én adta át a királynak négy református és négy evangélikus tagból álló küldöttség. A reformátusok részéről Ráday Pál, Zoltán Jodok, Bay Fe-

renc és Szentimrei Sámuel, az evangélikusoktól Szirmay András, Róth Mihály, Draeczky Gáspár és Kles János volt jelen a kihallgatáson.⁴⁶

A kihallgatás eredményét nem ismerjük, az országgyűlés néhány nap múlva bezárt, így nem tudjuk, hogy az 1715:30. és 31. tc-ek szövegezésén történt-e a jóváhagyás előtt valami módosítás. A 30. tc. bevezetésében csak annyi áll, hogy a két fél folyamodására „ex gratia et clementia” az uralkodó megengedi a vitatott 1681:27. és 1687:27. tc-ek megújítását és megerősítését. A törvény megíeri a sérelmek kivizsgálásával és kiegyenlítésével megbízott királyi biztosok kinevezését (1. §), viszont eltiltja a sérelmek ügyében a közös [collectivo] panasztételt, mindenki csak a saját nevében szólhat (2. §). A királyi bizottságba a maga részéről négy országos méltóságot (az országbíró, a tárnokmester, a kamarai elnök és a személynök) nevez ki, a rendek közül kinevezett 20 tag közül 8 a protestáns (jelesebbek Okolicsányi Pál, Ráday Pál és Vay László, 3–4. §). Horvátországban továbbra is tilos a protestáns vallásgyakorlat (5. §). A szabad királyi és mezővárosokban az 1681 előtti állapot marad érvényben. (6. §) A 31. törvencikk az 1708–9-i országgyűlés határozatának felélesztése. Érvényteleníti a szabadságharc alatti protestáns zsinati határozatokat és kimondja, hogy a jövőben a két protestáns felekezet számára tilos az uralkodó engedélye nélkül bármiféle összejövetel tartása.

A dekretális esküről új törvényt sem az 1712–15. évi, sem a későbbi országgyűlések nem hoztak, ami azonban nem jelentette azt, hogy a következő évtizedekben a Helytartótanács, királyi rendeletek alapján ne tette volna általánosan kötelezővé. Ugyancsak önkényesen terjesztették ki az 1715:60. tc. alapján az elpusztult egyházak és elidegenített egyházi javak utáni nyomozásokat és követeléseket.

A törvény végleges szövegének ismeretében nem kockázatos az a feltevés, hogy a bevezetésben a soproni és pozsonyi törvényekre vonatkozó megerősítő passzus az udvar, talán III. Károly mérséklő szándékaként került be.

Ráday Pál 1715. április 30-i levelében a király jóindulatában reménykedett,⁴⁷ s ezt látszott igazolni a királyi bizottság felállítása is, ami még reményt ébresztett arra, hogy az udvartól a sérelmekre alkalmilag mégis valami orvoslás nyerhető. Ez a reménység ekkor még a protestánsok körében eléggé általános lehetett.

E tanulmány keretében nem kísérhetjük nyomon Ráday fáradzásait, hogyan próbálta orvosoltatni a sérelmeket a vallásügyi bizottságban. Ezek a sérelmek egyre szaporodtak, s az ellenük való egységes állásfoglalás kialakítására alig volt mód. Hiszen már a sérelmek összegyűjtése is gyanút keltő mozgalomnak számított. III. Károly 1717. május 22-én Szabolcs megyéhez intézett mandátuma erről világosan tanúskodik. A parancs szerint ugyanis ez év tavaszán néhány felső-tiszai és tiszántúli megye helvét hitvallású vezetőinek titkos tanácskozásait jelentették neki, amelyeket azok hol egy, hol más helyen, gyanús órákban, éjjel tartottak. Sárospatakon a helvét hitvallásúak az uralkodó által már ismert vezetői a környékbeli prédikátorokkal szokatlan időben, nagy számban, titkos gyűlésre jöttek össze. Mivel az ilyen összejöveteleket az 1715:31. tc. tiltja, és mivel a száműzött lázadók vezetői a szomszéd országokban az ország romlását igyekeznek előkészíteni, az ilyen összejöveteleken részt vevő személyek méltán tekinthetők tehát gyanúsaknak. A megye hatósága tehát tartsa kötelességének, hogy az ilyen gyűléseket minden eszközzel megakadályozza, a megtörténeteket pedig haladéktalanul jelentse.⁴⁸

Az 1715-ben hozott törvények közül kettő (egészen II. József Türelmi Rendeletéig) jogalapot nyújtott a rendeleteknek a protestáns felekezetek hátrányára való alkalmazásához. Az egyik volt a kollektív folyamodások eltiltása. Az ilyen folyamodásokat a Helytartótanács és a Királyi Kancellária általában érdemi elintézés nélkül visszautasította. A másik az összejövetelek eltiltása volt. Amennyiben a Helytartótanács

előtt ismertté vált akár csak egyes személyeknek vallási ügyekben tett utazása, mással való érintkezésének gyanúja, azonnal jelentést kért és vizsgálatot indított. Ez adott jogalapot — többek között — arra, hogy a debreceni kollégium ellen évtizedeken át húzódo vizsgálatot indítsanak az adományokat gyűjtő legációk miatt.

IV.

Látszólag távol esik és a vallásügyi tárgyalásokkal sem látszik összefüggésben lenni az 1712—15-i országgyűlésen tárgyalt másik ügy, Debrecen szabad királyi városi jogállásának törvénybe iktatása. Mégis idetartozik, egyrészt, mert Ráday Pál is tevékenykedett benne, másrészt mert a klérus követelése nyomán közös protestáns vallási sérelem vált belőle. Tárgyalása során világosodott meg, hogy a korábbi közjogi jellegű diploma (a Diploma Leopoldinum), a királyi mandátumok, rezolúciók és szóbeli kijelentések mennyit is érnek a katolikus klérus és az abszolutista államhatalom közös akciójával, antiprotesztáns irányzatával szemben.

Debrecen az 1693. április 11-én I. Lipót által kiadott kiváltságlevél értelmében szabad királyi városi rangot nyert. A szabad királyi városi jogállás elismerését, a városnak a negyedik rend tagjai közé való felvételét azonban az országgyűlésnek törvénybe kellett iktatnia.

A törvénybe iktatásra a kérést, egyelőre ismeretlen körülmények között, Debrecen a pozsonyi országgyűlésen 1709. május 22-én elő is terjesztette. A nádor javasolta a felvételt, a rendek is elfogadták, de a klérus óvást emelt az ellen, hogy egy merőben helvét hitvallású város a rendek sorába felvéttessék.⁴⁹

Az érv nem volt új. Már 1692-ben, a diploma kiadása érdekében folytatott tárgyalásokon, a megkérdezett Benkovics Ágoston váradi püspök megfogalmazta a később ismételt érvet: „Ez a város mindig sok eretneknek volt védője és lakhelye.” Ezért a diploma kibocsátását az országgyűlés hozzájárulásától javasolta függővé tenni.⁵⁰

A Lipót-féle diplomába így belekerült egy sokféleképpen értelmezhető félmondat: „épségben maradván Döbröczön városában létező egyházaknak. . . joga”.⁵¹

Erre a kifejezésre a sok mindenre figyelő tanács sem fordított nagyobb gondot, mert hiszen Debrecenben akkor csak egyetlen egyház létezett, katolikus személy pedig a harmincadoson kívül nem lakott a városban. A későbbiekben — de már csak a 18. század közepe táján — erre a kitételre a szabad királyi város peculium jellegére, tehát a földesúri jogra hivatkozással támasztottak igényt a nehezen meggyökereztetett katolikus egyház megerősítése végett.

Ennek az elvnek érvényesítésével kísérelte meg 1703-ban a kancellária első ízben a város vallási egyöntetőségének megbontását. I. Lipót 1703. március 13-án kiadott parancsa, hálaadásképpen az országnak a török uralom alól való felszabadulásáért, elrendelte, hogy Debrecenben Szűz Mária tiszteletére kápolnát kell építeni. A város küldötteinek ügyes diplomáciával, Savoyai Eugén, a Haditanács elnökének közbelépése és nem utolsósorban az akkor már fenyegető belső zavarok együttes eredményeképpen, a királyi parancsot sikerült visszavonatniuk. A Rákóczi-szabadságharc pedig egy évtizedre a kérdést elodázta, jóllehet a követelést a klérus mindvégig ébren tartotta.⁵²

Így került szóba az ügy, az 1712—15-i országgyűlésen, amikor a királyi leirat a folyamodások között felsorolta Debrecen kérelmét a kiváltságlevél törvénybe iktatására. Az ügyet 1712. június 9-én tárgyalták először.

Lányi Pál naplójából tudjuk, hogy az első tárgyaláson a Felső Tábla a kérést el-

utasította. Indoklása szerint addig nem adhatja a becikkelyezéshez beleegyezését, míg őfelsége nem gondoskodik katolikusok betelepítéséről a városba.⁵³

Az újabb tárgyalásra július 23-án került sor. Ekkor már a törvénycikknek három változata forgott közkezen, az egyik a kancellária által előterjesztett szöveg, a másik kettő az országgyűlés által készített módosítás.

A kancelláriai szöveg figyelembe veszi a város egykori államjogi hovatartozását. Eszerint a rendek az I. Lipót-féle kiváltságlevél alapján „ő felsége legkegyelmesebb beleegyezése után Debrecen az ország egyhangú határozatával Magyarország és a kapcsolt Részek városai közé sorolják, ...és a katolikus vallás szabad gyakorlását illetően is elrendelik...” Ez a záradék nem tartalmaz azonban semmi konkrét és azonnali intézkedést.

Az országgyűlési első módosítás azt állítja, hogy a város a rendek előtt ígéretet tett és biztosítókat adott a katolikus vallás gyakorlatára vonatkozóan, amennyiben megígérte, hogy a plébániának, az egyháznak és a ferences rend kolostorának helyet jelöl ki.

A második módosítás az „egyhangú határozattal” kifejezés kihagyását javasolta és elhalasztotta volna a beiktatást, amíg a város a katolikus vallás szabad gyakorlására tett ígéretének eleget nem tesz.⁵⁴

A három változat közül a Felső Tábla kívánságára, a beiktatás elhalasztásáról szóló harmadik javaslat ment keresztül. Az elhalasztást a nádor is helyeselte, mire Debrecen jelenlevő küldöttei a Felső Tábla határozata ellen a kancellárhoz és a személynökhöz eltérő szövegű, de tartalmában azonos folyamodást adtak be. Ebben kijelentették — és a kancellár ezt tudomásul vette —, hogy az uralkodói leirat a beiktatást nem kötötte semmiféle feltételhez. A Felső Tábla azonban — előttünk ismeretlen megfontolás alapján — feltételül szabta a dézsmafizetés vállalását, és az utolsó olvasás után, „amikor már nem is kellett volna módosítani”, ezt a feltételt a királyi rezolúció ellenére is betoldotta, és a feltétel teljesítéséig a beiktatást megtagadta.⁵⁵

A város követeinek kérésére a nádor néhány nap múlva ünnepélyes oklevélben visszavonta az elhalasztás mellett tett korábbi szavazatát és kijelentette, hogy a kiváltságlevél sem neki, sem utódainak sérelmére nincs, nem is igyekszik a város és polgárai előtt az igazság érvényesülésének útját elzárni; a törvény elfogadása ellen tett tiltakozását „teljességgel megszüntnek és megerősítenitnek” jelenti ki.⁵⁶

Mivel az országgyűlés folytatását ezután nem sokkal elhalasztották, az ügy csak 1714 vége felé került újból tárgyalásra. Debrecen ekkor már meghívott követekkel, Diószegi Sámuel főbíróval és Lévai István nótáriussal képviselve volt az országgyűlésen.⁵⁷

Amikor az 1714. november 12-i ülésen az Alsó Táblán az egyes törvénycikkeket felolvasták, Debrecennek a szabad királyi városok közé való bevételéről szóló tervezet elhangzása után a váradi káptalan küldötte felszólalt: Debrecen követe ezelőtt 3 évvel az ország színe előtt, nyilvános gyűlésen jelentette ki, hogy beiktatás esetén a város a plébániának és a ferences rendnek helyet ad.⁵⁸ Azt is hozzáfűzte, hogy „imitt-amott azt beszélék, s ámbár biztosan nem tudják [referrí passim intelligenter, licet pro certo nescirent], a polgárok szokása alapján azonban gondolják, hogy jól lehet a városban levő templomot is a katolikusok építették régente, mégis a város házi statutuma szerint 2000 forintra kell büntetni azt a polgárt, aki katolikusnak házat merészel használatra, bérbe vagy vallása gyakorlására átengedni. Ezért őfelsége bővítse ki a törvénybe iktatás szövegét azzal, hogy a római katolikus vallás szabad gyakorlatát, más királyi városok módjára meg kell védeni.”⁵⁹

A város követei mindkét állítást valótlannak mondták, és a protestáns rendek,

Ráday támogatásával, a javaslat elvetéséért folyamodtak. Ráday azzal érvelt, hogy a valótlan dolgot, mint bizonyosat adják elő az uralkodónak, az országgyűlés hitelének és becsületének csökkentésével. Ennek ellenére a klérus által javasolt záradékot elfogadták. A követei bejelentették, hogy a záradék beiktatása ellen a királyhoz fognak folyamodni.⁶⁰

Arra csupán homályos utalások vannak, hogy a folyamodást már ekkor beadták és a király fogadta a város követeit. Ugyanis a debreceni ügyet az Alsó Tábla 1715. január 17-i ülésén vette ismét elő, amikor úgy határoztak, hogy csak azzal a feltétellel adják meg hozzájárulásukat, ha a katolikus plébániatemplom és a ferences atyák számára helyet jelölnek ki.⁶¹

Kéthónapi hallgatás után, majd március 13-át követően — ingerült viták után — a klérus és a Felső Tábla záradéka mégis benne maradt a törvényszövegben. Ezt azzal indokolták, hogy a plébánia és a ferences rend befogadására az ígéretet „Komáromi György úr, úgy mint harmadévi követ” tette. A város követei kijelentették, ők az ígéretről semmit nem tudnak, küldöiktől utasítást erre nem kaptak, döntést az uralkodótól várnak. „Ő felsége szabad véle, ha auditoruk léssen.”⁶²

A március 16-i ülésen azt határozták, hogy „ha a praetendált compromisszura nem mégyen Debrecen városa, az eránta való articulus maradjon rejectában”.⁶³

Valószínű, hogy a város levéltárában található keltezetlen beadványok a március 13-i határozat után íródtak. A főbíró csak ezt követően írhatta a kancellárnak, hogy Lévai István követ leveléből értesült a feltétel betoldásáról, amely eddig sem a királyi rez oluciókban, sem a kancellária leirataiban nem fordult elő, és most is csak a Felső Tábla sok kiáltozására vették be a szövegbe. A kancellár ismeri a táj népét és azt is tudja, hogy Lipót császár a Haditanács javaslatára az ide vonatkozó rendeletét visszavonta. Ígéretet tesz a kancellárnak, hogy ha sikerül elérnie, hogy az uralkodó „az articulust sine conditione jóváhagyja, szegény városunk is méltó alkalmazosság-gal megszolgálja el nem mulatja”.⁶⁴

A rendek által záradékkal ellátott törvény fölment az uralkodóhoz, a Felső Tábla által megfogalmazott indokolással. Eszerint a város küldöttei egyszer már az országgyűlés előtt beleegyeztek a plébános és a kolostor befogadásába, de most küldöttei erről az egyezségről semmit sem akarnak tudni, mondván, hogy nincs rá utasításuk. Nyilvánosan kijelentették, hogy ragaszkodnak a feltétel nélküli felvétel tekintetében kifejezett királyi elhatározáshoz. A rendek viszont az apostoli királytól kérik, hogy a város vagy tegyen eleget ígéretének, vagy a becikkelyezés maradjon el. De ha az uralkodó el is fogadja a város érvelését, az 1659:49. törvénycikk érvényét Debrecenre akkor is terjesszék ki. A királynak megvan a joga, hogy a plébános behelyezését és a kolostor helyének kijelölését maga is elrendelhesse. Szent István I. törvénykönyvének 1—2. fejezete pedig köteletségévé is teszi a katolikus hit megerősítését. Ha a város megadja azt, amivel az Istennek tartozik, a törvénybe iktatást megkapja, de nem érvelhet azzal, hogy őfelsége valamiféle újítással élt, mivel az előző években, dicséretes módon, Kassán, Budán, Pesten és Székesfehérvárott már ez megtörtént. A három utóbbi város kiváltságlevelébe kifejezetten belefoglalták, hogy katolikusokon kívül senkit nem vehetnek fel kebelükbe. Emlékeztetik az uralkodót, hogy a céhek kiváltságleveléit is azzal a feltétellel hagyta jóvá, hogy a mesteremberek valláskülönbség nélkül tartoznak részt venni a katolikus körmeneteken.⁶⁵

Semmiféle támpontunk nincs arra nézve — amit a katolikus klérus és a főrendi tábla fenti felterjesztése állhatatosan hangoztatott —, hogy a város részéről akár 1712-ben, akár később az ígéret elhangzott volna, vagy akár csak utaltak volna is rá.

Az országgyűlés 1712. évi ülésezéseim a két debreceni küldött nem vehetett részt, akkor csak felvétel iránti kérelmüket adták be. 1714—15-ben, a tárgyalások során a

katolikus egyház és a ferences rend befogadását követelők Komáromi Györgyöt nevezték meg, mint ígértetvőt. Komáromi, aki Bihar megye követeként volt jelen az országgyűlésen (ámbar ez évben Debrecen népszószólói tisztét is betöltötte), ahogy a város két követe is, szóban és írásban váltig tagadta az ígértet megtörténtét.⁶⁶

A vita — úgy tűnik — nemcsak az üléseken folyt, hanem azokon kívül is. A debreceni követek idézték az uralkodónak előttük (talán március 19-én) tett kijelentését is: „E tárgyról megkaptuk a legutóbbi tájékoztatást, és amint mondtuk, azon leszünk, hogy megvigasztaljunk benneteket.”⁶⁷

Így jött el a már fentebb érintett ülés, március 29-én, amelyen ismét Debrecen jogállásának becikkelyezését tárgyalták. Ezen olvasták fel a Felső Tábla és a klérus közös fölterjesztését. Ráday felszólalt, mondván: ha az ország figyelmesen olvassa az észrevételeket, „tapasztalni fogja, hogy sokat derogál ő felsége suprema autoritásának, mintha egy simplex praetendált compromissumnak több ereje volna, mintsem ő felsége legfelsőbb jurisdictiójának”. Ezzel kétségbevonta egyrészt a megegyezésről szóló állítás hitelességét, másfelől pedig utalt a királyi jogkörre, amelyhez nem szükséges törvénycikkbe foglalni, hogy az uralkodónak „tetszésében és hatalmában fog állani, valamikor szükségesnek ítéli a pápista plébánosoknak vagy más szerzeteknek oda való bevitelét”.

A vita folyamán a nyitrai püspök azt hangoztatta, hogy a törvény csak akkor érvényes, ha a király és a nemzet egyező akaratából hozzák, az ország pedig nem ismeri el Debrecen az egyezés végrehajtása nélkül királyi városnak. Erre Ráday azt felelte, hogy a király és az ország egyetértése, a régi szabadság kritériuma, fordítva is érvényes; „mert mi is nem consentiálunk a religió dolgában continuált articulusoknak, azért azoknak ex relativo nem lehet ereje”. Ezt még tréfára vették, de mikor kijelentette, hogy az evangélikusok számszerűen felérnek a katolikusokkal, Csáky érsek tiltakozott, mondván, hogy ez nem lengyel diéta, értsd: a külső tömegek nem szólhatnak bele az országgyűlési tanácskozásba.⁶⁸

A végső szót az április 5-i ülés mondotta ki. Komáromi György jelentése szerint az újból felolvasott felvételi kérelmet a negyedik rend felkiáltással támogatta.⁶⁹ A rendek többsége sem ellenezte volna, de a klérus továbbra is hangoztatta, hogy a várost előbb rá kell szorítani kötelezettsége és ígérete vállalásának kijelentésére. Azután helyet és ülést kaphat az Alsó Táblán. A személynök még segítségükre sietett azzal a kijelentéssel, hogy a kérelmet most nem vetik el egyszerűen, a végleges határozat előtt még a főrendekkel is tárgyalnak.

A határozat nyomán világossá vált, hogy ha nem lehet kitérni a törvénycikknek a királyi jóváhagyásra való fölterjesztése elől, akkor a záradék valamelyik fogalmazása benne marad, hacsak az uralkodó ki nem hagyatja.

Ennek elérésére május 6-ig Debrecen részéről egymás után szerkesztették a különböző folyamódásokat. Ezek szövege több esetben hasonló, az érvelésük is ugyanaz, sőt néha még stílusfordulataik is egyetlen szövegezőre vallanak; gondolatmenetük másával Ráday naplójában is találkozunk, bizonyossággal mégsem tekinthetjük az ő művének, legföljebb arra gondolhatunk, hogy Debrecen követei gyakran tanácskoztak vele.

A folyamódások visszatérő érve a záradék betoldása nyomán várható zavar és félelem a Debrecen környéki nép magatartásában. Egy egész országrész népe körében megnőne a félelem a protestánsok között, hogy vallásgyakorlatukat megszüntetik. Ennek következtében sokan biztonságosabb helyre költöznének, a nemesek nagyrésze pedig — belőlük áll a város vezetősége — birtokaikra húzódnának vissza. Hivatkoztak az I. Lipót által kiadott pápens visszavonására, és arra, hogy mindeddig

az e tárgyban kiadott királyi rezolúciókban sohasem volt szó a záradékban említett feltételről. A plébánia és a rend befogadásáról tett ígéretre hivatkozás egyoldalú állítás, sohasem tudták bizonyítani. Debrecenben a harmincadoson kívül más katolikus nincs, őt nem zavarják vallása gyakorlásában. Kérik az uralkodót, hogy a törvényt a záradék kihagyásával hagyja jóvá.⁷⁰

A főrendek elé terjesztett javaslatot május 6-án ismét megtárgyalták az Alsó Táblán, Debrecen érveit is ismét felolvasták. A személynök kérdést intézett a rendekhez: helyet adnak-e az ülésteremben a város követeinek? Ehhez a jelenlevők „a kléruson és keveseken kívül” hozzájárultak, és helyet is mutattak volna, „de a tisztelendő egyházi rend ünnepélyes tiltakozással élt, amely szerint a maga idejében törvényileg nyilatkoztassék ki, hogy Debrecennek az országgyűlésen a helye csupán a fentebb írt feltétel teljesítése esetén adassék meg”.⁷¹

Debrecen város követeinek a király elé terjesztett felirata csupán annak kinyilvánítását tartalmazza, hogy a város követei nem tudnak semmit az ígéretről, nincs utasításunk arra, hogy a záradékkal fogadják el a törvényt, és kérik, hogy az uralkodó maradjon meg korábbi nyilatkozatai mellett.

A katolikus rendek viszont arra hivatkoztak, hogy Szent István törvényei és az apostoli cím arra kötelezi az uralkodót, hogy a katolikus hit megerősítése a királyi méltóság első helyen álljon. Ez a város is köteles megadni tehát az Istennek, ami az Istené.⁷²

A folyamodások és tiltakozások semmi eredményt nem hoztak. Az Alsó Tábla 1715. június 9-i ülésén kihirdették a főrendek döntését, hogy a Felső Tábla a záradék elhagyásához nem járulhat hozzá; kérik, „ő felsége kegyesen intézkedjék, hogy a katolikusokat itt is fogadják be”.⁷³

Debrecen ekkor már abban sem bizakodhatott, hogy a király a jóváhagyáskor a törvénycikkből a plébániára és a ferences rendre vonatkozó záradékot kihagyja. Ettől kezdve a város csupán a befogadás időpontjának minél későbbre való halasztására törekedett, azt remélve, hogy időhaladék birtokában, kedvezőbb körülmények között, az udvari körök, a kancellária és az udvari kamara urainak támogatásával esetleg mentesülhet — mint már máskor is megesett — a végrehajtás alól.

Július elején a városi tanács és a kommunitás elhatározta, hogy száz hízott ökröt ajándékozz az uralkodónak az udvar szükségére a törvénybeiktatás körüli szolgálataiért. A célt nem is titkolták, azért adják, hogy „a várost a mostani állapotában és szabadságában — bárki ellene törekvőkkel szemben — kegyesen megvédelmezze”. Kérték a záradék végrehajtásának felfüggesztését, utaltak rá, hogy mennyire szükséges a lelkek békéjének helyreállítása akkor, amikor a keresztyénséget fenyegető külső ellenség ereje még nincs megtörve. A száz hízott ökröt június 14-én adták át Bécsben.⁷⁴

A záradék mégis benne maradt Debrecennek a szabad királyi városok sorába való beiktatásáról szóló törvénycikkben,⁷⁵ és a végrehajtás elhalasztása sem sikerült. Már a következő évben királyi bizottság jelölte ki a plébánia, a templom és a ferences kolostor helyét. A törvényben ugyan nem volt semmi utalás erre, mégis rá hivatkozva kezdődött meg a 200 évig tartó huzavona, a patronátusi jognak a várossal való elismertetésére.

Már a következő országgyűlésen a váradai püspök folyamodást nyújtott be, és a törvénycikk bővített értelmezése alapján azt kívánta, hogy a városban lévő két templom közül a belvárosban állót — a mai Nagytemplom elődjét — adják vissza a katolikus egyháznak, mert ezt régen a katolikusok építették. Adják át a vele szomszédos kollégium épületét is: a plébánia és az iskolarektor számára ez lenne a legalkalmasabb. A város adja vissza a plébános egykori javadalmát alkotó szováti bir-

tokot, és a lakosok fizessék meg a plébánost illető stólát. További kívánsága volt, hogy a szenátorok közé — még ha nincsenek is arra alkalmas személyek — katolikusokat is vegyenek be; a katolikus jövevények telekvásárlásának lehetővé tételét királyi paranccsal kell elrendelni. Csak ezen a módon lehet — írta a váradi püspök —, hogy „ebben a városban a haza törvényeinek megtartása és a római katolikus hit megerősödjék”. Egyébként — fejeződik be a folyamat — a ferencesek régi telke és épületének romjai most Lévai István nótárius birtokában vannak, ezt ő és mások is elismerik. Tehát a ferences atyákat a mostani, árkon kívül kijelölt helyükről be kell telepíteni a régi kolostorukba.⁷⁶

Ez a folyamat volt a kerete a következő évtizedek során — egészen 1785-ig — a várossal szemben meg-megújított, az udvar, a helytartótanács és a kamara támogatásával keresztül is vitt követeléseknek. A Nagytemplomot és az egykori ferences kolostor telkét nem sikerült ugyan visszaszerezni, de a katolikusok — a tényleges számarányukat messze felülmúló — részvételét a város igazgatásában, a polgárok közé való felvételét és más egyéb előnyöket, királyi rendeletek révén, sikerült elérni. A városnak csakúgy, mint a két protestáns egyháznak, tudomásul kellett vennie, hogy az uralkodó megértőbb magatartására sem számíthatnak, ha egyházukról és vallásgyakorlatukról van szó.

RÖVIDÍTÉSEK

Tanulmányomban az alábbi rövidítéseket használom:

CJH = *Corpus Juris Hungarici (Magyar Törvénytár)*. Kiadják KOLOSVÁRI Sándor és ÓVÁRI Kelemen. Bp. 1899.

CSUTHY = CSUTHY Zsigmond: *Magyar protestáns egyháztörténet a szatmári békétől a Türelmi Rendelet kiadásáig*. Debrecen 1878.

HBmL = Hajdú-Bihar megyei Levéltár.

KOMÁROMI és BAKAY naplója = Komáromi (Csipkés) György és Bakay Ádám Bihar megyei követek följegyzései az 1712—15. évi országgyűlésről: OSzK Kézirattár. Fol. I.at. 102. II. k.

KORMOS = KORMOS László: Ráday Pál és a tiszántúliak (= *Ráday Pál. 1677—1733*. Szerk. ESZE Tamás Bp. 1980.)

LÁNYI naplója = LÁNYI Pál gömörmegyei alispán naplója az 1712-i országgyűlésről. Közli THURY Etele. (*Történelmi Tár* 1903. 395—450. és 1904. 2—24.)

MPEA = *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*

OL = Magyar Országos Levéltár

PAULINYI = Paulinyi Oszkár iratmásolatai és jegyzetei az 1712—15. évi országgyűlés vallásügyi tárgyalásairól. Ráday Könyvtár Ms K O 717. sz.

RÁDAY naplója: Ráday Pál naplója az 1712—15. évi országgyűlésről; DREL Ráday család lt. C. 64, Ráday Pál iratai XXXI. A. F. 2.

RIBINI = RIBINI, Joannes: *Memorabilia Augustanae confessionis in Regno Hungariae II. k. Posonii* 1789.

SzSzmL = Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár

SZABÓ = SZABÓ István: *Debrecen szabad királyi városi rangra emelése (Debreceni Szemle XII, 1938.)*

SZŰCS = SZŰCS István: *Debrecen város története*. I. Debrecen 1871.

ZSILINSZKY = ZSILINSZKY Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve*. I—IV. k. Bp. 1890—1897.

JEGYZETEK

- 1 RÁDAY naplója. 1715. március 26.
- 2 Uo. 1715. március 16.
- 3 Uo. 1712. március 7. „Az országgyűlés alatt a helvét hitvallásúakat összeírtuk, számuk majdnem százra rúgott.”
- 4 Ráday Pál iratai d/1 — 5/3. „Sexta conditio.”
- 5 ZSILINSZKY IV. 311—317., 322—323., 327. 334—335.; — vö. Csuthy 5.
- 6 Ráday Pál iratai e/29. sz.
- 7 Uo. d/i 13—15. sz.; — Csuthy 5—6; Horváth Mihály: Magyarország történelme. II. kiad. Pest, VI. k. 1872. 550—551.
- 8 A szatmári béke története és okirattára. Közzétette: LUKINICH Imre. Bp. 1925. 339.
- 9 Ráday Pál iratai 27/b—c.
- 10 SzSzmL IV. A. 1. Fasc. 12. no. 22. 1711; Kormos 337.
- 11 Három országgyűlési naplót ismerünk. Ezek: RÁDAY Pál naplója, LÁNYI Pál naplója, KOMÁROMI György és BAKAY Ádám közös naplója. (Ld. a rövidítések jegyzékét.)
- 12 RÁDAY naplója 1712. április 21.; LÁNYI naplója 1903. 400—402.
- 13 RÁDAY naplója 1712. április 23., 24., 29; LÁNYI naplója 1903. 400—402.
- 14 RÁDAY naplója 1712. május 7.; — LÁNYI naplója 1903. 404.
- 15 LÁNYI naplója 1904. 6., 11—12., 14., 33.; — PAULINYI 158—162.
- 16 LÁNYI naplója 1904. 12.
- 17 KOMÁROMI és BAKAY naplója 1711. május 11., — LÁNYI naplója 1903. 408—409., 1904. 5., 6., 11—12., 14., 33.; PAULINYI 158—162.; — KORMOS 338.
- 18 LÁNYI naplója 11—12.; — PAULINYI 110., 111—128., 158—162.
- 19 Ráday Pál iratai, e/29.
- 20 RIBINI II. 532. s köv.
- 21 KORMOS 335—336.
- 22 SzSzmL. IV. A. 1. Fasc. 15. no. 15. 1714.; — RIBINI 1789. II. 542—547.; — KORMOS 337—338.
- 23 Csuthy 13.; — HBmLt. XV. 12. 1548. sz.
- 24 Ráday Pál Szentimrei Sámuelnek, 1714. június 7. MPEA I. 1902. 5—9.
- 25 RÁDAY naplója 1714. szeptember 30.
- 26 Uo. 1715. szeptember 19., 20., október 6—7.
- 27 Uo. 1715. október 16., 18.
- 28 Uo. 1715. október 28—30., november 14., 15., 17.
- 29 Hofkammer-Archiv, Wien, Hoffinanz Ungarn, Fasc. 196. Konvolut k. (OL Filmtár W. 738. sz.)
- 30 KOMÁROMI és BAKAY naplója 1714. december 13.
- 31 Ráday Pál iratai IV. f. 5. sz. és Ráday naplója 1715. február 24., 26., 28., március 7—10.
- 32 RÁDAY naplója 1715. március 22., 24., — PAULINYI 234—237., 238—252., 253—260.; — Ráday Pál levele Szentimrei Sámuelnek, 1715. március 25.: MPEA I. 1902. 9.
- 33 RÁDAY naplója 1715. március 27., — Paulinyi 261—262.
- 34 Uo. 1715. március 29.
- 35 PAULINYI 263—267.
- 36 Ráday Szentimrei Sámuelnek, 1715. április 30.: MPEA I. 1902. I. 10.; — Paulinyi 288—294.
- 37 HBmL XV. 6/b l. k. 170—182.
- 38 LÁNYI naplója 1904. 16.; KOMÁROMI és BAKAY naplója, 1715. május 23.
- 39 KOMÁROMI és BAKAY naplója, 1715. május 29.; — LÁNYI naplója, 1904. 16.
- 40 KOMÁROMI és BAKAY naplója, 1715. június 6.; LÁNYI naplója 1904. 19.
- 41 LÁNYI naplója 1904. 14., 24.; HBmL XV. 6/b l. k. 31—37.; Ráday Pál iratai e—29.
- 42 LÁNYI naplója 1904. 25—26. 1715. június 14.
- 43 PAULINYI 296—305.
- 44 Ráday Szentimrei Sámuelnek, 1715. június 24. MPEA 1902. I. 11.
- 45 LÁNYI naplója 1904. 30.
- 46 Uo. 1904. 34—35.
- 47 Ráday levele Szentimrei Sámuelnek, 1715. április 30.: MPEA 1902. I. 10.
- 48 SzSzmL IV. A. 1. Fasc. 18. no. 46. 1717.
- 49 ZSILINSZKY 251—252.
- 50 SZABÓ 251—252.
- 51 SZÜCS I. 497—504.
- 52 HBmL IV. A. 1021/b. 626., 633., 634.
- 53 LÁNYI naplója 1904. 20.
- 54 HBmL IV. A. 1021/a 989., 1085.
- 55 Uo. 989., 1085.

- 56 Uo. 996.
 57 Uo. IV. A. 1011/a 28. k. 423.
 58 RÁDAY naplója, 1714. november 12.
 59 Hofkammerarchiv. Wien, Hoffinanz Ungarn Fasc. 196, konvolut e. (OL Filmtár W. 738. sz.); HBmL IV. A. 1021/a 1085.
 60 RÁDAY naplója, 1714. november 12.
 61 KOMÁROMI és BAKAY naplója II. 231. fol., 1715. január 17.
 62 RÁDAY naplója, 1715. március 13.
 63 Uo. 1715. március 16.
 64 HBmL IV. A. 1011/1. 1 cs. 1715. március 16.
 65 Hofkammerarchiv. Wien Hoffinanz Ungarn Fasc. 196. konvolut a/2. (OL Filmtár W. 739. sz.) kelet n.; — HBmL IV. A. 1021/a 1085. sz. kelet n.
 66 Szűcs I. 739.; RÁDAY naplója, 1715. március 24. Ráday e napon említi a debreceni követek tagadását, s ezzel kapcsolatban azt írja: „Komáromi György uram nem volt Bihar vármegye követe.” Az ígéret teljesítését követelők viszont mindvégig következetesen Debrecen követének állították. Debrecen két küldötte 1712-ben, a hitelesnek tekinthető városi jegyzőkönyvek szerint, Dányádi János és Pósalaki János volt. Rájuk viszont, mint ígérettevőkre sohasem hivatkoznak. Debrecen város egyik folyamodásának fogalmazványában azt írta: Komáromi az egyezségről semmit sem tud, amikor a rendek az ígéret megtételéről nyilatkozatra szólították fel, nyilvánosan tagadta, hogy ilyet tett volna; a város nevében, mint Bihar megye követe, egyezsége nem is léphetett. HBmL IV. A. 1021/a 1051. sz. kelet n. Debrecen e korbéli diplomáciai gyakorlatát ismerve, mégis nem valószínűtlen, hogy valahol, valakik előtt ő, vagy más, kétes és félremagyarázható módon, ígéretformán is szólhatott.
 67 HBmL IV. A. 1021/a 1085. sz. Az idézett mondat egy 1715. március 19-i keltezésű följegyzésben, iratmellékletként található.
 68 RÁDAY naplója, 1715. március 29.; — Ráday levele Szentimrei Sámuelnek, 1715. március 24.: MPEA 1902. I. 9.
 69 KOMÁROMI és BAKAY naplója, 1715. április 15. A szövegből nem tűnik ki, hogy a Komáromi a negyedik renden a városok követeit érti-e, vagy a protestáns követeknek főtebbiekben vázolt csoportosulását. Valószínű, hogy inkább erről van szó.
 70 HBmL IV. A. 1011/r. 1. cs. kelet n. és IV. A. 1021/a 1051., 1085. sz. kelet n.
 71 KOMÁROMI és BAKAY naplója, II. 1715. május 6.
 72 Hofkammerarchiv Wien, Hoffinanz Ungarn. Fasc. 196. Konvolut a/2. (OL Filmtár, W. 739. sz.)
 73 LÁNYI naplója 1904. 20.
 74 HBmL IV. A. 1011/a 28. k. 624—625.; IV. A. 1021/a 1051., 1066., 1085. sz.
 75 CJH 1715: 108. tc.
 76 HBmL XV. 6/b. 266—267.

A Rádayak képgyűjteményének története

„Két út viszen oda, az hova szíved vágy
Ne nézz, csak vakító példát; nézd, ez mit hágy!
Homály is adhat fényt, és a' házi élet,
Ha érdemek védik és a' köz ítélet.
Feledve lesznek majd hazánk' sok Nagyjai
Nem soha Festetics, soha nem R Á D A Y.”

(Kazinczy Ferenc levele gr. Kornis Mihályhoz,
1821. Felsőmagyarországi Minerva 1827. 3. ne-
gyed 1343—1344.)

Előörténet

Azok közül a gyűjtemények közül, melyeket az irodalmár, költő, tudós literátor műgyűjtő és bibliofil Ráday Gedeon létrehozott, mindmáig a képgyűjtemény a legkevésbé ismert és feldolgozott. Önálló cikk, tanulmány vagy könyv nem foglalkozott a gyűjtemény létrejöttével, történetével. Zsindely Endre a péceli kastély történetét közreadó tanulmányában, az utolsó részben, a Ráday képtár anyagát a kastély építész-történetével kapcsolatban említi meg és ebben az összefüggésben tárgyalja.¹ A több, mint negyed századdal ezelőtt megjelent tanulmány óta nemhogy elmélyültek volna a kutatások ez irányban, de inkább még jobban elfelejtődtek. E gyűjteményről sem a művészettörténeti irodalomban, sem pedig más munkákban azóta nem esett szó. Így azt mondhatjuk, hogy Ráday Gedeon ez irányú műgyűjtő tevékenysége nagyjában és egészében mindmáig a feledés homályában maradt.

Az időközben megjelent művészettörténeti összefoglalások, elsősorban a festészeti munkák néhány passzusa — a részletkutatások hiányában — inkább az általánosságok szintjén mozog és téves megállapításoktól sem mentes.²

E gyűjtemény ismeretlenségéhez az is hozzájárulhatott, hogy a legutóbbi ideig a köztudatban és a szakirodalomban Ráday Gedeon irodalmi központú alakja áll. Rimes-időmértékes verselésének újítását hangoztatják, Kazinczy barátságát, más írók, tudósok baráti körével való kapcsolatát, könyvgyűjtő tevékenységét, a magyar irodalomban betöltött mecénási tevékenységét méltatják, miközben műgyűjtő munkássága a háttérben maradt.³

Jelen tanulmányunkban Ráday Gedeonnak ezt a kevésbé ismert műgyűjtői oldalát, személyiségének ezt a mindeddig meglehetősen háttérben maradt vonását kívánjuk megközelíteni.

„A könyv- és műgyűjtés évszázadai meg a Rádayak”, „A Rádayak könyvgyűjteményének kialakulása és könyvművészeti ritkaságai”, valamint „A bibliofil Rádayak”

című tanulmányaimban⁴ azt kívántam bizonyítani és dokumentálni, hogy Ráday Gedeon nemcsak könyvértő és könyvgyűjtő, hanem a szó legnemesebb értelmében műbarát, műgyűjtő és mecénás is volt. A Ráday éremgyűjtemény történetének tanulmányozása is arra az eredményre vezetett, hogy a numizmatikai gyűjtésben is a hozzáértő körütekintésével járt el.⁵ Ezekhez, az évtizedek gondos, alapos és nem kevésbé áldozatos munkájával létrejött gyűjteményekhez csatlakozott harmadikként a képgyűjtemény. A bibliotéka, a numizmatikai és a képgyűjtemény fejlesztése és gyarapítása egymással egy időben, párhuzamosan történt. Értéküket rangsorolni már csak azért sem lehet, mert a bibliotékán kívül jelenleg — a magyar művészettörténet és kultúrtörténet nagy veszteségére — a többi gyűjtemény meglétéről nem beszélhetünk. Az idevonatkozó levéltári anyag, az egykorú irodalmi hivatkozások, a későbbi szakirodalom néhány passzusa, csakúgy, mint a Ráday Gyűjteményben megmaradt néhány festmény és metszet azt mutatja, hogy Ráday Gedeon képgyűjteménye értékben és jelentőségben vetekedett a könyvtárával.

Az első kérdés, amit fel kell tennünk: hogyan jött létre e gyűjtemény, mik voltak a kezdetek, mi lehetett a gyűjtés indíttatása? Hogyan történt, mily módon a gyarapítás, és vajon mely művek alkották a képtárat?

Mindehhez röviden érintsünk néhány, korábban már részletesebben tárgyalt adatot. Ráday Gedeon (1713—1792) Ráday Pál, II. Rákóczi Ferenc diplomatájának és kancelláriai direktorának a fia. Tudjuk, hogy a bibliotéka alapjait Ráday Pál vetette meg, azzal a mintegy 300, nagyrészt régi magyar könyvvel és nyomtatvánnyal, melyet jobbára 1711 után kezdett gyűjteni, bár apja, Ráday Gáspár is birtokában volt könyveknek, melyeket fia örökölt. Tudjuk azt is, hogy a könyvekkel együtt a gyűjtés szeretetét is át tudta adni gyermekeinek, Gedeonnak és Eszternek, a későbbi gróf Teleki Lászlónak.

„A Ráday éremgyűjtemény története” című tanulmányomban kitértem arra, hogy Ráday Pál levelezése kétségtelenül bizonyítja: már ő is birtokában volt numizmáknak, és ezeket fia, Gedeon minden bizonnyal láthatta, ismerhette. Egyik érdekes adat szerint pl., Ráday Pál arany értékben „egy lengyel numizmat” küldött Németországban tanuló fiának azzal, hogy ha szüksége van rá, zálogosítsa el, de aztán mindenképpen váltsa ki és hozza majd haza. Természetesen mindebből még túlzás volna rendszeres gyűjtésre következtetni. A szülői házban az apai példa azonban ilyen vonatkozásban is feltételezhető és ezt figyelembe kell venni Ráday Gedeon ilyen irányú későbbi tevékenységében.

Felmerülhet tehát a kérdés, vajon a képgyűjtemény vonatkozásában milyen indítást kapott Ráday Gedeon a szülői házból, illetve vajon Ráday Pál folytatott-e ez irányú gyűjtést. Meg kell vizsgálnunk, milyen elképzelések, hatások, okok és célok vezették Ráday Gedeont a gyűjtésben. Az sem érdektelen, hogy milyen módon gyarapította képtárat, mely műhelyek, művészek álltak közel hozzá? Maradtak-e és ha igen, milyen följegyzések, levéltári dokumentumok e gyűjtőtevékenységről? Vajon irodalmi működésében, a versekben, versfordításokban és más irodalmi megnyilvánulásában vagy azok mellett voltak-e képzőművészeti vagy művészeti tartalmú följegyzések? Voltak-e segítőtársai e munkában az évek, évtizedek során? És végül, de nem utolsósorban, mi lett a sorsa a nagyhírű és nagy értékű, világhírű mesterek műveit tartalmazó képgyűjteménynek?

A magyar műgyűjtés története a 17—18. század fordulójáról, mint az egyik legkiemelkedőbbet tartja számon II. Rákóczi Ferenc gyűjteményét⁶. Alig valószínű, hogy Ráday Pál, mint a fejedelem kancelláriai igazgatója, ne ismerte volna e gyűjteményt, vagy legalább annak egyik-másik darabját. A magyar főúri várakhoz, kastélyokhoz is egyre inkább hozzátartozott a berendezés nemessége, szépsége, ha nem is

mindig gazdagsága vagy fényűzése.⁷ Ráday Pál a könyvek és érmekek mellett képeket és más műtárgyakat is gyűjtött. Elképzeltetetlen, hogy egy olyan nagy tudású, művelt és széles látókörű, rendkívüli tehetségekkel megáldott diplomata, amilyen ő volt, ne érdeklődött volna bizonyos művészeti ábrázolások iránt, ha nem is kimondottan művészeti, de történeti vagy portrészertű vonatkozásban.⁸

Mint a kálvini egyház magas tisztségviselője, hívó ember, Ráday Pál történeti és egyházi vonatkozásban mindenekelőtt a reformáció, a reformátorok képei, ábrázolásai iránt érdeklődött. Egyes források szerint a magyar honban és külföldön tanuló diákok segítségével gyűjtötte őket.

Ráday Gedeon gyűjtőtevékenységét — úgy véljük — mégsem az apja példája motiválta döntően. Inkább a péceli kúria építése során a rezidencia művészi kialakításának igénye a képekkel való díszítés lehetősége adta az indítást. A 18. század közepén különben is a könyvgyűjtés majdnem mindig együttjárt bizonyos másfajta gyűjtőtevékenységgel, így a numizmatikai, metszet, illetve képgyűjtéssel, nemcsak a főúri környezetben, hanem a tudósok, professzorok, orvosok körében is.

„A kiváló magyarok képei” gyűjtemény

Nézzük most már, milyen témákban, milyen korszakokban és tárgykörökben kezdett gyűjteni Ráday Gedeon képeket, illetve metszeteket?⁹

Említsük először a „Kiváló magyarok képei” sorozatot, amelyet a levéltári kutatásokból tudunk csupán összeállítani. Ránkmaradt több jegyzék, Ráday Gedeon által írt, különböző időkből származó följegyzések, amelyek más-más szempontok szerint sorolják fel azokat a történelmi személyeket, akiket már megfestetett, akiknek elkészült a képe, akiknek a képei csak ezután kerülnek megfestésre, valamint azoknak a nevének, akiknek az arcképei még begyűjtendőek. A „Kiváló magyarok képei” gyűjtemény talán Ráday Pálnak a reformátorok arcképeivel megkezdett gyűjtése továbbvitt gondolataként fogható fel.

Ráday Gedeon az eredeti dúcokat, fa- vagy rézmetszetekben szerezte be, illetve az arcképek különálló lapok, levonatok, könyvillusztrációk formájában kerültek birtokába. Minden bizonnal több portrét választott ki régi érmeiről is. Az a feltételezésünk, hogy a bibliotéka, a képgyűjtemény és az éremgyűjtemény egységet jelentett, mind a gyarapítás, mind a vele való folyamatos foglalkozás szempontjából, ismerve Ráday munka- és gyűjtőmódszerét, teljesen természetesnek tűnik.

A 18. század harmincas éveitől Európa-szerte divattá lett a történeti vonatkozású képek gyűjtése, metszetgyűjtemények összeállítása, de a tisztán művészeti indíttatású képek gyűjtése sem volt már ritkaság. Ez persze nem zárja ki, hogy Ráday Gedeonnál az általános indíttatás mellett, a családi hagyományt is figyelembe vegyünk, sőt valószínű, hogy érdeklődése két irányból kapta az ösztönzést. Ez magyarázza, hogy nála az európai látókör alapjai magyar műveltségben és hagyományban gyökereztek. A híres emberek életét, életrajzát feldolgozó munkák beszerzését egyébként szervesen egészítette ki nála az arcképek gyűjtése. A komplex egységben teljességre törekedett.

Mivel a metszetek ma már csak részben vannak meg, a levéltári anyag alapján kell rekonstruálni a gyűjteményt. Több följegyzés maradt ránk ebben a vonatkozásban, valamennyi Ráday Gedeon sajátkezű írása. A középen hosszában összehajtott lapokra két hasábján jegyezte fel, különböző szempontok szerinti csoportosításban, képgyűjteményének darabjait. Azonnal feltűnik, hogy nagy történelmi tájékozott-képpel, kitérő tudományos felkészültséggel és művészeti, ikonográfiai tudással, vala-

mint nem kevesebb kritikai érzékkel állította össze jegyzékeit. E följegyzések tanúsítják, hogy Ráday Gedeon bibliotékája mellett nem mellékesen, csupán időöltésből foglalkozott képgyűjteményével, hanem azzal párhuzamosan, éppoly beható, alapos és körültekintő tudással és gyakorlattal.

Különösen meglepő az a módszeresség, mondhatnánk az a modern metodika, mellyel a képeket vizsgálja; összeveti a különböző szerzők egyazon személyről készült képeit, illetve egy személy különböző portrévariánsait, megállapítja a megítélés szerinti hiteles, ill. pseudo képek jellegzetességeit. Ikonográfiai kutatásnak is nevezhetnénk e stúdiumokat, melyek közel két évszázaddal előzték meg a modern művészettörténeti kutatásokat. Ráday Gedeonnak ezek a részben annotált, forrásokat, provenienciát, analógiákat és kritikai megjegyzéseket tartalmazó kézirásos jegyzetei eredetileg nincsenek számozva, nincs rajtuk évszám, vagy más, a datálást lehetővé tevő följegyzés. Egyedül a gyűjtemény egyes darabjainak eredeti, növekedő sorszáma, a képek sorrendje adhat némi támpontot a listák keletkezési sorrendjére. Föltehető, hogy minél több képet sorol fel valamely listán, az annál későbbi.

Éppen a legkorábbinak minősíthető jegyzék ad talán legmélyebb bepillantást Ráday Gedeon történeti-ikonográfiai-művészettörténeti tudásába, összehasonlító jellegű stúdiumaiba. Az „Icones eruditorum Hungarorum quas possideo” című jegyzék 23 metszetet sorol fel.¹⁰ Ezen a jegyzéken Ráday Gedeon részletesen kifejti művészet-kritikai véleményét az egyes metszetek eredetéről és provenienciájáról, valamint több esetben a művészetről is. A följegyzés tanúsítja, hogy milyen mindenre kiterjedő figyelem, széleskörű ismeret jellemezte: korának magyar vonatkozású metszetes munkáit mind ismerte. A listára, ahogy címe is mondja, csak magyarokat vett fel, az egyetlen kivétel Albertus Dürer „a szintén Albert nevű híres festő apja”. Ezt azzal indokolja, hogy „származására magyarországi, sőt ahogy ezt bátor lennék kimutatni, nemzetségére magyar, Gyula városa mellett született, de aztán Magyarországról kivándorolt Nürnbergbe és ott telepedett le”. Alighanem ez a legkorábbi hazai följegyzés Dürer magyar származásáról.¹¹

A második lista címe azonos az elsőével, tehát „Icones eruditorum Hungarorum quas possideo”.¹² Ez a jegyzék már 71 művet tartalmaz, de az előbbivel ellentétben nincs annotálva. Megtaláljuk viszont rajta Ráday Gedeon színes ceruzajelzéseit, úgy és oly módon, mint éremgyűjteményének darabjainál, ill. az éremkatalógusokban: a sorszámot kék, a neveket piros ceruzával húzta alá. Ezen kívül tintával az egyes nevek elé kis keresztet, mások után pedig csillagokat tesz.

Érdekes összevetnünk a két listát. Mindkettő nagyjából időrendben halad, s mindkettőnek első tétele Szt. István király arcképe, Turóczy Krónikájának augsburgi kiadásából. A középkorra, Mátyás király haláláig a listán nincs lényegi változás, a 16. században azonban egy sor újabb név kerül be: az erdélyi fejedelmek, tudósok, politikusok. Az első lista Zsámboki Jánossal végződött, most a 17–18. századból még 41 név jön hozzá és egészen saját koráig halad. Ebbe a listába már apját, Ráday Pált is fölvette, ahogy az idősebb Dürer Albert mellett fia is helyet kapott.

A harmadik jegyzék már tematikai csoportosításban adja Ráday Gedeon képgyűjteményének darabjait. „Eruditi Hungari, quorum imagines possideo”.¹³ A 14 témacsoport az akkori társadalmi ranglistát is tükrözi: királyok, fejedelmek, nádorok, érsekek és püspökök, főurak, teológusok (papok), jogászok, orvosok, festők és költők. Figyelemre méltó, hogy az irodalmár-költő Ráday Gedeon felsorolásában, a társadalomban betöltött helyük, súlyuk és méltóságuk alapján éppen a költők kerültek az utolsó helyre.

Az időrendben negyediknek látszó lista („Eruditi Hungari, quorum imagines possideo”) nagyjából az előbbi csoportosításban adja a híres magyarok nevét.¹⁴

A száz névből kiemeljük a 66. szám alatt található Mátyóki Ádámot, aki első alkalommal jelenik meg. Dürerről itt már azt is följegyzi, hogy a „Gyula melletti Ajtósról származott.”

Egy következő jegyzék, az előző évek azonos címén sorolja a neveket, két csoportosításban.¹⁵ „*Imagines depictas*”, tehát a már megfestett képek, 39 névvel és „*Imagines depingendae*” a megfestendő képek, ismét 1—32-ig számozással. Föltehetően ez utóbbiak metszetben már birtokában voltak. Ez tehát összesen 71 kép, Szt. István királytól a 18. század 80-as éveig. Érdekes, hogy némelyik képnél jelezte a provenienciát, máskor pedig azt, hogy a még hiányzó képet kinek a segítségével kívánja beszerezni.¹⁶

Végül említsük még meg, hogy az összes listán mindössze két női név található: Lorántffy Zsuzsanna és Anna magyar királyné (II. Lajos felesége), kinek az arcképét Cornides Dánieltől kapta.

A följegyzések közt találunk egy listát (nem Ráday írása), mely 14 metszetről ki-mutatás-szerűen közli a következő adatokat: a rézmetsző neve, az elkészítés ideje és helye.¹⁷ Bár többhelyt a művész nevét nem tudja („anonym”), máskor az elkészítés évét és helyét nem ismeri, önmagában véve az ilyen irányú tudományos igény is jellemző. A korabeli magyar képgyűjtők, főnemesek és főpapok közt nem találunk még valakit, akit ezek a kérdések ennyire érdekelték volna.

Hogy Ráday Gedeon milyen széleskörű, alapos, körültekintő és gondos stúdiú-mokat végzett arcképgyűjteményének gyarapítása során, kiviláglik, ha felkutatjuk bibliotékájából azokat a könyveket, amelyeket saját maga említ. Mindegyikben ott találjuk a gondos olvasásra valló jeleket: aláhúzásokat, a sor vagy a név elé rakott pontot.¹⁸ Példaként nézzük meg Petrus Lambecius nyolckötetes munkáját, mely a bécsi császári könyvtár anyagát tartalmazza, jegyzetekkel, irodalom- és tartalom-mutatóval.¹⁹ E műnek nem utolsó sorban számos rézmetszetes melléklete és illusztrációja adja meg értékét. Ezek a metszetek egyaránt tartalmazzák az említett könyvtár épületét, annak belsejét, régiségeit, portrékat, híres személyiségek arcképeit. A mű már azzal is kiválthatta Ráday érdeklődését, hogy előszavában hosszan foglalkozik a főúri képgyűjteményekkel, amelyek „egyre jobban és jobban elterjednek”, növelve a művészetek iránti érdeklődést. A mű indexében Ráday minden magyar vonatkozású nevet, utalást aláhúzott és egy ponttal megjelölte a kezdőbetű előtt. (Pl. az A betűnél: *Avares*; a B betűnél: *Budensis Bibliotheca Corviniana*; a D betűnél: *Dürer stb.*) Vagy említsük a Ráday Gedeon képgyűjtése szempontjából alapvető művet: André Félibien 17. századi francia építész és művészeti író mindmáig forrásértékű könyvét: „*Entretiens sur les vies et sur les ouvrages des plus excellents peintres anciens et modernes.*”²⁰ Ezt a művet használta Ráday képgyűjteményének gyarapítása és meghatározása folyamán, innen merítette tényleges adatainak többségét.²¹

Ráday Gedeon jegyzetei közt számos művészettörténeti vonatkozású utalást, kiírást, följegyzést találunk. Bennük olyan nevek is előfordulnak, amelyek Ráday gyűjtési körén kívül estek (Cimabue, Giotto stb.), így az is valószínű, hogy a jegyzetek nem csupán a képvásárlások közvetlen célját szolgálták; e följegyzések olyan alapossággal és rendszerességgel készültek, hogy méltán mondhatjuk művészettörténeti előtanulmányoknak.

Összefoglalóan azt mondhatjuk tehát, hogy Ráday Gedeon kezdetben a magyar tudósok arcképcsarnokát akarta egybegyűjteni, gyűjtési területe tematikailag azonban egyre bővült, s végül is a „híres magyarok” közé nemcsak tudósokat, hanem uralkodókat, politikusokat, egyháziakat, általában a magyar közéletben szereplő személyeket is bevonta. Míg a korábbi főúri gyűjtemények a család, a dinasztia köré csoportosították képeiket és legföljebb katonák meg politikusok arcképeit gyűj-

tötték, Ráday Gedeon egy polgárosuló szemlélet jegyében, a tudósokat és írókat állította az előtérbe. Ugyanakkor jellemző, hogy a Habsburg uralkodókat sohasem sorolta be ebbe a magyar történelmi arcképcsarnokba, úgy is mondhatnánk: magyar pantheonba.

Lehetőleg történetileg autentikus képeket gyűjtött, kivételt csak nagyon ritka esetben tett (Szt. István). Ez is lényeges különbség a korábbi gyűjteményekkel szemben. Ami nem volt elérhető számára eredeti alkotásban, illetve arról készült másolatban, azt fa- vagy rézmetszet dúcokban, metszetekben, illetve könyvillusztrációkban szereztte be. A képekkel többnyire szobája falát díszítette.

A Képesház. A táblaképek

A „Kiváló magyarok képei”-nek gyűjtése, a „történelmi képcsarnok” mellett külön kell szólnunk Ráday Gedeon képgyűjteményének arról a részéről, mely a táblaképeket foglalta magában. Ezek a képek részben megrendelésre készültek, részben Bécsből, illetve Németországból vásárlások útján kerültek a család birtokába.

A péceli rezidencia udvari képes szobájában a 18. századi uralkodók arcképei voltak, mintegy 30. Ezeket Franz Paul Zallinger bécsi akadémiai festővel másoltatta, illetve festette meg Ráday Gedeon. A 63×49 cm-es méretben készült, azonos nagyságú képek mindegyike aranyozott tölgyfa keretben függött. Zallingerrel e munkára a szerződést 1773. szeptember 1-én kötötte meg Ráday. Az F. A. Maulbertsch tanítványaként főleg Pozsonyban tevékenykedő mester különösen a történelmi képek és portrék festésében vált ismertté; a pozsonyi primási palotában található, többek között, Szt. Lászlót ábrázoló oltárképe.²²

A képvásárlások — a levéltári adatok tükrében — úgy tűnik, hogy az 1780-as évek második felétől kezdve egyre szaporodnak. Ráday ekkor került levelezési kapcsolatba Abraham Cristoph Thielével, aki Lipcsében a Schönborn család szolgálatában állott titkárként, és német földön föltehetően széles és kiterjedt művészeti és társadalmi kapcsolatokkal rendelkezett. Ismeretes, hogy Thiele más magyar gyűjtőknek is rendelkezésére állott. Tudjuk, hogy Széchényi Ferencnek is szerzett be könyveket, s a Telekiekkel, valamint a Prónay családdal is kapcsolatban állott.²³

Bár a képgyűjtés már a kastély új részének felépítése, vagyis a régi kúria kibővítése után indult meg, tudunk róla, hogy Ráday Gedeon már 1762-ben a református egyház bécsi ágensével, Dömjén Gergellyel tárgyalt, hogy borért képeket és más tárgyakat vásároljon számára. Dömjén utóda, Nagy Sámuel folytatta a képbeszerzői tevékenységet, a különféle árveréseken nemcsak a könyvek, de a képek „licitációján” is.

A képvásárlások legértékesebb darabjai az 1780-as évek második felétől kezdve kerülnek Pécelre. A képvásárlásokat ekkor már az ifjabb Ráday Gedeon intézi. Ő a protestáns egyházak megbízottjaként többször tartózkodik Bécsben, így alkalma van személyesen résztvenni a képlicitációkon, melyekről esetenként beszámol apjának.

Ráday külföldi művészeti kapcsolatai ebben az időben egyre inkább kiszélesednek. A numizmatikai gyűjtemények vonatkozásában — amint erre idevonatkozó tanulmányomban utaltam — 1780—1786 között Anselm Meyer Rotschilddel áll kapcsolatban, akinek majnai Frankfurtban volt a székhelye.²⁴ Fia révén most Bécsben szerez újabb kapcsolatokat, Abraham Christophe Thielével pedig Lipcsében tartja a kontaktust. Az utóbbi révén kerül összeköttetésbe C. C. B. Rost lipcsei műkereskedővel is, aki rendszeresen megküldi neki jegyzékeit, katalógusait. (Levélbe bemásolva a jegyzékek, vagy mellékelve a kézzel írt, esetleg nyomtatott katalógusok.)²⁵ Ugyanezt cselekszi Rotschild is.

Thiele különösen az 1780-as évek második felében állott szoros kapcsolatban Rádayval. Nevét nem találjuk a mai kiadású kézikönyvekben. Föltehetően ahhoz a Thiele családhoz tartozott, melynek egyik jeles tagja, Alexander Johann Thiele (1685—1752) festő és rézmetsző volt, és akinek Drezdában, többek között, Mányoki Ádám volt mestere. A család másik neves tagja: fia, Johann Friedrich Alexander Thiele (1747—1803) ugyancsak rézkarcoló és tájképfestő volt.²⁶

Mivel a képgyűjtemény ma már nincs meg, anyagának rekonstrukciójánál fokozott figyelemben kell nyeresítenünk a Ráday Gedeon levelezésében található adatokat. Tájékoztatásokat nyerhetünk belőlük a képek beszerzésének módjára, az értük fizetett összegekre és a hazaszállítás körülményeire is.

Az első idevágó adatot a fiatal II. Gedeonnak 1760. június 15-én Losoncról apjához írt levelében találjuk. Ebben miután megköszönte az általa küldött könyveket, mondván, hogy „mind a külső compactiójinak, mind kíváltképpen a benne írt dolgoknak” felette örül, így folytatja: „A képek, melyeket méltóztatott Atyám Uram számomra venni, igen szépek”.²⁷

Az alábbi három levél már az 1790-es évek elejéről való, és a vásárlásokkal kapcsolatos. 1791. november 12-én írja ifj. Ráday Gedeon apjának:

„Az képek iránt még semmit bizonyost nem végezhettem, de már munkában vettem, reménylem a jövő héten bizonyosabbat fogok éránta írhatni.”²⁸

A következő tudósítás 1791. november 22-én kelt Bécsből:

„Drága kedves Uram Atyám. A Lipsiából hozandó képek iránt szólottam mai napon a Mautal Referens Consiliarussal, Hillebrand urammal, ki is azt mondotta, hogy az idegen országból hozandó képekre minden forintra 4 garas vagyon téve, és így 20 pro 100; következésképpen ha úgy fogják beadni az árut, az mint vettük, érettek 30 tallérnál többet kellene itt fizetni. De az nevezett consiliarus úr azt mondja, hogy mindhogy az képekért propter praetium affectionis néha többet is ad az ember, mint az mit ér, soha is azon árat nem szokta senki beadni az hogy vette, kivált, ha egy kevéssel drágábbacsán vevődtek, hanem csak azt teszi fel, hogy 9 képet vettem, mintegy 80 vagy 90 forint érőt. A képek ideérkezvén az képek becslőjével meg becslütetnek, ki is ritkán szokta többre becslüni, mint az mint beadódik, és így atul kell osztán egy-egy forintjául fizetni 4—4 garast. Én neki meg nem mutattam az árokat, hanem csak az képek listáját adtam által, melyeket is legfeljebb 70 forintra gondolja hogy tétetődhetnek. Passust reája nem adnak, mert az passus csak tiltott portékákra szokott adódni, az idegen provinciákból behozandó képek behozása pedig szabad. Ehez képest én még ma írok Tiele uramnak, és megírom, hogy azon képeket mennél előbb indítsa útra, és ágens Nagy Sámuel uram szállására igazítsa. Ha addig leérkezhetnének míg itt leszek, felette szeretném, mert úgy el tudhatnám igazítani az dolgot, ha pedig már akkor, amikor elérkeznek itt nem lehetnék, azon casusban Nagy Sámuel urat fogom az dolog éránt informálni.”²⁹

A harmadik levél egy hónappal ezután, 1791. december 23-án íródott, ugyancsak Bécsben, és már a képek megérkezéséről számol be:

„Pestrül 20 praesentis írott atyai levelét kedves Uram Atyánnak vettem alázattossan, melyre következendőképen kívánok válaszolni. [...] 2. Az megmondott 200 fl. az tulipán gyökereket, úgy az újságok prenumeratióját, nemkülönbén a Lipsiából már érkezett képek Mauth- és szekérbér költségeit ki fogom fizetni. — 3. Az képek, az mint feljebb íram, Lipsiából érkeztek, és ma fel is bontódtak, magam jelen levén; az megbecsülések túrhető volt, mivel mind az kilenc darab 50 tallérra becslődtek; ez szerint úgy tartom, hogy az érettek fizetendő Mauth 20 pro 100-at, 10 tallérra fog menni, némely kevés más accidentiaikon kívül. Az szekérbér pedig 13 fl. 30 den. Ezen képeket én holnap újra bepakultatom és az Mauthon fogom pecsét alatt hagyni, míg valamely jó alkalmatosságot fogok kapni, melyel leküldhetem, mert felette rosszul voltak bepakolva, úgy hogy az egyik kép, úgymint Holbein, maga meg is van egy kevéssé karcolva. Egyébkint az képek szépek, de egy kevéssé még is drágállom őket.”³⁰

1791. december 7-én Bécsben nagy „képicitáció”-ra készültek, amiről ifj. Ráday Gedeon 1791. december 1-én tudósítja apját levelében.³¹ Megjegyzi, hogy a képek

között Tenier³² és Tizian képek is vannak, 130 illetve 120 forint kikiáltási áron. December 7-én azt írja, hogy nyolc képet vett a licitáción, közülük különösen szép kettő, az egyiket Hamilton³³ festette és nyulakat ábrázol; több más téma mellett vett egy borívó fiút ábrázoló képet, valamint egy téli mulatságot.

Már említett december 23-i levelében megegyeszer szól az aukcióról, illetve azóta történt képvásárlásairól.

„Én itt résszerint azon megnevezett aukcióban, résszerint azolta is vettem mindössze 11 képet; némelyek valóban szép, kivált kettő, az melyik közül az egyiket Rubensének mondanak, az másik pedig van Pietro Perughi.³⁴ Az árak pedig, mind a 11 darabnak, felette csekélység. Ezekért itt semmit sem kell fizetni, és ha az embernek itt valamely jó képekhez tudó embere volna, felette bagatellán lehetne néha venni.”

Ugyancsak ebben az időben kerültek a gyűjteménybe más értékes darabok is. Említsük meg közülük Christian W. E. Dietrich képeit (az Ősz és a Nyár), amelyek fiatal lány alakjában testesítik meg az évszakokat (mindkettő fára festve), Holbein „Fiatal lány mellképe”-t, Cranach Őnarcképét és Luther Mártonról festett portréját, valamint a „Szent Katalin mártiriuma” és a „Betlehemi gyermekgyilkosság” című műveket, amelyek festője a jegyzék szerint Albrecht Dürer.³⁵ Ma már tudjuk, hogy a Szent Katalin kép Lucas Cranach alkotása, a másik pedig Cranach körébe sorolható alkotás. Ez a két kép azok közé a ritka kivételek közé tartozik, amelyek a képgyűjteményből fennmaradtak és ma is a Ráday Gyűjtemény tulajdonában vannak.³⁶

A képvásárlások csökkent ütemben, de Ráday Gedeon 1792-ben bekövetkezett halála után is folytatódtak. II. Ráday Gedeon bécsi tartózkodásai során továbbra is vásárolt képeket. Tudunk arról, hogy megszerezte Guido Reni (1575—1642) festményét, melyet egy olasz grófnő, M. Theresia Stewioni, született Moneta grófnő ajánlott fel neki. A kép provenienciája is érdekes: a mantovai herceg kapta ajándékba Párma hercegétől. Állapota azonban nem volt túlságosan jó. A grófnő levele szerint, hajlandó tokaji, vagy másfajta borért a képet átadni ifj. Ráday Gedeonnak, és el is küldi bécsi szállodájába.³⁷

Az egykori Ráday Képtár talán legismertebb két darabja Mányoki Ádámnak Ráday Pálról és Ráday Pálné Kajali Kláráról festett portréi. A két kép ma is a Ráday Gyűjtemény tulajdona, s mivel számos alkalommal publikálták őket,³⁸ így nem szükséges bővebben foglalkoznunk velük. Tudomásunk van arról, hogy Ráday Gedeonról is készült ugyancsak olajportré, de ma már ez nem lelhető fel, és azt sem tudjuk, ki festette. Csak másolatban, kisméretű reprodukcióban van meg Mányoki Áadámnak Ráday Eszterről még leánykorában készült festménye.

Kazinczy Ferenc, aki Pécelen látta a képeket, ezt írja „A Rádayak” című dolgozatában:

„Ráday Pálnak és Pálnének képét Mányokitól, a Gedeonét és Gedeonnéét egy más valakitől, a másik Gedeonét és Gedeonnéét Stundertől bírja Pécel, s igen hív dolgozásokban. Az első Gedeon-t nekem crayonozta Klimes Tamás 1788-ban, melyet aztán Márk Quirin Orpheusom II. kötete élébe metszett: s abban a szent öregnek vidám, szelíd, más meg más ideák által el-elkapott lelke, gyermeki ártatlansága egészen el van találva... ”³⁹

A képgyűjtemény elhelyezésére vonatkozóan biztos adatokkal nem rendelkezünk. A péceli kastély több terme, szobája freskókkal volt díszítve, így a könyvtár, a diszterem, Ráday Gedeon dolgozószobája, a vendégszoba stb. A táblaképek falra akasztására tehát kevés lehetőség volt.

Tudjuk azonban, hogy Ráday Gedeon, a kastély közvetlen közelében külön épületet emeltetett, amelyet a korabeli följegyzések „Képesház”-nak neveznek. Berende-

zését éppúgy nem ismerjük, ahogy rendeltetésére is csak nevéből következtetünk. Egyes adataink azt mutatják, hogy talán nem is készült el teljesen, és az 1800-as évek elején már nem is tudják pontosan egykori rendeltetését.⁴⁰

A képgyűjtemény sorsa

A Ráday-képgyűjtemény sorsa jobbára mindmáig ismeretlen maradt. A könyvtár, — mint ismeretes — 1859—61-ben a pesti Református Teológiai Akadémia tulajdonába került. Ismerjük a numizmatikai gyűjtemény történetét is. A képek közül viszont csak négynek a hollétééről tudunk: A Cranach-kép, „Szt. Katalin vértanúsága” a Cranach-körhöz tartozó „Betlehemi gyermekgyilkosság” és Mányoki festményei Ráday Pálról és feleségéről Kajali Kláráról szintén a Teológiai Akadémiára kerültek.

A szakirodalom úgy tudta, hogy a képtár az 1825-ös péceli tűzvész martaléka lett. Ez Kazinczy Ferenc följegyzéseiből került az irodalmi köztudatba. Kazinczy ezt írta:

„Oda van a hazának és a Ráday háznak ez a dicsősége is. 1825. március 31-én a faluban történt gyűlladás átsapott a kastélyra s annak zsindelezését elégette. A Phaeton boltozott plafondja beszakadt, a falak festése be van füstölve, a gróf Ráday Pál théatromi bibliothékája és théatromi decorációi s a garde des robes elégett, mert a gróf néhány esztendeig árendában tartotta a pesti nagy játékszint. Elégett egy szobában a képgyűjtemény is. A kár hatvan ezer forintra megyen. De a bibliothéka az alsóbb szobákban semmi sérelmet nem szenvedte.”⁴¹

Az újabb művészettörténeti irodalom azonban már arról tudósít, hogy a festményeket, illetve a péceli képtár több darabját Brunszvik Antal vette meg martonvásári kastélya részére 1830-ban. Ebből nyilvánvaló, hogy a képtár egy részét a tűzvész nem pusztította el. De hogy melyek voltak azok a képek, amelyek Martonvásárra kerültek, aligha lehet megállapítani. A Brunszvik képtárat ugyanis 1902-ben Bécsben elárverezték.⁴²

A Dorotheum árverési katalógusa⁴³ adja — ez ideig — az egyetlen támpontot az egykori képtárról. Mivel azonban a Rádayak gyűjteményét a Brunszvik család a vétel után még gyarapította, ma már nincs módunkban a katalógus alapján különválogatni az anyagot és megállapítani a Pécelről odakerült darabokat. Ez a katalógus csak festményeket tartalmaz, de emellett ugyanezen alkalommal, a nagy érdeklődésre számot tartó aukción értékes régiségek („eine Anzahl höchst interessanter und wertvoller Antiquitäten”), gobelinek, antik bútorok, fegyverek, régi üvegtárgyak, porcelánok és más iparművészeti alkotások voltak kiállítva, melyeknek külön katalógusa volt.

Az aukció kiállításának helye Bécsben a Hotel des Ventes („Dorotheum”, I. Dorotheergasse 17.). A kiállítás 1902-ben november 17—24-ig tartott, az aukcionálás november 25-én 3 órakor kezdődött s ezt követően napokon át tartott, este 6 óráig. Az aukció nem a katalógus sorrendjében haladt. Előtte szakértők vizsgálták, értékelték és árazták be a műveket. Az aukciókatalógus bevezetése szerint a ma is érvényben levő jogszabályok voltak általában az irányadók. Az árak megállapítása és a fizetés aranykorona értékben, az ár azonnali lefizetése mellett történt. A katalógus ára 3 korona volt.

Az aukció katalógusa 81 lapot tartalmaz, 36 illusztrációval. A jobbára alfabetikus sorrendben felsorolt festmények száma 375. Ezek közül a legalacsonyabb kikiáltási érték 5—10 korona, a legmagasabb pedig 9000 korona volt.

Nincs lehetőségünk jelenleg arra, hogy sorra vegyük a többszáz képet és összevevessük a korábbi adatokkal. Ez azért sem könnyű, mert a képek meghatározása, leírása,

a mester megnevezése gyakran nem azonos a 18. századi leírásokban vagy 1902-ben, hiszen Ráday Gedeon korában még szaktudomány nélküli műgyűjtésről volt szó. Csupán annyit tehetünk, hogy néhány mester nevét azonosítjuk Ráday Gedeon levelezése alapján. Ilyen pl. Dietrich, aki a katalógusban többször előfordul (No. 84—87.), neve különbözőképpen írva, képei a katalógus szerint 10—225 aranykorona érték között váltakoznak, attól függően, hogy eredeti, ill. más festő által másolt művekről van szó.

A Ráday levelezésben láttuk, említés történt egy Rubensnek mondott képről is. A katalógus két Rubens nevével kapcsolatos képet közöl. (No. 290., 291.) Egyik Rubens iskolája: „Párizs ítélete” címmel. Aranykorona értéke 275 volt.

Ugyancsak összevethető ilyen szinten Pietro Perugino (No. 263.) egy másolata után készült kép: „Imádkozó szent”, félalakban, amely 125 korona értékre volt kikiáltva.

Ráday Gedeon levelezésében többször előfordul fia németországi képvásárlásai kapcsán Hamilton neve. Őt is megtaláljuk a katalógusban (No. 149—154.) csendéletek, állat-, és madáralakos táblakép ábrázolásokkal, 210—350 aranykorona értékben. Említi a katalógus Peter van Laar (No. 190), „Alte Copia nach Pieter van Laar, Koronen 45”, valamint Adrien Brouwer németalföldi festők munkáit is, ez utóbbival Ráday Gedeon levelezésében is találkozunk, mint akitől vett képet. A katalógusban két kép található, mely összevethető lehetne az egykori Ráday képtár darabjaival. Az egyik a katalógus (No. 41—43.) fenti mester alatt jelzett képe, mely a leírás szerint egy paraszt fél alakja, kezében pohárral. A másik ugyancsak egy németalföldi paraszt alakját ábrázolja, háttérben tájképpel. Ráday fiával váltott levelezésében Adrian Brouwer festőtől két képet említ, az egyik egy „egészséges”, a másik egy „részeseg” paraszt alakját ábrázolja.

A katalógus előszava szerint gróf Brunsvik Géza, a család utolsó férfinakja, igen értékes képgalériát hagyott hátra. A 375 kép közül legtöbb régi festmény, francia, holland, flamand, német, angol, olasz és spanyol mesterek képei, melyek minőség és sokoldalúság tekintetében a legjobb magángalériák anyagával vethetők össze.

Ahogy az előszó a továbbiakban írja; a galéria gyűjtését „gróf Ráday Pál” kezdte meg.⁴⁴ A 18. század második felében a képtár a Pest megyei Pécelen volt Ráday Gedeon birtokában, aki megnagyobbította a gyűjteményt. Unokája, szintén Ráday Gedeon a 19. század 30-as éveiben a pesti Nemzeti Színház alapításában jelentős részt vállalt. Hogy ehhez a vállalkozásához megfelelő pénzhez jusson, olyan egyezséget kötött, hogy a családi képtár gróf Brunsvik Antal tulajdonába megy át, aki a színházi vállalkozáshoz „bőséges pénzeszközöket” bocsát rendelkezésére.⁴⁵

Brunsvik Antal gróf a gyűjteményt martonvásári kastélyába vitte. Fia, Ferenc, Beethoven barátja, gyarapította a gyűjteményt újabb és újabb képek vásárlásával és a Brunsvik házat a művészeti érdeklődés középpontjává tette. Amikor Brunsvik Géza gróf a martonvásári birtokot eladta, átvitték a képgyűjteményt a sommerauai kastélyba Ausztriába, ahol a galéria számára néhány termet kellett építeni ahhoz, hogy elhelyezhessék. Amikor a család férfi ága kihalt, sor került a képgyűjtemény értékesítésére, ill. elárverezésére.

Ismerve a Rádayak érdeklődési körét, különösen pedig I. Ráday Gedeon művészeti ízlését, amely különös érdeklődéssel fordult a reneszánsz, a humanizmus, a reformáció, valamint a francia felvilágosodás felé (utóbbiban azonban inkább irodalmi vonatkozásban), feltételezhető, hogy a katalógus 18. századi francia, méginkább angol és spanyol művészekről származó képei nem a Ráday Képtár anyagából valók. Sokkal inkább a német, holland, németalföldi, flamand mesterek, ill. azok egykorú vagy

későbbi másolatai, valamint a német mestereknek és iskoláknak a katalógusban sűrűn előforduló képei kerülhettek ki Pécelről. Mint említettük, a katalógus meghatározása azonban ma már sok tekintetben nem alkalmas kiindulópontnak, hiszen a benne említett festők egy része, hollandiai kis mesterek, 17. vagy 18. századi névtelen festők azóta bizonyosan közelebbi meghatározást is kaphattak.

Meglepő, hogy a németalföldi mesterek és követőik viszonylag igen alacsony áron kerültek árverésre. Ezek a képek az 1790-es évek elején, amint említettük, viszonylag olcsón kerültek a Rádayak birtokába is. Ugyanakkor az aukció legmagasabbra becsült képe egy 18. századi francia festő volt. Középmezőben foglaltak helyet a 17—18. századi spanyol mesterek, általában 1000 korona körüli értékkel. A Brunszvik—Ráday képtár második legdrágább képének kikiáltási ára 2250 aranykorona értékben a No. 315. számú volt, egy Solario-nak tulajdonított kép, a „Töviskoronás Krisztus” valamivel életnagyság alatti térdalakja. A neves festő a nagy gyűjteményekben számos művel lelhető fel. Ugyanakkor az aukciónak legdrágább képe Louis Leopold Boilly francia festő műve volt; a művész nevét a Művészeti Lexikon (Budapest 1965.) meg sem említi.

A katalógus előszava is hangsúlyozza: „... a régi külföldi mesterek művei nincsenek egész bizonyossággal meghatározva”. Ezt a Művészet című folyóirat 1902. évi számának idevonatkozó ismertetése is idézi, nyilván az anyag beható tanulmányozása, illetve feltételezhetően a katalógusnak más anyaggal való összevetése alapján. Nem lesz azonban felesleges mégsem, ha éppen ennek a forrásértékű cikknek alapján, az ő kiemelése szerint, hivatkozunk néhány olyan tételre, amelyet a századfordulón a magyar művészeti irodalom említésre méltónak tartott.

Kiemeli az ismertetés többek között Jan van Goyen két tájképét, mely hollandiai falut ábrázolt (No. 139., 140.), valamint a korai munkák közül id. Lucas Cranach egy férfi arcképét, mely fára festett, kisméretű alkotás, továbbá E. Flesching meghatározása alapján, ugyancsak tőle, János szász herceg arcképét. (No. 287—288.)

A francia festők közül utal a cikk Jean Clouet-ra, ill. egy hozzá közelálló festőre (16. századi francia mesternek határozza meg), aki Navarrai Margit portréját készítette el. (No. 128.) Jean Scoreel két kisméretű arcképét is megemlíti. (No. 307—308.) A németalföldiek közül a cikk kiemeli Teniers, Brouwer, valamint Breughel másolatban levő képeit. A németalföldi festők közül Adriaen van Ostade „Férffej”-ét (No. 254. sz.), illetve egy másik festőhöz közelálló mesterművét. Terborch „Fiatal férfi” életnagyságú képe is ebbe a körbe sorolható.

Az olaszok közül Domenichino (Domenico Zampieri) Madonnája (No. 373.), valamint Cima de Conegliano észak-velencei jellegű tájképe (No. 54.) emelkedik ki a hivatkozott beszámolóban, valamint a már általunk is említett Andrea Solario: „Töviskoronás Krisztus” című képe.

A századforduló művészeti felfogására, illetve a magyar közgyűjtemények állapotára tartjuk jellegzetesnek a cikk befejező részét. Ebben többek között ez áll: „E sok kép most széjjelszóródik. Jelen viszonyaink közt nem is gondolhatunk arra, hogy a gyűjteményt itthon marasztaljuk. Nem is volna sok értelme [! sic]. Elsősorban az áll érdekünkben, hogy a Szépművészeti Múzeum oly gazdag legyen hungarikumokban, amilyen csak lehet. S e szempontból csak Kupeczky szép Önarcképe az a darab, amelynek megszerzését kívánatosnak tartjuk.” Az aláírás nélküli cikk mai szemléletünk szerint már aligha fogadható el ebben a vonatkozásban. Mivel a folyóirat felelős szerkesztője Lyka Károly volt, nem teljesen kizárt, hogy a cikk tőle származik, illetve az ő sugalmazására íródhatott. Jegyezzük meg végül, hogy a fenti folyóirat ezzel a beszámolóval kapcsolatban csak egyetlen képet közöl a katalógusból: „Kupeczky János: Önarcképe az elárverezett Ráday—Brunszvik képtárból.”⁴⁶

Ráday Gedeon, akinek élete már a szülői házban olyan körülmények között és olyan gondolatokkal indult el, hogy egész életét a magyar művelődésnek fogja szentelni, gyűjteményei tükrében ma már úgy áll előttünk, mint a 18. századi magyar művelődés egyik vezető alakja. Egyaránt tájékozott volt mint könyvbarát, mint tudós éremgyűjtő, másrészt éppen úgy otthon volt a festészet, a képek területén, mint a költészetben, a színházi mesterségben vagy a dramaturgiában. Műfordításai, a magyar nyelvbe átültetett rimes-időmértékes versei, péceli kastélyának falfestményei egyképpen kulturáltságát és egyetemes érdeklődését példázzák. Könyvtára, éremgyűjteménye, képgyűjteménye és metszetanyaga kiemelkedő helyre emeli őt a magyar műgyűjtés történetében.

Alakja azonban még mindig gazdagodhat új részletekkel és új vonásokkal. Az a rezidencia, ahol élt, az a család, amelyben született, az az írói-művészeti baráti kör, amelyhez tartozott, az a kálvinista hit, amelyet vallott, egészében és részleteiben alapvetően meghatározta mindenirányú tevékenységét —, amely azonban még távolról sincs jelentőségéhez mérten feltárva, feldolgozva. Alakja — napjaink során — mintha gazdagabban és sokrétűbben kezdene kibontakozni a nagyon is egysíkú irodalmi megvilágításból. Ez a szerény mosolyú, finom magatartású, tapintatos, tudós és kutató elme, akinek műveltsége, tudása és látóköre magasán felülmúlta magyar kortársait, aki egyszemélyben volt költő, író, műgyűjtő, bibliofil és mecénás, megérdemelné, hogy részletes munka tárja fel életét és működését, fennmaradt gyűjteményének ritkaságait, a tudományos világ és az érdeklődő nagyközönség előtt.

JEGYZETEK

- 1 ZSINDELY Endre: A péceli Ráday kastély. *Művészettörténeti Értesítő* 4. (1956) 266. (Az itt olvasható építészeti vonatkozású hivatkozásokat tanulmányunkban nem ismétljük meg.)
- 2 GARAS Klára: *Magyarországi festészet a XVIII. században*. Budapest 1955. A mű több sajnálatos tévedést tartalmaz Ráday Gedeon vonatkozásában. Pl. 127: „A felvilágosodás egyik legkövetkezetesebb harcosa.” Ezt a szelíd, nyájas, visszavonultan élő, kegyes életű Ráday Gedeonról aligha lehetne így állítani. Azt azonban igen, hogy a francia felvilágosodás feltétlen híve és követője volt. Az sem helytálló, hogy „művészeti izlése, mint barátjáé, Kazinczy Ferencé, az új eszméket kifejező klasszicizmus felé fordul”, hiszen kettőjük között mintegy négy évtized korkülönbség volt. Ráday Gedeon halálakor, 1792-ben, magyar földön a klasszicizmus uralmáról még nem beszélhetünk. Ráday izlése, mint azt péceli kastélyának kialakítása is mutatja, a barokk, illetve a rokokó világában gyökerezett. Ennek formajegyében alakította ki rezidenciájának mind külsejét, mind pedig belsejét. Téves a munkának a Ráday festményekkel kapcsolatos meghatározása is. A XIV. táblán látható Mányoki Ádám kép felirata: „A Ráday gyermekek”. Mányoki azonban soha nem festette meg közös képen a Ráday gyermekeket. Egyébként is a képen a fiú a fiatalabb és a lány az idősebb, holott Rádayéknál éppen Gedeon volt az idősebb és Eszter a fiatalabb. A szóbanforgó kép nem a Ráday, hanem a Podmaniczky gyermekeket ábrázolja. Mányoki műveinek felsorolásánál nem világos (233.), hogy hány képről van szó. „Ráday Pál, felesége és leánya arcképe” egy képet feltételez. Ilyen közös portré azonban nem készült. Mányoki külön festette meg Ráday Pált, Ráday Pálné Kajali Klárát, valamint Ráday Esztert, a későbbi Teleki Lászlónét. Közülük csak az első kettő van ma már a Ráday Gyűjtemény tulajdonában. — Jól határozza meg LÁZÁR Béla: *Mányoki Ádám élete és művészete* című munkájában (Budapest 1933.) mind a Rádayak, mind pedig a Podmaniczky család tagjairól készült képeket. Lásd: i. m. XLVIII., valamint XLIX. táblán közölt képeket.
- 3 Ld. többek között VÁCZY János: *Ráday Gedeon összes munkái*. Bp. 1898. — Bővebb irodalmi

- hivatkozásokat: Koós Judith: A Rádayak könyvgyűjteményének kialakulása és könyvművészeti ritkaságai. (*A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* II. 1981. 97—119.), valamint uő.: A könyv- és műgyűjtés évszázadai meg a Rádayak (*Confessio* 1981. 3. 54—65.).
- 4 Koós: i. m. valamint uő.: A bibliofil Rádayak (*Confessio* 1982. 2. 56—68.).
- 5 Koós Judith: A Ráday-éremgyűjtemény története. (Kéziratban), valamint korábban HUSZÁR Lajos: Az éremgyűjtő Ráday Gedeon. (*A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* I. 1955. 46—55.) Az éremgyűjtésre vonatkozó iratok: Ráday Levéltár a Ráday család lt. XVIII. 220. fasc.).
- 6 „Rákóczy Ferencz, a nagyságos fejedelem, sok időt töltve Itáliában annyira buzgógn tanulmányozta a művészet remekait, hogy kiváló műértővé fejlődött. Nálunk akkor még nem igen lehetett szó galériákról. A mi kép akadt, annak a java a templomokban találtatott. Rákóczy azonban, szokásához híven, a szentegyházban is megbíráta a képeket, s amelyiket rossznak találta, arról kimondta a véleményét. Azért is Forgách Simon így írt róla: Nem jó pápista Ő felsége, mert a templomban a képeket kritizálja, s megcsúfolja, ha rosszul vannak pingálva...” (VAYK: Régi magyar mecénások. *Művészet*. I. 1902. 208.)
- 7 VOIT Pál: *Régi magyar otthonok*. Bp. 1941.; KELÉNYI György: *Kastélyok, kúriák, villák*. Bp. 1980. II. átdolg. kiad. 11. és köv. 1. Megjegyzendő, hogy a szerző tévesen határozza meg a 20. sz. képet. A könyvtárterem címmel közölt kép ugyanis a kastély díszterme az I. emeleti központi traktusban. A bibliotéka a földszinten a kaputól jobbra állt, és ma is itt tekinthető meg az a négy vörös márványoszlopos terem, melyet Kazinczy is említ.
- 8 Ráday Pál Pécelről 1732. szeptember 15-én Gedeon fiához írt levelében arról érdeklődik, megkapta-e az általa küldött képet? Hogy ez a kép táblakép volt-e, vagy metszet — nem tudjuk. (Ráday cs. lt. IV. c/2—2. 47. sz.)
- 9 Meg kell említenem, hogy a Ráday család levéltári anyagából Ráday Gedeon levelezése koránt-sincs feldolgozva. Ennek a hatalmas anyagnak a feldolgozását nem tekinthetem feladatomnak e merőben másirányú és jellegű kutatómunka kapcsán. Meg kívánom jegyezni azt is, hogy tanulmányom témája Ráday Gedeon műgyűjtő, képgyűjtő tevékenysége mindaddig nem képezte kutatás tárgyát. Arra, hogy a tárgy teljes kimerítésére törekedjem, nem is gondolhattam. Célom nem az, hogy lezárjam a kutatásokat, hanem inkább az, hogy új aspektusokat nyissak, ráirányít-sam a figyelmet Ráday Gedeon alakjának, munkásságának és pályaképének sokrétűségére, sok-színűségére.
- 10 Ráday cs. lt. VI. 3486. sz. Szövegét közlöm az „Adattár” rovatban.
- 11 Ráday Dürer magyar származásáról az alábbi munkából értesülhetett: SCHOEBER David Gottfried: *Albrecht Dürer, eines der groessten Meister und Künstler seiner Zeit, Leben, Schriften und Kunstwerke*, ... Leipzig, 1769. Joh. Gottlieb Mauken. (Ráday Könyvtár 0,5754) A címloldal utáni oldalon az író önmagáról és műve ajánlásáról: „Dem Hochedeln und Wohlfernehmen Herrn, Herrn Valentin Schoeber, Weltberuehmten Kauf- und Handelsmann in Nürnberg, meinem Hochzuehrenden Herrn, Vetter und Hochgeschaezten Freunde.” A híres nürnbergi kereskedő-családból származó szerző a város nevezetes szülöttének, Dürernek állít emléket munkájában. A könyvben mindenütt feltalálhatók Ráday Gedeon jelzései: piros pontok, kék aláhúzások és keresztjelölések. Abban a részben, melyben a szerző a Dürerrel foglalkozó irodalmat közli, Ráday Gedeon megjelölte pl. Freherus munkáját, mely könyvtárában is megvolt. Más nevek kék aláhúzásokot és jelöléseket kaptak. Piros pont jelöléssel látta el Ráday Dürernek a műben felsorolt szinte valamennyi vallásos tárgyú művét. Ugyancsak piros aláhúzások találhatók Dürer elméleti írásainál. (48. s. köv.) Aláhúzta Theuerdank krónikáját (55.) „das der Theuerdank anno 1517 gleichfals von seinem [Dürers] ehemahligen Schuehler, Johann Schaufefein, in Holz geschnitten, und also abgedruckt worden.” (A Theuerdank krónika ugyancsak megtalálható Ráday Gedeon bibliotékájában. Ld. Koós Judith: A Rádayak könyvgyűjteményének kialakulása, i. m.) Megjelöli Ráday Dürer rajzait (60.) festményeit (63.), valamint rézmetszeteit és fametszeteit (119.). Azt mondhatjuk, hogy szinte műtörténeti alaposzággal tanulmányozta át a Dürer irodalmat, akárcsak könyvtárának más vonatkozású művészeti könyveit is. Kazinczytól tudjuk, Ráday Gedeon neki is említette, hogy tervezi megírni Dürer magyar származását. (KAZINCZY Ferenc: *Magyar Pantheon*. Életrajzok és életrajzi jegyzetek. Kiadta ABAFI Lajos. Bp. é. n. (Pallas Rt. Nemzeti Könyvtár XXXVI. k. 14—15.) Hogy megírta-e, nem tudjuk. Emlékezetünkbe kell idézni ugyanis azt a tényt, hogy fia, az ifj. Ráday Gedeon apja halála után annak számos költeményét, iratát megsemmisítette, mert úgy vélte, hogy irodalmi tevékenysége nem méltó a család immár grófi rangjához. Megemlítem, hogy Ráday Gedeon könyvtárában Dürer alábbi művei találhatók meg: Opera. Das ist alle Bücher des weit berühmten und künstreichen Mathematici und Mahlers Albrechten Dürer. Arnhem. Jansen, 1604. (Jelzete: 0.1345); Alberti Düreri clarissimi pictoris et geometrae de Symetria partium in rectis fornis. . . corporum libri in latinum comersi. Norinbergae. 1532. (Jelzete: I. 172.) — Ld. még Koós Judith: Dürer und Ungarn. (Gold, Silber, Schmuck und Gerät von Dürer bis zur Gegenwart. *Eine Ausstellung der Stadt Nürnberg* . . . zum fünfihundertsten Geburtstag Albrecht Dürers. München 1971.)
- 12 Ráday cs. lt. VI. 3487. sz. Szövegét ld. az Adattár rovatban.

- 13 Uo. 3488. sz. Szövegét ld. az Adattár rovatban.
- 14 Uo. 3489. sz. Szövegét ld. az Adattár rovatban.
- 15 Uo. 3491. sz. Szövegét ld. az Adattár rovatban. Az említettekén kívül is több képlista maradt ránk, ezek azonban a felsoroltakhoz képest újat nem mondanak. Uo. 3490., 3492—94. sz.
- 16 Uo. a 3495. sz. jegyzéken találunk egy 18 névből álló csoportot, melyhez ezt írta: „Icones per Dominum Cornides procurandae.”
- 17 Uo. 3485. sz. Szövegét ld. az Adattár rovatban.
- 18 Említsünk meg néhány korabeli művészettörténeti munkát, amely az egykori Ráday-könyvtárban ma is megtalálható: Allgemeines Künstler-Lexicon, oder: Kurze Nachricht von dem Werken der Mahler, Bildhauer, Baumeister, Kupferstecher, Kunstgiesser, Stahlschneider, etc. etc. Nebst einem Angehängten Verzeichnis der Bildnissen der in diesem Lexicon enthaltenen Künstler, in alphabetischen Ordnung beschert. Zürich, bei Heidegger und Compagnie. 1763. (0.5194); Catalogus von Alten und Neuen zum Theil sehr raren und fürtrefflichen Kupferstichen aus der Teutschen, Niederländischen, Englischen, Französischen und Italienischen Schuhe. . . Welche den 6ten Mart. 1786 und folgende Tage unausgesetzt Nachmittags um 2 Uhr in der Bolzmannieschen Behausung in der Spiegelgasse. . . verkauft werden. (0.5194); Vagy az elméleti munkák közül: Theorie der schoenen Wissenschaften. Zum Gebrauche seiner Vorlesungen, herausgegeben von Johann August EBERHARD. Halle. Im Verlage der Buchhandlung des Waisenhauses. 1786. (0.3383); Catalogus van een uitmuntend Kabinet Gekleurde en Ongekleurde Tekeningen. etc. Amsterdam 1773. Reiner Ottens. (0.5689); Catalogus von een uitmuntend Kabinet met konstige Schilderyen. Amsterdam 1783. (0.5654) etc.
- 19 LAMBECIUS Petrus: *Commentariorum de augustissima bibliotheca caesarea Vindobonensis*. . . II. Wien, 1669. Ebben Hunyadi Mátyás király képe; ld. még: 494—495.
- 20 FÉLIBIEN André: *Entretiens sur les vies et sur les ouvrages des plus excellents peintres anciens et modernes*. I—II. Paris 1666—1668. Második kiadása 1685. Chez Sebastien Mabre-Cramoisy. Imprimeur du Roy. Rue Saint Jacques, aux Cicognes.
- 21 Ráday Gedeon könyvgyűjtésére ld. Koós Judith: A Rádayak könyvgyűjteményének kialakulása i. m. 91. s. köv.
- 22 Johann Zallinger (Zollinger) 1780 körül halt meg Pozsonyban. Élete, magyarországi működése még nincs monográfiászerűen feltárva.
- 23 Ráday Gedeon levelezése Thielével: Ráday cs. lt. VIII. G. — Ld. ZSINDELY: i. m. 268—269.
- 24 Koós Judith: A Ráday-éremgyűjtemény, i. m.
- 25 Közülük megemlítjük Rost 1783. május 1-én kelt felhívását, mely jól mutatja, hogyan küldte meg műkereskedői ajánlásait. Ezt írja: „Durch Freunde ermuntert biete ich hiemit dem Publico die Büsten zweyer seiner Lieblinge, Weifens und Zollikofers an Herr Döll, Herzogisch-Gothaischer Hof-Bildhauer, welcher sich in Rom durch verschiedene Werke der Kunst in Marmor nach seiner Erfindung auf das rühmlichste bekannt machte, hat diese beyden Büsten bey seinem Hiersey in Naturgrösse nach dem Leben pussiert, sie meisterhaft ausgeführt und ihnen sprechende Aehnlichkeit gegeben. Um mich vor dem Nachformen dieser hiermit den Liebhabern angebotenen Abgüsse der Büsten zusichern, erwarte ich biss den 1-ten August dieses Jahres eine nur bestimmte Anzahl Liebhaber, welche ergebenst ersucht werden, sich hierunter nach Willkühr entweder für eine oder alle beyde zu unterzeichnen.” Ezután elmondja, hogy mindegyik szobor 36 coll magas és 1 rénes forint 12 krajcárba kerül előjegyzési árban, majd az előjegyzési idő elmúlása után 2 rénes forintba. Azok a gyűjtők, akik a szobrokat jobb megőrzés végett csiszolt márványból, porfir-bevonattal kívánják, ezt 3 forintért, illetve az előjegyzési idő lejártá után 5 forintért kaphatják meg. Állványok, konzolok a falra, hogy a mellszobrokat ráállítsák, darabonként 20 krajcárba fognak kerülni. Kéri jelezni a megrendelésnél, hogy a mellszobrok márványból legyenek-e, vagy nem, és hogy konzolokkal vagy anélkül. Augusztus 1-től a mellszobrok hibátlanul leszállíttatnak; a külföldi gyűjtőknek méltányos áron bocsát rendelkezésére ládát és csomagolóanyagot. Végül közli, hogy azt reméli, nemsokára Mengs és Winkelmann mellszobrainak másolatait is fel tudja majd ajánlani. (Ráday cs. lt. XIX. 219., 2., 3. sz.)
- 26 STÜBEL M.: Alexander Johann Thiele. Berlin 1914.
- 27 Ráday II. Gedeon apjának Ráday I. Gedeonnak, Losonc, 1760. június 15. Ráday cs. lt., VIII. g/2 1/a sz.
- 28 Ugyanaz ugyanannak, Bécs 1791. november 12.: uo. 92. sz.
- 29 Ugyanaz, ugyanannak. Bécs, 1791. november 22.: uo. 93. sz.
- 30 Ugyanaz, ugyanannak, Bécs 1791. december 23.: uo. VIII. g/2—98. sz.
- 31 Ugyanaz ugyanannak, Bécs 1791. december 1. majd 7.: uo. VIII. g/2.—95—96. sz.
- 32 David Tenier (1582—1649) és ifj. David Tenier (1610—1690), apa és fia, flamand festők.
- 33 Philipp Ferdinand de Hamilton (1664—1750) Itáliában született, de többnyire Németalföldön élt.
- 34 Pietro Perughino (1450—1523) az umbriai iskola tagja.
- 35 Közli jegyzetben ZSINDELY, i. m. 275. Eredetije lappang.

- 36 A fenti műveket a Ráday Könyvtár tulajdonába kerülésük után több szakértő megvizsgálta. Léceder Sándor 1909-ben adott bővebb képmeghatározását közli ZSINDELY: i. m. 276. Eszerint a „Szent Katalin vértanúsága”-t Zacharias Wehme festette, Cranach hatása alatt. A „Bethlehemi gyermekgyilkosság”-ot Cranach kép másolatának és nem eredeti műnek tartotta. Az előbbi 6000—7500, az utóbbit 1000—1500 koronára értékelte. Ugyanekkor FELVINCZI TAKÁCS Zoltán is foglalkozott a képekkel. 1909-ben adott szakértői véleménye szerint a „Szent Katalin vértanúsága” nem Zacharias Wehme műve, hanem egy ismeretlen szársorsági festő alkotása. Mivel Felvinczi Takács véleményét külföldön publikálta (Cicerone 1909. XIV. évf. 453.) a képekre a nemzetközi tudományos érdeklődés is felfigyelt, de végleges meghatározásuk, ill. művészettörténeti helyük és jelentőségük kijelölése nélkül. Több mint négy évtized után, 1952-ben, a „Bethlehemi gyermekgyilkosság” restaurálásra került a budapesti Szépművészeti Múzeumban Kákay Szabó György által. Ez alkalmat adott arra, hogy a szakmai és tudományos analízist alaposabban elvégezzék, annál is inkább, mivel a képek 1951-ben, a Ráday Könyvtár bejelentése alapján védté nyilvánították. Az ekkori meghatározás szerint, a „Szt. Katalin vértanúsága” egy 16. század eleji német festő műve, a „Bethlehemi gyermekgyilkosság” pedig Lucas Cranach után készült. A végleges és egyetemesen elfogadott meghatározást FENYŐ Iván végezte el, aki 1953-ban magyar és külföldi szakfolyóiratokban tette közzé dolgozatát. Eszerint a Bethlehemi gyermekgyilkosság Lucas Cranach korai műve. (Művészettörténeti Értesítő I., 1954. 72. s. köv., valamint Burlington Magazin, 1955. febr. 68. és köv.) A kép első kiállítása 1953-ban volt, Lucas Cranach Emlékkiállítás alkalmával Budapesten, a Szépművészeti Múzeumban. (Ld. Országos Szépművészeti Múzeum. Lucas Cranach Emlékkiállítás. Bp. 1953. kat.) A külföldi legjelentősebb kiállításról és a legújabb pontos meghatározásra ld. Dieter KOEPELIN—Tilman FALK: *Lucas Cranach. Gemälde, Zeichnungen, Druckgraphik.* I—II. Basel und Stuttgart 1974. II. k. 552. 5. sz.
- 37 M. Theresia Stewioni, szül. Moneta grófnő levele íjf. Ráday Gedeonhoz, 1799. május 12.; Ráday cs. lt. VIII. g.; ld. ZSINDELY i. m. 258.
- 38 Ráday Pál arcképének legutolsó közlését ld. Reformátusok Lapja 1983. (XXVII.) 15. sz. Ráday Pál halálának 250. évfordulója alkalmából.
- 39 KAZINCZY Ferenc: *Magyar Pantheon*, i. m. 31.; A Kazinczy által említett, Ráday Gedeonról készült közismert metszetet ld. „ORPHEUS egy hónapos írás a józan gondolkodásnak, igazabb izlésnek és magyar történeteknek elő segéllésére.” Kiadta: Széphalmi Vintze. Második kötet 1790. Május, Június, Július és August. Kassán Fűskúti Landerer Mihály költségére. (Cimlap melletti kép.) — Thomas Klimes XVIII. sz. végén dolgozott festő valószínűleg morva származású, Bécsben. Kazinczy Ferenc hívására jött Magyarországra. Arcképet készített Kazinczyról, de ez elveszett. Megfestette Kazinczy édesanyja arcképét (1787) is, valamint Baróti Szabó Dávid portróját, mely utóbbi rézmetszetről is ismert. Ráday Gedeon portréja 1788-ban készült és Qu. Mark rézmetszetről ismerjük. Az eredeti rajz, ami után e rézmetszet készült, nem ismeretes, föltehetőleg elveszett. A rézmetszet közölve ORPHEUS, i. m. A cimlappal szemben levő oldalon közölt egész oldalas metszeten két szigno található. A jobb alsó sarokban: Klimes pinxit 1788. Balra alul Q. Mark fecit. A portré keletkezését Kazinczy írja le. Mivel e forrás pontos és autentikus adat, és a portré keletkezéstörténetéről több fontos részletet mond el, beleértve a műfaj meghatározását is, idézzük az erre vonatkozó részt: „Megkérem Klimesch Tamást, fogjon úgy ülést az asztalnál, hogy az öreg arcvonásait megkaphassa, s minthogy félek, hogy rá nem fogom bírhatni, hogy neki üljön, a munkát készítse titokban. Nem lehet megelégednem dolgozásával, s neki bátorodám megkérni az öreget, hogy festőmnek üljön; nem akara. Igen, ha még élne szegény feleségem, úgy ötet is festetném, magamat is. Sokára megadá magát. De íme új akadály. Parókában-e vagy hálósüvegben? Én az utóbbit óhajtanám. Leüle. — Klimesch kész vala a contourral, veres krétában, midőn az öreg felugrék. „Csak jobb lesz mégis parókában.” Lekapta hálósüvegét, s feltette a parókat. A festő újra dolgozni kezdte. „De csak jobb lesz paróka nélkül.” Kérdést tevék, nem tetszenék-e neki, hogy valamit olvassak? Egy almanachot adá kezembe, s a Magister Kindleben életét olvastatá, nevetésünk elakasztá a festőt. Sok baj után kész vala a kép, s oly jól, hogy hívebbet nem kívánhatni. Rézbe metszetém Orpheusom elébe Quirinus Mark által. Később Mansfeld is metszette, de csak a Marké jó. Rádaynak gyermeki ártatlansága, s az a szelíd víg mosoly egészen el vannak benne találva.” (Pályám emlékezete, i. m. 114.) — Ráday Gedeon jelenleg ismeretes egyetlen hiteles portréja tehát a péceli kastélyban készült, asztal mellett; Kazinczy — minthogy ismerte Ráday nagy szerénységét —, Klimesch titokban akarta lerajzoltatni és nem festetni. A festő vörös krétával rajzolta meg a kontúrokat; Kazinczy végül mégis megkérte Rádayt, üljön a festőnek modell. Kazinczy kérésére történt, hogy nem parókában, hanem hálósüvegben. Mint a szövegből kiderül, vidám hangulatban folyt a portré készítése és az kitünő hűséggel és művészettel készült el.
- 40 A „Képesház” egykori állapotáról és elhelyezéséről ld. többek között: ZSINDELY: i. m.; KELÉNYI György: *Kastélyok, kúriák*, . . . i. m. Ez utóbbi írja: „A főúri műgyűjtés másik jelentős területe a képek gyűjtése. Külön teremben helyezik el a tekintélyes gyűjteményeket. Egyes kastélyokban, mint pl. a péceliben vagy a fertődiben, külön épületet emelnek a képtár befogadására.” A péceli

Képeháza vonatkozóan valószínűleg több mindent megtudhatnánk a Ráday Gedeon halálakor, 1792-ben fölvelt leltárból, mely megvolt a Ráday lt.-ban, de jelenleg lappang. — Pécelen a volt Ráday kastélyban már régen nincsenek műtárgyak. A református parókiához tartozó házban, melyet 1913-ban emeltek gyülekezeti célokra, ma is látható egy Ráday emlékszoba, néhány, jobbára 19. századi bútor, berendezési tárgy, garnitúra, használati célú egyéb felszerelési tárgy látható. A falon mintegy 10 darab kép egészíti ki az együttest. Ezek jobbára családi vonatkozású képek, portrék, rajzok, főleg másolatok. Az utóbbiak között található Mányoki Ádám portréinak másolata is: Ráday Pálról, Ráday Pálné Kajali Kláráról, Ráday Gedeonról. Ezek azonban inkább csak dokumentumoknak tekinthetők, semmint műértéket képviselő festményeknek. A tárgyak dr. Osztrovszky Antalné Németh Ágnes (anyja: Ráday Ágnes) hagyatékából kerültek ide.

- 41 KAZINCZY: *Magyar Pantheon*, i. m. 27.; idézi ZSINDELY: i. m. 268.; A tűzvészre ld. GALÓCZY Károly: Péczel község leírása, régi és újkori ismertetése. Bp. 1896.
- 42 LYKA Károly: *A táblabíróvilág művészete*. Bp. é. n. 99., 109.; továbbá: *Művészet* 1902. 429. (Hazai Krónika: A régi gróf Ráday-féle képtár elárverezése.)
- 43 Katalog zur Auktion der Gemälde-Galerie der gräflichen Familie Brunsvik. Beginn der Schaustellung: 17. November. Beginn der Auktion: 25. November 1902. (Dorotheum) Wien. K. K. Versteigerungsamt, Wien I. Dorotheergasse 17.
- 44 A grófi rangot csak II. Ráday Gedeonnal kapta meg a család 1790-ben.
- 45 „Reiche Geldmittel dem Theaterunternehmen zur Verfügung stellte.” — Megenlítőjük, hogy II. Ráday Gedeon nem örökölte apja művészi érzékét, sem gyűjtőszendélyét. Az ő fia, III. Ráday Pál viszont művészi hajlamát a színészet patronálásában élte ki. (MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit: A Rádayak és hazai színjátásunk. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* I. 1955. 72. s. köv.)
- 46 *Művészet* 1902. 428.

KÖZLEMÉNYEK

Egy Luther-ének története

A „libelli habent fata sua” régi közmondás nemcsak a könyvekre érvényes, hanem néha az énekekre is. Példa erre Luther Márton „Erhalt uns Herr. . .” kezdetű éneke, amely érdekes pályát futott be wittenbergi keletkezésétől a mai napig. Luther születésének 500. évfordulóján érdemes erre fölfigyelnünk. Luther énekét ma is éneklik a magyarországi református és evangélikus gyülekezetek. Benne van mind a református, mind a legújabb, 1983-as evangélikus gyülekezeti énekeskönyvben. A reformátusban a 233. ének, amely így kezdődik: „Úr Isten tarts meg minket. . .”, az evangélikusban a 255., „Tarts meg Urunk szent igédben. . .” kezdettel.

Az „Erős várunk. . .” mellett Luthernek ez az éneke a legjelentősebb, és leggyakrabban énekelt. Három körülmény teszi érdekessé: polemikus jellege, az, hogy gyermekeknek írta, és keletkezésének bizonytalansága, amelyen még most is vitatkoznak.

Luther ezt a címet adta énekének: „Ein Kinderlied, zu singen wieder die zween Erzfeinde Christi und seiner heiligen Kirchen, den Papst und Türcken. . .” Ezt hangsúlyozza az ének első sora is: „Erhalt uns Herr bey deinem Wort und steur den Paps und Türcken Mord. . .”² Luther tehát ebben az énekben a török mellett a pápát nevezi Krisztus egyháza másik ellenségének. Teszi ezt nem első alkalommal. Már 1529-ben „Vom Kriege wieder den Türcken” című írásában egymás mellé állította kettőjüket. A keletről jövő török veszedelem leírása után így ír: „Es mit mondjak a legszentségesebb pápa atyáról? Nem úgy van-e, hogy püspökeivel együtt a világ ura lett, hogy mindnyájan az evangélium ellen támadnak? [. . .] A pápa, övével együtt harcol, gyilkolja, rabolja nemcsak a neki ellenállókat, hanem égeti, pusztítja, üldözi az ártatlan kegyeseket, igazhivőket [értsd: a reformáció híveit], mint egy igazi antikrisztus”.³ E meggyőződését később is hangoztatta.

A hír, hogy Buda 1541. szeptember 2-án török kézre került, valóságos pánikot keltett Nyugaton. Attól tartottak, hogy ezután semmi sem akadályozhatja meg a törököt abban, hogy elfoglalja egész Európát és elpusztítsa a kereszténységet. A rémület tovább fokozódott, október 25-én hatalmas orkán Algír partjainál megsemmisítette V. Károly német-római császár flottáját; a katasztrófa olyan nagy volt, hogy magáról a császárról sem tudták, megmenekült-e. December 18-án Wittenbergben imádkoztak érte.⁴

1542 elején újabb rémhír támadt. Azt beszélték, hogy a török megint támadást tervez Magyarországon. A Magyarországon folyó harcokról Luther kiadta az egyik szemtanú naplóját „Ware neue Zeitung von Türcken, durch einen glaubwürdigen Man, der damit und da bey gewest war. Aus Ungarn einem guten Freund geschrieben”.⁵

Ezekben az eseményekben Luther Isten ítéletét látta az „istentelen egyház” felett.

Úgy vélte, egyetlen segítség maradt a fenyegető veszedelem ellen: az imádság. Egyik 1542-ben elhangzott asztali beszélgetését így kezdte: „Betet, quia non esse spes amplius in arma, sed in Deo. Wenn dem Türcken imant [immer] soll thun, so werdens die arme Kindrichen thun, die beten das Vaterunser, etc. . . .”⁶ Ugyanebben az időben a wittenbergi tanácshoz intézett egyik levelében így írt: „Mindenekelőtt a gyermekek imádságára van szükség, akik nem részesei az általános romlásnak. [. . .] Gyermekeinket kell megtanítani imádkozni, hogy ami nem sikerült az atyáknak, sikerüljön a fiaknak.”⁷

Ez teszi érhetővé, hogy ez a polemikus, szinte harcidal, miért íródott a gyermekeknek. Mert, hogy eredetileg gyermekdal volt, kitűnik leghűbb kiadásának (az ún. Babstische Gesangbuch) alcíméből: „Ein Kinderlied”. A végén pedig Conrad Cordatusnak a gyermekekhez intézett felszólítása olvasható: „Christkinder, singet und betet getrost, wider die zwee rechten und grössten Ertzfeinde Christi und seiner Glieder.”

A harmadik, talán legtöbbet vitatott kérdés: mikor írta ezt az éneket Luther? Az első adat arra, hogy ismerték 1542-ből való. Az 1542 októberében kiadott egyházi „Ordnung” előírja, hogy ezt az éneket „a mostani szükségben a prédikáció után énekelni kell”. Conrad Cordatus hozzáfűzi: „A katonáknak szüksége van erre az énekre, amit én láttam kinyomtatva.”⁸ De ebből a nyomtatványból egy példány sem ismert. Ami fennmaradt, mind 1543-ból való, ezekben viszont a verssorok fel vannak cserélve.

Legvalószínűbb tehát, hogy a vers 1542 és 1543 között íródott.

Luther dallamot is szerzett az énekhez, Ambrosius milánói püspök (340—397) „Veni redemptor gentium. . .” kezdetű adventi éneke nyomán.

Az ének eredetileg 3 versszakból állt, ezt Luther halála után Justus Jonas még három versszakkal bővítette. Később is változtattak rajta, még kálvinista-ellenes élt is kapott. Legnagyobb változtatás a 2. versszakban történt, pápa-ellenessége miatt. A nürnbergiek már 1548-ban, tehát egy évvel Luther halála után, szót emeltek ellene, és akkor „megszelidítették”: az eredeti „Papst und Türcken Mord” helyébe az általános „deiner Feinde Mord” került.⁹ Ettől fogva a németországi énekeskönyvekben ez a kétféle változat élt. Pl. az 1713-ban Nürnbergben kiadott énekeskönyvben — „Singer Mund eines glaubigen Christens, das ist vollstündiges Gesangbuch der Gebet und einer Lieder so wohl Martin Luthers, als andere neuen Lehrer” — a 186. ének: „Erhalt uns Herr, beym deinen Wort und sturzt das Pabstes und Türcken Mord, die Jeseum Christum, deinen Sohn, sturzen wollen von seinem Thron”.

Luther éneke hamarosan bekerült a magyarországi protestánsok énekeskönyvébe. Először az 1566-ban Váradon megjelent, *A keresztyén gyülekezetekben való isteni ditséretetek* . . . c. gyűjteményben találkozunk vele, mint első énekkel, „Atya Isten tarts meg minket. . .” kezdettel. Fordítója valószínűleg Skaricza Máté, aki Luther „Erős várunk” c. énekét is lefordította.¹⁰ Skaricza meglehetősen szabadon költötte át az eredetit. Kihagyta mind a törököt, mind a pápát, és csak általánosságban említi az egyház ellenségeit: „Atya Isten, tarts meg minket és Szent Igédben hitünket. [. . .] Rontsd meg mi ellenségünket és minden kegyetleneket.” Utána az 1569-ben, Debrecenben kiadott *Énekeskönyv*-ben látjuk újra, a 142. szám alatt.

Az evangélikusoknál Bornemisza Péter, Detrekőn 1582-ben megjelent *Énekek három rendben* . . . c. könyvében a XXX. oldalon találjuk: „Isten tarts meg minket és szent igédben hitünket, rontsd meg ellenségeinket és minden kegyetleneket.”

A történelem furcsa fordulatai közé tartozik, hogy Luther énekét, dallamával együtt átvették a katolikusok is, mind Németországban, mind Magyarországon. Németországban 1567-ben jelent meg a *Geistliche Lieder und Psalmen, durch Johann*

Leisentritt c. könyvben. Leisentritt bautzeni püspök (1527—1586) nem véletlenül vette át Luther énekét. A német nyelv használatát sürgette a tridenti zsinaton mind a sakramentumok kiszolgáltatásánál, mind az istentiszteleten. Ezzel szinte eretnekség gyanújába került. 250 éneket tartalmazó könyve úttörő jellegű volt, a német katolikusok népi igényét akarta kielégíteni. Persze a katolikusok a szöveget átalakították, akkori kifejezéssel élve, „*contrafactumot*” csináltak belőle: az új szöveg protestánsellenes élt kapott. Ezt a címe is mutatja: „Gyermekdal, mely a szent egyetemes egyház két fő ellensége, az eretnekek és a török ellen énekelendő.” Első két sora így hangzik: „Tarts meg minket Uram a te egyházad mellett, és őrizd meg minket a szekták minden tanításától.”¹¹

A magyarországi katolikus énekeskönyvbe jóval később, 1651-ben került be. A *Cantus Catholici* c. helymegjelölés nélkül kiadott gyűjteményben a 152. lapon található, „Szent angyalok” címmel és „Úr Isten téged dicsérünk...” kezdettel; szövegében nincs hitvitázó él.

Énekelték azonban Magyarországon Luther eredeti szövegével is, ott, ahol német nyelvű énekeskönyvet használtak. Ezt bizonyítja az az érdekes felekezeti vita, amely 1595-ben Haym Kristóf, a nagykanizsai vár főkapitánya és a helyőrség tagjai között támadt.¹² Haym felhívta a lutheranus prédikátort, hogy „az egyházi énekben a pápaságot ne tegye egyenlővé a törökkel”. A prédikátor ezt azzal utasította vissza, hogy egyházi dolgokban Haymtól nem fogadhat el utasítást. Haym erre jelentette az esetet Mátyás főhercegnek (a későbbi II. Mátyás királynak). Jelentésében szószerint idézte az inkriminált ének első két sorát. „Erhalt uns Herr deinem Wort und stürtz des Papstthums und Törggen Mort.” Mátyás főhercegnek kényelmetlen volt a panasza, hiszen a német zsoldosok segítettek a török elleni harcban. De azért kemény levelet írt a német katonák vezetőjének: „Hiteles jelentést kaptam arról, hogy a német katonák prédikátora prédikációiban, tanításaiban, beszédeiben és az énekben heves és szerénytelen módon nemcsak általában és különösen a katolicizmust, hanem még a pápát is, mint az egész keresztyénség fejét támadja, átkozza és nyíltan éneklí, hogy ő a pápaságot a törökkel egyenlőnek, elveszejtendőnek tartja... Nem járja, hogy a katolikus és világi felelősséget egy prédikátor, aki a római császár kenyerét és zsoldját élvezzi, ilyen módon káromolja. Meghagyjuk hát legkomolyabban, hogy mindezeket a prédikátornak testi büntetés terhe alatt, tiltsd meg.” Hogy mi lett a vita vége, nem tudjuk, de a Németországban nyomtatott evangélikus énekeskönyveket még a 18. században is használták hazánkban.

Bizonyítja ezt, hogy 1746-ban Kemp Sándor pozsonyi kereskedő latin nyelvű Új-testamentumot, cseh nyelvű Bibliát és több német nyelvű énekeskönyvet hozatott Németországból, közöttük — a már említett — Nürnbergben kiadott „Singende Mund... und Gesang Büchel”-t. Ez utóbbiban benne volt Luther történelmi nevezettségű éneke, eredeti szöveggel. A szállítmányt a Magyar Kamara a pozsonyi vámon lefoglalta, és a könyvet véleményezésre átadta Klimó György pécsi püspöknek.

Klimó a Helytartótanács elé terjesztett jelentésében Luther ezen énekét „scandalosusnak, gonosz-istentellennek” nyilvánította. A Helytartótanács ezután az énekeskönyv egy példányát azzal a javaslattal küldte fel az uralkodónak, Mária Teréziának, hogy rendelje el a könyv elkobzását, tiltsa le esetleges újra kinyomatását és szedesse össze a magánosoknál található példányokat. Mária Terézia arra való hivatkozással, hogy „az akatholikusok ebben az énekben pogánynak mondják a római katolikus vallást és egyházat”, 1746. május 27-én kelt rendeletében megparancsolta annak elkobzását, és megtiltotta a könyv újra kinyomatását az egész Habsburg birodalom területén.¹³ Két évvel később, 1748-ban, a Stuttgartban nyomtatott német Bibliát koboztatta el a királynő, azért, mert függelékként leköszölte Luthernek ezt az énekét.¹⁴

Luther énekének is része volt abban, hogy Mária Terézia 1747. február 28-i rendeletével megszigorította a protestáns könyvek külföldről való behozatalát, a vámon lefoglalt könyvek felülvizsgálatára pedig két jezsuita censort állandósított, és megtiltotta, hogy a hazai nyomdáknak kiadásra kerülő könyveket protestáns vallású cenzorok vizsgálják felül.¹⁵

Mindezek a rendeletek nem érintették a Magyarországon nyomtatott protestáns énekeskönyveket, mert ezekben Luther éneke a „szelídített” formában jelent meg.

Luther énekének további magyarországi sorsa sok hasonlóságot mutatott a két protestáns egyházban. A 17. században fokozatosan gazdagodó evangélikus énekeskönyvekben benne volt, így az először 1743-ban megjelent *Új Zengedező Mennyei Kar*-ban. A felvilágosodás hatására kibontakozó racionalizmus azonban belekötött ebbe az énekbe is. Az „Augustana Confessiót tartó Evangelicusoknak Dunán Túl levő superintendenciája” által „alkalmas igazításokkal és némely régi ének helyett újakkal jobbitva” kiadott *Dunántúli Keresztyén Énekeskönyv* 1805-ben kihagyta Luthernek ezt az énekét. Az 1811-ben Kis János szuperintendens által szerkesztett *Nagygyőri új énekeskönyv* pedig még az „Erős várunk. . .” kezdetű Luther éneket is kihagyta. Ezt a két énekeskönyvet használták száz évig. Újat csak 1911-ben adtak ki, amelybe Payr Sándor soproni teológiai akadémiai tanár már fölvetett néhány régi éneket, köztük Luther énekét is.¹⁶

A második világháború után, az egyházak egységét kereső ökumenikus gondolat és az erősödő hitélet hatására született 1955-ben egy merőben új evangélikus énekeskönyv, amelynek „új része” fölvette a reformáció korának számos énekét, köztük Luthernek a korábbi, az addigi énekeskönyvekben nem közölt énekeit is. Ebben a „Tarts meg Uram szent ígédben. . .” az Új rész 747. sz. éneke. Az új részt a régivel egységsítette az 1983-ban kiadott, első kottás énekeskönyv, amelyben Luthernek ez az éneke a 255. számot viseli.

Hasonló volt a helyzet a református egyházban is. Az ellenreformáció próbatételei között, amikor a török mellett „ama másik főellenség” nép- és hitüldöző kegyetlenségeivel kerültek szembe, különösen népszerű volt ez az ének. Csupán annyit változtattak rajta, hogy az 1778-as debreceni énekeskönyv Luther eredeti dallama helyett a 288-as számú, „Mennyei Atyánk Úr Isten. . .” kezdetű dicséret dallamára írták át.¹⁷ Amikor azonban sorsuk kedvezőbbre fordult, az ének történelmi és politikai aktualitása megfakult; amikor pedig a felvilágosodás racionalizáló szelleme vált uralkodóvá, éneklését elhanyagolták, végül — egy évvel az 1805-ös evangélikus énekeskönyv megjelenése után — 1806-ban ki is hagyták.

Az énekeskönyv 1806. augusztus 24-én kelt „Tudósításában” azaz előszavában, Benedek Mihály, később tiszántúli püspök, ezt így okolta meg: „Eleink az Istenhez és szent vallásunkhoz való szeretettől indítván, az akkori idők és a nékik adott ajándék szerint énekeltek. [. . .] De ha a mai időben élnének, [. . .] az újítást és javítást önön maguk is szükségesnek ítélnék. [. . .] Jóllehet a hymnusok, innepi és egyébféle ditséretek száma többre mégyen negyedfélszáznál, azok között mindazáltal nehezen találtni százat, amelynek éneklése [. . .] szokásban volna. [. . .] Következésképpen harmadfélszáz csak a helyet foglalja és a könyvet drágítja. [. . .] Észrevették ezt a fogyatkozást régtől fogva ekléziáink számos tagjai és nem szűntek meg óhajtani [. . .] a feleslegeseket félretenni és újokat szerezeni.” Az újítás kezdeményezője a Tiszántúli Egyházkerület volt. Bizottságot küldött ki azzal, hogy „mind a magyarországi, mind az erdélyi reformata ekléziák énekeskönyveit megvizsgálván, azokból meghagyhatókat jegyezzenek ki”. A bizottság tagjai Fazekas István érmelléki, Gál Aladár debreceni esperes és Földvári József debreceni lelkész voltak. Ők 1804. júliusában ezt írták jelentésükben: „Meghagytunk [. . .] a magyarországi reformata

eklézsiák énekes könyvéből a himnuszok közül 3, az isteni dicsérek közül 9, az innepi énekek közül 42, az invocatiókból 9, a különféle dicsérek közül 51 darabot. Ezekon kívül, a soltár végén levő dicsérek is meghagyódnak: 9.”¹⁸ A kihagyás meglehetősen radikális volt, hiszen a zsoltárok melletti 253 énekből kihagytak 199-et. Tehát még az énekelt százat sem hagyták meg. Érdekes azonban, hogy meghagyandónak ítélték a 326. sz. alatt besorolt Luther éneket.

Az 1804. augusztus 21—22-én tartott egyetemes értekezletre a másik három református egyházkerület is beadta javaslatát. Valószínűleg ők ítélték elhagyandónak Luthernek ezt az énekét. Végül mindent összegeztek és az 1806. augusztus 24-én Pesten tartott egyetemes tanácskozáson Benedek Mihályt bízták meg azzal, hogy készítse sajtó alá az új énekeskönyvet.¹⁹ Az 1806-os énekeskönyvet, amely a felsőbb állami jóváhagyás kérése miatt csak 1813-ban jelent meg, ettől fogva több mint száz éven át, 1921-ig használták. (Egyszer revideálták csak, 1877-ben.)

A református falusi gyülekezetek azonban nem fogadták szívesen a megcsontított énekeskönyvet. Volt, ahol, ha a lelkész erőszakolta használatát, valóságos zendülés tört ki. Ennek oka nem a minden újtól való irtózás, hanem a régi, megszokott „együgyűnek” bélyegzett magyar énekek tömeges kihagyása volt.²⁰ Az 1921-es új énekeskönyv is csak ezen az úton haladt tovább és nem felelt meg a két világháború közötti lelki megújulás igényeinek. Ezért határozta el a Konvent 1943-ban, hogy gyökeresen megreformálja. A második világháború miatt azonban ez a munka csak 1946-ban indulhatott meg a Konventi Énekügyi Bizottságban. A Bizottság titkárának és az új énekeskönyv szerkesztőjének Csomasz Tóth Kálmán csurgói lelkészt, hamarosan a budapesti teológiai akadémia professzorát kérték fel.

Az 1948-as Próba-énekeskönyv előszava elmondja, hogy az „új énekeskönyv célja a református, magyar és egyetemes keresztyén voltának hangsúlyozása, ige-szerűségének és formai szintjének helyreállítása [...] E célból vettük fel a reformáció előtti himnuszok költészetét, a bontakozó népének, valamint az ambrosianus hagyományokon épült lutheri ének-reform örökségét”. A Bizottság által javasolt énekjegyzék 6. oldalán az újból felveendő énekek között találjuk Luther énekét: „Úr Isten tarts meg minket. . .” Nemcsak a Luther által szerzett három versszakot, hanem a Justus Jonas által hozzáírt további hármát is. A megvitatott anyagot 1948. március 9-én a Konvent elfogadta és még abban az évben megjelentette. Ezt használjuk ma is.

JEGYZETEK

1 Csáji Pál ref. lelkész 1954-től haláláig, 1964-ig, a Ráday Gyűjtemény munkatársa volt. Többéves munkával ő készítette el az Ágenciaiális Levéltár iratonkénti tartalom-mutatóját, valamint a Jerney-Gyűjtemény iratainak regesztáit. Tudományos érdeklődése a református egyháztörténetre irányult, főleg a 18. századra végzett alapos kutatásokat. Tanulmányai közül jelentősebbek: *A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása, 1725—1729.* (Egyháztörténet IV. 1958. 34—74.); *Jessenius György* (Uo. V. 1959. 47—75.) és *Rákóczi András* (Kálvinista Szemle, Pozsony, XXXI. 1960. 3. és 4. sz.) Hatalmas anyaggyűjtésének további részét már nem volt érkezése feldolgozni, így a Luther-ének történetére összeszedett töredékes adatait sem. Kéziratot hagyatékát a Ráday Könyvtár Kézirattára őrzi.

A Kassán élő Dr. Csáji Bertalan ny. főorvos, a Szlovákiai Református Egyház főgondnoka, kérésünkre az alábbiakban foglalta össze testvératyja életrajzi adatait:

Csáji Pál 1902. április 20-án született Nagydán (Abaúj-Torna vm.). Ugyanitt keresztelték a református templomban. Földműveszülők legidősebb gyermeke.

Elemi iskolai tanulmányai után, gimnáziumi tanulmányait Sárospatakon kezdte meg, ám az első világháború és az azt követő zavaros viszonyok miatt Rozsnyón érettségizett; teológiai tanulmányait ismét Sárospatakon végezte, kitűnő eredménnyel. Szepsiben lett káplán Kovács Béla ref. lelkipásztor mellett, akinek halála után, lelkipásztorrá választották. 1930-ban tanulmányutat tett Németországban. 1931-ben házasodott, felesége Schürger Iona Éva. Négy gyermekük született. 1945-ben Kassára került, ahol 1947-ig vallásanárként működött. 1947-ben családjával együtt áttelepítették Magyarországra. Áttelepülése után segédmunkásként dolgozott Budapesten az Elzett gyárban. 1954-ben, mint tudományos kutató, a Ráday Gyűjteményhez került. Egészségi állapota azonban fokozatosan romlott. Egy kutatóútján, Miskolcon halt meg 62 éves korában, 1964. november 16-án.

- 2 *Geystliche Lieder. Mit einer neuen Vorrhede Martin Luthers.* Leipzig, Druck Babst, 1545. (XXX. sz. ének.)
- 3 LUTHER Martin: *Werke.* 35. k. Weimar 1923. 242.
- 4 *Uo.* 241
- 5 Luther levele Justus Jonashoz, 1542. febr. 15.: *Uo.* 241.
- 6 LUTHER Martin: *Ausgewählte Werke.* Hrsg. von H. H. BORCHERDT Georg Merz. 3. Aufl. München 1950. 534.
- 7 *Uo.*
- 8 LUTHER: *Werke.* 35. k. 235.
- 9 *Uo.* 247.
- 10 Skaricza Máté (1544—1591) tervezte, hogy az összes zsoltárt magyar versekbe átkölti, de hogy mennyit fordított le, nem tudjuk. Ma csak hat zsoltárról tudjuk, hogy ő szerezte.
- 11 BAUMKER L. W.: *Das katholische deutsche Kirchenlied in seiner Singeweise.* 2. k. Freiburg i. B. 1683. 316. sz. és jegyzete. Ld. még BÖHME F. M.: *Aldeutsches Liederbuch.* 632/b sz. és jegyzete.
- 12 IVÁNYI Béla: Felekezeti vita Nagykanizsán 1595-ben. (*Református Egyház* 1956. 451—453.)
- 13 Országos Levéltár. Helytartótanácsi Lt. Helytartótanácsi ülések jegyzőkönyvei: 1746. március 22., március 29. és június 1.
- 14 *Uo.* 1748. május 24.
- 15 *Uo.* 1747. február 28.
- 16 CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés.* Bp. 1950.; RÉVÉSZ Imre: *A magyarországi református egyház közönséges énekeskönyvéről.* Debrecen 1866.; *Keresztény énekeskönyv. A Dunántúli evangélikus énekeskönyv rövidített kiadása, új résszel.* Bp. 1955.
- 17 CSOMASZ TÓTH: *I. m.* 131., 398.
- 18 A Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltára Tt. Rel. I. 4. c. 1/17.
- 19 RÉVÉSZ: *I. m.* 12—14.
- 20 A Ref. Egyház Zsinati Levéltára 2/a 315. doboz. Közigazgatási iratok, 1940—1949.

Johannes Kupezky apostolsorozatának metszetváltozatai a Ráday gyűjteményben

Johannes Kupezky festő apostolsorozatának metszetváltozata évtizedeken át a Ráday Gyűjtemény Könyvtárának abba a muzeális jellegű törzsanyagába tartozott, amelyet az egyház 1861-ben vásárolt a Ráday családtól. Mivel e metszetsorozat keménykarton kötésű és fűzött, kezdetől fogva könyvként kezelték; a katalóguscédula rövid címléírása nem jelezte részletesen, hogy mögötte képzőművészeti jelentőségű metszetlapok rejtőznek.

1949-től — Pap László akkori igazgató irányításával — a Ráday Pál és Ráday Gedeon által összegyűjtött nagyértékű könyveket szétválasztották az állomány többi részétől, s külön, új rendszerben, az eredeti 18. századi polcokra helyezve állították föl. A műemlékkönyvtár ma is így látható.

Az újjárendezés során került elő s keltett figyelmet elsősorban az a 73 darabból álló metszetanyag, melynek egy része (50 lap) a Kupezky portréfestményei után készült, ún. Vogel-Preissler mű töredéke, másik a címlappal együtt számolt 13 lapból álló apostolsorozat. Ezekon kívül van még 11 más metszetlap.¹

A metszetek minden valószínűség szerint Ráday Gedeon gyűjtéséből származnak. Alátámasztják ezt az állítást azok a levéltári iratok, gazdasági és könyvbeszerzési levelezések, amelyek a Rádayak könyvgyűjtése mellett kiemelkedő érem- és képzőművészeti vásárlásokról is beszámolnak.² Ráday Gedeon — ahogy ezt a dokumentumok mutatják — nemcsak a 18. századi magyar tudományos életnek és irodalomnak volt kiemelkedő egyénisége, de igyekezett bekapcsolódni az európai művészeti élet vérkeringésébe is. Nagyszerű példája ennek péceli kastélyépítkezése, annak belső berendezése, a falfestmények és dekoráció. Életének másik fő műve a galéria megteremtése volt. Ennek a képtárnak — sajnos csak az iratok alapján — rekonstruálható darabjai nem közönséges ízlésű és kritikájú gyűjtőről tesznek bizonyosságot: rendszeres és aggodalmas válogatásával, megrendeléseivel európai rangú gyűjteményt hozott létre. Figyelemmel kísérte az árveréseket, megbizottaitól folyamatosan informálódott, alkudott, festőket foglalkoztatott és mecénált.³

Ennek a képtárnak legjelentősebb része az ún. *Icones Eruditorum Hungarorum* volt, magába foglalva az egyetemes magyar művelődéstörténet és egyháztörténet legjelentősebb alakjainak portréit is. Saját csoportosítása szerint királyok, erdélyi fejedelmek, egyházi méltóságok, poéták és festők kaptak helyet, sokszor érmekről vagy rajzokról készített festményeken, metszeten. Hasonló megbecsülésben részesültek a legkülönbözőbb életképek, allegorikus és vallásos témájú alkotások, állat- és növényrajzok, építészeti vonatkozású metszetek. A képtárba tartozott természetesen a családi arcképcsarnok is. Ráday éremgyűjteményének egy része a Gyűjtemény mai muzeális anyagának értékei között van.⁴

A péceli kastély 1825-ben a nagy tűzvészkor leégett, elpusztult az emeleti könyvtár és galéria majdnem egészében, csupán a földszinti helyiségek, s az ott elhelyezett könyvállomány menekült meg. Megmaradtak még azok a festmények, amelyek a Ráday Gyűjtemény ma is féltett kincsei: id. Lucas Cranach Szent Katalin vértanúságát megjelenítő táblaképe (1504—1505) és a Cranach iskolából származó Bethlehemi gyermekgyilkosság című alkotás (1515 k.). Úgyszintén Mányoki Ádám portréi Ráday Pálról és feleségéről Kajali Kláráról, ez utóbbiak a Könyvtár olvasótermének a falán függenek.

A Ráday Képtárnak egy töredékes darabja Kupenzky apostolsorozatának metszet-változata. Arra, hogy mikor és honnan szerezte be Ráday Gedeon ezt és az említett Vogel-Preissler féle sorozatot, bizonyos elgazítást ad levelezése. Ebből tudjuk, hogy az 1770-es években Ráday lipcei megbízottja, Abraham Christoph Thiele, nemcsak könyveket szerzett az aukciókon, hanem képeket is szállíttatott Pécelre. Ő küldte el az 1773-as lipcei festmény- és rézmetszet-aukció katalógusát is, amiből Ráday válogatott, megjelölve a Kupezky metszeteket. Egy későbbi levélben a közvetítő érdeklődik a megvásárolt és elküldött képek sorsa felől.⁵

A Kupezky munkásságáról szóló művészettörténeti irodalomban főképpen a Vogel—Preissler-féle nagyszabású sorozatot értékelik, azok részletes felsorolásával és elemzésével. E másolatok jelentőségét abban látják, hogy sokféle kiegészítést és közvetett információt szolgáltatnak Kupenzky életművéhez, megkönnyítik a festmények azonosítását és datálását, de több olyan is van közöttük, melyek festményelőképe ismeretlen vagy elveszett. Ez a gyűjteményes kiadás 1745-ben jelent meg, de már a művész életében elkezdődött festményeinek másolása.

Amikor Kupezky 1723-ban Bécsből Nürnbergbe távozott és ott letelepedett, már nagy hírű és ünnepezt festő volt. Portréi népszerűek, s tisztelete halála (1740) után még csak fokozódott. Ez a siker és a festmények másolása sajátos módon függ össze, s ennek a további ismertetés szempontjából is fontos része van. Az első lapokat Bernard Vogel nürnbergi rézmetsző készítette, korai halála (1737) után pedig fia, J. Christophory Vogel próbálkozott folytatni a vállalkozást, kevesebb sikerrel. 1740-től két testvér, J. Martin és Valentin Daniel Preissler megvásárolták az addig előállított lemezeket, igyekeztek föllelni minél több Kupezky festményt, s végül hat egységre osztva, címlappal ellátva adták ki a 73 metszetet tartalmazó művet.⁶

A Ráday Gyűjteménynek ebből az összeállításból származó darabjai nagyrészt a B. Vogel által metszettek, az 1733., 1735., 1736. és 1737. évszámokat viselik. Ebből az is kitűnik, hogy a festő ismerhette (és helyeselte) a másolatokat, sőt képeit maga adhatta oda az átdolgozásra.

Egészen más feldolgozás azonban Johann Jacob Haidé, aki külön — a fentebb említettől függetlenül — készítette el metszeteit Kupezky apostolsorozatáról az 1740-es években Augsburgban. Ez a város az ötvösség mellett a délnémet grafika legnagyobb központja volt. Számtalan rézmetsző, rajzoló, művészeti kiadó és nyomda dolgozott itt. Európaszerte terjesztették a szentképeket, kalendáriumokat és városképeket, természettudományi illusztrációkat vagy ornamentális mintalapokat. A legnagyobb kiadóvállalatok egyes családok kezén voltak, ilyen pl. a Kilian, Ridinger vagy Clauber; az egyik leghíresebb kiadó a Haid család volt.

Johann Jacob Haid, az apostolsorozat átdolgozója, 1704-től 1767-ig élt. Amikor megismerkedett az ún. mezzotinto rézmetsző technikával, felhagyott addigi festői próbálkozásaival, s mivel e műfajban jó üzleti lehetőséget látott, kiadót és műhelyt alapított, ahol számos segédjével szinte kizárólag ezt a technikát alkalmazta. Műhelyéből több nagy széria került piacra, pl. a Bergmüller festményei után készült mezzotintók vagy az ún., „Ehrentempel der deutschen Gelehrsamkeit”, mely 47 német tu-

dós arcképét tartalmazza. Az üzemlet halála után fia, Johann Elias Haid vezette, aki még nála is nagyobb hírnévre tett szert. J. Jacob. Haid, bár a németországi 18. századi mezzotinto művészet egyik legjobb mestere, korántsem éri el korának angol vagy holland színvonalát. Az apostolosorozat nem is tartozik legismertebb munkái közé, talán minősége, de méginkább amiatt, hogy igen kevés példány maradt fenn belőle.⁷

A Ráday Gyűjteményben található metszetlapok állapota jónak mondható; annak ellenére, hogy igen érzékenyek az érintésre, a sötét-világos árnyalatok ma is bársonyos és erőteljes hatásúak. A papírnagyság egységesen 54×36 cm, ezen belül a metszeteké $40,2 \times 27,4$ cm. Minden kép alatt 4 cm-es sávban előbb az apostol neve olvasható verzális betűtípussal, majd alatta kurzív vésettől a latin nyelvű szövegek: idézetek az evangéliumokból, az apokrif iratokból és a szent atyák tanításaiból. A sáv bal alsó sarkában: Ioan Kupezky pinx., jobbról: J. J. Haid fecit et excudit A. V.⁸

Sajnos e sorozat az eredetihez képest csonka. Hiányzik az első két lap, Jézus és Mária, majd a 7. és 8., János és Fülöp apostolok ábrázolása. Az első kettőnél kivágás nyoma látszik, az utóbbiak a könyv fűzőszálainál hiányoznak. Ezen a példányon kívül — tudomásunk szerint — csak Pozsonyban a Városi Múzeumban található egy teljesebb, de szintén töredékes széria. Ebben megvan mind a tizenkét apostol, valamint József és Mária. Hiányzik viszont Pál apostol, Jézus ábrázolása pedig csak a Bernard Vogel metszete változatban — ami nem tartozik e sorozathoz — látható, 1735-ből.⁹

Minden művészi elképzeléshez és kifejezéshez szorosan kapcsolódik egy bizonyos technika, egyfajta anyag, egy előadási és megmunkálási módszer. A nagy művészet-történeti korszakok meg is teremtették sajátos műfajaikat. A 15. századtól induló grafikai kultúra (fametszet, rézmetszet, rézkarc) készítette elő a talajt a két évszázaddal később feltűnő ún. fekete modorú rézmetszet számára. A barokk kívánalmának — festőiség, plasztikusság — a hagyományos technikák nem tudtak teljes mértékben eleget tenni, hiszen a vonalasság megtörte a fény-árnyék kontrasztok finomságát, színekben való megfogalmazásra pedig teljesen alkalmatlan volt. — Ugyanakkor a grafikai eljárások egy lényeges szempontja, a sokszorosíthatóság, a barokk és később a polgárosodás korának igényeiben kiterjedt a festményekre is. Erre pedig legalkalmasabb éppen az 1640-es években felfedezett — majd rövidesen egész Európában elterjedt — fekete modorú rézmetszés volt.

A mezzotinto (fekete modor, hántoló modor, Schabkunst, Schwarzkunst, maniere noire stb.) fogalma ma már alig ismert. A modern művészetben egyre kevésbé használják: az aprólékos, festőies és hosszú időt igénybevevő eljárás nem korszerű. Inkább csak az ún. kevert technikában alkalmazzák kiegészítésül vagy alátámasztásul. Másrészt, szintén technikai okokból, a kiadás — mai fogalmak szerint — igen kevés nyomatot bír el, kb. 40—50 jó, s ugyanennyi rosszabb lap állítható elő. A művészet-történet is ritkán foglalkozott a mezzotintóval, így a történelmi összefüggések és problémák háttérben maradtak.¹⁰

A 17. század közepén, Németországban találta fel egy amatőr művész, Ludwig von Siegen (1609—1680). A katonatiszt szórakozásként a rézkarc technikáját akarta megújítani, amikor rájött a rézlap újfajta megmunkálásának lehetőségére. Ennek lényege, hogy a lap felületét szemcsézővassal, vagy ringókéssel „felborzolják”, ezek a bolyhok tartják majd meg a nyomáskor a festéket. Hántolással vagy polírozó acéllal ezután visszanyomkodják a bolyhokat ott, ahol a kép szerint világos felületeket szeretnének elérni, mindig olyan mértékben és mélységben, amilyent az árnyalat megkíván. Von Siegentől tanulta meg az új eljárást a pfalzi herceg, Ruprecht, Caspar

von Fürstenberg és Wallerand Vaillant, akiknek közvetítésével hamarosan elterjedt Hollandiában és Angliában is. Hogy ettől fogva a 19. század elejéig oly mértékben divatos technikává lett, azt részben megmagyarázza az a jellegzetessége, hogy a visszaadott kép egészen festői hatású, bársonyos: a sötét háttérből úgy bontakozik ki a forma, hogy a különböző tónusértékű szürke és fehér szinte a színek tónusát adja s így a másolatok valóban festmény benyomását keltik. A rézmetszés vonalasságával ellentétben nemcsak a vonalvezetést és a formák kontúrjait követi, de a plaszticitást is híven visszaadja.

Később e technikát kizárólag reprodukálásra használták. A mezzotinto lapok, mint „festménypótlékok” a festészet ismertetését szolgálták, a nemes- és polgárcsaládok művészetszerető tagjainak művelődési és esztétikai igényét elégítették ki. Elsősorban Angliában hódított a mezzotinto. Lakásokban, magasan az ajtók fölé akasztották ezeket a képeket, a falakon pedig díszes tapéták szolgálták a reprezentációt. A híres magán galériák még nem álltak ekkor a nagyközönség rendelkezésére, és az éppen akkoriban alapított akadémiák kiállításain is csak rövid ideig láthatták a festményeket. Ezek aztán gazdag gyűjtők képtáraiban „eltűntek a szem elől”. A képéhes embereknek — a mezzotintók által — lehetősége nyílt arra, hogy olyan gyűjteményt alakítsanak ki maguknak grafikából, amely a leghűségesebben utánozta az eredeti festményeket, megfelelő formában és megfizethető áron.

A Brit-szigeten több nagy mezzotinto-központ alakult ki, pl. Londonban és Dublinban. Voltak metszők, mint Valentin Green és Richard Earlom, akik Reynolds, Wrigh és régi mesterek (Rubens, Rembrandt) festményeit másolták, vagy mások, akik Teniers, Turner Ostade, Constable reprodukcióit adták ki.¹¹

A 18. századi német festészet nem állt azon a színvonalon, mint az angol, így a reprodukáló mesterek kevesebb olyan mintaképet találtak, melyek a képességeiket túlságosan igénybe vették volna. Ezért elsősorban az élő és népszerű művészek portréira helyeződött a hangsúly.

Mivel milliméternyinél is kisebb távolságú felborzolás révén a rézlemezek, a lekapart és elsimitott felületek nagyon érzékenyek voltak, a nyomtatás magas nyomóereje hamar elkoptatta őket. Az első 40 példány után a lapok elveszítették a részletek gazdagságát és mindenekelőtt a finom szürke árnyalatokat. Ez a szűk példányszámra szorított technikai lehetőség oda vezetett, hogy az acélmetszés felfedezése, majd a 19. századi nyomdai grafika és a fényképezés elterjedésével a mezzotinto elveszítette reprodukációs jelentőségét.

*

Kupezky apostolorozatának metszetváltozatának elemzését nehezíti, hogy az eredeti festmények jórészt ismeretlenek. Noha Safarik — az egyik legalaposabb Kupezky monográfia szerzője — a művek számbavételénél azt mondja, hogy az eredeti életnagyságú (63 × 51 cm) olajképek a bayreuthi galériában található, később a metszetek felsorolásánál már csupán Simon és András apostoloknál tudja megjegyezésként odatenni az eredeti festmények lelőhelyét.¹² Eszerint András képe Speyerben, Simoné Bayreuthban található. Újabb probléma, hogy a bayreuthi apostolábrázolás nem azonosítható egyik metszettel sem.¹³ A spreyeri darab viszont Simon ábrázolásával lenne azonos. Más — későbbi — irodalom mindkét apostol festményét Bayreuthban tudja.¹⁴

Az eredeti festmények az első életrajzíró és a metszetkiadás mecénása, J. Caspar Füssli szerint Kupezky hagyatékában voltak.¹⁵ A festő fia számára gyűjtögette össze saját — el nem adott és nem megrendelésre készült — képeit, és más festők műveit. Fia azonban még apja előtt meghalt, így ezek a hagyatékból Füsslire származ-

tak. Az életrajzíró „az apostolok és próféták” festményeit másodrangúaknak minősítette. Ugyanakkor nyomában, a későbbi Kupezky életrajzírók és művészettörténészek — minden komoly érvet és bizonyítékot mellőzve — ezeket a képeket Kupezky itáliai alkotókorszakába sorolták. Egyelőre stíluskritikai kérdések számbavétele nélkül is fölvethető, csupán a külső körülményeket vizsgálva: miképpen volt lehetséges a római vagy velencei tartózkodás alatt készült apostolábrázolások megőrzése Kupezky zaklatott, üldözéssel és meneküléssel teli élete során, 40 éven át. Vajon becsülte volna-e a mester annyira ezeket ha — mint állítják — üzleti vállalkozásként, a megélhetésért készítette, hogy bizonytalan egzisztenciája ellenére Itáliából Bécsbe, majd innen a hirtelen távozás során Nürnbergbe vigye, sőt tanulságul szándékozta fiára hagyni. Arról nem is beszélve, hogy Bécsben óriásira növekedett tekintélye ellenére ne tudta volna eladni, még akkor is, ha valóban nem a „legsikerültebb” művek lettek volna is.

Sajnos a metszet-változatokon sem az eredetiek, sem a másolatok keletkezésének időpontja nincs feltüntetve. Elfogadva Medvezky álláspontját,¹⁶ ez utóbbiak közvetlenül Kupezky halála (1740) után készültek.

*

Hogy Kupezky apostolsorozatának — és a metszetváltozatoknak — művészettörténeti jellemzését és értékelését lehessen adni, szükségesnek látszik egy rövid ikonográfiai és tipológiai áttekintés az apostolok képzőművészeti ábrázolásairól.

Az apostolábrázolásoknál a sorrend általában megegyezik az evangélium felsorolásával: Péter, András, Jakab, János, Fülöp, Bertalan, Tamás, Máté, ifj. Jakab, Taddeus Júdás, Simon és Iskariótes Júdás. (Lukács evangéliuma 6, 13—16.) Jézus mennybemenetele után a tanítványok az áruló Júdás helyett Mátyást választották — így az utolsó vacsora ábrázolásokat kivéve, ő került a helyére. Mátyást azonban sokszor felváltja Pál, akit már az ősegyház az apostolok közé számlált különös elhívása és munkálkodása miatt.

A 12 apostol együttes (egy kompozícióban belüli) ábrázolása a kezdetektől központi témája volt a keresztyén egyházi és vallásos művészetnek. Ókeresztyén szarkofágokon és mozaikokon 12 bárány vagy galamb szimbolizálja őket. A ravennai San Vitale egyik oszlopívén ott látható az apostolok mozaikképe, köralakú medálban, fiatalos szembenéző mellékképekben, nimbusszal és arany háttérrel. Az ariánus keresztlőkápolna kupolamozaikján Péter és Pál vezetésével pedig teljes alakban, a Krisztust jelképező trón felé közelednek, kezükben az égi győzelem koszorújával, fehér antik tunikába és palliumba öltözve, felsaruzott lábakkal. A császárkori gondolkodás hatásként később irattekercset fognak kezükben a mozaikokon, mint királyi (krisztusi) küldöttek vagy követek.

A középkori apostolábrázolások hangsúlyozott teológiai és dogmatikai tételeknek megfelelően alakultak. A tanítványok Jézus bizalmasai, a kijelentés földi hordozói. Kezükben könyvet tartanak vagy evangéliumi idézetet tartalmazó mondatszalogot. Mint az apostoli hitvallás ősforrásai, az előbbi mintájára ennek egyes artikulusait, kezdőmondatait hordozzák.

A templomokban szintén minden nagyobb tárgyon: oltáron, szószéken, síremléken, keresztlőkövön és kórusmellvéden megjelenítették az apostolokat. A baseli Münster reliefjén kettesével állnak a vitatkozó és evangéliumot hirdető apostolok, mint ahogy a Lukács evangéliuma (10. rész 1. vers) és az Apostolok Cselekedetei (1. rész 13. vers) leírja. Szintén az üdvtörténet vonatkozásában kapott jelentős hangsúlyt középkori képeken az úrvacsora (utolsó vacsora) jelenete. A mise alkalmával ugyanis,

amikor az eucharisztia történik, mint az úrvacsora sákramentuma szereztetésének részesei és tanúi, az apostolok tanúsága megújul.¹⁷

Elválasztva egy esemény vagy teológiai tartalom által összefogott kompozíciós egységtől, külön-külön állva, először építészeti kiegészítésként vagy szobrokban jelennek meg az apostolok a román és gótikus templomokban. Megjelenítésük azt fejezi ki, hogy ők az egyház oszlopai. Augusztinusnak a 74. zsoltárhoz írt kommentárjában olvasható a magyarázat: a tanítványok, akik megerősítik az Úr templomát (Galata levél 2. rész, 9. vers.), amit ellenségei „lángba borítottak” és „faragványait mind összetörték”. Védik az építményt, mert „oszlopokul tekintetnek”. (Oviedo, Camara Santa). Suger apát, a Saint-Denis-i templom programjának megadója nemcsak a szobor-apostolokat tekinti oszlopoknak, hanem szerinte maguk az oszlopok is jelenthetik az apostolokat. Architektonikus elemekként és díszítéseként alkalmazott apostolszoborral a barokk korszakon át egészen a 19. századig találkozunk. (Pl. S. Giovanni in Laterano, Róma). Pedig a nyugati egyházban hosszú ideig teljesen hiányzott az apostolok kultusza. Nem jelentek meg róluk külön táblaképek, mint Bizáncban, amikor a személyes attribútumok és jellemzők hangsúlyozódtak, csak akkor terjedtek el képeik a barokk templomokban és kolostorokban. Ahogy az apostolok kezdeti karaktervonásainak (haj, szakállviselet, életkor) eredete az apokrifus irodalomra és az azt megelőző szájhagyományra megy vissza, úgy a korakeresztyén irodalom az, amely életük, munkásságuk és mártírumszenvedésük feltárásával megadta a képzőművészeti feldolgozások fontos motívumát: az egyes apostolok személyes attribútumait. Az ábrázolásokban ezeketán szinte kötelezővé lett az attribútumok feltüntetése, illetve az egyes apostoloknak a kialakult típus szerinti megjelenítése.

A reneszánszban — bár az attribútumok nem változtak — feloldódtak a középkori merev ábrázolási szabályok. Az egyes arcokban szinte fiziognómiai tanulmányokat kerestek és adtak a művészek. Nagy hatással voltak e téren Leonardo Utolsó Vacsorájának apostolai. Az arckifejezések találó jellemzése mellett a heves mozdulatok, a kompozíció által tökéletesre fokozott drámai pillanat is egyéniségükben ragadja meg a tanítványokat, nem véletlen, hogy mintájául szolgáltak későbbi ún. „olasz” típusú apostolfejeknek. Dürer négy apostola egészen más felfogásban készült, de nem kisebb hatással. Az álló, súlyos alsó- és felsőruhát viselő alakok erőteljessége, szigorúsága és komolysága már a reformáció szellemét tükrözi. Bennük is ott van a mozgás dinamizmusa, de „ruharedők alá rejtve”, belső fegyelmezettséget sugallva. A gondolat és szilárd hit teszi őket idealizálás nélkül méltóságteljessé, de úgy, hogy mégis megmutatkozik egyéni temperamentumuk és jellemük.

Hogy mikor és hol kezdődött az apostolok életnagyságú, félfigurális és portrészzerű ábrázolása — ahogy ezt Kupezkynél is látjuk —, nehéz megállapítani. A legelsőek közé tartozhatott Guido Reni sorozata, aki ugyan nem minden apostolt, de a négy evangélistát, valamint Pétert, Pált, Andrást és Józsefet ábrázolta ilyen módon.¹⁸ Az ő figurái félalakok, féloldalas beállításban, arcuk profilban látszik. Kezükben könyvet tartanak, de többnyire nem ebben néznek, hanem felfelé az égbe, mintegy szózatot várva átszellemülten. Az öregedő arcokban, ráncos homlokokban erősen szenzuális megjelenítés az olasz festészet hagyományait követi. Másik, ennél ismertebb sorozat Rubens 12 apostola, amely 1603-ban készült.¹⁹ Ezek az alakok testesek, szinte hatalmasak. Az egész alak egység-kompozíciójában az arányok miatt nem emelkednek ki a fejek, mégis a laza ecsetkezelésű haj- és szakállviselet könnyít az aggastyánok „súlyosságán”, az átszellemültség misztikussága helyett bölcs, öreg, „csupa szellem” embereket láthatunk. Talán Rubensnek is tanulságul lehettek a németalföldi portrék vagy apostolképek, mert a karakterekben mintha kortársakat vett volna modellnek, bár nem realista, hanem idealizál.

A rubensi kompozíciós elképzelésnek és apostoltípusnak kialakulását Spanyolországba helyezik, azzal indokolva, hogy a retablók lehetőséget adtak az egymástól izolált festmények, így a tanítványok külön-külön sorozatszerű ábrázolására.²⁰ Greco apostolai közül a budapesti Szépművészeti Múzeumban látható András képe, 1610-ből. A kereszt gerendája testéhez simul, ami így átlósan metszi a képet és fő motívummá válik. Vonásai expresszívek, mélyebb pszichológiai tartalmat hordoznak, s a feszültséget, szenvedést a ruházat zöld és kék színén, a sárgás homlokon élesen villanó fények fokozzák. Ez már mélyebb és komorabb megfogalmazás, mint az imént említett Reni ábrázolásokon. A rubensi sorozat szolgált mintaképül van Dycknak, akinek apostolai hosszú ideig szintén csak metszetváltozatokból voltak ismertek. 1615—16 táján készültek, több változatban, üzleti vállalkozásként. (Templomok, plébániák vagy magánszemélyek rendelték meg őket.)²¹ Van Dyck, Grecohoz hasonlóan inkább spirituális mélységre törekedett. (Szt. János evangélista, Budapesti Szépművészeti Múzeum).

A felsorolásból látható, hogy az apostolszériákra a reneszánsz kortól kezdve az individualizálás, érzelmek és típusok megfogalmazására való törekvés jellemző, szemben a korábbiak sematizálásával, illetve még a 16. századnak az események és jelenetek drámaiságába ágyazott karakterizálásával is.

A spanyol retablók és az olasz apostolfejek befolyása mellett azonban fel kell figyelni egy másik vonalra is, mely hatással lehetett az új forma kialakulására és így Kupezky apostolsorozatára is.

Martin Schongauer már az 1400-as évek végén megalkotta külön-külön lapos apostol-metszetsorozatát Németországban, hatására F. V. B. mester Németalföldön, Olaszországban pedig Marcantonio Raimondi.²¹ Ezek a metszeteken még az álló alakos, földig érő palliumos, öreg apostoltípusok uralkodnak, eléggé merev előadásmódban, de egyen-egyenként, mint a templomi szobrok esetében. Nem lehetetlen, hogy a mintalapokként is szolgáló metszetek után kaptak kedvet a művészek egyénibb jellegzetességeket viselő apostolok metszésére és festésére. J. Fr. Leonhardt nürnbergi rézmetsző pl. még a 17. században is a Peter Vischer készítette Sebaldu-síremlék apostolfiguráit másolta metszetbe. A Sebaldu-sír apostolait egyébként éppen nem az olaszos érzékenység jellemzi; határozott arcélek, hosszúkás fejek, meghajló fejtartás és aszketikus testek, egy egészen más mentalitás és éleletszemlélet, ami talán Kupezkyhez is közelebb állt. Természetesen a szobrászati statikusság az átfogalmazásokban is hasonló hatású. A Lateráni bazilika apostolszobrai fülkében helyezkednek el, egy ilyen fülkében álló apostolsorozat metszetváltozata pl. Lucas Kilian 1623-ban készült műve. Még Kupezky kortársa, az augsburgi rézmetsző G. B. Goez is építészeti talpazaton álló, mezitlábás, nimbuszos, szoborszerű merevségű alakokat ábrázol sorozatában, csak a gazdag redőzetű tunika visz az ábrázolásba valamely mozgást. Csak a legkiválóbbak — Cranach és Dürer — metszetei oldottabbak, habár ezek is az álló-típust követik.²³

Johann Kupezky apostolfestményei, bár közülük csak kettő maradt fenn eredetiben, morfológiailag a Greco, Guido Reni, Rubens, van Dyck vonalba illeszthetők. Ugyanakkor nem lehet kétséges, hogy a német grafika hagyományai — melyek Nürnbergben a 18. században is elevenen éltek — hatással lehettek a festő elképzeléseire. A metszetváltozatokból — különösen azok kérdéses technikai színvonala miatt — nehéz az előbbiekkal összevetni vagy elemezni; felmerül azonban a másik kérdés is: hol foglalnak helyet e fantáziafejek Kupezky életművében.

Az életrajzok — Füssli nyomán, a korábban említett okokból — ezeket vallásos tematikájuk miatt Kupezky korai, itáliai korszakába sorolják, azzal a megjegyzéssel, hogy a későbbi alkotásoknál gyengébbek.

Tény, hogy a művész ekkor, az 1690-es években, különösen római tartózkodása alatt szolgai módon másolta az itáliai mestereket, sőt egyenesen „gyorsfestő”-ként ismerték. Önálló műve alig maradt fenn ebből az időből. Utazásai során — pl. a hosszabb velencei út alatt — Tizian, Caravaggio, Correggio, Veronese és Guido Reni voltak rá hatással, ami későbbi alkotásainak koloritjában és realiztikus törekvéseiben mérhető le. Vallásos temetikájú képet az olasz hatások ellenére alig festett (pl. a „Szentföld”, a „Szent Család”, „Az irgalmas samaritanus”), s különösen nem sokalakos, mozgalmas kompozíciókat. Felfogásban még leginkább a későbbi keletkezésű, Szent Ferencet ábrázoló festménye közelíti meg az apostolokat.

Ellentmondásos viszont éppen ezért is az apostolok készítésének idejét az itáliai korszakra helyezni. A Szent Ferenc képet már európai utazásai és Rembradt tanulmányozásának hatásaként tartják számon, ez pedig az 1710-es évek végén történt.

☒ Szinte bizonyos azonban két másik festménynek e korai időre való datálása: ezek egy fiatalkori önarckép és a Koldusok.²⁴ Ha megvizsgáljuk őket, bátortalan a kompozíció, a plasztikus érzelmi árnyalás, a személyiséget legjellemzőbb pontján megkapó kifejezés még alig tapasztalható —, pedig ez későbbi portréira nagyon jellemző lesz. Hiányzik a figurák élettelisége, elevensége. A koldusok fejtartásában és arcvonásaiban látszik ugyan a természetességre való törekvés, de erőltetettek maradnak, merevek.

Ezek mellé állítva Simon apostol ismert festményét, feltétlenül az utóbbi mutatkozik érettebb alkotásnak. A profilba állítással és a sötét háttérből kibontakozó alak törések nélküli formájával a képen szinte egy titokzatos-misztikus lény jelenik meg. Még inkább a bayreuthi András képen. Az apostol teste előtt feltartott kezek egy mozgáspillantatot kapnak el, egy ritmust. A színek, a fény villanása a homlokon és a kezeken e mozdulat drámaiságát élezzik ki.²⁵ Itt is sötét háttérből bonatkozik ki az alak, így arca a fényben majdnem durva. Két arccsontja erősen kiugrik, tekintete nyílt, tüzes de fegyelmezett. Erre a pontos fiziognómiai, pszichológiai kifejezőerőre Kupezky Itáliában még nem jutott el. Ha valóban itt készültek volna e festmények, akkor későbbi stílusa kialakulásának fontos mérföldkövei lennének. De miért nem érezhető a metszeten az olasz művészek befolyása sem, s miért nem festett itáliai típusú, pl. Guido Reni apostolfejeket? A kompozíciós megoldás különbözősége mellett tartalmi eltérés is megfigyelhető. E két apostolfejben — újra hangsúlyozva, hogy nem teljesen azonosak a metszétváltozatokkal — nem látható semmiféle „mennyeire” való idealizálás, ha ilyen van bennük, akkor az inkább a valóságnak, az emberi életnek és sorsnak a kifejezése. Ugyanakkor Kupezky a hagyományos fél vagy háromnegyed alakos kompozíció helyett az arcképet választotta, amiben a legjáratosabb volt.

A fényűzést, udvari intrikát, a versengést kerülő szerény és zárkózott mester, többek között protestáns hite miatt kényszerült elhagyni 1723-ban a császárvárost, Bécsset. Meggyőződése és ősei hite mellett élete végéig hűségesen kitartott, jóllehet vallását sohasem gyakorolta látványosan. Hogy mégis mennyire mélyen átélte és hordozta a szenvedésekkel és üldözéssel teli múlt és akkor jelen protestáns történelmét, pontosan elénk tárják ezek az apostolábrázolások. Nála az attributumok, a mártírium eszközei nemcsak jelként tűnnek fel, kiegészítőül vagy ismertetőül, mint annyi más hasonló ábrázolásban, hanem az arcok fájdalmas vonásaival egyenrangúként és magyarázatként: elválaszthatatlanul szomorú és terhes tulajdonként.

Az egyes apostolfejek metszeteit nézve — holott a mezzotinto lapok minden törekvés ellenére sem tudják pl. az András apostol festménye esetében oly döntő jelentőségű fényeffektusokat és színeket hűen követni — mindegyikükben kifejeződik egy vallo-másnak is tekinthető mondanivaló.

Péter — amint hivatásához méltó, a felirat szerint is — mozdíthatatlan egyéniség. Mégsem merev. Feltűnő, a többi apostolnál is — ami az eddig felemlített sorozatok

egyikénél sincs —, hogy Péter közelre tekint. Végig fontos eleme ez az ábrázolásnak. Maga elé néz, mintha szeme előtt játszódnék le az egész emberi történelem, s mint akinek a hatalom — melynek jelét, a kulcsot kezében fogja — nem dicsőséget, inkább szomorúságot jelent. Szánakozva néz, együttérezve az emberi nyomorúsággal, hiszen ő itt még nem a mennyei, hanem valóságos földi alak, egy sokat tapasztalt ember.

András apostol sem az égre tekint, nem vitatkozik és nem prédikál, ahogy az ikonográfiailag kötelező lenne. Átöleli keresztjét: elfogadta sorsát, és magára maradt a rá váró kínhalál gondolatával.

Az idősebbik Jakab arcán és szemében szintén szomorúság uralkodik. Nyílt tekintete és az abból sugárzó bátorság mégis „oszloppá”, erőteljes karakterré teszi.

Tamás apostol szellemi harcra készül evangéliumával kezében. Másik kezében lándzsát tart: az evangélium hirdetése és a mártírium így egyívű tartozók lesznek, egyikből következik a másik.

Bertalan elfáradt aggastyánként jelenik meg, szeme alig van nyitva, inkább már „befelé” tekint, önmagába zárkózott. Ráncai és a kés: a belsőtől már elkülönült külső jegyek beszélik sorsát. Arca és bőre tehetetlenül halott, szája vonala és a félig nyitott szem jelzi csak az életet.

Máté, ellentétben Andrással és Bertalannal, fiatal és életerős. Felvont szemöldöke, tágra nyílt szeme, beszédre mozduló szája az evangélium-hirdetőt mutatja be. Látszólag nincs benne semmi fáradság, megtörtség. De Kupezky ennél pesszimistább: a lelkes és eltökélt apostol mögött ott látja a mártírt is, ezért az egyik kezébe könyvet ad, a másikba a jólismert lándzsát helyezi. Szenvedés és halál tehát elkerülhetetlen sorsa a tanítványnak, a hit apostolának.

A fiatalabb Jakab hajviselete, szakálla, sima éles metszésű orra és arca ellentéte az aggastyánokénak. A képről egyenesen a szemlélőre néz. Leplezetlen és kemény tekintet. Az attributumként szereplő bot a vállára és feje mögé került, talán azért, hogy ezzel kifejezést nyerjen: ő még előtte áll küldetése és a munka nagy részének.

Taddeus Júdás itt egészen fiatal, szemben más ábrázolásokkal. Benne is a fiatalos lendület és fáradhatatlanság tükröződik.

Simon apostol Andráson kívül az egyetlen, aki profilban látható. Öreg ember, de még nem aggastyán. Hajában a hullámok majdnem fiatalosan lágyak. Korát meghazudtoló, már-már naív és érdeklődő tekintete: lelkesedése töretlen. Csak az arc ráncai — a munka és küzdelem természetes jegyei — mutatják, és persze a kezében tartott fűrész, hogy ő sem kerülte el, nem kerülhette el a szomorú sorsot.

Mátyás fiatal. Szakálla és haja dús, erős. Ő az egyetlen az apostolok közül, akinek arcán mosoly tűnik fel, a szemek és a száj merész és boldog bizakodás gondolatának jegyében formálódtak. Két kezét keresztben az evangéliumra helyezi, emögött, inkább a testéhez közel van a balta: mártíriumának eszköze. Az attributum, elkövetkező kínjainak és küzdelmeinek jegye a kép sarkába került; a bizakodás kifejezése a lényeges, az eljövendő sors másodrendű.

Pál apostol, ahogy Péter és a fiatalabb Jakab, kitekint a képről. Szigorú a tekintete, a hit és Isten titkai ismeretének bölcsességéből fakadó fegyelmettség sugárzik róla. Szilárdsága kérdőre vagy felelősségre von. Pál apostol ezen a képen nem vén, nem kopasz, hanem legjobb erejében levő bölcs ember.

József — a Szent Családból megmaradt egyetlen kép — idős, kopaszodó férfi. Arca harmonikus és békés. Benne nem a szenvedőt, hanem a munkában megedződött, erős, a család biztonságát szolgáló ember készségét látjuk kifejezésre jutni.

A 11 apostol és József ábrázolásaiban egy művész fantáziájában kiformalódott fejek és jellemek jutnak kifejezésre. Többnyire a nehéz küldetés, az önként vállalt küzdelem tűnik fel stigmaként a megtört fizikumokon. Ebben a kíméletlen és aligha

vonzó pesszimizmusban tulajdonképpen önmaga hitvallását, de legalábbis életszemléletét önti formába Kupezky.

Az apostolok idealizálása nem abban van, hogy az égre tekintve, mennyei szentség és tökéletesség ihleti meg őket, „szentek” a mély ülésű sötét szemek, az eltorzuló szárvonalak, a súlyos erős ráncok sokkal inkább elvonatkoztatottak. Talán az a szemlélet, amely a meggyőződéshez és hivatásához hűségesen és megalkuvások nélkül ragaszkodó ember sorsát — a szenvedést — látja csupán, teszi az apostolok arcát „sablonossá”. Az egyvágású hosszúkás fejek, éles-egyenes orrok, a haj és szakállviselet hasonló festői megoldása, főként pedig a ráncok túldramatizált sokasága patétikusan és modorosan hat. — A küzdelemmel, sikerrel és dicsőséggel, majd újabb bukással és megaláztatással teli sors Kupezky életében (és már szüleiében is) valóság volt.

Nem lehet persze tudni, hogy az eredeti festményeken is ennyire uralkodnak-e ezek a jegyek. Ismét a Szent Ferenc képre tekintve: valóban ott vannak a kemény ráncok (igaz kevésbé sűrűn), ott a vonalas fejformálás, de a festményen ezeket enyhíti és feloldja a fény-árnyék hatás. A szakáll ezért egészen laza, keze pedig nem oly darabos.

Aligha lehetne bizonyosan kimondani, hogy Kupezkyt sorozata elkészítésében üzleti-anyagi remény inspirálta-e inkább — mint korábban más hasonló korszakok festőjét²⁷ — vagy éppen ellenkezőleg: apostolai legszemélyesebb vallomásoknak tekinthetők. Minthogy élő modellek ezeknél nem szolgáltattak különös egyéni benyomásokat számára, fantáziájában sűrűsödött és nyert emberi alakot, arcot a lelkiismeret és hit szabadságáért küzdőkkel való együttérzése, vallásos érzelmei és gondolatai. Ezért hiányolják bennük a portréinál megszokott és magával ragadó derűtséget, természetességet és életszerűséget, a már-már realiztikus kifejezőerőt.

Arcképeiben általában a feltűnő és legjellemzőbb vonásokra összpontosított, másodrangú részleteket (környezet) elhanyagolva. Ezek csoportosításával születtek meg alapos és emberileg hiteles művei, melyekben mindig a belső tartalom dominált. Apostolosorozatában sem a ruhák, a mozgás vagy más részlet emelkedik ki, hanem egyedül a belső karakter, mely már nem is tulajdonságként, temperamentumként vagy érzelmként hat, hanem mint egy életszemlélet festői eszközökkel való kifejezése.

További kutatás és dokumentatív értékű adatok volnának szükségesek ahhoz, hogy stíluskritikai és tipológiai feltételezésünk bizonyosságot nyerjen, miszerint Kupezky festményei inkább az 1700-as években — bécsi vagy nürnbergi munkássága alatt — születtek, mint korábban.

JEGYZETEK

- 1 Az apostolosorozatot lefényképezte és hírt adott róla BOTTYÁN János az 1953. évi Béke Világkongresszus alkalmával. (Az Út, 1953) — a 11 más metszetlap közül 9 Mányoki Ádám festményei után készült, egy Samuel Lukás után, egy pedig ismeretlen festő és metsző munkája.
- 2 Ráday Levéltár C/64/23, Ráday Család lt. Ráday könyvbeszerzéseiről részletes tanulmányt írt SOMKUTI Gabriella: Ráday Gedeon bécsi könyvbeszerzője, Nagy Sámuel. 1730—1802. (*Magyar Könyvszemle* 1968. 145—170.)
- 3 A kastélyról, dekorációjáról és a képtárról: ZSINDELY Endre: *A péceli Ráday-kastély*. Bp. 1959.
- 4 Az éremgyűjtemény ma mintegy 3000 darabból áll, Ráday gyűjtése mellett tartalmaz két más

hagyatéki anyagot is. Mivel ezek összekeveredtek, szinte lehetetlen szétválasztani a Rádaytól származókat.

5 ZSINDELY: i. m. 12.

6 A Kupezky-irodalom eltérően határozza meg a metszetek számát. Itt a Szépművészeti Múzeum „Kupezky és kortársai” kiállítás (1954) katalógusának meghatározását adjuk — Vitatott Kupezky Bécsből Nürnbergbe való távozásának időpontja is. Autentikusnak tekinthető SCHWEMMER W.: *Nürnberger Kunst im 18. Jahrhundert*. Nürnberg 1974. 33—34. adata: 1723.

7 Ráday múzeumi leltári számuk: 81.74.1—13. K. DM.

8 A metszetek részletes leírását és fordítását az indokolja, hogy sem latin szövegük, sem magyar fordításuk nem jelent meg. SAFARIK, Eduárd: *Johannes Kupezky 1667—1740*, ugyan közli a feliratokat, de néhol tévesen, Pál és T. Júdás szövegét pedig egyáltalában nem. Hasonlóképpen hiányzik a páli szöveg Ludovít MEDVEZKY közlésében (*Grafické listy podl'a obrazov Jana Kupeckeho*. Mestskej Galérie v. Bratislave 1967. 54—55.) Ezért az alábbiakban közlöm a metszetek latin feliratának szövegét és magyar fordításukat.

1. *CÍMLAP*: Familia Sacra / exhibens imagines / SALVATORIS IESU CHRISTI / EIVSQVE PARAMENTVM ET APOSTOLORVM, / ex archetypis / Celeberrimi Pictoris / IOANNIS KYPEZKY / a diligentissimo eius discipulo / IO. CASP. FYESSLINO / Suppeditatae aereque expressae / a / IOANNE IACOBO HAIDIO / Pictore et Chalcographo Augustano. — A szent család, mely bemutatja a Megváltó Jézus Krisztusnak, szüleinek és az apostoloknak képeit, a nagyhírű festő Joannes Kupezky eredetiíjéből rendelkezésre bocsátva legszorgalmasabb tanítványa Jo. Gaspar Fysslilus részéről, s rézbe metszve Joannes Jacobus Haidius augsburgi festő és rézmetsző által.

2. *S. IOSEPHVS*. Licet nihil haberet, cum Salvatoris secundum carnem origine commune, certa tamen providentiae ratione loco patris est habitus. S. Epiphan. adv. haer. 1. II. — Jóllehet a Megváltó származásához test szerint semmi köze, a gondviselés bizonyos döntése folytán apja gyanánt tekintik.

3. *S. PETRUS*. Huic germanum suum Filium pater indicat, et beatus idcirco dicitur, et ille ædî rursus Spiritum S. patefecit, sic enim ei, qui inter Apostolos primus esset, consentaneum erat, solidae inquam illi petrae S. Epiph. in Ancor. T. II. — Az Atya neki jelenti meg édes Fiát, és ezért boldognak mondatik, ő maga viszont a Szent Lelket teszi nyilvánvalóvá, mert így volt ez illő öhozzá, ti. ama szilárd kősziklához, aki az apostolok között első volt.

4. *S. ANDREAS*. Sacra tuba, primus Apostolorum foetus, prima ecclesiae columna, ante Petrum petra, fundamenti fundamentum, initii primitiae, vocans antequam vocaretur, Hesyeh. presb. apud Phot. cod. 269. — Szent kürt, az apostolok első csirája, az egyház első oszlopa, Péter előtt kőszikla, az alapnak is alapja, a kezdet zsengeje, elhívó, mielőtt elhívatnák.

5. *S. IACOBVS MAIOR*. Boanerges vocatus a domino, siquidem divina eius praedicatione magnum et illustrem sonum per terrarum orbem erat data S. Theophyl. ad Marc. III. — Az Úr a „mennydörgés fiának” nevezte, mint akinek Isten által sugallott prédikációja nagy és kitűnő hangot volt adandó az egész földkerekségen.

6. *S. BARTHOLOMAEVS*. Quis non optaret, ut lucerna tantae claritatis nequamquam sub modio lateret, sed supra candelabrum poneretur, et omnibus, qui in domo ecclesiae sunt luceret. S. Rup. Tuit in IO. I. — Ki ne kívánná, hogy ilyen tiszta fényű mécses semmiképpen se rejtőzzék a véka alatt, hanem gyertyatartóba tétessek s adjon világosságot mindazoknak, akik az egyházban vannak.

7. *S. THOMAS*. Qui cum Christo in Bethaniam ire non audebat, sine eo postea solus terrarum orbem peragravit, et in mediis populis inclamantibus et mortem minitantibus intrepidus versatus est. S. Chrysost. in. Io. XI. — Ő, aki nem mert Krisztussal Bethániába menni, később nélkül, egyedül járta be a földkerekséget és a reá üvöltöző és őt halállal fenyegető népek között rettenthetlenül munkálkodott.

8. *S. MATTHAEVS*. Non divitiae, quae alios perdunt; eum impederunt, non affectus erga suos detinuit: videbat autem et ipsum Deum absconditum obtentu corporis. Vit. Matth. vet. — Sem a gazdagság — mely másokat romlásba visz — nem akadályozta meg, sem az övéi iránti érzelmei nem tartották vissza, mert meglátta magát az Istent is az emberi test leplében.

9. *S. IACOBVS MINOR*. Tu primus cyatho primus tu pane litasti, Tu justus, tu sanctus eras, cognomina turbae Haec tibi tradiderant. Mant. fast. L. V. — Te áldoztal elsőként a pohárral, te a kenyérral, te igaz, te szent voltál, a tömegek ezeket a mellékneveket adták neked.

10. *S. IUDAS THADDAEUS*. Scriptor paucorum versuum, at plenus efficacibus verbis gratiae coelestis. Orig. in Matth. XIII. — Kevés vers írója, de amit leírt tele a mennyei kegyelem hatékony ígérel.

11. *S. SIMON*. Zelotae nomen meruit, tum propter Zelum erga magistrum, tum propter accuratum evangelicae, vitae cultum. Niceph. H. E. I. II. c. 40. — Kérdemelte a zélóta (buzgó) nevet, mind a Mester iránti buzgósága, mind pedig az evangéliumnak pontosan megfelelő életmódja miatt.

12. S. MATTHIAS. Deus te lumine fuso Coelitus et Radii circum tua tempora missis Illustravit et hoc dignum monstravit honore. Mantuan. fast. I. II. — Isten fényt hintve a mennyből megvilágított téged sugarakat küldve a halántékaid köré és ezzel megmutatta: méltó vagy a tiszteletre.
13. S. PAVLVS. Apprehendit eum, arcanoque splendore circumfudit Dominus, coelestis et verus rex, eumque voce sua dignatus in faciem percussit, atque ut servum liberavit. S. Macar. hom. XLIV. — Megragadta s elöntötte titokzatos ragyogással őt az Úr, az égi és igaz király, szavaira méltatva őt, arcul ütötte és mint rabszolgát felszabadította. (Itt mondok köszönetet a szövegek leírásában és lefordításában nyújtott segítségükért Benda Kálmánnak, Kenéz Győzőnek és Ritoók Zsigmondnak.)
- 9 Hiányzik a sorozat a Szépművészeti Múzeum metszettárából, a nürnbergi és a berlini Kupferstichkabinettből is. Tudomásom szerint Magyarországon sem található másutt ilyen egységben.
- 10 A mezzotinto főbb irodalma: LEISCHING Julius: *Schabkunst. (Ihre Technik und ihre Hauptwerken...)* Wien 1913.; *Englische Schabkunstblätter (aus dem Besitz der Kunsthalle zu Kiel)*. 1979.; SCHLICK J.: *Mezzotints from the Metropolitan Museum of Art*. New York 1968.
- 11 Az angol mezzotinto készítőik közül jelentősek voltak Richard Tompson (+1693), John Smith (1652—1742), John Dixon (1720—1804). Jellemző, hogy ebben az országban olyan nehéz témákat is átdolgoztak, mint egy sokalakos zsánerjelenet vagy aprólékos virágcsendélet. A hollandok közül Abraham Blooteling emelkedik ki (1640—1690). Ausztriában, Bécsben J. Gottfried Haid dolgozott a legtöbbet. Lapjait többezerre becsülik, legnagyobb gyűjtemény belőlük Coburgban van.
- 12 SAFARIK: i. m. 73. l. 32—43. sz.
- 13 SAFARIK: i. m. 194., 195. s köv. 1. A XX. illusztráció és egy 1980-ban a helyszínen készített amatőr fotó alapján.
- 14 PL. MEDVEZKY: i. m.
- 15 Caspar FÜSSLI megjegyzéseit közli SAFARIK: i. m. 241. s köv. 1.
- 16 MEDVEZKY: i. m. 54. s köv. 1.
- 17 Az apostolok tipológiájában rendkívüli jelentősége van a 12-es számnak. A Jelenések Könyve 21. rész 12—14. vers leírása szerint ugyanis a mennyei Jeruzsálemnek 12 kapuja, a kapukon 12 angyal és 12 felirat van, az Izrael tizenkét törzsének neve. „És a város kőfalának tizenkét alapja, azokon a Bárány 12 apostolának nevei...” Ezért vannak ott az apostolok az Utolsó Ítélet ábrázolásainál is, máskor az apokaliptikus állatszimbólumokban. A Máté evangéliuma (19. rész, 28. vers) szerint is: „... amikor az embernek fia beül az ő dicsőségének királyi székébe, ti is beültök majd a tizenkét királyi székbe és ítéletek az Izrael tizenkét nemzetségét.” — Az Újszövetségi 12-es számmisztikának természetesen megvannak az őszövetségi alapjai és vonatkozásai. (Lexicon der christlichen Ikonographie. Hrg. von: KIRSCHBAUM, Rom. Freiburg, Basel, Wien 1968.)
- 18 L'opera Completa di Guido RENI. Kiadta: Cesare GARBOLI, Milano 1971. 111. l.
- 19 GLÜCK R.: *Rubens, van Dyck und ihr Kreis*, Wien 1933.
- 20 Uo. 296. l.
- 21 The illustrated Bartsch 14. kk. New York 1978.
- 22 Germanisches Nationalmuseum, Kupferstichkabinett — K. 1739—1750. J. Fr. Leonhardt metszetsorozata. — Lucas Kiliané: L. 13 414—13 428, G. B. Goezé: K. 10 867—10 871.
- 23 SCHADE Werner: *Die Malerfamilie Cranach*. Dreasden 1974. 78—79. illusztráció és LÜDECKE Heinz: *Albrecht Dürer*. Budapest 1978. 123—124. illusztráció.
- 24 SAFARIK: i. m. III. és IV. illusztráció és a Szépművészeti Múzeum katalógusa 14. l. 2. sz. illusztráció.
- 25 A 16. sz. jegyzetben említett foto alapján.
- 26 József az ábrázolásokon általában idős, szakállas férfiként jelenik meg. A reneszánsztól kezdve fiatalabb. Attributumként — mint itt is — liliumot tart kezében, vagy ágat, annak jeléül, hogy már idős volt, amikor Mária férjéül választatott, és hogy a Dávid nemzetségéből minden meg nem házasodott férfinak gallyat kellett vinnie a templomba. Mint ahogyan „Áron vesszeje kivrágzott”, úgy virágzik József is.
- 27 Érdekes összehasonlítást lehetne végezni pl. J. B. Piazzetta (1682—1754) apostolsorozatával (szintén mezzotintóban), melyet Johann Lorenz Haid, Jacob Haid fiatalabb testvére (1702—1750) metszett. Ez a mű a 18. században Európa-szerte közzismert és kedvelt volt. Egy példánya a Debreceni Református Egyházkerületi Múzeumban is megtalálható.

Adatok az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakulásához

(A Kolozsvári Közlöny hírei)

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1859. évi megalakulásának körülményeit a történeti irodalom már régebben tisztázta.¹ Az alábbiakban a Kolozsvári Közlöny híradásai nyomán csupán néhány kiegészítő adatot közlünk.

Az 1850-es évek első felében Erdély szellemi életét megbénította a bécsi udvar megtorló és reakciós politikája. A cenzúra, a politikai nyomás az erőszakos germanizálás következtében elnémult a magyarnyelvű szépirodalom, az időszaki sajtó, a nemzeti könyvkiadás, sorvadozott a magyar közoktatás, közművelődés és a művészeti élet.

A kulturális élet és a nemzeti művelődés hanyatlása az 1850-es évek közepéig tartott. 1856-ban már enyhült a cenzúra nyomása: megjelenhetett a Kolozsvári Közlöny is. 1856 őszétől kezdve az erdélyi magyarnyelvű szépirodalom, a tudományos élet, a közművelődés, a periodikus irodalom, majd a különböző művészeti ágakat újbóli lassú, majd egyre gyorsuló fejlődésének lehetünk tanúi.

Az abszolutizmus éveinek legjelentősebb kulturális eseménye Erdélyben az Erdélyi Múzeum-Egyesület létrejötte, illetve az Erdélyi Nemzeti Múzeum megalapítása volt.

Már korábban — még a szabadságharcot megelőző években — felmerült az igény, hogy a magyar főváros Nemzeti Múzeumának mintájára Erdélyben is hozzanak létre egy nemzeti közgyűjteményt, amely az Erdélyben fellelhető legjelentősebb régészeti és tárgyi emlékeket, valamint írásos dokumentumokat gyűjtse és őrizze.

A gondolat — ahogy ez közismert — még az 1840-es évek elején megszületett. 1841 novemberétől 1843 februárjáig Kolozsvárott ülésezett az erdélyi országgyűlés. Az 1842. június 21-én tartott 76. ülésen olvasták fel gróf Kemény József és gróf Kemény Sámuel írásbeli ajánlatát, amelyben javaslatot tettek „erdélyi országos nemzeti múzeum létrehozása tárgyában”.² Közös levelükben felhívták a figyelmet egy ilyen intézmény fontosságára és művelődéspolitikai jelentőségére, ugyanakkor könyvtárunk gazdag gyűjteményét, valamint a tulajdonukban levő értékes régészeti és ásványi leletanyagot felajánlották a múzeum javára.³

1842. december 23-i ülésén a kolozsvári országgyűlés határozatot hozott az erdélyi országos múzeum megépítésére. A küldöttek ugyanakkor elhatározták, hogy a múzeum ügyében törvényjavaslatot terjesztenek fel az uralkodóhoz.⁴ 1843. január 3-án, illetve január 7-én az országgyűlési küldöttek kilenc főnyi testületet választottak; tagjai: Kemény József, Kemény Sámuel mellett más főnemesek és tudósok voltak. A múzeum ügyét erre a testületre bízták.⁵

Évekig semmi sem történt, 1848-tól pedig előbb a szabadságharc, majd az elnyomatás akadályozta a határozat megvalósítását. Kemény József gróf halála, 1855 szeptembere után azonban — (mivel a gróf könyvgyűjteményét, oklevél- és kézirat-

anyagát, régészeti tárgyait a megalapítandó Erdélyi Múzeumra hagyta) —, ismét előtérbe került, és egyre sürgetőbbé vált a múzeum ügyének rendezése.⁶

Az első lépést Dózsa Dániel, a neves erdélyi publicista tette meg, aki a Magyar Sajtó című folyóirat hasábjain sürgette egy „Tudományos Egylet” felállítását.⁷ Vass József kegyesrendi pap, Erdély egyik legjelentősebb történésze ugyancsak a Magyar Sajtóban már egy „Erdélyi Múzeum”-ról beszélt. A múzeumra támaszkodva kell azután megalakítani az „Erdélyi Történet-Irodalmi Egylet”-et.⁸

Toldy Ferenc folytatta ezt a gondolatort: létre kell hozni Erdélyben egy múzeumot és egy tudományos egyletet is.⁹ Az elgondolást gróf Mikó Imre vitte tovább, 1856-tól ő karolta fel a létrehozandó közgyűjtemény ügyét. A Kolozsvári Közlöny kulturális melléklapjában, az Erdélyi Múzeumban fejtegette, hogy miként lehetne az ügyet újból napirendre tűzni, és hogyan lehetne megindítani a közadakozást, amely alapját képezné a gyűjteménynek.¹⁰

1856 őszén Mikó Imre Bécsbe utazott, hogy a múzeum ügyéről tárgyaljon az uralkodóval, illetve a császári kormány tagjaival. Bach belügyminiszter, illetve Thun vallás- és közoktatásügyi miniszter azonban adminisztratív feltételekhez kötötte a múzeum-egylet engedélyezését. Azt kívánták, hogy az alapszabályokat részletesen dolgozzák ki, előzetesen mutassák be a gyűjteményt, és jelöljék meg az alapítvány pénzüsségét. A kormány ezzel hátráltatni akarta a szervezet létrehozását. Így Mikó csak nagyon kevés eredménnyel térhetett vissza Kolozsvárra.¹¹

Mikó Imre határozott fellépése és kiállása az Erdélyi Múzeum ügyében nagy hatással volt az egész erdélyi közvéleményre, visszhangra talált a legjelentősebb tudósok, értelmiségiek, hazafias érzelmű főnemesek és közéleti személyiségek körében. Hamarosan jelentkeztek a múzeumi gyűjtemény első adományozói. Torma Károly, a kor egyik legjelentősebb Erdélyben élő történésze és régésze felajánlotta régi pénz- és éremgyűjteményét, valamint történeti tárgyú szakkönyveit a létesítendő múzeum javára.¹² 1856 augusztusában gróf Korniss Ferenc és Száva Farkas, a marosvásárhelyi kollégium professzora ajánlotta fel gazdag gyűjteményét a létrehozandó intézménynek. Ez az anyag könyvekből, kéziratokból, valamint érmekből és régi pénzekből állott, de tartalmazott ásványi leleteket is. Az ajándékokért Vass József mondott köszönetet a Kolozsvári Közlöny szerkesztőbizottsága nevében.¹³ A múzeum gyűjteményének alapját azonban Kemény József górf hagyatéka, illetve gróf Kemény Sámuel kézirat- és könyvajándéka képezte.

1856 december elején adta hírül a Kolozsvári Közlöny, hogy a kormány engedélyezte az Erdélyi Múzeum-Egylet működését, és megerősítette a szervezet alapszabályait. A rövid híradás azt is közölte, hogy az egylet élén gróf Mikó Imre fog állani.¹⁴ Ettől kezdve Mikó Imre gyakran hallatta hangját a Kolozsvári Közlöny hasábjain. Cikkeiben mindenekelőtt azt hangsúlyozta, hogy az Erdélyi Múzeum nem állami, hanem társadalmi kezdeményezésre, társadalmi adakozásból jön létre, s az erdélyi magyar társadalom tulajdonát képezi. Feladata nemcsak az erdélyi múlt emlékeinek, írásos följegyzéseknek és tárgyi emlékeknek a begyűjtése és őrzése, hanem az erdélyi magyar kultúra fejlesztése és erősítése. Rendeltetése egyszerre tudományos és művelődéspolitikai. Ezért fordul a társadalom egészéhez: adományaival segítse a Múzeum minél előbbi létrejöttét. A megajánlási íveket azzal ajánlja mindenki figyelmébe és jóindulatába, hogy az új intézmény megalapozása Erdély művelődési életének egyik legjelentősebb eseménye.¹⁵

Közben Erdély császári-királyi kormányzója, Schwarzenberg herceg engedélyezte, hogy a Kemény József által a Múzeumnak ajándékozott gyűjteményt az elhunyt gróf kastélyából, Gerendről szállítsák Kolozsvárra és a majdani múzeumban helyezték el.¹⁶

Az Erdélyi Múzeum felállításának ügye megmozgatta az erdélyi magyar társadalmat, s mind többen ragadtak tollat, hogy a Kolozsvári Közlönyben állást foglaljanak mellette. Külön kiemeljük Nagy Miklósnak, a későbbi híres újságírónak — akkor még csak gimnazista diák — gyakorlati észjárásra valló cikkét.¹⁷ Ebben az anyagiak fontosságára hívta fel a figyelmet, és azt indítványozta, hogy az erdélyi városok és községek költségvetésükben bizonyos összeget biztosítsanak a létrehozandó gyűjtemény számára. A római kori és általában a régészeti emlékek mellett fontosnak tartotta egy képzőművészeti gyűjtemény létrehozását is. A bányászok gyűjtsék a szép kőzeteket és ásványokat, a vadászok és a botanikusok pedig a növényeket. Szorgalmazta, a már begyűlt anyag mielőbbi feldolgozását, hogy az tanulmányozható legyen.¹⁸

1857 januárjától kezdve a Kolozsvári Közlöny rendszeresen közli az ajándékozó személyek, intézmények és testületek nevét, akár pénzzel, akár írásos vagy tárgyi adománnyal járultak hozzá a múzeum gyűjteményének fejlesztéséhez. Mindig közölték az ajándék pénzösszegét, illetve a felajánlott tárgyak, iratok, könyvek summás jellemzését.¹⁹

Az Erdélyi Múzeum létrehozásának fontosságát tehát az erdélyi magyar társadalom egésze szívügyének tekintette. A főurak, a történelmi családok mellett megmozdult a polgárság is. A városokban bálákat, hangversenyeket, jótékonycélú összejöveteleket, műkedvelő előadásokat rendeztek, hogy a befolyt pénzösszegeket a létrehozandó közgyűjtemény javára ajánlják fel.²⁰

Mikó Imre 1857 április elején a Kolozsvári Közlönyben adta tudtul, hogy 1857. május 3-ára — az uralkodó jóváhagyásával — összehívja az Erdélyi Múzeum-Egylet alakuló közgyűlését.²¹ A közgyűlés összehívására vonatkozó hírt az erdélyi németnyelvű időszaki kiadványok is átvették —, ami mutatja az ügy jelentőségét össz-erdélyi vonatkozásban is. A közgyűlés napján az erdélyi magyar liberális politikai irányzat egyik vezéralakja, Dózsa Dániel üdvözölte a megalakuló testületet a Kolozsvári Közlöny hasábjain. Hangsúlyozta az egylet jelentőségét és további adakozásra, a közgyűjtemény ügyének önzetlen támogatására szólította fel Erdély lakosságát.²²

Az alakuló közgyűlésen a megnyitó beszédet Mikó Imre mondotta. Elismerően nyilatkozott arról, hogy a múzeum alapításának és létrehozásának célját sokan magukévá tették, és tanúbizonyságot tettek áldozatkészségükről. Ismételten hangsúlyozta a szervezet kulturális jelentőségét, s aláhúzta, hogy Erdélynek szüksége van egy nemzeti közgyűjteményre, múzeumra, mely összegyűjti és megőrzi az erdélyi magyarság kultúrkincseit. Örömet fejezte ki, hogy az erdélyi magyar társadalom megértette a múzeum létrehozásának jelentőségét, és már eddig is komoly áldozatkészségről tett tanúbizonyságot. Szükség van azonban a további támogatásra is. Hangsúlyozta az egész erdélyi közvélemény azon óhaját, hogy a múzeum Kolozsvárott legyen. Az intézmény a magyar nyelvet használja szervezeti és igazgatási nyelvként és „országos” címet viseljen. Beszédét azzal fejezte be, hogy a múzeum a magyar kultúra emlékeit gyűjti elsősorban, de nyitva áll az Erdélyben élő németek és románok számára is.²³

A közgyűlés végleges formába öntötte a társulat alapszabályait, majd a 383 jelenlevő tag titkos szavazattal egyhangúlag úgy döntött, hogy az Egyesület hivatalos nyelve a magyar legyen.²⁴ Megválasztották a Múzeum-Egylet bizottságának tagjait. A háromnapos gyűlést gróf Teleki Domokos ünnepi beszéde zárta be.

A közgyűlés után már gyorsabban zajlottak az események. 1857 augusztusában a Kemény-gyűjteményt Gerendről Kolozsvárra szállították. Az értékes nyagot Gyergyai Ferenc, Kolozsvár város tanácsosa és Mike Sándor, korábban (és 1861-től újra) főkormányászéki levéltáros vette át 1857. augusztus 26-án. A gyűjteményt már az Erdélyi Múzeum jövődöbéli épületében helyezték el.²⁵

1857. szeptember 18-án a Múzeum-Egylet választmánya (Mikó Imre gr., Bedeus József br., Zeyk Károly, Nagy Elek, Vass József, Nagy Péter, Kriza János és Finály Henrik) gyűlést tartott, majd néhány nappal ezután Mikó Imre ismét Bécsbe utazott, hogy kieszközölje az uralkodótól az alapszabályok megerősítését.²⁶ Utazása azonban sikertelen volt, a császárral nem találkozhatott, csak az osztrák kormány néhány tagjával, akikkel azonban nem tudott megegyezni.²⁷ 1857 októberében Mikó ismét tárgyalta Leon Thun osztrák vallás- és közoktatási miniszterrel az Erdélyi Múzeum-Egylet alapszabályainak megerősítéséről, ezúttal eredménnyel. A miniszter megígérte, hogy az uralkodónál támogatja az erdélyi közgyűjtemény alapszabályainak megerősítését.²⁸

Dózsa Dániel 1858 legelején a Kolozsvári Közlöny hasábjain közölt újrólévi cikkében már azt a reményét fejezte ki, hogy az év folyamán a múzeumi alapszabályok megkapják az uralkodói megerősítést.²⁹

1858 februárjában gróf Mikó Imre felajánlotta kolozsvári palotáját az Erdélyi Múzeum céljaira. A hírt ő maga közölte a Kolozsvári Közlöny hasábjain, kifejezve reményét, hogy az uralkodói engedély hamarosan megérkezik.³⁰

A remények azonban nem valósultak meg. Egy év múlva, 1859 januárjában, újrólévi cikkében Dózsa Dániel szomorúan állapította meg, hogy az engedély még mindig késett.³¹

A Múzeum-Egylet alapszabályait Ferenc József császár 1859. szeptember 8-án erősítette meg.³² Az 1859. november 23-án tartott ünnepi gyűlésen hivatalosan megalakult az Erdélyi Nemzeti Múzeum. A közgyűlés, a Magyar Tudományos Akadémia küldöttségének jelenlétében megválasztotta az Erdélyi Múzeum vezető tisztségviselőit. Az intézmény elnöke gróf Mikó Imre lett. Múzeumi őrré az ismert polihisztor — ekkor a kolozsvári református kollégium tanárát — Brassai Sámuel választották, könyvtárosnak pedig Szabó Károlyt, a nagykőrösi református gimnázium tanárát hívták meg, akik mindketten a Magyar Tudományos Akadémia tagjai voltak. Ezzel megindult az Erdélyi Múzeum-Egylet és az Erdélyi Nemzeti Múzeum működése. Néhány év alatt a két intézmény az erdélyi magyar művelődés központjává vált.

JEGYZETEK

- 1 ÜRMÖSSY Lajos: *Tizenhét év Erdély történetéből. 1849. július 19.—1866. április 17.* I—II. Temesvár 1887—1894. — A kérdés általános irodalmára ld. KELEMEN Lajos: *Törekvések az Erdélyi Múzeum alapítására. Erdélyi Múzeum* 1919. 353—375.; ERDÉLYI Pál (szerk.): *Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egylet félszázados ünnepére.* Kolozsvár 1909. 5—79. (KELEMEN Lajos tanulmánya); SZABÓ T. Attila: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története és feladatai.* Kolozsvár 1942.
- 2 *Beszédvár záratékel az 1841/42-dik országgyűlési jegyzőkönyvhöz.* Szerk. HAJNIK Károly. III. k. Kolozsvár 498.; SZABÓ T. Attila: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története,* i. m. 15—18.
- 3 *Az Erdélyi Nagyfejedelemség 's hozzá vissza kapcsolt részek három nemes nemzeteiből álló rendjeinek Kolozsvár szabad királyi városában 1841-ik év november 15-ik napján kezdődött ország-gyűlésökről készített jegyzőkönyv.* Kolozsvár 1841. 330—331.
- 4 Uo. 555—559.
- 5 Uo. 571—572.
- 6 ÜRMÖSSY Lajos: i. m. I. k. 207.
- 7 DÓZSA Dániel: *Erdélyi Tudományos Egylet. Magyar Sajtó* 1855. november 24., 27., 28., a „Magyarországi ügyek” című rovatban.
- 8 VASS József: *Magyar N[emzeti] Múzeum Kolozsvárott. Magyar Sajtó* 1855. december 14. sz. 17., 22.; a „Magyarországi ügyek c. rovatban.

- 9 TOLDY Ferenc: Erdélyi Nemzeti Múzeum és Erdélyi Magyar Tudományos Egyesület. *Magyar Sajtó* 1856. január 29., a „Magyarországi ügyek” című rovatban.
- 10 GR. MIKÓ Imre: Erdélyi Múzeum-Egyesület. *Erdélyi Múzeum*. 1856. 1. sz. 1—5., 2. sz. 9—16.
- 11 ÜRMÖSSY Lajos: i. m. 152.
- 12 Uo. 150.
- 13 KORNISS Ferenc gr.—SZÁVA Farkas: Kolozsvári Múzeumunk. *Kolozsvári Közlöny* 1856. október 22. sz. 26., a „Tárca” rovatban. — VASS József: Válasz Gróf Korniss Ferenc és Száva Farkas uraknak. Uo.
- 14 Uo. 1856. december 3. sz. 74., a „Lapszemle” rovatban.
- 15 MIKÓ Imre cikke: Uo. 1856. december 17. sz. 91—92., Mikó Imrének és a kolozsvári jogakadémiai tanárának, Berde Áronnak közösen írt vezércikke. uo. 1856. december 6. sz. 77.
- 16 Uo. 1856. december 13. sz. 88., az „Apró hírek” című rovatban.
- 17 NAGY Miklós (1840—1907) jogász, újságíró és lapszerkesztő, 1867-től a Vasárnapi Újság és a Politika Újdonságok szerkesztője.
- 18 NAGY Miklós: Tegyük mindnyájan valamit az erdélyi múzeumért. *Kolozsvári Közlöny* 1856. december 24. sz. 102.
- 19 Az első ilyen jellegű tudósítás: Közlemény az erdélyi múzeum-egyleti ajánlatok iránt. Uo. 1857. január 4. sz. 115.
- 20 Pl. a *Kolozsvári Közlöny* 1857. március 15. sz. 198. közölte, hogy a Tusnádon rendezett bál bevételét, 100 forintot a Múzeum javára ajánlották fel.
- 21 MIKÓ Imre: Értesítés az Erdélyi Múzeum-Egylet ügyében. Uo. 1857. április 5. sz. 221.
- 22 DÓZSA Dániel: A gyűlés napja. Uo. 1857. május 3. sz. 263—264.
- 23 A Múzeum-Egylet gyűlése. Uo. 1857. május 5. sz. 267—269.
- 24 Ld. SZABÓ T. Attila: i. m. 26—27.
- 25 *Kolozsvári Közlöny* 1857. augusztus 30. sz. 465., a „Kolozsvári napló” című rovatban.
- 26 Uo. 1857. szeptember 22. sz. 501
- 27 ÜRMÖSSY Lajos: i. m. 165—166.
- 28 *Kolozsvári Közlöny* 1857. november 1. sz. 57., a „Kolozsvári napló” című rovatban.
- 29 DÓZSA Dániel: Boldog új esztendő! Uo. 1858. január 3. sz. 1.
- 30 Uo. 1858. február 28. sz. 67—68.
- 31 DÓZSA Dániel: Új esztendő. Uo. 1859. január 2. sz. 1—2.
- 32 ÜRMÖSSY Lajos: i. m. 201.

A Magyar Református Egyház pecséthasználata

A magyar szfragisztikán belül önálló egységet alkot és jelentős helyet foglal el a református pecséttan. Anyagát tekintve egységes, holott kiterjed a történeti Magyarország közel háromezer egyházközségére. A 19. század harmincas éveiben az ekléziák majd mindegyike vésetett pecsétnyomót.

Ennek az anyagnak tudományos rendszerezése, feldolgozása és publikálása több szempontból is hasznos. A pecsétek — szfragisztikai jelentőségük mellett — a magyar művelődéstörténetnek, a református egyház múltjának beszédes emlékei, és a helytörténeti kutatásnak is fontos forrásai.

Azt, hogy a pecséttan a protestáns egyháztörténet és egyházi művészet jelentős segéd tudománya lehet, már korábban felismerték. Szeremlei Samu a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap és az Archeológiai Értesítő hasábjain 1871-ben felhívással fordult a lelképásztorokhoz, főiskolák és tudományos intézmények vezetőihez: küldjenek számára pecsétlenyomatokat. Azt kérte, hogy erős papíron, lehetőleg finom pecsétviasszal, a pecsétnyomó megnedvesítése nélkül, teljes lenyomatot készítsenek. Ha lehet, akkor mellékeljék a pecsét történetére vonatkozó adatokat. Ahogy írta, olyan pecsétekre gondol, amelyek régiségüknél, köriratuknál sajátos alakjuknál vagy egyéb történeti, helyi vonatkozásuknál fogva, tudományos értékűek.¹ Szeremlei azt ígérte, hogy ismereteiről és eredményeiről mihamarább be fog számolni, ezt azonban nem történt meg, legalábbis nem akadtunk nyomára.

Szeremlei kezdeményezése után két emberöltő elteltével, az 1950-es években indult el a református egyházi pecsétek nagyobb szabású gyűjtése. Az egyházkerületi múzeumokban és levéltárakban ekkor jönnek létre a mai pecsétgyűjtemények magvai. Ekkor kezdődik el a tudományos feldolgozás, illetve rendszerezés is.

Az Út című református hetilapból értesülünk Nagy Sándor debreceni egyházkerületi levéltáros gyűjtőmunkájáról.² 1953 februárjában már több mint ötszáz pecsét mását szedte össze, és valamennyit tusrajzban megnagyította. Nagy Sándor szerint „ábrázolataikban, a szimbolizálás módjában, a kifejezőmódjuk erejében hatalmas darabja rejlik a református egyháznak és az általános magyar művelődéstörténelemnek”.³

Nagy Sándor gyűjtésében a Szeremleiéhez hasonló szempontok érvényesültek.⁴ A feldolgozás során megkülönböztetett figyelmet szentelt a pecsétek motívumainak és azok vándorlásainak. Mellőzte viszont a pecsétek egyháztörténeti és egyházigazgatási vonatkozásainak tárgyalását, valamint a közigazgatási falusi és városi pecsétekkel történő összehasonlítást.

1954-ben már arról értesülünk, hogy gyűjtött anyaga megnégyszereződött. Sőt, tudományos értékelésére is sort kerített: „A református szfragisztika” címmel tartott

előadást.⁵ Feldolgozása során megint csak a szimbólumokra irányult figyelme, amit újabb előadásának címe is elárult: „A régi református egyházi pecsétek templom-ábrázolatai.”⁶ Nagy Sándor a pecsétek szimbólumai közül a templomrajzokban mélyedt el. A pecsétek rajzát a mai templomokkal vagy az előzők rajzával összevetve, arra a megállapításra jutott, hogy a pecsétek híven mutatják be a készülésük idején fennállott templomok formáját.

Sajnálatos, hogy Nagy Sándor kutatásainak eredményei nem jelentek meg. Csupán az említett utólagos beszámolók adtak hírt róluk. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy a magyar református egyházi szfragisztika kutatásának és tudományos rendezésének ő volt az elindítója.

Nagy Sándortól függetlenül, vele egyidőben a Tiszáninnen Szabó Lajos végzett majd egy évtizedes kutatást, hasonló tárgykorben. A feldolgozásban őt is csak a pecsétek motívumai, azok szimbolikus jelentései érdekelték.⁷

Bár a későbbiekben az egyháztörténet segédtudományai közül a levéltári ügyek kerültek előtérbe, s a legtöbb publikáció az egyházi művészettel foglalkozott, a szfragisztikával való foglalkozás még sem szűnt meg. Jelzi ezt a Confessióban megjelent tanulmány,⁸ és az egyházkerületek tudományos intézményeiben folyó gyűjtőmunka.⁹

Ezideig azonban a feldolgozás szempontjaiban egyoldalúan a vésetek motívumai és szimbólum-rendszerei kerültek előtérbe, és háttérbe szorultak az egyháztörténeti és egyházigazgatási vonatkozások.

Szólnunk kell az egyházi szfragisztika forrásairól is. Az idők folyamán nagyon sok pecsétnyomó elveszett, megsemmisült, ezért a kutatást újabb források felé kell kiterjeszteni: a levéltári iratokra. Kitűnő forrásul szolgálnak az egyházlátogatási jegyzőkönyvek, továbbá a lelkészi és tanítói díjlevelek. Említsük meg a különböző adásvételi ügyletekkel foglalkozó iratokat, a gyülekezetek, az egyházmegyék és egyházkerületek egyházigazgatási iratait, valamint az anyakönyvi és jegyzőkönyvi kivonatokat. Belőlük figyelemmel kísérhető az illető egyházi szerv pecséthasználatának módja is.

16—18. század

A reformáció korának pecséteiről, azok használatáról nagyon kevés adatunk van. A kutatást nehezíti, hogy az e korból ránkmaradt iratokról a pecsétek többnyire letöredeztek. Találunk azonban olyan pecsétnyomókat, amelyek vésetét 16. századi évszám díszíti. Így Mezőtúr 1530, Cegléd 1545, Runya 1556, Révkomárom 1567, Királydáróc 1574, Tiszakürt 1580.¹⁰ E pecsétek eredetét, vésetét és az illető egyházközség történetét vizsgálva többnyire kiderül, hogy ezek postdatált évszámok. A pecséteket a rajtuk levő évszámnál általában jóval később készítették.

A reformáció korai szakaszában az evangélikus egyházmegyéknek már lehetett pecsétjük. Tudomásunk van arról, hogy a Szepességben a „XXIV pastorum regalium fraternitas”-nak, a szepesi evangélikus egyházmegyének 1546-ban már három pecsétje van. Az első felirata: „Sigillum XXIV. regalium past[orum] in Scepusio”; a másodiké azonos ezzel, s a harmadiké: „S[igillum] universitatis Plebanorum de Cips”.¹¹ Ezeket a pecsétnyomókat az esperesség ládájában tartották a hivatalos iratokkal együtt. A senior, lemondása esetén, köteles volt utódjának a pecséteket a hivatalos iratokkal (jegyzőkönyvekkel és kiváltságos-levelekkel) együtt átadni. A hivatalába lépő új senior pedig „esküvel fogadta, hogy mindezt a testvérület céljaira becsülettel fogja kezelni.”¹²

E korból az egyházközségek pecséteiről, azok használatáról nincs tudomásunk.

A reformáció kálvini ágának elterjedésével az egyházmegyék (seniorátusok) pecséthasználatának gyakorlata továbbélt. Hiszen a 17. századból maradt pecsétek közül a legtöbbit az egyházmegyéknél találjuk: a beregi 1612, a debreceni 1617, a bihari 1633, a nagybányai 1643, a szilágyi egyházmegye 1680.¹³ (Részletes kutatást igényel azonban annak megállapítása, hogy e pecsétnyomók közül melyek a valóban 17. században készültek.) A 17. században az espereseknek a korhoz viszonyítva jelentős adminisztrációs munkát jelentett az egyházközségek kormányzása és összefogása, s ehhez szükséges volt a pecsétek használata is.

E századból viszont nagyon kevés református eklézsiának maradt fenn pecsétje. Föltehetően azért, mert kevés volt azon egyházközségeknek a száma, amelyek a 17. században önálló pecsétnyomóval rendelkeztek. Külön egyházi pecsétnyomók vésésére azért sem volt szükség, mert sok esetben a gyülekezet vezetése beépült az illető mezőváros vagy falu vezetőségébe. Ha az eklézsiának valamilyen hivatalos okmányt kellett hitelesítenie, arra megfelelt a mezőváros vagy a falu bírójának (aki nagyon sokszor a kurátor tiszttét is betöltötte) és a lelkipásztornak saját pecsétje. Sok iratra pedig a patrónus pecsétje került. Mindez jelzi, hogy ekkor az egyházközségek még az adminisztráció kezdeti fokán állottak.

Hiába keressük a 16. század végi és a 17. századi zsinatok, kánonok végzései között az egyházigazgatási rendeleteket, ilyeneket éppúgy nem találunk, ahogy a pecsétek készítésére, használatára vonatkozó följegyzéseket sem. A reformáció idején, sőt az azt követő században az egyház adminisztrációja még nem érezte szükségét a pecséthasználat általános bevezetésének.

A 18. században az I. majd a II. Carolina Resolutio megszorításai után Mária Terézia királynő ellenreformációs kormányzata azon volt, hogy megbénítsa a protestáns gyülekezetek életét. Ilyen helyzetben nagyon kevés eklézsia vésetett pecsétnyomót. Az egyházi okmányok hitelesítésére megfelelt a régi bevett szokás: a város vagy falu, a kurátor, néhány consistoriumi tag és a lelkipásztor saját pecsétje. 1781-ben a Türelmi Rendelet sem hozott gyors változást, alig néhány egyházközség rendelkezett pecsétnyomóval. Például a szatmári egyházmegye 79 egyházközségéből csupán a szatmárnémeti eklézsiának volt saját pecsétnyomója, de az is csak 1797-ből.¹⁴

Tovább erősödött viszont a 18. században a seniorátusok pecséthasználata. Főleg a Tiszáninnen, ahol az egyházmegyék fölött nem állt püspök, a gyülekezetek legfelsőbb fóruma 1734-ig az esperesség volt.

A Huszton tartott generális zsinat egyik végzése így rendelkezett 1701-ben: „VIII. Valamely ecclesia az esperest pecsétjét meg nem böcsüli. . . , annak az ecclesia semminemű szükségében ne szolgáljon, és ügyét elő ne vegye.”¹⁵

A Türelmi Rendelet után

Az 1781. évi Türelmi Rendelet a protestánsok helyzetében jelentős könnyebbséget hozott. Ez az 1791. évi 26. tc-ben teljesedett ki. Mindez a pecsétek számának gyarapodásában is érezhető volt.

A II. József uralkodása alatt egyre szélesebb körben megerősödő hivatali rendszer behatol a protestáns eklézsiák ügyintézésébe, és felduzzasztja az egyházi adminisztrációt. Az 1791 utáni kormányzati adminisztráció kezdi elismerni a református presbiterumok és lelkészek jogállását. Bekapcsolja a lelkészek és hivatalaik autenticitását különböző ügyletek igazolásába és hitelesítésére.

Törvényszerű következménye ennek az egyházközségi pecsétek szaporodása. Külön jelentősége volt e tekintetben II. József házassági pántensének, amely az egyház-

közsegi adminisztráció egyik fontos megindítójának tekinthető, a háromszori kihirdetés és az önálló protestáns házassági bíróság létrehozása miatt.

Ha a felek kihirdetése nem egy helyen történt, akkor a lelkipásztor köteles volt bizonyítvánnyal igazolni a másik eklézsia számára annak megtörténtét. Ugyancsak „íráso bizonyítvánt” kellett kiállítania, ha a válasban levő felek békítése nem járt eredménnyel.¹⁶

A szabályrendeletekben ugyan még nincs szó az iratok és az okmányok megpecsételéséről, de a gyakorlatban ez lassan szokássá lesz. Különösen akkor, ha kivonatot, másolatot kell készíteni hivatalos iratokról, és ezek hitelességét akár világi, akár egyházi magasabb fórum számára igazolni kell.

A következő lépést a Helytartótanács 1799. évi 20.259. számú leirata jelentette. Azt rendelték el, hogy a „rokkant katonák díjai nem adatnak ki, csak abban az esetben, ha azokról szóló nyugtatványaikat 'subscriptione localis parochi aut animarum curatoris' látják el.”¹⁷ Tehát nemcsak a plébánosokat, hanem a protestáns lelkészeket (animarum curatores) is felhatalmazták a nyugtatványok hitelesítésére. E rendeletben még mindig nincs szó a megpecsételésről, csak az aláírásról. Ez viszont a Helytartótanács számára nem bizonyulhatott elegendőnek, ezért a visszaélések kiküszöbölésére újabb rendeletet bocsátott ki, amiben az aláírás mellett már a megpecsételést is megkívánta.¹⁸

Közben a lelkipásztorok aláírásainak és pecsétjeinek hitelességét újabb tárgyban vette igénybe a Helytartótanács. 1812-ben elrendelte, hogy a „... pensionisták, quiesensek és provisionisták nyugtató leveleinek törvényesítések végett, minden magyarországi és ehhez kötött részekben lakó parókusoknak és lelkipásztoroknak meghagyatik, hogy az illetén pensionistáknak vagy a kincstárból esztendőnként valamely kegyelembeli ajándékot vevő személyeknek angaricalis quottájoknak kiadásáról szóló nyugtató leveleiknek... a tulajdon nevek aláírásával és parochialis pecsét órea tételével [meg]erősítessék.”¹⁹ Ez volt az első rendelet, amely most már előírta az egyházközsegek, illetve a lelkipásztorok pecséthasználatát.

A fenti rendelkezéseknek nem nagy foganatja lehetett, már ami a pecsét kötelező használatát illeti. 1812 és 1830 között a pecsétnyomók számának növekedése még mindig elenyésző. Annak ellenére, hogy a Helytartótanács 1828-ban újból két rendelkezésben is igénybe kívánta venni a lelkészek hitelesítő-ellenőrző tevékenységét. Mégpedig abban, hogy a „bányászi szolgák” és özvegyük haláleseteit vagy „sorsok változását”,²⁰ valamint a rokkant katonák halotti bizonyítványainak felküldését a már szokott módon rendelte el.²¹

A pecsét nélküli állapotot tükrözi a Helytartótanács tapasztalata is. Ahogy 1830-ban írták: „... parochi sigillis officiosi authenticis hucadusque provisi haud sint. . .”²² Azaz a lelkészek, illetve az eklézsiák nagy része mindeddig hiteles és hivatalos pecséttel nem rendelkezik. Jellemző a Felső-Borsodi Egyházmegye példája: 48 egyházközsegből az 1830-as helytartótanácsi rendelet előtt csak négynek volt önálló pecsétje.²³ A szatmári egyházmegyében pedig 79 eklézsia közül csak négyről jegyezték fel, hogy saját pecsétnyomója van.²⁴ Az abaúji egyházmegyében már valamivel jobb volt az arány. 1829-ben 81 eklézsia közül csupán 32 nem használt saját pecsétet.²⁵ A kép tehát egyházmegyenként változott.

1830-ban a Helytartótanács utasítja az egyházkerületeket a gyülekezeti pecsétek szabályozására. E rendelettel behatóbban kell foglalkozni, hiszen alapvető változást hozott a magyar református egyházközsegek pecséthasználatában. Ugrásszerűen megnövekszik az eklézsiák pecsétnyomóinak a száma, 1830 és 1833 között több készül, mint a megelőző kétszáz esztendő alatt.

Az 1790/91. évi országgyűlés szabadabb légkört hozott a protestáns gyülekezetek életében. Az évszázadok óta egy helyben topogó egyházközségi adminisztráció a szabadabb jogállásban új lehetőségeket kapott a kibontakozáshoz. De nem volt egyházi fórum, ami összefoghatta volna a megyék és kerületek adminisztrációinak eltérő szokásait, s többek közt a pecsétek használatában egységes rendet teremtett volna. Ezért nem belülről, hanem kívülről jövő kezdeményezés indította el az egyházközségek pecséteinek általános és egységes használatát.

A Helytartótanács 1830-as rendelete²⁶ hivatkozva az 1812. évi 6401. számú leiratra, amelyben már kérte az eklézsiák pecséthasználatát, erélyes hangon felszólítja a superintendenseket, haladéknélkül tegyék meg a rendelkezést, „hogy minden kebelbeli eklésia, magának egy, állandó, hiteles, és az illető eklésia címerével is megkülömböztethető petsétet — mellynek az eklésia költségén is leendő készítettése, a lelkipásztornak szabadságában áll — szerezzon és tartson.”²⁷

A tiszáninneri egyházkerület április 21-én tárgyalta a leiratot. A határozat utasítja az espereseket, hogy „amennyiben illető megyékben ne talál olyan eklézsiák volnának, mellyeknek rendes pecséteik még ez ideig nem volna, azokat az ezen felső rendelésben megszabott és az eklésia nevének reámettszésével megkülömböztető petséteknek szerzésére és készítettésére kötelezzék.”²⁸

Az egyházkerületi határozat már jóval szelidebb hangú, mint a Helytartótanácsé. A „... ne talál olyan eklézsiák volnának...” fogalmazás azt sejteti, hogy a kerületben már sok egyházközségnek van pecsétnyomója, a kutatások viszont azt bizonyítják, hogy a pecsétek túlnyomó része 1830 után készült. Föltehető, hogy a kerület átsiklott a rendelet felett. További végrehajtás végett átadta az egyházmegyéknek, ahol megintcsak eltérő hangsúllyal tárgyalták a határozatot. Így például az abaúji egyházmegye augusztus 26—27-i közgyűlésén hozott határozatában pusztán egy mondatban intézte el az egész ügyet. További végrehajtás végett körlevelet adtak ki az egyházközségeknek, ami szintén szűkszavú volt.²⁹

A zempléni tractusban már komolyabban vették az ügyet. Az eklézsiáknak megküldött tájékoztatóban nemcsak az utasítást adták ki, hanem szóltak a pecsétek használatának módozatairól is. „Minden eklézsiáknak... pecsétje legyen, mennél előbb, mellyel nem csak a consistórium élhet, mikor az eklészia dolgában bizonyság vagy másnemű levelet ír, hanem a prédikátor is ezzel pecsételje meg mind azon írásokat, mellyeket predikatori hivatalából kötelezvéen tartozik kiadni, pl. keresztlevelet s több e'féléket.” A levél végén az esperes nem felejtette el a határidőt sem: „... hogy a jövő visitatiókor, már minden eklézsiának pecsétje legyen.”³⁰

E rendelet nyomán számos egyházközség most vésetett először, sokan pedig megújították pecsétnyomóikat. A statisztikát szemlélve, szembetűnő a változás. Általában a tiszáninneri egyházkerületben 1830-ban készültek a pecsétnyomók, míg a Tiszántúlon 1833-ban. A gömöri egyházmegyében 1807-ben 43 eklészia közül csak ötnek, 1831-ben pedig 37-nek volt önálló pecsétnyomója.³¹ A Tiszántúlhoz tartozó szatmári egyházmegyében a 79 egyházközség közül 46-ban biztosan 1833-ban készítették a pecsétnyomót.³² A példákat tovább lehetne folytatni. A református egyházközségek több mint 70%-a 1830 és 1833 között készítettette pecsétnyomóját.

A helytartótanácsi leirat megjegyzi, hogy az egyházközség saját költségén véssesse pecsétjét. Megtervezésében a lelkipásztoroknak szabad kezét adott. Ugyanakkor — amit például a zempléni esperes is hangsúlyozott — a pecséteket szoros határidőn belül kellett megcsináltatni. E három dolog alapvetően befolyásolta a készülő pecsétnyomók minőségét. Az elsődleges szempont, hogy legyen egy állandó és hiteles pecsét.

A motívumok megtervezését, illetve a „saját címerek” kiválasztását a vésnök képességein túl a következők határozhatták meg.

a) A lelkipásztorok fantáziája. Ahogy említettem, a lelkészek a tervezésben szabadságot kaptak, ennek köszönhető a sok bibliai motívum.

b) A jelentősebb egyházközösségek példája nyomán, egyes motívumok igen kedvelté lettek. Így a debreceni eklézsia kollégiumával és püspöki székhelyével sok tiszántúli egyházközösségnek vált példaképévé. A szatmári egyházmegye 79 eklézsijából 75 a bibliai zászlós bárányt vésette pecsétjére, vagyis Debrecen városa és egyháza címérét.³³

c) A címerválasztásban a szomszédos eklézsiaik hatással lehettek egymásra. Ha az egyik lelkész a másiknál meglátott egy szép jelképet, címet, akkor a magukéra is azt tette fel. Szabolcs megyében — a Debreceni Református Egyházművészeti Múzeumban levő vésetek alapján — 11 szomszédos eklézsia vette fel ugyanazt a motívumot.³⁴ A vésetek elkészítése egy műhely technikájára enged következtetni, s mindegyiket 1833-ban készítették.

d) Sok esetben — talán az idő sürgetése miatt — „egyháziasították” a falu vagy város címereinek motívumait. Szép példája ennek a Szatmárnémeti város és eklézsia pecsétje. A város címerében a várfook jobboldalán páncélos vitéz, a baloldalán pedig egy hajdú áll jobbjukban kardot emelve. Ennek egyháziasítása úgy történt, hogy a két vitéz helyére angyalok kerültek, jobbjukban lángpallossal.³⁵

e) Találkozunk olyan vésetekkel, ahol egyszerűen átvették a falu vagy mezőváros címerképét, és azt illesztették az eklézsia pecsétnyomójára. Például Ónod és Mezőcsát mezővárosok és egyházközösségeik pecsétjén egyaránt pelikán található.³⁶ Az azonos címerkép használatára ott került sor, ahol a lakosság túlnyomó része protestáns volt. (Természetesen annak megállapítása, hogy az egyház hatott-e a világi közigazgatásra, vagy fordítva, kutatást igényel.)

f) Föltételezhető, hogy néhány eklézsia pecsét-címer alkotásánál ihletet adott a patrónus vagy más nagyírú református család címere.

g) Végül: az egyházközösségi pecsétnyomók motívumainak megtervezői, kiválasztói föltehetően a lelkipásztorok, kurátorok, presbiterek és egyháztagok lehettek, akik otthonosan mozogtak a református hitvilágban. E világnak megvolt a saját szimbólumrendszere, s ezekkel a szimbólumokkal naponta találkozhattak az emberek: a templom mennyezetén a festett kazettákon, az úrasztali terítőkön, a harangokon, a különböző kegytárgyakon, a temetőben a fejfákon stb.

Meggyőződésem, hogy amikor a helytartótanácsi rendeletnek eleget kellett tenni, akkor számos egyházközösség nem csinált egyebet, mint az őt körülvevő szimbólumokból egyet kiragadott. A kiválasztást sok tényező befolyásolta (hagyományok, a falu vagy város címere stb.), mégis általában az eklézsiaik pecsétnyomóin bibliai, óskeresztyén és reneszánsz gyökerű református vagy reformátussá lett képek találhatók.

Ez a jelrendszer természetes jelentéssel bírt az akkor élő reformátusság számára. Ezért nagyon kevés az ún. „magyarázott szimbólumú” pecsét. Ez egyben a pecsétnyomó jeleinek feloldási nehézségeit is jelenti. Csupán néhány pecsét ábrája mellett található a bibliai igehely megnevezése, ami egyértelmű magyarázatot ad a szimbólum megértésére, illetve feloldására.

Kik és milyen alkalomból használták a 19. század első felében ezeket a pecséteket? Erről tájékozott bennünket a már említett zempléni tractus utasítása. Eszerint a pecsétekkel egyrészt a „consistórium élhet, mikor az eklézsia dolgában bizonyosság, vagy más nemű leveleket ír”, másrészt a „predikátor is azzal pecsételje meg mind azon iratokat, melyeket predikatori hivatalából következően tartozik kiadni.”³⁷

A presbitérium előtt kellett hitelesíteni a következőket: az évenkénti egyházláto-

gatási jegyzőkönyveket, a lelkészi és tanítói díjleveleket, az egyházközség ingó és ingatlan javait összeíró leltárakat. Ezek hitelesítési formulája sokszor egyházmegyéenként változott, de lényegük megegyezett a gömöri szokással: „Ezen inventatio és dimensio véghez ment mi általunk és mielőttünk, melyeket hitelesítünk nevünk alá írásával, pecsétünkkel. Balogon 8^a Novembris 1805.”³⁸

A lelkipásztor általában a következő esetekben használta a pecsétet: amikor az eklézsia nevében a folyó ügyek intézésére levelet írt; amikor a Helytartótanács által megkívánt, már említett ügyekben jelentést adott; amikor anyakönyvi kivonatokat hitelesített. Ezt a gyakorlatot rögzítette később írásban a Thun-féle egyházbizottsági törvénytervezet a jegyzőkönyvi kivonatokra: „29. . . midőn, ha kívánatik. . . a lelkész ad ki neve aláírásával s lelkészi pecsétével hitelesítve.”³⁹

Említést kell tenni az egyházközségek pecsét-használatának egy érdekes szokásáról, a perselyek bepecsételéséről. Egy 1825. évi egyházkerületi rendtartás külön felhívja az egyházlátogatást végző lelkészeket, hogy a perselyeket a vizsgált eklézsiában „körül kell nézni, alól-felül be vagynak-e pecsételve?”⁴⁰ Amikor a persely bontására került sor, akkor a számlálást végző bizottság első feladata volt a perselyen levő pecsét tüzetes megvizsgálása, ép-e, nem sértette-e meg valaki?

Hasonlóan jártak el az „agentialis perselyek” felbontásakor. A benne összegyűlt pénzt a z eklézsia a bécsi vagy a pozsonyi protestáns ágens számára küldte el. Az ágens kötelessége volt ezért a pénzért a gyülekezet ügyes-bajos dolgaiban az Udvarban vagy más magasabb fórum előtt „utat készíteni”, eljárni. Erről így szól az 1825. évi egyházkerületi rendtartás: „51. J. Az agentialis perselyeket a helybeli tiszt. prédikátor, curator vagy más consistorialis ember jelenlétében előhozatván s körülnézetvén, ha a pecsétek épségben maradtak-é? A felbontás után „újra gondosan bepecsételvén a perselyeket, vissza kell adni az eltétel végett.”⁴¹

A református gyülekezetek életéhez a század közepére már szorosan hozzátartozott a pecsétnyomó használata. Lassan az egyházlátogatási kérdőpontokba is belekerült: „Van-e az egyháznak. . . pecsétje? Hol tartatnak azok?”⁴²

A század végére már általában minden eklézsiának volt pecsétnyomója. Ezeket a matrikulákkal és más értékes klenódiумokkal leginkább az egyház ládájában tartották.

Az egyházközségek felismerték a pecsét jogbiztosító és hitelesítő erejét. Ezért vált egyes vidékeken kedves szokássá, hogy a lelkipásztor beiktatásakor az esperes a templom kulcsával együtt az egyházközség pecsétnyomóját is átadta.⁴³

A 20. század első felében az eklézsiák viasz pecsétnyomói eltűnnek a használatból. Helyüket a gumiból készült bélyegzők váltják fel, ezzel együtt az eklézsiák pecsétnyomóinak régi címerei, szimbólumai is eltűnnek. Néhány kivételtől eltekintve, a gumbélyegzőkre már nem kerültek fel.

JEGYZETEK

1 *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (PEIL) 1871. 49. sz. 1565—1566. h. Szeremlei Samu: Kérelem a prot. lelkész urakhoz a hazai egyházi pecsétisme érdekében.

2 BOTTYÁN János: Régi református pecsétek — egyházunk múltjáról. *Az Út* 1933. 5. sz. február 1—7. 3.

3 BOTTYÁN János: Egyházunk pecsétgyűjteménye és tudományos feldolgozása. *Református Egyház* (a továbbiakban: RE), 1953. 2. sz. 18—21.

- 4 „A magyar református egyházközségek hivatalos pecségeinek templom ábrázolatai.” Az ábrákat összegyűjtötte s nagytíva megrajzolta D. Dr. NAGY Sándor, Debrecen 1961. I—VI. kötetben A—Z-ig, 181 pecsétábrázolás. Kézirat a Debreceni Református Egyházművészeti Múzeumban (a továbbiakban: DREM). Munkájának többi része a Tiszántúli Egyházkerületi Levéltárban található. Itt köszönöm meg dr. Takács Béla múzeumi igazgató szíves segítségét.
- 5 Sajnos előadásának szövege nem maradt fenn, vagy legalábbis nincs tudomásom róla. Említi: BOTTYÁN János: A régi református egyházi pecsétek templomábrázolatai. RE 1954. 20. sz. 12—15.
- 6 Ezt az előadását a budapesti lelkészegyesület egyháztörténeti munkaközössége előtt tartotta. Ld. az 5. sz. jegyz.)
- 7 SZABÓ Lajos: Jelképek a magyar református egyházban. Taktaszada 1953. Kézirat gyanánt. A szerző bejegyzéseivel. A Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtárának Kézirattárában. (Sárospatak) Kt. 3918. sz.
- 8 TAKÁCS Béla: Lelkészábrázolások az eklézsiák pecsétnyomóin. *Confessio* 1981. 1. sz. 75—78.
- 9 A Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Múzeumban kb. 80 pecsétnyomó, a Levéltárban pedig egy szép pecsétnyomat gyűjtemény található. Ez utóbbi bővítése folyamatban van. — A Tiszántúli Egyházkerület Múzeumban kb. 150 pecsétnyomó, a Levéltárban pedig az egyházkerületi valamennyi pecsétjének fényképmásolata megtalálható. — 64 pecsétnyomót őriznek a Ráday Gyűjtemény Múzeumban. 1981-ben indította meg a Dunamelléki Egyházkerület egyházközségi pecsétnyomóinak begyűjtését. — A Dunántúli Egyházkerület Gyűjteményeiben Pápán ugyancsak jelentős pecsét- és pecsétrajz gyűjtemény található.
- 10 SZABÓ Lajos: i. m. 8.
- 11 HRADSKZY József: *A XXIV királyi plébános testvérelete és a reformáció a Szepességben*. Miskolc 1895. 85.
- 12 Uo. 123. és 163. (A Molier-féle Matricula 465.)
- 13 SZABÓ Lajos: i. m. 9.
- 14 KISS Kálmán: *A Szathmári Református Egyházmegye története*. Kecskemét 1878. 359—904.
- 15 *Sárospataki Füzetek* 1859. 283. Közli: RÉVÉSZ Imre.
- 16 KASSAY Adolf: *A protestánsok házaságát szabályozó törvények, rendeletek és curiai döntvények*. Bp. 1886. 19—20., 34., 35. és 52.
- 17 Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Levéltára (a továbbiakban Sp. Lt.) A./XXVIII. 10 328. sz. 1979. szeptember 3.
- 18 Uo. B./L. 21 307. sz. A Helytartótanács 1827. április 3-i 8897. sz. rendelete. Kihirdetése az 1827. július 7-én Olaszliszván tartott egyházkerületi közgyűlésen, 7. napirendi pontként. *Fragmenta protocollorum venerabilis superintendentiae Helv. Conf. addictus Cis-Tibiscanae* (a továbbiakban: *Fragmenta prot.*) Tomus 17, 1827. 7. B—53.
- 19 Uo. A. XXXVI. 14 057. sz. A Helytartótanács 1812. évi március 17-i 6401. sz. rendelete. Kihirdetése az 1812. június 13—17-én Sárospatakon tartott egyházkerületi közgyűlésen; 69. napirendi pontként (*Fragmenta prot.* T. 7., 1811—1813. 231—232. B 43).
- 20 Uo. B. L. 21 666. A Helytartótanács 1828. február 19-i 5386. sz. rendelete. Kihirdetése az 1828. május 4-én Szepsiben tartott egyházkerületi közgyűlésen, a napirend 10. pontja. (*Fragmenta prot.* T. 18., 1828. 7. B—54.)
- 21 Uo. B. L. I. 21 901. sz. A Helytartótanács 1828. évi 21 667. sz. rendelete. Kihirdetése az 1828. október 5-én Míglicén tartott egyházkerületi közgyűlésen, a napirend 166. pontja. (Uo. 73.)
- 22 Uo. B. LII. 22 493. sz. A Helytartótanács 1830. január 12-i rendelete.
- 23 Sp. Lt. A Borsodi Református Egyházmegye Levéltára. Lelkeszi és tanítói díjlevelek. 1831—1833. sz. kötet.
- 24 Kiss Kálmán: i. m. 359—904.
- 25 Sp. Lt. Az Abaúji Református Egyházmegye Levéltára, Canonica Visitatio jegyzőkönyve 1829—1833. sz. alatt.
- 26 Sp. Lt. B. LII. 22 493. sz. A rendelet szövege: „... Observati eo, quod non obstantibus ordinibus in sequelam editae benignae resolutionis regiae de dato 17 Martii 1812. N° 6401. abhinc dimissis, parochi sigillis officiosis authenticis hucadusque provisi haud sint, ... Regium hoc Locumtenentiale Consilium superintendentiam hanc de positivo benigno jussu regio presentibus provocandam esse duxit, ut fine talismodi officiosorum stabiliumque an epigraphae concernentis parochiae insignitorum sigillorum, quae etiam sumptibus Ecclesia procurare curatoribus animarum integrum erit, in omnibus sibi subordinatis parochis introducendorum, congruas dispositiones sine mora facint.”
- 27 Uo. 1830. április 21-i egyházkerületi közgyűlés, Andornaktállya, 9. napirendi pontja. (*Protocollo Impura* ... T. 20. 6. B—56.)
- 28 Uo.
- 29 Uo. Az Abaúji Egyházmegye közgyűlése, 1830. augusztus 26—27. 3/a pont. (Az Abaúji Egyházmegye Közgyűléseinek Jegyzőkönyve. III. 1830—1839. sz.)

- 30 Uo. 1830. június 28. (Rendelések Könyve, 1. kötet, 1801—1856. A sátoraljaújhelyi egyházközség levéltára.)
- 31 Sp. Lt. A Gömöri Ref. Egyházmegye összes ingó és ingatlan javainak összeírása, 1806—1807.
- 32 Kiss Kálmán: i. m.
- 33 Uo. Nagyszekeres egyházközség pecsétje 1833-ból egy szekeret, Porcsalmáé 1823-ból egy kacsát ábrázol, a szamosdobin 1871-ből egy vitorlás hajó és a Szatmárnémetin a város „egyháziasított” címere látható.
- 34 DREM. Gyulaháza, Demecser, Bezdéd, Jéke, Kállósemlyén, Kemecse, Laskod, Nyírmada, Nyírmihálydi, Pap, Szakoly. „Egyszárnyú, lebegő sas, baljában csattos könyvet (bibliát), jobbában kardot, csőrében koszorút tart. Fölötte évszám: 1830.” Feltehető, hogy János evangéliumának szimbóluma.
- 35 Kiss Kálmán: i. m.
- 36 Feudális-kori községi pecsétymók a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei levéltárban. Szerkesztette: ROMÁN János. Miskolc 1971.
- 37 Ld. a 31. sz. jegyz.
- 38 Ld. a 32. sz. jegyz.
- 39 *Törvényterv mindkét hitvallású evangélikusok egyházi ügyeinek képviselétéről és igazgatásáról.* Sárospatak 1856. 12.
- 40 SZUHAY Benedek: *Az egyházlátogatás (Canonica Visitatio).* Miskolc 1900. 62.
- 41 Uo. 65—66.
- 42 Uo. 121.
- 43 Ma is szokásban van sok egyházközségben.

TUDOMÁNYOS VITA

Szemponatok és adalékok a protestáns iskolázás kezdeteihez Sárospatakon

A Sárospataki Református Kollégium alapításának „hagyományos” évével (1531) történetkritikailag először Zoványi Jenő foglalkozott. Több tanulmányában arra az álláspontra helyezkedett, hogy az iskolát — kezdetleges körülmények között — Perényi Gábor létesítette, édesapja: Perényi Péter halála után, mindjárt 1548-ban.¹ Érvei elbizonytalanodást keltettek. Más szerzők kategorikusan leszögezték évszámot nem fogadtak el, hanem tágabb időhatárok közé helyezték „az alapítás” tényét. Így Gulyás József szerint „a pataki iskola 1538 s 42 közt alapítottatott”.² Marton János kitért a válaszáadás elől, mert még „új adatokra van szükség a pataki egyház és iskola 1528—1547-ig terjedő történetére”.³ Révész Imre pedig ezt írta: „A később oly nagy jelentőségű iskola alapvetése is alighanem a Perényi Péter fogságának végső éveire esik — inkább a felesége, Ormosdi Székely Klára és serdülő fia, mint az ő saját érdeméért.”⁴

A kérdés 1981-ben került ismét az érdeklődés fókuszába, az alapítás 450. évfordulójára rendezett állami és egyházi ünnepek révén. Erre az alkalomra a Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya tanulmánykötetet jelentetett meg. Benne Szűcs Jenő írt a középkori iskolázásról Sárospatakon,⁵ tanulmányának folytatása pedig a Ráday Gyűjtemény Évkönyve II. kötetében került publikálásra.⁶ Szűcs a szakirodalomban elsőként végzett átfogó jellegű historiográfiai kutatásokat. A források és az irodalom kritikai számbavétele lehetővé tette, hogy nyomon kövesse a hagyomány magvának és kapcsolódó elemeinek kialakulását. Így foglalta össze, amit tudományos igényességgel meg lehetett állapítani: „Végeredményben az elmondottakból egy ahhoz hasonló határozott és egyetlen évszám nem párolható ki, mint aminőt a XVIII. század vélt fellelni. Inkább egy folyamat körvonalai bontakoznak ki, amelynek elképzelhető — de átmeneti ‚hajótörést’ szenvedett — kezdetei talán még az 1530-as évekbe nyúlnak vissza, hogy aztán az újabb kezdet kontúrjai mintegy 1543 és 1546 közt mutatkozzanak, noha még mindig kissé elmosódottan. Több ilyen fejlődési szakasz lesz még, míg az 1549 után megerősödő ‚schola Lutherana’ . . . helvét irányzatú ‚schola Reformatá’-vá, egyáltalán az 1490 körüli plébániaiskolához nagyságrendben még közelálló protestáns iskola sárospataki kollégiummá fejlődik.”⁷

Ismertnek tekintve tanulmányát, néhány szemponttal és adalékkal szeretném némileg módosítani, kiegészíteni, illetve árnyaltabbá tenni az általa festett képet. Amit önmagában véve indokol az, hogy a hagyomány igazságmagvának kétségbe vonása közben, 1908-tól kezdve felmerült néhány olyan érvelés, amelynek felülvizsgálata még nem történt meg. A végső eredmény: Sárospatak története, egyben a reformáció ottani kibontakozása és térhódítása szempontjából fordulópontnak tekinthetjük az

1530—31. esztendő. Ekkor került ugyanis a város Perényi Péter tényleges birtokába, ő pedig a reformáció legelső főúri pártfogói közé tartozott. Ilyen magatartást tanúsított már ebben az időben is. Az ő kegyúri jogának védelme alatt rakódtak le ekkor a reformáció alapjai — templomban, iskolában egyaránt.

I.

Perényi Péter Sárospatakon gyakorolt hatalmának tárgyi bizonyítékeként az 1528-ban többször gazdát cserélt és súlyos háborús károkat szenvedett város⁸ újjáépítésének kezdetét tekinthetjük. A köztudatban az terjedt el, hogy 1534—1541 között ment végbe a nagyarányú építkezés, ami megváltoztatta az egész városképet. Az 1534. évi kezdetet indokolta Perényi Péter 1534. február 24-én Újhelyből Kassára küldött levele, amelyben kőműveseket kért a csaknem elpusztult város újjáépítéséhez.⁹ 1541-ben pedig azért fejeződhetett be a munka, mert akkor helyezték a vízi kapu fölé címerét, alatta a reformáció hatását tükröző jelmondatával: *Felix Civitas, in qua verbum Dei praedicatur et observatur illud MD. XXXXI. Aprilis XVIII.* A dátumot Szinyei Gerzson még látta az 1850-es években.¹⁰

Ez a kép azonban nem teljes.

Perényi Péter 1529. augusztus 15-én török fogságba esett, ahonnan szeptember 27-én történt szabadulása után, Budán keresztül¹¹ Zemplén megyei birtokaira költözött. 1530 januárjában már Terebesről írt, sőt ebben az évben nyolc levelét is onnan keltezte.¹² Nyilvánvalóan ott rendezte be állandó udvartartását és ebből a centrumból irányította birtokainak ügyeit. Ennek az adatnak Sárospatak szempontjából különösebb súlya azonban nincs, mivel a két helység között a távolság Újhelyen keresztül alig 40 km, amit lóháton vagy hintón 3—4 óra alatt is meg lehetett tenni. Rendelkezésre áll azonban egy pozitív adat, amely szerint ő már 1530-ban hozzákezdett a város megerősítéséhez. Hidegpataky Antal tette közzé a bécsi Állami Levéltárban őrzött kelet nélküli, de egykorú jelentés másolatát a *Hungarica* sorozatból. Benne a felsőmagyarországi szabad királyi városok arról írnak Ferdinándnak, hogy amikor elterjedt Perényi Péter pataki építkezésének híre, előbb Johann Katzianer szőlította fel őt a munkálatok abbahagyására, majd Serédi Gáspárt küldték hozzá két megbízott kíséretében ugyanilyen céllal. Eredményt azonban nem értek el. A főúr azt felelte, hogy kénytelen városát erősíteni, mert ellenségei már sok kárt okoztak neki.¹³ A városok szabadalmaikat féltették Perényi, illetve rajta keresztül Szapolyai János hatalmától. Erre a veszélyre hívták fel Bécs figyelmét és vártak onnan védelmet; amit nem történeti előzmények nélkül tettek. Hajnik Imre kutatásai szerint „a kassai levéltár II. Ulászló és II. Lajos korabeli okmányai sűrűn emlékeznek a polgárság súrlódásairól a közelében birtokos oligarchákkal, különösen a Zápolyákkal, a Perényiekkel, és gyakoriak a panaszok a városi jogok s szabadalmakon ejtett sérelmek miatt.”¹⁴

A problémát ismerhette Perényi Péter is, és mindjárt hozzákezdett a gyanakvás eloszlatásához, a jó viszony kialakításához. 1530. február 10-én a Zemplén megyei Mészpestről(!) írt levelében ugyanis arra kérte Serédi Gáspárt, hogy február 12-én menjen el Terebesre, ahol vele és Homonnai Ferencsel Felsőmagyarországról szeretne tárgyalni.¹⁵ Conrad Sperfogel pedig arról tudósít, hogy 1531-ben Perényi Péter, Báthori András, Homonnai Ferenc és még több mágnás meghívta Gálszécsre az öt felsőmagyarországi szabad királyi város képviselőit, ahol traktátust írtak alá az ellenségesség megszüntetéséről („de cessatione hostilitatum”).¹⁶ Arra nézve konkrét adat nem került még elő, hogy mindez kihatással volt-e a megkezdett városépítésre. Elvileg folytatódhatott, de átmenetileg szünetelhetett is. Három adalék azonban az előbbi föltevést valószínűsíti.

1. Perényi felesége, Ormósi Székely Klára 1532. augusztus 30-án Terebesről azt írta Szalaházy Tamás egri püspöknek, hogy az általa kívánt tizedet nem fizetheti meg, mert nem vonhatja el a pénzt várai fenntartásától.¹⁷ Perényi 1532. évi fogsága nem jelentette tehát, hogy birtokain változás történt volna.

2. Szűk három hónappal azután, hogy Kassáról kért kőműveseket, 1534. május 15-én már Patakról küldött levelében tudatta Perényi a kassai főbíróval, hogy Patakon Domonkos napján (augusztus 4.) vásár lesz. Felszólította, küldjön erre kereskedőket áruval, de másokat is. Egyben jelezte, hogy más városoknak is megírja ugyanezt.¹⁸ Az így előkészített, nagyszabásúnak tervezett vásár aligha folyhatott romokban heverő városban.

3. Détsy Mihály hívja fel a figyelmet arra, hogy a Sárospatak városának falain kívül, feltételezhetően a Hécén állott várkastély volt az, ami 1528 szeptemberében leégett és romba dőlt. Szintén az ő kutatásai mutatnak rá egy Milánó melletti, Vedano falucskából származó olasz kőműves, Alessandro jelentőségére, aki „amint öregkorában a királyhoz írt kérelmében elmondja, gyermekkorában került Magyarországra, ahol Perényi várait és városait erősítette, és „mindazt, ami szép és erős Patakon, ő alkotta”... Másutt azt is írja, hogy Patak városát és várát ő tervezte.”¹⁹ Ez történhetett már 1530-ban, a város megerősítésének kezdetén. Mindenesetre: ebben az időben Perényi Péter Sárospatakon már tényleges hatalmat gyakorolt.

II.

A második alapvető kérdés Perényi Péter vallási hovatartozósága. Az érdelemes válaszadás előtt arra hívjuk fel a figyelmet, hogy az eddigi kutatások során felhasznált adatokból mit nem szabad kiolvasni.

1. Az *Egyháztörténeti Emlékek* II. kötetének megjelenése óta, egy hibásan fogalmazott regeszta következtében átment a köztudatba, hogy Perényi Péter 1531-ben a híres búcsújáráhelyként ismeretes Loretóba zárandokolt. Ekkor tehát még nem csatlakozhatott a reformációhoz, sőt mindenestől fogva a régi egyház híve volt. A kötetben közölt (Bécsből keltezett!) szöveg azonban nem zárandoklásról, hanem kifejezetten és kizárólagosan politikai tárgyalásról tudósít.²⁰ A szerkesztők lábjegyzeteit szögletes zárójelben feltüntetve, bizonyítson maga az idézet:

„Bécs, 1532. augusztus 19.”

Vitturi János (Zuan)-nak nejéhez Velenczébe írt tudósítása Perényi Péter fogságáról és ezt előzőleg tett, 1531-iki lorettói zárandoklatáról.

„Hongari sono malcontenti dil Turco. Perche a Piero Varadim, [Sic vocitatus a fratre, qui fuit 'Varadinensis' (episcopus)] che è delli primi Baroni de Ungaria, qual l'anno passato fu a Loreto con una bella compagnia et per la illust. Signoria [Respublica Veneta] li lo fatto molto honor, è presom dil Turco; et quando el venne a combatter questa citta [Vienna (Bécs) a. 1529.], il lasciò con promission di non esser contra il Vayvoda; et havea messo zoso le arme et non se impazarà ad esso; quando il Turco intrò in Ungaria, detto P. Petro [Idest: Prinyi Petro] ando incontra con cavalli 60 per basarli i piedi; et appresentatosi a Ibraim, lo fece reregnir et taiar tutti li suoi a pezi.” — Confer nuntium oratoris Veneti Ratisbona die 26 Augusti a. 1532. missum: „Uno principal dil paese d'Ungaria, nominato Primi Pietro... è sta chiamato dal Turcho; il quale è andato con un honorato compagnia... Sdegnati quelli Turchi, che erano con lui, hanno tagliati a pezzi tutta la sua compagnia, et esso hanno mandato legato a Belgrado.”

Perényi Péternek Velencével és a törökkel folytatott diplomáciai tárgyalásai mögött a maga 1531-re kialakult koncepciója húzódott meg. Miután 1529 nyilvánvalóvá tette, hogy egyik király sem képes nemzeti egységet teremteni, illetve védelmet nyújtani

tani, önmagát tekintette a királyságra alkalmas személynek. Arra törekedett, hogy mind Szapolyai Jánostól, mind Ferdinándtól független fejedelemséget hozzon létre, a török védnöksége alatt és vazallusaként. Ezt az egykorú követi jelentések és krónikák egybehangzóan bizonyítják.²¹ Terve valóra váltása érdekében keresett szövetséget a signoriával, másfelől lépéseket tett nemcsak személyes követei által, hanem önmaga is a török tárgyalófélnél.

2. A lundi érsek naplójában megörökítette, hogy Patakon 1537 decemberében zavartalanul és rendszeresen folyt a *misézés*, illetve tartottak *vecsernyét*.²² Sőt, Perényi Péter még röviddel 1542 előtt is visszakövetelt egy régi, a Pálócziak idejében Kolozsvárra került *miseruhát*.²³

Ezek a kifejezések azonban nem tartalmaznak érdemleges információt, mert a reformáció elterjedésekor — még később is — megmaradt a hagyományos terminológia. A liturgiai külsőségeken sem változtattak, sőt ragaszkodtak ahhoz, hogy külsőleg történjék minden „szokás szerint” és „csak” tartalmi változás menjen végbe. Nyomatékkal szorgalmazta ezt maga Luther is, a *Formula missae*-ben (1523), a *Von Ordnung des Gottesdientes in der Gemeinde* (1523) és a *Deutsche Messe und Ordnung des Gottesdienstes* című írásaiban (1526) egyaránt. Ezért hagyta meg a templomban pl. a misemondó ruhákat, az oltárt és a gyertyát.²⁴ Ennek megfelelően Honter János *Reformatio Coronensis* című művében (1543) harmadik helyen foglalkozott a „missa publica”-val, a *Reformatio ecclesiarum Saxonicarum in Transylvania* című munkájában (1547) pedig ezt írta: „In officio vespertino nihil prorsus a veteri ritu est mutatum”.²⁵ A kassai tanács 1559-ben azzal a feltétellel hívta meg magyar lelkésznek Pethő Jánost, hogy „egyházi öltözékben tartozik misézni, vagyis az úrvacsorát a templomban kiszolgáltatni”. Megmaradt még ekkor a fülbegyónás is.²⁶ 1560. április 3-án ugyanez a tanács ezt írta elő Huszár Gálnak: „Ragaszkodni kell a régi szokásokhoz, s éppen ezért a kisdedek keresztelése, a régi szokás parancsa szerint, fehér ingben történjék.”²⁷

3. Szintén a lundi érsek naplójából tudjuk, hogy Perényi nem vett részt a karácsonyi misén a plébániatemplomban. Ez azért érdektelen adat, mert ő — az oligarcha — még a hadjáratok során is saját káplánt tartott. 1527-ben ilyen minőségben alkalmazta Verebéli Gáspárt.²⁸ Bizonytalán azért, hogy ne kelljen részt vennie a közös miséken, vagy sorban állnia a gyóntatószék előtt.

4. Az *Egyháztörténeti Emlékek* adatai szerint Perényi Péter Sárospatakon plébánosul fogadta azt a Tamást, akit Nyalábvár ura, a reformáció ismert pártfogója: Perényi János a nagyszöllősi plébániáról 1537-ben elűzött. A plébános 1544-ben visszakerült ugyan Nagyszöllősrre, azonban Perényi János ismét rátámadt, majd Perényi Ferenc elfogatta és ingóságaival együtt elzáratta Nagydán.²⁹

Ezek az események vallási tekintetben nem bizonyítékok nemcsak Perényi Pétert, de még a plébánost illetően sem. A „plébános” elnevezést alkalmazták a protestáns parochus lelkészekre, illetve a városok főlelkészeire még a következő század elején is.³⁰ A Zempléni Református Egyházmegye ezért nevezte 1634-ben a „pastor primarius Stephanus Tholnai”-t „Plebanus Patakiensis”-nek.³¹ Másfelől az *Egyháztörténeti Emlékek* vonatkozó szövegei nem tesznek említést az ügy vallási háttéréről. Maga az országbíró, Nádasdy Tamás, azt írta a leleszi konventnek, hogy a plébános megtámadtatása és elhurcoltatása „nescitur unde motus” történt.³² Ugyanekkor Nagyszöllősiön 1556-ig működött a ferencesrendi kolostor, sőt „Perényi János már 1537. február 12-én kelt végrendeletében meghagyja feleségének, Drágffy Zsófiának, hogy a szöllősi klostornak mentől több alamizsnát adjon és a barátok imádkozzának érte”.³³ Ez a Perényi János azért üldözte volna el Tamás plébánost, mert hithű katolikus volt?

A politikai és gazdasági motívumok figyelembevételével más feltételezéshez juthatunk. Ami önként adódik, ha elfogadjuk, hogy közvetlenül a mohácsi vész után a kortárs szemében döntő válaszfalat jelentett a királypártiság kérdése, és a főurak a politikai pártállás mellett a vallás ürügyén is alkalmat kerestek javaik növelésére. Perényi János Ferdinánd hűségében nevelkedett fel. Nagyszöllös és Ugocsa vármegye nemessége is csak 1556-ban pártolt el a Habsburg háztól, miután János Zsigmond, illetve Izabella királyné vezérei Felsőmagyarországot elfoglalták.³⁴ Tamás plébános tanúsíthatott olyan Habsburg-ellenes magatartást, ami előzettségéhez vezetett. Ha ez így volt, érthető, hogy 1537-ben a Szapolyai János érdekeit védő Perényi Péter befogadta. Elűzetéséhez annál inkább kereshettek ürügyet, mert a nagyszöllősi plébánia az ország leggazdagabbjai közé tartozott. Ezt bizonyítja az 1545:XXV. törvéycikk:

„A szabad és bányavárosok, továbbá Beregszász, Szöllös, Sárospatak mezővárosok és más nevezetesebb helyek plébánosai (vagy kegyurai, akik a plébániák birtokában vannak) jövedelmeikhez képest, javadalmuk és vagyonuk elvesztése alatt, minden 100 forint után két-két katonát tartanak.”

Későbbi meghurcoltatása hátterében is miért kellene eleve csak konfesszionális meggyőződést keresni, miért ne lehetne az gazdasági érdek? Ez szintén csak pusztá feltételezés, hasonlóan a másikhöz. De talán indokoltabbnak tűnik amannál.

5. Az a tény, hogy Sárospatakon 1546-ig fennállott a ferencesrendi kolostor, a város urának és lakosságának felekezeti jellege szempontjából figyelmen kívül hagyható adat. Jellemző módon működtek ugyanis ferencesrendi kolostorok több, már zömmel protestánsná vált városban, például Kassán és Kolozsvárott egészen 1556-ig.³⁵ Magyarozza ezt, hogy az obszerváns ferencesek népszerűek voltak, sőt őket részben a reformáció előkészítőinek is tekinthetjük, mint ahogyan a magyar reformátorok közül többen előzőleg ehhez a rendhez tartoztak. Perényi Péter talán nemcsak megtúrta, hanem kifejezetten kedvelte is a cseri barátokat. A pálosokat ellenben már 1530-ban kiűzte³⁶ — mindjárt azután, hogy áttelepedett Zemplén vármegyébe!

A szakirodalomban fölmerült ellenvetések tehát nem bizonyítják be „a pataki szent hagyomány” tévedését.

A következő kérdés: ismeretesek-e olyan konkrét adatok 1530—31-ből, amelyek Perényi Péter protestáns voltára vallanak? A válasz csak látszólagos — valójában történetyszerű — kitéréssel kezdődik, majd számba veszi a konkrétumokat.

1. A reformáció elterjedése folyamat volt: templomban, iskolában, főúri kastélyban egyaránt. Egyes fázisait időben nagyjából be lehet ugyan határolni, de nem szabad exclusiv jellegű ígérennyel meghúzni azt a tartalmilag hiteles időbeli határvonalat, ami pl. az egyház belső reformerét elválasztja attól a későbbi énjétől, amikor már egyháztörténelmi értelemben reformátorként tartható nyilván. Hitelesen és szemléltetően fejezi ezt ki a magyarországi reformáció elterjedésének első nyomtatott áttekin-tése Debrecenből 1586-ban Gönczi György tollából:

Isten „jótetszése szerint az ő eleve elrendeltetett decretumából az Evangéliumnak világosságát az mi nemzetünkre is kiárasztotta ennek előtte úgy mint hatvan esztendővel. Jóllehet hogy az derék tudománnak nem minden ágait és cikkelit egyszersmind árasztotta ki, hanem azmint szokott lenni egyelőszer csak valami sengéjét fondamentomul nyilatkoztatta ki az mi nemzetségünkben miképpen egyéb országokban is. Melyre akkorbeli időben bizonyos tudós embereket rendelt az mi országunknak bizonyos részeiben. Először Siklósi Mihályt az fölföldön Újhelyben Perényi Péter idejében...”³⁷

Eszerint Magyarországon a reformációval a mohácsi vész évétől lehet érdemben számolni. Lényegileg ugyanezt írta Pázmány Péter is, már a „Kalauz” első kiadásában:

„Az füst és háborúság zavarja alatt, be csúszának mászának az új tanítók. Az urak közül először is Prinyi Péter Lutheristává lön, Kopácsi Istvántul és a Sztárai Mihálytul megcsalattatván...”³⁸

Egy Erdélyben talált régi kézirat, amelyet Geleji Katona István 1638-ban tett közzé, ezt örökítette meg:

„Petrum Perenyium reformavit Stephanus Kopatsi et Michael Sztarai. Ujhelyinum in Fel-föld (I. e. in superiori Hungaria) Michael Szilvasi...”³⁹

Az ország három különböző részéből származó információk egybehangzanak. Sőt, a lángoló hitviták korában, amikor az ellenfelek igyekeztek mindent felhasználni a polémiára, Sárospatakon Pósházi János nemcsak nem támadta meg Pázmány állítását, hanem az Igazság Istápjja című munkájába iktatott egyháztörténeti áttekin-tésében lefordította a Geleji-féle, Pázmányéval egyértelmű szöveget.⁴⁰

Ezekben a szövegekben konkrét évszám nem fordul elő Perényi „áttérését” illetően. Történetszerűtlen is lenne olyan adatot keresni, amelyik arról szólana, hogy Perényi meghatározható időben, máról holnapra gyökerestől szakított a római katolikussal és dogmatikai tisztasággal, s az evangélikus vagy a helvét irányú egyház híve lett. A felekezeti elkülönülésre, szervezkedésre, a protestáns zsinatok tartására — a maguk hitvallás- és kánonalkotásaival — csak az 1540-es évek derekától kezdve került sor, egy hosszú fejlődési szakasz mérföldköveiként. — A Gönczi György által leírt módon: folyamatosan rakódtak le a reformáció alapjai Perényi Péter hitéletében is.

2. Nyomtatásban először Tolnai F. Istvánnál olvashatjuk 1679-ből, hogy „Nagy-ságos Perényi Pétert Kopácsi István és Sztárai Mihály reformálták 1531-ben”.⁴¹ Miért nem elégedett meg ő is annyival, hogy a protestáns főurak között csak az első helyen említse Perényit, amikor hitvitázó könyvében erre az évszámra nem volt szüksége? Főként pedig: honnan vette adatát?

Tolnai F. István 1655. május 15-én iratkozott be a sárospataki kollégiumba, ahol később senior lett.⁴² A senior tisztséghez tartozott többek között „a leveles-tár gondozása, hasonlóan a többi európai, főleg magyarországi protestáns kollégiumok szokásaihoz. Az egykorú visszaemlékezések szerint a jogbiztosító jellegű iratokat a kollégium egyik legbiztonságosabb helyiségében tartották, a senior szobájában.”⁴³ Ez azt jelenti, hogy a senior Tolnai F. Istvánnak hivatalból át kellett vennie, majd át kellett adnia azokat az okmányokat is, amelyek a legrégebbi időkre vonatkoztak. Ekkor találkozhatott olyan irattal, amelynek jelentősége következtében írta le az 1531-et. Maga az irat ismeretlen, de objektív alapon nem lehet megcáfolni állításának hitelességét, különösen, amikor ezt további adalékok és szempontok is valószínűsítik. Ilyenek:

a) 1531-ben a részben Terebes vártartományhoz tartozó Gálszécsen tárgyalt Perényi a felsőmagyarországi városok követeivel,⁴⁴ a következő évben pedig már Wittenbergben találjuk Gálszécsi Istvánt. Ugyanígy: 1534-ben Újhelyből kért kőműveseket, az év szeptember 19-én subscribált Wittenbergben Thomas de Újhely (Vihel).⁴⁵ (Talán ő volt az említett nagyszöllősi plébános.) Perényi Péter „irodalmi családjához” Horváth János kilenc protestáns szerzőt sorol fel Zemplén megyében,⁴⁶ ahol mindjárt megjelenése után zavartalanul terjedhetett a reformáció.

b) 1531-ben Perényi jó viszony kialakítására törekedett azzal a Kassával, ahol ebben az esztendőben Dévai Bíró Mátyás letartóztatása miatt olyan zavargás támadt, hogy a fellázadt tömeg veszélyeztette még a ferenceseket is.⁴⁷

c) Sőt, már előzőleg: Siklóson protestáns jellegű udvari prédikátort tartott Siklósi Mihály személyében. Pathai Sámuel írt erről 1647-ben Szilágyi Benjámin Istvánnak. Ő 1617-ben, laskói iskolamester korában többször járt Siklóson és környékén. Gyakran hallotta ott nagyon idős emberektől, hogy Siklósit tekintik azon a vidéken Perényi Péter reformátorának. A várúr udvara népének haragja ellen többször védelmezte káplánját.⁴⁸ Ez a hagyomány magyarázza meg, hogy miként kerülhetett a reformátor Siklósról Újhelyre. Perényi Péter családjával, familiárisaival, teljes kíséretével együtt került török fogságba 1529-ben. Bizonytalán akkor is vele volt udvari papja, aki közös szabadulásuk után vele ment Zemplénbe, ahol már Újhely reformátoraként tarthatjuk számon. Ennek pedig nagy hordereje van.

A reformáció kezdetén igen nehéz eldönteni, hogy ki tekinthető még „katolikusnak” és ki már protestánsnak. A problémával foglalkozó Szekfű Gyula arra az elfogadható megállapításra jutott, hogy főnemeselek tekintetében „egyedül biztos ismertetőjele a protestantizmusnak csak az lehet, ha egy-egy nagyúrnál protestáns udvari papot és ennek hitterjesztő működését meg lehet állapítani”.⁴⁹ Ennek értelmében Siklósi Mihály személye tárgyi bizonyíték Perényi Péter protestantizmusa mellett már 1531 előtt is.

d) Perényi protestánsná válásának folyamatában jelentős lehetett az 1529-i török hadjárat hatása is. Az ekkor bujdosásnak indult Komjáthi Benedek azt írta a törökökről, hogy ő „az élő Isten ostora és az mi bűneinkért reánk bocsátott haragja”.⁵⁰ Conrad Cordatus szerint a veszedelem oka Isten Igéjének megvetése, a protestáns prédikátorok és gyülekezetek üldözése, Magyarországon pedig még a túlzott Mária-kultusz volt, „hogy nincs más Istenünk, mint akit ők magok Jézus Máriának neveznek és éppen úgy imádják mint Istent”.⁵¹ — A hadjáratot követő lelki válság országos téren kedvezett a protestáns tanítások terjedésének.

e) Visszatérve az udvari pap személyére: 1530 körül feltehetően már nős lehetett. Fejes István hívta fel a figyelmet arra, hogy Zemplén megye levéltárában és Leleszen is 1562-től kezdve feltűnik egy Nicolaus juratus Soklyósi, valamint a szintén jogász Soklyósi András, akik Siklósi Mihály fiai lehetnek.⁵² Az utóbbi revizorként működött Sárospatakon 1567-ben.⁵³ Ez abban az összefüggésben is sokat mond, hogy Perényi Péter azt ígérte a halálos ágyán fekvő Szapolyai Jánosnak, hogy a papokat ezentúl nem fogja házasságra kényszeríteni.⁵⁴ Nős pap alkalmazása, illetve a cölibátus ellenzése szintén bizonyíték Perényi protestantizmusa mellett.

A pataki hagyományt tehát nemcsak nem cáfolja elfogadható érv, hanem valószínűsíti a mellett joggal lehet érveket felsorakoztatni ebben a kérdéskörben is.

III.

Harmadik alapvető kérdésünk: a Sárospatakon 1530—31-ben már ténylegesen hatalmat gyakorló és protestánsnak tekinthető főúr alapíthatott-e ott olyan iskolát, hogy annak 450 éves jubileumát 1981-ben legitim módon lehetett megünnepelni?

A válasz: átvitt értelemben és egyháztörténetileg nézve igen. Amivel nem tagadjuk azt a régóta ismertényt, hogy Patakon már jóval előzőleg városi-plébániai iskola működött, tehát az ottani iskoláztatásnak a kezdete nem vezethető vissza sem Perényi Péterre, sem általában a protestantizmusra. Csak azt jelezzük, hogy ekkor rakódtak le annak a szellemi centrumnak az alapjai, amiből kinőtt, amire ráépült a Sárospataki Református Kollégium.

Az iskolával kapcsolatban a szakirodalomban eddig figyelmen kívül hagyott, illetve vitatott három problémát vetünk fel:

I. A Sárospataki Református Kollégium levéltára az 1671. évi elüzetés után Gyulafehérvárra, majd Marosvásárhelyre került.⁵⁵ Ennek anyagát felhasználva írta meg ifj. Csécsi János 1720 után *Registrum Historicum*-át. Az anyag használatának tárgyi bizonyítéka, hogy az 1615-tel kezdődő diáknévsort is tartalmazó iskolai anyakönyvet 1931-ig Marosvásárhelyen őrizték, amit ő elsőként másolt le. A többi ismert névsor-másolat mind fiatalabb keletű⁵⁶ és feltehetően Csécsi alapján készült. Hely- és iskola-történeti szempontból szerzőnk természetesen többet mond Tolnai F. Istvánnál, a lényegi mondanivaló azonban mindkettőjükénél azonos.

Perényi Péterről ezt írta:

„Primus Scholae fundator, ex monasterio monachis per Reformationem vacuo scholam faciens, Ecclesiaeque Patakiensis reformator et fundator. Templum etiam arcense hic coepit erigere: sed inceptos ejus labores impedivit captivitas ejus anno 154... facta jussu Ferdinandi I. regis Hungariae nonnisi morte terminata anno...”⁵⁷

Ez a szövegrész mind a marosvásárhelyi levéltár anyagának, mind Csécsi János kéziratának a megbízhatósága mellett szól. Amint más, ismert és hiteles forrásból is tudjuk, az iskola az üres monostorban — vagy pontosabban: beginházban — nőtte ki magát kollégiummá. A templom- és városépítésre vonatkozó információ szintén pontos. Csécsit pedig az tünteti fel kedvező színben, hogy kihagyta Perényi fogságba jutásának, illetve halálának dátumát, mert bizonyosan nem ismerte azokat.

Az ilyen anyagból merítő és így dolgozó Csécsi János Kopácsi István reformátori fellépésének kezdetéről, továbbá sárospataki tevékenységéről ezt jegyezte fel:

„Unus reformatorum ab anno circiter 1524. illustris herois Petri Perényi et oppidi Patakiensis et primus [*nem primarius!*] pastor, et scholae Patakiinae ab anno 1531 crescentis, et tandem sub Gabriele Perényi anno 1554 in formam Collegii redacta moderator usque ad annum 1556...”⁵⁸ (Megemlíti még, hogy részt vett az erdődi és tarcali zsinatokon.)

Később az 1531 alá írta az 1524-et, amint erre Szűcs Jenő rámutatott, és amit kéziratának összefüggésében megmagyarázott.⁵⁹ Ez a javítás tehát nem a marosvásárhelyi anyag feldolgozása, hanem egy későbbi elbizonytalanodás következtében történt.

Kopácsi István reformátori működésének kezdetét Csécsi pontosan nem ismerte, de azt körülbelül 1524-től számította. Ezzel mintegy hangsúlyozta, hogy a legelső reformátorok közé számított. A következő mondatban arról beszél, hogy ő Perényinek és Patak városának a reformátora és legelső (protestáns) lelkésze, továbbá a növekvő pataki iskolának 1531-től, végül a Perényi Gábor alatt 1554-ben kollégiummá vált iskolának a rektora volt 1556-ig.

Nincs ellentmondás aközött, hogy az említett szájhagyomány Siklósit, más források, így Csécsit is Kopácsit nevezik Perényi reformátorának. Siklósi Mihály Siklóson reformálta a főurat, majd vele jöve Újhelyt. Kopácsi István már Siklóson is Perényi közelében volt — esetleg nem pusztán földrajzilag —, majd szintén vele jött, vagy utána. Az 1526. és 1529. évi török hadjárat következtében Baranyából, általában a Délvidékről egyébként is valóságos népvándorlás indult meg biztonságosabb tájak, többek között Zemplén felé. Vonatkozik ez a ferencesrendi barátokra is. 1533-ban pl. Sárospatakon találjuk azt a Csáti Demetert, aki 1529-ben még Ozorán élt.⁶⁰ A 16. század közepétől fennmaradt sárospataki urbáriumok pedig „már seregével sorolják fel a horvát és rác neveket”, mert a Perényiek Valpó megyei birtokaik lakosságát ide telepítették.⁶¹ Ilyen összefüggésben lehetett Kopácsi reformátorként az első lelkész tanító Sárospatakon. Amennyiben pedig ilyen minőségében Perényi

Péter írásban biztosított számára — valamint utódai számára — javadalmat, akkor ennek dokumentumát láthatta Tolnai F. István és Csécsi János is. Annyi bizonyos, hogy Perényi Péter egyházi szolgálóról gondoskodott. Ennek bizonyítéka Patak városa 1572-ben Miksától kapott kiváltságlevelének egyik pontja: „Ministris ecclesiae ut proventi per quondam Petrum et Gabrielem Perényi limitati concedantur, instum esse censemus.”⁶²

1549 előttről Kopácsi István tanítóskodásáról egyetlen másik, hitelt érdemlő adat maradt fenn — de siklói vonatkozásban. Egy Kassán, 1561-ben kiadott bizonyáglevelél szerint akkor volt Siklóson ludimoderator, amikor a mohácsi csatában az édesapját elvesztett Szentgergelyi Istvánt a város prefektusa: Vas Mihály nevelte.⁶³ Ilyen körülrésből azonban pontos évszámot nem olvashatunk ki. Fölmerül ellenben a kérdés: udvari papjával együtt Perényi Péter miért ne hozhatta volna magával az iskolamestert is?

Szembeszökő módon, de bizonynyal véletlen folytán Kopácsi István Szegedi Kis Istvánnal nagyjából egyszerre volt hallgatója 1535-ben a bécsi, 1542—43-ban a wittenbergi egyetemnek.⁶⁴ A bécsi tanulmányút az ottani humanista szellem következtében, valamint a reformáció folyamatos, fokozatos kibontakozása miatt nem egyértelmű bizonyíték Kopácsi vallási hovatartozása mellett. Sylvester János reformátor például 1544-től a bécsi egyetemnek egyenesen tanára volt.

Kopácsi István születésének idejéről adat nem áll rendelkezésre — ismét csak feltételezhetünk. A szerző szubjektív benyomása szerint 1500 körül születhetett, és Szegedi Kis Istvánhoz hasonlóan későn nősült. Felmerül azonban egy a szakirodalomban eddig nem tárgyalt probléma: ha „lelkészdinasztiák” alakultak ki, akkor nem lehettek-e az ő fiai György és Ferenc, akik 1559-ben, illetve 1567-ben iratkoztak be a wittenbergi egyetemre?⁶⁵ Más Kopácsi nevű protestáns lelkészt nem ismer egyháztörténeti irodalmunk a 16. századból, neki pedig fiai és leányai voltak a Perényi Gábor által, számára 1561-ben kiállított adománylevelél szerint.⁶⁶ Másfelől a szöveg őt még csak „öregséghez közeledő korúnak” nevezi — és ezek a szempontok ellentmondanak egymásnak. Egyik sem tekinthető kizárólagosnak.

2. Az eddig ismert adatokból nem lehet pontosan megállapítani, hogy hol kezdette meg működését a protestáns szellemű iskola. Helyisége elvileg lehetett abban a templom nyugati falától 10 méterre fekvő, a 14—15. században épült, alapincézett házban, amit a belső várfal építése miatt kellett lebontani az 1530-as években. Ez azonban csak feltételezés.⁶⁷ Állhatott az más, ma már meghatározhatatlan helyen. Sőt: megnyílhatott az említett monostorban már 1531-ben. Annak ugyanis nem maradt fenn írásos nyoma, hogy a klarisszák és a beginák mikor távoztak el Patakról. Rendelkezésre áll egy 1567-ben készült jegyzék a Perényi Gábor által erőszakkal elfoglalt és birtokolt egyházi javakról,⁶⁸ amelyben második helyen áll: „Bona monasterii monalium in Sárospatak existentium. . . monasterium integrum non dirutum sed in scholam Lutheranorum conversum.” E jegyzék felsorolja azonban a sárospataki, kistornyai, újhelyi és helmeci tizedeket, amelyeket már 1542-ben lefoglalt édesanyja, Ormódsi Székely Klára.⁶⁹ — Ennek az iratnak sajátos rendeltetése volt, amire rávilágít, hogy eredetileg nemcsak ezt írták külsejére: „Bona ecclesiarum, quae Gabriel Perenj vi occupavit et tenuit”, hanem így folytatódik a szöveg: „Huius copia data est Cesari, Posonii, 2 Augustj 1567”. A gyermektelenül meghalt Perényi Gábor temetése pedig öt nappal korábban, 1567. július 28-án történt.⁷⁰ Mindenki tudhatta akkor, hogy vagyona a koronára fog visszaszállani, és az egi káptalan ezért tüstént, még időben, a volt egyházi javak visszaszerzésére törekedett. Ezért nem bizonyos, hogy eleve tévedett Csécsi János, amikor Perényi Péterről megállapította: „Primus scholae fundator, e monasterio monachis per Reformationem vacuo

scholam faciens...” És ha ez 1531-ben történt — mert miért ne történhetett volna? — akkor Perényi Péter egy üres monostorból iskolát csinált. Nem fejezhetnének-e ki ezt másként: pl. az üres monostorban iskolát nyitott, vagy iskolát alapított?

3. Szombathy János közölte először Kapy Miklós lőcsei diáknak bátyjához, Kapy Andrásához Lőcséről, 1543. szeptember 6-án küldött leveléből azokat a sorokat, amelyek a sárospataki iskola működését bizonyítják: „Édes Bátyám Uram, az több dolgok közt ez dolog felől is kellettik kegyelmedet megtalálnom, hogy Asszonyom ő kegyelme írja, hogy ha rá gondolnám, ha job vóna hogy Patakra küldene, minthogy itt mester nincs, én bizony nem tudom; mert az mi a tanulást illeti, talán job vóna, de azért eni ideig való fizetés mind hiában lenne anibul, hogy valamit a nímét szóban kaptam is, mind elfelejtenim.”⁷¹ Adatát Szathmáry Király György: *Historia Scholae Saros Patkinae* c. kéziratából vette⁷², jelezve, hogy a levél eredetije Sinai Miklós tulajdonában van. 1872-ben Révész Imre leközölte a teljes levélszöveget, mégpedig Sinainak az eredetiről készített sajátkezű másolatából,⁷³ ahol azonban hiányzott az évszám: „Költ Lőcsén 6. napján Szent Mihál”. Révész megjegyezte, hogy Szombathy datálta 1543-ra.

A modern történetkritika nem fogadta el Szombathy datálását, mert a teljes szövegnek van egy ilyen kitétele: „semmi egyebet új hirt nem tudok írni, hanem a fizető mester ma jöve ide Lőcsére, ki azt beszülte az itt való polgároknak, hogy megvettik vóna a törökök Székes Fehérvárat. Immár nem tudom igaz-i nem-i.” Székesfehérvár elesett 1543-ban és 1602-ben. Zoványi Jenő három tanulmányában is az utóbbi évszám mellett szállott síkra,⁷⁴ Szűcs Jenő pedig megbízott benne, a problémával érdemben nem foglalkozott.⁷⁵

A kérdést önmagában véve eldönti maga Sinai Miklós, — de három további érv is.

Sinai értékes másolatgyűjteményt küldött Patakra „Testimonia de origine, antiquitate et foundationis Scholae Reformatae Sáros-Patakiensis” felirattal, „Signata Debrecini ad diem 12 Septembris 1765. per Nic. Sinai mpr.” Így kezdődik: *Nobilis adolescens Nicolaus Kapy Leutschoviae studiorum gratia commorans literas scripsit ad fratrem suum Andream Kapy in possessione Kapi anno 1543 die 6. Septembris, in quibus de Schola Patakiense ut celebri et florente meminit his verbis.*” Következik a Szathmáry Királynál és Szombathynál olvasható szöveg. Majd hozzáfűzte: „Harum literarum originale possideo. Ergo sub Petro Pereni Comite Patakini Schola iam aperta fuit.” Eszerint tehát Sinai a Révész Imre által megtalált másolatban elfelejtette leírni az 1543-at, és ez adott kritikára okot.

Ettől függetlenül, a levél kelezését hármasszempont szerint 1543-ra kell datálnunk. a) Mikor volt egy Kapy András akkor diák Lőcsén, b) amikor ott nem volt iskolamester és c) amely évben úgy esett el Székesfehérvár, hogy ennek híre szeptember 6-án eljuthatott Lőcsére?

a) A Kapyak Nagy Iván által közölt — bár teljesnek nem tekinthető — családfája ismer egy Kapy Miklóst, aki 1524-ben született,⁷⁷ tehát 1543-ban 19 éves fejjel ő lehetett az a diák, aki a német nyelv elsajátítása végett Lőcsére ment. Ezt erősíti Kálmáncsehi Sánta Márton újhelyi lelkésznek 1547. szeptember 1-én egy Kapy Miklóshoz írt levele is.⁷⁸ Másfelől a családfa nem ismer olyan Miklóst, aki 1602-ben egyáltalán iskoláskorú lehetett volna.

b) Zoványi Jenő vonatkozó jegyzetében⁷⁹ Hornyánszky Viktorra⁸⁰ és Fabó Andrásra⁸¹ hivatkozva azt állította, hogy Lőcsén 1543-ban Türk Dániel tanított. (Forrásai Türköt 1542-ben és 1544-ben említik iskolarektorként!) Szerinte 1602-ben kellett változásnak bekövetkeznie, mert az év elejéről további forrásai Sickius Albertet nevezik meg rektorként, és már a következő esztendőben Walradius Zakariás szerepel utódként.⁸²

A lőcsei iskolamesterek a 16—17. században sűrűn váltották egymást, ez kitűnik Demkó Kálmán⁸³ és Halász László⁸⁴ iskolatörténeti monográfiáiból is. Ők egybehangzóan azt írták, hogy a boroszlói Sickius 1601—1603, Walradius pedig 1603—1605 között vezette ott az iskolát. Elvileg eltelhetett ugyan bizonyos idő a változás között, azonban két döntő érv és egy figyelemreméltó adat az iskola válságos helyzetét 1543-ra valószínűsíti.

A kulcsfontosságú személy Daniel Türk. Róla Zoványi forrásai azt írják, hogy már 1542-ben Lőcsén tanított. Ennek oka egy elnagyolt szövegközlés.

Lőcse helytörténete szempontjából alapvető forrás Hain Lőcsei krónikája. Belőle szemelvényeket tett közzé Carl Wagner 1764-ben, kritikai kiadása 1910—1913 között jelent meg. Wagner pedig nem választotta el egymástól az 1542-ben és 1544-ben történeteket, hanem a két év eseményeit összeolvasta és 1542 alatt írta le.⁸⁵ A teljes szöveg, Hain krónikája szerint, így következtek az események: 1541-ben az egész Szepességben nem volt diakónus, azaz segédpap, hanem a plébánosok maguk tartották az istentiszteleteket. Ennek oka a háborús idő és a reformáció hatása volt. 1542-ben a lutheránizmus végképp gyökeret vert a térségben. 1543-ban a lőcseiek felgyűjtötták a menedékkői kolostort. Lőcsén 1544-ben iktatták be az első evangélikus lelkészt: a Brassóból meghívott Bartholomäus Bognert. Ekkor az iskolamester [a Kassáról való⁸⁶] Daniel Türk volt, mint ilyen szintén az első, aki az Ágostai Hitvallást követte.⁸⁷

Az iskolatörténet a rektorhiányt 1602-ben nem említi. Ellenkezőleg: virágzó iskolára engedett következtetni. 1588-ban az iskolát újjáépítették, lakószobákkal és tantermekkel bővítették.⁸⁸ 1589-ben készült el az új tanrend,⁸⁹ amely szerint nyolc osztályban tanultak a diákok. 1599-ben negyedévi fizetésként kapott a várostól Johann Rhau igazgató 20, a „kollega” 8, a senior 5, a két auditor 2 Ft-ot.⁹⁰ 1602-ben semmilyen jel nem mutat arra, hogy az iskola válságos helyzetben lett volna. 1600-ban a templommal együtt leégett ugyan, az újjáépítés azonban olyan ütemben történt, hogy már 1601-ben új harangot öntetett a város.⁹¹ Ehhez kapcsolódik egy figyelemreméltó adat, amit Demkó Kálmán közölt. Eszerint — az 1602. február 24-én választott — Peter Zabler lelkésznek a meghívólevélben „kötelességévé tétetik a három tanító élelmezése, szabadságában áll azonban velük másként is egyezkedni”. — Amennyiben a lőcsei levéltáros az általa látott szöveget helyesen értelmezte, és nem tévesztette össze a tanító fogalmát a mai értelemben vett segéd-, vagy másodlelkész fogalmával — és ez akár latin, akár német nyelvű szöveg esetében valószínűtlennek tűnik — 1602-ben aligha lehetett tartós tanárhiányról beszélni Lőcsén.⁹²

c) Mikor foglalta el a török Székesfehérvárt úgy, hogy annak újságszámba menő híre szeptember 6-án Lőcsére is eljutott?

Székesfehérvár kétszer került török uralom alá: 1543-ban és 1602-ben. 1602-ben augusztus 29-én, amiről Lőcsén szeptember 6-án már kétségtelenül értesülhettek. 1543-ban viszont szeptember 3-án. Zoványi Jenő szerint ezért

„ki hiheti el, hogy a Révész Imre által említett lovas posták és gyors fogatok nem három, hanem négy vagy öt nap alatt is meg tudták tenni azt az utat, mely Székesfehérvár és Lőcse között levegővonalban is csaknem 300 kilométer? Pedig még az sem képzelhető el, hogy valaki csak a vár elfoglalása pillanatát lesse s akkor rögtön lóra kapva, neki iramodjék Lőcsének, illetőleg nem is annak, hanem valami más helységnek, hogy onnan aztán a körütját végző fizetómester azon melegében tovább rohanjon, vagy előbb máshova is, vagy egyenesen Lőcsére, hogy ott mások közvetítésével a levélíró ifjúnak is fülébe jusson a hír.”⁹³

Történetileg nézve azonban másként láthatjuk a kérdést.

Az 1543-as hadjárat során I. Szulejmán gyors sikereket ért el. Így július 7-én elfoglalta Siklóst, július 20-án Pécsét, majd több Tolna megyei várat, augusztus 10-én Esztergomot, augusztus 17-én Tatát, szeptember 3-án Székesfehérvárt,⁹⁴ de a 10

napig lőtt város ellen a török csapatok a döntő rohamot szeptember 2-án már elvégezték. A megrémült polgárok szeptember 3-án az első ágyúlövésre megadták magukat. Szulejmán hadai másnap vonultak be a várba.⁹⁵

Ezt a hadjáratot is bizonyosan hírszerzők figyelték. Ha az 1529. augusztus 29-én késő délután lezajlott mohácsi csata híre másnap vecsernye után Budára ért,⁹⁶ Székesfehérvár esetének híre összehasonlíthatatlanul rövidebb idő alatt megérkezhetett például a veszélyes helyzetben levő Komáromba. Nem kellett különösen éles szemű megfigyelőnek lenni ahhoz, hogy egy összelőtt és katonaságát elveszített belső vár nem fog ellenállást tanúsítani. Tehát: Komáromban tudhatták ezt már 3-án hajnalban, akár korábban is. Onnan pedig akár a bányavárosok felől, akár déli irányból — pl. Érsekújvár—Nyitra—Léva—Balassagyarmat—Losonc—Rimaszombat—Gömör—Rozsnyó vonalán — 420—450 km-ről lévén szó, három nap alatt a hír eljuthatott Lőcsére. Anélkül, hogy külön küldönc vitte volna. A várak és városok között, különösen ilyen vészterhes időben, működhetett megszervezett katonai futárszolgálat is.

Az sem lehetetlen, hogy egy, a város körülzárása után keletkezett rémhírről értesültek Lőcsén. Ami elindulhatott úgy, hogy Fehérvár is éppenúgy el fog esni, mint a többi város.

*

A fenti szempontok és adalékok nem mondják ki a végső szót abban a kérdésben, amely elé a hagyomány és a modern történeti kritika ellentétet állít. Csupán történetkritikai módszerrel lehetségesítik azt, hogy Perényi Péter 1531-ben protestáns szellemű iskolát nyitott Sárospatakon — a volt beginaházban, illetve az elhagyott monostorban — Kópácsi István vezetése alatt. A skóla — amint erről Szűcs Jenő elemzést nyújtott⁹⁷ — „hajótörést szenvedett”, és csak Perényi Gábor idejében szerveződött újjá, vált jelentékennyé. Erre utalt már a hagyomány is, amennyiben Csécsi János „primus fundator”-nak nevezte Perényi Pétert. De: valóban „új adatokra van még szükség. . .” Ezek előbukkanhatnak olyan levéltárakban, amelyek módszeres átvizsgálása szempontunkból még nem történt meg. Addig is gyűlhetnek — kiegészítésként: máris gyűltek⁹⁸ — a képet teljesebbé tevő további szempontok és adalékok. Ameddig azonban a perdöntő dokumentumanyag — pro vagy contra — elő nem kerül, meg kell elégednünk annyival, hogy tudományos tisztelettel idézzük Gulyás József sorait a Sárospataki Református Kollégium alapításának 400. évfordulójára kiadott munkájából: „Az iskola alapítása a történelem kódébe vész. A hagyomány szerint 1531-ben alapította Perényi Péter. . . Ez az évszám különben szent hagyomány Patakon. Ez évszámot legújabban a történeti kritika erősen támadja. Főiskolánk alapításának vitakérdésében mély történeti érzékkel mondja Révész Kálmán püspök: Az évszázados hagyományt nem kell megbolygatni, ha teljesen pontos adatot nem tudunk helyette adni.”⁹⁹

JEGYZETEK

- 1 ZOVÁNYI Jenő három legfontosabb tanulmánya: Sárospatak reformációja. *Századok* 1908. 806—817. Erre válaszolt SZINYEI Gerzson: Bírálati megjegyzések Zoványi Jenőnek „Sárospatak reformációja” c. tanulmányára. *Sárospataki Református Lapok* 1910. 85—87., 95—97., 106—107. ZOVÁNYI viszontválasza: Sárospatak reformációja és a róla szóló hamis tudomány. *Debreceni Protestáns Lap* 1910. 259—261., 275—278.; uő.: A sárospataki iskola a 16. században. *Protestáns Tanügyi Szemle* 1930. 167—176.
- 2 GULYÁS József: Mikor alapították a pataki iskolát? Uo. 1931. 185.
- 3 MARTON János: *A Sárospataki Református Főiskola története*. 1. rész. Sárospatak 1931. 38. Bírálatot írt a könyvről ZOVÁNYI Jenő: *Szeksfű és társai történetírása*. Bp. 1938. 47—55.
- 4 RÉVÉSZ Imre: *Magyar református egyháztörténet*. Debrecen 1938. 72.
- 5 *A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*. Bp. 1981. 7—16.
- 6 SZÜCS Jenő: Sárospatak reformációjának kezdetei. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*. II. 1982. 7—56.
- 7 Uo. 46.
- 8 HIDEGPATAKY Antal: Patak és Újhely hadtörténete 1528-ban. *Adalékok Zemplénnvármegye történetéhez* (a továbbiakban: AZT) 1904. 128—163.
- 9 *Egyháztörténeti Emlékek a magyarországi hitújítás korából* (a továbbiakban EtE) II. Szerk. BUNYITAI V., RAPAICS R., KARÁCSONYI J. Bp. 1904. 331.
- 10 *Régi Oklevelek és Okiratok Tára* 1905. 2. sz. 40.
- 11 *Török történetírók*. Szerk. THURY József. I. k. Bp. 1893. 332., 344.
- 12 SZÜCS Jenő: i. m. 26.
- 13 AZT 1904. 335—336.
- 14 *Századok* 1868. 163.
- 15 AZT 1915. 230—231.
- 16 WAGNER Carl: *Analecta Scepusii*. Pars 2. Vi Bécs. 1774. 166.
- 17 EtE II. k. 211.
- 18 AZT 1910. 207.
- 19 DÉTSHY Mihály: *Sárospatak*. 2. kiad. Bp. 1974. 7.
- 20 EtE II. 210.
- 21 *Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból*. Kiad. HATVANI István. I. k. Pest 1857. (Monumenta Hungariae Historica I./I.) 113.; ÓVÁRY Lipót: *A MTA Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai*. II. k. Bp. 1894. 43—44.; SCHWANDTNER Johannes: *Scriptores rerum Hungaricarum*. II. k. Bécs, 1746. 404.; — *Török történetírók*. Szerk. THURY József. II. köt. Bp. 1896. 119.; — *Magyar országgyűlési emlékek*. I. k. Szerk. FRAKNÓI Vilmos. Bp. 1874. 312—317.; További utalások: HAMMER Josef: *Geschichte des Osmanischen Reiches*. III. k. Pest 1828. 107.
- 22 EtE III. k. 300.
- 23 EtE II. k. 499.
- 24 HÖRK József: Luther liturgiája. *Protestáns Szemle* 1900. 484—487.; RAFFAY Sándor: *A magyar-honi evangélikus liturgia történetéhez*. Bp. 1933. 9—10.
- 25 *Ausgewählte Schriften*. Hrsg. von Oscar NETOLICZKA. Bécs—Nagyszeben, 1898. 16—17., 118.
- 26 SÖRÖS Pongrácz: A reformáció egy szemfényvesztése. *Katholikus Szemle* 1898. 98—101.
- 27 *Történelmi Tár* 1890. 197.
- 28 SZERÉMI György: *A mohácsi vész kora*. Ford. Erdélyi László. Szeged 1941. 122.
- 29 Erről részletesen ZOVÁNYI Jenő: Tamás sárospataki plébános. *Protestáns Szemle* 1916. 37—39.
- 30 POKOLY József: *Az erdélyi református egyházkerület története*. IV. k. Bp. 1905. 120—124.
- 31 SZOMBATHY János: *Memoriale Historicum*. Kézirat a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Nagykönyvtárában (továbbiakban: TIREK): Kt. 42. 27—28.
- 32 EtE V. k. 536. Erre S. SZABÓ József hívta fel a figyelmet: *Debreceni és sárospataki papok a reformáció századában*. Debrecen 1916. 42.
- 33 KARÁCSONYI János: *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*. II. k. Bp. 1924. 186.
- 34 KOMÁROMY János: Nyalábvár és uradalma. *Századok* 1894. 515—516.
- 35 KARÁCSONYI: i. m. 90., 103.
- 36 RUPP Jakab: *Magyarország helyrajzi története* II. k. Pest 1872. 326., 337.; AZT 1902. 70., 197.; KISBÁN Elek: *A magyar Pálosrend története*. I. k. Bp. 1938. 175., 181.
- 37 RMK I. 218. Praefatio.
- 38 RMK I. 443. 194.
- 39 RMK II. 521. b₂.

- 40 RMK I. 1096. 174.
 41 RMK I. 1236. 563.
 42 Egyháztörténet 1944. 132.
 43 HÖRCSIK Richárd: A Sárospataki Református Kollégium Levéltárának története. (Megjelenés alatt álló kézirat) 3. — Innen is köszönöm szíves segítségnyújtását.
 44 AZT 1908. 100—102.
 45 *Magyar Történelmi Tár* 1859. 217.
 46 HORVÁTH János: *A reformáció jegyében*. Bp. 1957. 35—62.
 47 EtE II. k. 171., 177.
 48 LAMPE Friedrich [—DEBRECENI EMBER Pál]: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Utrecht, 1728. 661—676.
 49 HÓMAN Bálint—SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet*. IV. k. *A tizenhetedik század*. (Bp. év nélk.) 257.
 50 RMK I. 3. Praefatio
 51 PAYR Sándor: *Cordatus Conrad könyvecskéje Magyarországról és Ausztria romlásáról*. Bp. 1929. 4—6.
 52 FEJES Sándor: *A sátoraljaújhelyi ev. ref. egyház története*. Sátoraljaújhely 1889. 18.
 53 TIREK Lgy. 2292.
 54 VERANCSICS Antal Összes munkái. Kiad. SZALAY László. VI. k. Pest 1860. (Monumenta Hungariae Historica II./VI.) 108.
 55 HÖRCSIK: i. m. 6—7.
 56 TIREK Kt. 27—30., 35., 37., 40—42., 111.
 57 TIREK Kt. 40. 2/a.
 58 TIREK Kt. 12/a.
 59 SZŰCS Jenő: i. m. 10—11.
 60 KARÁCSONYI: i. m. 146., 132.
 61 TAKÁTS Sándor: *Rajzok a török világból*. II. k. Bp. 1915. 259.
 62 Másolata: TIREL A./I./42.
 63 *Történelmi Tár* 1900. 475.
 64 SCHRAUFF Károly: *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig*. Bp. 1902. 191.; *Magyar Történelmi Tár* 1859. 219.
 65 FRANKL Vilmos: *A hazai és külföldi iskoláztatás a XVI. században*. Bp. 1873. 305., 308.
 66 *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* XI. k. Bp. 1927. 90.
 67 GÖMÖRI János: *Beszámoló a sárospataki római katolikus templom mellett 1968-ban végzett ásatásról*. Miskolc 1970. 119—122. (Klly. Herman Ottó Múzeum Évkönyve IX. k.)
 68 KANDRA Kabos: *Adatok az egri egyházmegye történetéhez*. II. k. 449—450.
 69 EtE IV. k. 122—124.
 70 RMK III. 579. címlapján.
 71 SZOMBATHY J.: *Historia Scholae Sárospatakiensis*. Sárospatak 1860. 127.
 72 TIREK Kt. 35/a 6.
 73 *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* 1872. 109—111.
 74 *Századok* 1908. 811.; *Debreceni Protestáns Lap* 1910. 275—276.; *Protestáns Tanügyi Szemle* 1930. 171.
 75 SZŰCS Jenő: i. m. 25.
 76 TIREK Kt. 905/1
 77 NAGY Iván: *Magyarország családai*. VI. k. Pest 1860. 77.
 78 *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* 1872. 47—49. (Sajtóhibával 1574-re kelezve.); ESZE Tamás: Kálmáncsehi Sánta Márton Sátoraljaújhelyen. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1970. 573—574.
 79 *Századok* 1908. 811. 4. jegyz.
 80 HORNYÁNSZKY Victor: *Beitrag zur Geschichte evangelischer Gemeinden in Ungarn*. Pest 1867? 114.
 81 GARÁDY: Türk Dániel naplója 1548—1559. *Századok* 1871. 13.
 82 Hain Gáspár *lőcsei krónikája*. Kiad. BAL Jeromos, FÖRSTER Jenő, KAUFFMANN Aurél. Lőcse 1910—1913.; *Történelmi Tár* 1904. 54.
 83 DEMKÓ Kálmán: *A lőcsei egykori ág. ev. gymnasium... története* Lőcse 1896. 24—25.
 84 HALÁSZ László: *A lőcsei kir. kath. főgimnázium története*. Lőcse 1896. 7—8.
 85 WAGNER Carl: *Analecta* i. m. 15.
 86 *Századok* 1871. 12—13.
 87 Hain Gáspár, i. m.: 85., 92.
 88 Uo. 128.
 89 DEMKÓ: i. m. 8—17.; Halász: i. m. 9.
 90 HALÁSZ: i. m. 5.

- 91 Hain, i. m. 129—130.
- 92 DEMKÓ: i. m. 25.
- 93 *Protestáns Tanügyi Szemle* 1931. 171—172.
- 94 *Magyarország történeti kronológiája*. Főszerk. BENDA Kálmán. II. köt. Bp. 1982. 376—377.
- 95 *Török történetírók*, i. m. II. k. 359.
- 96 SZERÉMI: i. m. 93.
- 97 SZÚCS Jenő: i. m. 45.
- 98 Ezek: 1. A korábban bécsi fogságot szenvedett Dévai Bíró Mátyás Sárospatakról való eltávozásának lehetett az a konkrét politikai oka is, hogy ellenezte Perényi visszapártolását Ferdinándhoz, egyáltalán az ő távlati terveit. A feltételezés alapja: „Az 1541. évi hadjárat okáról az 1545-i Névtelennél a következőket olvassuk. Mikor János király meghalt... a Pirimi Petre nevű gyaur, vágyakozott a királyságra... fellázította a többi gyaur bégeket és bánokat s egyszersmind a papokkal ilyen tartalmú fetmát adatott ki: Könyveinkben az van megíva, hogy a török uralmának ideje elmúlt s ezután mienk lesz a jó alkalom.” (*Török történetírók*: i. m. II. k. 227.) 2. Serédy Gáspár melyik reformátor könyvét köttette be Krakkóban 1538-ban Perényi számára? Igaza van-e Szilády Áronnak, aki szerint itt Dévai Bíró Mátyás Orthográfiájáról van szó? (*Dévai Mátyás: A tíz parancsolat magyarázatja*. Kiad. SZILÁDY Áron. Bp. 1897. 123., 129.) 3. Korábban mikor és hol működött Héderváry István gálszécsi prédikátor, aki 1570. január 22-én kelt végrendeletének elején hálásan emlékezett meg Perényi Péterről és Gáborról? (*Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* XII. 1928. 4.)
- 99 GULYÁS József: *A Sárospataki Református Főiskola rövid története*. Sárospatak 1931. 9.

Még egyszer a sárospataki protestáns iskola kezdeteiről. Az 1531. évszám eredete

Mi a teendő, ha egy vélekedésről, mely harmadfél évszázadon át makacsul tartva magát a „hagyomány” színeit vette fel, kiderül, hogy téves? Mi a teendő akkor, ha a valóságos hagyományt, mely a megelőző két évszázadban, egészen a XVIII. század derekáig tartotta magát, egy eszközeit tekintve még tudomány előtti kor ötletszerű leleménye váltotta fel? Ezekre a kérdésekre írásom végén próbálok választ adni.

A 18. század első évtizedeiben született meg a vélekedés, hogy a sárospataki kollégiumot Perényi Péter az 1531. évben alapította. A tétel tárgyi tarthatatlanságát már Zoványi Jenő kimutatta (1908), azzal a kérdéssel azonban sem akkor, sem későbbi tanulmányaiban (1916, 1930) nem nézett szembe, hogy miként alakult ki maga a tétel. A megdőlt tételnek mindjárt akadt ügyvédje Szinyei Gerzson személyében, majd időről időre támadtak hasonló erőtlén kísérletek. Mindazonáltal az első újabb kori iskolatörténet, a Marton Jánosé (1931) már elejtette a tételt, amint hogy hátat fordított annak a modern református egyháztörténet legjelesebb művelője, Révész Imre is (1938). Kritikailag foglalkozott a kérdéssel újabban Mészáros István (1972). Nem a haladás jele, hogy a legújabb tanulmánykötet (1981) egyszerűen megkerülte magát az iskola kialakulásának problémáját. Ennek rekonstruálására magam tettem kísérletet (1982), miközben megpróbáltam nyomon követni azt is, hogy miként alakult ki az archaikusan naiv „historiográfiai” tétel.

Barcza József most „az 1908-tól kezdve felmerült néhány . . . érvelés . . . *felülvizsgálatát*” ígéri. Ehhez természetesen joga van. Minden azon fordul meg, hogy a beígért felülvizsgálat igazodik-e valamelyest ama elemi követelményekhez, melyeket a szerző írása végén emlegetett „*történetkritikai módszer*” támaszt. A szerző mindenestre nem tartózkodik a kioktató hangnemtől. „Arra hívjuk fel a figyelmet, hogy az eddigi kutatások során felhasznált adatokból *mit nem szabad kiolvasni*” — írja egy helyütt, mely intésben természetesen az foglaltatik, hogy Zoványi vagy én csak úgy kiolvastunk oda nem való dolgokat az adatokból. Nem tartózkodik a szerző kategórikus fogalmazásoktól sem. „A szakirodalomban felmerült ellenvetések *nem bizonyítják be* a ‚pataki szent hagyomány’ tévedését” — olvashatjuk más helyütt.

Mielőtt a felülvizsgálat pontjait sorra venném, indokoltnak tartom, ha a lehető legrövidebben összefoglalom felülvizsgált és állítólag megingatott érvelésem leglényegesebb elemeit, hogy az olvasó legalább lássa a vitatott kérdéskör dimenzióit. Indokolt ez, mert különben az olvasó, aki nem feltétlenül ismeri tanulmányomat (vagy ha olvasta is, nem feltétlenül emlékszik részleteire), netán hajlamos elhinni Barcza Józsefnek, hogy a téma minden zegét-zugát bejárta. Ebbe a csalóka látszatba ringathatja a vitacikk aránytalanul túlburjánzó apparátusa, egy híján száz jegyzete is, hiszen az olvasó aligha ellenőrzi le, hogy ott — vitacikknél szokatlan módon — rendre

újra idéztetik, persze a cáfolat célzatával, az általam felhasznált releváns adatok sora is, a többről pedig futó pillantásra nem derül ki, hogy nem relevánsak. Az első kérdés tehát:

Miről is vitatkozunk? Tanulmányom egy háromlépcsős bizonyítási eljárásról épült fel.

Az első lépcsőben részletes forráskritikai és filológiai elemzéssel igyekeztem tisztázni *hagyomány* és *konstrukció* viszonyát. — 1. A kortársi emlékezetet tolmácsoló neves iskolarektor, Szikszai Fabricius Balázs vallomásain (1567, 1575) kezdve Comeniuson át a helyi kálvinista lakosság tradícióját közvetítő forrásokig (1750, 1759) töretlenül igazolható, hogy a sárospataki protestáns iskolázás kezdeteit a helyi szájhagyomány két évszázadon át az 1540-es évtizedre tette, mely laza képzet idők során az „1550 körüli” időre kerekedett ki. Ez volt tehát a hiteles elemeket fenntartó eredeti *hagyomány*. — 2. E hagyomány ellenében a 18. század első felében alakult ki az iskola 1531. évi alapításának tétele. Az évszám egyedüli alapja, hogy hiteles írott forrásokot még nélkülöző, pusztán tekintélyi állításokat naiv ötletszerűséggel átértelmező és kontamináló pataki tanárok egy 17. századi tekintély, Pápai Páriz Ferenc egy bizonyos kronológiai közlését (miszerint Perényi Péter protestáns meggyőződése az 1531. évben alakult ki), eredeti összefüggéséből kiemelve, önkényesen átértelmezték a pataki „iskolaalapításra”. Ez a kritikátlanul mesterséges *konstrukció* a 18. század vége óta, amikor is Szombathi János műve mintegy kanonizálta azt (1789), kiszorította az eredeti hagyományt. — 3. Hasonló torzulást szenvedett általában Sárospatak reformációjának kezdete. A 16. századi emlékezet még híven őrizte, amit minden újabban előkerült adat is alátámaszt, hogy az 1530-as évtizedben Patak első protestáns prédikátora a baranyai Siklósról Perényi Péterrel együtt Sárospatakra átköltöző udvari lelkész, Siklósi (eredeti nevén Szilvási) Mihály volt. E hagyomány ellenében a 17. század folyamán alakult ki a nézet, hogy a város reformációjában utóbb (1549, illetőleg 1564 után) nagyobb nevet szerző Kopácsi István és Sztárai Mihály lettek volna Perényi „első reformátorai”. A motívum a 18. századi kombinációk révén összeolvadt az „iskolaalapítás” képzetével.

A második lépcsőben azt vizsgálom, hogy mi minden *zárja ki* az iskola 1531 körüli alapításának feltételezését. — 1. Perényi Péter csak 1533–34 fordulóján jutott egyáltalán abba a helyzetbe, hogy miután ténylegesen átvette pataki adománybirtokát, és megindította (1534 első hónapjaiban) az elpusztult vár átépítési és a város helyreállítási munkálatait, kegyúri jogát gyakorolhatta volna iskolaalapítással. — 2. A földesúr azonban nem élt e lehetőséggel, amit világosan mutat Sárospatak egyházszerkezete a kezdeti időben. Noha Perényi a várban már Patakra költözése óta protestáns udvari lelkészt tartott, a város plébániatemplomában töretlenül tartotta magát a katolikus szertartás (1537), az utolsó katolikus plébános csak 1543 végén hagyta oda a várost; egyidejűleg a város túlsó végében, a majdani kollégium törzspületével szemközt, 1546 nyaráig működött a ferences kolostor. — 3. Az egyházszerkezet kettőssége jól megérthető Perényi Péter protestáns hitvallásának a forrásokból kibontakozó éretlenségéből. Maga a földesúr szögezte le, hogy nem kíván „holmi új szektát táplálni vagy bevezetni” (1540), nem kívánta tehát a protestantizmust intézményesíteni. Így érthető, hogy bár személyesen az új hit felé hajlott, a környéken már a harmincas évtizedben felvirágzó protestáns iskolák (Olaszliszka, Tállya, Abaújszántó, Gönc) közül az egyedüli Gálszécsen kívül mégsem létesült egy sem Perényi-birtokon. — 4. Innen érthető magának a kortársi értékelésnek is Szikszai Balázs 1567. évi beszédében tükröződő jellegzetes kettőssége is. A kialakuló protestáns köztudat Perényi Pétert úgy őrizte ugyan emlékezetében, mint aki az egész környéken a prédikátorok „védelmesője” volt, de a pataki iskolaügy felkarolását az

„első mécénás és pártfogó”, Gábor kegyuraságához kötötte, és pedig kereken szembeállítva e téren atyát és fiát. — 5. De még ez a felemás, egyoldalúan a várkapolnára súlyozott protestantizmus is válságba került, midőn — politikai körülményekkel motivált — dogmatikai nézeteltérések miatt Perényi Péter még protestáns udvari lelkészeivel is szakított (1540—42).

A harmadik lépcsőben azt mutattam be, hogy a harmincas évtizedet kizáró negatívumok után milyen *pozitív* jelek mutatják, hogy viszont már a kétségtelen bizonyosságú 1549. év, Kopácsi István Patakra hívása előtt, 1543 és 1546 közt megkezdődött a protestáns iskolázás Sárospatakon. — 1. A fordulat jele, hogy miután Perényi fogásba került, a Patakon maradt feleség, Ormosdi Székely Klára a tizedügyben radikálisan szembefordult a katolikus egyházzal (1542—43), majd 1543 végén a város plébánosa is kényszerült otthagyni javadalmát. — 2. Másfelől a ferences kolostor kényszerű 1546. évi feloszlata mutatja, hogy a közvetlenül megelőző időben válságba került a városban a katolicizmus ügye. — 3. Egy 1547. évi ügylet kapcsán előbukkanó, nagyfokú biztonsággal Siklósi Mihállyal azonosítható pataki protestáns lelkész már e merőben esetleges feljegyzést megelőző években elfoglalhatta helyét a templomban és — mint kezdetben általában szokás volt — egyszersmind az iskolában. — 4. A kronológiai kört szűkebbre vonja egy 1545. évi Melanchton levélnek tanulmányomban bőven elemzett háttere, mely a bártfai Stöckel-kör és Siklósi kapcsolata révén nyer értelmet. — 5. A kortársi emlékezetet tolmácsoló orációk alátámasztják, hogy már közvetlenül az 1549 előtti években volt Sárospataknak protestáns lelkésze, aki egyben az iskolarektori teendőt is ellátta.

Ily módon Sárospatak reformációjának kezdete nem holmi egyszeri „fundáció”, hanem egy háromfázisú mozgás formájában rekonstruálható. A kezdeti felemás egyházszerkezetből kizáródik az iskolaalapítás feltételezése. Mindazonáltal magam írtam le tanulmányomban (37.1.): „Alig hihető Dévai Bíró Mátyásról, hogy rövid egy esztendei tartózkodása folyamán (1539/40) beérte volna a várkapolnával, s ne kezdett volna egy csoport gyermeket tanítani. . . Mindez természetesen csak lehetőség, s nem bizonyítható.” Am az elképzelhető, de nem igazolható kezdeteket is elapasztotta a második fázisban a reformáció átmeneti helyi krízise (1540—42). Az iskola kezdetei abban a harmadik fázisban tapinthatók ki, amikor nemcsak a kigyúr, hanem a mezővárosi polgárság pólusán is előretört a reformáció ügye (1543—46).

Tanulmányomban természetesen — a kutatás természete szerint — ott vannak az elődök, elsősorban Zoványi Jenő érvei is. Ha most már az érvelést „felülvizsgáló” újabb szerzőnek nem tetszik ez a korábbinál árnyaltabb kép, s úgy képzeli azt — mint írja — „módosítani, kiegészíteni, illetve *árnyaltabbá tenni*”, hogy valójában mégiscsak megpróbálja azt egészében visszaráncigálni a 18. században elképzelt *fundatio* közelébe, ám tegye. Vállalnia kell azonban a kockázatot, hogy ha váltig 18. századi módszerekkel teszi dolgát, akkor pórul jár. Időközben ugyanis a történetírás meghatározott metodikával és technikával dolgozó szakma lett. A módszerességnek mindenesetre akár csak látszatát növelte volna, ha *egész* érvelésrendszerrel figyelembe veszi, s megkísérli azt sokoldalúan cáfolni. Érvelésemnek, mint az itt közölt summázatból is kitűnik, több mint tucatnyi összetartozó eleme van, mármint ennyi *adatsorozat* és szempont, melyek kölcsönösen támogatják egymást. Már elve nem tesz jót a felülvizsgálat érvényének, hogy ebből az együttesből a szerző kipécéz *kettőt* (a második lépcső 1. és 2. elemét), s legfeljebb belekap még egy *harmadikba* (az első lépcső 3. elemébe, de anélkül, hogy akárcsak reflektálna érveimre), hogy azok vélt megingatásával vélje megingatni az egész rendszert.

De lássuk pontról pontra, hogy legalább e részelemeket megingattam-e, mindvégig figyelve a szerző *módszerére* is — ami legalább olyan tanulságos, mint annak végig-

kísérése, hogy annakidején, az 1700 utáni időkben hogyan ötlötték ki Barcza József elődei az 1531. évi fundációt. A szerző és az olvasó bizonnyára elnézi nekem, ha a vitacikk bonyolult, fő- és alpontokra (azon belül al-alpontokra) bontott szerkesztését mellőzve egyszerűen sorra veszem a felmerült részletkérdéseket.

1. *Mikor kezdte el erődíteni Patakot Perényi Péter?* Midőn a szerző előljáróban közli: „a köztudatban az terjedt el”, hogy 1534 és 1541 között folyt az építkezés, egyben finoman sugallja, hogy itt valami fölöttébb ingatag vélekedésről van szó. Nézete szerint ugyanis lenne egy „pozitív adat”, mely ezt a köztudatban élő téves feltételezést cáfolja és beigazolja, hogy az építkezés már 1530/31. táján megindult — következésképpen megnyitotta a lehetőséget az iskolaalapítás előtt.

A pozitív adat egy *keltezés nélkül* fennmaradt irat lenne, melyben arról van szó, hogy a már megkezdett pataki építkezést a felsőmagyarországi városok Katzianer János főkapitány segítségével próbálták megakadályozni, aki Serédi Gáspárt két városi megbízottal együtt küldte el a helyszínre. A szerző két adat (1530 és 1531) segítségével véli keltezni a kérdéses iratot. A felhozott forráshelyekben mindössze annyi közös az időben elhelyezendő üggyel, hogy Perényi egyáltalán „tárgyalt” egyrészt Serédivel, másrészt a városokkal (ami nem is csoda, hiszen ajánlatos volt tisztázni a viszonyát a környék politikai tényezőivel). „Arra nézve konkrét adat nem került még elő” — jelenti ki a szerző —, hogy mindez hatással volt-e az építkezésekre.

Nos, ha a szerző nem összpontosít görcsösen kizárólag a bizonyítani szándékolt mítikus évekre, hanem néhány lappal arrébb lapoz ama Konrad Sperfogel évkönyvi feljegyzéseiben, aki érintett lőcsei lévén, legilletékesebb tanúja volt a fejleményeknek, nemcsak megtalálja azt a *konkrét* (és keltezett) adatot, mely igenis előkerült, sőt nyomtatásban rendelkezésre áll 1774 óta, hanem megismerkedhet az ügy egész kimenetelével is. Eszerint Perényi Péter 1534. március 20-án elküldte terebesi várnagyát Lőcsére, Katzianer főkapitányhoz a városok által sérelmezett pataki építkezések ügyében. Ezt követően küldte el Katzianer Serédit és a városok két megbízottját, Eck és Segnei nevű polgárokat az építkezés megszemlélésére („*ad inspiciendam aedificationem ipsius Perényi*”) — amiről az előbbi keltezetlen irat is tudósít. E bizottság visszatért aztán Lőcsére, jelentést is tett a főkapitánynak, melynek tartalma ismeretlen maradt a lőcseiek előtt. „Mondják azonban, hogy Perényi mégiscsak serényen építtet, feltehető tehát, hogy Katzianer letiltotta [az építkezéseket], de adományokkal és ajándékokkal lekenyereztetett, ily módon valamennyi város akaratára ellenére és nagy kárára jóváhagyta Perényi építkezéseit. Ebből is kitűnik, milyen hasznot hajtott a városoknak Katzianer” — sóhajt fel keserűen a fejlemények részese és illetékes tanúja (Wagner, *Analecta Scepusii* II. 173.), egyszersmind világosan datálva a sárospataki munkálatok kezdetét 1534 tavaszára. Megjegyzem, hogy az adatot idéztem is tanulmányomban (31. jegyz.), csak éppen más vonatkozásban. Perényinek annyira nem volt „állandó udvartartása” Sárospatakon nem hogy 1530 táján, mint a szerző a fenti módszerrel igazolni véli, hanem még 1534 tavaszán sem, hogy még ottani várnagya sem volt. A pataki építkezést kezdetben a *terebesi* várnagy irányította.

A szerző találgatása tehát tárgytalanná vált; ama bizonyos köztudat helyesen tartja számon az építkezések kezdetétül 1534 kora tavaszát. Annál is inkább, mert ha jobban figyelünk a forrásokra, azt is megtudjuk Perényi Péternek 1534. február 24-én Újhely várában írt leveléből, hogy a közelmúltban *rendelte el* az erődítést („*decrevimus oppidum ipsum munire*” EEH. II. 331.). Ugyanakkor a szerző módszer szempontjából figyelemreméltó, milyen értékű „adalékokkal” véli megtámogathatni vágyait: egy itáliai kőműves „öregkorában” azt írta, hogy „gyermekkorában”

részt vett a pataki építkezéseken. Így, minden közelebbi nélkül. „Ez történhetett már 1530-ban” — vonja le a következtetést a szerző. Nem történhetett.

2. *Miért ment el Perényi Péter Loretóba?* A válaszadást a szerző megint egy minősítéssel kezdi. Szerinte az *Egyháztörténeti Emlékek* tudós kiadói, Bunyitay Vince és Karácsonyi János „hibásan fogalmazott” regesztával vezették félre a kiadvány használoit, midőn zárandoklatnak értelmezték Perényi 1531. évi loretói kirándulását. Nem hiányzik az újabb sugallat sem: annakidején Zoványi, újabban én alighanem el sem olvastuk a forrásszöveget, hanem hagytuk magunkat megcsaltni e tartalmi kivonattól. Ő megmutatja, hogyan kell egy szöveggel bánni, s egy „íme lássátok” mozdulattal újra leközli az olasz szöveget, immár harmadjára. (Eredeti közlés: Fr. Rački: Izvodi . . . iz dnevnika Marina Sanuda. *Starine* XXIV, 1891, 177—178.) Íme, jelenti ki diadallal, ám anélkül, hogy egyetlen szóval is szövegtelmezést adna: „a szöveg . . . kizárólag *politikai tárgyalásról* tudósít”, nevezetesen „*a törökkel folytatott diplomáciai tárgyalásokról*”, Perényi ugyanis a szöveg szerint „*lépéseket tett . . . a török tárgyalófélnél*”. Valószínű lévén, hogy száz olvasó közül kilencvenkilenc aligha ért meg valami sokat az archaikus velencei nyelvezetben, ráadásul sebtiben írt alkalmi tudósításból, a látszatsikerre van is némi esély. De mit értett meg abból maga a szerző? Vajon nem azért közölte-e le újból, éspedig értelmezés nélkül az eredeti szöveget, mert azon kívül, hogy valami „törökről” van benne szó, ő sem értett abból semmit? Azt mindenesetre úgy látszik nem tudja, hogy a korabeli olaszban *il Turco* mindig és kivétel nélkül ezt jelenti: „a szultán”.

Nos, ha lássuk, akkor lássuk, immár magyarra fordítva (a szöveg utalásait pedig értelmezve), hogy mit is írt Zuan Venturi Bécsből 1532. *augusztus 19-én* Velencébe. A Marino Sanudonál fenntartott levél előző (az EEH-ban nem közölt) része részletesen tudósít ama hírekről, melyek a Kőszeg ostromára felvonult szultán hadmozdulatairól és felszereltségéről Bécsbe érkeztek, s érdekesen latolgatja, hogy vajon újból Bécs ostromát tervezi-e a szultán. Ezt követően közli a másik hírt:

„A magyarok elégedetlenek a szultánnal, mert Várad¹ Pétert, aki Magyarország első bárói közül való, s aki a múlt évben Loretóban volt egy szép társasággal, és a fényes Signoria által nagy tisztelességgel fogadtatott, a szultán elfogta.² Amikor ő [a szultán] e város ostromára jött,³ ígéretet tett, hogy nem lesz a vajda⁴ ellen, s letéve a fegyvert, nem avatkozik bele a dolgaiba. Midőn a szultán bejött Magyarországra,⁵ az említett Perényi Péter hatvan lovassal elébe ment, hogy lábcsökra járuljon, és amint megjelent Ibrahim⁶ előtt, az fogságba ejtette s mindazokat, akik vele voltak, lekaszabolhatta.”

Az értelmezéshez szükséges tudnivalók: 1. Perényi Péter megnevezése Mohácsnál elesett testvére, a váradai püspök után. 2. 1532 júliusában a Mohácshoz közeli Beremend falunál. Ez a híradás magva. 3. Még 1529-ben, Bécs ostromára (szeptember 27.—október 15.) felvonulva. 4. Szapolyai János király. Az ígéret már az 1529. évi *fethnamé*-ban foglaltatott, melyet a szultán személyesen megismételt augusztus 20-án Mohácsnál, majd visszatérve Óbudánál. 5. 1532 júliusában. 6. A nagyvezér.

Megjegyzendő még, hogy a közlés egy ponton hibás: *li lo fatto* helyett *li fo fatto* áll a levélben (*Starine* i. h.). A szerző által újból leközölt többi szöveg már egy másik tudósításból való, nem is tartozik tárgyunkhoz, minthogy kizárólag csak Perényi 1532 júliusi elfogatására vonatkozik.

Tessék most már esetleg kétszer, háromszor elolvasni ezt a szöveget, és eltöprengeni, hogy hol van itt szó Perényinek a törökkel folytatott „diplomáciai tárgyalásairól”, „lépéseiről a török tárgyalófélnél” és így tovább. Mert Velencében a *múlt évben*, azaz 1531 folyamán bizonyosan politikai céllal fordult meg Perényi, de erről maga a szöveg egy árva szót sem mond; a közbevetett — fentebb kurzivált — közlésnek az égvilágon semmi kapcsolata sincs a tudósítás magvával. A tudósítás lényege, hogy Bécsbe eljutott a híre Perényi egy hónappal korábbi elfogatásának, s ez alkalomból

a Bécsben tartózkodó velencei mintegy a magyar közvélemény felháborodását tolmácsolja: annak ellenére, hogy a szultán három éve megígérte a hűbéresnek tekintett János király országának háborítatlanságát, íme mégis elfogatótt egy magyar főurat. A közbevetett passzus egyszerűen a címzett — Venturi felesége — emlékeztetését szolgálja, hogy ama magyar báróról van szó, aki tavaly nagy feltűnést keltett Velencében, sőt még Loretóba is elment „*con una bella compagnia*”.

Mármost a szöveg kétségkívül nem azt mondja, hogy Perényi „zarándoklatot tett”, hanem hogy *volt* Loretóban (*fu a Loreto*), amint hogy ha például valaki manapság elmegy Lourdes-ba, természetesen nem azt mondja, hogy „elzarándokolt”, hanem hogy elment Lourdes-ba. A szóbanforgó városka Ancona tartományban egyéb nevezetességgel nem dicsekedhetett, mint hogy akkoriban már a *Santa Casa* fölé emelt reneszánsz temploma révén is híres és népszerű zarándokhely volt. Maradna a feltételezésekben fáradhatatlan szerzőnek egyetlen kockája a sakktáblán, ahova visszaléphet. Fel kellene tételeznie, hogy Perényi Péter például a kilátásban gyönyörködni, vagy egy jó pizzát enni vonult el fényes kíséretével a Velencétől jó háromszáz km távolságban délre eső Loretóba. Tanulmányomban (27 l.) ezt írtam: „Maga Perényi 1531 . . . második felében Velencébe vonult, hogy a Signoriát megnyerje a politikai terveknek. Ha már Itáliában volt, nem sajnálta a fáradságot, hogy az év vége felé más katolikus urakkal együtt . . . Loretóba is elzarándokoljon. Egyelőre tehát még esetleges protestáns rokonszenve is mélyen rejtve maradt.” Maradjunk ennyiben.

A szerző módszere azonban egy pillanatra még figyelmet érdemel. Az előbbi esetben egyszerűen csak nem talált meg egy „konkrét adatot”, mely pedig ott volt az orra előtt, ennek fejében viszont minősített és találgatott; most meg sem értett egy forrásszöveget, ennek fejében viszont szintén minősített, „hibát” vélt találni egy regesztában, amellet Perényi nagyívű politikai „koncepcióit”, „tárgyalásait” olvassa ki egy szövegből, *ahol ilyesmiről egy árva szó sincs*. Ugyanaz a szerző teszi ezt, hogy ne feledjük, aki figyelmeztetően emeli fel ujját: „mit nem szabad kiolvasni az adatokból. . .”! Mert Perényinek voltak ugyan koncepciói, de ezeknek *semmi közülük a tárgyhoz*, loretoi zarándoklatához. Amellet a szerző megfélekedezik az illemtől is. Az ötletet, hogy a loretoi látogatás mögött valamiképpen „a török” húzódik meg, annakidején Szinyei Gerzson vetette fel, aki — éppúgy, mint az újabb ügyvéd — a szövegből annyit értett meg, hogy holmi „törökről” van szó benne. Az ötlet kútfejét tehát idézni illet volna ott, a 21. jegyzetben, ahol hat mű idéztetik, melyeknek viszont semmi közülük a tárgyhoz, a loretoi zarándoklathoz.

3. *Protestáns istentisztelet volt-e a katolikus mise 1537 karácsonyán? Protestáns prédikátor volt-e Patak katolikus plébánosa? Megnyílt-e protestáns iskola egy működő kolostor filiáléjában?* E három kérdés összetartozik. Ami az elsőt illeti, szokás szerint hosszabb kioktatásban részesülünk, hogy kezdetben nem volt kínai fal katolikus liturgia és protestáns istentisztelet közt. Jóllehet magam idegenkednék a gondolattól, hogy ezután a reformáció terjedését miseruhában misét celebráló protestáns prédikátorok netán latin nyelvű prédikációi jegyében képzeljem el, szerencsére nem kell belemerülnöm a témába, mert nincs egyéb teendő, mint elolvasni azt az *egyetlen* forrást, mely a tárgyhoz tartozik: Johannes Wese *lundi érsek*, Ferdinánd főbiztosa részletes naplóját a váradi békét előkészíteni hivatott 1537. karácsony körüli pataki tárgyalásokról.

Az érsek eyebek között ezt írja:

„Vasárnap [december 23.] korán reggel küldött értem a tisztelendő *kalocsai érsek úr* a vajda [János király] többi biztosa nevében, és kért, hogy ha nem esik nehezünkre, Fels úr és én menjünk a templomba, mely a városban van, s hallgassunk szentmisét (*audire sacrum*).”

Hogy a kalocsai érsek, Frangepán Ferenc nem holmi burkolt protestáns istentiszteletre invitálta a másik érseket, azt mindjárt nyugtázza is a napló, midőn a mise befejeztéről is (*finita missa, auditum est sacrum*) tudósít, mégpedig úgy, hogy ott nyilvánvalóan két érsek füle hallatára semmi rendellenesség nem történt. De még ha ők ketten nem lettek volna is kellően éberek, mert beszélgettek a misén (amiről történetesen a napló szintén tudósít), ott volt ellenőrnek nemcsak aznap, hanem másnap, hétfőn, a karácsony esti szentmisén (*sacris intendimus*), majd a keddi vecsernyén, a szerda reggeli misén (*audito sacro*) két másik főpap is. Az egyik maga Fráter György, a *váradi püspök* volt, a másik Brodarics István *váci püspök*. (Történelmi Tár 1878, 793, 794, 797; EEH II. 204, 206, 210.) Márpedig például Fráter György igazán nem ismert tréfát e téren. Éppen a következő, 1538. évben, a nevezetes segesvári hitvitán, türelmetlen indulattal követelte királyától, hogy „égettesse meg az eretneket” — azt a Szántai Istvánt, akit protestáns részről meghívtak a hitvitára. (Bunyitay V.: *A váradi püspökség tört.* Nagyvárad 1883, I. 398.) Frangepán érsek és Brodarics püspök meg három éve küldött vészkiáltást Rómába, hogy az országban sorvad a pápa tekintélye. (Zoványi J.: *A reformáció*... Bp. 1921, 108.) Négy főpap hallgatta tehát a szóban forgó miséket, s noha közülük hárman Perényivel azonos *politikai* párthoz tartoztak, lévén János király biztosai, világosan megvonták a *vallási* határt — ama Perényi Péterrel szemben, aki éppen protestáns érzelmei miatt már nem is vett részt a szentmiséken. Brodarics váci püspök például maliciózan közölte politikai ellenfelével, a lundi érsekkel, december 26-án, hogy politikai partnere, Perényi nem őszintén hajlik a békére, „mert Péter luteránus, s ha béke lenne, vagy kényyszerülne ezt a szektát elhagyni, vagy minden javától s életétől megfosztatna” (uo. 798, 213). Szerzőnk mindenesetre másként képzei a dolgot. Szerinte Perényi nem azért maradt távol a misékről, mert azok valóban misék voltak (miközben ő maga a várkapolnában saját protestáns prédikátorát hallgatta), hanem hogy az elképzelés szerint amolyan formájában katolikus, tartalmában protestáns szertartáson, a templomban „ne kelljen sorban állnia...” Furcsa elképzelései vannak az egyháztörténésznek egy kegyúr helyéről a templomban.

De figyelemreméltó megint csak a módszer is. Ezúttal nem kell már megtalálnia valamely új forrást, s nem kell bajlódnia a velencei olasszal sem. Egyszerűen csak *el kellene olvasnia* az adott latin nyelvű *forrást*. Ő azonban nem annak hisz, amit négy mérvadó főpap tapasztal és nyugtáz a helyszínen 1537 karácsonyán, hanem annak, amit *szeretne hinni* Debrecenben az 1982. évben. Ennek érdekében nem sajnálja a fáradságot, hogy az adott és elolvasandó forrással semminémű kapcsolatban nem álló elmékedésekbe merüljön.

Ugyanezt teszi a pap személyével is. Arra nézve, hogy Tamás plébános melyik egyházhoz tartozott, megint oktatásban részesülünk, hogy a *plébános* nem jelent feltétlenül plébánost, sőt odáig jutunk, hogy a pap semmi esetre sem vallási okok miatt üzetett ki korábbi javadalmából a közismerten (csak éppen Perényihez hasonlóan felemás módon) *luteránus* érzelmű Perényi János, a protestáns mecénás Frangepán Katalin fia által, hanem mert Habsburg-ellenes volt... A szerző szemmel láthatóan szereti a politikai motívumokat. Fejtegetéseiben nincs módom követni, mert itt sem kell találgatni. Ez a bizonyos Tamás pap, Sárospatak utolsó plébánosa ugyanis másik javadalma szerint a *szepesi káptalan éneklőkanonokja* volt, ilyen minőségében tett feljelentést egy birtokügyben az 1543. évben saját káptalanánál (Wagner: Anal. Scep. II. 244.). A szerző nemcsak egyszerűen miséző plébánosokkal, hanem kanonokokkal terjeszteti a reformációt Magyarországon. De még ezzel sem elégszik meg. Rátalál egy *Thomas de Vihel* (Újhely) nevű tanulóra a Wittenbergbe beiratkozók között 1534 őszén. Ez is Tamás, az is Tamás, Újhely pedig közel van; minthogy sze-

reti — mint látni fogjuk — az ilyen szintű névazonosításokat is, ennyi már elég is, hogy kimondja: „talán ő volt az említett... plébános”. Lenne tehát egy Wittenbergben, Melanchton szellemében nevelkedett kanonok plébánosunk Sárospatakon...

A kazulában, főpapok jelenlétében szentmisét celebráló kanonok-plébános-prédikátor fantazmagóriáját kiegészíti, hogy a ferences kolostor zavartalan működése 1546 nyaráig a szerző szerint „figyelmen kívül hagyható adat”. Sőt utóbb arra a következtetésre jut, hogy „megnyílhatott [a protestáns iskola] az említett monostorban már 1531-ben”. A lehetőséget az támasztaná alá, hogy *másutt* működtek ferences kolostorok a reformáció terjedése idején is. Másutt. De ha Patakról beszélünk, nem kellene mégis Patakra figyelni? Az „üres monostor”, ahol a szerző elképzelése szerint akár meg is nyílhatott a protestáns iskola már az 1531. évben, nemesak szemközt volt a ferences kolostorral, az utca túloldalán, hanem *birtokjogilag* is a kolostorhoz tartozó kiüresedő *ferences beginaház* volt. Magának a kolostornak, majd örkerületnek az élén a korai ellenreformáció olyan jól ismert militáns személyisége állt, mint Csáti Demeter (1533—35, 1542—44), a kolostorban pedig a magyarországi rendtartomány ide helyezett, a szerzeteseket ekkoriban már elsősorban a protestantizmus leküzdésére oktatni hivatott hittudományi iskolája működött (1537—1542). Hogy — a szerző szavát használva — mi mit „lehetségesít”: e téren a határ végtelen. A legszórakoztatóbb azonban az az érvelés, hogy már csak azért is elképzelhető Isten békéje ott, a mai Kossuth utca végében, mert „az obszerváns ferenceseket... a reformáció előkészítőinek is tekinthetjük, mint ahogyan a magyar reformátorok közül többen előzőleg ehhez a renhez tartoztak”. A logika olyan, mintha azt mondanánk: nem is érthető, miért nem ölelte keblére az ágostonos rend Luther Mártont, hiszen előzőleg ágostonos szerzetes volt.

Ezzel végeztünk is a szerző kissé komplikált beosztású (I., majd II. A. 1—5) cáfolati kísérletének első felével. Minthogy a továbbiakban át kell eveznünk a forráskritika még veszélyesebb vizeire, ahol a szerző sajkája még ijesztebben bukdácsol, szögezzük le, hogy az eddig sorra vett részletek éppen nem „lehetségesítik” Perényi Péter iskolaalapítását az 1531. évben, hanem éppen ellenkezőleg, együttesen máris olyan körülményeket tükröznek, melyek a lehetőséget kizárják. A további kizáró adatokat, mindenek előtt a legilletékesebb sárospataki kortárs, Szikszai Fabricius Balázs (1530 k. —1576), 1561 óta iskolarektor, 1567. és 1575. évi orációit a szerző mély hallgatással mellőzi, minthogy nemesak elolvasni és értelmezni nem szereti az elsődleges és hiteles forrásokat, hanem úgy látszik, még létüket sem szereti tudomásul venni. Minthogy a további kizáró körülményeket tanulmányomban számba vettem, legyen elég ezúttal csak egyetlen egyre emlékeztetnem, melyet az alábbiak helyretételénél tanácsos szem előtt tartani: egyáltalán *hol tartózkodott* Perényi Péter a kritikusi években?

Az egész 1530. évet, mint magam mutattam be tanulmányomban (26 l.), kétségkívül a zempléni vidéken töltötte — első ízben azóta, hogy a Pálóczy-örökséget adományba kapta. Székhelye azonban az e részeken legépebben megmaradt *terebesi* vár volt, miközben Sárospatakot még a fentebb említett 1534. februári levél is úgy jellemzi, hogy az a megelőző évek ostromai nyomán romos állapotban volt. Leveleit Töketerebesről írta, ide hívta a környék tényezőit tárgyalásokra, s hogy a szerző vélekedésével ellentétben itt, nem pedig az elromosodott pataki Pálóczy-*castellumban* volt „állandó udvartartása”, azt egyebek között világosan mutatja az az irodalomban számon nem tartott (tanulmányomban sem említett) körülmény, melyet Szikszai Balázs beszéde tartott fenn, hogy családja egy ideig még a főúr távozása után is itt maradt, Gábor kisleánya *in arce Terebes* született. Maga Perényi azonban már 1531 elején eltávozott, hogy meg se forduljon e tájakon mintegy három éven át.

Távozásának közvetlen kiváltó oka valószínűleg a visegrádi fegyverszünet (1531. január 21.) volt, mely Mohács óta először már-már kimondta az országterület jogi felosztását az *uti possidetis* alapon a két király közt. A Ferdinánd-párti Perényi aligha érezhette biztonságban magát János király hatalmi körzetében. Annál buzgóbban vetette bele magát abba a dunántúli politikálgatásba, mely Mohács óta szintén először az „egy király” elképzelése körül forgott. Részt vett a babócsai (március 6. után), majd a bélavári gyűlésen (március 19. után), mely kitűzte a veszprémi gyűlést (május 18.), sőt e tanácskozásokon ő játszotta a kulcsszerepet (MOE I. 312—325.). Már az őszi politikai tervezetésekből kimaradt azonban, nem volt jelen a kenesei gyűlésen sem (1532. január elején), minthogy akkoriban látogatott el Itáliába, amit a velencei Signoria személyére vonatkozó tudósításai is mutatnak (1531. november 3., december 10. Vö. Óvári L.: *A MTA Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai*. Bp. 1894, 199., 202. sz.). A 18. század óta mitikussá vált egész 1531. évben meg sem fordult tehát Sárospatakon vagy környékén, de még a következő két évben sem. Rezidenciája továbbra is, miként annak előtte, a baranyai Siklós vára maradt. Onnan sietett a szultán elé is Mohács vidékére, hogy a fentebb megtárgyalt második török fogságát Belgrádban (1532 nyarán—őszén) elszenvedje.

Éppen az 1532. évben kapott nyomós intést Perényi Péter, hogy a pompás egykori Garai-féle várat (ahol annakidején Zsigmond királyt tartották őrizetben az ország-nagyok), mely azonban veszélyesen közel esett a szultáni had felvonulási terepéhez, ajánlatos felcserélnie biztonságosabb székhellyel. Velence jól értesült regensburgi követe adta tovább az információt (1532. augusztus 26.), hogy még a nyár elején a Magyarország déli határát átlépő Szulejmán szultán követelte Perényi „erődítményének (*fortezza*), melyről mondják, hogy nagyon fontos és bevehetetlen” az átadását. Az erődítmény nem egyéb volt, mint Siklós vára. A várnagy nagy létszámú török seregrész felvonulása ellenére „sem pénzért, sem fenyegetésre” nem volt hajlandó átadni a várat, maga Perényi Péter pedig utóbb a kérések és kiengesztelés célzatával lovagolt a szultán elébe, aki elfogatta és a főúri foglyot Belgrádba küldte (Fr. Rački id. közleményében *Starine XXIV*, 1891, 163.). Ilyenformán Perényi Péter Gritti vádjain kívül (Thury, *Török történetirók*, II. 89.) éppen Siklós miatt szenvedte el második török fogságát.

Sárospatak helytörténete szempontjából is ideje lenne végre tudomásul venni három tényt. Az egyik, hogy Sárospatakot Perényi Péter csak a szituáció kényszere, nem utolsósorban éppen az 1532. évi élménye nyomán szemelte ki új rezidenciául a jól kiépített, de veszélyessé vált Siklós helyett. A másik tény, hogy még e szándék realizálásának is megvolt az a politikai feltétele, hogy a főúr visszaálljon ama király hűségére, akinek hatalmi körzetébe esett Sárospatak. Erre 1533 őszén adódott mód, midőn János király megjelent Pécs környékén. Perényi ettől fogva (1542-ig) lett ismét János-párti. A harmadik tény, hogy ha 1533/34 fordulóján táján a főúr csakugyan átvonult is immár zempléni birtokaira, „állandó udvartartását” (melyet Barcza József már 1530 táján a pataki várban szeretne elképzelni) egyelőre egyszerűen technikai okokból még mindig nem volt módjában Sárospatakon berendezni. Miért? Mert az ott rendelkezésre álló, még a középkor végén is (1493) egyszerű *castellum*ként emlegetett Pálóczy-vár, melynek ráadásul újabban még a helye is vitatott (Détshy M.: *Hol állt a középkori sárospataki vár? A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve VI*, 1966, 177—197.), nemcsak korszerű erődítmény nem volt, hanem az 1528. év kétszeri ostromainak súlyos nyomait viselven egyelőre még korszerű főúri lakhelynek sem volt alkalmas. Még az ostromoktól sokat szenvedett mezővárosi település is romos, sőt Perényi 1534. február 24-i levele szerint „csaknem elhagyatott” állapotban tengődött („*annis precedentibus ... oppidum nostrum Patak assiduis depredationibus*

fuert vexatum et pene desolatum”, EEH II. 331.). Ezért kezdte Perényi a maga pataki honfoglalását a fentebb érintett nagyszabású erődítési munkálatok beindításával 1534 kora tavaszán, miközben ő maga természetesen nem a romok között lakott, hanem hol Terebesen (mint 1530 folyamán), hol a még mindig jobb állapotban levő (vö. Détshy i. m. 191), amellet sokkal biztonságosabb Újhely várában — ahonnan különben az imént említett levél tanúsága szerint a pataki munkálatokat is kezdte szervezni.

Szikszai Fabricius Balázs pataki rektor 1567. évi emlékbeszédében (a sárospataki Kt. 5. példányon a 3—8 folián) áttekinti Perényi Péter életrajzát Mohács után. A kortárs a sárospataki erődítési munkálatok előtti időben kizárólag mint Siklós környéki földesurat („aki Siklós és Valpó körül a Dráva folyóig nagy hatalommal rendelkezett”) mutatja be Perényit, ebbe az összefüggésbe állítva 1529. és 1532. évi fogságait is. A földesúr első említést érdemlő sárospataki tevékenysége a kortárs szemléletében az volt, hogy „Patak városát *nem egészen két év leforgása alatt* . . . falakkal körülvette” (uo. 9.). Ha ez az egész erődítési munkálatra bizonyosan nem is áll, magára a Vöröstoronyra nézve nagyjából hiteles lehet, hiszen legalábbis már 1537 karácsonyán — mint a lundi érsek naplójából láttuk — Perényi csakugyan a pataki várban lakott. A *siklói* várúrból, aki *1531—1533 folyamán meg sem fordult Sárospatakon*, elvileg 1533/34 fordulója után, gyakorlatilag azonban *csak 1536/37 folyamán lett pataki várúr*. Perényi Péter tehát nem hogy az évtized legelején nem lett Sárospatakon „udvartartását” berendező és ott „teljhatalmat gyakorló” pataki lakos (mit ért vajon ezen a vitacikk szerzője?), hanem a 18. században elképzelt iskolaalapítás éve után csak jó öt vagy hat évvel lett azzá.

Ez a kronológiai helyzetkép éppoly biztonsággal zárja ki az iskolaalapítás feltételezését az 1531. évben, mint minden egyéb ismert körülmény.

A szerző következő kérdése (II. B. „Ismeretesek-e olyan konkrét adatok 1530—31-ből, melyek Perényi Péter protestáns voltára vallanak?”) alapvetően rosszul, mert eleve Sárospatakra vonatkoztatva van feltéve. Ajánlatos szakítani azzal a képzetrel, mely még a 18. században axiomatikus érvennyel letaglózta a történelmi kombinációkba merülő pataki tanárok képzetét, hogy minden állítás, mely Perényivel kapcsolatos, eleve Sárospatakra vonatkozik. Első lépcsőben így kell feltenni a kérdést:

4. *Mikor, hol és mire vonatkozóan alakult ki az 1531. évszám?* Az egész vitacikkben az egyedüli új és releváns adat, melyet nem ismertem, hogy Tolnai F. István már öt évvel Pápai Páriz Ferenc *Rudus Redivivum* című művének megjelenése előtt közölte *ugyanazt*: Perényi Pétert Kopácsi István és Sztárai Mihály reformálta az 1531. évben. Az 1679. évben napvilágot látott közlés persze elsősorban mint a téma *historiográfijához* tartozó láncszem releváns, melynek forrásértékét és keletkezési körülményeit manapság már illik megvizsgálni, nem egyszerűen „megtalált adatként” diadalmasan oda biggyeszteni az argumentációhoz. A szerzőnek természetesen eleve megvan a maga meggyőződése. Eszerint Tolnai pataki *senior* volt, tisztéhez tartozott a leveles tár gondozása; „*ekkor* [azaz seniorsága idején] találkozhatott olyan *irattal*, melynek jelentősége következtében írta le az 1531-et”. A valószínűség tehát Sárospatak, a seniori idő és az „irat” lenne.

Nos, Tolnai F. István 1656 augusztusától decemberig, fél évig volt senior Patakon. (Zoványi J.: Magyarország protestáns egyháztörténelmi lexikon. Bp. 1977, 645.) Ez után négy évre külföldre ment tanulni, majd Erdélybe hazatérve (1662) előbb Kézdivásárhelyen volt lelkész, majd Kolozsvárott (1665—1690) lelkész, tanár, esp-res haláláig. „*Igaz keresztyéni és apostoli tudomány 's vallás utára vezető. . . kalauz*” című művét Kolozsvárott írta, majd adta nyomdába 1679. július 29-én. Eleve is valószínűtlen, hogy egy 23 éves, ifjúkorában Sárospatakon talált „irat” befolyásolta volna

közlésében. Annál kevésbé, mert közelebbről tekintve kiderül, hogy közlése, egész szövegkörnyezetével együtt, lényegében véve nem egyéb, mint egy pontosan ismert *korábbi szöveg magyar fordítása*.

A forrásösszefüggések témánkon túl is megérdemelnek némi figyelmet, mert általában a reformáció kezdeteinek írásos hagyományalakulásába engednek bepillantást.

A dolog ott kezdődött, hogy Geleji Katona István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek udvari lelkésze, erdélyi püspök (1633—1649) *Praeconium evangelicum* című művében (Gyulafehérvár 1638) teljes szövegében lekötözt a b/2 íven „egy bizonyos kéziratot, melyre nemrég (*nuperrime*) egy bizonyos kegyes és tudós férfiú könyvtárában szerencsés véletlen folytán bukkantam rá” — mint a tudós püspök írta. A kézirat eredeti címe: *Modus et tempus reformationis religionis (sic) apud Hungaros*. Nemrég keletkezett másolati példány volt, ahogy a püspök korrekten megjegyezte: „különben friss keletű (*quod quidem recens alias est*), s hogy honnan másolták le, nincs megadva”. Nem egyébről, mint a reformáció magyarországi kezdeteinek legrégebb ismert összefoglaló célzatú feljegyzéséről van szó, melynek eredetijéről Révész Imre feltette, hogy még a 16. században keletkezhetett. (*Krisztus és Antikrisztus. Ozorai Imre és műve*. Debrecen 1928, 3.)

Ennél valamivel közelebbit is tudunk mondani. A kéziratban a nevezetesebb wittenbergi tanulók különben nagyjából megbízható, a *matriculából* merítő (s ott 1522 és 1532 közt valóban ellenőrizhető) felsorolásának élén feltűnően hibás adatként mint „első” hallgató Gálszécsi István áll, aki pedig csak az 1532. nyári szemesztertől kezdve tanult Wittenbergben. A hiba nyilvánvaló forrása Skarica Máténak a 16. század vége felé népszerű Szegedi Kis István életrajza, mely az utóbbinak *Theologiae sincerae loci communes* (Basel 1585) című műve előszavaként jelent meg. Ebben az az eredetileg más kronológiai összefüggésre utaló közlés volt olvasható, hogy Gálszécsi Magyarországról elsőként („*primus ex Hungaria*”) ment ki Wittenbergbe. Skarica persze az 1529/30 tájban kezdődő nagyobb arányú, s attól fogva folyamatos kiáramlásra utalt, azzal az apró emlékezeti tévedéssel, hogy nem Gálszécsi „ösztönözte Dévai Mátyást a stúdiumra”, hanem megfordítva, az 1531. évben hazatérő Dévai Gálszécsit. Minthogy a szóban forgó feljegyzés anonym szerzőjét Skarica e közlése zavarta meg, a gyulafehérvári kézirat kétségkívül 1585 után keletkezett, majd ennek nem sokkal 1638 előtt készült másolatát használta Geleji Katona István.

A kézirat bevezetőben elmondja, hogy Mohács után mely főurak sajátítottak ki egyházi vagyont. A továbbiakban a wittenbergi *matriculára* hivatkozva közli, mégpedig ellenőrizhetően (*Magyar Történelmi Tár* V, 1859, 215—217) kisebb hibáktól eltekintve megbízhatóan az 1522 és 1532 között Wittenbergbe beiratkozott tanulók válogatott listáját. Ezt követi egy rövidre fogott tényfelsorolás — bármiféle *évszám*, *kronológiai adat nélkül* —, hogy nyolc kegyurat, illetőleg helységet a kezdeti időben mely prédikátorok reformáltak. Végül az erdődi, toronyi, beregszászi és óvári zsinatok (1545, 1549, 1552, 1554) végzéseinek szolid összefoglalásával zárul a feljegyzés.

Csak a témánk közvetlen szövegkörnyezete szempontjából érdekes részleten mutatom be eme ősforrás, Tolnai F. István és Pápai Páriz Ferenc *Rudus Redivivum* című műve (Nagyenyed 1684) viszonyát. A dőlt betűvel szedett szövegrészletek az ősforrásból valók, a ritkítottak a két későbbi szerző közös toldalékait mutatják.

Gyulafehérvári kézirat 1585 és 1638 közt	Tolnai F. István 1679	Pápai Páriz Ferenc 1684
<i>Verum cum circa hoc tempus nullus Hungarorum reperiretur, qui verae doctrinae aliquem imbuisset gustum aliisque propagaret, tandem circa annum 1529 caeperunt quidam Witebergam studiorum gratia salutare, quorum nomina in matricula Witebergensi hoc ordine sunt descriptae. Stephanus Gálszécsi [...] Anno 1529. Item Simon Transylvanus [...] Anno 1532.</i>	<i>De mivel ez idő tájban Magyarországban még derék szent írástudó és tanító lelki tanítók, kik az Evangéliomi tiszta világosságot tisztán a népnek tanítanák, kevesen találtak vala, ez okáért fogák némely jó lelkű iffiak magokat és Witebergában mennén, ott magokat az Evangéliumi igaz tudománytanulásának adták. Azok közül nevezetesek ezek. Gálszécsi István [... azonos 17 név]</i>	<i>Primus ergo cuius et in nomine omen erat Martinus Cyriacus Lötsei in Academiam Vitebergensem se contulit Anno 1522... [...] quorum plenum catalogum exhibet Petrus Lascovius Hungarus in Epistola sua nuncupatoria tractatui suo De homine praefixa. [...]</i>
<i>Petrum Perenyium reformavit Stephanus Kopatsi et Michael Sztarai,</i>	<i>Nagyságos Perényi Pétert Kopácsi István és Sztárai Mihály reformálák 1531-ben,</i>	<i>Anno 1530 etc.² Aucto ita sensim Evangelicorum Patronorum numero, auctus etiam verbi Ministrorum numerus, in Academia enim Vitebergensi studiosi iuvenes ... quotannis eruditi, inde in patriam adventabant, saneque doctrinae semen cum fructu seminabant.</i>
<i>Ujhelyinum in Fel-föld Michael Szilvasi,</i>	<i>Uj-helyt a' fel-földön Szilvási Mihály,</i>	<i>Nominater vero Stephanus Kopacsi et Michael Sztarai Petrum Perenyium virum magnificentum hac Evangelii luce bearunt Anno 1531, qui ita illuminatus, Reformato-ribus deinceps ... ornamento fuit [...]</i>
<i>Casparem Dragffy Andreas Batizi et Matthias Devai,</i>	<i>Drágffy Gáspár[t], ki Nagyságos Úr vala, Batizi András és Dévai Mátyás vivé az Evangéliumi igaz reformáta vallásra.</i>	<i>Circa idem tempus nobile oppidum Ujhelyinum ad Bodrog situm opera Michaelis Szilvasi, Andreae Batizi, Matthiae Devai fidelium verbi Ministrorum et magnifici Gaspari Dragfy magni Evangelicorum patroni reformationem in jubilo spiritus except eandem lucem.</i>
<i>Debrecinum Balint pap, kit Török Bálint Páparól alá hozott vala.</i>	<i>Debrecent Bálint pap reformálá, kit Török Bálint hozza Páparól alá 1536-ban. [...] Pápa városát 1531-ben Bálint pap vivé az Evangéliumi világosságra.</i>	<i>Anno eodem magnus Dei servus Pastor Valentinus in civitate Papensi accendit, qui opera Valentini Török Debrecinum inde vocatus, ea ibi purioris Doctrinae semina jecit.</i>

1 Petrus Manedulatus Lascovius [Laskói Csókás Péter]: *De homine magno illo in rerum natura miraculo et partibus eius essentialibus* (Wittenberg 1585) című művének a wittenbergi polgármesterhez intézett ajánlása az első nyomtatott számbavétele a wittenbergi magyar tanulóknak. (Révész I.: MTT VI, 1859, 211.) Ezen a ponton nem Tolnai F. István, hanem ez a szöveg Pápai Páriz Ferenc forrása.

2 Vö. a fenti művel, ahol az 1522 és 1529 közt beiratkozottak felsorolása után következnek: „Horum exemplis plurimi gustu verae pietatis exarserunt, ut certatim... in hanc Academiam accurrerent. Quamobrem Anno 1530 sequentes appulerunt: Simon Transylvanus...”

A többi részletnél is minden további nélkül nyilvánvaló, hogy Tolnai F. István javarészt egyszerűen *magyarra fordította* a Geleji Katona által leközölt szöveget, mindössze itt-ott interpolálta azt némely *évszámokkal*. Ezen túl annyival bővítette még az elbeszélést, hogy egyrészt beszűrt egy mondatot Pápa reformációjának időpontjáról (1531), másrészt közölte, hogy Erdőd városát Sebestyén pap „reformálá” 1530-ban, Drágffy Gáspárt viszont Derecskei Demeter szintén 1530-ban. Ezáltal kettős ellentmondásba keveredett. Egyrészt elfelejtette (holott egy korábbi szövegérészletben már tudta), hogy Erdőd Drágffy birtoka volt, másrészt nem vette észre, hogy ellentmond az ősforrás néhány sorral feljebb már lefordított állításának, miszerint Drágffy Gáspárt Batizi és Dévai Bíró reformálta. Pápai Páriz Ferenc viszont, mint a közölt minta is világosan mutatja, e szöveg megjelenése után öt évvel nem tett egyebet, mint hogy — az ősforrást nem ismerve — itt-ott más szavakkal, és latinul elmondta *ugyanazt*, amit Tolnai F. Istvánnál olvasott. Ha a közölt filológiai minta futó áttekintésre nem lenne elég meggyőző, egy elvétésen pontosan tetten érhető a dolog. A Tolnai művét kiadó kolozsvári nyomda a szövégeken egy jellegzetes alakú *t* betűt használt, melynek lába vízszintesen hosszán elnyúlt, majd felkanyarodott. Ahol azonban az itt bemutatott mintában a *Drágffy Gáspár[t]* szavak voltak, a szóvégi *t* függőleges szára a nyomda hibájából, nyilván a dúc törése miatt, lemaradt, csupán csak a jellegzetes vízszintes láb látható a könyvben, mely ily módon felületes olvasásra az *r* meghosszabbításának tűnik. (A jellegzetes *t* néhány sorral alább pl. az *igazságért* szóban.) Pápai Páriz felületesen olvasott, és alanyesetnek fogta fel a nevet. Így született meg az az értelemtorzulás (tessék követni a szövegeken), hogy az ősforrásban és Tolnainál még helytálló tényközlés helyett a *Rudus Redivivumban* Drágffy Gáspár a hozzá tartozó reformátorokkal, Batizival és Dévaival együtt, *Újhely patrónusává rukkolt elő*. . . (Újhely kegyura Perényi volt, Drágffy viszont Erdődé.) Bizony, olykor így írtak históriát annakidején.

Az évszámok tehát a további három bővítémmel együtt Tolnai F. Istvánnak első ízben az 1679. évben leírt újításai. Tegyük őket mérlegre.

Gyulafehérvári kézirat (<i>Modus et tempus reformationis</i>) 1585 és 1638 közt		Tolnai F. István kronológiai adata 1679	A reformátor igazolható kapcsolata a kegyúrral vagy várossal
Perényi Péter	Kopácsi István és Sztárai Mihály	1531*	1549—1564 1564—67
Újhely „a felföldön” Drágffy Gáspár	Szilvási Mihály Batizi András és Dévai Mátyás		1540 előtt 1545—46 1544—45
Debrecen	Bálint pap	1536*	?
Beregszász	Radán Balázs		1551—53
Szilágyság	Derecskei Demeter	1527**	?
Petrovics Péter	Kálmáncsehi Sánta		
„Munkács várában” Békés	Márton	1531**	1552—54
„Ladányi és Massai urak” (Nadányi, Majsai) idejében	Ozori Imre		1532 után
Tolnai F. István bővítése, 1679			
Pápa	Bálint pap	1531*	?
Erdőd	Sebestyén pap	1530*	?
Drágffy Gáspár	Derecskei Demeter	1530**	?

* Egyéb ismert adattal nem ellenőrizhető.

** Téves.

Az ősforrás közlései a mai ismeretekre és a modern kritikán átszűrve két csoportra oszlanak. Az egyik olyan prédikátorok nevét tartalmazza, akik egyéb adatok szerint is a megnevezett kegyuraknak vagy helységeknek valóban korai, „első reformátorai” voltak, még a harmincas évtizedben (Szilvász Mihály — Újhely, Bálint pap — Debrecen, Ozorai Imre — Békés), míg Derecskei és a Szilágyság kapcsolata más forrásokból nem ellenőrizhető. A másik csoportba olyan prédikátorok tartoznak, akik kapcsolatban voltak ugyan az adott kegyúrral vagy helységgel, de *nem első* reformátorokként, hanem csak az 1540—50-es évtizedek folyamán jutottak vele kapcsolatba (Kopácsi és Sztárai — Perényi, Batizi és Dévai — Drágffy, Kálmáncsehi — Petrovics, Radán — Beregszász). A feljegyzés némi pontatlanságát enyhíti, hogy sehol sem említ valamely határozott évszámot, hanem mindössze összekapcsolja a hagyományban összetartozó neveket.

Hogyan állunk Tolnai F. István állításaival? Hogy Bálint pap reformálta Pápát, az az ősforrásból is kitűnik, az évszám azonban már kérdéses, mint az alábbiakban még visszatérek rá. Ugyanakkor, mint láttuk, teljes a zavar Drágffy Gáspár és Erdőd körül; e téren három különböző állítás került szervesen egymás mellé Tolnai F. Istvánnál. Hogyan állunk közelebből a kolozsvári professzor *hét kronológiai bővítésményével*? Tolnai évszámjai is két csoportra oszlanak. Az egyik csoportba a *bizonyosan rossz* dátumok tartoznak, mint a Szilágyságé (1527), a nyilvánvaló tévedésből Drágffyra „átcsúszott” Derecskei Demeter állítólagos fellépési ideje (1530) és a Petrovics Péterhez, Munkács várához kapcsolt Kálmáncsehi Sánta Mártoné (1531). Utóbbi még az 1538. évben is a más vonatkozásban már említett segesvári hitvitán katolikus részről, gyulafehérvári kanonokként vett részt; nem sokkal ez tán ugyan protestáns lett, de sokkal ezután, 1552 és 1554 között volt munkácsi lelkész (Zoványi i. m. 289). A másik csoportba tartoznak azok a dátumok, melyekre nézve *ez az egyedüli* állítás, nem ellenőrizhető egyéb, hiteles adattal. Idetartozik mindenekelőtt a Pápával kapcsolatos kronológiai állítás (1531), mely nehezen hozható összhangba azzal a ténnyel, hogy Pápa első protestáns kegyura, Enyingi Török Bálint csak az 1535. évben lett földesura a mezővárosnak, ugyanakkor tűnik fel „Pápa városának iskolamestere, *de nem pápista*”. (Zoványi J.: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Bp. 1921, 117—118.; Balázs J.: *Sylvester János és kora*. Bp. 1958, 146—147.) Nem ismerünk egyéb adatot Erdőd, Drágffy Gáspár mezővárosának Sebestyén pap által való megreformálására (1530). Nincs egyéb adatunk Debrecen évszámára (1536) sem, ez azonban már összhangba hozható azzal a történeti ténnyel, hogy Török Bálint az 1535. évben lett Debrecen földesura, s hitelt érdemlő hagyomány a gyulafehérvári ősforrásban is — méghozzá kivételesen magyarul — feljegyzett mozzanat, hogy Bálint pap volt az első reformátor, „*akit Török Bálint Pápáról alá hozott vala*”.

Tolnai évszámainak tehát egyik fele rossz, másik fele ellenőrizhetetlen, de már legalább a lehetőségek körén belül van; a hetedik az a bennünket közelebből érdeklő állítás, hogy Perényi Péter „megreformálása” az 1531. évben következett be — anélkül azonban, hogy akár az ősforrás, akár követői azt állítanák, hogy a helyszín Sárospatak lett volna. Sőt, az Újhelyhez már a gyulafehérvári ősforrásban magyarul függesztett „*in fel-föld*” éppen úgy nyer értelmet, hogy a Perényire vonatkozó, megelőző közlés más tájegységre (nem az ugyancsak „felföldi” Patakra) áll. Ne feledjük, hogy *ez az erdélyi* forrás csoport olyan körképet ad, melyben ott van a Dunántúl (Pápa), az Alföld és peremvidéke (Debrecen, Békés, Erdőd, Szilágyság) és az északkeleti országrész (Újhely, Beregszász, Munkács). Sárospatak azonban nincs a körképben.

Nyomozásunkban eljutottunk tehát addig a pontig, hogy Perényi Pétert ugyan már az 1600 körüli köztudatban mind protestáns, mind katolikus oldalon a legelső

protestáns kegyurak sorában — az előbbin „első héroszként”, az utóbbin *primitus Lutherani dogmatis reusként* (Istvánffy) — tartották számon (lásd tanulmányom, 18. l.), azt a kronológiai állítást azonban, hogy Perényi meggyőződése éppen az 1531. évben alakult ki, jelenlegi ismereteink szerint első ízben a kolozsvári református kollégium „*edgyik méltatlan professora*”, ahogy maga Tolnai F. István titulálta önmagát szerényen, az 1679. évben írta le Kolozsvárott. Minek alapján? A tudós előd, Geleji Katona István egy emberöltővel előbb még tartózkodóan jegyezte meg a megtalált és leközölt feljegyzés kapcsán: „Az idők igazságtalansága és az emberek gondatlansága, hogy ezen kívül alig valami biztosat (*vix aliquid certi*) lehet tudni a magyar egyházak kezdeti reformációjáról.” Így állt a helyzet 1638 táján. Megváltozott volna 1638 és 1679 között? Előkerült volna például időközben egy „irat”, és pedig mondjuk Sárospatakról, ahogy Barcza József szeretné hinni?

Ezt az ötletet két körülmény biztonsággal kiiktatja. Az egyik, hogy ha a kolozsvári professzor valóban előszedett volna ládájából egy „iratot”, mely több mint két évtizedet óta, még pataki seniorsága emlékeként ott porosodott, akkor aligha éri be azzal, hogy *szó szerint fordítja* a Geleji Katona *Praeconiumában* olvasottakat. A másik körülmény, hogy Patakon bizonyosan nem létezett ilyen irat 1656 körül, ha Comenius tanulmányomban idézett 1650. évi beszéde akkor, „a folyó évben” mindössze kerek száz évre vezette vissza a kezdeteket (*iubilacus saecularis hic iam currente anno decurrit*). Akkoriban Sárospatakon még nem csirázott ki az 1531. évszám. Sárospatakon akkoriban még az a régi hagyomány tartotta magát, melyet Szikszai Balázs 1567. évi beszédében egyfelől úgy közvetített, hogy Perényi sárospataki tevékenysége egyáltalán csak a várépítéssel kezdődött (1534), másfelől 1575. évi orációjában úgy tolmácsolt, hogy Patak népének „az igazság fényénél mindinkább való megvilágosodása” alig előzte meg az 1549. évet, amikor Kopácsi Istvánt lelkésszé meghívták (sárospataki példány Kt. 6, D 2/v).

Tolnai F. István adatának ugyanis, mint az alábbiakból még nyilvánvalóbbá fog válni, semmi köze Sárospatakhoz, hanem Perényi Péter *Siklóson* bekövetkezett hitbéli fordulatát hagyományozta tovább. Honnan jött az évszám?

Ez az a pont, ahol már az írástalanság homálya kezdődik. Elvileg azonban ki tudjuk jelölni a két lehetséges forrást, figyelembe véve immár azt az egész megismert „adatbokrót”, melyben két kivétellel az 1530 és 1531 évek köré sűrűsödött a magyarországi magyar nyelvű reformáció kezdete. Az egyik lehetőség, hogy egyszerűen *tudákos kombinációról* van szó. Ezt támogatná a gyulafehérvári ősforrás átvett gondolatritmusa: (a) kimentek az ifjak Wittenbergbe, (b) hazatérve megreformálták ezt és ezt. Eközben *mindössze két évszám* olvasható a feljegyzésben: „*az 1529. év körül*” kezdődött a Wittenbergbe járás (ami a lényegét tekintve, mármint hogy igazában akkor kezdődött, igaz is, jöllehet első fecskék már korábban akadtak, mi több, a felsorolt nevek közül öt az 1529 előtti években iratkozott be); a következő mondat szerint „*az 1532. évben*” ezek és ezek tanultak ott. A szoros logikai kapcsolatot, hogy a Wittenbergből hazatérők a tanokat „*szerte széllel . . . elhinték*”, s ennek folyománya a megnevezett kegyurak és városok reformálása, a másolók is átvették. Mármost a 17. század történetírói módszeréből éppen nem lenne idegen (amint hogy Sárospatakon valami ilyesmi történt fél évszázaddal utóbb), hogy Tolnai F. István mintegy „logikailag” kitöltötte a közt, besorolva az Evangéliumi tiszta tan elhintését a közbeeső 1530. és 1531. évekre. Van azonban egy másik lehetőség is. Nem kizárt, hogy az évszámok egyike-másika valamiképpen *szájhagyományból* származott. Ezt támogatná, hogy az adatok közel fele jó, vagy legalábbis elképzelhetően hiteles. A szájhagyománynak persze természetéhez tartozik, hogy a *kronológiai* biztonság köztudomásúan gyenge pontja.

Vizsgáljuk meg ezután, hogy lehetett-e a Tolnai F. István által forgalomba hozott 1531. évszámnak valós hagyománymagva. Ezt az *Erdélyből* kiinduló adatot még mindig nem kell kényszeresen Sárospatakkal összefüggésbe hozni, ahogy nem tették azt a 17. században Gyulafehérvárott, Kolozsvárott és Nagyenyeden sem, hanem a kérdést így kell feltennünk:

5. *Mikor, hol és kinek a befolyására lett protestánsá Perényi Péter?* A kérdést azért kell így feltenni, hogy a szálakat, melyek 1700 után látszólag reménytelenül összegubancolódtak, majd amelyeket Zoványi és én elkezdtünk nagy ügygel-bajjal szétválasztani, legutóbb azonban Barcza József megkísérelt megint sűrűn összegubancolni, kifésüljük.

Hol vonható meg Perényi Péter protestáns fordulatának *terminus ante quemje*? Legtágabban természetesen ott, ahol Gálszécsi István a maga ismert énekeskönyvét „szerető nagyságos földes urának”, Perényinek ajánlotta, azaz az 1536. évnél. A Krakóban megjelent „könyvecskét” azonban Gálszécs — Terebes vár tartozéka — iskolarektora korábban írta. Gálszécsi már *baccalaureatus*ként iratkozott be a wittenbergi egyetem nyári szemeszterére 1532 májusa tájban (MTT VI, 1859, 217.), majd *magister* fokozattal tért haza. A két fokozat között az akkori egyetemi rendszerben szabály szerint két-két és fél évet volt szokás hallgatni; így érthető, hogy több korai reformátor és egyetemi társa (Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás, Ozorai Imre, Stöckel Lénárd, a következő évtizedben Kopácsi István, Batizi András) ellenőrizhetően valóban nagyjából két évet töltött Wittenbergben Melancthon mellett. Gálszécsi tehát hazatérte után, 1534—35 tájban írhatta meg művét, és pedig ama földesurának ajánlva, aki éppen nemrég költözött át *Siklósról* zempléni birtokaira. Más szóval Perényi Péter már e kronológiai támpont szerint is eleve protestánsként jelenhetett meg „a felföldön”, ahogy a gyulafehérvári ősforrás nevezte meg a vidéket.

Hogy így történt, azt további körülmények teszik bizonyossá. Perényi Péter első protestáns lelkészéről, Siklósi Mihályról kétféle megbízható hagyomány maradt fenn. Az egyik az ifjúkorában Laskón iskolamesterkedő Pathai Sámuel idős baranyai emberektől vett és 1647-ben rögzített értesülése, hogy „*Siklósvár és város környéke celebrálja . . . emlékét*” mert ama vidéken még szülőfalujáról (Szilvás 20 km, Siklóstól északra) Szilvásinak nevezett Mihály volt az első reformátor. A másik Gönczi Fabricius György (1586) és az imént tárgyalt gyulafehérvári kézirat egybehangzó vallomása, hogy Szilvási (Siklósi) Mihály „*az felföldön, Újhelyben*” volt az első reformátor. A kétféle információ úgy érthető, hogy a prédikátor Siklósról jött át a már protestáns érzelmű Perényivel együtt „a felföldre” a főúr udvari lelkészeként. Csak-hogy ez nem 1531-ben történt, mint még S. Szabó József vélte (Debreceni és sárospataki papok a reformáció századában. Debrecen 1916, 39.), hanem legkorábban 1533/34 fordulóján, és egyelőre sajnos még mindig nem Sárospatakra jöttek, mert ott, mint láttuk, az elromosodott és egyébként is kezdetleges Pálóczy-várban egyszerűen nem lehetett lakni. A Vöröstorony megépítése nagyjából ama formára, ahogy ma is látható, csak 1536/37 folyamán fejeződött be. Addig azonban Perényinek részint (mint 1530-ban) a *terebesi*, részint az *újhelyi* vár volt a lakhelye. Vele volt Siklósról hozott udvari lelkésze is, aki természetesen helyben, azaz Újhelyben folytatta reformátori tevékenységét (a terebesi vár oppidumában ott volt Gálszécsi) s lelkész maradt ott mindaddig, mintegy hat éven át, míg 1540 tavaszán meg nem hasonlott kegyurával, vagy az vele, eladdig, hogy távozása előtt néhány napig az újhelyi vár börtönében sínylődött (EEH III. 466.). Hiteles hagyományt örökített meg tehát a gyulafehérvári kézirat azzal, hogy „*Újhelyt a felföldön Szilvási [Siklósi] Mihály . . . reformálta*”. Újhelyi lelkészsége éppen nem zárja ki, hogy miután Perényi 1536/37 folyamán beköltözhetett a főúrhoz méltóan átépített pataki várba, az alig egy órányira

eső Vöröstorony kápolnájában egyszersmind udvari lelkészként is tovább működött, míg e minőségében fel nem váltotta az 1539. évben Patakra érkező Dévai Bíró Mátyás.

A fejlemények kronológiája a források ismeretében világosan így rekonstruálható, ha nem hagyjuk számításán kívül azt az apróságot, hogy például egy földesúrnak valahol laknia is kellett. Az irodalom egyik öröklött hibája, hogy a 18. századi szuggeresztői bűvöletében el sem tudta képzelni Patakot Perényi nélkül, és viszont. Barcza József, aki persze fentebb megismert „konkrét adatára” máris felépítette az 1530—31. években a maga elképzelt pataki várát, a dolgokat sokkal egyszerűbben el tudja rendezni. Mindent egy időben. Ehhez képest viszont teljesen érthetetlen rejtély, hogy miért fáradozik oly buzgón Gönczi György és Pathai Sámuel szövegeinek hosszas idézgetésével Siklói pataki udvari lelkészségét bizonyítandó — éppen velem szemben, aki tanulmányomban (30—31. l.) e forrásokat már számba vettem, értékeltem, és nem egyebet bizonyítottam, mint Siklói pataki udvari lelkészségét. Más kérdés, hogy ő természetesen ezt is 1530-ra véli bizonyítani, és pedig az alábbi módon: Megtalál két Siklói (Soklyosi) nevű „jogászt” Sárospatakon az 1562. és 1567. évben, „akik Siklói Mihály fiai lehettek”. (Mellesleg a *iuratus* nem „szintén jogász”, azaz a 19. századi fogalmakban „*juratus*”, hanem e korban: esküdt, azaz tanácsstag.) Mi következik ebből? Az, hogy „ő [Siklói Mihály] 1530 körül feltehetően már nős lehetett”, azaz protestáns pap volt. Természetesen Sárospatakon. Figyeljük tehát: van két Siklói nevű emberünk Patakon 1560 után, akiknek életkorát nem ismerjük, de még az is valószínűsítendő lenne, hogy Mihály fiai; ebből az információból az következne, hogy őket Siklói Mihály *éppen 1530 körül nemzette*, és pedig Sárospatakon! Ezzel szemben nyilvánvaló, hogy Siklói ezt bizonyosan nem tette, minthogy nem volt jelen. 1529 szeptember 9-én ugyanis beiratkozott a wittenbergi egyetemre (MTT VI, 1859, 216.), következőképpen az 1530. évet bizonyosan, de bizonytalán még 1531 jó részét is külföldön, Wittenbergben töltötte, minthogy *magister* fokozattal tért haza. De szétfoszlik a szerző másik víziója is, hogy Siklói már Perényi 1529. évi fogság idején „bizonytalán . . . vele volt [udvari papként] és közös szabadulásuk után vele ment Zemplénbe”. Perényit az 1529. augusztus 20. körüli napokban fogatta el a szultán a Tolna megyei Kajdácson, hogy csak az év vége szabaduljon; Siklói már az elfogás napján javában útban volt Wittenberg elé, hogy ott szeptember 7-én beiratkozhatson.

Kikerülve tehát a megalapozatlan találgatásokat, nézzük meg most már, hogy hol húzható meg Perényi protestáns meggyőződése kialakulásának *terminus post quem*-je. Az embereknek ma sem láthatunk a fejébe, hát még 450 év távolából. Ennélfogva esküvel nehéz lenne eldönteni, hogy Perényi „szívből vagy szinből” zarándokolt el Loretóba valamikor 1531 második felében, ahogy Makkai László fogalmaz. (A sárospataki református kollégium. Bp. 1981, 17.) Erre a szubtilis kételyre azt lehet válaszolni, hogy ha valaki háromszáz km-t lovagol Velencéből Loretóba, majd vissza, arról mégiscsak nagyobb valószínűséggel tehető fel, hogy katolikus, mint hogy protestáns — különös tekintettel arra, hogy ezt megelőzően egyetlen jel sincs protestáns hitvallására, arra viszont van, hogy nemrég még katolikus káplán volt az udvari papja (1527). Perényi Péter a velencei híradásokból következtetve 1532 első hónapjaiban térhetett vissza hazájába — Siklóra. Szilvási Mihály e reformátor nemzedék ismert tanulmányi idejéből következtetve 1531 őszen vagy 1532 tavaszán térhetett vissza Wittenbergből — szintén Siklóra. 1533/34 fordulója körül együtt költöztek át „az felföldre”, ahol *Szilvási* Mihályt a kortársi szokás szerint a nevezetesebb származási helyről *Siklói* Mihálynak kezdték nevezni, a földesurat pedig Gálszécs rektora már protestánsként üdvözölhette.

Perényi Péter protestáns hitvallásának kialakulása tehát nagyfokú valószínűséggel

az 1532—33. évekre határolható be, ami pedig a helyszínt illeti, az bizonyosan Siklós vára volt. A szellemi mentor minden jel szerint a Wittenbergből hazatérő Szilvási (Siklósi) Mihály lehetett, aki aztán „a felföldön”, előbb Újhelyben, majd Sárospatakon is a kegyúr mellett maradt, míg annak újabb politikai színváltozása, a Ferdinándhoz való visszapártolás előkészítése vissza nem ütött a vallási szférára (ld. tanulmányom 37—38). Ily módon éppen nem kizárt, hogy a Tolnai F. István által beszűrt évszámnak van valós hagyománymagva, hiszen a szájhagyományban egy-két év csúszása egészen természetes, sőt elhanyagolható hiba. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a fordulat nem sokkal a loretoi zárandoklat után következett be, s abban a nemrég Wittenbergből hazahozott evangéliumi „világosságnak” — mint a hagyomány számon tartotta — számottevő része lehetett. Ily módon a hagyomány Perényi Pétert valóban hitelesen tartotta számon a reformáció legelső főúri patrónusainak sorában.

A bökkenő azonban az, hogy a jóval 1638 előtt kialakult erdélyi protestáns vélekedés nem Siklósit, hanem Kopácsi Istvánt és Sztárai Mihályt tartotta Perényi „első reformátorának”. Tanulmányomban már bőven vizsgáltam ezt a kérdést (16—20. l.), rámutatva, hogy az utóbb nagy irodalmi karriert befutott Kopácsi—Sztárai kettős szerepeltetése Perényi Péter mellett erre a kezdeti időre nézve aligha hiteles, hanem nagy valószínűséggel hagyománytorzulás eredménye. Pontosan tetten érhető, legalábbis a katolikus közvélemény szálán, hogy a motívum forrása Istvánffy Miklós 1605. február 1-én Pázmány Péternek adott, tanulmányomban idézett szakvéleménye (Pray G.: Specimen. . . II. 216.), mely információt aztán Pázmány *Kalauza* (Pozsony 1637) népszerűsített. A „magyar Livius” azonban, annyi adatbeli tévedés elindítója, nem a legjobb ómen. E katolikus és a gyulafehérvári ősforrás által közvetített protestáns vélekedés kialakulása egyazon térségre mutat, hiszen Istvánffy Miklós 1598. évi erdélyi tartózkodása idején kezdett foglalkozni magyar történetének írásával, művébe sok erdélyi értesülést épített be (Kerékgyártó Á.: Istvánffy Miklós históriája. . . ItK 2, 1893, 329 s. köv.), másfelől a megismert gyulafehérvári kézirat keletkezése is a 16. század végére tehető.

A kérdésre kénytelen vagyok visszatérni, mert érvelésemnek ez az a bizonyos harmadik pontja, melybe Barcza József belekap — anélkül, hogy tekintetbe venné egész okfejtésemet. Számára például nem probléma, amire évtizedek óta felfigyelt az egyháztörténet: vagy Siklósi, vagy Kopácsi és Sztárai voltak, akik Perényi Péter hitbéli fordulatánál közreműködtek. A kétféle konstelláció üti egymást. Nem, a szerző elképzelése szerint mindhárman ott nyüzsögtek Perényi körül az 1531. évben (természetesen Sárospatakon), azaz abban a kezdeti időben, amikor jó, ha egy-egy nagyhatású prédikátor jutott még megyényi térségekre.

Ami a gyulafehérvári kézirat prédikátorlistáját és Tolnai F. István évszámait illeti, már érintettük, hogy ott hiteles vagy hihető elemek nem egy kronológiailag „ellazult” ponttal elegyednek. Batizi András, aki 1542/43-ban tanult Wittenbergben, csak 1544—46 között került a szatmári tájakra, ahogy Dévai Bíró Mátyás is (Zoványi J. i. m. 58, 148.); ők ketten nem lehettek tehát ama Drágffy Gáspár „első reformátorai”, aki már a harmincas évtizedben protestáns patrónus volt, sőt ugyanaz a forrás állítja 1530. évi áttérését. Kálmáncsehi Sánta Márton erdélyi kanonok korában, 1531-ben nem reformálhatta Munkácsot, ahol majd csak 1552—54 közt lesz protestáns lelkész. Radán Balázs szintén nem a kezdet kezdetén, hanem 1551—53 közt volt Beregszász lelkésze. (Zoványi i. m. 289, 497.) Nem ugyanez történt-e Kopácsi Istvánnal és Sztárai Mihállyal is, akik jóval később, és egymást követve (1549—64, 1564—67) voltak Sárospatak neves és a protestáns köztudatban magasra becsült lelkészei?

Hogy a korábbi időben például Kopácsi a sárospataki kombinációkból biztonsággal kizárandó, azt nemcsak összes életrajzi eleme mutatja, mint Zoványi Jenő több ízben rámutatott, hanem világosan tanúsítja kortársa és kollégája, Szikszai Balázs az 1575. évi orációban, midőn Kopácsi Istvánnak a „pataki egyház kormányzatára” emelkedését (1549) úgy mutatja be, mint aki akkor jelent meg első ízben egyáltalán Sárospatakon a megelőző életrajzi állomások (Wittenberg, Erdőd, Nagybánya) után. A kérdés arra szűkül le, hogy játszhatott-e a szóban forgó kettős szerepet ott, amire, mint láttuk, a 17. századi állítások vonatkoznak: Siklóson, a harmincas évtized elején? Tanulmányomban azt írtam, hogy ez „nem teljesen kizárt. . . , csakhogy ez esetben e mozzanatnak éppen nem Sárospatakhoz, hanem Siklóshoz lenne köze” (19—20. l.), Témánk — és Barcza sárospataki találgatásai — szempontjából tehát a téma voltaképpen közömbös.

Nem teljesen kizárt e két személy szerepe, mert a két majdani reformátor szülőfaluja, Kopács és Sztára a baranyai vidékre, Siklós vonzáskörzetébe esett; Kopácsi Vas Mihály prefektussága idején, valamikor bécsi és wittenbergi egyetemi éve között, azaz az 1530-as évek vége és 1542 közt valóban Siklóson volt iskolamester (Tört. Tár 1900, 475); Sztárai 1544 táján szülőföldjére, Alsó-Baranyába tért vissza prédikátornak (RMKT V. 294.). Mind ezek az életrajzi mozzanatok azonban jóval túlmutatnak az 1531 körüli időn, amikor mindketten még fiatal emberek voltak, fiatalabbak magánál az 1502-ben született Perényi Péternél, ennél fogva nehezen képzelhető el, hogy ők lettek volna szellemi mentorai. Barcza József ezt a feltételezésemet „szubjektív benyomásnak” minősíti. Valójában persze a szubjektív benyomásokban — mint gazdag példatáron láttuk — kimeríthetetlen szerző azt az objektív adatot szeretné kétségbe vonni, hogy később Perényi Gábor egy 1561. évi oklevelében még csak „az öregedéshez közeledőként” (*ipse apropinquantem senectam*) jellemezte saját jól ismert lelkészét, Kopácsit. Majd ha a szerzőnek sikerül bebizonyítania, hogy abban a korban akár csak egy hatvan körüli embert is az öregséghez még csak *közeledőnek* tekintettek, módosítom álláspontomat, hogy „aligha születhetett sokkal 1510 előtt”. Másfelől egy másik kortárs, Skarica Máté (megh. 1591) az 1585. évben úgy emlékezett, hogy Kopácsi mint „ifjú” tanult Wittenbergben. Márpedig tudjuk, hogy Kopácsi 1542 júniusában iratkozott be Melanchton egyetemére. Hogy Kopácsi István mely életkori nemzedékbe tartozott, azt világosan mutatja, hogy az 1542/43. években nevezetesebb wittenbergi egyetemi társai, Batizi András és Heltai Gáspár 1510 körül születtek, csupán Szegedi Kis István volt néhány évvel idősebb (1505), de például a bártfai Stöckel Lénárd is az ő évtársuk volt (1510). Ez már a második reformátor nemzedék. Az első, úttörő nemzedék tagjai, akik az 1529/30. években tanultak Wittenbergben, mint Dévai Bíró Mátyás és Sylvester János, vagy a Wittenbergben nem igazolható Honterus születtek 1500 táján, vagy valamivel korábban. Közéjük tartozott Szilvási-Siklósi Mihály, aki ilyenformán valóban idősebb lehetett Perényi Péternél, s már csak ezért is — miként minden egyéb hiteles nyom szerint — sokkal inkább elképzelhető az 1532-ben harminc éves főúr hitbéli fordulatainak siklósi mentoraként, mint az akkoriban még húsz év körüli, még bécsi egyetemi éve előtt álló Kopácsi István. Ami pedig Sztárai Mihályt illeti, ő minden életkori adata szerint Kopácsi nemzedéktársa volt. (Zoványi J.: Sztárai Mihály sárospataki lelkészisége és ebbéli társai. *Irodalomtörténet* 29, 1940, 163—165.) Mintha mindez mégiscsak több lenne, mint „szubjektív benyomás”.

Éppen ezek az *objektív* körülmények zárják ki, hogy Tolnai F. István (majd nyomdokain Pápai Páriz) epikája és kronológiája összhangba hozható legyen. Egy prédikátor, aki Wittenbergből 1544 folyamán tért haza, mindenesetre nehezen ajánlékozhatta meg a hazahozott evangéliumi fényvel Perényi Pétert — az 1531. évben.

De Wittenbergből Kopácsi még 1544-ben sem Perényiekhez, hanem mint későbbi pataki kollégájától, Szikszai Baláztól tudjuk, „Drágffy úr védelme alá”, Erdődre sietett, hogy majd csak az 1549. évben kezdődjék sárospataki működése.

Minden jel arra mutat tehát, hogy a gyulafehérvári ősforrásból származó 17. századi információkban a Perényi Péterre vonatkozó állítás is azok közé tartozik, ahol — mint Drágffy, Petrovics és Beregszász esetében — „összecsúsztak” a motívumok. De még akkor sem csúsztak át Sárospatakra.

6. *Mikor és kinek a jóvoltából csúsztott át az 1531. évszám a pataki iskolaalapításra?* Minthogy a vitacikk szerzője egyáltalán nem érdemesítette figyelemre tanulmányom filológiai elemzéseit (ha ezt tette volna, aligha mutathatná fel diadallal Csécsi János szövegét, mint a megbízható forráshasználat remekét), az olvasó tájékoztatására röviden összefoglalom a lényegét — csupán csak a legfontosabb mozzanatokra szorítva, és az egyszerűség kedvéért egészében mellőzve e kezdetleges „historiográfiai” tapogatózás másik vonulatát, az 1524. évvel folytatott naív kombinációkat.

A 4. pontban ott hagytuk abba, hogy Pápai Páriz Ferenc Nagyenyeden az 1684. évben átvette minden tartalmi változtatás nélkül a Perényi Péterre vonatkozó állítást, melynek azonban az égvilágon semmi köze nem volt Sárospatakhhoz. Patakon azután ez a *Rudus Redivivum* című, ma azt mondanánk, zsebkönyv jellegű miniatűr könyvecske, nem pedig a korábbi nagy alakú és vaskos kötetek gyakoroltak hatást. De nem mindjárt. Az elüzetések és bujdosások korszaka (1671—82, 1687—1703) nem kedvezett a történeti érdeklődésnek.

Az első sárospataki történetbúvár, aki átlépte a 18. század küszöbét, Debreceni Ember Pál 1703 előtt írt egyháztörténeti művében még a pataki reformáció és iskolaalapítás képtelen 1524-i datálásának feltételezésével bajlódott. Másfelől a régi hagyomány, melynek Comenius is hangot adott 1650. évi beköszöntő beszédében, váltig tartotta magát. A pataki kálvinista lakosság szájhagyományára hivatkozó források (*ut Calviniani referunt, ut ipsi fatentur*) még a 18. század derekán is (1750, 1759) azt vallották, hogy az iskolát „már az 1550. évben” megnyitották. Természetesen nem hiányzott a kritikus fő sem. A kollégium rektora, Bányai István 1766. évi szakvéleményében — alapjában véve ugyanabban a modorban, ahogy az előző században a másik kritikus fő, Geleji Katona István nyilatkozott a reformáció kezdetéről — ezt írta: „Őszintén megvalljuk, hogy sem az alapítás idejét, sem az alapító személyét *positive* meghatározni nem tudjuk. . . Igen valószínű, hogy ez az iskola tágan véve Perényi Péter idejében kellett, hogy alapitassék. . . , de az alapítás évét pontosan leszögezni és meghatározni lehetetlen.” (Ld. minderre tanulmányomat, 8 s köv. l.) Tiszteletreméltóan szabatos válasz volt ez az akkori tudásszinten.

Debreceni Ember Pálnak azonban valamikor már 1703 és 1707 közt kezébe került a nagyenyedi tekintély, Pápai Páriz könyvecskéje, s ez adta meg az indító ötletet. *Historia ecclesiastica* című, Olaszlisztkán befejezett művében (kiadta Fr. A. Lampe, *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania. . .* Utrecht 1728, 71 s köv.) Pápai Páriz könyvére hivatkozva („*Rud. Rediv. ad Ann. 1531 etc.*”), ám attól mégis egy lényeges ponton eltérve, ezt írta:

Pápai Páriz Ferenc
1684

*Nominanter vero Stephanus
Kopacsi et Michael Sztarai
antiquissimi stirpis Heroem
Petrum Perenyium. . .
hac Evangelij luce*

Debreceni Ember Pál
1707

*Supra laudatus Heros . . .
Petrus Perenyi
in Sarospatak
Evangelii luce uterius collustratus circa annum
1531 et seqq. in coelo Ecclesiae Reformatae side-
rum instar micuere . . .
Primus siquidem antiquae stirpis Heros opera . . .*

*bearunt, Anno 1531,
qui ita illuminatus,
Reformatoribus deinceps
magno et presidio et
ornamento fuit*

*Stephani Kopatsi et Michaelis Sztarai excitatus,
Patakini templum . . . erigi curavit
et scholam fundavit*

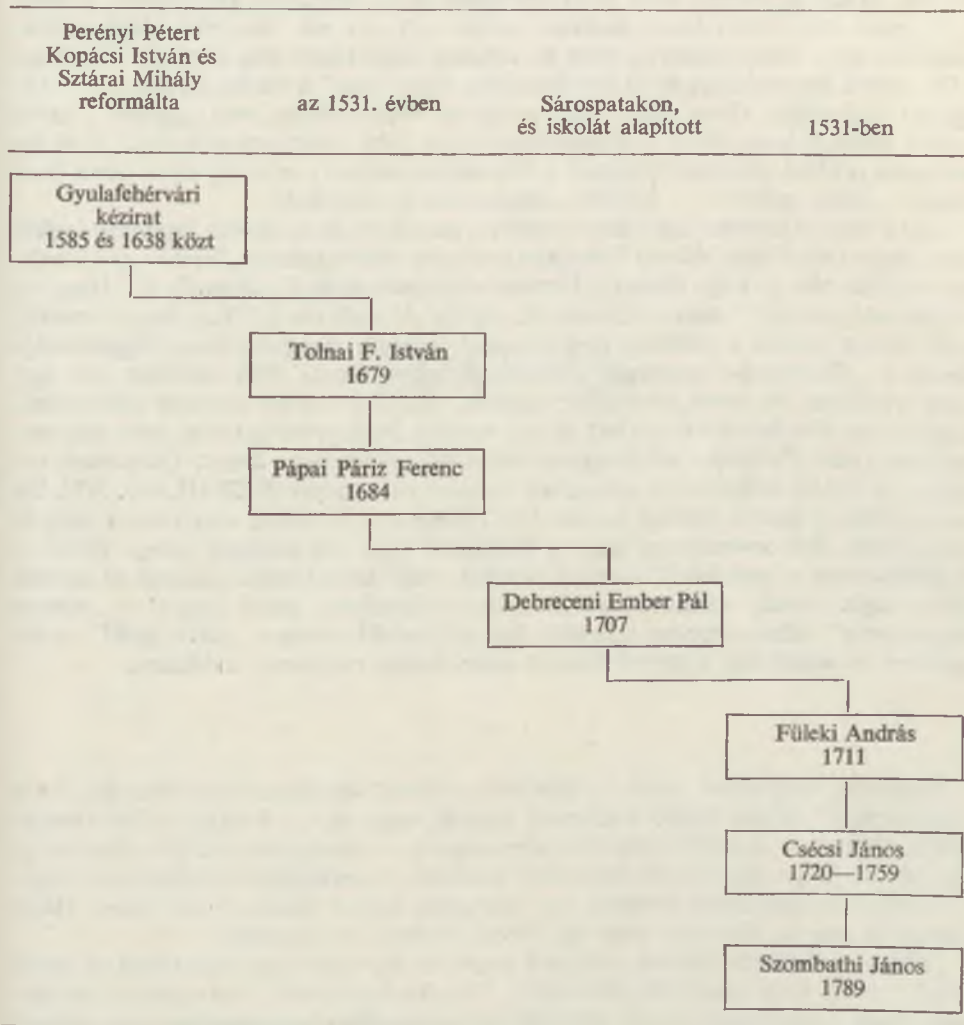
Ember Pál tehát magától értetődően — minthogy el sem tudta képzelni másként — interpolálta a szövegbe: Perényi Péter „megvilágosodása az evangéliumi fény által” *Sárospatakon* következett be. Ehhez aztán egyszerűen hozzáfűzte, hogy Patakon templomot is építtetett és iskolát alapított, anélkül, hogy datálta volna e mozzanatokot.

Az ötletszerű datálást elvégezte aztán a következő historikus, Füleki András pataki tanár az 1711. évben befejezett kéziratában. Ő sem tett egyebet, mint hogy magától értetődően — mivel el sem tudta képzelni másként — átvitte most már az egész együttest az iskolaalapításra: „A Perényi család két nagy hőroza, Péter és Gábor a sárospataki református Kollégiumot *circa annum Christi 1530* alapították és építették a nagy reformátor, Kopácsi István rektorsága alatt. . .” Azért 1530 körül, mert Pápai Páriznál az egész reformátorlista *Anno 1530 etc.* szavakkal kezdődött. A majd csak 1532-ben megszülető Gábor neve a képtelen kronológiai együttesben nem egyéb, mint a hagyomány („1550 körül”) utolsó morzsájának bennfelejtése a konstrukcióban.

Hogy a soron következő historikus, ifjabb Csécsi János 1720 és 1750 közt milyen vitustáncot járt az immár háromra szaporodott évszámok (1524, 1531, 1550) között, tanulmányomban bemutattam (11. l.). Végül is azonban egy 1759-i írásban határozottan az 1531. év mellett tette le a voksot — s ezzel Sárospatakon kétszáz évre eldőlt a kérdés. Az első összefoglaló iskolatörténetet megíró Szombathi János (1789) már csak jogászi igazságtételt tett a néhány évtizedig még ingadozó vélekedések között. A megítélt 1531. évszám a forrástalanság teljes vákuumában, a *historiarum defectus* állapotában csírázott ki, ahogy Füleki még legalább beismerte, sőt felpanaszolta a homályban való tapogatózást. Akkoriban még modern értelemben vett *forrás* mindössze kettő volt a történetbúvárok birtokában: Szikszai Baláznak ebben az írásban többször emlegetett két temetési beszéde (1567, 1575), melyek kereken kontrázták a kicsírázó konstrukciót. E megbízható szövegeket azonban a konstrukció gyártói éppúgy mély hallgatással iktatták ki a kombinációkból, mint kései utódjuk, Barcza József. (A tétel kifejlődésének sémáját lásd a szemközti oldalon).

Egyetlen nyoma van, mint tanulmányomban rámutattam (21. l.), hogy Csécsi János az 1720 utáni években mégiscsak hozzájutott egy kéziratához, melynek némi forrásértéke lehetett: bizonyos marosvásárhelyi feljegyzésekhez. Ez az a szalmaszál, melybe most Barcza belekapaszkodik. Az elveszett (vagy lappangó) *szöveget* azonban nem ismerjük, csupán csak Csécsi *hivatkozását* egykori meglétére; a ma ismert szöveg már Csécsi János *Registrum historicum* . . . címet viselő saját fogalmazványa, melyben reménytelenül szétválaszthatatlan, hogy benne mi a feljegyzésből vett információelem, és mi Csécsi saját vélekedése — abban az időben, amikor már kialakult a nézet, hogy nem Perényi Gábor (mint a hagyományban), hanem Péter lett volna *primus scholae fundator*. Évszám különben nincs is Csécsinek a kéziratában. Mármost Barcza azért értékeli nagyra e néhány soros szöveget, mert — mint írja — nemcsak az iskolaalapításra, hanem „a templom- és városépítésre vonatkozó információ szintén pontos”. Mellékesen jegyzem meg, hogy szerzőnk nem valami pontos, mert például a városépítésről egy árva szó sincs Csécsi szövegében. Ettől eltekintve azonban mi lenne a passzus hitelét magasra emelő „pontos” információ? Ez: „*Templum etiam arcense hic coepit erigere*”. A motívum forrása Debreceni Ember Pál („*Patakini templum . . . inde a fundamento erigi curavit . . .*”), más szóval az a *balhiedelem*, mely

A tétel kifejlődésének leegyszerűsített sémája tehát ez

— az 1531. évi iskolaalapítás ikermotívumaként — szintén 1700 táján kezdett kicsírázni, hogy azt az 1500 körüli későgótikus formájában helyreállított középkori plébániatemplomot, amelyet a szerző ne felejtse szemügyre venni, ha Sárospatakon megfordul, Perényi Péter „kezdte (az alapoktól fogva) emelni”! *Sapientia sat.*

7. *Néhány megjegyzés az „adatok gyűjtéséről”.* A keltezetlen lőcsei levél körüli problémákkal már nem kívánom terhelni a figyelmet, minthogy csak távolról érintik az „1531. évi alapítás” kérdését. Továbbra is, ha úgy tetszik, „megbízom Zoványiban”, ahogy a szerző kifejezi magát — nem a vak bizalom okán, hanem mert érvelését meggyőzőnek tartom. Ilyen esetben a nyelvezet (melyről kiabál, hogy 17. század eleji) és a terminusok korszerűségét szokás elsősorban megvizsgálni. Bebizonyítandó lenne például, hogy afféle szavakat, mint *fizető mester* vagy *nimet só* 1543 táján lehetett-e írni.

A cikk végén értesülünk arról, hogy az adatok gyűjtögetése lankadatlanul folyik tovább. Hadd jegyezzem meg, hogy nagyjából olyan stílusban gyűjtögetni „adatok”, mint még Csécsi János korában szokás volt, ma már fölöttébb idejét múlta. Amellett, hogy reménytelen is, mert ha mégsem alapított meg a pataki iskola az 1531. évben, hanem maga ez az évszám „alapított meg” a vázolt módon a 17—18. század folyamán, akkor nincs mit gyűjteni. Pontosabban, ami „gyűlik”, arról hamar kiderül, hogy rossz, s a találgatásokra is jobb aludni egyet-kettőt. Nem javallanám például annak az iránynak a folytatását, melyet a cikk legvégén jelent be a szerző: „máris gyűltek . . . további szempontok és adalékok”.

Már a kézirat lezárása után jutott eszébe a szerzőnek az az utolsó jegyzetbe foglalt ötlet, hogy Dévai Bíró Mátyás Sárospatakról való eltávozásának „lehetett az a konkrét politikai oka is, hogy ellenezte Perényi visszapártolását Ferdinándhoz”. Hogy ez a felhozott „adatból” miként következik, rejtély, de mellékes is. Tény, hogy a szerző, mint láttuk, szereti a politikai motívumokat, és pedig meggyőződéses függetlenségi lévén, a „Habsburg-ellenességet”. Ennek azonban Dévai Bíró esetében van egy apró akadálya. A neves prédikátor ugyanis, akiről a szerző szeretné feltételezni, hogy harcos Ferdinánd-ellenes lett legyen, miután Perényivel szakított, nem más személynek, mint *Ferdinánd felsőmagyarországi főkapitányának*, Serédi Gáspárnak oltalma alá húzódott Szikszóra, ahogy azt két levélből is tudjuk (EEH III. 466, 522). De az egyikből, a bártfai Stöckel Lénárt 1540. július 23-i leveléből még valami mást is megtudunk. Azt nevezetesen, hogy a Perényivel való vita lényegét „*maga Dévai is megírta nekem e szavakkal*” — közli Stöckel, majd következnek mintegy öt sorban Dévai saját szavai, miszerint az Úrvacsora szimbóluma körül forgott a „*summa controversie*”. Mint cseppben a tenger, úgy tükröződik ebben a „máris gyűlt” szempontban és adalékban a szerző fentebb sokoldalúan megismert módszere.

*

Végezetül hadd térjek vissza az előljáróban feltett kérdésekre: mi történjék, ha a „hagyomány” színeit felöltő évszámról kiderül, hogy téves? A nagy múltú sárospataki kollégium — e sorok írójának is *alma matere* — mindenesetre aligha sínyli meg, ha kiderül, hogy vagy másfél évtizeddel fiatalabb. Annakidején tanulmányom elejéről különféle okok miatt lemaradt egy bevezetés, melyet Barcza József ismer. Hadd ragadjam meg az alkalmat, hogy egy rövid részletét ide iktassam.

„Alig van történeti jelenség, melynek genezisést egy vagy más részletében ne fedné némi homály vagy legalábbis félhomály. Nem kivétel ez alól a sárospataki protestáns iskola kialakulása sem. A részletek jobb megvilágítását azonban nem elősegítette, hanem ellenkezőleg, még az itt-ott derengő kontúrokra is immár vagy harmadfél évszázada mesteliséges árnyékot vet az 'alapítási év' mindent maga mögé utasító zsarnoki képzete — már ahogy a 18. század képzelte az iskola egyszeri aktussal való 'fundáltatását'. Nem az a főkérdés itt, hogy önmagában az évszám hiteles-e vagy sem. Érthető, hogy az utókor kegyeletének szüksége van egy szimbolikus, méghozzá viszonylag egyszerű támpontra, ahol megvetheti a lábát; ha pedig valahol már hosszú ideje megvetette, akkor az évszám maga is 'hagyománnyá' — ilyen értelemben tehát a történelem részévé — vált. Ha megmarad *szimbólumnak*, nem zavarja a történelmet. Ha azonban ő maga kíván lenni 'a történelem' alfája (s egyben a történeti érdeklődés legfőbb *célja*), akkor már valóban árnyékként borul a valóságos történések megértésére. . . A görcsös ragaszkodás valamely jubileumi évszámhoz éppen nem gazdagít, hanem szegényít. Legalábbis ez áll a *történelemre*; a *kegyeletnek* természetesen jogal lehetnek más öntörvényei.”

ADATTÁR

Kajali Klára levelei

Közli: Beliczay Angéla
(2. rész)

15.

Ludány, 1715. február 18.

RÁDAY PÁLHOZ

*Beszámol egészségi állapotáról, a kis Gedeonról; a búza eladásáról
és más gazdasági dolgokról*

(Autográf. Ráday cs. lt. IV. b. 10.)

Édes lelkem uram, az én Istenemtől jó egészséget kívánok kegyelmednek.

Én mostanában kezdettem lábbadozni, de még az házbul egy tapodásnyira sem voltam, mivel igen erőtelen vagyok. Még az bal orcám csak most kezd hámlani, de az bal fülem még most is dagadt és nagy belső fájdalmat szenvedek óráról órára miáta.¹ De ugyan már Isten kegyelmébül reménylem gyógyulásomat. Ha nem bánja kegyelmed, még egyszer megmaradtam az kegyelmed bajára. Az édes Gedeonkánk, az Úrnak legyen örökkévaló hála, frissen vagyon, mintha soha nem is szoptott volna szegény. Hanem miként az szemit nyitja, mindjárt meg kell az köminymag leveskének lenni, másként igen kényeske, nem mindent eszik meg. Már most megint hozzám adta magát. Sokszor épen nem eszik, hacsak magam nem étetem. Eléggé fáj a szívem szegénykéért. Soha bizony ki nem mondhatom szívem fájdalmát, hogy oly hamar megváltam szoptatásátul. Édes szívem, igen szépen kérem kegyelmedet, tudósítson kegyelmed maga egészsége felől és mikor szabadulhat kegyelmed. Még oszlopfát egész eddig nem hoztak egyet is, már pedig itten az utak igen felbomlottak,² eléggé bosszankodom. Az újfal[ui] búzát, az kit kegyelmed parancsolt, eladták, de hogy, nem tudom. Csak szóval üzente az ispány, hogy 200 forintot adott az Nagy Istvány kezéhez. Magát az ispányt hétszer is hívtam, de mindenkor azt üzeni, hogy beteg. Minémű levelet vettem Naminyitul megvett gibárti rész felől, megküldöttem kegyelmednek³, Zacharides uram⁴ levelit is felküldöttem. Örömet választot adtam volna reá, de nem kívántam kegyelmed híre nélkül. Édes lelkem, újokban is kérem kegyelmedet, tudósítson kegyelmed, had vigasztalódjam kegyelmed levelivel, ha már magától szívem fájdalmára távul kell lennem. Maradván míg élek kegyelmed igaz hitvese

Ludány, 18. Februarii 1715.

Kajali Clára

Édes szívem, vegyen kegyelmed az Gedeonjának egy kis kalapocskát. Még miolta Pozsonyban vagyon kegyelmed, több levelit nem láttam, hanem az kit az Sréterné asszonyom levelivel küldött kegyelmed.

- 1 Úgy látszik, addigi betegségéhez újabb fertőzés járulhatott. Az, hogy csak egyik oldala, arca, füle dagadt meg, erősen fáj és hámlott, övsömörre mutat.
- 2 Értsd: járhatatlanokká váltak a tavasi hóolvadás, esőzés miatt.
- 3 Sem Naményiről, sem az úgyról nem tudunk többet.
- 4 Zacharides János beszercei kalmár volt. 1715-ből való levele egy sem maradt meg, csak 1725 és 1733 közötti 15 darab. Ezekben közli, milyen árukat küld: cukrot, posztót, cipót, harisnyát, üstökeg; közli az árukat és mellékeli a számlákat. Közli, hogy mit hajlandó megvenni Rádaytól, pl. gyapjút. Ajánlja szövött textíliáit, szöveteit stb. Egyik levelében mentegetőzik, hogy a Rádayné által pünkösdre (Eszter esküvőjére) megrendelt dolgokat ennyi idő alatt nem tudja beszerezni. A levelek jelzete: Ráday cs. lt. IV. c/2 948—961. sz. Zacharides, mivel árubeszerzői, kereskedelmi partnerei révén nagy külföldi összeköttetései voltak, vállalta levelek külföldre továbbítását is. „Postája gyorsabb, megbízhatóbb volt, mint a hivatalos postaszolgálat.”

16.

Ludány, 1715. március 30.

RÁDAY PÁLHOZ

Gyurkát eléje küldötte a lovakkal; az építkezés lassan folyik, nincs oszlopfa; a halasztavat is csináltatná, de a Ráday által leszúrt jelzőkarókat kiszedték; a Kollégium számára küldött búzát Dobák eltékozolta.

(Autográf. Ráday cs. lt. IV. b. 11.)

Lelkem édes uram,

Én Gyurkát kegyelmedért írása szerint kegyelmednek leküldöttem, de nem vihette mind az maga lovait, mivel az ketteje csikós fog lenni. Istennek hála, az fiam friss. Magam is Isten kegyelmébül jól volnék, már csak az sok bánat¹ ne emésztene. De az miát bizony még az jártányi erőm is alig van. Úgy látom, minden dolgunkban hátra maradtunk az munka íránt. Az ácsok ugyan le gyüttek,² de minthogy kevés az oszlopfa, az vetéstül pedig már most nem kívánom ökök elszakasztani, az ácsokkal már most az ablak alatt való kis kertecskét csináltatom fájsznákkal,³ és ha kegyelmed addig haza nem talál gyünni, míg azt elvégzik, csak hazabocsátom ökök, minthogy az ünnepek is előttünk vannak.⁴ Az halas tócskát örömet csinálná az hevér,⁵ csak-hogy azt mondja, hogy az mely jegyzéskarókat tétetett volt kegyelmed, mikint és meddig csinálják, azokat valaki mind kiszedte s magok sem tudják jóformán, hogy akarja kegyelmed. Már úgyis csak abban fog maradni, míg Isten kegyelmedet hazahozza. Nagy Istvány már régen elment az Hegyaljára az pénzzel. Valóban rossz emberséget cselekedett most is Dobák uram,⁶ mert az mely búzát az Kollégium számára küldöttünk volt, az is mind eltékozolták.⁷ Igazán bizony több kárt tesznek, mint

hasznot. Sréterné asszonyom mit írt nekem maga dolga iránt, kívánván, hogy írjak kegyelmednek, levelét felküldöttem kegyelmednek. Megbocsásson kegyelmed, édes szívem, mert bizony háborodott elmém miát még nem is tudosíthatom kegyelmedet, az mint kellene. Talán ad már Isten annyi időt kegyelmednek, hogy itthon is megvizsgálhatja maga dolgait. Kívánván hozza az Istenem jó egészségben kegyelmedet, maradván kegyelmed igaz hitvese,

Ludány, 30. Marcii 1715.

Kajali Klára

- 1 Azért aggódik, mert ebben az évben újból elővették Géczy Julianna, Korponayné árulási perét, és Ráday neve ismét előkerült. Korponayné végül 1715. szeptember 25-én lefejezték. (Ld. 9. levél 1. jegyz.)
- 2 Az 1713-as kalendárium előzéklapjára bejegyezte Kajali Klára, hogy az ácsokat Besztercebányáról fogadta, az „egyiket hívják Dobrák Mihálynak, a másikat Kuntze Kristófnak, az anyjuk Dobrák Mihályné” (Ráday Könyvtár 0,3691).
- 3 A szó jelentését nem tudtam megállapítani.
- 4 Húsvét ünnepe 1715-ben április 21-ére esett.
- 5 Hevér-vájár, bányász. Lehet, hogy őt is Besztercebányáról hozatta.
- 6 Az egyik ispán.
- 7 A Kollégium a sárospataki református kollégium, amelynek sorsát Ráday és felesége is szíven viselte. A sárospataki kollégium ekkor igen nehéz időket élt át. 1714-ben III. Károly érvénytelenítette Rákóczi rendeleteit, ami veszélyeztette a Kollégium tulajdonjogát, mert ezt a fejedelem adta vissza a reformátusoknak. A kollégium megtartása érdekében mozgalom indult, ennek élén többek között Ráday Pál állt. Ő fogalmazta a különböző kérvényeket, beadványokat, amelyek eredményeképpen 1714. augusztus 1-én kelt rendeletével a király meghagyta az iskolát a reformátusok tulajdonában. (Ld. CZEGLE Imre: Ráday Pál és a Sárospataki Kollégium. — *Ráday Pál*, i. m. 206—210. l.) Az iskola meg volt mentve, de a hozzátartozó földek, alapítványok, amelyek létét biztosították, elvesztek. Ráday búzával, borral támogatta a Kollégiumot. Egy 1733-as losonci számadás szerint a pataki kollégium a termés 10 százalékát kapta. (Schneider Miklós: Néhány adat a Nógrád megyei Ráday-birtokokról. — *Ráday Pál*, i. m. 403. l.) Kajali Klára bort is küldetett nekik. (Naptárbejegyzés 1731. novemberben „Hagytam Tállyán 55 hordó hegyaljai bort és 1 óbort. Hazahoztattam 12 hordóval, Patakiaknak adtam egyet.” Ráday Könyvtár 0,3962). A búzaadományt Kajali Klára ura halála után is folyósította, Miskolczi Szigyártó János tállyai prédikátor 1736. augusztus 10-én jelentette levelében, hogy megkapta úrnője „levelét a Collegium számára rendeltetett búza iránt, mellyekben fogyatkozás esett a nagy árvizek miatt, . . . pedig jókor esett volna szegényeknek, mert semmi kenyerek nem volt.” Augusztus 30-án ismét ír erről: „A szegény pataki diákoknak még nincs megküldve a kárvallott búza, elég szükségét látnak szegények. A [molnár] gazda menti magát, sok mentsége helyes, mesterkedik is benne, hogy az Asszony [Kajali Klára] igiretit megteljesítse.” (Ráday cs. lt. IV. i. 142, 143.)

Pécel, 1731. december 23.

RÁDAY GEDEONHOZ

Levelét megkapta, írjon gyakrabban; öccsét hazahozták Selmecebányáról, mert beteg; ha felgyógyul, Győrbe akarják vinni iskolára.

(Autográf. Ráday cs. lt. IV. i. 38.)

Pécel,¹ 23. Decembris 1731.

Isten áldjon meg édes fiam minden jókkal.

Régtől óhajtva várt leveledet,² atyád uradnak szólót, nagy örömmel vettük, halát adván az Úrnak egészséges állapotodért. Bár édes fiam gyorsabb pennát tartanál és szaporábban tudósítanál egészségedről, hogy én is csendesebb elmével szenvedhetném távollétedet. Az öcsédet Selyméről hazahoztuk,³ ki közel már három holnapot mulat itthon beteges állapota miatt. Jól adta az Úr Isten, hogy hazahoztuk, mivel azalatt szegény báró Knihenné asszonyom⁴ megholt. De még most is nem merjük megmondani az öcsédnek, mivel nagy szereteti volt az szegény asszonyhoz. Féltjük, hogy igen keseregné. Már nem is visszük Selymre, hanem Győrre kívánjuk vinni, ha Isten engedi. Az húgod⁵ szívesen köszönt. Ezzel kívánom, az én Istenem virraszson az új esztendőre kívánatos jó egészségben, újuljon meg a Jehovának áldása rajtad, és az Mindenhatónak oltalma légyen veled örökség szerint.

Maradván hűséges anyád

Kajali Clára

- 1 Kajali Klárának ekkor Losonc és Ludány mellett már harmadik otthona is volt: Pécel hozományképpen került 1705-ben Ráday Pál tulajdonába, akkor még semmiféle épület nem volt rajta. Ráday csak a ludányi kastély megnagyobbítása után fogott újabb építkezésbe. 1722—1730 között építette fel nemesi kúriáját Pécelen, gazdasági épületekkel. Fennmaradt a kastélynak Ráday által készített tervrajzvázlata, amely szerint az épület földszintes és U-alakú volt, csak 1755-ben építettek hozzá egy emeletes homlokzatot. Ettől kezdve itt tartózkodtak legtöbbit, itt volt Ráday Eszter esküvője, itt halt meg Ráday és Kajali Klára is. (Ld. ZSINDELY Endre: A péceli Ráday kastély. *Művészettörténeti Értesítő* 1956. Kny.)
- 2 Gedeont 10 éves korában vitték Pozsonyba, az evangélikus gimnáziumba, amely a pietizmus friss, ekkor modern pedagógiáját képviselte. Bél Mátyásnál, a kiváló tudósnál lakott. Az ő tanácsára azután Ráday Pál külföldre küldte továbbtanulni. „1731. májusnak 2. napján indult el az uram Isten kegyelméből Bécs felé, onnét kívánván kiküldeni idegen országokra kedves Gedeon fiamat tanulás kedvéért, kit az Jákóbnak ura Istene vezéreljen a maga szent nevének dicsőségére és hozzon haza anyaszentegyházának épületére, tegye az anyaszentegyházának hittel gyümölcsöző tagjává. Amen” — jegyzi be Kajali Klára az 1731-es kalendáriumba. (Ráday Könyvtár 0,3962/11.) Bécsből Mányoki Adám volt Gedeon kísérője. Berlinben a Joachinum Gymnasiumba iratkozott be, hogy egyetemi tanulmányaira felkészüljön. Támogatója Ernest Daniel Jablonski, a porosz király udvari prédikátora volt, akit Ráday Pálhoz szoros barátság fűzött 1704 óta. (Ld. *Ráday Pál iratai*. I. és Révész Imre: Comenius unokája. *Századok* 1962. 1—21. 1.) Itt egy évet töltött.
- 3 Gedeon öccsét, a három gyermek közül a legkisebbiket, Pált, 10 éves korában vitték Selmecebányára, az ottani német iskolába. Kajali Klára naptárbejegyzése szerint: „1730. Zsigmond napján [május 2.] indítottam Palkó fiamat legelőször Selymre.” (Ráday Könyvtár 0,3962/10.) A selmecebányai gimnáziumban járt Ráday Pál is 16 éves korában.

- 4 A kis Pál szállásadója volt Selmecebányán. Férje, báró de Knihen et Ergleben Friedrich, 1729. október 28-án levelet írt Ráday Pálnak, amelyben köszöni felesége iránti bizalmát és közli, hogy bár felesége idős, vállalják a fiú eltartását és őt magát is mindig szívesen látják. (Ráday cs. lt. IV: c/2. 424.)
- 5 Ráday Esztert, aki 1716-ban született; ebben az évben kérte meg gróf Teleki László.

18.

Ludány, 1732. február 22.

RÁDAY GEDEONHOZ

Sürgeti, hogy írjon gyakrabban; leveleit Zacharidesen keresztül küldje; húga esküvője elhalasztódott, mert Teleki Pál meghalt; öccse, Pál Győrött tanul.

(Autográf. Ráday cs. lt. IV. i. 39.)

[Címzés a levél külfetén:] Tekintetes nemzetes Ráday Gedeon kedves fiamnak igaz anyai szeretettel írák.

Ludány, 22. Februarii 1732.

Áldjon meg az Úr minden jókka, édes fiam, anyai szívvel kívánom.

Meg kell vall[an]om, nem kevés gyötrődéssel vagyok, hogy már négy holnaptul fogva semmi leveledet nem vehettük, miolta elmentél Berlinbül¹ nem is jött több leveled kettőnél. Az volna pedig egy kis vigasztalásom távullétedben irántad, ha gyakrabban vehetném leveledet. Most Zacharides János urammal úgy beszélettünk, hogy ha ő kegyelme kezéhez igazítod leveleidet, mind gyakrabban, mind bizonyosabban gyünne kezünkhöz, kirül atyád urad bővebben tudósít.² Kérlek azért szerelmes [fiam], ne kíméld a papirost és ne resteld az írást, mert bizony nagy bánatomra van, hogy oly ritkán hallom híredet. Az húgod dolga még eddig csak függőben volt, minthogy mikor ki kellett volna gyüniek,³ éppen akkor holt meg gróf Teleki Pál uram, kire nézve el kellett haladnia a dolognak. Hanem miden rendeléseink úgy vannak, ha az Úr Istennek is úgy fog tetszeni, hogy pünkösdre egész tökéletességre megyen az dolog.⁴ Az öcséd Győrött tanul,⁵ Doktor Csuzi uram⁶ tart asztalt neki. Báró Knihené asszonyom megholt, kit még most is nem merünk megmondani az öcsédnek, mivel igen nagy indulattal volt hozzá. Húgod szívesen köszönt, én pedig az Úr oltalmába ajánlak és maradok szerető anyád

Kajali Clára

1 Az Odera-menti Frankfurtba 1732 húsvétján vitte át Jablonski Gedeont, itt már önálló emberként rendezkedett be. Tanulmányai főleg jogiak voltak. A frankfurti egyetem kálvinista irányú volt, több magyar és erdélyi diák tanult itt. Itt volt professzor a száműzött Gyöngyösi Pál, volt kassai prédikátor, akinek Ráday szintén kikérte tanácsát fia nevelésével kapcsolatban.

2 Ráday Pál 1732. március 24-i levelében tanácsolja Gedeonnak, hogy minden levelét két példányban küldje, az egyiket Boroszlón át Zacharides kalmárnak Besztercebányára, a másikat a hivatalos postán Bécsbe, a porosz követ titkárának. (Ráday cs. lt. IV. c/2—2/41.) Ugyanezt köti lelkére

1732. május 12-i levelében is: „Leveleidet írjad duplán, az egyiket a rendes postán, a másikat Zacharides uramnak Besztercebányára.” (Uo. IV. c/2—2. 43.)
- 3 Értsd: Erdélyből.
- 4 Ráday Eszter és Teleki László házasságáról van szó. A meghalt Teleki Pál Eszter vőlegényének volt a nagybátyja, ő volt a házasság fő mozgatója. Ő kérte meg 1730-ban Eszter kezét Szathmári Paksi Mihály marosvásárhelyi professzor által. Ráday végleges választ csak akkorra ígért, ha a fiatalok megismerték egymást. Ez 1731-ben megtörtént és utána kitűzték az esküvőt. Ekkor azonban meghalt először Teleki József és Bethlen Kata 8 éves kislánya, most pedig Teleki Pál. Így az esküvőt 1732 pünkösdjére halasztották.
- 5 Győrött híres evangélikus iskola volt.
- 6 Csuzi Cseh János (meghalt 1732. április 28-án) győri református lelkész volt. Franekerben orvosi oklevelet is szerzett, ezért mondja Kajali Klára doktornak. Győrött folytatott is orvosi gyakorlatot. Az asztaltartás azt jelentette, hogy nemcsak szállást adott, de kosztot is.

19.

Pécel, 1732. március 24.

RÁDAY GEDEONHOZ

Már fél éve semmi híre felőle, nyugtalanok miatta, írjon; húga esküvője pünkösdkor lesz.

(Autográf. Ráday cs. lt. IV. i. 42.)

(Címzése a levél külzetén:) Tekintetes nemzeti Rádai Gedeon kedves fiamnak anyai szeretettel irám.

Pécel, 24. Martii 1732.

Áldjon meg az Úr minden jókkal édes fiam, szívből kívánom.

Nem kevés gyötrelmek között vagyok, édes fiam, hogy már hatodik holnapja mióta semmi leveledet nem vehetjük, ki miatt édesatyáddal együtt a bánatnak szelétül hányattatunk, félvén attól, hogy betegség vagy valami rajtad történt szerencsétlenség tartóztatott meg az írástul, kit az mindenható Úr Isten távoztasson tüled szerelmes szent fiáért. Tudod, édes fiam, kötelességedet, minékünk is hozzád való atyai és anyai szívünköt. Bizony nem kicsiny epedés, hogy híredet nem hallhatjuk. Kérlek a nagy Istenért, tudósíts egészségedről, had lehessen vigasztalásunk. Kit óhajtván várok tüled és ajánlak az felséges Úrnak oltalmában. Maradván szerető anyád

Kajali Klára

P. S. Az húgod még itthon van. Pünkösd táján lesz hazaadása,¹ ha az Úr engedi, ki is ajánlja igaz atyafiságos szeretettel való szolgálatát. (Alatta aláírás:) Rádai Ester

¹ Hazaadás: az új családba, a Telekiekhez való átadás, Erdélybe.

20.

Ludány, 1732. július 19.

RÁDAY GEDEONHOZ

Kéri, írjon, mert aggódik érte¹

(Autográf. Ráday cs. lt. IV. i. 44.)

Édes fiam, én is ajánlom igaz anyai szeretetemet, kívánván, az én Istenem minden lelki és testi jókkal áldjon meg, tegyen az Úr téged az én vigasztalásomnak fiává és engedjen látnom még ez életben, minden szerencsétlenség nélkül, jó egészségben. Az Istenért kérek, édes fiam, tudósíts gyakran állapotodról, mert bizony ha így nem hallhatom híredet, szüntelen azon fogom kérni atyád urad, hogy az elrendelt idő előtt is hozasson haza.²

Maradván szerető anyád

Kajali Clára

1 Ráday Pál ugyanekkor írt levelében megrója fiát, hogy Frankfurtból még csak egy levelet kaptak tőle. Csak Jablonski leveléből tudta meg, hogyan helyezte el őt Frankfurtban, mit fizetett érte, mennyi pénzt hagyott kezében. Ebből látja, hogy egy év alatt sokat költött, 1000 tallért! Kímélje a költségeket, inkább tanulásra használja az időt, a könyvek szerzését hagyja az utolsó évre. Itthon sok a kiadás az épületekre és húga kiházásítására.

2 Az elrendelt idő három év volt, ennyiben állapotak meg, mielőtt Gedeon kiment.

21.

Pécel, 1732. szeptember 2.

RÁDAY GEDEONHOZ

Örül, hogy végre hallhatott felőle; húga lakodalma megvolt, már el is mentek Gernyeszegré; bort küldenek neki és görögdinnyét.

(Autográf. Ráday cs. lt. I. 46.)

2. Septembris 1732.

Áldjon meg az Úr minden jókkal, igaz édes anyai szívvel kívánom.

Nagy örömömre lett, hogy mind Makai uram¹ által, mind Gyöngyösiné asszonyom² által híredet hallhattam. Dicsőséget tulajdonítok az én Istenemnek reád való kegyelmes gondviseléséért és alázatos szívvel kérem ő felségét, hogy amidőn ő fel-

ségének tetszik, engedje láthassalak még ez életben vidám orcával. Elgondolhatod, édes fiam, mely szomorú napjaim vannak az nagy magánosan való létel miatt, mint-hogy már az édes húgodat is túlem elvitték. Épen Jakab napján³ váltam el túle Sőre-gen,⁴ mert magam is addig kisirtetem volt. Az elhálások pedig szent János napján⁵ volt. Írhatom az húgodról, hogy oly víg és bátor, magam sem gondoltam volna, amiképen tudod magad, miképen irtózott a férjhezmenéstül. Szintén tegnap érkezett meg Fáji [uram] Gernyeszegrül⁶ az leányom kísérésérül. Legyen hála az Úr Istennek, minden kár nélkül érkeztek bé, gróf Teleki Mihály uram és Teleki Sámuel uram⁷ az asszonyaikkal együtt kisirtették. Atyád urad több szükséges dolgokról fog tudósítani, minthogy valamely borocskát is 6 hordóval fog elküldeni⁸ és valamely pár görögdinnyét is Ludánybul fog megindítani. Ha Isten enged, édes lelkem fiam, kérlek a Christus nevében tudósíts gyakran bennünköt egészségedrül. Ezzel ajánlak az Úrnak kegyes atyai oltalmába. Maradván szerető édesanyád

Kajali Clára

P. S. Szíves szánakozással hallottam Gyöngyösiné asszonyomtul, hogy az hideg lelt. Édes fiam, kérlek a Jézusért, egészségedre jól vigyázz. Írjál édes fiam, Teleki Lászlóné húgodnak egy köszöntő áldást, de hozzánk igazítsad, mert hamar ki fognak gyünni.⁹

[A levél kültetén Ráday Gedeon írásával könyvek listája.]

- 1 Makkai Pál eredetileg a porosz király toborzó tisztje volt, Magyarországon toborzott huszárokat. Gedeon Berlinben ismerkedett meg vele és több más magyar tiszttel. Makkai később átment Frankfurtba és tanuló társa lett Gedeonnak, aki hazalátogató diáktársával küldött levelet szüleinek.
- 2 Gyöngyösi Pálné Lossontzi Rebeka a hányatott sorsú kassai lelkész felesége volt. Amikor Gyöngyösit 1725 januárjában száműzték, felesége pár hónapos csecsemőjével nem mehetett vele. Gyöngyösi Berlinbe ment, de szeretett volna hazatérni. Ráday, felhasználva Jablonskihoz fűződő barátságát, támogatta ebben. (Gyöngyösi Berlinből 1726. március 14-én kelt levelében köszöni meg Rádaynak, hogy közbenjárta érdekében Jablonskinál: Ráday cs. lt. IV. c/2—1. 240.) Amikor már bizonyos volt, hogy nem térhet haza, 1727-ben felesége gyermekeivel együtt kiment férjéhez, aki közben Odera-Frankfurtban, az egyetemen professzor lett. Itt tanult a losonci Kármán András, aki odakint eljegyezte Gyöngyösi leányát: Abigailt, 1731-ben hazajött és rektor lett Losoncon. 1732 augusztusára tűzték ki az esküvőt Losoncon. Gyöngyösiné maga hozta haza leányát, ekkor hozott levelet Gedeontól, és személyesen is beszámolt annak sorsáról. (Gedeon levele apjához: Ráday cs. lt. IV. c/2—2. 51. Gyöngyösi Pál életére ld. ZOVÁNYI: i. m. 299. l.)
- 3 Július 12.
- 4 Gömör megyében, ez volt a Ráday birtokok Erdély felé eső részének határa.
- 5 Június 26.
- 6 Valószínűleg Fáy Gábor, Kajali Klára unokaöccse, nagybátyjának, Fáy Istvánnak harmadik. feleségétül született fia. Gernyeszeg Maros-Torda megyében, Erdélyben a Telekiek otthona volt.
- 7 Ifj. Teleki Mihály az ifjú férjnek nagybátyja volt, apjának, Sándornak bátyja. Teleki Sámuel Teleki László mostohatestvére apjának második házasságából.
- 8 A bort eladásra küldték, egy hordót pedig ajándékba Jablonskinak.
- 9 Ti. Erdélyből Magyarországba.

22.

Pécel, 1732. szeptember 15.

RÁDAY GEDEONHOZ

Makkai Pálnak megadták a tőle kölcsönkért 50 tallért; küldenek egy éremgyűjtéményt, ha megszorul, adja zálogba; nehezen megy a pénz előteremtése, mert a búza ára alacsony és rossz a bor minősége; nem maradhat odakint tovább három évnél, mert apja erőtelen és alig várja, hogy hazajöjjön neki segíteni.

(Autográf. Ráday cs. lt. IV. i. 48.)

[Címzés a levél külzetén:] Tekintetes nemzeti Rádai Gedeon kedves fiának igaz édes anyai szeretettel íram.

Pécel, 15. Septembris 1732.

Isten áldjon meg minden jókkal édes fiam.

Jólehet Gyöngyösiné asszonyom által is írtam, de minthogy újonnan Makai Pál uramat hozta Isten hozzánk, kívántalak ezútal is írásommal köszönteni, és ezzel is kívánom megmutatni, hogy olyan anyád vagyok, hogy rólad el nem felejtkezhetem,¹ ha szintén te restelész is nekem egy-két betű íráskát tenni. Makai uramnak az 50 tallérokat megadtam, az mint atyáduradnak megírtad, hogy felvetted ő kegyelmétül. Küldünk pedig ő kegyelme által egy 80 aranyból álló numizmat,² oly móddal, hogy ha megszorulsz, ad zálogban, de úgy és oly helyre, hogy visszaválthasd, ha Isten módot ad benne, hogy pénzt szerezhetünk számodra, kin eléggé mesterkedünk.³ De igen nehéz most pénz bévenni, mert az búzának semmi ára nincsen, Hegyaljárul pedig már három esztendeje, miolta igen alávaló a bor, mind igen kevés is. Tavaly is csak húsz hordó volt, az is oly savanyú, bizony jobb a péceli nálánál. Az Istenért édes fiam, letedd elmédrül, hogy az elrendelt három esztendőnél tovább mulassz odaki, mert bizony jövődöben is kárát látod. Atyádurad is gyakran erőtelenkedik az köszvény miát. Alig várja atyádurad is, hogy Isten hozza el azt az időt és téged engedjen látunk jó egészségben, atyáduradnak is lehess segítségül holmi dolgokban. Mi haszna, édes fiam, odakin az elrendelt idő után haszontalan költséget tenned jövődöbéli nagy károdra. Meg ne utáld pedig, édes fiam, az te édes anyádnak tanácsát, Isten parancsolatja szerint.⁴ Kire segítsen az Úr Isten és tartson meg az maga nevének dicsőségére, szívbül kívánja édes anyád

Kajali Clára

- 1 Idézet a Bibliából: „Hát elfeledkezhetik-e az anya gyermekéről, hogy ne könyökrüljön méhe fián? És ha elfeledkeznének is ezek, én terólad el nem felejtkezem.” (Érsaiás könyve 49. rész, 15. vers.)
- 2 Numizma: éremgyűjtémény. Ráday Pál is írja ugyanekkor kelt levelében, hogy küldenek 82 darabból álló numizmat. (Ráday cs. lt. IV. c/2—2. 50) Gedeon az érmeket később valóban zálogba is adta. (Ráday cs. lt. IV. c/2—2. 52.)
- 3 A külföldi taníttatás igen költséges volt. Az elszámolásokból megállapítható, hogy a két évi tanulás költségei 4000 forintra rúgtak, ami kb. 40 hektoliter tokaji bor árának felelt meg. (ZSINDELY Endre: i. m. 38. l.)

23.

Tállya, 1732. október 29.

RÁDAY PÁLHOZ

Tületesett a szüreten, már csak az Ősz-hegyi van hátra, kevés, de jó bor ígérkezik; A jó időben bújtatják a szőlőt; Kovács János vincellér ismét kukoricát vetett a szőlő közé, helyébe mind szőlővesszőt ültettetett.

(Autográf: Ráday cs. lt. IV. i. 15.)

Az én Istenem áldja meg, édes uram, jó egészséggel kegyelmedet.

Isten kegyelmességébül szerencsésen érkeztem Tállyára, és már az Palotán és a tarcali¹ szüreten által is estem. Lesz negyven hordó borocskánk sajtolással együtt. Holnap nyugszunk, holnapután az Ősz hegyet² szedetem, megvállik ott mit ád az Isten, mert azzal legjobban biztatnak. Másfél hordó aszúszőlőt szedtettem, de még az Őszön is szedetek, azzal lesz egy kis mulatásom. A borok igen finomak lesznek, de igen kevesen dicsekednek az bőséggel. Hanem Tállyán a jó gazdáknak reménységek felett való szüretjük vagyon. Mindeddig is vártam Bárci uram³ tudósítását Gyöngyösi-né asszonyom elmenetele iránt, de semmi levelét nem vehettem, sem magával nem lehettem, hanem Sós Ferenc uram volt nálam az asszonnal együtt, ő kegyelmék mondották, hogy ezelőtt három héttel ment el. Sok bajommal dicsekedhetem az cseléd[ek] rosszasa miatt. Pintér⁴ is csak bajomra gyűtt, mind feküdt azolta, oda-maradhatott volna ily móddal. Az egy Sigmond, hogy mégis teszen valamit. Semmi kereskedő ember nem hallatik, máskint igen résen vagyon a fülem. Gyönyörűséges drága idő szolgál, mindenfelé homlitanak az emberek, magam is 33 emberrel homlitanom, próbára. Ha az erszény győzné, bizony százat is homlitanék, mert igen jó haszonnak látom az fedéssel együtt a homlitanást véghez vitetni. Igen ritkásak az szőlőink, bizony hacsak máskint nem látunk hozzájuk, elpalagosodnak. Az átkozott Kovács János tarcali vincellérnek most is elég törökbúzaja volt a mester-völgyi szőlőbe. Kétezerig való szőlővesszőt béülttettem az kukorica helyére, csak úgy látom, az Úr szeme hízlalja a lovat. Tussai uram az elmúlt vasárnap szállásunk mellett ment el feleségestül.⁵ Tiszteletes Szakmári uram⁶ levelit kívántam megküldenem kegyelmednek. Ezzel kívánom, engedje az én Istenem, találja levelem jó egészségben kegyelmedet. Maradván, Tállya, 29. Octobris 1732. kegyelmednek igaz társa

Kajali Clára

- 1 A hegyaljai tállyai és tarcali szőlő is Ráday birtok volt, Palojta szintén. Itt termett a legjobb bor, amit eladásra küldtek Berlinbe, Gedeonhoz.
- 2 Ugyancsak Tállyán.
- 3 Nem tudunk róla közelebbit.
- 4 Péntér Pál, az ecsédi tiszttartó.
- 5 Valószínűleg Tussai Györgyről van szó. Első felesége Ráday Ilona, 1730-ban meghalt. Hogy ki volt az új asszony, nem tudjuk.
- 6 Szathmári Paksi Mihály (1683—1744) Gyulafehérvárott és Tállyán tanult, majd a Kassára száműzött pataki Kollégiumban. Külföldről hazatérve, 1711 őszén, mint tokaji lelkész, feleségül vette a losonci lelkész, Debreceni Ember Pál leányát, így került kapcsolatba Ráday Pállal. 1716-ban követ-

te azt száműzetésében Marosvásárhelyre. Erre az időre esik levelezése Ráday Pállal. Fennmaradt hűsz levelének egyik fele könyvvásárlással, másik fele Ráday Eszter és Teleki László házasságával kapcsolatos. Ráday megbizta, hogy Erdélyben vásároljon számára könyveket. Pénzt a könyvekre Tussai György által Kajali Klára küldött neki, naptárbejegyzése szerint: „1726 augusztus. Midőn Tussai uram Erdélybe indult, adtam ő kegyelme kezéhez, könyvek vásárlására 50 német forintot.” Tussai akkor hosszabb időn át Kolozsváron tartózkodott, de időnként hazlátogatott Losoncra, Szathmári vele küldte a könyveket. Szathmári levele, amit most Kajali Klára Tállyán kapott kézhez, (Tállyán főposta állomás volt) nincs meg.

24.

[Pécel, 1733. február]

RÁDAY GEDEONHOZ

Atyja most nem tud írni, igen erőtelen a köszvény miatt; pénzt küldenek neki Zacharides útján; a Makkai Pál által kért 90 forintról intézkedett; vegyen lantot és egy könnyű hintót a hazautazáshoz, mert 3 évnél tovább nem maradhat kint; küldje el könyvei lajstromát.

(Autográf. Ráday cs. lt. IV. i. 54.)

Ajánlom, édes fiam, igaz anyai szívemet, szeretetemet.

Ennek előtte két holnappal vettük egymásután két leveledet, azolta semmi híreket nem hallottuk, kit is édesatyád uraddal szívesen fájjalunk, mivel mégis leveled vételével egy kevésbé megújulunk, mikor vehetjük. Atyádurad sok áldásoknak kívánásával köszöntet. Maga is írt volna, de minthogy a köszvény miát még most igen erőtelen, maga nem írhatott. Eléggé mesterkedünk benne, hogy számodra pénzt szolgáltatassunk, de módját eddig nem találhatjuk. Hanem most Bálint vásarán¹ Losoncon beszéltem Zacharides urammal, ő kegeelme biztatott, hogy kezedhez szolgáltatja, úgy hogy Berlinig több hija nem lesz, hanem minden száznak egy. Ezen reménység alatt mai napon küldünk Zacharidas uram kezeihez 600 német forintot, kinek is az ő kegyelme biztatása szerint nem lészen Berlinig több hija 6 forintnál.² Makai Pál uram 90 forintja iránt is ezelőtt egy holnappal írtunk³ mostani tiszteletes péceli prédikátor Veres Marti uramnak,⁴ hogy ott alatt való jövedelembül tegye le Makón lakozó becsületes ő kegyelme sógorának az 90 forintot és az ő kegyelme ládáját vegye kezéhez, kit is mihent felhoznak, azonnal felküldünk Posonyban azon becsületes embernek, kinek ő kegyelme írta, hogy küldjük. Eddig is uram ő kegyelme⁵ otthon nem léte okozott késedelmet ezen dologban.

Édes lelkem fiam, kérlek az élő Istenért, tudósíts voltaképen minden dolgaidrul, minden fészekedés nélkül, hogy voltaképen tudhassuk, mi karban legyenek dolgaid. Mihent ezen 600 forintot veszed, azonnal tudósíts iránta bennünköt, miképen juthattott kezedhez. Makai uram mondotta, hogy nem vettél lantot, kirül is atyádurad parancsolt, most is, hogy vegyél, minthogy ottan jobbat kaphatsz. Azonban, minthogy az elrendelt három esztendőnél tovább semmiképen ott nem hagyunk, tudakozódjál valami jó könnyű sézát,⁶ újat, hogy lehet venni, kire is annak idejében pénzt küldhesünk, hogy osztán rajta legyühes. Mégis nem rázódol annyira, mint más fo[g]adott

alkalmatosságon, itthon is pedig hasznát vehetjük. A sógorod⁷ levelit, ki már majd három holnapul fogva itt hever, megküldöttem. Atyádurad parancsolja, hogy az könyveid lajstromát küldd meg,⁸ hogy tudhassa ő kegyelme, még micsoda könyvekről kell rendelést tenni Zacharides uramnak. Mindjárt letétettük az 6 forintokat, hogy ez ne menjen hiányosan kezedhez, kirül is tudósít Zacharides uram. Ezzel az én Istenem kegyelmes oltalmába bízlak, szerelmes fiam, viselje az Úr gondodat és engedjen még ez életben látnom kívánatos állapotban. Maradván hűséges szerető anyád

Kajali Klára

1 Bálint napja: február 14.

2 Gedeon Frankfurtból már március 10-én visszaigazolta, hogy a pénzt megkapta egy Schuster nevű embertől, aki azonban 600 német forint helyett 600 tallért hozott. A zavart bizonyára a két pénz hasonló jelzése okozhatta. (Ráday cs. lt. IV. c/2—2. 53.)

3 Makkai Pál még 1732. november 15-én, ahogy visszaérkezett Berlinbe, jelentette Ráday Pálnak, hogy levelét és a numizmát átadta Gedeonnak. Ugyanakkor azt kérte Rádaytól: fizessen Makón lakó rokonának, Szabó Péternek 90 forintot, amelyet ő majd Gedeonnak megad. Továbbá kérte, hogy a díszruháját tartalmazó ládáját, amelyet majd Szabó Péter elvisz Pécelre, juttassa el Pozsonyba Thier kereskedőnek, hogy az elküldje utána Berlinbe. Minden költségét fizeti. A díszruhára a porosz király fiának jövő évi esküvőjén lesz szüksége. (Ráday cs. lt. IV. c/2—1. 480.) 1733. január 10-én Makkai újból írt Rádaynak: Szabó Péter azt írja, hogy felvitte a ládát Pécelre, de Rádayék nem voltak otthon (éppen Esztert kísérték a lakodalom után Erdély felé), mire visszavitte Makóra, és most azt kérdezi, mit csináljon? (Ráday cs. lt. IV. c/2—1. 481.) Erre utasította Kajali Klára Veresmarti Sámuel, hogy a péceli jövedelemből adjon le Szabó Péternek 90 forintot.

4 Veresmarti Vég Sámuel (1702—1747) esperes, 1728-tól Kecskeméten rektor. Innen ment az utrechti egyetemre. Onnan visszatérve pedig 1729-ben péceli lelkész. Itt a Ráday család gazdasági ügyeit is ő intézte, amiről leveleiben rendszeresen beszámolt. Neki fizették az eladott termékek árát is, így nála mindig volt tartalék pénz.

5 Az első „ő kegyelme sógorának” Makkai sógora, a második „ő kegyelme” ládája, szintén Makkai Pálé; a Pozsonyban lakozó becsületes ember Thier kereskedő; az utolsó „uram ő kegyelme” Ráday Pál.

6 Séza: értsd: cséza, vagyis hintó. Egész Európában híresek voltak a berlini könnyű hintók.

7 Sógorod: Teleki László, Ráday Eszter férje.

8 Gedeon anyjának előző, 1732. szeptember 2-án kelt levelének hátára már felírt egy könyvlistát. (Ld. 21. sz.) Március 10-iki levelében pedig azt kérdezte, hogy a már megvett könyvek, vagy az ezután megveendő könyvek lajstromát küldje-e el Zacharidesnek? Úgy látszik, a kereskedő könyvbeszerzéssel is foglalkozott.

25.

(Pécel, 1733. március)

RÁDAY GEDEONHOZ

*Ősszel paripának való csikókat fognak ki számára a ménesből;
pünkösdre várják haza Esztert, aki itt fogja megszülni első gyermekét;
öccse Pozsonyban tanul.*

(Autográf. Ráday cs. lt. IV. i. 55.)

Áldjon meg az Úr, édes fiam, minden jókkal, szívemből kívánom.

Jóllehet atyádurad most bőven tudósít mindenekről, de mégis nem állhatom meg, hogy kevés írásommal magam is ne látogassalak, mely is kívánom találjon minden szomorúság nélkül való állapotban. Kívántam tudtadra adni, hogy Isten engedel-miből ez jövő ősszel fognak számodra valamely paripának való csikókat kifogatni, és valamely jó lovászt fogadván, kívánjuk számodra taníttatni, hogy ha Isten hazához, lesz mivel mulatni magadot. Az húgodat, Teleki Lászlónét pünkösdre várom ki Erdélyből Pécelre. Amint látom, édes fiam, ha Isten hazához, már nemcsak magát, hanem az Úr áldásából fiát vagy leányát is fogod láthatni. Az édes öcséd pedig Pozsonyban tanul,¹ ki is velem együtt szívszakadva vár haza, kiket is, hogy annak idejében láthass, és én is téged vélek együtt nagy szeretettel foghassalak, engedje meg az Úr szerelmes szent Fiáért, Amen. Maradván igazán szerető anyád

Kajali Clára

P. S. Makai Pál² uram kiérkezett, de nem kevés szomorúságomra nékem írott leveledet elvesztette, azért ha valmi olyast írtál, újobban tudósíts édes fiam.

1 Csuzi Cseh János halála után Palkót átvitték Győrből Pozsonyba, hogy a Pozsonyba került győri rektor, Szászky Tomka János keze alatt tanulhasson tovább. Nála volt a kisfiú szálláson.

2 Makkai Pál már 1732. november 15-én jelezte, hogy a porosz király számára ismét fog tobozozni Magyarországon huszárokat, a tavaszi mustra után, amint arra a császári engedély megjön. Valószínűleg azért jött most újból Magyarországra. (Ráday cs. lt. IV. c/2—1. 480.)

26.

Pécel, 1733. június 1.

RÁDAY GEDEONHOZ

*Értesíti apja haláláról, kéri jöjjön azonnal haza; valakit érte fog küldeni,
legyen készen az indulásra; könyveit hagyja pecsét alatt Jablonskinál;
Bél Mátyásnak is írt a könyvek elszállítására nézve*

(Csak az aláírás autográf. Ráday cs. lt. IV. i. 56.)

Áldjon meg az Úr, édes fiam, szívből kívánom.

Mely nagy próba s szomorú keresztviselés, keserves árvaság szállott reám az Úrban boldogult édes jó atyád urad tőlem való elválásával és magára nézve igen szép és csendes halálával, ha nem is írom, elgondolhatod, édes fiam, kiben is már magamat az Istenem kegyelméből egyedül veletek vigasztalom. Noha elég keserves a ti szomorú árvaságtokat is nézнем. Más kedves jóakaróimat is kértem, hogy hazajövedeled iránt írjanak, édes fiam, de magam is kérlek a nagy élő Istenért, légy oly késületben, hogy mihelyt bizonyos emberem érted megyen, azonnal jöhess.¹ De előre megírom, hogy tiszteletes Jablonski uram híre nélkül el ne jöjj, kinek is most fiam uram² által is írtattam, hogy kívánlak lehozni. Elgondolhatod édes fiam, micsoda nagy változás esett minden dolgaitokban rajtatok. Jövendőbeli hasznodra felette nagy szükség mostani lejjövedeled, ha szintén rajtam meg nem esne is szíved (kit nem remélek). De bizony magadnak örökkévaló kárt tennél véle és nekem is, mostani bánattal teljes anyádnak, újabb keserves bánatot okoznál. Kívánván, az én Istenem hozzon minden kár nélkül, maradok igazán szerető hív anyád

Pécel, 1^a Junii 1733.

Árva Kajali Clára

P. S. Könyveid felől azt gondoltam, hogy tiszteletes Jablonszky uram iránt pecsét alatt hagyhatnád, azután is találunk módot lehozhatásokban.³ Mindazonáltal még tiszteletes Bél uramat⁴ is fogom kérni levelem által, adjon tanácsot, hogy jobb módjával mind magad te jöhess, mind könyveidben kárt ne vallj. Aziránt is fogom kérni, hogy tiszteletes Jablonszky uramnak is írjon irántad, hogy menél jobb móddal jöhess.

1 „Június 2. napján küldöttem Gedeon fiamért Frankfurtba Tóbiást. Küldöttem általa fiamnak utiköltségre 700 német forintot. 200 Tóbiásnak magának adtam utiköltségre 30 rhénes forintot.” (Kajali Klára naptárbejegyzése: Ráday Könyvtár o.3962/14.)

2 Teleki László, aki feleségével, Eszterrel együtt Pécelen volt ekkor.

3 A könyvek hazahozatala azért jelentett ilyen gondot, mert a cenzúra engedélye nélkül egy darabot sem lehetett áthozni a határon, Gedeonnak pedig biztosan voltak olyan könyvei, amelyeket a cenzúra gyanúsnak találhatott. A két láda könyvet egyébként csak három év múlva sikerült hazahozatni.

4 Bél Mátyás (1684—1749) evangélikus lelkész, a kor ismert tudósa, akit Ráday Pálhoz baráti viszony fűzött.

27.

Pécel, 1734. január 19.

TELEKI LÁSZLÓNÉ RÁDAY ESZTERHEZ

Aggasztja betegsége, Moller doktorral szeretne erről tanácskozni, utána elviszi a vihnyei fürdőre; vigyázzon magára; a Teleki család ládáját veje személyesen vigye el, nem tanácsos másra bízni; a levél végén Gedeon üdvözlő hűgát és családját; üzeni, hogy a király nemsokára aláírja a „vallási béke punctumit”.

(Autográf. MTA Kézirattára. Magyar irod. lev. 4. r. Teleki hagyaték. 11. csomó 150.)

Pécel, 19. január 1734.

Isten áldjon meg, édes leányom, minden jókkal.

Valóban nagy keserűséggel és bánattal vagyok egészségtelenségem miatt. Írtam fiam uramnak, kérvén, az Istenért tudósítson, miképen vagy, úgy most is ezen siető alkalmatossággal igen szépen kérem az édes fiamuramat, ajánlván szolgálatomat az ő kegyelmének, minden postával tudósítson, és azmint kértem levelemben, ne vesse meg szíves anyai kérésémet, hogy doktor Moller urammal közölhessem nyavalyádat és az vihnyei fürdőben vihesselek.¹ Mivel nagy reménységem van, hogy az Úr Isten az alkalmas időben való orvoslást meg fogja szentelni. Addig is pedig az nagy Istenért kérek, magad egészségére vigyázz. Az kis Palyiska érje bé véle, ha megcsókolgatod és máskint anyai módon gondját viseled. De hogy gyenge erődhöz képest úgy kezedden hordozzad, mint ittlétedben, bizony nem javaslom, mert néki szégyenkének azzal nem használz, magadnak pedig sokat ártasz. A méltóságos familia ládáját² is nem tanácsolom, hogy elvitesse fiam uram, inkább ha Isten kihozza ő kegyelmét, veled együtt vigye, mert nem tudja az ember, mi történhetik útban. Ezzel kívánom az én Istenem engedjen örvendetes hírt hallanom felőled kedveseiddel együtt és mentül hamarabb láthassalak vidám orcával. Maradván sok áldásoknak szíves kívánásával, szerető anyád

Árva Kajali Clára

P. S. Köszöntse kegyelmed nevennel sógor uramat, magát és a kis pirinyót. Mondja meg kegyelmed neki magának, hogy el (ne) felejtkezzék egészen rólunk, hanem látogasson meg bennünket. Itt most nagy reménység vagyok az békesség iránt, ő felsége már subscribálta az békességnek punctumit.³ Az mint mondják, az punctumok szerint religiobeli csendességet is remélhetünk. Maradok kegyelmednek igaz szolgája

Ráday Gedeon

¹ Esztert nagyon megviselte első gyermeke születése. Előtte a hosszú út Husztról Pécelig, utána a nagy megrázkódtatás: apja halála. Ezért akar anyja régi ismerősüktől, Moller Károlytól tanácsot kérni, aki „évenként kétszer, május—június, és szeptember—októberben ellátogatott a honti, túróci, barsi, nyitrai, trencsényi, szepesi, gömöri, nógrádi, borsodi, pesti és bihari gyógyfürdőkbe és ott az egész ország minden rendű és rangú polgárainak népes tömegét gyógyította. (WESZPRÉMI:

- i. m. 232. 1.) A betegek is akkor látogatták ezeket a fürdőket, amikor tudták, hogy Moller ott van. Erre számított Kajali Klára is. (Vihnyére ld. WESZPRÉMI István: *Thermarum Sklenensium et Vihniensium in Comitatu Scepusiensi scaturientium descriptio historico-physico-medica*. Közli Mathias BÉL: *Hungariae antiquae et novae prodromus*. Nürnberg 1723. 128. s köv. 1.)
- 2 Família-ládákban rendszerint a birtokokra, örökösödésre, kiváltságokra stb. vonatkozó okleveleket, szerződéseket őrizték.
- 3 A religióbeli békekesség a Carolina Resolutiora utalás. Az első Carolina Resolutio, amely 1731-ben jelent meg az Explanatio Leopoldina szellemében megsemmisítette a protestánsok jogait, leszűkítette a vallásgyakorlatot és elrendelte a decretális esküt. Erre mindkét protestáns egyház részéről megindultak a beadványok, deputációk, amelyek módosítást kértek. A király szóbeli ígérete, hogy a soproni országgyűlés végzései szerinti állapotot fogja fenntartani, örömet és reménységet ébresztett a református egyházban. Pécelre már úgy jutott el a hír, hogy a király alá is írta a módosított kedvező resolútiót, ez azonban tévedés volt. A II. Carolina Resolutio csak 1734-ben jelent meg, és megszorításaival nagy csalódást keltett. (KORMOS László: *Ráday Pál és a Tiszántúliak*. — *Ráday Pál*, i. m. 338—363. 1.)

28.

Pécel, 1734. február 29.

TELEKI LÁSZLÓNÉ RÁDAY ESZTERHEZ

Tudósítja unokája, Palyiska egészségéről; Tatiné ügyét a prédikátorra bízta

(Autográf. MTA Kézirattára i. h. 151.)

[Címzés a levél külzetén:] Tekintetes nemzeti Rádai Eszter kedves leányomnak adassék. Gernyeszeg.

Pécel, 29. Februarii 1734.

Isten áldjon meg édes leányom minden jókkal, szívesen kívánom.

Kívántalak a kis Palyiska egészségéről tudósítani, az ki Istennek hála frissen van. De minthogy fogacskaí most hasadnak, gyakran [...] német sincsen szüksége pre-setlyemre.¹ Tatiné dolgát tiszteletes prédikátor uramra² bízam. Tudom, hogy ő kegyelme voltaképpen megírta, mi választ adott Tatiné asszonyom. Fiam uramnak ajánlom szolgálatomat, maradván sok jókat kívánó anyád

Árva Kajali Clára

1 A foghasadásról, az első tejfogak kibújásáról Pápai Páriz Ferenc: *Pax corporis*. Kolozsvár 1690. művében a 85. oldalon ír. Kajali Klára is ezt olvasta. A Ráday Könyvtárban levő példány az ő possessori bejegyzését viseli.

2 Keresztnév híján sem Tatiné, sem a prédikátor személyazonosságát nem tudtam megállapítani. Tatoi család volt Nógrád megyében, de Erdélyben is.

29.

Ecséd, 1734. június 2.

TELEKI LÁSZLÓNÉ RÁDAY ESZTERHEZ

Értesíti, hogy unokája egészséges, sokat beszél és nagyon szereti a lovakat.

(Autográf. MTA Kézirattára, i. h. 152.)

[Címzés a levél külzetén:] Teleki Lászlóné Rádaji Eszter kedves leányomnak adassék.

Ecséd, 2. Junii 1734.

Isten áldjon meg édes leányom minden jókkal.

Minthogy sokféle törvényes nyomorgatóim miát már két héttül fogvást csak néked nem érkeztem írni, kívántalak, most egy kis pihenésem lévén, levelemmel látogatni s kedves kis Pálođ jó egészségérül tudósítani. Légyen az Úré a dicsőség, friss s mind szépen nevelkedik. Csácsođ, mint a kis szajkó. Ha most magamot lát, duplán kiát: Mama-mama. A dajkáját, ha néha tisztán kiáltja: Kata. Jól eszik, sőt már nem is engedi mindenkor, hogy más étesse, hanem maga eszik. A lovakért majd meghal, ugyan reszket, ha lovat lát. Oda kell vinni, oszt ő megveregeti, megsimogatja, mint valami derék lovászmester. Ha az Úr Isten kihoz, elég örömot találsz benne, csak az Úr Isten tovább is engedje ilyen egészséges nevelkedését. Kedves fiam uramnak ajánlom szolgálomat, maradván sok jókat szívesen kívánó anyád

Árva Kajali Clára

Ráday Gedeon följegyzései arcképgyűjteményéről

Közli: Koós Judith

1.

[1750-es évek]

*Ráday Gedeon megjegyzésekkel kísért kimutatása
a birtokában levő történeti arcképekről*

(Autográf: Ráday cs. lt. XIX. 1—16. sz.)

Icones eruditorum Hungarorum, quas possideo

1. Sanctus Stephanus, ex editione Turotii Augustana.¹
2. Idem ex editione Brunensi.² NB Quamvis et hae fictae sint, recentiores eo minus commemorationem merentur.

Eruditi saeculi XV^{ti} usque ad annum saeculi XVI^{ti} 25um

3. Matthias Corvinus, ex codice manuscripto Bibliothecae Budensis, vivis ibidem depictus coloribus, quam imaginem seri incisam Kolarius in Bibliotheca Vienstensi exhibet.³
4. Idem ex numismate maximi moduli.
5. Idem ex numismate minori, floreni tamen magnitudinem adaequante.
6. Idem, ex Turotii imagine Augustanae editionis.
7. Idem ex editione Brunensi.
8. Idem ex Paulo Iovio.⁴
9. Idem ex Frehero.⁵ qui suam imaginem ex Iovio desumsisse videtur. NB. Omnes hae Matthiae icones fere conveniunt, illae tamen, quae numeris 3to, 4to, 5to et 8vo notatae sunt, reliquis praeferendae.
10. Pseudoicon Matthiae regis ex opere Beliano.⁶ Videtur celeberrimus Belius imaginem Matthiae I^{mi} cum imagine II^{di} confudisse. Qui antequam imperatoria dignitate ornatus fuisset, in nummis etiam rex tantum Hungariae audit, immo Beliana imago apprime, cum reliquis ejus iconibus convenit: cum vicissim nimia, immo Beliana imaginatione opus sit, si quis Beliano operi insertam imaginem cum descriptione Bonfiniana conferre velit. Sufficit ad elisionem Belianae iconis vel

illud, quod Matthias barbam non alucrit, uti fere nemo toto illo saeculo; Carolus V. et Ferdinandus I. primi fuere qui barbam gerere caeperunt. NB. reliquae Matthiae icones, quae in Mausoleo⁷ et Corpore Juris⁸ occurrunt, indignae sunt qua in attentionem veniant.

11. Wladislaus II. ex numismate aequae uti Mathias sine barba, Hungarorum Justinianus, quaedam ejus epistolae ad Petrum Vardaium exstant.
12. Georgius Ragusanus,⁹ ex Frehero. Hujus in Memoris Horanyiana Hungarorum¹⁰ eruditorum nulla facta est mentio.
13. Maria, Ludovici II^{di} consors, ex numismate et coaeva iconcula. Haec regina dicitur cantionem quandam sacram Germanicam composuisse, quae adhuc exstat ac incipit:^a
14. Thomas Bakats,¹¹ archiepiscopus Strigoniensis, ex numismate.
15. Stephanus Verbótz, ex pseudoicone corpori Juris adnexa.
16. Albertus Dürer, celebris pictoris aequae Alberti pater, natione, immo uti id demonstrare ausim, ex gente Hungarus, prope ad oppidum Gyula natus, qui tamen ex Hungaria Norinbergam migravit ac ibidem sedem fixit.
17. Stephanus Verbótz ex pseudoicone Corporis Juris.

Eruditi ab anno saeculi XVI^{ti} 25to usque ad finem ejusdem

18. Stephanus Bathori, rex Poloniae.
19. Andreas Bathori, princeps Transylvaniae.
20. Matthias Frankovics, Flacius Illyricus dictus, theologus Lutheranus, ex Frehero;¹² et
21. Paulus Schalichius de Lipa,¹³ ex Frehero.
- 22^b. Andreas Dudithius episcopus quondam Quinqueecclesiensis ex opere Germanico vitae illius.¹⁴
23. Stephanus Szegedinus, theologus reformatus, ex opere proprio Locorum Communium.¹⁵
24. Johannes Sambucus, a Petro Bod Samboki dictus,¹⁶ sed male fortassis; ego profecto in juventute mea Bodzassi dictum fuisse, a viris fidedignis accepi. Effigies est desumpta ex proprio opere de medicis,¹⁷ necnon^c

^a A német vers első sora számára Ráday Gedeon a helyet üresen hagyta, de nem írta be.

^b A 21. szám alatti képet Ráday utólag toldotta be, de a sorszámokat nem írta át, tehát nála két 21. számú kép található. A sorszámokat értelemszerűen javítottuk.

^c A mondat befejezetlen maradt.

1 THWROZ Johannes de: *Chronica Hungarorum*. Augsburg 1488.

2 THWROZ Johannes de: *Chronica Hungarorum*. Brünn 1488.

3 KOLLÁR Adamus Franciscus: *Ad viros a sacra et profana eruditione claros de commentariis in manu exaratos codices aug. bibl. Vindobonensis propedium*... Bécs 1760.

4 IOVIUS Paulus: *Historiarum suae aetatis libri XIV*. Bázél 1567.

5 FREHER Marquardus: *Historia Bohemica*. Hannover 1602.

6 BÉL Mathias: *Notitia Hungariae Novae*. III. Bécs 1737. címlap.

7 *Mausoleum potentissimum regum Hungariae*. Nürnberg 1664.

8 *Corpus Juris Hungarici*... Nagyszombat 1740.

9 Nyilván Gregorius (nem Georgius) Ragusanus domokosrendi szerzetes, aki a 14. század elején élt és Pál apostol leveleihez írt magyarázatokat. (*Győri történelmi és régészeti füzetek* II. 1863. 219.)

10 HORÁNYI Alexius: *Memoria Hungarorum*... I—III. Bécs 1775—77.

- 11 Bakócz Tamás
- 12 Francowitz (Frankowicz) Mathias (+1595) Braunschweigban, Jénában majd Regensburgban működött teológus; egyes adatok szerint magyarországi születésű volt, így került be a magyar tudósok galériájába.
- 13 A zágrábi születésű Paulus Scalichius (1534—1575), aki egy ideig I. Ferdinánd király udvari káplánja volt.
- 14 STIEFF Benjamin: *Versuch einer ausführlichen und zuverlässigen Geschichte von Leben und Glaubens Meinungen Andreas Dudith*. Boroszló 1756. (A könyv meg van Ráday Gedeon könyvtárában.)
- 15 Szegedi Kis István. Itt említett munkája: *Theologiae sincerae loci communes de Deo et homine*. . . Bázél 1585.
- 16 BOD Péter: *Magyar Athenas* 1766. 235.
- 17 SAMBUCUS Johannes: *Icones veterum aliorum ac recentium medicorum elegiis suis editae*. Bécs 1574. (Egyébként Zsámboki ismert arcképe: SAMBUCUS Johannes: *Emblemata*. Antwerpen 1566.)

2.

[1770-es évek]

*Ráday Gedeon megjegyzésekkel kísért újabb kimutatása
a birtokában levő magyar történeti arcképekről.*

(Autográf: Ráday cs. lt. XIX. 2—7. sz.)

Icones eruditorum Hungarorum, quas possideo

1. Sanctus Stephanus, ex editione Turotzii Augustana.¹
2. Idem ex editione Turotzii Brunensi. NB. quamvis et hae fictae sint, recentiores commemorationem eo minus merentur.
3. Matthias Corvinus, ex numismate maximi moduli.
4. Idem ex numismate minori, floreni tamen magnitudinem adaequante.
5. Idem, in codice quodam manuscripto Bibliothecae Budensis, vivis depictus coloribus, quam imaginem aeri incisam Colarius in Bibliotheca Vindobonensi exhibet.
6. Idem, ex Paulo Iovio
7. Idem, ex editione Turotzii Augustana
8. Idem, ex editione Turotzii Brunensi
9. Ejusdem pseudoicon apud Matthiam Belium. Reliquae utpote in Mausoleo, Frehero et Corpore Juris occurrentes, attentione sunt indignae.
10. Wladislaus II, cujus epistolae quaedam exstant. Ex numismate
11. Michael Apafi
12. Mathias Belius
13. Martinus Biro²
14. Thomas Bakats
15. Andreas Bathori
16. Stephanus Bathori
17. Gabriel Bettlen
18. Antonius Bajtai³

19. Josephus Csapo⁴
20. Stephanus Daniel⁵
21. Josephus Inocentius Desericius⁶
22. Nicolaus Eszterhazi⁷
23. Paulus Eszterhazi⁸
24. Valentinus Frank⁹
25. Matthias Francovits (Flacius Illyricus)
26. [Nicolaus] Gieseke¹⁰
27. Alexius Horány¹¹
28. Maximilianus Hell¹²
29. [Georgius] Jessenius¹³
30. — Kalmár¹⁴
31. Johannes Kemény¹⁵
32. Johannes Kitonits¹⁶
33. Stephanus Kohari¹⁷
34. Georgius Kováts Tatai¹⁸
35. Sanuel Köleseri¹⁹
36. Sigismundus de Megyer²⁰
37. Sanuel Mikovinyi²¹
38. Daniel Guillelmus Moller²²
39. Carolus Otto Moller²³
40. Albertus Molnar²⁴
41. Franciscus Nadasdi²⁵
42. Nicolaus Olahus²⁶
43. Carolus Palma²⁷
44. Franciscus Paris Papai²⁸
45. Petrus Pazman
46. Paulus Ráday
47. Georgius Ragusanus
48. Georgius Ratkai²⁹
49. Joh. Sambucus
50. Paulus Scalichius
51. Johannes Andreas Segner³⁰
52. Stephanus Szegedi³¹
53. Georgius Szeleptsényi³²
54. Josephus Teleki³³
55. Josephus Torkos³⁴
56. Stephanus Verbótzii. NB. Pseudo effigies ex Corpore Juris.
57. Petrus Paulus Vergerius³⁵
58. Nicolaus Zrinyi³⁶
59. Marcus Antonius de Dominis³⁷
60. Andreas Dudithius
61. [Andreas] Dugonits³⁸
62. Albertus Dürer, pater
63. Albertus Dürer, filius
64. Johannes Kupetzki³⁹
65. Georgius Rakotzi senior⁴⁰
66. Franciscus Rakotzi⁴¹
67. Franciscus Forgats⁴²
68. Matthias ex Frehero⁴³

69. Maximilianus Hell in veste Lapponica
 70. Stephanus⁴⁴ ex Corpore Juris
 71. Wladislaus, ex Corpore Juris⁴⁵

- 1 Ld. az 1. sz. alatti irat jegyzeteit (A jegyzetben ott elmondottakat a későbbiekben nem ismétljük meg.).
 2 Padányi Bíró Márton (1693—1762) veszprémi római katolikus püspök.
 3 Bajtay Antal br. (1717—1773) erdélyi római katolikus püspök.
 4 Csapó József (1734—1799) Debrecen város főorvosa, botanikus.
 5 Daniel István br. (1684—1774) Udvarhelyszék főkirálybírája, a nagyenyedi református kollégium gondnoka, vallásos művek szerzője.
 6 Desericzky Ince József (1702—1763) kegyesrendi szerzetes, történetíró.
 7 Esterházy Miklós gr. (1582—1645) nádor.
 8 Esterházy Pál hg. (1635—1713) nádor
 9 Frank Bálint (1643—1697) szász királybíró, több történeti munka szerzője.
 10 Giseke, Nikolaus (1724—1765) evangélikus szuperintendens, a németországi Sondershausenben. Neve azon a jogcímen került a magyar tudósok közé, hogy a Vas megyei Nemescsón született, ahol hamburgi származású apja néhány évig evangélikus lelkész volt.
 11 Horányi Elek (1736—1809) kegyesrendi szerzetes, az irodalomtörténész.
 12 Hell Miksa (1720—1792) jezsuita szerzetes, csillagász.
 13 Jessenius János (1566—1621), a besztercebányai születésű neves orvos, akit a cseh felkelésben való részvételéért II. Ferdinánd kivégeztetett.
 14 A keresztnév helyét Ráday üresen hagyta. Valószínűleg az 1726-ban született Kalmár György nyelvészről van szó, akinek arcképe megjelent *Praecepta grammatica*... c. műve 1774. évi bécsi kiadásában.
 15 Kemény János (1607—1662) erdélyi fejedelem.
 16 Kitonits János (1560—1619) királyi jogügyi igazgató, neves jogász.
 17 Koháry István gr. (1649—1731) országbíró, a költő.
 18 Kovács György (1645—?) orvosdoktor, aki születése helyéről Tatai-Kovátsnak is írta magát.
 19 Köleséri Sámuel ifj. (1663—1732) az erdélyi gubernium tanácsosa, orvos és természettudós.
 20 Megyery Zsigmond br. (17. század) katolikus vallásos művek szerzője.
 21 Mikoviny Sámuel (1700—1750) térképész.
 22 Moller Dániel Vilmos (1642—1712), az altdorfi egyetem pozsonyi származású tanára.
 23 Moller Károly Ottó (1670—1747) orvosdoktor, az előbbi unokaöccse, a Rákóczi-szabadságharc idején a fejedelem tábori orvosa.
 24 Senczi Molnár Albert.
 25 Nádasdy Ferenc gr. (1623—1671), a kivégzett országbíró.
 26 Oláh Miklós (1493—1568) esztergomi érsek.
 27 Pálma Károly (1735—1787) jezsuita szerzetes, történetíró.
 28 Páriz-Pápai Ferenc (1649—1716) orvos.
 29 Rátkai György (1612—1666) zágrábi kanonok, aki többek közt a horvát bánok életrajzát írta meg.
 30 Segner János András (1704—1777) a pozsonyi származású fizikus
 31 Szegedi Kis István (1505—1572) reformátor.
 32 Szelepcsényi György (1595—1685) esztergomi érsek.
 33 Teleki József gr. (1738—1796) Ugocsa megye főispája, több munka szerzője.
 34 Torkos József (1710—1791) evangélikus lelkész, soproni esperes, egyházi és történelmi munkák szerzője. (Vagy Torkos Jakab, 1711—1785, református püspök?)
 35 Vergerius, Petrus Paulus (1349—1428?) olasz humanista és jogtudós, aki élete utolsó évtizedét Zsigmond magyar király udvarában töltötte.
 36 Zrínyi Miklós gr. (1620—1664) a költő és hadvezér.
 37 Dominis, Marcus Antonius de (16—17. század fordulója) spalatói érsek, aki pápa-ellenes munkája miatt az inkvizíció börtönében halt meg.
 38 A keresztnév helyét Ráday üresen hagyta, de nem lehet vitás, hogy Dugonics Andrásról, az íróról van szó.
 39 Kupezki, Johannes (1667—1740), a festő.
 40 I. Rákóczi György erdélyi fejedelem.
 41 II. Rákóczi Ferenc fejedelem.
 42 Forgách Ferenc (1530—1577) a humanista történetíró.
 43 Freher, Marquardus (1565—1614), a heidelbergi egyetem tanára, akinek Csehország történetéről

- írt munkáját Ráday az 1. sz. iratban többször idézte. Hogy milyen jogcímen került a magyar tudósok közé, nem tudjuk.
- 44 A vezetéknevet elfelejtette kiírni Ráday. Lehetséges, hogy Werbőczit akarta írni, tévedésből, hiszen már az 56. szám alatt is említette. (Az 1. sz. alatti felsorolásban is kétszer említi, a 15. és a 17. sz. alatt.)
- 45 II. Ulászló király.

3.

[1770-es évek]

Ráday Gedeon kimutatása birtokában levő és még megszerzendő magyar történeti arcképekről

(Autográf: Ráday cs. lt. XIX. 1—4. sz.)

Eruditi Hungari, quorum imagines possideo, aut haberi possunt.

Reges

1. Sanctus Stephanus
2. Matthias Hunniades
3. Uladislaus II, ex nummo
4. Stephanus Bathori, rex Poloniae

Principes

5. Gabriel Bettlen
6. Michael Apafi

Palatini

7. Nicolaus Esterhazi
8. Paulus Esterhazi
- 8/a Johannes Drascovits¹

Archiepiscopi, episcopi ac canonici

9. Marcus Antonius de Dominis, archiepiscopus Spalatensis
10. Nicolaus Olahus, archiepiscopus Strigoniensis
11. Franciscus Forgats, archiepiscopus Strigoniensis
12. Petrus Pazman, archiepiscopus Strigoniensis
13. Emericus Losi, archiepiscopus Strigoniensis
14. Georgius Lippai de Zombor archiepiscopus Strigoniensis
15. Paulus Hofman, episcopus Quinqueecclesiensis
- 15/a Andreas Dudithius episcopus Quinqueecclesiensis

Magnates

16. Nicolaus comes a Zrinio
17. Comes Franciscus Nadasdi
18. Comes Adamus Forgats²

- 18/a Baro Sigismundus Megyeri
- 19. Comes Stephanus Kohari
- 19/a Comes Stephanus Csaki³
- 20. Baro Stephanus Daniel
- 20/a Stephanus Zitsi⁴
- 20/b Valentinus Balassa⁵

Theologi

- 21. Matthias Flacius Francovitzius Illyricus
- 22. Stephanus Szegedinus
- 23. Petrus Paulus Vergerius

Juris consulti

- 24. Stephanus Verbótzius
- 25. Joannes Kitionits

Medici

- 26. Johannes Sambucus
- 27. Franciscus Pariz Papai
- 28. Georgius Kovats Tatai
- 29. Samuel Köleseri
- 30. Carolus Otto Moller
- 31. Doctor Herman, medicus Posoniensis⁶

Reliqui

- 32. Paulus Schalichius
- 33. Albertus Molnar
- 34. Georgius Ratkai lector⁷
- 35. Johannes Ragusseus
- 36. Matthias Belius
- 37. Innocentius Deseritius
- 38. Johannes Tomka Scaliki⁸
- 39. Paulus Raday

Pictores

- 40.⁹ (38) Albertus Dürer
- 41. (39) N. Kupetzki¹⁰

Imagines extraneorum, in Hungaria tamen commorantium

- 42. (40) Simon Grynaeus rector scholae Budensis¹¹
- 43. (41) Martinus Optinus¹² professores
- 44. (42) Johannes Piscator¹³ Transsylvani
- 45. (43) Johannes Henricus Alstedius¹⁴

Imagines in Transsylvania reperibiles

- 46. (44) Valentinus Frank
- 47. (45) Georgius Haner¹⁵
- 48. (46) Bisterfeldius, extraneus quidem, sed professor in Transsylvania¹⁶

Imagines regum, natione Hungarorum, qui decreta condiderunt, sed ut videtur, tantum imaginariae

49. (47) Andreas primus
50. (48) Sanctus Ladislaus
51. (49) Colamannus
52. (50) Andreas II.

Regum exterorum

53. (51) Carolus¹⁷
54. (52) Ludovicus¹⁸
55. (53) Maria¹⁹
56. (54) Sigismundus
57. (55) Albertus
58. (56) Ladislaus²⁰
59. (57) Ludovicus²¹

Austriacorum

60. (58) Ferdinandus²²
61. (59) Maximilianus
62. (60) Rudolphus
63. (61) Matthias²³
64. (62) Ferdinandus II.
65. (63) Ferdinandus III.
66. (64) Leopoldus²⁴
67. (65) Carolus²⁵
68. (66) Maria Theresia

Gubernatorum

69. (67) Johannes Hunniadis
70. (68) Michael Szilagyi

Imagines adhuc perquirendae, etquidem:

Poetae

71. (50) Janus Pannonius
72. (51) Johannes Sommerus²⁶
73. (52) Franciscus Leonardus Szegedi²⁷
74. (53) Johannes Bocatius²⁸
75. (54) Alexander Cartesius²⁹
76. (55) Georgius Thurius³⁰
77. (56) Johannes Filitzki³¹
78. (57) Valentinus Balassa
79. (58) Petrus Benyitzki³²
80. (59) — Listius³³
81. (60) Leonardus Untzerus³⁴
82. (61) Johannes comes Lazar
83. (62) —, author *Metamorphoseos vinearum*, Tokajiensius³⁵
84. (63) — Mednyanszki³⁶
85. (64) Pater Gyalogi³⁷

- 1 Draskovich János gr. (†1648) Esterházy Pál és Draskovics a kéziratban tévesen, egyaránt a 8. számot kapta.
- 2 Forgách Ádám gr. (1601?—1681) országbíró.
- 3 Valószínűleg a Bethlen Gábor halála után a fejedelemségre is pályázó Csáky István gr. (1603—1662).
- 4 Valószínűleg Zichy István (1616—1693) tárnokmester, a grófi cím megszerzője.
- 5 Bizonyára a költő Balassi Bálint. — A 17-től 20-ig terjedő sorszámok között (az utólagos betoldások következtében) Ráday többször eltévesztette a számokat. A betűvel való jelölés tőlünk származik.
- 6 Nyilván Hermann András (1693—1764) pozsonyi orvos.
- 7 Olvasó kanonok.
- 8 Tomka-Szászky János (1700—1762) evangélikus lelkész, történész és geográfus.
- 9 Ettől kezdve Ráday az utólag beírt neveknek többször is már lefoglalt számot adott, s ezzel sorszámozása teljesen összekeveredett. Közlésünkben a zárójelbe rakott sorszámok az övéi. Ezeket a szövegűség miatt közöljük.
- 10 Az N. elírás Johannes helyett.
- 11 Grynaeus Simon (1493—1541) 1521 és 1532 közt tanított a budai iskolában.
- 12 Opitz, Martinus (1597—1639) német költő, 1622—24 közt tanított a gyulafehérvári kollégiumban.
- 13 Piscator, Johannes (1546—1626), a herborni egyetem tanára.
- 14 Alsted, Johann Henrik (1588—1638) teológus, a herborni egyetem tanára, 1629 óta haláláig a gyulafehérvári kollégium tanára.
- 15 Haner György (1672—1740) az erdélyi szász evangélikus egyház püspöke, egyháztörténész.
- 16 Bisterfeld, Johann Henrik (1605—1655) természettudós, 1629-től haláláig szintén a gyulafehérvári kollégium tanára.
- 17 Károly Róbert.
- 18 I. (Nagy) Lajos.
- 19 Mária királynő, Nagy Lajos lánya.
- 20 V. László.
- 21 II. Lajos.
- 22 I. Ferdinánd.
- 23 II. Mátyás.
- 24 I. Lipót.
- 25 III. Károly.
- 26 Sommer János (1542—1574) német származású költő, 1570-től a kolozsvári unitárius iskola tanára.
- 27 Szegedi Ferenc Lénárt (1614—1675) egeri püspök, egyházi énekek szerzője.
- 28 Bocatius János (1569—1621) kassai főbíró, poeta laureatus.
- 29 Nem tudtuk azonosítani.
- 30 Thuri György (élt a 16—17. század fordulóján). Tolnai iskolaigazgató, poeta laureatus.
- 31 Filiczki János (1580—1622) a sárospataki kollégium tanára, költeményeit latin nyelven írta.
- 32 Beniczky Péter (1603—1664) a magyar ritmusok szerzője.
- 33 Liszti László gr. (1628—1662) a Magyar Mars írója. (Keresztneve helyét Ráday üresen hagyta.)
- 34 Uncius (Untsch), Lénárt (†1571) erdélyi szász evangélikus lelkész, latin versek írója.
- 35 A név helyét Ráday üresen hagyta. Valószínűleg Matolay János, aki *Commentatio epistolica de vino Sempronienisi* címen írt tanulmányt. (Megjelent Bél Mátyás Hungariae prodromus c. kötetében, 1723-ban.)
- 36 Mednyánszky Antal br. (†1796) latin nyelvű elégiák szerzője. (A keresztnév helyét Ráday itt is üresen hagyta.)
- 37 Gyalogi János (1686—1761) jezsuita szerzetes, latin nyelvű egyházi művek szerzője.

Kós Károly levelei Vincze Gézához

Közli: Sas Péter

(2., befejező rész)

14.

[Postai levelezőlap]

Kolozsvár, 1959. január 16.

Személyes dolgokról

Kedves Gézám!

Légy olyan jó és postafordultával írd meg nekem a Bartha Lajos címét. Olyan kedvesen és szeretettel üdvözöltek, hogy meg azt Neki is, a feleségének is köszönöm. Nem ósdi udvariasságból, hanem igazán őszintén, szívemből.

Tehát várom a címet és addig barátsággal és szeretettel ölel

Kós Károly

Kolozsvár, [1]959. I. 16.

Most éppen a leányom és unokám meg a piktor vejem van Bpsten sajnos, csak 3 napra. A fiaim (2 fiam) nemrégén jöttek haza a Szovjetből. Egyszóval ezen télen forgalom volt a családban.

15.

Kolozsvár, 1959. június 25.

Személyi dolgok, a „Szegedi Ünnepi Játékok”-on való részvétele

Kedves jó Gézám!

Megkaptam és hálás örömmel köszönöm kollektív lapotokat. Különösen meghattak Földes Gyula bátyám (ezt is kevés embernek mondhatom ma már) meleg baráti sorai és a sajtóságot módon melléjük búszult egészen fiataloknak (Czine Mihálynak, Imre öcsédnek, Varga Józsefnek), valamint a középkorszaknak (Kardos Lászlónak, Kemény G.-nak) szeretettel teljes, közvetlen üdvözlétei.¹ Rólad és Ilonkáról nem beszélek: Ti ketten az én fatornyos pátriámból kiszakadt atyámfiak vagytok, akiknek szeretetét és ragaszkodását régtől óta tapasztalom, csak — sajnos — még reménységem sincsen, hogy valaha is meghálálhassam mással, mint csupán semmitmondó üres köszönő szavakkal.

Bevallom Neked, nagyon-nagyon jól esik tudnom és éreznem, hogy vannak ma is Magyarországon öregek, sőt fiatalok is, akik nem felejtkeztek meg rólam, és számon tartják a már félszázada tőlük messze, más országba szakadt igénytelen és ma már rokkant munkását a magyar kultúrának és emberi szellemnek. Nagy kitüntetésem ez és sok mindenért kárpótól és kibékít.

Nem tudom, hogyan, milyen úton-módon tudok köszönetet mondani az engem üdvözlő baráti kollektíva egyes tagjainak, mert jórészüknél a címét sem tudom, hogy bár egy pár sorban éreztessem velük hálámat és kívánhassak a magam részéről is minden jót nekik. Sőt azt sem tudom még, hogy a Szegedi Ünnepi Játékokra esedékes Magyarországra való utazásom kapcsán személyesen felkereshetem-e mindegyiket, ezért kérek (lásd, megint csak *kérek* Tőled), hogy alkalomadtán köszöntsd őket nevemben és tolmácsold az én őszinte szívből fakadó hálás köszönetemet a rólam való szíves megemlékezésükről és üdvözlésükért. (Úgy érzem azonban, hogy legalább Földes Gyulának, az Ady-kutatás öreg tudós bajnokának kedves baráti szavait késedelem nélkül viszonznom kell akármilyen szegényes módon is, ezért kérek, hogy a mellékelt képes lapot — kiegészítve annak címezését — juttasd el Hozzá.)

Ami most már legközelebbi programomat illeti: legfrissebb — másodkézből — értesülésem szerint az én színjátékomat Szegeden aug. hó 8., 10. és 11-én fogják előadni. S miután azt kértem, hogy az előadást megelőző 3—4 főpróbán való részvételemet tartom szükségesnek — amit, azt hiszem, akceptálnak az illetékesek — tehát, ha minden jól megy, úgy gondolom, kb. július legvégén, vagy augusztus legelején utazom Magyarországra — feleséggel együtt — kb. 12—15 napra, ami éppen elegendő volna, mert több kifárasztana.

Sajnos, kicsit aggódom feleségem egészségi állapota miatt: fájnak a lábai, nehezen jár. Azt hiszem, valami reuma-féle, mert költözködik ide-oda. Pedig neki is (de nekem is) nagyon rosszul esne, ha nem sikerülne ez a magyarországi kirándulása, ottani még élő testvérei és jó barátai meglátogatása. Talán ez volna erre az utolsó alkalma az életben...

Magunkról — a fentiekén kívül — semmi érdekes újságot nem írhatok. Én magam egészséges vagyok, de sok okból tele gonddal, nyugtalansággal és öreges gyengeségekkel, melyek következtében nem tudok eredményesen dolgozni. De remélni akarom,

párttitkárhoz (aki mellesleg dési származású, derék, magyarul kitűnően beszélő régi jó ösmerősöm és a K. Bizottságnak tagja). Közölte velem, hogy előtte való este kapta meg a telefonértesítést Bukarestből, a minisztertől, hogy közölje velem sürgősen: a magyar kormány meghívott a Szegedi Szabadtéri színpadon előadandó darabom előkészítésében, próbáiban való részvételhez; ezt a meghívást a román kormány és párt tudomásul vette, acceptálta, tehát kérdeztem tőlem, hogy hogyan gondolkozom, mikor akarnék kimenni, milyen kívánságaim volnának stb.

Erre azt válaszoltam: két kívánságom volna; az egyik, hogy részt szeretnék venni a szegedi előadást megelőző néhány teljes főpróbán is, szeretnék megnézni még 2—3 produkciót is (ha lehet és lesz, úgy az orosz balettet) és végül a feltételem az, hogy a feleségem is velem jöhessen, tehát ő is kapja meg a szükséges útlevelet idejére stb. Kértem a titkárt, hogy ezt közvetítse Bukarestbe az illetékeseknek.

Június 9-én reggel kaptam a tartományi párttitkár értesítését, hogy déli 1 órára adjam be a magam és a feleségem 4—4 fényképét s az útlevelekhez szükséges egyéb adatainkat a pártközpontba.

Ez is megtörtént. Aztán vártam, hogy mi lesz. Közben megkérdeztem néhányszor, hogy hát mi a további utasítás: mikor mehetek, vagy kell mennem, mennyi idei kinntartózkodást limitált részemre a magyar kormány; a feleségem milyen minőségben jönne velem: mint ugyancsak meghívott vendég, vagy az én kontómra; gondoskodjak-e számára lakásról stb. vagy nem?

Egyetlen kérdésemre sem kaptam választ: nem tudnak semmit, s én se törődjek vele, minden rendben lesz, a magyar kormány gondoskodik rólam. Pestről is kértem felvilágosítást, de nem kaptam semmit máig erre vonatkozólag. Közben a pesti Nemzeti Színház — magánúton és telefonon — sürgette 2-szer is, hogy jöjjenek már, mert várnak a próbákhoz. Persze, tőlem azt a választ kaphatták, hogy l., az útleveleinket még nem kaptuk meg és semmi értesítést, utasítást, felvilágosítást nem kaptunk.

Végre tegnapelőtt kaptam az értesítést a párttól, hogy az útleveleink készen vannak — Bukarestben, és azokat a „bulletineink” (személyazonossági igazolványaink) ellenében átvehetjük — Bukarestben. Szerencsémre egy kedves fiatal román építészbarátom készült éppen Bukarestbe és vállalta, hogy elintézi ott az útlevel-bulletin kicserélését, s az illetékeseknél érdeklődni fog a további részletekről is.

Most tehát várom és remélem, hogy megkapjuk útleveleinket és az esetleges egyéb felvilágosításokat is. S gondolom, hogy egy hét múlva utazhatunk — talán. Gondolom, először Budapestre. Persze csak ott tudom meg, hogyan helyezkedhetünk el, én és a feleségem. Remélem, együtt. Még azt is meg kell tudnom, hogy melyik határállomáson kell átutaznom s attól függ, hogy a keleti, vagy a nyugati pályaudvarra érkezünk-e meg?

De minderről utazásunk előtt természetesen értesíteni foglak táviratban és expressz levélben is, tehát most erről többet nem írok, nem is tudnék.

Köszönöm, hogy fiatal és öreg barátainknak közvetítetted és közvetítéd köszönetemet. Nagyon jól esett az a múltkori lapotok, emlékeim közé tettem és megőrzöm. Nagy öröm lesz számomra, ha találkozhatom velük és elbeszélgethetek velük. Czine Mihálynak különösen örvendek, vele sok dologról szeretnék bizalmasan is elbeszélgetni.

Nagy megnyugtató számomra az az ígéreted, hogy érkezésemkor várni fogsz a pályaudvaron, mert nem tudom, hogy a Kultúrkapcsolatoktól várni fog-e valaki, vagy sem, tehát ott állunk esetleg két gyámoltalan vén ember, aki esetleg azt sem fogja tudni, hogy mi lesz vele abban az emberrengetegben. Igazán reá szorulok a gyámolítástokra most különösen, hogy nem egyedül leszek, hanem egy öregasszonnyal, aki fáradt lesz és ideges, szegény.

No, de nem untatlak tovább. Mindent, amit tudtam, leírtam ide. A többit most már reá bízom a sorsra.

Köszönöm a szerető szavakat, melyek leveledből felém áradnak és a remélhető közeli viszontlátásig szeretettel és a régi atyafiságos barátsággal üdvözöl, feleséged kezeit csókolva

Kós Károly

Kolozsvár, 1959. VII. 11.

1 P. Zs.: Szeged a nagy eseményre készül. Próbálják a Budai Nagy Antalt. (Film-színház-muzsika, 1959. július 3.)

17.

[Postai levelezőlap]

Kolozsvár, 1959. július 15.

Budapesti utazásáról

Kedves Gézám! Ha valami előre nem látható akadály nem áll utunkba, akkor mi folyó hó 22-én, szerdán este vonatra ülünk és csütörtökön reggel, ill. délelőtt megérkezünk, gondolom a nyugati pályaudvarra. Ott kell várjon engem a „Kultúrkapcsolatok” embere, s így magamra gondom nincsen. Hogy a feleségemet is elszállásolja és ellátja a magyar állam, azt még nem tudom, de bízom gavallér voltában. Ha nem, úgy majd a barátainknál valahogy elhelyezkedik talán szegény.

Arra kérek, hogy keresd ki a telefonkönyvben a bpesti román nagykövetség pontos címét, mert arra utolsó esetben szükségem lesz, de különben is meg akarom látogatni alkalomadtán.

Tegnap kaptam a Nemzeti Színház igazgatójának sürgető levelét, azért jövünk már a jövő hét elején. A többit aztán majd ott meglátjuk. Csak az anyagiakkal vagyok most rosszabbul, mint a múltban voltam, s ezért kicsit aggódok is, de valahogy lesz talán.

Szeretettel üdvözöl

Kós Károly

Kolozsvár, 1959. VII. 15.

18.

[Képeslap]

Kolozsvár, 1959. július 18.

Kalotaszeg című könyve megvételét kéri

Kedves jó Gézám! Légy olyan jó és próbálj keresni és kapni az antiquáriumban 1 példány „Kalotaszeg” cz. könyvemet.¹ Itt nem lehet kapni sehol. Valaki megkért Bpsten, hogy ha lehet, kerítsek számára és dedikáljam: a keresztlányom és unoka-húgom, aki tehát ugyancsak kalotaszegi. Nagyon boldog volnék, ha kapnál, szeretettel köszönt

Kós Károly

Kolozsvár, 1959. VII. 18.

1 Kós Károly: Kalotaszeg. Kolozsvár, 1932. Erdélyi Szépművészeti Céh.

19.

Budapest, 1959. augusztus 17.

Személyes dolgokról

Kedves Gézám!

Szeretettel kérlek, közöld Szamosközi és Esze Tamás atyámfiaival,¹ hogy a darabom őszi előadásával kapcsolatos folytatólagos megbeszélések annyira igénybe veszik minden időmet és idegemet, hogy tervezett és szívem szerint óhajtott személyes meglátogatásukat ez alkalommal nem tudom legjobb akaratom mellett sem effektuálni. De hiszem és akarom, hogy valószínű őszi, vagy téli budapesti látogatásom alkalmával teljesülni fog ez a kívánságom. Szíves üdvözleteim tolmácsolását kérve vagyok szeretettel öreg barátod

Kós Károly

Budapest, 1959. VIII. 17.

1 Szamosközi István (1913—) ekkor a Dunamelléki Ref. Egyházkerület püspöke és Esze Tamás (1903—) az Egyházkerület főgondnoka.

20.

Kolozsvár, 1959. szeptember 10.

Hazaérkezésükről, elfoglaltságáról, magyarországi emlékeiről

Kedves jó Gézám!

3 hete itthon vagyunk már, de hidd el nekem, még mindig úgy érzem, mintha csak most érkeztünk volna haza. Mert, hogy baj nélkül, szerencsésen és egészségesen megérkeztünk Kolozsvárra (ahol sötét hajnalban az állomáson minden gyerekünk várt reánk örömmel és türelmetlenül) itthon annyi levél, újság, üzenet, jó és rossz hír és mindenféle restancia várt minket, hogy még ma sem tudunk egészen belezökkenni a régi rendbe-csendbe. A feleségem napok óta főzi be a télirevaló dolgokat: paradicsomot, gyümölcsöket, sóskát, gyűjti, aszalja a gombát, veteményt. Én levelezésemet bonyolítgatom, a kertben az őszi betakarításokat csinálgatom; toldozgatván a deszkakalyibáimat is és végül szeretnék végre egy tágasabb, 2 szobás lakást keríteni. (Ígéretem van magas helyről, hogy meg is kapom. Hát már szeretném is látni.) Az egyház is állandóan gondot okoz és munkát ad. Most következnek az egyházmegyei vizitációk, ami szinte 2 hétig tart, aztán egyházmegyei és kerületi tanácsi és igazgatótanácsi ülések, a Református Szemle szerkesztőbizottsági és Műemlékbizottság ülései, a teológia stb. Ne csodálkozz, ha ennyi munka és gond közben csak most akadt időm, hogy megköszönjem Neked azt a sok figyelmességet, szolgálatot, segítséget, mellyel minket, két gyámoltalan, rokkant és szeszélyes külföldi öregembert gyámoltottál, gondoztál, kisegítettél, mindig türelmesen, szeretettel hűségesen, szíves készséggel úgy, hogy azt mi soha az életben — hálás köszönetünkön kívül mással — viszonzolni nem tudhatjuk, legjobb akaratumk mellett sem.

Arra kérek tehát, kedves jó Gézám, hogy bocsáss meg nekünk, ha sokszor — különösen én — ideges, türelmetlen és szeszélyes voltam Veled szemben. De csak én tudom, hogy a sok, sőt, túlsok kedvesség, barátság, szívélyesség, hízélgés és ünnepeletetés mögött — amiben részünk volt — mennyi minden bújkált, ami nem éppen olyan volt, mint amilyennek mutatkozott külsőleg. S bizony mondom, hogy az én látszólagos nyugalmam, magabiztosságom, öntudatos viselkedésem és frissességem milyen sok-sok bizonytalanságot, gondot, ideges félelmet és fáradságot takargatott jól-rosszul.

Bizony mondom: ne irigyelje senki (pedig irigyli: tudom s tapasztalom) az én úgynevezett sikereimet, kitüntetéseimet, tekintélyemet, népszerűségemet. Mindezt szívesen és készséggel odaadnám azért a biztonságért, nyugalomért, azokért az igénytelen kicsi emberi örömekért, melyeket egykor primitív sztánai otthonom, kertem, tanyácskám, a Dimbu Cruci köves oldalában, a hósapkás öreg Vlegyásza, a kedves kalotaszegi faluk, szelíd dombok, a névtelen mezei emberek ajándékoztak nekem. Ami örökre elmúlt tőlem, s amit megsiratnom sem szabad ma.

Azért hát ne irigyeljen engem senki, senki. Gondolom, hogy a Te életed is sokkal békességesebb, nyugodalmasabb és biztonságosabb lehet, mint az enyém.

De ebből most már elég. És most még csak arra kérek, hogy kísérd figyelemmel az újságokat és ha az én színjátékkal kapcsolatban valami új és érdekes hírt találsz bennük, úgy a kivágásokat (jelezve rajtuk az újság címét és dátumát) gyűjtőtalálsz számomra és alkalomadtán juttasd el hozzám. Előre is hálásan köszönöm ebbeli figyelmedet és fáradságodat és maradj a régi barátsággal és atyafiságos szeretettel

Kolozsvár, 1959. IX. 10.

Kós Károly

21.

Kolozsvár, 1959. november 4.

A „Budai Nagy Antal” budapesti előadásáról, az erről szóló kritikákról

Kedves Gézám!

Tegnapelőtt kaptam leveledet — a mellékletekkel együtt — és sietek azt megköszönni. Olyan jó azt nemcsak tudnom, de tapasztalnom is, hogy vannak még barátaim, akikre számíthatok a magam rohamosan szűkülő egyedülvalóságomban. Közvetlen családomon kívül (gyerekeim és testvéreim) már-már alig van korosztályomból való olyan ember, akivel meg tudnám értetni magamat, és akivel érdemes kapcsolatot tartanom, s azok is szétszórva a világban. Lapokhoz, megfelelő könyvekhez nehezen jutunk hozzá, vagy sehogyse, írni az emberek nem szeretnek, ami nem is csoda a mai hajszolt életben. Ezért esik olyan jól a Te ragaszkodásod és ezért ragaszkodom én Hozzád.

Most érkezett meg nálam idősebb barátom Budapestről, aki ottani leányát látogatta meg. Megnézte a Budai Nagy Antalt és mondja, hogy zsúfolt ház volt és erős tapsok. Neki is nagyon tetszett a darabnak ez az új rendezése, amin én eleinte erősen, ma már kevésbé bosszankodom. Mert a Nemzeti rendezője azt csinálta meg, hogy a zárt színpadra nem az eredeti darabot, hanem a szabad színpadra látványosságáá átformált darabot plántálta át: a népi színtájékot látványos revűvé alakította. Szerintem ez hiba, de úgylátszik, a közönségnek így is tetszik. Számomra az, hogy egyáltalában felfedezték és exhumálták ezt a sok esztendővel ezelőtt eltemetett darabot, mindenesetre nagy öröm, sőt bizonyos mértékben elégtétel is. Főleg az, hogy a Nemzeti Színház valóban parádésan mutatja be a magyar közönségnek.

Számomra ezenkívül anyagilag is nagy áldás, mert bizony, akár hiszed, akár nem, de reászorulunk erre a — nyugdíjpótlásra. Nem tudom még, hogy mennyit kapok a szegedi előadásokért és majd a budapestiekért, de mindenesetre kapok, és ezzel könnyebb lesz az életünk mostani öregségünkben, amikor természetesen nem bírjuk már olyan olcsón élni az életet, mint fiatalabb korunkban.

A darabról a magyarországi újságok (pestiek persze) sokat írtak és írnak, azt tudom, hallom és barátaim — különösen a Te — jóvoltodból részben olvasom is.¹ De mégéddig olyan részletes, a darabot alaposabban kiértékelő kritikát, méltatást nem kaptam, mint amilyenek annak idején 1937-ben jelentek meg a lapokban komoly író-kritikusoktól. Ezekben a mostani írásokban úgyszólván semmi méltatása nincsen a drámai műnek, az irodalmi alkotásról, szinte kizárólagosan az előadást, a rendezést, a színházi produkciót, a díszleteket dicséri, vagy kritizálja. Azért vagyok, vagy volnék kíváncsi az „Irodalomtörténet” cikkére, amelyről csak hallottam, de eddig itt még nem tudtam hozzájutni, hogy bár elolvassam.² Gondolom, hogy az a komoly folyóirat kiértékeli a darabot magát és megállapítja helyét a magyar irodalomban — vagy kiselejtezi abból. Hiszem és remélem, hogy ezt az értékelést az én szövegem alapján állapítja meg az „Irodalomtörténet”, illetve megmondja a véleményét a darabnak ezzel a most színpadra vitt formájáról is, ami számomra érdekes és értékes tanulságul szolgálhatna. Hiszen természetes, hogy érdekelne tudnom, amely sok viszontagság után új köntösben feltámadt. Hogy ez a darab valóban értéke-e a magyar drámai irodalomnak, vagy pedig csupán egy a sok ezer közül, amelyik ideig-óráig él, divatban van, hogy azután örökre lesüllyedjen a szindarabok temetőjébe.

Kicsit szégyenlem ugyan, de mégis megkérlek, próbálj utánajárni, hogy az „Irodalomtörténet” melyik számában jelent meg a darabomról szóló cikk. És ha megtalálod, szerezd meg az illető számot és könnyebbség okából küldd el az én pesti hűgombnak: Wolf Jánosné-nak (Budapest, XII. Margaréta u. 5. III/2; telefon 353-092), ő azt alkalomadtán hozzám juttatja.

Leveledet néhány pesti jóemberünk is kiegészítette hozzám intézett üdvözlétével. Ezek közül elsősorban Földessy Gyula (aki nekem is „bátyám uram”!). Róla hallottam, hogy mostanában ünnepelték talán 80 éves (?) születésnapját.³ Nagyon szeretném én is megköszönteni őt, de nem tudom a címét, azért kérek szeretettel, hogy nevében köszönd meg hozzám küldött üdvözlétét és add át neki az én őszinte, tisztelő üdvözlétemet addig is, amíg az én akár személyesen, akár bár közvetlenül írásban megtehetném.

Köszönöm a Molnár Géza kedves üdvözlő és jót kívánó sorait és azt az üdvözlést, melynek aláírója nevét nem tudtam kibetűzni. Vargha Józsefnek tudom a címét, neki írni fogok alkalomadtán: véleményét kérem ki.

Ami azt illeti, hogy a Nemzeti előadására felutazom Budapestre, az — egyelőre nem valószínű. Az a nyári 4 hetes kirándulás fizikailag és idegileg is erősen kifárasztott mindkettőnket úgy, hogy igazában mái napig nem pihentük ki magunkat. Aztán vannak más nehézségek is, amelyek egyelőre akadályozzák az időszerű külföldre utazásunkat. Talán jövő nyáron...

Egyszerűen egyelőre meg kell elégedjek a levélbeli érintkezéssel. Nem pótolja a személyes találkozást, de ez is valami s az ember mostanában mind szerényebb igényű lesz, s mind kevesebbel elégszik meg. Csak egészség legyen.

Nagyon kérek tehát, édes jó Gézám, hogy amihez hozzájutsz az én darabomat illetően, azt gyűjtsd meg és alkalomadtán küldd el nekem. Ne költs ajánlott levélre, rendes levélben is egészen pontosan megkaptam mindent: a postánk jó.

A feleségem most éppen nincs itthon, így nem küldheti feleségednek és Neked a maga üdvözlétét sajátkezűleg, én pedig feladom a levelet, mert félek, hogy félreteszem, elfelejtkezem róla és nem jut el soha Hozzátok. Szeretettel ölellek és Ilonka asszonynak kézcsókom küldöm testvéri szeretetemmel együtt

Kós Károly

Kolozsvár, 1959. XI. 4.

¹ ILLÉS Jenő: Budai Nagy Antal Kós Károly drámája a szegedi szabadtéren: (Film-színház-muzsika, 1959. augusztus 14.)

² Ezt a cikket az *Irodalomtörténet*-ben hiába kerestük.

³ Földessy Gyula 1874-ben született, 1959-ben tehát 85 éves volt.

22.

[Képeslap]

Kolozsvár, 1959. december 30.

Újévi jókívánások

Egészséges béke-szerű boldog új esztendő-t kíván őszinte szívvel

Kósné Idus

Kedves jó Gézám! Az elég mozgalmas ó-év végén kívánok Nektek szeretettel és barátság-gal minden jót és azonfelül egészséget az új esztendő-re

Kós Károly

Kolozsvár, 1959. XII. 30.

23.

Kolozsvár, 1960. január 18.

Személyes dolgokról, budapesti útjairól

Kedves Gézám!

Igyekeztem minden leveledre nemcsak egyszerű választ írni, de minden alkalommal egyben zaklattalak különböző kérésekkel is. Ha tudtomon kívül mégis elfelejtettem volna, úgy most írom meg, hogy megkaptam hiány nélkül és hálás köszönettel lap-kívágásaidat a maga idején.

Jókívánásaitokat tartalmazó legutóbbi leveledet, képeslap mellékletével együtt megkaptam és igazán nagy örömet szereztem vele nekünk. Sajnálom, hogy a lap alá-írói közül csupán Czine Mihály barátunk címét tudom (gondolom, most is Mogyo-ródi út H/2) és így neki meg tudtam köszönni szíves megemlékezését. Pál Balázséknak szintén írok természetesen, neki úgyis tartozom egy válasszal Berlinből írott lapjára. Kardos László címét (Nagyvilág szerkesztősége), mihelyt pontosan megtudom (ami nem olyan könnyű dolog, mert a Nagyvilághoz itt nálunk nem olyan könnyű hozzá-férni) azonnal küldök egy köszönő írást. De a többi kedves aláírónak (Révész, Sza-latnai, Kemény G., Nagy László, Pölöskei, Molnár Gy.-né, és Barta Lajos stb.)¹ légy olyan jó és alkalomadtán add át köszönetemet és üdvözetemet.

A leveledben jelzett Pölöskei-féle meglátogatásom a máj napig nem történt meg.

Köszönöm legújabb értesítésedet darabom ezidei (1960. évi) pályafutásáról, ami természetesen, sok okból is, nagyon-nagyon érdekel.

Én egyelőre nem készülök semmiféle utazásra, tehát Magyarországra sem. Négy esztendő-n belül háromszor voltam kinn, kétszer feleségemmel együtt, s minden alka-lommal egy-egy teljes hónapig. Szép volt, jó volt, nagy élmény volt számomra min-den alkalommal. Sokat láttam, tapasztaltam, tanultam. Gondolom elég is volt arra

a kurta időre, amit még számomra engedélyez az Élet ebben az innenső világban. Fáradt is vagyok már; a múltakban sokféle és mindig elég nehéz utakat kellett járnom és sok és nehéz terheket kellett cipelnem a Sorsom parancsából. S még most sincsen egészen vége a teherhordásnak. . .

Mostmár rajtatok a sor, akik nálam fiatalabbak és erősebbek vagytok. S hír szerint onnan ide amúgyis könnyebben tudjátok megkapni az utazáshoz szükséges eszközöket, mint nekünk innen oda. Ottani barátaim közül többen jelezték már, hogy ebben az esztendőben igyekezni fognak ideutazni.

Különben egészségesek vagyunk fizikailag, és végre bekopogtatott nálunk a tél: a héten másodszor hullott a hó (a télen eddig nem volt havunk), s most reggel óta hull. Örvendek a télnek, mert — utána tavasz jó, napsütéssel, rügyfakadással, új étellel.

Feleséggel együtt melegen üdvözlünk mindkettőtöket a régi, őszinte atyafiságossal szeretettel és barátsággal

Kós Károly

Kolozsvár, 1960. I. 18.

1 Révész Imre (1904—) ny. ref. püspök, a már korábban is említett Kemény G. Gábor, Nagy László (1925—1978) költő, Pölöskei Ferenc (1930—) történész, Molnár Gy.-né (személyét nem lehetett azonosítani), Barta Lajos (1878—1964) író.

24.

[Képeslap]

Kolozsvár, 1960. február 9.

Új lakásukról

Kedves jó Gézám!

Egészen röviden és kizárólagosan csupán arról értesítelek, hogy eddigi lakásunkból sikerült kiköltözködnünk egy kétszobás, összkomfortos új lakásba. Itt tehát most külön dolgozószobám is van és pedig úgy, hogy abban egy szállóvendégnek is van helye. Nagyjából már be is rendezkedtünk, persze, még sok új berendezési tárgyat kell csináltatnunk, hogy otthonosan érezzük magunkat benne. Lakásunk egy új blokkban a Széchenyi-tér elején van, tehát jó helyen, közlekedési és piaci központban. Jövőre talán parkírozva is lesz a környezetünk és itt épül meg az új központi vásárcsarnok is. Új címem pontosan:

Cluj, Piața Mihai Viteazul, N° 37. I. 1.

Szeretettel köszönt

Kós Károly

Kolozsvár, 1960. II. 9.

25.

Kolozsvár, 1960. április 15.

Az új Kolozsvárról és saját kertjéről

Kedves jó Gézám!

Kaptam volt kedves leveledet a mellékelt lappal együtt és hálásan köszönöm egyenként és egyetemlegesen a sok kedves, meleg üdvözetet, melyeket nem tudok úgy meghálálni, ahogy azt szeretném. Annál kevésbé, mert egyelőre — igen sok okból — egyáltalában nem készülünk Magyarországra. Sem nyáron, sem ősszel. Ellenben most mi várjuk ide a magyarországi atyánkfiaitól barátainkat, akik könnyebben mozognak és mozoghatnak, mint mink mindenféle tekintetben, elsősorban is fiatalabbak, mint én, vagy Te is fiatalabb vagy és könnyebben mozgó, mint mi. Egyszóval, örvendek, hogy készülsz hozzánk és akarnám, hogy ez a jószándékod meg is valósuljon. Érdemes is ma Kolozsvárra jönni, mert aki két esztendeje járt ebben a városban, ma alig ismer reá. Lázás építkezés folyik itt mindenfelé a városban. A Szent-György térnek nemcsak a neve változott meg (ma: Béke-tér), de az egyetemi könyvtáron és a Bethlen-házon kívül egyetlen régi épület sem maradt meg —, s a tér alakja is megváltozott: megnőtt, négyszögletes lett stb. A régi Ferenc József úton óriási blokkok épültek s a Széchenyi-téren is egyre-másra épülnek a 3—5 emeletes házak. Egyszóval Te, aki ösmerted a régi Kolozsvárt, éppen erősen élvezni fogod az újat. A Farkasutcai öreg ref. templom is megújult kívül-belül: két esztendő óta restaurálják és talán az idén befejezik.

Az új lakásunkban már jórészt berendezkedtünk és természetesen jobban érezzük magunkat benne, mint a régiben ott a Majális-utcában. Persze, egészen nem vagyunk készen, néhány régi, rozoga bútorunk restaurálása még elmaradt — anyagi fedezet hiányában. De ha megkapom a bpesti színházi előadások utáni járandóságomat, akkor ez is meglesz.

Most különben, ebben a gyönyörű tavaszidőben, szorgalmasan kertészkedek. Talán említettem volt Neked, hogy ezelőtt 5 esztendővel vásároltunk itt Kolozsvárt, a Donát-úti városvégen egy kicsi pusztát telket. Hát azt próbálom kertté alakítani: gyepesíteni, fásítani, virágoztatni és ott fogtam neki egy kicsi kalyiba felépítésének, persze csak deszkából, így úgy, hogy éppen légyen ahol leülhetünk és esőben meg ne ázzunk. Nincsen még befejezve, ez is várja a pénzt. Ez a kert kell hogy pótolja számomra az elvesztett Sztánát, és ápolja az egészségemet, aminek egyetlen éltetője a nap, levegő és fizikai földmunka. Éppen az imént kaptam Ketesdről egy tő un. fátolrózsát ültetésre és dinnye magot; délután ültetem el.

Egyébként itt semmi különös újság nincsen, az élet folyik-folydogál a maga rendjén, ami nekünk, öregeknek kicsit szokatlan ugyan, de amin nem változtathatunk, mert ez a természet rendje és törvénye.

A feleségem pedig lázasan készül a húsvéti ünnepekre. Hiába próbálom lebeszélni, hogy kár kínlódnia, hiszen ketten vagyunk csak, mire ez a sok sütés-főzés. A gyerekeink nem várják azt már tőle, sőt ők is próbálják lebeszélni. De hiába, az öregasszony a régi szokást nem tudja elhagyni. Ezért bocsánatot is kér, hogy még egy sorral sem pótolja leveletem, mert kora reggel óta a piacon van és a konyhán. De megparancsolta nekem, hogy az ő nevében is kívánjak Nektek vidám, szép és gondtalan húsvéti ünnepeket atyafiságos szeretettel. Fogadjátok jókívánságainkat olyan jó szívvel, amilyennel azt mi küldjük Nektek.

Igaz barátsággal ölel, kedves feleségednek kezeit csókolja
Kolozsvár, 1960. IV. 15.

Kós Károly

Ui. Jólesett megtudnom, hogy egykori jámbor osztálytársam: Antal Zoltán él és gyerekei is úgy látszik rendben vannak. Ha találkoznál vele, add át neki öreg bajtársának meleg ölelését szívből jövő jókívánságaimat. Egykori osztálytársak közül tudtommal csak Hory Bandi és Zoltán élnek — rajtam kívül. És persze mi is immár kifelé megyünk...

26.

Kolozsvár, 1960. július 27.

Hívja Kolozsvárra, beszámol kalotaszegi útjáról

Kedves jó Géza atyámfia!

Kaptam és hálásan köszönöm üdvözlő kártyátokat. Olyan jól esett hallani rég hallott szókat, régi emberek hangját, ha így írásban is. Köszönöm ezt Nektek igaz, régi meleg szeretettel.

Hanem, kedves Gézám, én azt az értesítéset várom már régen, mely ide Erdélybe való látogatásodat tudatná velem. Mert nem tudom elfelejteni azt a kijelentéset, hogy az idén eljössz ide hozzánk, egy kis nyári üdülésre. S most a réginél kedvezőbb lakáskörülmények között láthatnánk szívesen, mert hát — a sors rendeléséből és jó emberek jóvoltából most kényelmesebben lakunk, mint amikor legutóbb Kolozsvárt jártál. Hát várom és kérem erre vonatkozó válaszodat és pedig kedvező válaszodat. Hiszen Ti ott könnyebben kapjátok meg az útlevelet, mint mi itt. És hát a költségek sem olyan nagyok, hogy azt ne lehetne elviselni. Az itt-tartózkodás számodra meg van oldva: nem vagy fedél nélkül, hát: gyere!

Kalotaszegen júliusban 3 hétig nyaraltam. Összesen 14 faluban, a felvidéken: Csúcsától Egeresig, Magyarókerke, Szentkirály—Valkó-Gy. Monostor, Inaktelke, Körösfő, Nyárszó-Szivásár, Damos —, Jákótelke-Egeres, és B.-hunad és Ketesd. Persze: egyházmegyei vizitáció keretében zajlott le ez a nyaralásom, de gyönyörű volt. Jövőre hacsak lehet, az alvidéket járom be ugyanilyen minőségben: Bikaltól Középlakig is, ugyancsak 12—13 községet. Lehet, hogy ez lesz életem utolsó látogatása Kalotaszegen...

Másfelé nem is vágyom már utazni. Elég volt, úgy érzem. Az én időm hamarosan letelik és én mostmár csak búcsúzni akarok. Mindattól és mindazoktól, akiket egy életen át szerettem, akik engem is szerettek és megbecsültek. Ahonnan és akiktől mindent — a mi kicsi magyar érték bennem volt és van — ajándékuul kaptam.

Egyébképpen mi egészségesek vagyunk és nincsen panaszunk. De hálát adunk sor-sunknak, hogy úgy vagyunk, ahogy vagyunk, mind együtt a gyermekeimmel, unokáimmal, testvéreimmel (3 öreg), hűséges feleséggel, abban a városban, melynek egykori kollégiuma felnevelt azzá, ami lettem.

Hát így, édes, jó Gézám. Én már nemigen mozdulok messze el az én kicsi pátriám-ból, de Te fiatalabb vagy, és a Te pátriád is, mégis ez a kicsi erdélyi haza, és benne a kicsi, kedves, magyar Kalotaszeg az öreg Vlegyása tövében. És a szépséges Kolozsvár, mely Téged is nevelt egykor. Ezt nem szabad elfelejtened, ha évtizedek óta is élsz másutt és ha ma országhatárok is választanak el tőle.

Egyszóval, várom leveledet és őszintén örvidenék, ha az arról értesítene, hogy — jössz ide hozzánk.

Minket itt találisz. És itt találod a most rohamosan épülő, nyuló Kolozsvárt. A Farakas-utcai templomot teljes egészében restaurálták és a főbejárat előtt, a Kálvin téren az odaköltöztetett Szent-György szoborral, a Kolozsvári-testvérek 600 esztendő világhíres alkotásával, amely most van legméltóbb helyén: Mátyás királyunk 550 esztendő temploma előtt és Apáczai Cs.[ere] János egykori kollégiuma előtt.

Kívánok feleségemmel együtt Nektek is jó egészséget és vidám meglégedést — szeretettel

Kós Károly

Kolozsvár, 1960. VII. 27.

27.

Kolozsvár, 1960. október 20.

Kéri Czine Mihály Móricz Zsigmondról írt könyvét; kortársakról, Kolozsvárról

Kedves jó Gézám!

Három napja kaptam meg legutóbbi leveledet —, melyet még szeptemberben kezdettél volt meg és októberben fejeztél be. És hogy ilyen hamar válaszolok reá annak két oka van.

Az egyik a Czine Mihály Móricz-könyve,¹ melyet nem olvastam még, mert nem kaptam meg. És ha azt postán küldöd el, akkor nem is igen fogom azt megkapni, mert az idén címemre onnan postán küldött könyvek és folyóiratok egyikét sem kaptam meg. Sem én, sem itteni barátaim és ösmerőseim. Hogy ennek mi az oka, azt nem tudom, mert régebben, tavaly és azelőtt is minden postán küldött nyomtatvány pontosan és hiánytalanul megérkezett címemre. Ebből az a tanulság, hogy nem postán, hanem csak idetartó magánemberekkel kell elküldetni azt, amit küldeni akarunk, persze, ha azok szívesen vállalják azt a megbizatást.

Visszatérve a Móricz-könyvre, bevallom, hogy azt nagyon-nagyon szeretném megkapni, sok kedves könyvnel inkább. Nemcsak azért, mert Móricz Zsigával 1910-től haláláig kölcsönös barátság kötött össze, hanem azért is, mert Móricz Zsigától, az írótól én sokat tanultam és neki nagyon sokat, megfizethetetlenül sok hálával tartozom, amíg élek. . . Írtam Czine Mihály fiatal barátunknak is tegnap, hogyha postán küldte, úgy reklamálja meg, de ennek eredményében se nagyon bízzék, hanem szerezze meg a könyvét és alkalmas valakivel küldje el nekem. (Persze ez most az én költségemre menne, nem kívánhatok Mihály barátunktól fölös áldozatokat.) Ezzel kapcsolatosan Téged arra kérlek, édes jó Gézám —, és ne haragudj reám, hogy ebben az ügyben is segítségedet kérem —, hogy ezt beszéld meg Czine Mihály barátunkkal és süssétek ki, hogy a Móricz-könyvet miképpen, milyen úton módon juttathatjátok el hozzám, mondjuk legalább — karácsonyra. Ez volt az egyik oka levelem írásának.

A másik egyszerűbb: nagyon jól esett, hogy megtudtam, hogy az én egykori osztálytársam és barátom: Antal Zoltán még él. Hiszen még az édesapjukkal, az öreg Domokossal, a zsoboki pappal jó barátságban voltam. De családotul évtizedekig

igazán jól voltunk Zoltán bátyjával, Gézával, a kispetri pappal. Ennek fiával — most szászrégeni ref. pap — ugyancsak jó barátságban élünk. Szóval sok-sok baráti szál kötött és köt össze az Antal családdal és őszintén örvendtettem, amikor megtudtam, hogy Zoltán még él. Szeretném hozzám és feleségemhez írt kedves soraikat megköszönni, én is, feleségem is. Viszont — nem tudom a pontos címét. Arra kérlek tehát, hogy írd meg nekem legközelebbi leveledben. . .

Köszönöm jó híreidet darabom mostani felújításával kapcsolatosan. Különösen örvendek, hogy méltónak és hasznosnak találták arra, hogy az ifjúságnak előadják. Talán hozzájárul ez ahhoz, hogy a magyarországi ifjúság ne felejtkezze meg arról, hogy országa határain kívül is élnek magyarok.

Tegnap keresett fel egy magyarországi leányka: Medve Piroska, negyedéves magyar—irodalom szakos hallgatója a bpesti egyetemnek. Diploma-szakdolgozatának tárgyául az én írói életmunkám megírását választotta. Ezért kereste az összeköttetést velem. Úgy látszik, hogy eddig az ifjúság még nem felejtett el engem és minket. Mikor ilyen eseteket tapasztalok, akkor mindig jó napom van és szépeket álmodok.

Leveledet sok ottani jó emberem írta alá és küldötte nekem üdvözetét most is, régebbi leveledben és lapjaidon is. Nagyon-nagyon jól esnek ezek a megemlékezések és üdvözetek, gondolhatod. És ha én közvetlenül nem is tudom azokat viszonzni, ahogyan illene és ahogy azt szeretném is — hiszen legtöbbjüknek címét sem tudom — tehát Téged kell megkérjelek, hogy közvetítsd az én hálás köszönetemet nekik a rólam való megemlékezéseikért és üdvözleteikért.

Írod, hogy jövő nyáron készülsz hozzánk. Hát ez nagyon szép, de aztán ne boruljon fel az a terved, mint felborult az idén nyárára. Hinni akarom, hogy akkor még én is élek és egészséges leszek, és így elbeszélgethetünk egyről-másról. S örvendenek, ha megláthatnád az új Kolozsvárt, a réginel szebb újat és a régi részeit mai megújulásukban. Most a Farkas-utcai öreg templom restaurálva igazán gyönyörű és a közvetlen környezete is addigra — azt hiszem ugyancsak meg fog lepni. Most fejezik be a piaci Szt. Mihály templom restaurációját is. Megújultan, illetve restaurálva lesz a piaci Bánffy-palota (a frontja és a kapubejárója már most gyönyörű), jövőre talán az udvaráról is kikerül a beépített mozi, akkor aztán gyönyörű lesz ez a barokk palotánk, amelybe a Szépművészeti Múzeum költözött be. A régi Redutot is állandóan restaurálják, abba a Néprajzi Múzeumot költöztették, ahol Karcsi fiam vezeti és irányítja a munkákat, mint múzeumőr.

Egyszóval, van mit nézned és meglátnod: itt nálunk is.

Ezt a levelet akarta volna a feleségem aláírni és a feleségednek néhány sort írni, de most is az orvosnál van: a szemével van baja, azt kezelik és persze — pihentetnie kell. Így tehát csak közvetve általam küldi üdvözetét Neked és csókjait feleségednek.

Én pedig mindkettőtöknek kívánok jó egészséget, jó kedvet nyugodalmat és békeséget barátsággal, szeretettel

Kós Károly

Kolozsvár, 1960. X. 20.

¹ CZINE Mihály: *Móricz Zsigmond útja a forradalmakig*. Bp. 1960. Magvető.

Kolozsvár, 1961. július 7.

Kolozsvári új lakásukról, a modern Kolozsvárról

Kedves jó Gézám!

Nem is tudom, mikor váltottunk utoljára levelet, de érzem, hogy nagyon régen és őszintén mondom, hogy azért én érzem magam bűnösnek. De azért ne hidd egy pillanatra sem, hogy megfelejteztünk Rólatok, akikhez minket annyi szép emlék fűz és a közös kalotaszegi múlt, ami úgy elmúlt rólunk. Mert bizony rólam is elmúlt jórégiben, és már csak — látogatni járok néha a falukat és hegyeket, amiket pedig otthonomul vállaltam volt egykor, és amiknek olyan sokat köszönhetek. Hiszen mindent, ami kicsi bennem érték, a Kalotaszegtől kaptam.

De most nem erről akarok írni, hanem arról, hogy reánk köszöntött a nyár és az emberek ilyenkor nyaralni igyekeznek. Mi öregek már nem utazunk, nem vagyunk útravalók és itt nyaralunk Kolozsváron az idén. Fáradtak is vagyunk, mert most költözködtünk át új lakásunkba, ami felér egy nagy utazással és egyúttal egy alapos anyagi leéeggel. Az eddigi lakásunknak — ahová a tavaly februárban költöztünk volt — volt egy nagy előnye: hogy egyedül laktunk benne és 2 szobánk volt a Majálisutcai egy szoba helyett; de volt egy nagy hátránya: hogy a szobáink a nyitott kapubejárás felett voltak elhelyezve és a szigetelés olyan rossz volt, hogy a télen csak hócipőben botorkálhattunk a szobákban, olyan hideg volt a padló. Most aztán — jó embereink jóvoltából — sikerült ugyancsak a Széchenyi téren egy új blokkban az első emeleten egy a tavalyinál minden tekintetben jobb lakást kapnunk, ahol alól is lakás van, úgyhogy ez melegnek is ígérkezik. Ide júniusban költöztünk át és bizony még ma, a költözködésünk utáni 4 héttel sem vagyunk még teljesen rendben. De már annyira rendben mégis, hogy lám, ezt a leveletem már megírhatom az asztalomnál, a szobámban és minden holmimat is bepakolhattam úgy, hogy amit keresek, meg is kapom már.

Egyszóval: ezen a nagy gondon egyelőre túl vagyunk, és most megkezdhetjük a — nyaralásunkat, kipihenhetjük magunkat és fogadhatjuk barátainkat lakásunkban.

Várjuk is őket szívesen és örömmel. Többek közt Téged is, aki remélhetőleg a nyáron eljősz Kolozsvárra atyafilátogatóba és megkeresed barátainkat is. Érdemes is ma Kolozsvárra jönni annak, aki — mint Te is — már jó néhány esztendeje nem járta itt. Mert azóta Kolozsvár rohamosan épül és alakul át modern várossá. Bizony, arra a régi Kolozsvárra, melyet ifjúságodban ismertél meg, ráépült egy új Kolozsvár és lassan-lassan eltemeti a régi, csendes, nyugodalmas, öreg várost. S a régi házakkal, uccákkal együtt napról-napra tűnnek el a régi emberek is, a régi, egykori kolozsvári családok. A régi díszek és egykori hangulatok. És velük együtt mi is szép csendesen, halkán, észre se fogja venni senki a maiak, az újak közül. „Tempora mutantur et nos mutamur in illis.” Ez a világ sora, így tanultuk mi egykor az egykori kollégiumban a mi áldott emlékéü professzorainktól, akik azóta már mind elmúltak, elporladtak. . .

Na, de mi még élünk és még talán néhány esztendeig élni fogunk. És látni is akarjuk egymást, akik még megmaradtunk. Remélni akarnám, hogy a nyáron Veled találkozhatom, beszélgethetünk, sőt járkálhatunk az új Kolozsváron; megmutogatnám Neked kicsi kertecskémet is itt: szerény kárptólását az elvesztett Sztánának. Megnéz-

hetnök a restaurált Farkas-uccai templomot, és az ugyancsak restaurált piaci Szt. Mihály templomot. Egyszóval: gyere és írd meg, mikor jössz, hogy tudjam. Tehát: a viszontlátásra.

Addig is jó egészséget, jó kedvet és minden jót kívánunk Neked is, kedves jó feleségnek is, feleségemmel együtt igaz, régi szeretettel, barátsággal

Kós Károly

Kolozsvár, 1961. VII. 7.

új címem: Cluj — Piața M. Viteazul 11. I. 15.

29.

Kolozsvár, 1961. október 1—2.

Az erdélyi őszről, látogatóikról, új lakásukról

Kedves jó Gézám!

Mind csak vártam-vártam leveledet, vagy bár lapodat, mely jelezte volna, hogy ekkor s ekkor érkezel Kolozsvárra, de bizony hiába vártam máig. Most még reménykedem, hátha az a régi híresen szép erdélyi ősz lecsábít ide hozzánk (mert bizony szeptember—októberben a legszebb, legszínesebb Erdély s különösen a Vlegyásza-alji bükkösök), amelyekért egykor Körösfői Kriesch Aladár, Edvi Illés Aladár, Undy Mariska, Zichy István¹ és a többi, azóta mind elmúlt, elporladt festőművész évente őszkor leköltözött Körösfőre, [Gyerő] Monostorra, Magyarókerékre, [Kalota] Szentkirályra, hogy összeszedje és hazavigye magának a mi magyar szépségeinket.

Az idén nyáron eddig már többen jöttek Magyarországról a mi szegény, kicsi fatornyos hazánkba, mint a tavaly. Engem is többek közt felkerestek Pál Balázs építész öcsém, Czeglédy Miklós, Zsófi leányom sógora, Simon Erzsike unokahúgom (dr. Wolf Jánosné), Kovács Laci barátunk (3 hétig volt itt Kolozsvárt), Bányai Piroska festőművésznő stb.² ezek akiket én tudok és ösmerek. De mostanában is még szinte naponta látok Kolozsvárt magyarországi autóbuszokat, autokárokat és magánautókat. Valamelyikkel hátha eljön hozzánk Tamási Áron, aki készült ide, vagy talán Áprily Lajos, aki szintén szeretett volna már tavaly eljönni Kolozsvárra, Enyedre, Parajdra, hogy elbúcsúzzék gyerekkora és fiatalsága emlékeitől és szülei sírjától.

Mi nem készülünk egyelőre elutazni sehová sem Kolozsvárról. Fáradtak vagyunk megvénültünk bizony. S talán írtam is már Neked: most a nyáron újra más lakásba költöztünk át a tavalyiból — melynek egy kijavíthatatlan, kardinális hibája volt. Ezt a lakást —, mely a tavalyinál kényelmesebb, jobb, ugyancsak a Széchenyi-téren kaptuk meg újonnan elkészült blokkház első emeletén, ugyancsak 2 szoba minden mellékhelyiséggel. Jóembereink jóvoltából úgy válogathattuk ki ezt, és úgy gondoljuk, hogy ez mostmár végleges. Ez életünkben az utolsó lakásunk lesz. Nagyon örjünk, ha itt vendégül láthatnánk Téged. (Igaz! új lakás-címünk: Cluj — Piața Mihai Viteazul 11. et I. ap. 15.)

Különbön egészségesek vagyunk — egy kis reumától eltekintve — és feleségemmel együtt kívánunk Nektek is jó egészséget, nyugodalmat, békességet. Kérlek, hallass magatokról bár néhány sorban, mert igazán rosszul esik hallgatásod. Feleségedet és Téged a régi barátsággal, szeretettel köszöntünk

Kós Károly

Kolozsvár, 1961. IX. 1.

Ui. Szeretettel köszöntöm közös pesti barátainkat, jóembereinket és kérlek, alkalomadtán add át Nekik baráti üdvözetemet.

Igaz! Antal Zoltán egykori osztályos társammal, azóta hogy címét a Te szíves közvetítéssel megkaptam, néhány kedves, meleg levelet válthattam. Az idén lett volna 60. éves érettségi-talalkozónk — ha meg tudtuk volna tartani. De csak én vagyok az egykoriak közül Erdélyben, a többi 3, aki még él, Magyarországon van. Így csak leveleket váltottunk.

Kós

Kolozsvár, 1961. IX. 2.

- 1 Körösfői Kriesch Aladár (1863—1920) festőművész, Edvi Illés Aladár (1870—1958), festő és grafikus, Undy Mariska (1877—?) iparművész, Zichy István gróf (1879—1951) történész és festő.
2 Kovács László (1892—1963) író, kritikus, az Erdélyi Helikon volt szerkesztője.

30.

[Képeslap]

Kolozsvár, 1961. december 23.

Karácsonyi és újévi jókívánságok

Kedves jó Gézám!

feleségemmel együtt kívánunk Neked és feleségednek vidám, boldog karácsonyi ünnepeket és egészséges, békességes, eredményes újesztendőt.

Atyafiságos szeretettel

Kós Károly

Kvár, 1961. XII. 23.

Kolozsvár, 1963. július 10.

Tudósítsa egészségi állapotáról; saját egészségéről

Kedves jó Gézám!

Tegnap kapott leveled nagyon megörvendeztetett és egyúttal nagyon megijesztett. Ezt nem vártam, hogy Téged kórházba is visznek és operálnak. Téged, aki mindig friss, mozgékony ember voltál egész életedben. No, de tudtommal ez a prosztatata-ügy nem olyan veszedelmes dolog és Te erős, szíjjas ember vagy: nem féltetek és hiszem, hogy hamarosan és jó egészségben írod meg, hogy megint talpon vagy és — készülsz ide hozzánk egy kis erdélyi levegőre.

Ez a nyárelő számomra sem volt egészen nyugodalmas. Sok minden összejött és reám nehezedett: aggodalmak, munka és sajnos, betegség. Igaz, hogy *csak* reuma, de az annál komiszabbul kíntott. S ez mind egyszerre rohant meg, azt sem tudtam már: élek-é, halok-é. És bosszantott, hogy ezek miatt nem vehettem részt az idei júniusi egyházmegyei vizitáción, pedig most az idén éppen az a vidék került sorra, melyet különösen viszont szerettem volna látni: a kalotaszegi felszeg: Bhunyad—Sztkirály—Valkó—Gy.—monostor—Damos—Kőrösfő stb. Ez mindig nagy élmény volt számomra, s lám, a sors nem engedte, hogy részem legyen benne.

Különben nem panaszkodhatom, ehhez nekem nincsen jogom, és különösebb okom sem. Sőt meg kell köszönnöm az Úristennek, hogy még tudok dolgozni — ha nagyon keveset is — és még hasznomat veszi a világ, ez az én világom, az én munkámnak. Szóval, hogy még ma sem vagyok felesleges tehertétele senkinek, nem szorulok rá a könyörületességre, sőt, hogy — *szükség van még reám*. Ennél többet nem kívánhat és nem remélhet ilyen vénségesen vén ember, mint én.

Ez a telünk kicsit nehéz volt: túlságosan nagy volt a hideg: kertemben 3 fiatal fám elfagyott, s elfagyott a futószőlőm, a futórózsám: kezdek előlről, s ki tudja, megérem-é, hogy lássam a kalyibámat befutva a szőlővel, és hogy eszem-é az újonnan plántált cseresznyefám gyümölcséből bár egy szemet.

No, de az életben már háromszor kellett mindent előlről kezdenem, hát már megszoktam ezeket a pusztulásokat, lefagyásokat. S aztán már úgysem jut sokáig... Az én mécsesem már gyengén pislog, fogytán benne az olaj...

De ezt sem panaszképpen mondom, csupán megállapítom. Még csak arra kérek, hogy levelem vétele után lehetőleg azonnal értesíts: hogy vagy, mint vagy, mikor kerülsz, vagy kerültél ki a kórházból, egyszóval értesíts a magad egészségi állapotáról. Ez most mindennekfelett érdekel.

Feleségemmel együtt a régi, igaz, meleg barátsággal üdvözlünk, ölelünk és kívánunk Neked gyors felgyógyulást, jó egészséget, vidámságot, szeretettel. Feleségedet is szeretettel öleljük.

Kós Károly

Kolozsvár, 1963. VII. 10.

Ui. Köszönöm a képeslapot és szívből köszönöm az üdvözleteket az én kedves barátainak. És kérek add át mindeniküknek.

Kós

32.

[Képeslap]

Kolozsvár, 1963. szeptember 8.

Üdvözet

Szeretettel ölelünk az öreg városból

Kós Károly
Lakatos Pista

Szívélyes üdvözlettel:

László Ferenc

Kolozsvár, 1963. IX. 8.

33.

[Képeslap]

Kolozsvár, 1963. december 25.

Újévi üdvözet

Kedves jó Gézám!

Veszedelmes betegségből (szívkoszorú trombózis), 7 heti kórházi fekvés után mostmár itthon lábadozóban, de még mindig nagyon gyenge bőrben köszöntjük feleséggel együtt Vincze Gézáékat, és kívánunk Neked szeretettel jó egészséget és békességes, boldog újesztendőt

meleg öleléssel

Kós Károly

Kvár, 1963. XII. 25.

34.

Kolozsvár, 1964. március 28.

(:Vincze Gézánénak:)

Tudósítsa férje egészségi állapotáról

Kedves Ilona!

Amióta megtudtam, hogy Géza beteg, illetve hogy kórházban fekszik, Lakatos Béla közös barátunkat kértem meg, hogy időnként értesítsen engem Géza állapotáról. Meg is tette volt, de mostmár hónapok óta semmiféle értesítést nem kaptam Tőle.

Ősszel én is kórházba kerültem (veszedelmes szívkoszorú trombózissal) és ott fekvüdtem 7 hosszú hétig, szinte karácsonyig. Azóta itthon vagyok ugyan, de csak lógok, imbolygok, mint az őszi légy. Régi erőm, egészségem, csak nem akar még visszatérni, s talán nem is fog már (hiszen betöltöttem 80-ik esztendőmet).

Nem akartam eddig zavarni, de most mégis közvetlenül Magához fordulok, kedves Ilona, azzal a kéréssel, hogy értesítsen pár sorban Géza állapotáról, akit nem szeretek és nem is akarok betegnek tudni.

Kérem tehát, írjon bár egy lapot és lehetőleg nyugtasson meg, mert nagyon aggódom.

Gézának adja át meleg, baráti ölelésemet.

Szeretettel és barátsággal kezét csókolja

Kós Károly

Kolozsvár, 1964. III. 28.

* * *

Az aggódó Kós Károly hű barátjától levelet többé nem kapott. Hozzá levelet többé nem írt. Vincze Géza 1964. június havának 3-ik napján meghalt.

Bánffy Miklós irathagyatéka

Közli: Major Zoltán

110 évvel ezelőtt, 1873-ban született Bánffy Miklós gróf, az író, irodalomszervező, a közéleti ember és politikus, a képzőművész és színházi rendező. Életműve még összegező értékelésre vár. Talán munkássága sokoldalúságának is része volt abban, hogy máig csak mintegy mozaikszerűen ismerjük, amit sokszínű, tevékenységben gazdag élete során tett, alkotott. De még a mozaikokból összeálló kép is sok részletében hiányos. Ezért — úgy gondoljuk — nem hiábavaló, ha felhívjuk a figyelmet a Ráday Levéltárban őrzött Bánffy-hagyatékek néhány ismeretlen, különösen érdekes darabjára. Az iratok közlése előtt azonban szóljunk röviden a nem mindennapi életút állomásairól.

1873. december 30-án született Kolozsvárott.¹ A történelmi nevű mágnás család, a Bánffyak számtalan rokoni szállal fonódtak össze az erdélyi és magyarországi arisztokrácia tagjaival. Apja gr. Bánffy György, anyja báró Bánffy Irma, aki 1875-ben meghalt. Bánffy Miklós nevelésére, indulására így különösen nagy hatással volt apja, aki ifjúi éveiben Európa szinte valamennyi országát bejárta, az 1867-es kiegyezés után országgyűlési képviselő, majd 1884—1896 közt a főrendiház választott jegyzője, végül pedig a magyar szövetkezeti mozgalom egyik vezéregyénisége (1898-tól az Országos Központi Hitelszövetkezet igazgatósági tagja, 1912. aug. 30-tól 1918. dec. 3-ig elnöke).²

Bánffy Miklós 1891. június 26-án tett érettségi vizsgát a budapesti VII. kerület M. Kir. Állami Gimnáziumban.³ Már középiskolás éve alatt kibontakozott érdeklődése a művészetek iránt, Székely Bertalannál festészetet tanult, atyja kívánságára mégis 1891 szeptemberétől a kolozsvári M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karának lesz hallgatója.⁴ Kolozsvárott elnöke a Magyar Diákszövetség Kolozsvári Osztálya intéző bizottságának. 1893 októberétől a budapesti egyetemen folytatja jogi tanulmányait, ahol tanárai, egyebek közt Wlassics Gyula (büntetőjog), Ballagi Aladár (magyar történelem), Choncha Győző (politika), Kármán Mór (etika), Timon Ákos (magyar alkotmánytörténet).⁵

A jogi doktorátus megszerzése után az erdélyi szövetkezeti mozgalomba kapcsolódik be, 1897 augusztusában már részt vesz az Erdélyi Gazdasági Egylet Kolozsvárott tartott értekezletén. Elsősorban nagybátyja, Károlyi Sándor hatására röpiratot írt, melynek címe: Levél a hitelszövetkezetek rendeltetéséről Erdély földbirtokosaihoz.⁶ Nem célunk a röpirat elemzése, ezért csak fő gondolatát idézzük: „... a hitelszövetkezeti intézmény egyike lehet azon eszközöknek, melyek segítségével veszélyes közgazdasági és társadalmi helyzetünkből szabadulhatunk. Meggátolhatjuk vele a proletariátus képződését és a nemzetiségi kérdés elmérgesedését.”⁷ 1899-ben tiszteletbeli fogalmazó a fiúmei tengerészeti hatóságnál.⁸ 1900 június elejétől a földművelésügyi miniszter által újonnan szervezett külföldi gazdasági szaktudósítói hálózat berlini állomáshelyén báró Malcomes Jeromes mellett segéd tudósító, 1901 augusztusáig.⁹ Eddigi munkásságának tapasztalatait foglalta össze az 1902-ben megjelent „A külkereskedelmi politika eszközei” című elméleti-leíró jellegű műve, melyet atyjának ajánl.¹⁰ 1901—1906 között a tekei választókerület szabadelpvűparti képviselője. Az 1904. november 18-i ún. zsebkendőszavazás után sok más társával együtt — „disszidensek” — kilép a pártból, az ifjabb Andrassy Gyula vezette Alkotmánypárthoz csatlakozik, amelynek tagja marad a párt 1910. februári feloszlásáig. Közben 1906. május 3-tól 1910. február 5-ig Kolozsvár és Kolozs megye főispánja, Andrassy Gyula belügyministersége alatt.¹¹ 1910 nyarán a Justh-párti báró Wesselényi Ferencsel szemben — nem kis meglepetésre — pártonkívüli programmal megválasztják Kolozsvár II. választói kerülete országgyűlési képviselőjévé.¹²

Ezzel a politikai tevékenységgel egy időben bontakozik ki irodalmi munkássága Kisbán Miklós néven. Szépirodalmi működésének főbb állomásai: A Naplegenda (1906) és a Nagyúr (1913) című drámák. Az elsőről Ady Endre ír elismerő kritikát, a második drámája is siker.¹³ Novelláinak első gyűjteményes kiadása A haldokló oroszlán című kötet, 1914-ben jelenik meg.¹⁴ Az írásművészetét

méltató kritikák közül itt egy kevésbé ismertet, a Krúdy Gyuláét idézzük: „Aki egy kicsit belelát az írói mesterség titkaiba, észlelheti, hogy ez a Kisbán nem futamodó pongyolasággal, kézlegyintő nemtörődömséggel és magautan mesélgető kedvvel vezeti a tollat, midőn kezébe veszi. . . Az elbeszélőművei egy tudós és egy költő alkotásai. Világos nappal írta őket. Jó mélyen bemártotta a tollat. S bizonyosan sokat gondolkozott előbb, mielőtt az első betűt leírta volna. Így dolgoznak azok, akik nem a következő óra mohó sikerének írnak.”¹⁵ Az Erdélyi Irodalmi Társaság folyóiratának, az Erdélyi Lapoknak (megjelent 1908—1913) főszerkesztője 1912. március 30-tól 1913. március 29-ig, a folyóirat megszűnéséig. A Nemzeti Színház és az Operaház intendánsa 1912—1918 között. Ez az időszak a Nemzeti Színház és az Operaház legtermékenyebb éveinek közé tartozik. A konzervatív ízlésű színházi közvéleménnyel szemben kiharcolja Bartók Béla operáinak bemutatását (A fából faragott királyfi 1917; A kékszakállú herceg vára 1918).¹⁶ Irodalmi és politikai tevékenysége tehát párhuzamos síneken fut. A szépség, mint cselekvés című novellájában a cselekvés szépségét hirdeti, mégis talán önmagára nézve sem minden kételkedés és rezignáció nélkül írja le épp ebben a novellájában a következő sorokat: „Képviselő lett. És őt is elnyelte az a moloch, mely nálunk minden tehetséget elnyel: a politika.”¹⁷ A képviselő és politikus Bánffy Tisza Istvánhoz közeledik, a háború alatt pedig már a kormány megbízásából jár több alkalommal is Konstantinápolyban és Szófiában.¹⁸ Az utolsó magyar király koronázásakor, 1916-ban pedig a koronázáshoz szükséges ünnepi díszítések kormánybiztosa.¹⁹ Az 1918—1919-es évek eseményeit *Emlékeimből* című kötetében írta meg.²⁰ 1921. április 14. és 1922. december 14. között Bethlen István kormányában külügyminiszter.

A Ráday Leváltár őri azt a közel kétszáz gépelt oldal terjedelmű visszaemlékezést, amelynek a szerző, Bánffy Miklós a „25 év” címet adta. Eredeti szándéka ugyanis az volt, hogy az 1920—1945 közötti egész korszak magyar történelmét áttekintse. Ahogy a visszaemlékezés előszavában írja: „Ábrázolni kívánom, milyen külső és belső körülmények vezették a magyarságot Trianontól a két bécsi döntésig és onnan tovább, azon a végzetes úton, mely végül a mai katasztrófához vitte a nemzetet.”²¹ A szándékból azonban csak saját külügyminiszteri tevékenységének áttekintését sikerült megvalósítania. Az 1921—1922-es évek magyar és európai politikájáról általa rajzolt kép így is plasztikus, kortörténetileg érdekes és számos eddig kevésbé megvilágított kérdéshez nyújt értékes adalékokat. Különösen mesteri kézzel tárja fel azokat a belpolitikai ösztönzéseket, indítatásokat, amelyek az akkori Magyarország politikai vezetőrétegének külpolitikai döntéseit befolyásolták, alakították. A mű első része hat fejezetben az 1922. áprilisi genovai konferencia végéig tekintti át az eseményeket. A Trianon utáni politikai és pártviszonyok vázlatos áttekintésével indul. Szól a burgenlandi és a bácskai kérdésről, a marienbadi (Marianské Lazne) Beneš—Bánffy tárgyalásokról, a velencei konferenciáról, Bethlen miniszterelnökségéről, a királypuccsokról stb. Részletesen tárgyalja a két királypuccs által okozott kül- és belpolitikai károkat. (Ahogy írja: „Külpolitikailag végleg tönkretette az utódállomokkal való viszonyunkat és bármilyen közeledésnek az útját vágta el. A királypuccs hatása alatt keletkezett a Kis-Entente.”) A visszaemlékezésnek különösen színes része a genovai konferenciát leíró fejezet.²² Végül számos, a történeti szakirodalomban eddig nem tárgyalt részlettel egészíti ki ismereteinket Magyarországnak a Népszövetségbe való felvételét illetően.

1926-ban visszatért Erdélybe. A most következő korszak Bánffy Miklós, az író aranykora.²³ Ekkor jelennek meg nagy regényei, a Reggeltől estig (1927), a Fortélyos Deák Boldizsár memóriáléja (1931) és az Erdélyi történet trilógiája (Megszámláltattál . . . , 1934, És hűjjával találtattál . . . , 1937, Darabokra szaggattattal, 1940), ekkor írja Maskara (1926) és Martinovics (1931) című színművét. Egy darabig ő maga is úgy véli ekkor, hogy a politikai életbe már nem fog visszatérni.²⁴ Fő tevékenysége az Erdélyi Helikon nevű írói csoport szellemi irányítása. Közéleti tisztsege nincs, ha csak az erdélyi református egyház főgondnoki tisztségét nem tekintjük annak. A Kolozsvári Takarékpénztár és Hitelbank igazgatósági elnökének mégis kivételes helye van az erdélyi közéletben. Idézzük Mikó Imre szavait: „Egyéniségének ritka sokoldalúsága, minden iránt érdeklődő rugalmas szelleme, amellyel otthonos volt a gazdasági és társadalmi életben éppúgy, mint az irodalomban és művészetben, de még inkább nagy politikai múltja, a román kormány előtt is érdekessé tette a nevét, főként mióta a Magyarországhoz való közeledés gondolata állandó napirendre került.”²⁵ (A kép teljességéhez persze hozzátartozik, hogy Bánffy Miklós ugyan valóban jól érezte magát a művészet területén, de a politikától való időleges távolmaradása kényszerűség is volt. Politikai jogait ugyanis csak tíz évvel a román állampolgárság megszerzése után nyerte el.)²⁶

1939—1940-ben azután Bánffy Miklós ismét aktívan bekapcsolódik a politikai életbe. Elvállalja a román kormány által életrhívott egyetlen legális politikai szervezet, a Nemzeti Újjászületés Frontján belül megalakult Magyar Népközösség elnöki tisztségét.²⁷ A második bécsi döntés után újra visszavonult a politikai szerepléstől, mert ellentétbe került Teleki Pál miniszterelnök kisebbségi politikájával, mely megítélése szerint gyűlölséget hintett el a magyarok és a románok közt. Tagja lett a Felsőháznak, s annak külügyi bizottságában foglalt helyet. 1943-ban azután aktivizálódott: Bethlen István megbízásából titkos tárgyalásokat folytatott Juliu Maniu volt román miniszterelnökkel, a Román Parasztpárt ez időben félretolt elnökével, az erdélyi román—magyar megegyezés ügyében. Sikertelen tárgyalásait utólag leírta, ezt is a Ráday Leváltár őri.²⁸

1944 őszén újra megmozdult Bánffy Miklós, most már a háborúból való kiugrás, a Szovjetunió-

val kötendő fegyverszünet érdekében. Többször tárgyalt ez ügyben Horthy kormányzóval, ahogy ezt az 1943-as eseményeket tárgyaló emlékirata második részében elmondja.²⁹

Az 1945 utáni éveket ismét az irodalomhoz fordul. *Bűvös éjszaka* címen elbeszéléseket ad ki (1946) és hozzáfog Emlékiratai megírásához. Ezek befejezése azonban már nem adatott meg neki, 1950. június 5-én halt meg Budapesten.

*

Az alábbiakban négy — eddig még meg nem jelent — töredéket közlünk Bánffy Miklós hagyatékából.

Az 1. számú irat közlését elsősorban eszmetörténeti szempontból tartjuk indokoltnak. A „25 év” III. fejezetéről van szó, tartalmi egysége miatt szinte teljes terjedelemben közöljük. Ebben Bánffy az 1922. évi marienbadi tárgyalások kapcsán visszatekint a magyarság 1526 utáni történetére. Elsősorban az általa jogászias gondolkodásnak nevezett, a valóságtól elszakadt, kompromisszumokra nem hajló magatartást ostromozza, s közben kifejti véleményét a török uralomról és a magyarság sorsáról, az önálló Erdély szerepéről a 17. században, a Habsburg abszolutizmusról és a nemzeti szabadságharcokról, valamint az 1867 utáni fejlődés félesiklásáról.

A 2. számú irat is visszaemlékezés, 1945-ben vagy 1946-ban íródott. 1945-ben ugyanis Bánffy megállapodott a kolozsvári Józsa Béla Athenaeummal, hogy egy 12 ív terjedelmű könyvben megírja az újabkori magyar politika kritikáját. Hozzá is kezdett a megírásához, de csak egy töredék készült el, ezt most teljes terjedelmében közöljük. Ebben Bánffy arra a kérdésre felel, hogy irodalmi munkáival milyen hatást akart elérni a szélesebb olvasóközönség soraiban. Vallomása nemcsak az irodalmár számára érdekes, hanem a történészek is.

A 3. dokumentum 1943—1944-es politikai tevékenységének összefoglalása — el nem készült Emlékiratainak egy fejezete.

A 4., utolsó rövid írás Bánffy írói munkásságához nyújt adalékot: egy levélrészlet 1912-ből. Mottója az is lehetne: „Az én témáim nem pihentek el.” Az 1912-ben keltezett levélben ugyanis már megtalálható az 1946-ban megjelent *Bűvös éjszaka* című kisregényének alap gondolata, írói vázlata. A téma: a történelem és az egyén. 1912-ben még a hétéves háború korszakába tervezte a cselekményt, később a történeti háttér a II. világháború lett, s hangja is megváltozott. Nem véletlenül, hiszen 1946-ra az író már saját tapasztalatait, élményeit is rávitte — ha költői, metaforikus síkon is — az egyik főszereplő, a művész alakjára. A *Bűvös éjszaka* így epikában oldott líra. Az író a művész figurájában saját magát is megrajzolja, ami természetes is egy hosszú tevékenységben gazdag élet után. Tulajdonképp önmagától is kérdezi: mit tett eddig, mit tehet ezután? Az 1912-ben csúfolódó hangnemből tervezett mű így 1946-ban tragikus hangnemből íródott meg. A kisregény Bánffy Miklós fájdalmas sóhajtása az elmúlt ifjúság, az élet termékeny korszakának elvesztése fölött.

JEGYZETEK

- 1 Az Losontzi Bánfi Familiának nemzetséges könyve (Ráday Levéltár, a továbbiakban RL, Bánffy Miklós iratai) 435. lapján található bejegyzés szerint Bánffy Miklós 1873. december 29-én született. Személyi okmányai, egyetemi indexe, útlevelei, igazolványai, egy későbbi anyakönyvi kivonata és a könyvészeti adatok azonban mind egységesen a december 30-i dátumot tartalmazzák.
- 2 Uo. 434. l. lásd még: A magyar szövetkezés negyven éve. Az Országos Központi Hitelszövetkezeti munkája és eredményei. Szerk. Schandl Károly. Bp. 1938. 129—130. l.
- 3 A Budapesti VII. kerületi Magyar Királyi Állami Gimnázium Igazgatósága Bizonyítványa, 1896. december 13. (Bánffy M. iratai, RL).
- 4 *Erdélyi csillagok*. Szerk. Kovács László. Bp. 1943. 282. l. és egyetemi leckekönyve (Bánffy M. iratai, RL).
- 5 Egyetemi leckekönyv (uo.).
- 6 Megjelent: Bp. 1897. Ld. még Magyar Gazdák Szemléje. Szerk. BERNÁT István. II. évf. II. köt. Bp. 1897. 683—686. l. Ismerteti Bánffy Miklós röpiratát. Az értekezletet apja, Bánffy György nyitotta meg. — Károlyi Sándor hatására ld. BÁNFFY Miklós: *Emlékeimből*. Bp. 1943. 80—89. l.: „... ő, az oligarcha, Magyarország egyik legnagyobb vagyonának ura, radikális eszméknek bekövetkezendő érvényét, valamikor a távol jövőben megvalósulási kényszerét hirdette, és mint egyetlen menekvést ettől, a szövetkezeti elvet állította oda...”

- 7 Levél a hitelszövetkezetek rendeltetéséről, i. m. 19. l.
- 8 Bányai László: *Bánffy Miklós közéleti szerepe*. Igaz Szó 1973. szept. 417. l.
- 9 Lakos János: A földművelésügyi miniszter külföldi gazdasági szaktudósítói hálózata, 1900—1920. Levéltári Szemle 1980/3, 394. l.
- 10 Dr. gr. Bánffy Miklós: *A külkereskedelmi politika eszközei*. Bp. 1902. 187 l.
- 11 Kilépésére: Dolmányos István: *A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901—1904)*. Bp. 1963. 376. l. — Főispánságára: Magyar Országos Levéltár K 148, Belügyminisztérium eln. ir. 806/1910 alapsz.
- 12 Ld. a korabeli újságokat, pl. az *Ellenzék*, a két jelöltről: 1910. ápr. 29., Bölöni László vezércikke *Bánffy és Wesselényi* címmel.
- 13 „Kisbán Miklós több, mint literary gentleman. Európai ízlésű, elmélyedt, finom lelkű ember. Sokat olvasott, s hasznosan. A Naplegenda Ibsen Peer Gyntjére emlékeztet. Es ez csupán dicséret. Kihallom én azért e könyvből Spencert, Nietzsche-t.” (ADY Endre: *Publicisztikai írásai*. II. köt. 1905—07. Bp. 1977. 705. l.) — A Nagyúr-ra: Söni Pál: *Bánffy Miklós írói útja: Reggeltől estig, Bűvös éjszaka*. Bukarest 1981. 5—32. l. — A Nagyúr későbbi hatására ld. még BALOGH Edgár véleményét: „Nekem bizony tetszett a dráma, pontosan a dráma politikuma, a keleti öntudatra ébredés nyugati ármányokkal szemben...” BALOGH Edgár: *Szolgálatban*. Bp. 1981. 394. l., továbbá MAKKAI Sándorét: „... egészen lebilincsel és meghódít egy színmű: A Nagyúr. A Bánk bán, a Bizánc mellett a legkitűnőbb, a legdúsabb magyar dráma. Egy szempontból pedig egyedüli: a keleti lélek ősi titkát, az örök sors gyönyörű és fájdalmas vonalát, mely a miénk, senki se ábrázolta még így. Mái is érthetetlen előttem, hogy ez a mű nem emelkedett a nemzeti öntudatban nagy társai mellé, s hiszem, hogy egyszer, mégis oda kell emelkednie.” (*Ellenzék* 1934. nov. 11.)
- 14 Kisbán Miklós: *A haldokló oroszán*. Bp. 1914. 203 l. (A kötetben olvasható novellák: A haldokló oroszán; Az a samár Trócsányi: Élő kísértetek; Havasi történet; A császár titka; A szépség mint cselekvés; A fileglorietta; A rettentő Safrancics és a kis Borbálka; A kísértés temploma; Farkasok.)
- 15 KRUDY Gyula: Régi pesti históriák. Bp. 1967. 80. l.
- 16 Ld. BÁNFFY Miklós visszaemlékezéseit. (Ezt a részt *Színfalak előtt, színfalak mögött* címen a RL-ban őrzött eredetiről közli SEBŐK Magda: Budapest 1977/9 18—21. l.)
- 17 A haldokló oroszán c. kötetben, 131. l.
- 18 Gr. TISZA István összes munkái 4. sor. 5. k. 1543. sz. irat, 79—80. l., továbbá TILKOVSKY Loránt: *Teleki Pál*. Bp. 1969. 52—53. l. Ld. még a Turán megfelelő évfolyamait.
- 19 BÁNFFY Miklós: *Emlékeimből*. Bp. 1943. 7—49. l. — A koronázásnak a háborúban megrokkant katonákat felvonultató megrázó jelenetére ld.: ILLÉS Endre: *A dilettáns*. Kortárs 1965. január legújabbban: FÉJA Géza: *Lapszélre*. Bp. 1982. 35. l.
- 20 BÁNFFY Miklós: *Emlékeimből*. Bp. 1943. Forradalmi idők címmel. A könyvről elemzés: Söni id. tanulmányában, 17—23. l. Ld. még Kós Károly egykorú ismertetését: Erdélyi Helikon 1932. nov. 655—658. l.
- 21 „25 év” 113. l. Magát az egész visszaemlékezést ismertette FOGARASSY László: Soproni Szemle 1974/3 267—269. l.
- 22 A genovai konferencián rajzolt karikatúráit Bánffy álnéven meg is jelentette.
- 23 Erdélyi írói és irodalomszervezői munkájára elsődrendű forrásgyűjtemény: *A Helikon és az Erdélyi Szépművéses Céh levelesládája (1924—1944)*. Közzéteszi: MAROSI Ildikó. Bukarest 1980. I—II. k.
- 24 „... nem kajtatok politikai szereplés után, van egyéb sok dolgom, ami végtelenül jobban érdekel és jobban érdekelt mindenkor. Elkéne mondanom, hogy nem egy, de sajnos, nagyon sok vesszőparipám van, melyeken akár a régi futárok váltott lovakon, egyikről leugorva, másira fölkapva, nyargalászom e világban. Valóban nem akadok meg, ha a politikai paripán nem vágatok többé.” 1931. febr. Martinovics c. színművéhez írt előszó. (BÁNFFY Miklós: *Naplegenda*. Öt színmű. Bp. 1944. 489. l.)
- 25 MIKÓ Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*. Bp. 1941. 218—219. l.
- 26 Uo.
- 27 Bánffy Miklósnak a Magyar Népközösség élén kifejtett munkásságát, a Népközösség alig másfél-éves működését, valamint a Bánffy és a Magyar Párt volt elnöke, Bethlen György közti politikai ellentétet részletesen taglalja MIKÓ Imre: i. m. 198—263. l.
- 28 Ismertette KERÉKES Lajos: *Bánffy Miklós politikai küldetése Romániába 1943-ban*. Történelmi Szemle 1963/2. 259—261. l.
- 29 1944 őszi politikai szerepéről szól Pomogáts Béla beszélgetése Vita Sándorral az 1944 őszi erdélyi háború-ellenes mozgalomról: Tiszatáj 1981/10. 53—62. l. Ld. még BALOGH Edgár: *Szolgálatban*. Bp. 1981. 391—396. l.

1.

Részlet Bánffy Miklós: „25 év” című Emlékirataiból

III. fejezet

A magyar közönség tájékozatlansága. — Jogászi gondolkodás, ennek eredete és történelmi fejlődése. — A kiegyezés utáni nemzedék. — Atyám és a policáj. — A történészek. — Mártíromság és a „győzhetetlen nemzet”. — Királyjelöltek. — Teck herceg.

(Autográf)

Visszatértem után [1921 június végén] beszámoltam utamról a miniszterelnöknek. Marienbadban nem írtunk közös jegyzőkönyvet. Az csak akkor szokásos, mikor valami megfogható eredmény van, nem pedig ilyen „Conversation préliminaire”, vagyis előkészítő beszélgetésnél. Minthogy azonban a tárgyalás minden fázisa után, diplomáciai gyakorlat szerint, rögtön tollba mondtam kabinetfőnökömnek, Rudnay Lajosnak, úgyszólván szó szerint mindent, ami köztem és Beneš között folyt — a hazahozott jegyzetek elég világos képet adtak tárgyalásaink anyagáról és eredményeiről.

Horthy kormányzónak is referáltam persze, bár ő akkor még nem avatkozott bele a külpolitikába, ahogy később. Megbízott véleményünkben, főleg a Bethlenében.

Bethlen örömmel vette tudomásul a jelentésemet. Biztató indulás — mondotta — ez az út, amin tovább kell haladnunk. De csak óvatosan lehet, a magyar közvélemény lassú előkészítésével. Mert a magyar politikai világ nem egykönnyen fogja bevenni azt, ha mi magunk jószántából lemondunk olyan területről, amit Trianon szakított le a történelmi Magyarország testéről, még akkor sem, ha a lemondás fejében lényeges magyarlakta földet kapunk vissza.² A magyar jogászi gondolkodás nem a hasznosat fogja látni, hanem jogfeladással fog vádolni. Ebbe nemcsak a kormány bukhatik bele, ami még nem volna nagy baj, de végleg megbukhatik az a külpolitikai irány, amit az ország szempontjából helyesnek tartunk.

Ebben igaza volt, és amikor egyik-másik politikussal beszélgettem, akkor találkoztam külügyi téren először azzal a mindig jogászokodó és mindig irreális és életidegen gondolkodásmóddal, amit korábban — még az Osztrák—Magyar Monarchia idején — csak a képviselőház közjogi vitáiból ismertem. Már akkor is elég sok bajt okozott, és az egész közéletet megmérgezte, ahogy azt máshol megírtam.³

De akkor még egy Nagyhatalom keretében éltünk. A legtöbb ember azt hitte — jómagam is —, hogy az európai békét, ha itt-ott veszélyezteti is a balkáni kérdés és a francia „Revanche”-gondolat, de a háború veszélyétől megóvja a világot a Nagyhatalmak egyensúlya és a Kabinetek bölcsessége. Valóban így történt az Agadiri-kérdés, a boszniai annexio és legutoljára a Balkán háború alkalmával. Ebben a megnyugtató helyzetben képzelte magát a magyar közönség. Külügyi kérdések nem érdekelték, és a hadügy is csak közjogi vonatkozásban az uralkodóval és Ausztriával való viszonyban. Nem látta be, és soha nem is gondolta el, hogy a hadsereg eleven várfal, ami körülvéshi az országot. Hogy a hadsereg erején, fölkészültségén alapszik a kettős Monarchia nagyhatalmi helyzete Európában, és hogy ebből a nagyhatalmi helyzetből fakad az, hogy a magyarság úr lehet a maga földjén. Nem gondolt soha arra, hogy a magyar számszerűleg kicsi nemzet. Hogy a kettős Monarchia részeként 1867 óta olyan szabadon élheti ki nemzeti életét, mint azelőtt soha, de ha ez össze találna omlani, védtelenül állana óriási világhatalmak ütközésének az útjában.

Az akkori magyar közvélemény minderről nem tudott, vagy nem törődött vele. Az egyetlen „Külföld” számára Ausztria. De itt sem érdekelte: milyen tényezők, milyen irányok küzdenek ott egymással. Miként tolódnak el az erőviszonyok az osztrák tartományok népei között. Egyedül a jogi viszony érdekelte, más semmi, és ez is inkább a császár-királyjal szemben. Ez azonban mindenekelőtt.

Csudálatos mentalitás volt ez. Az egész középosztály számára egyedül a közjogi kérdés volt élő, csak ez tudott szenvedélyt gyújtani, csak ez ragadott meg széles tömegeket. A kávéházban a kereskedősegéd és az adótisztviselő képesek voltak olyan közjogi finomságok fölött vitatkozni és összeveszni, ami más országban csak jogtudósokat érdekelt volna, más senkit.

Mindez az első világháború előtti korszak jellemvonása. Nem is foglalkoznék ma vele, ha a háború utáni időkben ez a jogászias gondolkodás át nem tevődik külügyi tere és nem avatkozik be döntően a trianoni Magyarország külpolitikájába.

Így azonban szükséges ezzel foglalkoznunk. Szükséges megkeresni a magyarázatot, mert csakis, ha megtaláljuk ennek az indulatnak eredetét, tudjuk megérteni, miért volt kénytelen a magyar politika arra az útra térni, ami végül romlásba vitte az országot.

Kissé bővebben fogom ezt vázolni, ha kissé el is távolodom könyvem közvetlen tárgyától. De okosabbnak tartom, ha ezt itt teszem, hiszen ezzel a népszerű és életidegen jogásziassággal folyton találkozni fogunk.

Szükségszerű tehát annak eredetét és történelmi fejlődését megvilágítanunk.

Meggyőződésem szerint ugyanis, ahogy a freudizmus gyerekkorunk jórészt elfelejtett történéseiből magyarázza azt, ami felnőttkorunkban érzések és önkéntelen indulatok alakjában cselekvéseinket meghatározza, így a népeknél is gyermekkoruk, vagyis múltjuk dönt abban: milyen indulatok, szenvedélyek uralkodnak rajtuk. — A népek történetéből fakadó lelkiisége határozza meg azt a mértéket és módot is, amivel a mindenkori világráamlatra reagál, azt a formát, amiben testet ölt nála az az elemi erő, amit a kor uralkodó eszméjének hívunk. — De a népeknél az előző pár nemzedék a következő számára mindig gyermekkort jelent, ami folyton formálja a lelket, folyton alakítja, folyton, ha lassan is, de átváltoztatja. — Nagy egyéniségek, Bethlen Gábor, Rákóczi Ferenc, Kossuth Lajos többé vagy kevésbé befolyásolják ezt a folyamatot, és a mi szellemiségünk nélkülük érthetetlen volna, ahogy Napóleon nélkül, Bismarck nélkül, Lenin nélkül a mai francia, a mai német, vagy a mai orosz.

Kölcsönhatások ezek. A néplelektől a vezérlő egyéniség sem egészen szabad, viszont a nagy ember a maga korát vagy az utána következőt megtermékenyíti és számára irány is szab, és olyan ideált állít eléje, ami népének érzelmi világát és politikai indulatait hosszú időn át befolyásolja. Ezért olyan végzetesen fontos és fátum-szerűen felelősségteljes vállalkozás a népvezérség. Az ő erényei és az ő hibái tovább hatnak sok évtized, néha a századok távlatába is.

Hitem szerint a magyar tragédiát megérteni nem lehet, ha a múltunkat nem vizsgáljuk át. Ennek a távolabbi vagy közelebbi múltnak sanyarúságai és küzdelmei, mulasztásai és bűnei adják a kulcsot hozzá.

Rövid szemlét kell tehát tartanunk a magyar történelem utolsó századai fölött, melyekből a mai magyar szellemiség politikai ábrázata kialakul.

A) Mohács

Magyarország balsorsa Mohácsnál kezdődik.

A mohácsi vész és a rá következő török hódítás három részre töri az országot. A hódoltság területén minden politikai élet megszűnik. Basák, bégek, szpahoglanok

uralkodnak itt. A nemesség innen elmenekül északra, nyugatra vagy Erdélybe. A kun-ság és a jobbágyok jórésze ottmarad ugyan, de más szerepe nincs és nem is lehet, mint hogy megvédje pusztá életét.

Az ország nyugati része és a Felvidék a Habsburg-ház uralma alá kerül. Magyar királyságnak hívják ezt a területet. A magyar rendi alkotmány itt csorbítatlanul fennmarad. Önálló országgként szerepel a saját öntudatában és királyához való viszonyában. De ez papíron van csak. Helyzete igazában alig különbözik a többi tartományokétól. Hiszen azok is a XVII. század elejéig rendi alkotmánnyal bírnak. A cseh, az osztrák és a tiroli rendek hatalmi köre a valóságban alig különbözik a magyar országgyűlés hatalmi körétől. Mindenik adót szavaz meg, mindenik alkot törvényt. Csehország még királyt is koronáz. Mégis tartományjellegük van a közös uralkodók alatt, mert a kormányzás teljesen a fejedelem kezében van és a hadügy és a pénzügy fölötti rendelkezés is egyedül az uralkodótól függ.

A király és ország közötti viszony a rendi alkotmányok korában mindenütt többé-kevésbé ilyen volt más országokban is. A különbség csak az, hogy míg más országban, pl. Spanyolországban, Franciaországban az uralkodó nemzeti király, aki mindenben azonosítja magát országa érdekével — a Habsburg uralkodót ellenben, sokfajta országa lévén, különleges országainak érdekétől eltérő, sőt gyakran azzal ellentétes dinasztikus érdek vezérli. Az osztrák Habsburgok nem tudták egyesíteni jórészt öröklés útján szerzett, különböző fajú és múltú országaikat. Egyedül a dinasztia kapcsolja ezeket össze.

Az a körülmény, hogy a rendi alkotmányban az alattvalók joga csupán a törvényhozásra és az adók megszavazására terjed ki, hátránnyal nem járt olyan országban, ahol nemzeti király uralkodott, hiszen a nemzeti uralkodó a családapá gondosságával törekszik országát fölvirágoztatni, gyarapítani és nemzeti voltát elmélyíteni. Hiszen ez volt a személyes érdeke is. Uralkodói helyzete országának nagyságától függ, azzal emelkedik, vagy süllyed. A spanyol, a francia egységet királyaik alkotják meg, és a rendek a nemzeti egységnek nem előmozdítói itt, hanem inkább kerékkötői.

Más a viszony az osztrák Habsburgoknál. A XIII. század vége óta ők a Római Szent Birodalom császárai. Ez a méltóság világralmi programot jelent. Legfőbb hűbérura lenni Európának, és legfőbb védője lenni a katolikus egyháznak. Világi feje lenni a kereszténységnek, ahogy a római pápa annak egyházi feje. Ez az ideál lebeg szemünk előtt. Egyedül az Ottónok⁴ közelítették meg és rövid időre V. Károly. — Ez a hatalmi cél azonban állandóan ott lebeg minden Habsburg szeme előtt, és azok az országok, melyek fölött ők közvetlenül uralkodnak, számukra ezt a célt kell, hogy szolgálják, mindenik a maga geográfiai helyzete és használhatósága szerint. Cseh- és Morvaország, a két Ausztria, Stájer és Karintia az újoncokat szolgáltatják, ezüstöt és vasat. Tiroli kapu Itália felé. Az elzászi birtokok és a flamand tartomány gypű a francia ellen, ahogy a magyar királyság keskeny sávja gypű a török ellen. — Bár a bányavárosok aránya elég fontos gazdasági tényező, a királyi Magyarország értéke a császár számára csupán annyi, mint az előretolt palánké valamely várnál. Védi a főfalat, a bástyázott kapukat. Távol tartja innen az ellenséget. E palánk térségében gyűl össze a had, ha kitörni készül; oda vonul vissza, ha megverik. Ott folynak a harcok a vár védelmében. Nem csoda, hogy ott minden elpusztul. Nem is baj. Nem fontos. Fő az, hogy a belső erősség megóvassék a közvetlen támadástól. A Habsburg hatalom vára pedig Bécs és örökös tartományai. Ezeket védi a császár Magyarországon. A magyar királyság területe csakis ebből a szempontból bír komoly értékkel a dinasztia számára a XVI. század elejétől a XVIII. század küszöbén túl.

Ennek az országcsonknak fölvirágzása, gyarapítása, jóléte tehát alig érdekli a ma-

gyar királyt. Közte és a magyar nép között nincs és nem is lehet tehát az a patriarchalis viszony, ami a nemzeti királyt népével összeköti. Jól érezte ezt a magyar köznevelés, midőn Mohács után nemzeti királyt választott. Hogy ez a nemzeti király, Zápolya, minden szempontból győnge volt arra, hogy hivatásának megfelelően, ezzel kezdődik a magyar tragédia.

A harmadik rész Erdély. Az ellenkirályok idején a kortársak szemében még nem alakul ki különleges helyzete. A mohácsi vésztől 15 év sok hiábavaló küzdelme kellett hozzá, hogy bizonyosodjék, miszerint Erdélyt a török ellen megvédeni nem lehet.

Végül Fráter György a gyalui egyezségben (1542) fejezi ki ezt a gondolatot. Erdély átadandó a magyar királynak, de csak akkor, midőn a király erősebb, mint a török. Addig nem.

Ebben a tételben politikai valólátás jut kifejezésre. A török hatalom kétfelől tartja átfogva Erdélyt. Havasalföld és Moldova, délen és keleten, a hódoltság terület nyugat felől, mint valami óriás satu, két ágával fogja át, ha akarná, össze is roppantaná. A magyar királyság és Erdély között csak az a keskeny sáv, ami a járhatatlan Erdős-Kárpátok és a Felső-Tisza és az Alsó-Szamos mentén húzódik el, az egyedüli összekötő út. Politikai és földrajzi szempontok tehát azok, amik Erdély önállóságát akkor szükségessé tették. Hogy lehetővé is vált fölépíteni és, ha szerény méretek között is, de benne mégis élő és virágzó magyar hajlékot alkotni, annak azonban mélyebb oka van, mint a politikai szükségesség vagy a geográfiai helyzet.

Erdély már az Árpádok alatt külön kormányzati terület. De sokkal fontosabb, hogy 1437-től a három nemzet uniója által már egy század óta valami szellemi összetartás ébredt föl és élt népében. Az egymás segítésének, az egymás védésének a gondolata. Hogy ez a kölcsönös segítség az önálló Erdély első 50 évében csak ritkán érvényesül, sőt néha átcsap rövid időre annak ellenkezőjébe, mit sem bizonyít. Testvérek is veszekednek olykor. Az összetartozás érzése a fontos itt, és a néplélek szempontjából — mondjuk freudista értelemben — ebben van szellemi megalapozása Erdély fönmaradásának. Míg a habsburgi Magyarország területének semmi kohéziója nincs, a Dunántúl alig több végvárak sorozatánál, sőt a Felvidék jórésze is az, míg az ország többi része török kézen van, Erdély rövid idő alatt megtalálja önmagát, és nemzeti uralkodó alatt állami életre tud ébredni.

A magyar királysággal nem szakítja meg az érintkezést, ugyanakkor midőn a török főhatalmat elismeri. A Portával szemben mégis sokkal önállóbb tud maradni, mint Moldova és Havasalföld, hol a fejedelmet a Porta kénye-kedve szerint ülteti be vagy csapja el.

A westfáliai béke után Európában új korszak köszönt be, az abszolutizmus kora. A rendi alkotmányok megszűnnek. Helyébe az uralkodó parancsuralom lép, tisztultabb államfölfogással, nemzetibb iránnyal és a közgazdaság iránt élénkebb érzéssel, ipari és vámpolitikai szempontból. A merkantilizmussal, adópolitikában pedig a közteherviselés kísérletével. Kétségtelen, hogy a királyi abszolutizmus, ott, ahol nemzeti államfő uralkodik, haladást jelent a rendi múlttal szemben.

A Habsburgok is abszolutizmusra törekednek. Örökös tartományaikban meg is valósítják. Csehország, Ausztria ipari föllendülése itt kezdődik. A nemesi osztályra és a papi javakra valamennyire kiterjesztik a közterhek viselését. Itt a dinasztia akadály nélkül tér át az egyeduralomra, hiszen Csehországnak már a fehérhegyi csata óta nincsen alkotmánya, a többi is már csak csökevény. Már régóta az udvar hatalma és széles elágazó befolyása magához vont mindent. Akadálytalanul megy végbe a változás, mert a közvélemény a császári abszolutizmusban haladást látott: az államraison győzelmét a rendi érdekek fölött, a kormányzat egyszerűsítését, egységes jogszabályok érvényét és biztonságát. A császári kormány német, és tartományainak

többsége, vagy legalábbis azoknak vezető rétegei, németek. Tehát minden eleven erő az udvar mellé áll. Az arisztokráciát a központi kormányzat főhivatalai, a klérust a rekatolizáció, a kisnemességet, a polgárságot, iparosságot gazdasági jólétük érdeke a merkantilizmus útján. Itt tehát harmónia van az udvar szándékai és országainak érdeke között.

Ez a harmónia az uralkodó és a magyar nemzet között nem jöhetett létre. Harmónia kölcsönös bizalomra épülhet csak, ez a bizalom pedig mindkét oldalon hiányzott.

A császár nem felejtette, hogy midőn a harmincéves háború folyamán és már előbb is világhatalmi helyzete védelmében súlyos harcokat kellett nyugaton megvívnia, magyar alattvalói nemhogy segítették volna, de gyakran ellenségeivel szövetekeztek, Erdéllyel és a törökkel, svéddekl vagy franciával. Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György támadásaikor az egész királysági terület ellene fordult, és vajmi kevés magyar volt, aki kitarzott mellette.

A magyar nemzet viszont nem felejtette, hogy saját királya vele nem törődik, legszentebb ígéreteit nem tartja be, védelméről alig gondoskodik, és abban a másfél században, mely Buda eleste és annak visszavétele között lefolyik, az ország folyton pusztul és hanyatlik. Ez a kormányzat tehetségtelen és lelkiismeretlen is magyar ügyekben. Kormányában idegeneké a döntő szó.

A győzelmes szentgotthárdi csata után további 20 évi békét köt a Portával. Nemhogy kihasználná a sikert a magyar király, magyar földről mond le a török javára, csak hogy szabad keze lehessen a nyugati háborúra. Így tehát a Habsburg király azt az erkölcsi alapot tagadta meg, aminek koronáját köszönhette: a magyar föld védelmét.

A győzelmet a török ellen nem aknázza ki, de arra használja, hogy a rendi alkotmányt megszüntesse. Országgyűlések tartása nehézkes és lassú. Mennyivel gyorsabb és modernebb az új abszolutista módszer, császári rendelettel kormányozni! Tehát ezt teszi Bécs. Az állami önállásnak utolsó zálogát, az adó megszavazását is meg tudja kerülni, közvetlenül a vármegyékre rója a területükre helyezett katonaság eltartását. Így nem kell országgyűlést összehívni. Egyszerű rendelet is elég — ez a város vagy vármegye ennyit, az pedig annyit kell, hogy fizessen. Minek országgyűlés tehát?

Városok szegényednek. Falvak válnak földönfutókká vagy átköltöznek a török hódoltságba, hogy a rajtuk élőködő vallon, rácz és német martalócok zsarolásától meneküljenek. — A rekatolizáció is erőszakkal folyik, ami az ország még mindig elég lényeges protestáns hányadára nehezedik.

A főurak váraiba is idegen őrseget erőltetnek. A központi kormány magyarnak nem ad helyet. Csehek és németek döntenek mindenben, a nádort, országbíró, a tárnokmestert vagy a primást olykor meghallgatják, de nincs szavuk a tanácsban. És minden döntés abból a szemszögből történik, ahogy az örökös tartományok, illetve a császári birodalom védelmi vagy gazdasági érdeke kívánja.

Mindig fokozódó nyugtalanságot okozó összeesküvések szövődnek, amit vérbíróssággal és elkobzással torol meg az udvar. Sokak elbujdosnak Lengyelhonba, Erdélybe vagy a törökhöz. Végül a francia—német háború megindulása után kitör a Thökölyfőlkelés.

Ilyen a viszony a király és nemzet között, midőn néhány év múltával a pápa, a császár, a lengyel király és Velence ligája megindítja végre magyarországi fõlszabadítását a török iga alól.

B) A fõlszabadítás és következményei

A török hódoltsági terület fõlszabadítása ismét fordulópontot jelent a magyar nemzet sorsában. Ahogy ez végbemegy, döntõleg hat ki arra: miként alakul a magyar-ság szerepe a Habsburg-monarchia keretében.

Végzetes a magyar vezérek állásfoglalása. Nem a fölszabadítók oldalán találják őket, hanem a török oldalon, és velük, mögöttük a magyar nép jórészt is, mely természetszerűleg csakis utánuk indul.

Hogy a bujdosók vezére, Thököly miért marad a Porta oldalán, az még érthető. Egész szereplése, pillanatnyi hatalma a Bécs elleni harcon alapszik. Bár volt idő, midőn ő is megbékélhetett volna, hiszen azokat a sérelmeket, amik fölkelését indokolták, az 1681-iki országgyűlés már orvosolta. Mégis érteni lehet, hogy ő, aki sikereit főleg a török támogatásnak köszönhette, nehezen válhatott pártfogójától, és nehezen állhatott át máról-holnapra a másik oldalra.

Kevésbé érthető az erdélyiek magatartása. Apaffy Mihály és mindenható kancellárja, Teleki, nem voltak ilyen erkölcsi kényszer alatt, és mindketten gyűlöltek Thökölyt. Mégis ugyanazt a szerepet vállalják, amit ő. Talán versengésből tették. Nem akarták, hogy a „tót király” — így csúfolták Thökölyt — nagyobb gráciába jusson a Portánál, mint ők. És maradtak a török oldalon továbbra is, dacára, hogy személyes tanúi voltak a nagyvezér iszonyú vereségének Bécs falai alatt, tanúi a török sereg széjjelzúllásának. Sőt kitartottak még akkor is, midőn már Buda is fölszabadult és Thököly elmenekült, mintha hipnotizálná őket a török fölénybe vetett hite! — Teleki ugyan maga személyére nézve és titokban leszerződik Béccsel, de a tanácsban és országgyűlésen a Portához való hűséget hirdeti. Sőt olyan kétszínű, hogy Bethlen és Miklóst, aki azt indítványozza, hogy Erdély csatlakozzék a fölszabadító hatalmakhoz, meggyanúsítja, sőt nyilvánosan megfenyegeti.

Végzetes, hogy abban az időben nincs olyan nagyobb látókörű vezérember, aki megértené a megváltozott hatalmi helyzetet, és aki a magyarságot magával tudta volna ragadni a számára egyetlen logikus és természetes úton, aki a fölszabadítás szolgálatába tudta volna vezetni.

Hogy ez nem lett volna könnyű, az természetes. Az utolsó évtizedek elnyomatása, vérbíróságok és vallási üldözések élénken éltek a magyar köztudatban. A beözönlő idegen hadak pedig, vallonok, németek, poroszok, úgy sanyargatták a népet, akár a török. Mégis, ha a királyi oldalon olyan tekintélyes egyéniség lett volna, mint Zrínyi, a költő és hadvezér, vagy a nagy nádor Eszterházy Miklós, még inkább, ha az erdélyi ügyek élén olyan államférfi, mint Bethlen Gábor vagy régebben Fráter György áll, a dolog másként fordul. Ez utóbbiak kitűnő politikai érzékükkel meglátták volna, hogy a nyugati szövetségesek akkora erőt képviselnek, amilyen soha a Porta ellen eddig össze nem volt hozható, meglátták volna, hogy ez az a pillanat, midőn nemcsak lehet, hanem kell szakítani a Portával és el kell foglalni azt a történelmi szerepet, ami e pillanatban Erdély vezérsege mellett a magyarság számára kínálkozik. Hogy Apaffy és Teleki ezt meg is tudták volna csinálni, ez kétségtelen, hiszen Báthory Zsigmondnak száz évvel azelőtt sokkal nagyobb ellenállással szemben is sikerült.

Ezt a történelmi pillanatot azonban elmulasztották.

A magyarok így kevesen, vagy a török táborban vannak, vagy nem sokkal többen a fölszabadító oldalon, a nemzet zöme azonban, és különösen Erdély, passzív marad. Így történik, hogy a Habsburg király csupa idegen katonával szabadítja föl az országot, és a magyar vitézek jórészt csak mint portyázó könnyűlovasság vagy mint segédhad szerepel.

E körülmény végzetes módon hat ki a további fejlődésre.

A bécsi udvar azt tartja, és nem egészen alaptalanul, hogy az ő hadai hódították vissza az országot, és e meggyőződése szerint rendezkedik be.

A rendi alkotmányt formailag fenntartja ugyan, mert olykor szüksége van rá, de mindent a központból intéz a magyarok meghallgatása nélkül. Eszterházy Pál nádor

megpróbálja ugyan a most már majdnem régi határai széléig fölszabadult ország számára olyan kormányzatot létesíteni, ami az új helyzetben az államhatalom két legfontosabb ágát, a hadügyet és a pénzügyet is, egy magyar gubernium kezébe adta volna, valamint a „neoaquista”, az újonnan visszahódított területek fölötti rendelkezést.

Álláspontjának nem tudott érvényt szerezni, mert a bécsi kormány a magyar kérést egészen más szempöngből nézte. Esze ágában se volt, hogy kezébööl kiadja azt, ami fölött most katonai erővel korlátlanul diszponál, és esze ágában se volt, hogy a magyaroknak, kikben már korábban sem bízott, és most Apaffy és Thököly törökössege folytán még kevésbé, mint valaha, a fölszabadítás után nagyobb hatáskört adjon. — Itt bosszulta meg magát Apaffyék mulasztása. Ha az erdélyi fejedelemmel élükön számottevő magyar haderő vesz részt a török kiűzésében, Erdély, és mögötte a magyarság, szóhoz jut az ország új berendezésében is. Így azonban ebbööl kimaradt, és a visszahódított ország a bécsi udvar közvetlen kormányzata alá kerül.

Ilyen körülmények között természetes, hogy a nemzet a maga védelmét a törvények erejében látta. Természetes, hogy azok paragrafusait páncélnak tartotta, hiszen, más ereje nem lévén, csakis ezekre és a koronázási esküre hivatkozva küzdhetett ama rontás ellen, ami karolva az abszolutizmussal most rátört. És teljesen nem is csalódott. A központi hatalom előbb-utöbb mégis csak rászorult a rendekre, akárha maga is megjedjt az országban uralkodó nyugtalanság miatt (1681), akárha más, pl. a trónöröklés ügyében volt szüksége a rendekre (1687). Ilyenkor újabb eskü, újabb hittevés, ami ha nem is tart soká, mégis azt bizonyította, hogy a rendi alkotmány a nemzet fellegvára. Érthető tehát, hogy nem engedtek semmi változtatást rajta. Meggyöözödésük, hogy ha ráállnak egyik vagy másik — némely belátó hazafi szerint is elavult — pont módosítására, az a szoros kötésű lánc, a Tripartitum, szétbomlik, ha egyetlen szem kiesnék belöole. — E védekező küzdésben persze fontos tényező, hogy Lipót császár és fiai vallásos emberek voltak, akiknél esküjük betartására lehetett hivatkozni.

Az a meggyöözödés, hogy az írott jog olyan erő, ami előbb vagy utöbb, de mégis mindig gyöözedelmeskedik, így válik a magyar politikai gondolkodás egyik sarokpillérévé.

Ez a meggyöözödés folyton erősbödik a XVIII. századon át. Mellette elhalványul a politikai valóságok iránti érzék. A régebbi Bocskay, Bethlen és Rákóczi György által vezetett támadások a magyar alkotmány védelme alapján indultak. Eredményük a magyar jog helyreállítása. Ugyanígy indul meg Thököly és Rákóczi Ferenc. Hogy ezek katonai sikereit a harmincéves háború, majd Thököly és Rákóczi idején a francia—német háború tette lehetővé, hogy a közjog gyöözelmét a fölkelések leverése után a soproni országgyűlésen és a szatmári békében a külpolitikai helyzet indokolja meg, azt a benne szereplök, ha tudták is, de róla a magyar közvélemény sohasem vesz tudomást.

Ugyanez áll az 1790-i országgyűlés sikerére. Már ezt megelőzve II. József kénytelen úgyszólván összes rendeleteit visszavonni. A vármegyék ellenállása ugyan valamennyire latba esik itt, de sokkal súlyosabban a zilált pénzügyek, de főleg a külpolitikai helyzet. Belgium elszakadása, a sikertelen török háború, a Poroszországgal való feszültség, ezek törik meg a halálosan beteg császár akaratát. Utöoda, II. Lipót visszaállítja a rendi alkotmányt. De miért? — Csakis azért, hogy szabad keze legyen a birodalom kuszált ügyeinek rendezésére. Franciaország felööl mind súlyosbodó forradalmi veszély fenyegeti, nem Magyarországot, hanem az olasz, a rajnamenti és a belga tartományokat. Ennek a forradalmi veszélynek a hatása abban is megnyilvánul, hogy Lipót, aki mint toscanai nagyherceg fölvilágosult reformfejedelem-

ként uralkodott, és ha más módszerrel is, mint a bátyja, a magyar király a trónon bizonyára testvérenek ezt az irányát képviselte volna, most a reformtörekvéseit a magyar országgyűlés előtt maga is elejti, és a rendi alkotmányt minden modernizálás nélkül visszaállítani engedi.

Így játszanak döntő szerepet az európai események a magyar törekvések történetében. Sikerük, balsorsuk, haladásuk vagy elmaradásuk nem érhető ezek nélkül.

A magyar közvélemény, sőt a magyar történetírás is alig veszi észre ezeket az összefüggéseket. Csak azt látja, hogy az írott törvény előbb-utóbb érvényre jutott. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy mindennél erősebb a jog.

A XIX. század nagy krízise és annak megoldása 1867-ben a közvélemény szemében látszólag ugyanazt a tételt bizonyítja, hiszen maga Deák Ferenc is állandóan a szentesített 48-as törvényekre hivatkozik tárgyalásai során. Nála ez helyes taktikai módszer ama császárral szemben, aki a trónját a magyarság megnyerése útján akarja biztosítani. A kiegyezés vezéreiből ezt jól tudták. A közönség azonban ezt nem tudta és nem látja be, hogy e tárgyalásokra egyáltalán nem került volna sor, ha Ausztria 1859-ben és 1866-ban el nem veszít két háborút, melyek nemcsak pénzügyi helyzetét rendítik meg, de nagyhatalmi állását is.

Egyedül a jog győzelmét látja benne az erőszak felett. Ez az alapja és eredete a magyarság jogászias beállítottságának.

A magyar történetírás 1867-től századunk kezdetéig ugyanilyen hamis szemszögből ábrázolja a múltat.

Emberileg érthető volt, hogy azok a történészek, akik ifjúkorukban végigélték az osztrák abszolutizmus elnyomatását, akik emlékeztek arra a rengeteg kivégzésre és bebörtönzésre, amit a Bach-korszak magyarokkal elkövetett — egész életükben annak az emlékek behatása alatt álltak.

Még azok is, akik akkor még gyermekkorban magukon tapasztalhatták az osztrák policia brutalitását és a legapróbb dologra is kiterjedő szekatúráját. Példaképpen álljon itt az, ami atyámmal történt 1850-ben.

Nagyszüleim akkor Pesten laktak a mai Széchenyi téren, hol keskeny kert húzódott végig. Atyám, aki akkor alig volt hét éves, ott játszogatózott. Szürke vászonruhát viselt, amin gomb helyett apró zsinórocskák voltak. A kisfiú nagyon büszke volt erre, azt tartotta: magyaros! — Arra járt valami policáj. Meglátta a fiúcskát. Ő is magyarosnak találta az öltözetet, ollót vett ki a zsebéből és a zsinórokat le akarta vágni. Atyám azonban elfutott. A policáj utána. Szerencsére a kapu közel volt, és az atyám nagyon fürge. Így hát föl tudott szaladni a lépcsőn, mielőtt a pribék el tudta érni. Csak alulról kiáltogatta utána: Rebellenhund és Sau-magyar! Atyám még öregkorában is elvörösödött a haragtól, midőn ezt elbeszélte.

Bizonyára más gyermekkel is történt ilyesmi. Természetes tehát, hogy az a történetíró nemzedék, amely 1867 után ábrázolja a magyar múltat, abba a végletbe esik, hogy mindenkit dicsőítsen, aki Bécs ellen fogott fegyvert, és hőseik bukását nem az európai erőhelyzet változásának, hanem ármány és árulásnak tulajdonítsa. Azokat a kiváló embereket és jó magyarokat, akik — mint Eszterházy Miklós nádor, Pázmány, Pálffy János generális, Bánffy György gubernátor, Széchenyi Ferenc és Festetics György — akik valólátók voltak, és hogy akár politikai, akár művelődési téren alkothassanak, nem akartak Bécs ellen menni, elhallgatják, sőt gyakran elítélik. Azokat pedig, akik egy-egy forradalmi vállalkozás bukásakor kénytelenek a bukásból menteni, ami még menthető, és a történelmi adottságnak engedni — azokat árulónak bélyegezik meg. Így vált árulóvá a köztudatban Károlyi Sándor, aki pedig a szatmári békében Pálffyval olyan megegyezést köt, ami minden megtorlást

kizárt, sőt még Rákócziak is, ha ő is elfogadja, lehetővé tette, hogy bántatlanul az országban maradhat és birtokait megtartsa. Így ütök az árulás billogát Görgeyre. Pedig nyilvánvaló, hogy Kossuth azért adta át neki a kormányzói tiszteletet, és ő maga azért menekült át a Dunán, mert a hadi helyzet már tarthatatlan. Görgey körül lévén kerítve, nem is tehet mást, mint megfogyatkozott hadával kapitulálni. Elhatározását, hogy az oroszoknak adta meg magát, nem pedig az osztrákoknak, az indokolta, hogy remélhette: az oroszok hadifogolynak fogják minősíteni szabadsághős katonáit. Hogy ebben csalódott, és hogy a cár kiadta őket Haynaunak, nem a Görgey bűne. A történetírók azonban árulónak mondták, és a közvéleményben az is maradt a legújabb időkig.

Ilyen elfogult történetírói gárda neveli két nemzedéken át az ifjúság oktatóit, tanárokat és tanítókat. Így itatja át a magyar közvéleményt egy olyan történelmi beállítással, ami sok tekintetben hamis és hézagos. Így válik tömegmeggyőződéssé, hogy mindig győzelmes marad a jog!

Még egy nagy hátránya volt a magyar politikai szellemre ennek a tanításnak.

A nemzeti fölkelések vezeterei kivétel nélkül elbuknak. Tragikai hősök ők, nem pedig alkotók. Ennélfogva olyan irány fejlődik ki minálunk, ami közelrokonságban áll a zsidók „szenvető Messiás” fogalmával. Ez mint vallási alap gyönyörű, de mint politikai ideál, rendkívül hátrányos. Mert nem az a példaadó és követendő, aki valami maradandót a nemzet számára kivívott, hanem az, aki vállalkozásának mártírja lett. Egyedül a balsiker viseli a népszerűség glóriáját. Bocskai, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György nem népszerű nevek, pedig ők a vallásszabadságot és a magyar alkotmányos élet alapjait rakták le, illetve védelmezték meg. Valójában Széchenyi István sem népszerű, akármennyit cikkeznek is néha róla. Pedig ő alkotja meg a Lánchidat és az Akadémiát, töri át a Vaskaput, folyóink szabályozása és a Dunahajózás, tőle származik az egész lótenyésztésünk is. Ő hirdeti először a nemesi kiváltságok eltörlését, a jobbágyok felszabadítását, és ő látta meg prófétai szemmel azt a romlást, ami már néhány hónap múlva hazájára tör és mindent elpusztít. — Deák Ferenc már úgyszólván elfelejtett név, aki pedig a 67-es kiegyezésben olyan önállóságot szerzett Magyarországnak, amilyent a Habsburg-ház trónfoglalása óta sohasem élvezett. — Népszerű nevek Thököly és még inkább Rákóczi Ferenc és Kossuth, kiknek politikája, egyiké a Majtényi síkon, másiké Világosnál bukik el. — Amennyire szép és a nemzethez méltó, hogy mártírjait szívében viseli, annyira hátrányos a közönség politikai nevelése szempontjából, ha elfelejtetik vele, hogy a nemzeti boldogulás alapja a sikeres és reális munka.

Abból az egyoldalú ábrázolásból, amit élükön Thalyval, aki magát Rákóczi udvari krónikásának vallotta, a múlt század történészei is tanítottak, még egy másik igen nagy hátrány származott.

Szerintük hőseik bukását nem az okozza, hogy a Habsburg-ház hadereje, ami korábban máshol volt lekötve, külügyi helyzetének jobbrafordulása által ismét fölhasználható a magyar fölkelés ellen, hanem híveik bizalomhiánya vagy árulása. Ebből a beállításból önként következik az a hiedelem, hogy a magyar nemzet olyan rettentő erős, hogy okvetlen győznie kell, ha kitart a harcban, vagy ha árulás nem bukattja el. Hogy a magyar számszerűleg kis nemzet, és a német birodalommal szemben minden vitézsége dacára egyedül meg nem állhat — ez a történelmi adottság elsuhad önáluk. Sőt! — élén Rákosi Jenővel, egész iskola fejlődik ki, aki húsz millió magyar-ról beszél és birodalomról a „Kárpátoktól az Adriáig”.

Hogy ez a beállítás népszerű volt, az természetes, hiszen a nemzeti hiúságot és a nagyozolást táplálta, amire a magyar nagyon is hajlamos. Ebben a tanításban nőtt föl

a világháború előtti nemzedék, és mivel így tanulta a középiskolában, ezt a hitet hazafiúi dogmává formálta ki. Hazafias volt mindenki, aki dicsérte, hazafiatlan, aki bármi bírálatot merénylett volna mondani. Odáig fajult már a közvélemény, hogy a legkisebb kritikát sem bírta el, és könnyen fölháborodott, ha valamelyik idealizált hőst valaki emberi valóságában próbálta ábrázolni. Jellemző, hogy mikor az új történelmi iskola legkiválóbb tagja megírta az ő bujdosó Rákócziját, ebből akkora vihar lett, hogy a diákok betörték a könyvkereskedők boltjába, kiragadták a példányokat, máglyába rakták a piacon és elégették. Ez így történt nemcsak egyik vagy másik városban, de az egész országban.

Szükséges volt a magyar közvélemény e különleges beállítottságát talán kissé terjesztően is elmondani, mert ennek ismerete nélkül a további történések aligha érthetők.

A magyar jogászi gondolkodás: az a meggyőződés, hogy a jog erősebb mindenénél, és előbb vagy utóbb, de mindig győznie kell, végig fog kísértetni egész történetünk folyamán.

A nemzetnek hízelt „mártíromság” iránti rokonszenv pedig, az a hajlam, hogy nem a politikai siker, hanem a sikertelen vállalkozás nyeri meg a közönséget, hogy mindig — ahogy angolul mondják — az „underdog” pártjára szeret állani, meglepő tüneteket váltott ki.

Károly király hűsvéti kísérlete, ami minden gondolkozó ember számára Károly gyerekes könnyelműségét bizonyította, a közönség némely részében híveket szerzett neki. Íme! — mondták — a király szereti Magyarországot! Oh be szép, oh be kedves tőle. Hogy hazánk csak ugródeszka volt Károly számára, hogy innen Bécsbe juthasson, hogy a restauráció kísérlete újabb inváziót jelentett és a megmaradt kicsi ország újabb pusztulását, arra nem gondoltak azok, akik most fölfedezték királyhű voltukat. Legtöbbje hirtelen és csakis az első királypuccskor vált Habsburg-pártivá. [...]

¹ A tartalmi címszavakat is Bánffy írta. Az utolsó két címszót — Királyjelöltek. Teck herceg — elhagytuk, mivel nem tartoznak mostani témánkhoz.

² Bánffy és Beneš marienbadi találkozásán a trianoni magyar—csehszlovák határnak Magyarország javára történő esetleges revíziójáról volt szó. Beneš felajánlotta a Csallóköz, Komárom és Losonc átengedését, minek fejében a magyar kormánynak kétoldalú szerződés formájában le kellett volna mondania további területi igényeiről. (Ld. még: JUHÁSZ Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919/1945*. Bp. 1975. 82—83. l., továbbá ADÁM Magda: *A kisantant (1920—1938)*. Bp. 1981. 70. l.)

³ Ld. Az Erdélyi történet című regénytrilógia történelmi-leíró betéteit.

⁴ Az Ottó nevű német-római császárok a 10—13. században.

2.

A magyar politika kritikája (1945)

(Autográf fogalmazvány)

Kétféle indítóoka lehet annak, hogy az ember valamit megír.

Az egyik, ha szerkesztő vagy kiadó fordul hozzánk, és azt mondja: „Kéne nekem egy ennyi vagy annyi íves regény”, vagy azt mondja: „Cikksorozatot szeretnék erről vagy arról a témáról” — és akkor megmozdul az emberben az a titkos levéltáros, aki

tudatunk alatt számon tartja bennünk az ismeretek, tapasztalások, alig megfogalmazott ideák és tárgyak tömkelegét, ami minden író ember agyában el van raktározva. Talán ha nem is rögtön, de pár nap alatt kikeres valamit, ami ott szunnyadt meg nem írt és néha nagyon régi témák között, hirtelen előáll vele és jelenti: „Tessék, itt van! Ez talán megfelelő lesz!”

Így írtam meg kettőt műveim közül: az „Emlékeimből” című kötetet és a „Reggeltől estig” című regényemet.¹ Mindkettőt Kuncz Aladár felszólítására írtam, aki akkor az Erdélyi Helikon szerkesztője volt, és a folyóirat számára kért írást. Természetes, hogy csupán azt tudja az ember megírni, ami eleven téma maradt, ha régóta alszik is bennünk, ami ki tud sarjadni és virágba borulni, mielőtt hozzányúlunk, ahogy a csíráképes mag megduzzad és kihajt, ha elvetjük, öntözzük és ápoljuk.

De van egy másik indítóok is valaminek a megírására.

Ez sokkal rejtélyesebb, mint az előbbi. Titokzatos kényszer ez, ami követel és parancsol. Nem hagy nyugtot nekünk. Zsarnok ő, aki nem tűri, hogy elutasítsuk. Nem tűri, hogy halogassuk vagy félretegyük. Aki jelen van folytonosan és szüntelen ösztökél. Reményik² írta ezt meg „A Félelmetes Másik” című versében.

Ki vagy te félelmetes idegen

.....

Aki megmozdulsz lelkem rejtekén

Mint vulkánban a tűz?

Ki vagy,

Ki lelkem fáit tompán zúgatod,

Mígnem melodiába fog az erdő?

.....

Ki vagy,

Hogy szívem véréből táplálkozol

És nagyra nősz,

És éjjeleim álmát elveszed,

És ha ölemben nyugtatnám kezem

Sziklákat hengeríteni kényszerítesz

A költőkre áll ez elsősorban. Petőfi, Ady, Reményik Sándorra. Alig van olyan versük, amit ne annak a „Félelmetes Másik” parancsára tettek volna. A költőnél, ha igazi költő, majdnem magától értetődő is ez, mert a megszálltság majdnem révülés-szerű állapot nála, hiszen a vers olyan fölfokozott lelki zengést, olyan tömörített kifejezést kíván, ami csak az önvallomás kitöréséből születhetik, mikor az érzés annyira hatalmasan buzog, hogy utat kell törnie magának, és csengésben, ritmusban, tündökletes szóban ki kell harsognia, amit érez.

De másra is áll ez. Más íróra is. A drámaíróra is. A regényíróra is. Néha, ha művészileg ír, tudósra (Renan) vagy filozófusra (Nietzsche). Sőt a politikai íróra is. Kétségtelen, hogy Széchenyinek nem egy műve, de különösen a „Kelet népe” és a „Blick” ilyen kimondási kényszer, ilyen lelki kötelezettségből született, népe iránti aggodalmából és miatta való fájdmából.

Ez a „Félelmetes Másik” a görögök „Daimonja”.

Hogy valamely művészi alkotás miképpen alakul ki, miként dolgoznak az íróban nagyrészt tudatalatti erők, az mindig rejtélyes és reánézve is jóformán titok marad.

Mégis, ha végigtekintek elég hosszú életem munkáin, drámáim közül kettő annak a rejtélyes „Daimon”-nak ösztökélésére íródott. Az egyik a „Nagyúr”, a másik a „Martinovics”.³

A „Nagyúr” sok minden más mellett ellentmondás és válasz a századvégnek arra az irányára, melynek fő képviselői az angollá lett német, Max Müller és a németté lett angol, I. G. Chamberlain, kik az árja népek fensőbbiségét hirdették, minden egyéb fajta nép fölött és bárhol a világon kultúrát tapasztaltak, azt akármilyen erőszakos érveléssel is indogermán eredetre vitték vissza.

A „Martinovics” is ilyen ellentmondás a divatos hazugságokkal szemben, és talán mélyebben fájdalmas, mert bár korábban is élt bennem a téma, de a magyar kálvária egyik stációján, már a múlt világháború után írtam meg.

Az „Erdélyi Történet” regénytrilógiámhoz a harmincas évek elején fogtam hozzá. Ezt a művet már tudatosan is belső parancsból kellett megírnom.⁴

Kellett.

Kellett, mert mind növekvő aggodalommal láttam, hogy dacára annak a szörnyű katasztrófának, ami népünket lesújtotta, senki sem akarta látni azokat a bűnöket, amik odavezettek. Senki sem foglalta össze egyetlen ábrázolásban azt, amit a politikai vezető osztályok elmulasztottak a múlt világháborút megelőző évtizedekben, senki sem akarta ennek tanulságát levonni. Senki sem világított rá arra a tömérdek hazugságra, amivel közvéleményünket megmérgezték, és melyek minden realitás iránt érzéketlenné tették az 1914 előtti közvéleményt. Senki sem mondta: „Ezen az úton többé ne járj!” — Senki sem hívta föl nemzetünket arra, hogy önmagát is nevelnie kell, valódi helyzetét kell meglátnia. Össze kell fogjon végre és igaz erkölcsi egységet formáljon ki önmagában ahelyett, hogy tovább sodortassa magát valótlan álmok útján, és ismét csupa maszlagot szívjon magába vezércikkekben és szónoklatokban, önámító bókot és csillogó frázist.

Az összeomlás utáni első évtized föladata volt a romokat eltakarítani. Helyreállítani azt a gazdasági és társadalmi bázist, amin az erkölcsi újjáépítés megindulhat. Ennek a magyar kormányzat nagyjából meg is felel.

De a társadalmi és gazdasági rend csak föltétele egy nemzet újjászületésének. Eszköz csupán és lehetőség. Lehetőség arra, hogy valólátással, hibáinak és mulasztásainak megismerésével, összefogással és kölcsönös megértéssel új célok és közös nagy új ideálok felé vezettessék a nemzet.

Új célok és új ideálok felé?

Valóban, ilyenek még a kísérletét sem láttuk.

Sőt!

Azt kellett látnunk, hogy újra távolodunk el minden önkritikától, sőt minden valólátástól is, és ismét süllyedünk vissza abba az ideológiába, ami a világháború elindulása előtt uralkodott minálunk. Minden bajt és hibát csakis magunkon kívül keresünk, és szemet hunyunk saját vétkeink fölött. Azt kellett látnunk, hogy a magyar jövőt egyedül a múltnak visszaállításában keressük.

Jellemző erre a korra a revíziós mozgalom.

Nagy erő lehetett volna, ha nem csupán a „Restitutio in integrum” lett volna a programja, vagyis csak a visszaszerzés jelszava, hanem tanítás és a közvéleményt formáló munka is. Ha a nemzetet nevelni akarta volna arra a föladatra, amit célul tűzött ki számára, és melynek leglényegesebb föltétele a maga helyzetének reális megítélése kellett volna, hogy legyen.

Ez azonban nem történt. Programja külsőséges maradt mindvégig. A „nem, nem, soha” és a „mindent vissza”, — de hogy a mindent vissza esetén milyen föladat elé áll a nemzet, és hogy erre a föladatra készülni is kell, arról soha szó sem esik.

Az a politikai réteg pedig, mely különösen 1930 után a vezetést átvette, éppen olyan tartalmatlan, olyan szegény vezérlő ideák terén, mint a háború előtti nemzedék. És ugyanúgy hiányzik belőle minden valólátás.

Ez a hiányosság azonban most még veszedelmesebb, mint akkor, 1914 előtt.

Akkor Magyarország még egy nagyhatalom keretében élt. Akkor még hihette valaki, hogy az Osztrák—Magyar Monarchia elég erős arra, hogy a magyarság létét megvédelmezze. A nagyhatalmak egyensúlya akkor még valóságnak látszott. A magyar közvélemény — bár tévesen — de meg volt győződve, hogy bármiképp rázogatta is azokat a pilléreket, melyeken a monarchia és ebben a maga biztonsága nyugszik, ezek a pillérek olyan erősek, hogy meg nem ingathatók.

A trianoni Magyarország azonban már úgyszólván csupaszon, páncél nélkül áll, természetes szövetséges nélkül egyedül, magára utalva. Annál inkább kellett volna magába szállnia, kellett volna levonni helyzetének tanulságait. Minthogy határain kívül támaszt nem találhatott, önmagában kellett volna, hogy megkeresse azokat a népi erőket, amikre számíthat, összefogja őket, és kitűzzön számukra olyan célt, ami az egész magyarságot, annak minden osztályát képes összekapcsolni. Ez lett volna az a föladat, ami a múlt romjainak eltakarítása után a magyar politikára hárult: a nemzetet összefogni és a jövőre nevelni.

De nem ez történt. Sőt. A fejlődés visszafordult. A Nagyatádi Szabó—Bethlen-féle földreform után már semmi sem történik, és az 1931-es világgazdasági krízis ennek a hatékonyságát is tönkreteszi. Újra megindul a kivándorlás. — A nagybirtokosság is kettészakad. A királykérdés miatt az arisztokrácia már nem vesz részt a magyar politikában, helyét szabad királyválasztó jelszóval a vagyonos dzsentri foglalja el mely a visszavonult főrangúakat utánozza, csak kevesebb világlátottsággal és ugyanolyan kevés szociális érzékkel.

Az egykori közjogi pártok a monarchia bukásával megszűnnek. Helyüket már nem pártok, hanem koteriák foglalják el. És kifejlődik valami csodálatosan szegényes politikai élet.

Annyira szegényes, hogy egyetlen új, nagyobb egyéniséget sem tud magából kitermelni.

Ezt a szegénységet nem tudják mással pótolni, mint egymásra licitáló sovén jelszavakkal és önmaguk dicséretével. Ezzel karöltve jár a cenzúra és minden kritikának az üldözése. A bürokrácia óriássá nő és minden egyéni véleményt, egyéni felelősségérzést eltapos. Csupa tüneti kezelés, ami olyan oktalanság, mintha egy orvos vakbél attakkot fájdalomcsillapítóval akarna gyógyítani.

Ez az, amit láttam aggódva és szívszorongva. Ennek látása indította meg a regénytrilógia megírását. Lassan haladtam vele, mert népem szolgálata Erdélyben sok időmet vette igénybe.

Az első mű, a „Megszámláltattál” 1934-ben jelent meg. Óriási sikere volt. Számítalan elismerő írást olvastam, elismerést és bókot. Ugyanúgy volt a további két művel.

Mindez nagyon hízelgő volt számomra. Nemcsak kielégítette, hanem jóval fölül is múlta, amit mint íróember várhattam. Mégis csalódás is vegyült bele. Csalódás azért, mert egy hang hiányzott ezekből a méltatásokból.

Mi hiányzott?

Hiányzott az a tanulság, amit reméltem, hogy művemből levonnak. Senki sem látta meg, hogy ez a kritika, ami az 1914 előtti vezető osztályt ábrázolja, bírálja és elítéli, ugyanúgy érvényes a háború utáni vezetőkre nézve. Hogy a forradalom utáni vezető réteg ugyanazt a haláltáncot járja, amit előde 1904 és 1914 között járt, és ugyanolyan öntudatlanul. Az élet nagy föladataival szemben és nemzeti létünket környező veszélyek iránt ugyanolyan érzéketlen. A nemzetiségi problémával pedig még kevésbé gondol, mint elődje.

Pedig úgy hiszem, a nemzetiségi kérdés regényeimből elég plasztikusan domboro-

dik ki. Erről nem esik szó sehol. Erre nem mutat rá senki. Senki sem látta meg, hogy a „mindent vissza” járhatatlan, sőt veszélyes, ha a magyar közvélemény számba nem veszi, ha tovább tetszeleg sovíniszta jelszavakban, ha nem készül lelkileg, erkölcsileg és tudásban arra a szerepre, amit betölteni akar, és ami csakis akkor illetheti meg, ha érdemes is tud lenni reá.

Talán bennem volt a hiba, hogy ezeket nem húztam alá erőteljesebben.

Sehol a kritikákban senki sem veszi észre, hogy ezt a tanulságot kéne levonni, és okulni kellene annak elrettentő példáján, és szakítani annak bűneivel.

Hogy ide nem jutott el a kritika, hogy ezt nem látta meg, talán onnan van, hogy az „Erdélyi Történet” szereplőinek nagy része főrangúakból áll, ezek pedig 1930 után már nem állnak a politika előterében. Hogy a trilógia ezekből áll, az természetes.

Természetes, hiszen ha én azt a világot akartam ábrázolni, „kit romtenger takar, minden Atlantiszoknál mélyebb óceán”, a regényt ide kellett helyeznem ebbe a környezetbe. Nemcsak azért, mert ezt a környezetet úgy ismertem, mint aligha más író, tehát — azt hiszem — igazabbul tudtam ábrázolni, mint bárki más, — nemcsak azért, mert történelmi és emberi dokumentumot is akartam nyújtani, lerögzíteni ennek a világnak a képét, de azért is, mert akkoriban, 1914 előtt a magyar politika egyik jellemvonása, hogy bár néha csak látszólag, a politikai életben mágnások vezérkednek, néha még olyan irányokban is, ami osztályuk érdekeivel, családi hagyományukkal és személyes múltjukkal merőben ellentétes.

Az autokrata természetű és a nemzetiségi kérdésben intranszigenz Bánffy Dezső az általános titkos szavazati jog és a demokrata polgárság élire áll. — Apponyi Albert az ún. „aulikus” Apponyi György kancellár fia, aki politikai életének első évtizedében a klerikális Sennyey párt egyik oszlopa, most Bécs ellen vezet ostromot, és a 48-asok vezére lesz.

A közönség nem ütközik meg ezen, nem lát benne anomáliát, sőt csak akkor hajlandó nagyobb lendülettel csatlakozni e jelszavakhoz, ha egy-egy főrangú úgyszólván hitelesíti őket. Azáltal, hogy élire áll egyik vagy másik, nélküle is élő és hatékony irányzatnak, a közönség bizonyosságát látja, hogy a hirdetett elv nem utópia, hanem politikai lehetőség.

De regénytrilógiámban azt hiszem, nemcsak a főrangú társaság kritikáját találjuk. Ami végigvonul az egész művön: ábrázolása annak a maszlagnak, mellyel a vezető osztályok a magyar közvéleményt elaltatták, ábrázolása annak a jogászkodó és patvarkodó szellemnek, ami csupa irreális célokat helyezett előtérbe, és ami a látszatot és a hangzatos frázist a valóság fölé helyezve az öndicsérő „sose halunk meg”-fajta sallangos, lobogós, pohárköszöntős hazugságokkal takarja be és feledteti el a nemzeti élet nagy és életbevágó problémáit.

Ez a maszlag az, ami a századkezdet óta átítatja a magyar közvéleményt, és regénytrilógiámban — amennyiben a regényszerűség megengedi — ezt megpróbáltam be is mutatni. Tudós professzortól (dr. Körössy) le az üzletező kortesig (Cseresnyés Jankó) és a politizáló falusi jegyzőig (Simó Gaszton). — Egyedül a munkásság tartja magát távol ettől (a szénégetők), mert a kemény munka valólátóbbá teszi.

Azt hittem, mikor ezeket megírtam, hogy a magyar közvélemény és ennek szócsöve, a kritika föleszmél erre.

Azt hittem, hogy ha nem is sokan, de a szellemi élet elitje észreveszi, hogy a trianoni Magyarország, mit sem okulva a tragikus múlton, visszajutott ismét ugyanoda, abba a szellemi mocsárba, amiben a világháború előtt élt. — Azt hittem, hogy meglátja valaki, hogy a Trianon utáni politika mozgalmi: a „mindent vissza” és a „Nem, nem, soha”, valamint a legitimista és szabadkirályválasztó jelszavak helyettesítik most a századforduló közjogi csatakiállításait, ugyanúgy elkendőzik a magyar köz-

vélemény előtt a valóságot, ugyanúgy csak személyi tusakodások foglalják el a politikusok figyelmét, — egykor Tisza és Andrássy, most Bethlen és Gömbös viaskodása — a polgári társadalom pedig ugyanazt a könnyelmű farsangot járja, amit 1914 előtt járt.

Talán az első bécsi döntés mámora vakított az emberek szemébe, mikor 1940 tavaszán a trilógiám harmadik műve, a „Darabokra szaggattatol” megjelent.

Talán azért nem figyelt rá senki.

Igaz, hogy akkor már megindultunk azon a végzetes lejtőn, ami végül a katasztrófához vitt, és csakis oda vihetett.

Aztán jöttek a hadüzenetek és végül a háború. Mind vészhordóbb lett a minket környező világ. Így jutottunk el az utolsó stációig, addig a végzetes napig, midőn a németek erőszakkal szállták meg Magyarországot. [...]⁵

1 BÁNFFY Miklós: *Reggeltől estig*. Kolozsvár 1927; uo.: Emlékeimből. Kolozsvár 1932.

2 Reményik Sándor (1890—1941) erdélyi költő *A Pásztortűz* c. folyóirat főszerkesztője.

3 BÁNFFY Miklós: *A nagyúr*. Dráma 5 felv. Bp. 1913.; Uő.: Martinovics, Színmű. Kolozsvár 1931.

4 BÁNFFY Miklós: *Megszámláltattál...* A fali írás első szava. Bp. 1935; Uő.: És híjjával találtattál... A fali írás második szava. Bp. 1937.; Uő.: Darabokra szaggattatol. A fali írás harmadik szava. Bp. 1940.

5 Az egyébként befejezetlen kézirat további néhány oldala az író 1944-es tevékenységével foglalkozik.

3.

Bánffy Miklós Emlékirat-töredéke (írta 1945 után)

Juliu Maniuval és Horthy kormányzóval való tárgyalásairól 1944-ben

(Autográf fogalmazvány)

Attól fogva, hogy 1926-ban megkaptam a román állampolgárságot és vissza tudtam térni Erdélybe, 1939-ig politikával nem foglalkoztam, hanem az erdélyi magyar irodalom és kultúra szolgálatában álltam. Működési terem a református egyház mellett főleg az Erdélyi Helikon írói csoportjának körében folyt le, mely írói csoportot az Enciclopedia Britannica pótkötete is méltánylással ismerteti. Éppen azért, mivel nem politizáltam addig, lettem fölszólítva 1939-ben, hogy a Romániai Magyar Népszövetség¹ élére álljak. Ezt a föladatot vállaltam, mert a román és a magyar nép megegyezését és erdélyi magyar népünknek nyugalmasabb életét véltem ily módon biztosíthatni. Ez eléggé sikerült is, és egészen a háború kitöréséig lényeges haladás volt ebben az irányban, attól fogva azonban természetes, hogy ismét romlani kezdett.

A Bécsi Döntés után úgyszólván azonnal, még a magyar csapatok bejövetele előtt lemondtam, és minden aktív politikától visszavonultam.

Teleki Pál akkori miniszterelnökkel erdélyi politikája tekintetében eléggé ellentétes viszonyba kerültem. Végzetes hibának tartottam a kiutasításokat és azok emberte-

len formáit, mely esztelen intézkedés Észak-Erdélyt legjobb román elemeitől fosztotta meg, és az ebből származó gyűlölség lehetetlenné tette, hogy megfelelő számú román képviselő és felsőházi tag juthasson be a magyar parlamentbe, amit én nagyon szükségesnek tartottam.

Teleki iskolapolitikáját is hibáztattam, mert álláspontom az volt, hogy román vonatkozásban is az oktatást a felekezeti iskolák legszélesebb mérvű engedélyezése útján kell megoldani, mégpedig azonnal.

Eziránt többször fölléptem nála, de hiába.

Minthogy régi politikai múltam elismeréseképpen a Felsőháznak tagja lettem, annak külügyi bizottságában foglaltam helyet. Itt adott fölvilágosítást a Teleki kormány elég nagy időközökben a külpolitikai helyzetről. Teleki és külügyminisztere, Csáky, előttünk elég világosan elmondta, hogy úgy a német csapatszállításokat Magyarországon keresztül Romániába és Bulgáriába, mint a Háromhatalmi Egyezményhez való csatlakozást a németek nyomása folytán kénytelenek végrehajtani, és nyilvánvaló volt a kormány felvilágosításából, hogy csak a kényszernek engedett. A Felsőház külügyi bizottságának kilenczized része állandóan háborúellenes volt, és minden gyűlésen a főlsházalók óva intették a kormányt, nehogy Magyarországot háborúba engedje sodortatni. Ez álláspont fő szószólói Bethlen István, Szüllő Géza² és Sigray Antal³ voltak, kiket a külügyi bizottság nagy többsége követett.

Teleki öngyilkossága után, mikor Bárdossy vette át a kormányt, a helyzet még súlyosabbá vált. A kormány a maga elhatározásából cselekedett, és folyton megtörtént tények elé állította a parlamentet. Mi mind, akik a béke oldalán álltunk, s legnagyobb aggodalommal láttuk a helyzet folytonos rosszabbodását, ami a Háromhatalmi Egyezményhez való csatlakozás, majd Bácska megszállásával akut stádiumba jutott. Az újvidéki atrocitások ügyében csoportunk a legszigorúbb vizsgálatot és a vétkesek súlyos megbüntetését követelte, amit a kormány megígért ugyan, de nem teljesített.

1943 június végén bizalmas küldetéssel utaztam Bukarestbe. Utam előzményei a következők:

Bethlen Istvánt lakásán 1942 végén egyik bukaresti nagybank igazgatója kereste föl azzal az üzenettel, hogy Maniu Gyula szeretne kapcsolatba jutni vele, mint a magyarországi Békepárt vezetőjének egyéniségével. Többször beszélgettünk erről és fontolgattuk, miként lehetne végbevenni ezt. Hogy sem Maniu, sem Bethlen sehol se találkozhatnak anélkül, hogy ezt a németek rögtön meg ne tudnák, az nyilvánvaló volt. Én szívesen vállaltam, hogy Bukarestbe utazzam, hogy szót fogjak az ottani Békepárttal, akkor még azt hittem, hogy jó ismerősömmel, Eftimiu Viktorral⁴ is találkozni tudok, — de nehéz volt olyan ürügyet találni, amit a Gestapo el is hisz. Kétségtelen volt, hogy bármi magánügyet vennék föl indokul, a Gestapo minden lépésemet ellenőrizni fogja, és okvetlenül rájön a valódi szándéokra. Ekkor állt elő az Antonescu-féle kezdeményezés, ami utamat lehetővé tette.

A magyar követ jelentése szerint ugyanis kihallgatásakor, 1943. január elején Antonescu Mihály miniszterelnök azt mondta neki, hogy most volna a pillanat, midőn a Románia és Magyarország közötti összes vitás kérdéseket meg lehetne oldani, kölcsönös megegyezéssel, és az egymással való versengést barátsággá változtatni át. Fölshíltotta a követet: tudassa a kormányával azon hajlandóságát erre, de a legnagyobb titoktartás mellett, és hozzátette, hogy „amennyiben bármi kiszivárogná szavaiból, ő azokat le fogja tagadni”. — Érthető, hogy tartott ettől, hiszen az Antonescu-kormány nyilvánosan csak a legsovénabb elveket hirdette.

Antonescu e felszólítását hosszadalmas diplomáciai iratváltás követte, ami végül

április utóján abban csúcsosodott ki, hogy valaki olyan régi politikai egyén utazzék a román fővárosba, kinek semmi hivatalos minősége nincs. Csupán mint ún. „előkelő idegen” jöjjön Bukarestbe, hogy ottléte ne keltsen feltűnést. A román kormány a maga részéről hasonló súlyú, de nem aktív politikust fog partnerként megjelölni, ki a magyar küldöttel összeülve, a megegyezés körvonalait hivatva lesz tisztázni. Diplomáciai nyelven az ilyen szokásos „előzetes beszélgetés”-nek hívják az ilyet.

Ekkor az Antonescu-javaslat ügyében értekezlet volt Kállaynál. Itt mindnyájan megegyeztek abban, hogy valakit le kell küldeni Bukarestbe, és abban, hogy engem kérnek föl erre. Ez Bethlen javaslatára történt. — Én az értekezletről csak utólag értesültem, valamint a személyemet illető javaslatról, midőn Bethlen közölte velem, mondván, hogy végre megtaláltuk azt a köpenyeget, ami alatt Bukarestbe mehetek anélkül, hogy a németek gyanút fognának utam valódi célja iránt. Természetes, hogy én örömmel vállaltam a félhivatalos megbízást, dacára annak, hogy korántsem dicsőséges feladat olyan tárgyalást kezdeményezni, amiről előre tudjuk, hogy teljesen hiábavaló.

De a kormány megbízás számomra csupán arra szolgált, hogy leutazásomat a németek előtt indokolja, és minden gyanút elhárítson. Hogy ezt még jobban megalapozzam, indulásom előtt a „titkot”, Antonescu kezdeményezését és a beszélgetés anyagát elmondtam a kolozsvári német konzulnak, Von der Dammerau-nak, hangsúlyozva, hogy erről „a legbizalmasabb közlésről”, amit csak neki teszek, még a kormányát se értesítse, jól tudva, hogy ő okvetlen amúgy is jelenteni fogja és a Gestapo ilyen értelemben fogják informálni rólam.

Ez június közepén történt, csak akkor tudtam elindulni, minthogy hetek múltak el, míg a tárgyalás anyagára nézve a két kabinet megállapodott. Ez az anyag eléggé összeszűkül, határmenti és némely függő gazdasági kérdésekről szólt csak, és igazában alig lett volna értelme ilyen, majd nem technikai kérdések miatt Bukarestbe mennem, ha a be nem vallott cél, a Maniuval való találkozás, nem indokolta volna. Erről azonban Bethlenen és rajtam kívül senki sem tudott.

Úgy hiszem, június 17-én vagy 18-án érkeztem oda. A szállodában egy román tanár keresett föl Antonescu megbízásából. Azt kívánta, hogy ne mutakozzam sehol a városban. Nyilván nagyon félték, hogy ottlétem gyanút kelt a főváros közönségében. E nevetséges kívánságot persze megtagadtam, közölve a tanárral, hogy a Magyar Kereskedelmi Bank részéről megbízólevelem van: tisztáznék némely függő ügyet a Mármaros & Blanc bankház, illetve a Phönix vegyi céggel, ebben is el fogok járni, ezt éppen azért szerettem takarónak, hogy az Antonescu-kormány ezzel indokolhassa meg odajöttömet.

Az Antonescuékkal való eszmeeszeréről fölösleges sok szót vesztegetni. Mironescu volt miniszterelnök és egykori külügyminisztert jelölték ki tárgyalófélnak és titokzatoság okából Sinaj-ban találkoztam vele. Kétszer voltam nála. A beszélgetés semmi eredményre sem vitt, ami előrelátható volt. Elválásunk előtt valami kis szöveget fogalmaztunk, amiben az állt, hogy legközelebb gazdasági szakértők fognak összejönni a függő kérdések tisztázása végett. Ez a „legközelebb” azonban sohasem következett be.

Első dolgom volt fölkérni azt a bankigazgatót, aki Bethlennél járt Budapesten, tudatni Maniuval, aki akkor a tengerparton tartózkodott, hogy megjöttem. Maniu azonnal bejött, mihelyt az értesítést megkapta.

Kora éjjel 11 tájban mentem hozzá, mert Maniut Antonescu egész nap figyeltette, és este tízig a Siguranța egyik autója állt lakásával szemben. Ekkor azonban rendszerint a gép eltávozott. Amennyire a bombaveszély miatti vaksötétben megállapíthattuk, valóban üres volt már az utca.

Maniuval közöltem jövetelem előzményeit és célját. Elmondtam, hogy hitem szerint, a németek elvesztették a háborút. Még akár két évig is eltarthat a Tengely ellenállása, de okvetlen össze kell omolnia. Ennek előrelátásában úgy Bethlen, mint én, szükségesnek tartjuk, hogy a romániai Békepárttal, ha lehet, közös platformot találjunk, és a közeljövőre nézve megállapodjunk. A Dunamedence legnehezebb problémája a magyar—román ellentét. Ezt az ellentétet Németország tudatosan szította, és hol Romániát, hol Magyarországot zsarolta azzal, hogy egyiknek vagy másiknak pártjára áll, ha nem teszi, amit ő követel. A román—magyar gyűlölségből csak a németnek volt haszna, nekünk pedig csak kárunk, hiszen úgy a magyar, mint a román nemzet, hitem szerint, egymásra vannak utalva, történelmi, faji és földrajzi adottságok folytán. Bizonyára tudja — mondtam Maniunak —, hogy én egész életem során ezt a szempontot hirdetem. A romániai Magyar Népközösséget is csak azért vállaltam, hogy ezt a célt szolgálhassam. Most, a Tengely összeroppanásakor, történelmi pillanatot következik be. Közöttünk, magyarok és románok között, Erdély kérdése áll. Hovatartozását egymás közötti megegyezéssel nem tudjuk rendezni. De ez nem is szükséges. A szövetséges hatalmak fogják amúgy is eldönteni, nem mi. A három világhatalommal szemben kicsik vagyunk erre.

De két dolog van, amit magunk tehetünk.

Az egyik, hogy úgy Románia, mint Magyarország, egy időben szakítson a Tengellyel. Ezáltal lényegesen megrövidítjük a háborút, és elkerüljük, hogy országaink hadszíntérré váljanak.

A másik, hogy a szakítás után, ideiglenesen, maradjon fenn Erdélyben a „status quo”, míg a nagyhatalmak döntenek az új határok iránt. Ha nem így teszünk, abból mérhetetlen kár származik. Ismét egymás ellen fog küzdeni a románság és a magyarság, és azok az erőszakosságok, amit egymással szenvedélyből követnek el, újból és még súlyosabban fogja megmérgezni népünk lelkét.

Maniu azt állította, hogy a népszenvedély fölött uralkodni nem lehet. Mire azt mondtam, hogy az államférfi hivatása a népszenvedélyt okosan vezetni, és meggyőződésem, hogy éppen ő hivatott erre, hiszen Erdély román népe az ő szavára hallgat.

Érvelésem hatástalan volt és Maniu arra tért át, hogy Magyarországnak előbb rendeznie kell úgy a szlovák, mint a délszláv ügyet. Erre azt válaszoltam: természetes, hogy azok is rendezendők, és ha fájdalmas is, nagyobb nehézségek nélkül és nagyobb lelkitusa nélkül a kérdések, azt hiszem, megoldhatók lesznek. Annál inkább, mivel abban is a világhatalmaké az utolsó szó. De nekünk, kik erdélyiek vagyunk, a legfontosabb, és a mi hivatásunk körébe tartozik, hogy a román és a magyar nép közötti megbékélést előkészítsük, és a beálló krízisben a néplélek további mérgezését elkerüljük, ha módunk van rá. Én ezért jöttem hozzá. A többi kérdés úgyis későbbi dolog. Maniu azonban ennél maradt, és egész okfejtése az egykori Kisentente eszmekörét újította föl. Benyomásom az volt, hogy ő Benessel már megegyezett, és azért hangsúlyozza, hogy előbb tisztázzuk a szlovák és a délszláv kérdéseket. Azután rátért a dunakonfederáció eszméjére, amit én lehetőknek, talán kívánatosnak is tarthattam, de aminek aktuális fontossága nem volt, sőt a terv iránt ismét csak a nagyhatalmak akarata lenne mérvadó, hiszen itt világérdekek ütköznek össze.

Társalgásunk a legbarátságosabb hangon folyt, és így is váltunk el.

Viktor Eftimiuval nem tudtam találkozni, mert internálva volt, akkor és — pláne idegennek — hozzá nem lehetett bejutni.

A következő év januárjától kezdve úgy Horthynál, mint Kállaynál szorgalmaztam a németekkel való szakítást, bármi áron is. Azt hiszem, hogy a németek gyanakodtak reám, mert a március 19-i német megszálláskor a Gestapo érdeklődött lakásom után, amit bizalmasan megtudván, azonnal Erdélybe jöttem.

A román fegyverszünet után, szeptember elején, majd szeptember közepén felutaztam Budapestre, és felkerestem Horthyt.

Azt a véleményt képviseltem, hogy immár föltétlenül szükséges, hogy Magyarország szakítson a németekkel, és Románia példájára fegyverszünetet kérjen.

Horthy elvben elfogadta álláspontomat, de habozott. Azzal érvelt, hogy olyan hatalmas német erők vannak Magyarországon és körülötte, hogy ezek elpusztítják az országot, ha ő szakít velük. Mégis azzal bízott meg, hogy Dálnoki Veress hadseregparancsnokot⁵ nevében szólítsam fel, hogy egy oroszul tudó tisztet jelöljön meg, aki átmehetne az oroszokhoz a fegyverszünet ügyében.⁶

Ugyanekkor arra kértem Horthyt, hogy szülővárosom, Kolozsvár, megkíméltessék egy ostromnak és bombázásnak borzalmaitól, és hogy gondoskodják és rendelje el Horthy azt, hogy a városban semmi harc se legyen és simán üríttessék ki. Ezt Horthy meg is csinálta, és Dálnoki Veress Lajos hadtestparancsnokhoz magam vittem el az ez iránti utasítást. Utóbb megállapítottam, hogy Veress hadtestparancsnok a rendelet értelmében intézkedett.

Midőn szeptember végén újból nála voltam a fegyverszünetet sürgetni, azt mondta, hogy ez legközelebb megtörténik. Ekkor már nagyon levert volt, de úgy éreztem, hogy határozott. Azzal bocsátott el, hogy mire hazaérkezik, már meg is történik.

Ugyanebben az időben idehaza kapcsolatot találtam a titokban működő demokratá fronttal, itt Erdélyben név szerint dr. Jordáky Lajos és Balogh Edgár urakkal, akik ismerve Horthyhoz való sok éves személyi kapcsolataimat — hiszen az 1921—22. években külügyminiszter voltam az első Bethlen kormányban, arra kértek, hogy sürgessem meg a fegyverszünet megkötését. Minthogy ezt már előzőleg is sürgettem, és Horthy meg is ígérte volt, de folyton késett annak véghezvitelében, október 9-én nevezett békepárti uraknak, valamint a református püspöknek⁷ kívánságára újból Pestre mentem, hogy még az utolsó órában Horthyt ígéretére emlékeztessem. Horthy végül szavának is állt, rádióan bemondott fegyverszüneti nyilatkozatával, de túlságosan későn. Én pedig, aki október 9-én mentem volt Pestre, honnan már másnap akartam visszajönni, csak nagy késéssel érkeztem 11-én este, és a hadműveletek folytán nem tudtam visszatérni Erdélybe, minden út el lévén már vágva.

A németek ekkor már bizonyára tudtak az én békeközvetítő működésemről, ennek tulajdonítom, hogy a visszavonuló egyik SS terrorcsapat kirabolta kastélyomat október 12-én és azt felgyújtotta.⁸

1 Helyesen Romániai Magyar Népközösség (A szöveg további részében is tévesen írja).

2 Szüllő Géza (1873—1957) a polgári Csehszlovákiában a felvidéki magyarság egyik vezetője, a prágai parlament tagja, az első bécsi döntés után a magyar felsőház tagja.

3 Sigray Antal gr. (1879—? New York) legitimista politikus; a felsőház 1943. dec. 14-i ülésén fellépett Magyarország háborúból való kilépése mellett. A németek az ország megszállásakor lefogták, Mauthausenbe hurcolták. New Yorkban halt meg.

4 Eftimiu Victor (írói álnév, eredeti neve: Victor Ceavou, 1889—) író, költő, színházigazgató Bukarestben és Kolozsvárott.

5 Dálnoki Veress Lajos (1889—1976) vezérezredes, az Erdélyben állomásozó 2. hadsereg parancsnoka.

6 A kézzel írt fogalmazvány itt megszakad, a további részek gépirásos másolatban maradtak reánk.

7 Vásárhelyi János (1888—1960) kolozsvári református püspök.

8 A bonchidai (Szolnok-Doboka vm.) kastélyt.

4.

Bánffy Miklós levele Váradi Arankának (1912)

Leírja „Rococo idő” címen tervezett színdarabja tartalmát

(Részlet; autográf fogalmazvány)¹

[...] Egy kis darabon gondolkozom:

Rococo idő. Német egészen apró fejedelmi udvar, groteszk. A nagyherceg részeges, és veri a felnőtt gyerekeit (modell: II. Frigyes atyja). Udvari intrikák a „Staatsminister” és az „Oberst Jägermeister” között, megbéelve egy ötödrangú orosz vagy angol hercegi házassággal, a kis „prinzzess” számára. Ebbe a milieube belovagol 50 Hadik huszár (7 éves háború), egy öregedő magyar kismemes kapitánnyal, ki az 50 emberével mindent fölír, a minisztériumot, a ceremonialét, a diplomatikus házasságot, mindent. A kis „prinzzess” természetesen beleszeret. De mindezt megakasztja, hogy az „obrister úr”, az ezredes beszólítja a kapitányt. A kis hercegnő eljegyeztetik az ötödrangú prinzz-cel. Menuet. Künn szólnak a távozó huszártrombiták. A prinzzess sír, de táncol. Schluss?! Sok jó kis keserűséget lehetne itt elhelyezni és sok csúfságot! Azt hiszem, egy fölvonás, talán egy változással. Tulajdonképpen a „Naplegenda” folytatólagos darabja Rococo-ban. Többféle réteggel: 1. tisztán emberi, 2. faji, 3. világtörténelmi (a történelem végigszáguld az emberen, de a saját dolgában mit sem változtat).

Mindez azonban nem elhatározás, csak irodalmi viszketegség. Vakaródzom.

¹ A levélből csak az irodalmi vonatkozású részt közöljük. A fogalmazvány hátlapján Bánffy vázlatai láthatók az elképzelt szereplőkről. Az egyik neve Gross-Herzog von Bibbel Mopshusen-Klaptsch. Az 1946-ban íródott Bűvös éjszaka főszereplője: Prinzessin Emilie zur Moppelwahl.

Komoly Ottó naplója

1944

Bevezetés

(Írta: Majsai Tamás és Schmidt Mária)

Komoly Ottó 1944. augusztus 21.—szeptember 16. között írt, forrásértékű naplóját tartja kezében az olvasó. A naplón keresztül bepillant egy szűk hónap megpróbáltatásokkal teli eseményeibe, a magyar zsidóság és az ország II. világháborús pusztulásának egy fejezetébe.

Az 1944. március 19-i német megszállás s a vele megkezdődő zsidóellenes intézkedések teljesen váratlanul érték nemcsak az ország egészét, benne kiváltképpen a zsidóságot, de magukat a keresztény egyházakat is. Mindenekelőtt az ún. zsidókérdés volt az a végsőig kiélezett terület, ahol az egyházaknak, és most elsődlegesen politikailag, mérhetetlenül súlyos nehézségekkel kellett szembesülniök. Nevezetesen azzal a feloldhatatlannak bizonyuló ellentmondással, hogy az egyház, amely a zsidósággal szembeni álláspontjában eddig, még ha bizonyos eltérésekkel is, hűségesen követte az állampolitika eszmei vonalvezetését, most ezzel az új, konkrét megnyilvánulásában merően más zsidóellenességgel (amely pedig a dolgok mélyén bizonyosan összefüggött a két világháború közötti antijudaista¹ politikai-ideológiai légkörrel), a további azonosulást — legalábbis annak eddigi mértéke szerint — már nem vállalhatta.

1944-ben ugyanis az antijudaizmus egy korábban soha el nem képzelt válfaja lépett a magyarországi történelem színpadára: az immár náci módszerekkel kivitelezésre kerülő zsidóellenesség. Benne az eddig „csak” adminisztratív-gazdasági antijudaizmus átcsapott a fizikai megsemmisítés és egy olyan fokú emberi megaláztatás szférájába, amit egyetlen, Bibliából szószéken prédikáló egyház sem tűrhetett. Nehezítette a helyzetet, hogy az egyházak által teljes mértékben el nem fogadott — mert teológiai-elvi okok folytán elfogadhatatlan — faji kritérium és annak a megsemmisítés veszélyét magában rejtő környörtelen alkalmazása felett lehetetlenség lett volna szemet hunynia. Objektív értelemben az egyház tehát a „status confessionis” előtt állott. Helytállása azonban, a szó szoros értelmében életveszélyes helyzetben, messze elmaradt a követelményektől (egy más, alternatív magatartást képvisel pl. a holland kereszténység). A hazai keresztény egyházak a fenti dilemmát valójában nem voltak képesek megoldani, pontosabban nem valódi módon oldották meg, egyszerűen azért, mert az említett okok folytán, a maga teljes komolyságában nem ismerték föl e „status confessionis”-t.² Ez eredményezte, hogy a passzív rezisztencia álláspontján, s bizonyos fokú morális szembenálláson túl nem jutottak a zsidóság infernális helyzetének előidézőivel és megvalósítóival szemben. A kormánytényezőkhöz intézett különféle beadványok, kérések, könyörgések (melyek megfogalmazása egyébként, a látszat ellenére is, többnyire a háttérben álló tényleges cselekvők, a zsidó sors iránt elkötelezettek eredményének könyvelhető el), nem lépték túl sohasem a keresztény zsidók, illetve azok bizonyos rétegeinek megkülönböztetett bánásmódban való részesítéséért kifejtett közbenjárás határait, s így implicite mintegy el is ismerték a foganatosított eljárások törvényességét. Nem beszélve arról, hogy a megtett lépéseket inkább motiválta a befejeződés felé tartó háború utáni helyzetben várható hazai és nemzetközi felelősségrevonás gyötrő víziója, mint a konkrét együttérzés és felelősségvállalás.

Ha azt vizsgáljuk, mi az oka, hogy az egyházak ebben a kérdésben csődöt mondtak, akkor megengedhetetlen csupán néhány, egyénileg egyébként vétkes személy felelősségének előtérbe emelése. A történelmi méltányosság ugyanis azt kívánja, hogy az okokra a távoli és közeli múlt meghatározó jellegű „objektív” tényezőinek összefüggésében kérdezzünk. Előbbit tekintve csupán annak megállapítására térhetünk itt ki, hogy annak lényegét a kétezer éves keresztény egyháztörténeti (ezen belül elsődlegesen a teológiai) antijudaizmusban látjuk. E múlt szolgáltatta erős érzelmi-ideológiai gát Magyarországon ráadásul hatványozottan érezte befolyását századunk első felében. A zsidó probléma ugyanis, és az erre adott visszás társadalmi felelet különös élességgel jelentkezett, s állította kihívás elé az egyházakat. E többtényezős, komplex realitás közepette és ennek eredményeként következett be egyfelől az, hogy a magyar egyházak nagyfokú kritikátlansággal,

sőt, nem egyszer határozott lelkesedéssel tették magukévá az I. világháború utáni antijudaizmus szellemi és gyakorlati „vívmányait”, másfelől pedig, hogy mindennek logikus következményeként váltak egyidejűleg egyre erőteljesebbé is a fergetes gyorsasággal végkifejlet felé induló, szinte kényszerpályára került politikai antijudaizmussal való szembenézésre.

Komoly Ottó naplója elsősorban a zsidóság tragédiájával kapcsolatos eseményekről tudósít. Ugyanakkor református egyháztörténeti szempontból azt a dokumentumot jelenti, amely hiteles képet ad (mintegy „objektív” szemmel) azon kevesek hitvalló bátorságú magatartásáról, akik Izrael népének pokoljárása idején meghallották az igazság cselekvésének és az irgalmasság szeretetének kívánalmát tolmácsoló prófétai imperatívuszot.

Kiemelendő közülük református részről: Bereczky Albert³ és köre, Éliás József,⁴ Juhász Nagy Sándor,⁵ Czeglédy Sándor,⁶ Muraközy Gyula,⁷ Pákozdy László Márton,⁸ ifj. Varga Zsigmond,⁹ evangélikus részről: Kemény Lajos¹⁰ és Sztehlo Gábor;¹¹ a katolikus egyházi emberek közül: Cavalier József¹² és báró Apor Vilmos.¹³ Jobbára közülük valók azok is, akik a két legjelentősebb egyházi embermentő szolgálat motorjai voltak; ezek: a „Jó Pásztor” Konventi Missziói Albizottság¹⁴ és a katolikus Magyar Szent Kereszt Egyesület.¹⁵

Komoly Ottó

Komoly Ottó, a Magyar Cionista Szövetség¹⁶ elnöke, 1892-ben született Budapesten. Az első világháborúból tartalékos főhadnagyként szerelt le. 1936-ban tartalékos századossá léptették elő.

Mérnökember volt. Elsősorban vasbeton szerkezetek tervezésével foglalkozott. 1933-ban tanulmányt jelentetett meg „Hogyan készül az én házam” címmel. Önálló irodájában családi házak tervei készültek s a szép családi házak építési mozgalmának úttörője volt.

A harmincas évektől vett részt a cionista mozgalomban.¹⁷ 1941-ben őt választották a Magyar Cionista Szövetség elnökévé. A cionista mozgalmon belüli pártküzdelmekbe nem kapcsolódott be. Úgynevezett „általános cionista” volt, liberális, polgári elveket valló politikus. 1942-ben jelent meg *Cionista életrajzi tanulmánya*. Ebben a zsidóság sorsával és jövőjével kapcsolatos egyre égetőbb és sürgetőbb kérdésekre próbált választ adni. „A cionistát ugyanis elsősorban az jellemzi, hogy tudatára ébredt annak, hogy van zsidókérdés, hogy ezt a zsidókérdést meg kell oldani, és hogy nem lehet elintézni azzal, hogy egyszerűen tagadjuk létezését.”¹⁸

„Senki sem foglalhatja el ma azt az álláspontot, hogy őt a közösség sorsa nem érdekli. Be kell látnia — s az utóbbi évek eseményei az igazság elől mindenáron elzárkózni akarókat is meggyőzhették arról, hogy nincs menekülés a zsidó sors elől. Minden egyes zsidó léte és nemléte végeredményben a közösség lététől vagy nemlététől, általában a zsidóság sorsának fordulásától függ.”¹⁹

Komoly Ottó számára az egyén és közösség valóban egyet jelentett. Talált formát és lehetőséget arra, hogy a viszonylagos biztonságból kinyújtsa segítő kezét a bajba jutottak felé. Élére állt a Budapesti Mentőbizottságnak („Vaadat Ezra Vö-Hazala Bö-Budapest”), mely 1943 elején alakult meg. Irányította annak sokirányú mentő- és szervező tevékenységét.

A napló sokszor párbeszéd formában idézi fel az elhangzott beszélgetéseket, tárgyalásokat. Felrémlik előttünk az 1944 augusztus elejei politikai vákuum. A vidéki zsidóság deportálása befejeződött. 1944. május 15-e és július 6-a között 434 351 zsidót deportáltak. De Budapesten még körülbelül 200 000 zsidó él. Az utolsó nagyobb tömböt alkotó zsidó közösség a megszállt Európában. Talán ezek az emberek még megmenthetők, talán ők még túlélhetik! Vannak biztató jelek. Megnyílt a II. front. Horthy és egyre több befolyásos magyar politikus ismeri föl, hogy a német vonatról le kell ugrani, mert végveszélybe viszi az országot. Augusztus 23-án kilép a háborúból a nagy rivális: Románia. Szeptember 4-e: a finn kiugrás napja. Érezni a levegőben, hogy valami itt is készül. A cél világos. Időt kell nyerni. Emberéleteket — a lehető legtöbbet — kell megmenteni. Ezt szem előtt tartva Komoly Ottó még az ördögökkel magukkal (Ferenczy, Lullay vagy az SS tisztjei) is hajlandó összefogni.

Reálpolitikus. Keresi a magyar és zsidó érdekek között az azonos pontokat. Cionista, de magyar zsidó is. Erdély, a történelmi határok és a magyarság sorsa nem hagyja érintetlenül. Nem is tetszeleg a kívülálló szerepében. Megegyezést sürget az „ellenséggel”, a románokkal, a németellenes fellépés érdekében, úgy, hogy a fájó pont: Erdély odaítéléséről a döntést a szövetséges hatalmakra bízna.

Komoly Ottó először a Magyar Cionista Szövetség elnökeként, majd a Mentőbizottság élére állva, később, október 22-én a Zsidó Tanács tagjává kinevezve végezte a rá rótt feladatokat. Ugyanakkor ő volt a Nemzetközi Vöröskereszt „A” osztályának²⁰ ügyvezetője is. Mérleg utcai irodájából mintegy 6000 gyermek védelméről, ellátásáról és élelmezéséről gondoskodott.

1944 decemberében, a nyilas apokalipszis idején, irodájával együtt a dunaparti Ritz szállóba

költözött. (A szállodavezetőség kérte meg erre, mert így kiszegezhették a Nemzetközi Vöröskereszt védelmet jelentő tábláját a bejáratra.) 1945. január 1-én innen hurcolták el a nyilasok. Föltehetően őt is, mint annyi más névtelen áldozatot, a Dunába lötték.

1947 novemberében a Magyar Köztársaság elnöke a Magyar Szabadság Érdemérem ezüst fokozatával tüntette ki.

A napló

Komoly Ottó naplóját gépírt másolatban volt munkatársai juttatták el Izraelbe, leányához, Fürst-Komoly Leához. Ennek fénymásolati példányát kapta meg 1982-ben Mester Miklós.

A napló két részből áll. Az első rész, az ún. irodai napló, melyet erősen személyes jellege és nehezen megfejthető szövege miatt nem közlünk, az 1944. január 1-e és június 25-e, valamint 1944. október 10.—december 17. közötti időszak eseményeit rögzíti. A második, itt közreadott rész „saját kézzel írt referátum azonnal a tárgyalások után, részben jegyzőkönyve azoknak a referátumoknak, amelyeket a Vaadának²¹ mondott el, szintén közvetlenül a tárgyalások után”.²² Az elhangzott beszámolókról ugyanis titkárnői följegyzés készült, belevéve a jelenlévők megjegyzéseit is.²³

A vészterhes és rohanó idő számlájára is irandó a napló sokszor távirati stílusa, vázlatos, a helyzet szülte nyelvezete, s a szereplők nevének többnyire csak monogrammal történő jelölése. Így ezek feloldása, a homályos vonatkozások és csak utalásszerűen említett dolgok jegyzetben való megmagyarázása volt egyik fő feladatunk. Ezt a munkát Mester Miklósnak, a napló felölelte események egyik kulcsszereplőjének segítségével végeztük el. Hiányosságok, nem kellő mértékben megvilágított részletek persze még mindig maradtak. A jegyzetekben ezekre szükség esetén utalunk is. A még magyarázatra szoruló mozzanatok feltárását, egyes események közelebbi összefüggésének felderítését a levéltári kutatásoktól vagy esetleges személyes emlékek révén várhatjuk.

A napló közzététele során — helyesírási szempontok kivételével — igyekeztünk a legteljesebb mértékben ragaszkodni a Komoly Leától kapott szöveghez. Ettől csak egészen nyilvánvaló gépelési hibák esetén térünk el. A családneveknek (különféle okokra visszavezethető) gyakran téves írásmódját azonban korrigáltuk és egységesítettük. Névtévesztés esetén viszont az első előfordulásnál meghagytuk a hibás formát, lábjegyzetben természetesen közölve a helyes alakot.

A napló gépírt másolatán néhol kézírásos javítások találhatók. Komoly Ottó eredeti, kézírásos följegyzéseinek és a mentőbizottsági jegyzőkönyvek ismeretének hiányában egyértelműen nem dönthető el, hogy ezek gépelési hibák korrekciói-e, avagy stílári, sőt tartalmi javítások, esetleg betoldások.

Ezek a javítások azonban szinte sohasem haladják meg az egy-két szó terjedelmét, ezért sükségtelennek tartottuk az összes változat közlését. Ahol e kézírásos változtatás módosította az értelmet, ott általában előnyben részesítettük a gépírt szöveget, a javított változatot pedig jegyzetben adjuk közre. Stílári módosítás esetén vagy minimális tartalmi eltérésnél, anélkül, hogy azt külön feltüntetjük volna, általában a jobb, szövegbe inkább illő, kifejezőbb változat mellett döntöttünk.

A végleges szövegváltozat eldöntésében némi nehézséget okozott, hogy Mester Miklós itt-ott belejavított a helyenként nehezen olvasható kéziratba.²⁴

Végül megemlítendő még, hogy a napló xerox másolati példányának elkészítésekor egyes lapokon sorok lemaradtak. Ezeket ismét valaki más, igen precíz kézírással, pótolta a lapszálon.

A rövidítéseket — a közismertektől eltekintve — szögletes zárójelben oldottuk föl. Olyan esetben, amikor egy párbeszéd során a napló egyáltalán nem hozza, vagy csak következtlenül a szereplők nevét, illetve nevük monogramját, akkor a könnyebb áttekintés végett kiírtuk, természetesen mindenkor szögletes zárójelben. Ugyanezt a jelölést használtuk a csekély számú desiffírozhatatlan olvasat vagy hiányzó részlet általunk adott megfejtésénél is, illetve néhány értelmi betoldást igénylő esetben, és ott, ahol a feltehetően már az eredeti szöveg(ek)ben is olvashatatlan személynevek helyét a napló összeállítója kipontozta.

Komoly Ottó naplójának nem ez az első kiadása. Angol nyelvű fordításban megjelentette 1973-ban *The diary of Ottó Komoly* címen Randolph L. Braham.²⁵

Elsőrenden Mester Miklós érdeme, hogy Komoly Ottó naplója az eredeti magyar nyelven is megjelenhet. Az ő segítségének köszönhető az is, hogy a napló Randolph L. Braham által kiadott változatát javíthattuk és jelentősen ki is egészíthettük.²⁶

A napló egyik kiemelkedő szereplője Mester Miklós, akkor vallás- és közoktatásügyi államtitkár, aki személyes érdekeit nem tekintve, tiszta emberségből, becsületes helytállással vállalta ezt az ebben az időben semmiképpen nem könnyű feladatot. A Sztójay-kormány kinevezésével nyert megbízás elfogadásában (április 30.) és tisztének egészen a Szálasi féle hatalomátvételig való gyakorlásában egy szempont vezérelte csupán: az emberi elaljasodás mélypontjának idején segíteni, ahol és akin csak lehet.

A kormányba a mentés ki nem mondott feladatával került be, s ott a kormányzói kabinetiroda főnökének, Ambrózy Gyulának „beépített” embere volt. Egyebek mellett páratlan bátorsággal és jóindulattal terjesztette tovább a beérkezett mentesítési kérelmeket.

A napló által felölelt időszakban a deportálás veszélyének kitett budapesti zsidóság megmentése érdekében komoly tényezőt jelentett a protestáns egyházak egyes képviselőinek és a zsidóság vezetőinek közösen, szinte mindennapi kapcsolatok formájában együtt végzett fáradozása. Mester Miklós ebben is szinte kulcsszerepet vállalt magára. Ő volt az, aki egyebek mellett Bereczky Albertet és a zsidóság képviselőit: Stern Samut, Komoly Ottót és másokat kapcsolatba hozott egymással, valamint akin keresztül a zsidó vezetők kapcsolatot találtak a kormányzóság egyes tényezőihez (pl. Ambrózy Gyulához).

Mester Miklós 1906-ban született az erdélyi Rugonfalván, református család gyermekeként. 1937-ben történelemből doktorátust szerzett a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen. 1925—1949-ig a Népies Irodalmi Társaság alkalmazottja, 1936 és 1950 között pedig a Társaság egyetemi és főiskolai diáktothónának igazgatója is.²⁷ 1966 óta nyugdíjasként él Budapesten.²⁸

JEGYZETEK

- 1 Az antiszemitizmusnak a zsidóellenességre redukált tartalommal való elterjedt használata szemantikailag teljesen inkorrekt, mivel a sémi eredet a zsidó származás *genus proximuma*. Helyette az antijudaizmus kifejezést alkalmazzuk. Hasonló terminológiai álláspontot képvisel a magyar nyelvű irodalomban pl. KECSKEMÉTI Károly: *A liberalizmus és a zsidók emancipációja*. (Történelmi Szemle 1982/2.)
- 2 Lásd ehhez pl. az 1944. július 9-re minden református és evangélikus templomban való felolvasás céljával kiadni szándékozott zsidóüldözés elleni közös protestáns tiltakozó deklaráció körüli huzavonát és vérszegény eredményét. (Beszámol róla: BERCZKY Albert: *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*. Bp. Traktátus 1945. 22—27.)
- 3 Bereczky Albert (1893—1966): ref. lelkész. 1940-től 1953-ig a Pozsonyi úti ref. egyházközség lelkésze, 1948—1958 a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke, 1949-től 1958-ig a Ref. Egyház Országos Zsinatának és Egyetemes Konventjének lelkészelnöke. Az ellenállási mozgalom és az embermentő munka kiemelkedő személyisége a II. világháború alatt. Az üldözöttekért folytatott mentőszolgálatban 1938-tól vett részt, a politikai munkába 1944. március 19-e után kapcsolódott be aktívabban. Egyik létrehozója a Magyar Frontnak. Kiemelkedő részt vállalt magára az üldözött zsidók mentése terén. 1945—46-ban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára. 1946-ban az ő elnöklétével ült össze az egyházi élet megújításával foglalkozó nyíregyházi I. Országos Református Szabad Tanács. Spiritus rectora volt az állam és egyház közti 1948-as egyezménynek. Az Ellenállási Mozgalomban és a fasizmus elleni harcban vállalt önfeláldozó magatartásáért két kormánykitüntetésben részesült.
- 4 Éliás József (szül. 1914.): református lelkész. Rövid ceglédi segédlelkészi szolgálat után, 1942. december 6-tól a „Jó Pásztor” Konventi Missziói Albizottság lelkészitkára, később — ugyanúgy, mint az 1945-ben létesített „Jó Pásztor” Missziói Alapítványnak is — igazgató lelkésze. A II. világháború alatti egyházi embermentő szolgálat egyik vezéregyénisége, az Ellenállási Mozgalom aktív résztvevője. A fasizmus elleni küzdelemben végzett munkájáért két kormánykitüntetésben részesült. Az International Hebrew Christian Alliance (IHCA) pedig neki ítélte 1948-ban a szervezett által a német fasizmussal szembeni legeredményesebb egyházi ellenállásért alapított nemzetközi elismerést. Az IHCA Magyarországi Szövetségének (1946—1950) főtükára. 1958—1973 között a debreceni Nagyerdei Gyülekezet lelkésze.
- 5 Juhász Nagy Sándor (1883—1946): ügyvéd, szociális gondolkodású baloldali politikus. A református egyház Zsinati Tanácsának tagja. Az egyetlen, aki a Zsinat Missziói Bizottságának a

- más felekezetektől áttérők tárgyában 1943. május 18-án hozott erősen preconcepciózus szabályrendeletével szemben azt ellenző különvéleményt jelentett be.
- 6 Czeglédy Sándor (szül. 1909): református lelkész, egyetemi és teológiai tanár. A 30-as évektől felfigyelt a német fasizmus — elsősorban is teológiai és egyházpolitikai — veszélyeire. Elutasító álláspontját több publikációjában megfogalmazta, legjelentősebb közülük *A választott nép* (Bp. 1940) c. tanulmánya.
 - 7 Muraközy Gyula (1892—1961): református lelkész. 1932—1957-ig — kis megszakítással — a budapesti Kálvin téri egyházközség lelkipásztora. 1942—46 között az Egyetemes Konvent missziói előadója. 1942—46-ig a „Jó Pásztor” Konventi Missziói Albizottság ügyvezető elnöke. 1957—58-ban a Konventi Iroda vezetője, 1957-től haláláig, a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának főtákará.
 - 8 Pákozdy László Márton (szül. 1910) teológiai tanár, ebben az időben hitoktató segédlelkész. Berezky Albert Pozsonyi úti református lelkész hűségese munkatársa az üldözöttek, elsősorban zsidók mentésében. Az elsők között hívta fel a református egyháza belüli a figyelmet a náci ideológia gyökeresen keresztényellenes karakterének beláthatatlan veszélyeire.
 - 9 Varga Zsigmond, ifj. (1919—1945): református lelkész. 1944-ben, mint a bécsi Collegium Hungaricum diákja, az ottani magyar református kolónia gondozólelkésze. 1944. október 19-én nemzetiszocializmus-ellenesség vádjával letartóztatták, Mauthausenbe, majd a Gusen II. internálótáborba hurcolták, ahol életét vesztette.
 - 10 Kemény Lajos (1883—1953): evangélikus lelkész, 1932-től a budapesti evangélikus egyházmegye esperese. A „Jó Pásztor” Missziói Albizottság munkájának evangélikus részről egyik leghűségesebb támogatója, annak megalakulásától tagja.
 - 11 Sztéhlo Gábor (1909—1974): evangélikus lelkész. 1944—45-ben a „Jó Pásztor” Missziói Albizottság nemzetközi támogatással végzett, mintegy 2000 embert, többnyire gyermeket megmentő munkájának szervezője. Önfeláldozó magatartása elismerésül Izraelben a Jad Vasem Intézet a Jámborok Ligetében való faültetés jogával tüntette ki.
 - 12 Cavallier József (1891—1970) újságíró, szerkesztő, a filozófiai és biológiai tudományok kiváló művelője. Ebben az időben az Országos Szociálpolitikai Intézet főtákará, a Nemzeti Újság főmunkatársa, az Új Nemzedék szerkesztője. Megalakulásától, 1939. decemberétől főtákará a Magyar Szent Kereszt Egyesületen (ld. 15. sz. jegyzet) belül, a zsidó származású katolikusok megsegítésére létesített egyházi-világi püspökkari bizottságnak, majd 1940. decemberétől — főtákarai tisztsége megtartásával — az Egyesület világi elnöke is. A zsidóüldözések idején az egyházi mentőmunka egyik legmarkánsabb egyénisége.
 - 13 Apor Vilmos báró (1892—1945): 1941-től győri katolikus püspök, 1942. októberétől a Szent Kereszt Egyesület egyházi fővédnöke.
 - 14 „Jó Pásztor” Konventi Missziói Albizottság: a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje 1942. október 20-án hívta életre a származásuk miatt üldözött egyháztagok lelki és anyagi védelmére. Munkája azonban, különösen a német megszállás idején, túlterjedt a felekezeti és világnézeti határokon, s egyre inkább áttevődött a gyakorlati segítségnyújtás területére. Ebben az időben a „Jó Pásztor” volt az egyetlen központi hivatalos egyházi embermentő szerv. Sajnos a hivatalos egyháznak pusztán erkölcsi támogatását élvezte, s így gyakorlatilag szinte csak néhány zsidó „magánvállalkozását” jelentette. Szociális és karitatív munkáját mindvégig kizárólag önkéntes adományokból fedezte. Ügyvezető elnöke Muraközy Gyula, Budapest-Kálvin téri ref. lelkész volt, titkára, szolgálatának gyakorlati vezetője pedig Éliás József ref. lelkész. Tevékenysége: munkaszolgálatosok és családjuk támogatása (ruhaneművel, hitépítő irodalommal stb.), evangelizáció, internáló és munkatáborok látogatása, arra rászoruló egyének — elsősorban zsidókeresztények — ezernyi válfajú gondjának enyhítése, üldözöttek bújtatása; 1943-tól Noszvajon (Heves m.) munkaszolgálatos és honvéddárvák részére árvaházat tartott fön, 1944. második felében pedig a Svájci, a Svéd és a Nemzetközi Vöröskereszt, valamint a Joint (ld. a napló 5. jegyz.) anyagi és erkölcsi támogatásával (melynek mértéke és mikéjntje még sok tekintetben tisztázásra vár) több, mint 30 gyermekotthont létesített az üldözöttek, deportáltak gyermekeinek mentésére. E munka vezéralakja az evangélikus egyház nem hivatalos megbízottja, Sztéhlo Gábor evangélikus lelkész volt. A „Jó Pásztor”-nak kiterjedt kapcsolatai voltak a Magyar Szent Kereszt Egyesülettel, a nemzetközi és nemzeti vöröskeresztekkel, Raul Wallenberggel és az Ellenállási Mozgalommal. A Bizottság tevékenysége a háború utáni időszakban — a megváltozott körülményekhez igazodva — tovább folytatódott.
 - 15 Magyar Szent Kereszt Egyesület: Báró Kornfeld Móric alapította 1939 elején, majd még ez év őszen beadványt intézett a katolikus püspöki karhoz, melyben javaslatot tett a zsidótörvény által sújtott katolikus konvertiták támogatására. E célból indítványozta egy „egyházi és világi férfiakból álló bizottság megalakítását”. Elképzelése szerint ennek keretétül a Szent Kereszt Egyesület szolgálhatna, „melynek tagjai önként jelentkezett konvertiták”. A beadványt a püspöki kar 1939. október 3-án tárgyalta, és a kar felkérésére Zichy Gyula gróf kalocsai érsek vállalta a bizottság megalakítását és vezetését. Ez még december során meg is alakult (formálisan csak 1939.

- április 29-én). Elnöke Zichy Gyula lett, 1942-ben bekövetkezett halála után pedig báró Apor Vilmos győri megyéspüspök vállalta az egyesület egyházi védnökségét. A főtitkári tisztet Cavallier József töltötte be. Magának a Szent Kereszt Egyesületnek az egyházi elnöke 1939-től Almásy József, a Központi Szeminárium vicerektora volt, halála után, 1944-től Jánosi József jezsuita szerzetes, világi elnöke pedig 1940. decemberétől ugyancsak Cavallier József. Az Egyesület székhelye: Budapest, Múzeum krt. 10. Kiterjedt kapcsolatai voltak mind a „Jó Pásztor” Bizottsággal, mind a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodájával. Tevékenysége — különösen 1944-től — a felekezeti határokon és az eredeti célkitűzéseken, a jobbára csak lelki és morális támogatáson, messze túlterjedt. (A Szent Kereszttel kapcsolatban ld. GERGELY Jenő: *A püspöki kar tanácskozásai*. Bp. 1984. különösen: 265 s köv., 270 s köv., és 308.)
- 16 Magyar Cionista Szövetség: Herzl Tivadar fellépése után indult meg az Osztrák—Magyar Monarchián belül a cionista mozgalom terjedése. 1902-ben Herzl elnökletével tartottak tanácskozást, melyen megalakították az Ideiglenes Országos Cionista Bizottságot. Ennek lett feladata a mozgalom szervezése, a Pozsonyban létrehozott központi iroda irányítása és az I. országos kongresszus megszervezése. A Szövetség 1909-ben indította meg nagyhatású lapját, a Zsidó Szemlét.
- 17 Cionizmus: a Cionba, az ősi otthonba való visszatérés vallásos gondolata, a szétszórátás, a galut óta foglalkoztatta a zsidó lelkeket. A politikai cionizmus megteremtője Herzl Tivadar volt, aki *Judenstaat* c. könyvében (1896) sikra szállt a zsidó állam megteremtéséért. A könyv által kiváltott mozgalmakat Herzl demokratikus alapon egyesítette és 1897-ben megszervezte az I. Cionista Kongresszust Bazelben. Itt nyert megfogalmazást, hogy a cionizmus célja a zsidó nép számára közjogilag biztosított nemzeti otthont teremteni Palesztinában. A mozgalom történetében döntő jelentőségű volt az 1917-es Balfour-deklaráció, melyben az angol kormány kötelezettséget vállalt a zsidó nemzeti állam megvalósításának elősegítésére. Izrael állam megszületése azonban egészen 1948-ig váratott magára. A két vívjágháború között tovább folytak Palesztinába a múlt század végén megkezdődött betelepülések. Az arab lakosság tiltakozása miatt az angol hatóságok korlátozták a szabad bevándorlást. Ez főleg a II. világháború folyamán jelentette sok zsidó számára az egyetlen út elzárását élete megmentéséhez.
- 18 *Cionista életszemlélet*, 11.
- 19 Uo. 27.
- 20 A Nemzetközi Vöröskereszt magyarországi képviselete két gyermekvédelmi alosztályt is működtetett ebben az időben. 1. az ún. „A”, a cionista osztály, melyet Komoly Ottó vezetett. (Tevékenységéhez ld. LÉVAI Jenő: *Szürke könyv*. Bp. Officina, év nélkül. 187—214. és LÉVAI Jenő: *Fehér könyv*. Bp. Officina 1946. 148—160.) 2. „B”, a Sztello Gábor evangélikus lelkész vezette „Nemzetközi Vöröskereszt Magyarországi Delegációjának védelme alatt álló Jó Pásztor Gyermekakció”, amelynek tevékenységét gyermekotthonok szervezése és egyéb zsidómentő akciók képezték. (Ld. BEREZKY Albert: *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*, i. m.; LÉVAI Jenő munkái és SZTEHLO Gábor: *Isten kezében*. Bp. Evangélikus Sajtóosztály, 1984. Ez utóbbinak adatai több helyütt megbízhatatlanok, gyakran teljesen inkorrektek; sajnos erre még szerkesztői utószó sem figyelmeztet. Sztello munkásságának elfogulatlan föltárása kívánatos lenne.)
- 21 Vaadat Ezra Vö-Hazala Bö-Budapest = Budapesti Mentőbizottság. A palesztinai hasonló nevű cionista segítő és mentő bizottság 1943-ban alakult magyarországi szerve (ld. még napló 42. sz. jegyzet).
- 22 Fürst-Komoly Lea levélbeli közlése, 1984. V. 13. Református Egyház Zsinati Levéltára (továbbiakban REZsL) 15. fond, 1/b doboz, 15/b tétel.
- 23 Fürst-Komoly Lea levélbeli közlése, 1983. XII. 15.: REZsL 15. fond, 1/b doboz, 15/a tétel.
- 24 Az általa jegyzetekkel ellátott napló Mester Miklós személyi letéteként MS 5462/70. jelzet alatt megtalálható a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában.
- 25 *Hungarian Jewish Studies* III. New York, 1973. 147—250.
- 26 Munkánk támogatásáért, a jegyzetek pontosításában és ellenőrzésében nyújtott szíves segítségért köszönetet mondunk Benda Kálmánnak, a Ráday Gyűjtemény igazgatójának, Benoschofsky Ilonának, az Országos Zsidó Vallási és Történeti Gyűjtemény igazgatójának, Fürst-Komoly Leának, Landeszman Györgynek, az Országos Rabbiképző Intézet levéltárosának, Schweitzer Józsefnek, a Rabbiképző tanárának.
- 27 Pályafutásáról bővebben ld.: Egy naiv ember — bársonyszékben. Bokos Péter interjúja Mester Miklóssal. (Valóság XXIV. 1981. 10. sz., valamint ugyanez, kis módosítással: Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén*. Bp. RTV-Minerva-Kossuth, 1982.)
- 28 A német megszállás és a Holocaust magyar felvonásának idején tanúsított kiemelkedően tisztességes helytállása iránti megbecsülésünk kifejezésének szándékával tesszük itt közzé a Pesti Izraelita Hitközségnek a világháború befejezése után Mester Miklós részére kiadott nyilatkozata hiteles szövegét.

NYILATKOZAT

Dr. Mester Miklós volt vallás- és közoktatásügyi államtitkár urat, a magyarországi zsidóság érdekében tett szolgálataiért hálás és elismerő köszönet illeti meg.

Különösen azokat a szolgáltatásokat szeretném kiemelni, amelyeket dr. Mester Miklós volt vallás- és közoktatásügyi államtitkár úr a Sztójay és Lakatos kormány idején a zsidók kormányzói mentesítésének megszerzése terén teljesített és ami által nagyon sok zsidó család életét mentette meg.

Dr. Mester Miklós volt vallás- és közoktatásügyi államtitkár úr közvetlenül 1944. március hó 19. után, amikor Magyarország német megszállása megtörtént és a magyarországi zsidóságnak az emberiség történelmében egyedülálló, kegyetlen üldözése megkezdődött, bátran, humanista érzülettel vezetve teljesítette kötelességét. Szoros kapcsolatot tartott fenn a Pesti Izraelita Hitközség elnökével, Stern Samuval és Komoly Ottóval, a Cionista Szövetség elnökével. Horthy Miklós kormányzó — a kegyetlen üldözések miatt — állandóan szembehelyezkedett az akkori kormánnyal. A Kormányzónak és a kabinetiroda akkori derék vezetőinek, dr. Ambrózy Gyulának ebben a küzdelmében bizalmas segítőtársa volt. dr. Mester Miklós volt vallás- és közoktatásügyi államtitkár. A zsidóság vezetői a szörnyű brutalításokat rendszerint dr. Mester Miklóssal közölték, aki azokat rögtön a kabinetiroda tudomására hozta. Kihallgatásra a kormányzó a Pesti Izraelita Hitközség elnökét, Stern Samut, dr. Mester Miklós útján hívta meg. Dr. Mester Miklós hozta össze találkozásra Komoly Ottót, a Cionista Szövetség elnökét, Ambrózy Gyulával, a kormányzói kabinetiroda vezetőjével és ifj. Horthy Milóssal, akik abban az időben a németellenes és antiszemita ellenes ellenállás legfelszántabb vezetői voltak.

Tudomásom van arról, hogy a Sztójay és Lakatos kormány idején a legtöbb zsidó mentesítést a minisztériumok közül a vallás- és közoktatásügyi minisztérium csinálta. A Sztójay kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere a kormányzóhoz zsidómentesítés ügyben a Gestapótól való féltelmény egyetlen felterjesztést sem mert aláírni. A felterjesztéseket mind — minden további nélkül — dr. Mester Miklós államtitkár írta alá. A felterjesztéseket a kormányzó mind elfogadta. Élő tanú erre dr. Ambrózy Gyula, a kabinetiroda volt kiváló vezetője.

Tudomásom van arról, hogy egyik minisztertanácson, 1944. június 21-én, dr. Mester Miklós államtitkár úr nyíltan szembehelyezkedett Endre László és Baky László államtitkárokkal, a magyarországi zsidóság két legnagyobb gonosztevőjével. Dr. Mester Miklós felszólalását akkor írásban mellékletként a minisztertanácsi jegyzőkönyvhöz is csatolták. Élő tanú rá dr. bárcziházi Bárczy István államtitkár, aki a jegyzőkönyvet vezette. A minisztertanácsi felszólalás akkor életveszéllyel járt, mert Baky és Endre államtitkárok a legszorosabban együtt dolgoztak a Magyarországon működő Gestapo-val.

Mikor a Sztójay kormány távozott, én mint a Pesti Izraelita Hitközség elnöke, külön kértem dr. Mester Miklóst, hogy maradjon a helyén, annál is inkább, mert az új kormány az előzőnél összehasonlíthatatlanul humánusabb célt tűzött ki maga elé és így ő munkáját még jobban folytathatta.

Sok zsidó rabbi, egyetemi tanár, középiskolai tanár, tanító, író, művész, vagy más kultürember kapta meg dr. Mester Miklós államtitkár útján a kormányzói mentesítést.

Dr. Mester Miklós idejében bizalmasan közölte velem és Komoly Ottóval is, hogy a kultusz-kormányzat azért szedeti össze a zsidók tulajdonában levő műkincseket kormánybiztos útján, hogy azokat a rabló németek elől megmentse és alkalomadtán a zsidóságnak visszajuttassa.

Mіндеzt a munkát dr. Mester Miklós államtitkár 1944. október 15-ig végezte, amikor a nyilasok német segítséggel eltávolították Horthy Miklós kormányzót és magukhoz ragadták a hatalmat. A nyilasok uralma alatt dr. Mester Miklósnak menekülnie kellett és nem is térhetett vissza családjához, csak az orosz hadsereg Budapestre való bevonulása után.

Ezt a nyilatkozatot köszönetünk nyilvánítása mellett azért adom ki dr. Mester Miklós volt vallás- és közoktatásügyi államtitkár úrnak, mert ő legbensőbb meggyőződésem szerint a nagyon nehéz időkből kizárólag igazságszeretettől, tiszta humanizmustól vezetve, bátran és eredményesen szolgálta az üldözött magyarországi zsidóság igaz ügyét.

A Pesti Izraelita Hitközség
előjárósága nevében:

Stern Samu s. k.
elnök

(Hitelesített gépelt másolat Mester Miklós tulajdonában)

1944

(Közli: Mester Miklós, Majsai Tamás, Schmidt Mária)

Budapest, 1944. augusztus 21.

10.20 órakor Pilvax kávéház¹

Én: Reméltem, hogy tudok majd információkat hozni Wilytól,² de a tegnapi riadó miatt nem sikerült vele telefonon kapcsolatot találnom, ma sem válaszolt a telefonja. L[ullay]³: Igen, nálunk volt ma de.

[Komoly]: Ezért csak azzal a kéréssel jövök, adjon utasítást további magatartásunkra.

[Lullay]: További hallgatás, nem tudnak semmiről, csak kósza hírekről, hogy deportálás lesz, csendőrök jönnek stb. — Tegnap érkezett meg Veesenmayer⁴ 3 követeléssel:

1. Kormányváltás kívánságuk szerint
2. Zsidókitelepítés Németországba
3. Totális bevetés Németország oldalán

A válaszból kész: ad 2): egyetlen egyet sem (L[ullay] kidolgozása szerint); ad 1): szükségtelen, mert kormány van; ad 3): készséggel, de a feltétel: nehézzanyaggal való ellátás. — (Légi riadó) — Jöhet velem a vármegyeház óvóhelyére.

[Komoly]: W[islyczyen] ugyan még nem ismer, de rövidesen megismerem. Ajánlatos, hogy Önnel mutatkozzam?

[Lullay]: Igaza van, maradjon itt valamelyik óvóhelyen. Abszolút hallgatás életbevágóan fontos Önöknek is, nekünk is.

[Komoly]: Nem tudom, dr. K[asztner]⁵ közölte-e: t. szds.⁶ vagyok még magam is, tisztában vagyok a következményekkel.

[Lullay]: Mint én is, bajtársam. (Kezet fog.)

[Komoly]: Jelentkezhetem rövidesen?

[Lullay]: Mint ma, legjobb lesz, ha itt találkozunk, mert mindkettőnket figyelhetnek. (Távozik.)

12 órakor Síp u. 12. alatt:⁷

1. Megkapom Jewagency⁸ táviratát (portugáliai ügy)⁹.
2. Bereczky üzenetét deportációs ügyben írt levelemre.¹⁰

12.30-kor Bethesda kórházban¹¹ Péter János lekipásztornál.¹² Átadom Szántay levelét és Bereczky üzenetét,¹³ továbbutasít Éliás József lelkészhez,¹⁴ a Jó Pásztor Bizottság¹⁵ főtitkárához, néhány sorral.

(Autószolgálat — Gyula — gyalázat.)¹⁶

1 órakor spanyol ügyvivő titkárnőjénél, Mme Tournénál.¹⁷

[Komoly]: Érdeklődöm, hogy az ügyvivő elolvasta-e már az átadott jegyzőkönyvet és előterjesztést?

[Mme Tourné]: Még nem jutott hozzá, mert rém sok dolga volt.

[Komoly]: Nagyon szeretném, ha minél előbb megtörténne ez, mert élet-halálról van szó és, habár nem tudom, hogy milyen diplomáciai formák között történhetik

ez, arra szerettem volna kérni az Ügyvivő Urat, hogy tegyen valamit, hogy a magyar kormánynál a deportációellenes álláspontot alátámassza.

[*Mme Tourné*]: Diszkréció köti, de közli, hogy enélkül is történik valami.

[*Komoly*]: Már megtörtént, vagy fog történni?

[*Mme Tourné*]: Úgy tudja, hogy fog történni a semleges követségek részéről.

[*Komoly*]: Még egyszer kérem, vegye rá az Ügyvivő Urat, hogy legalább egy pillantást vessen a jegyzőkönyvbe,¹⁸ mert ez erőteljesebbé fogja tenni a fellépését. Mikor érdeklődhetem a mai nap folyamán még? (Abban maradtunk, hogy du. 1/2 6 és 6 között odanézek.)

1.45-kor a portugál követségen.¹⁹ Átadtam a Jewagency-sürgönyt, amelyben igazolják, hogy a továbbutazásnak Lisszabonból nincsen akadálya.²⁰

Du. 4—4.30 óraker Arányinál.²¹ B[aky] B[encej]²² már elment, bátyja hívta, ha 1/2 5-ig nem jön vissza, ne várjam. Izenete: nem lesz deportáció; (a belügyminisztériumból származó információ).

Arányi állítólag beszélt a fiatal H[orthy]val,²³ s az ő információja: megállapodás a németekkel: nem lesz deportáció. (Mindkét információt bizonytalannak érzem, nincsen meg a szükséges szilárd alapja, adatok nélkül valók.) Arányi értesíteni fog, ha B[aky] B[encé]nek valami közölnivalója lesz.

Du. 5-kor Jó Pásztor Szövetség. Éliás József ref. lelkésznel a Péter Jánossal de. folytatott megbeszélés értelmében. — A helyzet részemről történt jellemzése után ő ugyancsak megnyugtató hírekről beszél, de ennek ellenére eljárt az iránt, hogy Muraközy²⁴ keresse fel Bonczost²⁵ és interveníáljon.

Bizonyítom neki, hogy e hírek bizonytalan alapúak s feltétlen alá kell támasztani a magyar kormány várható ellenállását megfelelő akciókkal, már azért is el kell járnai, mert különben a németek azt látva, hogy a zsidók ily nyugodtak, gyanúperrel élhetnek az iránt, hogy a magyar kormány máris elhatározta a merev ellenállást, amely esetben megfelelően felkészülnek ily ellenállás megtörésére s különleges akciók végrehajtására.

[*Éliás*]: Értem, s ily értelemben fogok cselekedni is. Egyébként is, amit a fentiek szerint tettem, nyilvánosan tettem s ilyképp kifelé is mutattam az aggodalmat, hogy a csendőrség felhozatala a deportáció előkészítését jelentheti. (Gondolkodni fog, mit tehet tovább ez irányban. Ravasz püspök²⁶ állapota rosszabbodott, ne zavarjuk.)

5.30 du. Spanyol követség

Mme Tourné még nem tudott részletesebben beszélni az ügyvivővel, aki nincs itt, de minden percben jöhet; kér, várjam meg. 1/4 8-ig vártam. Megérkezett közben, de nagyon soká kellett volna tovább várni; kért, holnap érdeklődjem.

1944. augusztus 22.

de. 9.15 Kórodynál²⁷

Tegnap érkezett meg Ladánybenéről. Információi a rádión alapulnak: „Az angol-szászok tudomásul vették, hogy Magyarország nem akar deportálni zsidókat, ellenben elősegíti kivándorlásukat. A semleges államokat fölkéri a kivándorolt zsidók befogadására és biztosítja azok eltartását. Mindez nem jelenti, hogy Magyarország mentesül azon intézkedések felelőssége alól, amelyek a zsidókat kivándorlásra kényszerítik.” A belpolitikai fejleményeket nem ismeri.

Nagy vonásokban jellemzem a helyzetet és azt a veszélyt, hogy az idehozott csendőrök mégiscsak deportációt készítenek elő, s ha nem, úgy a koncentrációt s a rejtett értékek kivallatását. Fontos volna, hogy ez utóbbi eljárásoknál minden brutalitás elkerültesse.

Vállalja Bonczosnál álláspontunk előadását. Mesternek is telegrafál. Du. 6-kor érdeklődjem nála.

10.45 Svájci követség Idegen Érdekek Védelme, amerikai osztály.²⁸ Benedek titkárnő. Nincsenek jelentős információi.

A Festetics utcában internált amerikai „állampolgárok” jó elbánásban részesülnek, parancsnokuk rendkívül nobiles gondolkodású ember. A 26-i terminus elhalasztásáról nem tud.²⁹

11 óra tájban a Vadász utcában.³⁰

Általánosan optimista hangulat, állítólag a Tanácsból eredő ama információ következtében, hogy a Budapestre érkező csendőrök a zsidók megvédése céljából vannak itt. Igyekszem a jelenlévőket meggyőzni az okoskodás oktalanságáról és, még ha igaz volna is ez a hír, terjesztésének katasztrofális hatásairól. Felhívom a figyelmet arra, hogy a tapasztalható szimptomák között nincs egyetlen egy sem, amely arra mutatna, hogy a bekövetkezhető eshetőségek között abszolút kedvező is volna.

12 után a spanyol követségen, Mme Tourné közlése:

Tegnap délután a nuncius³¹ elnöklésével az összes semleges követségek vezetői részvételével megbeszélés volt, amelyen oly értelmű határozatot fogadtak el, hogy a legelősebben felhívják a magyar kormány figyelmét azokra a következményekre, amelyekkel esetleges deportáció járna. A vonatkozó iratot valószínűleg ma adják át. Holnap esetleg újabb lépés várható. — Ezt az információt később Mérő Bernát, az ügyvivő személyi titkára, teljes diszkréció mellett azzal egészíti ki, hogy ez az írás a deportációt közönséges gyilkosságnak minősíti.

12.45 Pozsonyi út 58. Református Egyházközség, Szántó Dénes³² ref. lelkész közli, hogy újabb levelet kapott Bereczkytól, amelyben közli, hogy Muraközy Gyulát kérte fel, járjon el Ravasz püspöknél és tegyen meg minden lehetőt az általam kívánt értelemben. Bereczky maga szombaton valószínűleg Pesten lesz, és akkor kéri, hogy látogassam meg. Holnap délelőtt 9-kor Szabó espres vár a fasori református templomban.³³

1 órakor Szt. István park 16. Többszöri eredménytelen telefonhívás után személyesen érdeklődöm Wily lakásán. Közlik, hogy a telefon elromlott, várják a báró urat. (A névjegyem otthagytam, s később kérésemre értesítettet Wily, hogy 23-án délután 2 órakor vár.)

1/2 2. A Zsidó Tanácsban³⁴ szemrehányásokat teszek a Tanács épületéből kiindult helytelen optimista információk miatt. Szűkebb megbeszélésen, amelyen Stern Samu, Wilhelm Károly, Pető Ernő és Török Sándor³⁵ vesz részt rajtam kívül, Török Sándor megerősíti mindazt, amit Lullaytól tegnap hallottam. Egyhangú határozat, hogy a teljes Tanács előtt Török Sándor a legpesszimistább színben vázolja a helyzetet és rámutat a csendőrség várható szerepének összes árnyoldalaira. A teljes Tanács előtt azután a teendőket illetően elfogadják azt a javaslatomat, hogy nem beszélünk egységes állásfoglalásról, de mindenki, minden oldalon, akár a legrendszeretlenebbül is segítségért fordul minden kapcsolatahoz.

Ezután dr. Wilhelm Károllyal négy szemközt abban állapodunk meg, hogy lehetőleg még holnap igyekszem Lullayval beszélni és tisztázni vele a módzatait annak, hogy a Lullay által javasolt „hadifogolyszerű” elbánás milyen technikával és közreműködésünknek milyen mérvével történék. Egyetértünk abban, hogy Lullay elgondolásai őszinteségében megbízhatunk. — Együtt jövünk el onnan Török Sándorral, megállapodunk egymás kölcsönös informálásában és abban, hogy minden oldalon rámutatunk arra, hogy az esetleges hadifogolytáborokba való koncentráció³⁶ alkalmazásával előfordulható kilengések mindazt újból leronthatják, amit a deportációval szemben való érélyes ellenállás Magyarországnak használhat.

Délután Vladárnak³⁷ svájci levelet kivettem, sajnos látogatója volt, és így nem tudtunk beszélgetni.

Steiner Jánostól a svájci követségen levélátadás alkalmával kérdeztem, tud-e a bázeli csoportról?³⁸

Csak nagy általánosságban tud róla, de azt nem tudja, megérkezett-e.

Este 3/4 7-től a Vadász utca 29-ben a romániai útlevélek³⁹ kérdésében Krausz⁴⁰ közli, hogy lényeges akadályok merültek fel. Elsősorban nincs elég útlevélblankettája a konzulnak, másodsorban azt követeli, hogy vagy román állampolgársági bizonyítvány vagy KEOKH⁴¹ nyilvántartás igazolása neki bemutattassék. A KEOKH-tisztviselők ellen feljelentés van, ezért nehezebb a dolog, és ő ezt csak abban az esetben tudja vállalni, ha meghosszabbítják a 26-i terminust.

Igen élénk és heves vita és szemrehányások után négyesben (Offenbach,⁴² Salamon,⁴³ Krausz és én) abban állapodunk meg, hogy legalább 3 útlevélre a konzulnak járó összeget Offenbach átadja Krausznak, és ő legalább ezt a három útlevélet 26-a előtt még el fogja intézni.

(Az ellentmondás a kétféle állásfoglalás között nyilvánvaló.)

1944. augusztus 23.

9 órakor Református Lelkészi Hivatal, Vilma királynő út.

Szabó esperes közli, hogy ő beszélt már a deportáció megakadályozása érdekében Bonczos belügyminiszterrel és közölheti, hogy Bonczos a legélesebben ellenzi a deportálást. Az a véleménye, hogy nem lesz deportáció, valószínűleg a csendőröket a Kormányzó álláspontjának alátámasztására hozták fel, atrocitásoktól nem kell tartani, mert a legmegbízhatóbb idősebb korosztályokat hozták Budapestre.

10 órakor Kórody lakásán.

K[órody] közli, hogy tegnap délután beszélt Incze Péter miniszteri tanácsossal és öccsével, Incze Antal⁴⁴ kormánybiztossal, akiktől annyit tudott meg, hogy az Incze Péter útján a miniszterelnökhöz eljuttatott memorandum képezi az alapját azoknak az eszmecseréknek (tárgyalásokról az ügy mai stádiumában nem lehet beszélni), amelyek jelenleg, ha nagyon bizonytalan formában is, de a magyar kormány és a tengelyhez nem tartozó külföldi hatalmak között folynak. — További közlése: a hadtestből származó teljesen bizalmas, elejtett megjegyzésekből azt látja, hogy a hadtestnél éjjel-nappal szakadatlan munka folyik, 32 új gépirónót állítottak be a munkába, állandó készenlétben, felváltással dolgoznak, és a munka részleteibe beavatottaknak a titoktartásra vonatkozóan külön esküt kellett tenniük. — A további beszélgetés Inczéekkel, légi riadó következtében, elmaradt. Ma du. találkoznak, kéri, hívjam fel 6 óra tájban.

11 órakor Síp u. 12.

Stern Samut röviden tájékoztatom a hallottakról.

3/4 12. Tulipán u. 15.

Bornt⁴⁵ arra kérem, hogy érdeklődjék a Vörös keresztnél, kaptak-e értesítést a bázeli transzport megérkezéséről. Ellenvetése az, hogy nem fordulhat ezekben a kérdésekben tulajdonképpen a központjukhoz, mert régebbi távirataira olyan válaszokat kapott, amelyek szerint az ügy nem tartozik az ő kompetenciájába. Ha azonban magánérdeklődésünkre holnaputánig nem kapunk választ, vállalja, hogy táviratilag érdeklődik. 2 órakor jelentkeztem Wilynél, tegnapi telefonértesítése értelmében, de kiizent, hogy nem ér rá, és jelentkezzem később. 1/2 4-kor itthonról felhívom, de már nincs otthon.

1/2 7-re volt találkozóim a Pilvaxban Lullayval, 7-ig hiába vártam. Akkor telefon-

hoz hívtak az óáltaluk ismert néven. Kéretett L[ullay], menjek át a Vármegyeházára. Átmentem.

Beszámoló Bné, BB, OS jelenlétében, akiknek egy-egy megjegyzése is szerepel.⁴⁶ L[ullay] fogad az előszobában széles gesztussal: „Uram, győztünk! Közöltük a németekkel a teljes tagadó választ magyar részről, és ők ilyen kicsinyek voltak, egy szóval sem válaszoltak. Ferenczy volt a Kormányzónál hosszú kihallgatáson, megbeszélte a válasz szövegét. A Kormányzó egészen merev, nem akar engedni a németeknek egyáltalán. Teljesen jóváhagyta a válasz szövegét, amelyet már közölt velem, hogy ti. kormányátalakítás nincs, zsidót egyet sem ad, a totális bevetést vállalja, ha Németország adja a nehézsanyagot hozzá. A zsidókérdésre vonatkozó válaszban benne van, hogy az összes táborokat követeljük vissza, hagyják abba a németek a túszszedést és letartóztatásokat, és minden letartóztatottat adjanak ki, az Eichmann parancsnoksága alatt álló társaság távozzék el. Ezt a jegyzéket még nem adták át, de a Kormányzó nagyjából közölte Veesenmayerrel⁴⁷ tegnapi hosszú kihallgatásán, ma pedig félhivatalosan közölték (véleményem szerint elég butául, mert ez nagy hiba volt) Wilyvel, akinek egyetlen kívánsága az volt, hogy a táborokat ők organizálhassák meg; ezt is visszautasítottuk. — Különben Veesenmayer sem csinált semmit, annyira odavoltak, hogy még csak nem is blöfföltek, nem fenyegetőztek semmit.

(Bemegeyünk F[erenczy] szobájába, bemutat, leülünk, F[erenczy] quasi hallgatott.)

Mondtam, hallottam, hogy kormányzói kihallgatáson volt és a Kormányzó elfogadta előterjesztését.

F[erenczy] igazolta ezt, de különben folyton L[ullay] beszélt, teljesen belehevülve és saját művének tekintve az egészet, mint aki biztos volt mindebben kezdettől fogva. *Én:* Tulajdonképpen aggódtam, hogy valami baj lesz ebből. (A másik szobából hallani lehet valami zajt, mire elhallgatnak, majd azt mondják, menjünk egy távolabbi szobába. Így azután két szoba volt már köztünk és a zajt csinálók között.)

L[ullay]: (Jellemző ezeknek a gyávaságára még most is.⁴⁸) Milyen szerencse, hogy nem néz ki zsidósznak, ha valaki bejön, maga dr. Kolozsy Jenő min. titkár.

(Gyorsan megbeszéltük a teendőket, mert F[erenczy] megint felmegy a miniszterhez, és most készítik elő a rendeleteket, amelyek szétmennek mindenfelé az országba.)

Összeírták mindazokat a táborokat, amelyek német kézben vannak. Szerepel köztük a Columbus utcai,⁴⁹ a Pestvidéki t[ör]v[ény]széké, Kistarcsa B-pavilon, Bács-Topolya, Mosonmagyaróvár s a Kassa mellett levő állítólagos tábor.⁵⁰ Ezeket át vesszük majd, mondja L[ullay], azután az összes gyűjtőtáboroknak és fióktolonházaknak kimegy az utasítás, hogy egyetlen őrizettest sem szabad kiadniok, még ha a németek utalták is be.

F[erenczy]: Hát kérem, most gondoskodni kell az Önök biztonságáról. Beszéltem már Wilhelmmel, ne lakják otthon, mert valószínűnek tartom, hogy a németek a vezetőket fogják elsősorban elvinni, hogy ne legyen tanúja annak, amit ők csináltak. Menjenek be a Síp utcába, oda én ma éjszakától kezdve őrséget adok, holnap-holnapután ne nagyon menjenek az utcára. Ön hol lakik? — (Megmondom.)⁵¹ — Akkor Ön is menjen be még ma éjszaka a Síp utcába.

[Komoly]: Szükségesnek tartja ezt?

[Ferenczy]: Igen (és ismételte az okokat).

[Komoly]: Nem gondolja, hogy túlságosan feltűnő lenne, ha én most ott hagynám a tábort, feltűnőbb, mintha ott maradok? Ma du. ott voltam Wilynél, mutattam, hogy semmi gyanúm, elmentem az oroszlán barlangjába. W[islyczeny] nem akart velem beszélni (most már megértem).

[Ferenczy]: Persze, most már semmi információra sincs szüksége, tőlünk mindent megkapott, amit akart.

[Komoly]: 1/2 4-kor ismét telefonáltam, mikor mehetek hozzá, megint semmi közlés. Nem hiszem tehát, hogy még ezen az éjszakán veszélyeztetve volnánk.

L[ullay] végül azt mondta, jobb tényleg, ha még maradunk.

(Nagyon sietett el, úgyhogy mikor F[erenczy]től elbúcsúztam, L[ullay] is búcsúzott. Kérdeztem, nem marad-e?)

[Lullay]: Nem, elkísérem F[erenczy]t. Maradjanak az eddigi figuránál. A zsidók kérjenek segítséget, ne tudjanak róla, de közlöm, hogy holnap megy át a hivatalos válasz Veessenmayernek.

(Tény az, hogy magyar részről teljesen védve vagyunk.

H[ansi Brand]: Viszont a németek kezében csak mi vagyunk ütőkártya, ha államilag nem is, személyileg mindenestre számítanak reánk.

O[ffenbach]: Fedve vagyunk mindkét oldalról. — Elmentünk.⁵²⁾

Miután említette L[ullay], hogy beszélt Wilhelmmel és neki is ajánlotta, menjenek be a hitközségre, felhívom Sternt, jelentkezik a lakása, de nincs otthon. Kérdésemre, nincs-e a hitközségen, mondják, hogy lehet, hogy ott van. Berohanok oda. Nincsen benn senki sem. Wilhelm lakására rohanok, nincs otthon. Feleségét kérdezem, hol van, talán az irodájában? Felhívom ott, tényleg jelentkezett. Mondom, hogy valami közölnivalóm van. Idegesen beszél.

Én: Kérem, tudom, kivel beszélt ma délután.

[Wilhelm]: Tessék idejönni.

(Odamegyek.) Megállapítottuk, Stern már értesítve van, nem maradt otthon, Wilhelm szintén, Pető szintén. A többieket nem ismerik a Svábhegyen,⁵³ sem Nagyot, sem Bodát,⁵⁴ sem a többieket.

[Wilhelm]: Holnap akarunk a hitközségre bemenni.

[Komoly]: Ne siessenek, hívják fel L[ullay]t, kérjenek tőle kíséretet, találkozzanak és így együtt menjenek be.

A fenti L[ullay]—F[erenczy] beszélgetés folyamán közölték, hogy a magyarok valószínűleg 2—3 nap alatt kívánják a táborok átadását és át is fogják venni azokat.

Közlöm F[erenczy]vel, hogy van⁵⁵ kivándorlásra kiválasztott tábor. Tudomásul veszi, sőt majdnem ő maga beszélt erről, még mielőtt én kimondtam volna. (Úgy érzem, nem kell tőlük félni, L[ullay] úgy szorongatta a kezem, majdnem ölelgetett. F[erenczy] kevésbé okos ember, de ő is teljesen belevetette magát ebbe a dologba. Ilyeneket mondtak:

Majd megadjuk azoknak a gazember németeknek! Filmeket csináltak rólunk, hogy történt a deportáció tőlünk!⁵⁶ Szerencsére mi is eltettünk bizonyítékokat: ki kérte a 45 vagont 3000 ember részére? A németek hosszú ideig vezettek bennünket az orrunknál fogva!

O[ffenbach]: A lényeg, mit kell most tennünk? Az az utasítás, hogy az őrség tagjai közül senki sem távozhatsz most el, már az említettek következménye.

B[iss András]: Én nem vagyok nyugodt.

O[ffenbach]: Wilhelm találóan mondta korábban említett beszélgetésünk folyamán: „Én nem vagyok hős, de alea iacta est, most már benne vagyunk, vagy túléljük, vagy nem!”)

Mindezt megelőzően, 1/2 6-kor Kovács Péter koronaügyész-helyettesnél⁵⁷ leadom a svájci levelet. Nincs otthon, közlöm, hogy a válaszáért elmegyek majd.

1944. augusztus 24.

Reggel 1/2 10. Kórody.

(Ő maga nyit ajtót.)

[Komoly]: A romániai eseményekről már értesült?⁵⁸

[Kórody]: Igen.

[Komoly]: Mit gondol tennivalónak?

[Kórody]: Én már hónapok óta prédikálok, hogy milyen rettenetesen helytelen politikát folytatunk. Pocsék egy nemzet ez! Mindenben elkésik. Mikor mások exportálnak, mi deportálunk. Mikor mások leteszik a fegyvert, akkor beszélünk mi totális bevetésről stb.

[Komoly]: De mégis, mit tehetünk mindannyiunk érdekében?

[Kórody]: Ha én volnék a Kormányzó, kezembe venném a telefont, sorra felhívnam mind a kilenc hadtestparancsnokot, és azt mondanám nekik: „Még ismeri a hangomat? Igen? Ezennel minden kinevezést felfüggesztek. Minden parancsot közvetlenül tőlem kap. Megértett? Köszönöm.” Azután elrendelném a szükséges csapatoknak Budapestre vonását és Svájc útján feljárnám az angolszászoknak a feltétlen megadást azzal az egy kéréssel, állítsák meg a románokat. Ne a románok állapítsák tehát meg a határt, mert különben eljönnek a végén a Tiszáig. Bizzuk a döntést az angolszászokra. Azok számára Erdély ugyanaz, mint a maga számára, ha döntenie kellene arról, hogy amennyiben Endre és Baky⁵⁹ egy aranyórát talál, az kié legyen.

[Komoly]: És mi az, amit nekünk zsidóknak tennünk kellene?

[Kórody]: Kísérjék figyelemmel a neveket és az eseményeket. Leplezzék le a nagyhangúakat, akik eddig gyáván meglapultak. A maguk soraiban vigyázzanak, nehogy újabb tápot adjanak az antiszemitizmusnak. — Én ma telefonon kerestem Nagybaczoni Nagyot,⁶⁰ volt honvédelmi minisztert, ővele szeretném megbeszélni az eseményeket, minthogy őt tartom a legalkalmasabbnak a magyar Badoglio szerepére.⁶¹ — A zsidókérdés egyébként most másodrangú. A lényeg azon van, hogyan ússzuk meg a jelenlegi nehéz helyzetet.

(Légi riadó. Abban maradunk, hogy tartjuk naponta a kapcsolatot.)

1/2 12-kor Magyar Vöröskereszt,⁶² Vállai igazgató.

A légi riadó miatt elkésve érkezem. Vida⁶³ már kijön Vállaitól és közli, hogy megbeszélte vele, miszerint a Tanács be fog adni egy kérvényt az iránt, hogy a Vöröskereszt állapítsa meg, hogy a különböző táborokban milyen számban és milyen minőségű internáltak vannak és hogy ezeknek a sorsát figyelemmel kísérje. Arról nem beszélt, hogy mi magunk küldenénk ki kutatókat, akik részére kérünk Vöröskereszt-igazolványokat. (Időközben megérkezett Bródy Ernő,⁶⁴ ennek következtében mi is beme gyünk Vállaihoz.) Előterjesztem fent említett kérést. Vállai vállalja, hogy az általunk kiválasztott kutatók részére, ha igazolványt nem is adhat, de ad ki olyan, a helyi megbízottakhoz intézett leveleket, amelyek az illetők számára esetleges igazoltatás alkalmával megfelelő utazási okot szolgáltatnak. — Bródyval és Vállaival megbeszéljük, hogy ezt a dolgot a Pártfogó Iroda⁶⁵ veszi a kezébe, és alkalmas egyéneket Vida, illetve én fogunk ajánlani.

1/2 1-kor a Síp u. 12-ben.

Stern, Wilhelm, Pető, Boda nincsen jelen az I[ntéző] B[izottság]⁶⁶ tagjai közül, ezzel szemben több hadviselt van az elnöki szobában, akik a svédok által kért házak kiürítésének a problémájáról⁶⁷ tárgyalnak. Ferenczynek egy rendelete szolgál alapul arra, hogy a kijelölt házak kiürítését a Keresztény Zsidók Szövetségével egyetértésben, haladéktalanul foganatosítani kell.

Javaslatot teszek, hogy egyelőre más ne történjék, mint a Keresztény Zsidók Szövetségével egy átiratban a F[erenczy]-féle felhívást közöljék és F[erenczy]nek ennek megtörténtét jelenteni. Semmit többet. További vitában nem vettem részt.

3/4 2-kor Mester Miklóst keresem a kultuszminisztériumban. Nincs ott, még nem érkezett meg.

Du. 4 órakor Arányinál. Baky Bence nem jött el, mert Baky Lászlót őrizetbe vették,⁶⁸ a németek interveniáltak érdekében, és most várják otthon, hogy hazajöjjen. Közlése szerint deportációtól tartani nem kell. Kovács Péter koronaügyész-helyettesnél jelentkeztem válaszáért, de nem volt otthon.

1944. augusztus 25.

2 órakor Mester Miklós, kultuszminisztérium. (Amidőn belépek:)

[Mester]: Mi újság? (Teljesen informálatlan a dolgokról, mivel mintegy egy hétig inspiciálta az erdélyi munkatáborokat, főiskolásokéit és zsidókéit egyaránt.)

[Komoly]: A miniszter úr⁶⁹ nem informálta egyáltalán arról, ami itt történt?

[Mester]: Nem. Csak annyit mondott, hogy nagyon nehéz napjaink voltak, inkább én referáltam neki.

Röviden elmondom tehát, mi történt a mi viszonylatunkban. (Múlt héten elterjedt deportációs tervek híre, hol jártunk el, megtudtuk, hogy a magy[ar] kormány erőteljesebb ellenállásra készül, de jónak láttuk továbbra is fenntartani azt a látszatot, mintha deportáció készülne.) Mondottam, teljesen személyi használatára, egészen bizalmasan közlöm vele azt is, hogy illetékes csendőrségi vélemény az, hogy a németek meglehetősen kicsinyek, úgyhogy elfogadták a javaslatot, mert az az információ, hogy két napon belül távozik az a Commandó, amely zsidóügyekkel foglalkozik.⁷⁰ Közöltem továbbá, hogy a deportáció veszélye lényegében elmúlt, de itt van most a koncentráció kérdése. Ezt a koncentrációt végrehajtani a mi részünkről csak úgy lehet, ha garanciánk van, hogy tényleg humánus körülmények között fognak végrehajtani a németek kedvéért valamit átmenetileg, de a végrehajtás módjától a jövő szempontjából rendkívül sok függ. Felhívtam a figyelmét arra, emlékezzék vissza, Románia milyen rendkívül brutális módon bánt a zsidókkal a vasgárdista forradalom idején. Most a külföld ezt elfelejtette. Magyarország most bánt rendkívül csúnyán a zsidókkal, tehát, ha még van időnk, nagyon ajánlatos volna ezt az időt felhasználni arra, hogy bizonyos engedményekkel, amelyek a németek gyanúját nem vonják magukra, de a zsidó szempontból jelentősek, kiköszörültessék a csorba.

[Mester]: Mire gondol?

[Komoly]: Elsősorban a koncentráció végrehajtásának a módjára. Azután a munkatáborokbeli bánásmódra.

Ő most járt Erdélyben, végigvizsgálta a munkatáborokat, nemcsak a főiskolásokéit, hanem a zsidókéit is, és különösen nézett a bánásmódra. Többek között egy százados vezette az erődítésépítéseknel, ahol zsidók (kiszolgáló munkaszolgálatosok) vannak, valami Makay nevű ugra-bugra ember, de mindenesetre megnyugtatta, hogy a bánásmód teljesen megfelelő, az ellátás tökéletesen olyan, mint a katonáké, tehát mindennap van hús a számukra. Reggeli: kenyér (az egész napi adag 70 dkg) és szalonna (5 dkg), minden délben hús.

[Mester]: Mégis vannak itt hibák. Miért nem engedik meg nekik pl. a levelezést, vagy miért havonta csak egy lapot engednek? És találunk még sok egyebet. Rámutatunk majd egy csomó kérdésre, ahol a magyarság minden kára nélkül és a jövő hasznára a zsidókkal szemben bizonyos könnyítések lennének alkalmazhatók.

Kér erre javaslatot.

A romániai események következtében előállott új helyzetre azt mondta: két eset lehetséges: vagy spontán történt, előzetes hosszabb tárgyalások nélkül, ami kedvezőbb volna. Az a lehetőség, hogy előzetesen hosszabb tárgyalások folytak, számunkra kedvezőtlenebb, mert akkor hátrányos helyzetbe kerülünk a magyar—román háttér tekintetében.

[Komoly]: Véleményem szerint abból, amit a rádió mond, feltétlenül kivethető, hogy voltak előzetes tárgyalások, különben nem utaltak volna Románia belső függetlenségének megóvására és a bécsi döntés el nem ismerésére.

[Mester]: Ezután a háború után mindenesetre kevésbé lesz szó sovinizmusról, mert az sokkal kisebb teret fog elfoglalni az emberek gondolkodásában. — Ezzel vigasztalta most erdélyi barátait is, hogy ti. jobban fogják ennek következtében majd respektálni a más nemzetiségűek jogait.

[Komoly]: Valamikor Szegedy-Maszák Aladárral⁷¹ folytattunk kisebbségi vagy emberi jogokról hasonló beszélgetéseket. Az ő véleménye szerint is, a jövőben nem annyira lesz szó a kisebbségi, mint inkább az emberi jogokról.

[Mester]: Ha az emberi jogokat tekintik majd inkább, kevesebb szenvedésben lesz része a kisebbségeknek.

Érdeklődöm, mit tapasztalt most a határmenti utazása alkalmával?

[Mester]: Egyelőre teljes nyugalom mindenütt, — bár ő tulajdonképpen menekülés-szerűen jött, mert a főispán felhívta,⁷² hogy veszélyes a vidék s hagyja el azonnal, de ott nem volt látható semmi különös. Szolnokot meg kellett kerülnie, mert ott olyan akadályok voltak. Útközben két német hadsereggel (nyilván hadoszloppal) találkozott, és le kellett ezért térniök az útról. Óriási németgyűlöletet tapasztalt mindenütt. Pl. a sofőrje káromkodott, hogy „beljük kellene lőni”.

[Komoly]: Ilyenek a németek. Tessék elképzelni, az angolszászok három esztendőn keresztül bombázták a francia városokat, és amikor most megjönnek, mégis mindenütt németgyűlöletet találnak, és nem őket gyűlölik, sőt tömegesen csatlakoznak hozzájuk a franciák.

[Mester]: De ezek az emberek a sajátjaikkal is ugyanolyanok. A hadnagy nemcsak velünk gorombáskodott, hanem azután visszafordult és a katonáival szemben is olyan goromba volt.

[Komoly]: Engem leginkább az aggaszt, hogy mi történik itt a zsidókkal, ha a német csapatok visszavonulnak majd. Nekünk egyetlen megoldásunk van erre momentán: már most kiadni a jelszót erre az eshetőségre, arra, hogy le a csillaggal a házakról és a ruhákról, és a kéréssem az volna, hogy hasson oda, hogy a hatóságok ezt tudomásul vegyék, és semmiképpen ne üldözzék azokat, akik életük megmentése érdekében ezt a kihágást elkövetik.

[Mester]: Ezenkívül elszéledni az országban.

[Komoly]: Ehhez az kell, hogy a hatóságok tegyék az utazást lehetővé, hogy ne egy tömegben legyünk találhatók.

(K[asztner] dr.: Indokolatlannak találom ezt az aggodalmat.

K[omoly] O.: És a nyilas csapatok? És az SS?

K[asztner] dr.: Seholy a világon Waffen-SS vagy Wehrmacht parancs nélkül ilyet nem csinált vagy csinálna. Azt hiszed, a zsidók hajaszála meggörbült volna, ha ezzel a zsidótlanítási megbízatással külön kommandó nem jön ide?

K[omoly] O.: No de az semmi esetre sem baj, ha a hatóságokkal elfogadtatjuk, hogy az nem baj, ha leveszik a csillagot.)

(Közben telefon. Grandpierre.⁷³)

M[ester]: Hogy hívják azt a rendőrfőtanácsost? Jó, majd eljárók. (Behívja a titkárárt.⁷⁴) Azonnal telefonáljon Kozma rendőrfőtanácsos úrnak, és bejelenti neki nyomatékos kívánságom, hogy Tolnai Gábort⁷⁵ azonnal engedjék ki, mert mentesítési kérvényt⁷⁶ nyújtott be, és a Kormányzó Úr azt jóváhagyta.)

Általános politikai beszélgetés következett. Kifejtette nézetét, hogy el kell ítélnie a Kormányzót, mert kezdetben nem érdekelte a dolog,⁷⁷

[Komoly]: Én elítelném Imrédyt⁷⁸ is, aki elzárkózott az elől, hogy⁷⁹ velünk érintkez-
zék, pedig akkor még tudott volna a dolgokba befolyjni, ha akart volna.

[Mester]: Sajnos I[mrédy] teljesen eljátszotta játékait. A németek kívánsága, hogy
soha miniszter ne lehessen. A Kormányzónál is be van feketítve.

[Komoly]: De akkor még meghallgathatott és sokban segíthetett volna.

[Mester]: Nálam ott volt a baj, hogy későn értesültem a Kormányzó Úr álláspont-
járól.

Kisegítem: Ha jól tudom, akkor még az útja a kabinetirodához nem volt kiépítve.

[Mester]: Tényleg.

(B[iss] A[ndrás]: Imrédy rajta van a nyilasok által követelt listán.

K[asztner] dr.: Őt Becher⁸⁰ lötte ki.)

[Mester]: Bármikor szívesen látom. — Esetleges katonai kormányt szintén helyesel-
nék, a politikusok felelőtlenségét elismerem. A Kormányzó is pl. Sztójajyt csak Sztó-
jakovicsnak nevezi, és ő is őt tartja minden baj fő okának. Buta, koncepció nélküli
ember.

(B[iss]: És ezt a saját kormányának a tagja mondja!)

[Mester]: A lényeg az volt, hogy a koncentrációs eljárás felé oly irányban intézked-
jünk, hogy egyelőre csak osztagok menjenek ki építeni. Megmagyaráztam, ez min-
denesetre hasznos, mert, ha nem is fognak oda zsidókat vinni, ha visszaemlékszünk,
18-ban is évekig laktak vagonokban az emberek és biztosan most is szükség lesz sok
barakkra.⁸¹

1944. augusztus 26.

9-kor vármegyeházán. Riadó. Krausz és a Vörösk[ereszt]-megbízott nem jött el. Pár
szó váltása Lullayval.

10.15-kor Bereczkynél (dr. Scher Tibor⁸² kíséretében).

Kölcsönös üdvözlés és egészségi állapot (bélhurutja volt, nagyon lefogyott) után
való érdeklődés után röviden vázolom a hétvégén hozzá juttatott levelem előzmé-
nyeit és célját (minél teljesebb alátámasztása a magyar kormány deportációellenes
álláspontjának és álcázása ez irányú intézkedéseknek a németek felé), és megvilági-
tom a helyzetet, megítélésem szerint: az Adolf Eichmann-féle „Einsatzkommando”
távozását, a táborok átvételét a magyar hatóságok által és a németeknek megígért
koncentráció végrehajtását illetően; B[ereczky] kéri, hogy bevonhassa a beszélgetés-
be Tildy Zoltánét (a Kisgazdapárt ügyvezetőjének⁸³ feleségét, akinek fia a Pestvidéki
Törvényszék fogházában van német őrizet alatt, s kinek megbízhatóságáért és hall-
gatagságáért felelőséget vállal). Elmondja, hogy levelem vétele után írt Ravasznak; a
levelet ő vitte el, mozgósították Muraközyt, hozzájárultak az általános följúdulás-
hoz. Tovább:

K[omoly]: A németek intencióinak kielégítésére a magyar kormány részéről följán-
lott koncentrációkhoz a helyzet az, hogy ennek végrehajtása nagy zavart és páni-
kot okozna a zsidók körében. Az ismételt költöztetésekre az anyagi eszközök aligha
állnak rendelkezésre. Ha ezt — amint mondták — emberségesen hajtánák végre,
de a végrehajtás során feltétlenül adódó kilengések és brutalitások leronthatnák azt
a jó hatást, amelyet a magyar kormány ellenállása a deportációval szemben a kül-
földön kiváltott.

B[ereczky]: Én különösen arra a pánikra gondolok, amelyet a koncentráció kezdése
okozhat, mert hiszen milyen biztosítékot láthatnak az érintettek azzal szemben, hogy
ez nem lesz az első intézkedés a deportáció irányában.

K[omoly]: Ugyanúgy, mint vidéken. Éppen ezért örömmel indulok el egy gondolat

nyomán, amely állítólag a H[onvédelmi] M[inisztérium]ból⁸⁴ ered, hogy ti. a koncentráció végrehajtása azzal kezdődjék, hogy előbb csak kisebb zsidó osztagokat küldenek ki koncentrációs táborok építésére, további koncentráció csak e táborok elkészülte után hajtassék végre. Én ezt odamódosítanám, hogy a jelenleg romeltakarításra fölhasznált osztagok egy része — s lehet újabbakat is szervezni — vezényeltesék ki, részben új barakkok építésére, részben már meglévő barakk-táborok tatarozására, takarítására és téli tartózkodás szempontjából való kiegészítésére, az egészségügyi berendezések pótlására, stb. Meg vagyok győződve, hogy e táborokba máris fognak zsidókat költöztetni, az elvégzett munka mégsem lesz hiábavaló. Ha visszagondolunk 1918-ra, amikor az elszakított országrészekből menekülőket nem lehetett megfelelően elhelyezni, s így ezrével voltak vagonlakók éveken át, s ha józanul nézünk a közeljövő szemébe, amikor ismét azzal kell számolni, hogy a menekültek tömegeit kell fedél alá juttatni, akkor tisztán láthatjuk, milyen üdvös dolog lesz, ha ezeket már megfelelően berendezett, egészséges barakkok fogják várni.

B[ereczky]: Én túlmegegyek azon, amit Ön mond. A zsidóság felé nem szabad azt mutatni, hogy ezek az osztagok a zsidó koncentrációs táborokat készítik elő, mert a már említett okokból ez is pánikot okozhat. Elég, ha a németek felé állítjuk így be a dolgot.

T[ildy]né: Őszintén szólva én nagyon nyugtalan voltam mind ez ideig és bizalmatlan az e hét elején elterjedt jó hírekkel szemben. Mai információi bizonyos tekintetben megnyugtattak. A koncentráció mikéntjére vonatkozó elgondolását az egyetlen lehetséges megoldásnak tartom, ha az a helyzet, hogy mutatni kell valamit a németek felé.

K[omoly]: Ezt a javaslatot igyekeztem tegnap délben Mester Miklós előtt is kellőképpen megvilágítani s az az érzésem, hogy ő ezt megfelelő helyen elő fogja terjeszteni. Nagyon jó volna, ha nagytisztelétű uram ugyanebbe az irányba hatna.

B[ereczky]: Mint már mondtam, azzal a megszorítással, hogy a zsidóság felé ez csak a már megkezdett romeltakarítási munka folytatása volna, minden más utalás nélkül a koncentrációra.

K[omoly]: A gondolat keresztülvitele annál is könnyebb, mert biztos tudomásom szerint, eléggé illetékes német helyen adtak kifejezést — minden felindulás nélkül — annak a véleménynek, hogy ez a magyarok részéről tervezett koncentráció amúgy is csak szimbolikus lesz.

T[ildy]né: Jó hír, hogy a német táborokat és őrizetéseket a magyar hatóságok átveszik, bár a csendőrségre mindig bizonyos szorongással gondolok.

K[omoly]: Kérdés, hogyan alakul a helyzet a román elszakadás következtében.

B[ereczky]: A román fegyverletétel és Michail proklamációja⁸⁵ hírének követő koronatanácsron a Kormányzó Úr sajnós ama véleményét juttatta kifejezésre, hogy ha a német csapatok Romániából jövet átlépik az ezeréves magyar határt, akkor Magyarországnak észak felől kell bevonulnia Erdély román uralom alatti részébe, s ily módon visszaszerezni azt. E célból az általános mozgósítás elrendelését kívánta, de Csatay⁸⁶ a felszerelés- és egyenruhahiányra való tekintettel ellene volt, mondván, hogy ez utóbbi nélkül lehetetlenség a fegyelmet a hadseregben fenntartani. A koronatanács aztán nem is határozott ez ügyben.

K[omoly]: Véleményem szerint katonai kormány e tekintetben tartózkodó lenne. Mester Miklós tegnap említette, hogy azok a tábornokok, akikkel erdélyi ellenőrző útján beszélgetett, mind nagyon komolynak látták a helyzetet.

B[ereczky]: Kész szerencsétlenség volna, ha a Kormányzó Úr tervét elfogadnák. Bár helyzetünk mindenképpen válságos. Mindenesetre a zsidók koncentrációjának megakadályozása ügyében nincs habozásnak helye. Én most megyek Mester Miklós-hoz és a megbeszélte értelemben fogok reá hatni.

(T[ildy] Z-né megkért, ha bármi rossz hírem volna a konc[entrációra] vonatkozólag, értesítem, mert van néhány zsidó család, amelyet még saját élete veszélyeztetése árán is megmentene. Férje emlékszik tavalyi beszélgetésünkre, jó helyen van. Útközben az autóban B[ereczky] A. mutatja Groszmann főrabbi^{86/a} levelét leánya megmentése érdekében. Magamhoz veszem, hogy érdeklődjem iránta.)

Török Sándort 12-kor nem találom hivatalában.

12.10-kor Síp u. 12. alatt. Az I. emelet 17. sz. szobát elvették a Hadviseltek.⁸⁷ Szobakeresés közben jutok a 111.53. sz. helyiségbe, ahol a kivételezett tisztok csoportjában nagy a nyugtalanság. Bauer és Schalk⁸⁸ bizonytalan kijelentései után közlöm: deportáció nincs. Koncentráció tervbe véve, de kizárt dolog, hogy ma megkezdődjék. Közlöm javaslatom: a romeltakarító osztagoknak mint előőrsnak beállítása, és utalok azokra az utasításokra, melyek eredetileg a deportáció megkísérlése esetére szóló magatartásra vonatkoztak.

13.15—14. Elnöki szoba. Nem kisebb a fejtelenség, mint előbb a 111[53-as szobá]ban. Boda izgat Stern, Wilhelm és Pető ellen, mert belementek a koncentrációba. Rémhírek ma estére, majdnem hisztérikus jelenetek. Nehezen sikerült a kedélyeket megnyugtatni s megértetni, hogy ha tényleg fennforog veszedelem, úgy a Pozsonyi úti példa⁸⁹ (a lakók ellenállása következtében a hatóság letett a svédek céljait szolgáló kitelepitésről) megmutatja az utat, de vénasszonyos kapkodás veszélyes. Megérzésem szerint koncentrációra sem kerül sor. Hír KEOKH-tól: Röck Szilárd utcaiakat hazaküldték.⁹⁰

14.50-kor. A kapu felé menet két detektív tart fel Lácza—Grünfeld—Herskovits-rőpirat ügyében.⁹¹ Tudok-e róla? Csillagtalanság.⁹² Előállítási bejelentés. Sikerül Bauerrel közölnöm s kérni, értesítse Mester Miklóst és Ferenczy alezredest. Autóban Herskovits Fábián is. Gr. Vigyázó Ferenc utcában⁹³ rövid kérdezősködés. Ígéretes és fenyegetések csillaggal kapcsolatban. Közlöm, ismerem a röplapot, nem tudom, ki terjesztette, mintha hallottam volna Nagyatádi Szabó utcát, Rosenberg[től vagy] Weinbergertől.⁹⁴ Az ottani iskolában voltam egyszer.

Odavisznek, de az autóban hagynak. Talán 15 perc múlva 2 detektív valami kevés irattal jön le. Nem tudják, hova menjenek. Útközben érdeklődnek a folyamatban lévő mentesítem alapja iránt.⁹⁵ Közlöm kivételezettségem. Lipót körúton⁹⁶ letesznek azzal, hogy ne beszéljek az ügyről senkinek. Ajtóban hangosan közlöm, hogy Herskovits is hallja: Freudigerrel és Linkkel találkoztam egyszer a Nagyatádi Sz[abó] utcai iskolában.⁹⁷ Hazajövet (Semsey A.⁹⁸ utca) értesülök Bereczkytől, hogy Mester [és az] Imrédy P[árt]⁹⁹ is megmozdult már érdekelmben, ezt tehát már nem tudom lefűjni. Bereczkyvel megállapodom: 5—6 között keressen fel.

5.15-kor Vladár követségi tanácsosnál Pereccel.¹⁰⁰ Ált. jellegű beszélgetés helyzetről. Bereczkynek telefonon tett közlésére vonatkozóan (román részről jött felszólítás) nem tud semmit mondani. Ő Mohr min. tan. helyettese.¹⁰¹ Bármikor szívesen lát. Szegedy-Maszák állítólag Budapesten van őrizetben. Egy kissé tapasztalatlan volt: „Önképzőköri elnök”-nek tekintették, de felfogásával nagyjából egyetértett. Ma nem látja a kiutat sehol sem.

1944. augusztus 27.

Délután 1/4 6-kor érkeztem Bereczkyhez. Tildy Zoltánnénak a társaságában fogadott, és rögtön a tárgyra tért.

[Bereczky]: Amikor tegnap délután kiszálltam az autóból és Mester előszobájában várakoztam, hirtelen az a gondolatom támadt, hátha a csendőrség becsapta K[omoly] O[ttót]. Azt gondoltam magamban, két eset lehetséges: ha nem csapták be, akkor

sem árt, ha úgy vesszük, mintha ez lett volna a szándékuk, ha pedig ténylegesen becsapták, akkor mindent meg kell tenni, hogy a tervük ne sikerüljön. Ezért, mikor Mesterrel beszélgettem, az volt az álláspontom vele szemben, hogy a zsidó koncentrációt mindenáron meg kell akadályozni és legfeljebb arról lehet szó, hogy munkaszolgálatosok hozzák rendbe a táborokat, amelyek már megvannak, illetve építsenek új táborokat. Mesterrel ezt elfogadtattam és ő vállalkozott arra, hogy ezt az álláspontot eljuttatja Ambrózy¹⁰² kegyelmes úrhoz, akinek a befolyása a Kormányzóra napról napra nő, és aki valóban igen okos és komoly ember. Mestertől hazaérkezve már azzal vártak, hogy az államtitkár úr telefonált és arra kéret, hogy azonnal menjek vissza őhozzá. — Második látogatásom alkalmával Mester azt közölte velem, hogy röviddel a távozásom után érkezett a kormányhoz a németeknek az a felszólítása, hogy a magyar csapatok azonnal vonuljanak be Dél-Erdélybe, és szállják meg azt. Mester azzal a kéréssel fordult hozzám, hogy mint jó magyar ember, mondjam meg, mi a véleményem ebben a dologban. „Megértem rettenetesen nehéz helyzetet — mondtam neki —, mikor mint erdélyi embernek állást kell foglalnod ebben a kérdésben, de azt hiszem, hogy ezt a kérdést nem lehet érzelmi oldalról eldönteni, hanem azt kell nézni, mit jelent Erdély déli részének magyar részről történő megszállása. A véleményem az, hogy nem az ezeréves határok visszaállítását, hanem azt jelenti, hogy Magyarország most a veszített háború végén újabb konfliktusba keveredik az angol-szász hatalmakkal.” Mesternek — kijelentése szerint — ugyanez volt az álláspontja, és közlése szerint ezt már Antal Istvánnak is megmondotta. Antal István erre azt mondta, hogy jó lesz, ha Mester is bemegy a minisztertanácsba és előadja ott az álláspontját. Mester erre a miniszternek is kijelentette, hogy ő tudatában van annak, ha ezt az álláspontot a minisztertanácsnál előadja, úgy egy órával utóbb a németek el fogják hurcolni, mindazonáltal vállalja ezt a feladatot, mert úgy érzi, hogy az egyetlen lehetséges megoldás az, ha Magyarország a németek erre vonatkozó kívánságát nem teljesíti. Később azután úgy alakult a helyzet, hogy Mesternek mégsem kellett bemennie a minisztertanácsba, mert a döntést későbbre halasztották.

[*Komoly*]: Nem volna az ügy és Mester szempontjából is helyesebb megoldás, ha Mester álláspontját nem a minisztertanácsban, hanem Ambrózynál és az egyes minisztereknél külön-külön adná elő?

[*Bereczky*]: Ambrózynál ez megy, de nem tudnám hamarjában megmondani, hogy a miniszterek közül ki az, akinek megmondhatná. Az egyetlen okos ember az egész kabinetben Antal István és róla nem tudjuk, hogy kicsoda.

[*Komoly*]: És Arnóthi-Jungerth¹⁰³ vagy Szász?¹⁰⁴

[*Bereczky*]: (Megvető kézlegyintéssel válaszolt.)

Távozásom után, a lépcsőházban fogott el Mester titkára azzal a közléssel, hogy ebben a pillanatban telefonálnak, hogy Komoly Ottót két államrendőrségi detektív bekísérte. Mester nem tudta, mit csináljon. Minisztertanács van, Bonczost nem tudja kihívatni. Arra a kérdésemre, nem telefonálhatna-e a főkapitánynak, kijelentette, hogy avval nem áll szóba. Végül telefonált Incze Péternek, aki megígérte, hogy a belügyminisztérium illetékes szerveinél el fog járni. Ez után az incidens után meg voltam győződve arról, hogy a csendőrség valóban be akarta csapni, és nagyon örültem, hogy Mesternek az említett tanácsot adtam. — A helyzet tehát rendkívül komoly.¹⁰⁵

[*Komoly*]: Véleményem szerint azt kellene vizsgálni, hogy az a két eshetősége a jelennek, hogy németek mellett vagy németek ellen, jelent-e lényeges különbséget a magyar területek és főképpen a magyar lakosság épsége szempontjából. Mindenképpen az a helyzet, hogy mindkét fél rendkívül erős eszközökkel támadhatja meg Magyarországot, tehát sokat a jelenben egyik esetben sem várhatunk. Marad tehát egy szempont: a jövő kérdése. A jövő kérdésében pedig az egyedüli lehetőség mégiscsak az

angolszászokkal való egyetértés. Ez a megoldás számunkra, zsidók számára, rendkívül veszélyes ugyan, de józanul mérlegelve, Magyarország számára mégis ezt tartom a helyesebbnek.

[*Bereczky*]: Én azt hiszem, a zsidók sorsát illetően téved, mert abban az esetben, ha Magyarország Németország ellen fordul, akkor minden zsidóellenes intézkedésnek meg kell szűnnie, és nem tudom elképzelni a dolgot másként, mint hogy azonnal fegyvert adnak a zsidó munkaszolgálatosok kezébe is.

[*Komoly*]: Nem tudom elképzelni, hogy az a bizalmatlanság, mely most már esztendő óta a zsidókkal szemben uralkodik, egy pillanat alatt megszűnhessék és annyira megbíznának a zsidókat, még ha arról is van szó, hogy a németek ellen kell fordulni, hogy akár csak azt a lehetőséget is megadnák nekik, hogy saját védelmükre fel legyenek fegyverezve.

[*Bereczky*]: Pedig ehhez kétség sem férhet.

[*Komoly*]: Semmi esetre sem hiszem azonban, hogy ez annyira pillanatok alatt megtörténhetnék, amennyire erre szükség volna, ismerve a németek rendkívül gyors elhatározását és tetteire készségét.

[*Bereczky*]: Hát az feltétlenül szükséges, hogy rendkívül gyors intézkedések történjenek. A baj azonban megint csak az, hogy nem látjuk azt a garnitúrát, amely ezt a cselekedetet végre tudná hajtani. Elsősorban nem bízom a Kormányzó képességeiben és elhatározásában. Ha végigvesszük a tábornoki kart, lehet, hogy ott van néhány kitűnő ember, pl. Horváth Ferenc vezérőrnagy,¹⁰⁶ aki az erdélyi határok védelmét látja el, Vörös vezérkari főnök,¹⁰⁷ Decléva,¹⁰⁸ Hennyey altábornagy.¹⁰⁹ — Csatayról¹¹⁰ mi a véleménye?

T[ildy]né: Az uram nem sokat érintkezett Csatayval, de az az impressziója, hogy jól képzett és tehetséges, okos katona.

B[ereczky]: Sajnos az egész vonalon azt látjuk, hogy megfelelő emberünk nincs. Ugyanez a helyzet a református egyházban is. A lelkek elnyomorodásához — őszintén meg kell vallanom — nagymértékben hozzájárult a református lelkészi kar is. Úgy érzem, hogy a legfontosabb feladatok egyike volna pl. éppen számunkra a református egyházban megindítani azt a tisztogatási és nevelési akciót, amely a jövőben a magyar élet egyik legfőbb feladata lesz.

T[ildy]né: Én úgy látom, hogy a fiatalabb generációban mégis inkább tapasztalható a nemesebb értelemben való átalakulás.

B[ereczky]: Valóban, nekem is ez a tapasztalatom. Mikor kezembe esett Ravasz betegsége következtében néhány hónappal ezelőtt megkezdett akción¹¹¹ vezetése, akkor a kilenc püspökre való tekintettel nem bízhattam minden intézkedésemet postára, és elővettem két segédlelkészt, hogy futárokat bocsássanak rendelkezésemre, olyanokat, akik annak tudatában, hogy a posta miatt életüket kockáztatják, azt mégis vállalják. 24 órán belül több, mint egy tucat ilyen fiatalember állott rendelkezésemre, akik lelkesedéssel vállalták azt a feladatot, hogy a nemzeti célok érdekében az életüket kockáztassák.¹¹²

K[omoly]: Nálunk is észrevesszük, hogy 45-től lefelé 25-ig hiányoznak a közbenső korosztályok, általában nincsenek megfelelő emberek.

T[ildy]né: Nálunk ugyanez az eset: öregebbek és legfiatalabbak vannak, a közbensők hiányoznak.

[*Bereczky*] nagyon elítélően nyilatkozott Boérról,¹¹³ akinek annak idején átadta az ökumenikus tanács levelét.¹¹⁴ Ravasz válaszolt a levélre. Válaszát átadták a svájci követségnek, de még semmi jel arra, hogy Svájcban megkapták volna. Említette ezt Ravasznak, mire ő azt mondta, okosabb lett volna a választ Komolynak adni, akkor hamarabb megkapták volna.

B[ereczky]: Igaz lehet az a hír, amelyet valaki a napokban közölt velem, hogy Churchillle együtt Eckhardt¹¹⁵ is Rómában volt?

T[ildy]né: E[ckhardt]nak, úgy látszik, nagyon használt az, hogy anyagi nehézségek között volt Amerikában. Abból a 30 oldalas memorandumból, amelyet még a németek bevonulása előtt kaptunk tőle, az tűnik ki, hogy nagyon megkomolyodott, a dolgokat egészen más szemmel látja és érdekes módon Ottóról¹¹⁶ is nagyon szimpatikusan emlékezik meg.

B[ereczky]: Informátorom szerint, állítólag Ottó is Rómában volt.

T[ildy]né: Érdekes, hogy azok a rölapok, amelyek mostanában a Magyar Front¹¹⁷ aláírásával jelennek meg, azt közlik, hogy a Magyar Fronthoz hozzátartozik a Békepárt,¹¹⁸ a Kisgazdapárt, a Szociáldemokrata Párt mellett a Legitimisták Pártja is.

B[ereczky]: A legutóbbi ilyen Magyar Front-rölap a kezemben volt. Nagyon érdekes a tartalma, és nagyon józan hangon van megírva. Tartalma nagyjából: felhívás a katonákhoz, amelyben felvilágosítják arról, mit jelent, ha az angolszászok ellen harcolnak és egyetlen feladata lehet Magyarország megmentése érdekében a katonaságnak, ha fegyvereit a német elnyomók ellen irányítja. A következő cikkelyben a biztonsági szervezet tagjait hívja fel arra, hogy a politikai foglyokkal emberségesen bánjon, mert semmiféle kifogást abban a tekintetben, hogy parancsra tettek valamit, tekintetbe venni nem fognak, hanem mindenki bűnhődni fog eljárásáért. A harmadik cikk megemlékszik az egyházaknak a zsidókérdésben tanúsított eljárásáról és itt érdekes szerencsénk volt, hogy Muraközy a Kálvin téri templomban a kormánnyal kötött megállapodás ellenére, rádiós istentisztelet alkalmával olvasta fel azt a szöveget, amelyben megállapodtunk a kormánnyal és amelyet csak rádiómentes istentiszteleten lett volna szabad felolvasni. A szöveg kb. 4 soros volt. Lerögzíti azt, hogy az egyházak tiltakoztak a kormánynál a zsidódeportálásnál alkalmazott eljárás ellen, tárgyalásokat folytatnak ebben az irányban és mindent elkövetnek a zsidó életek megmentése érdekében.¹¹⁹ A cikk erre a rádiónyilatkozatra utal és elvárja az egyházaktól, hogy ugyanilyen magatartást fognak tanúsítani a politikai foglyokkal szemben.

B[ereczky]: Az elkövetkező kormány — elgondolásunk szerint — csakis a három pártnak (Kisgazda, Szociáldemokrata, Kommunista Párt) összefogásából eredhet. — Érdekes egyébként, hogy a napokban felkeresett egyik fiatal lelkészem azzal, hogy adjak neki tanácsot, mert benn van a Békepártban és számára lelkiismereti kérdés, hogy miután ezt a gondolatot helyesli, mint lelkész, ott maradhat-e továbbra is. Én erre azt válaszoltam neki, hogy maradjon ott, mindenesetre csak előnyünkre lehet, ha a Kommunista Pártban is olyanok vannak, akik istenhívők.

T[ildy]né: Kérdés azonban, hogy ha valóban ilyen kormány jut uralomra, akkor nem fogják-e Moszkva exponensei lassanként kitolni a pártból mindazokat, akiket mi látunk ott szívesen.

B[ereczky]: Ettől mindenképpen tartani kell, de számolnunk kell azzal is, hogy bizonyos angolszász befolyás mellett a kormánynak az állandósága biztosítva lesz.

T[ildy]né: Egy ilyen kormánynak a léte attól a gazdasági segítségtől függ, amelyet az angolszászoktól kaphat. Példa erre Benes Csehszlovákiájára, amely csak annak köszönheti hosszas létét, hogy Anglia részéről megfelelő pénzügyi támogatásban részesült. Sajnos a mi kormányaink ehhez sohasem értettek, mert nálunk igen gyakran előfordult, hogy kívülről jövő gazdasági segélyajánlatokat egészen jelentéktelen érdekeltiségek kedvéért visszautasítottak.

K[omoly]: Nem volna lehetséges már most valakit kijuttatni külföldre, akinek a jövő kormányban kilátásai vannak és aki ilyen gazdasági kapcsolatok elősegítésén is munkálkodhatnék?

B[ereczky]: Már régóta tárgyalunk valakinek a kiküldéséről, aki anélkül, hogy a

jelen kormány embere volna, megfelelő kapcsolatokat teremthetne a külfölddel. Kibédy Vargha Sándorhoz¹²⁰ fordultak ebben a kérdésben és a református konvent is foglalkozott vele. K[ibédy] V[arga] S[ándor] erősen náci érzelmű ember, és általános meglepetést keltett, amikor Máthé lelkész¹²¹ ajánlotta, akinek angolbarát beállítottsága közismert, erre a kiküldetésre.

T[ildyné]: Máthé erre egyáltalán nem lett volna alkalmas.

B[ereczky]: Most Péter János kiküldetése van tervbe véve, akit mindenki megfelelő embernek tart. Ő Genfben nevelkedett, jól beszél franciául; így a dolog már rendben is van. Egész családjával együtt kimehet Genfbe, megfelelő fizetést fog kapni (2500 svájci frankot havonta).¹²² Nem a külügyi kormányzat küldi ki, hanem a kultuszminisztérium, de kikötötték, hogy havonta jelentést kell tennie a követségnek. Ez utóbbi kikötést szerettük volna megakadályozni, de ennyit mégiscsak meg kellett adni a kormánynak. Az a kérdésem Önhöz (fordult hozzám), nem volna-e lehetséges, hogy ő bizalmas jelentéseit az Önök útján juttassa el hozzám?

[Komoly]: Nagyon szívesen rendelkezésére állunk, és genfi barátainknál be fogjuk vezetni Péter Jánost.

[Bereczky]: Ön mindenesetre holnap elmegy Mesterhez, és jó lesz, hogyha már kora reggel jelenti a titkáranak, hogy nincs szükség további lépésekre az Ön ügyében.

[Komoly]: Ez meg fog történni, de felvetem a kérdést, nem volna-e jó, ha együtt mennénk holnap Mesterhez, már csak azért is, hogy Mester idejét ne vegyük kétszer igénybe.

B[ereczky]: Nagyon helyes, akkor holnapra jelentsen be bennünket 1/2 11-re. — Miközben kikísért, rátért a „Cionista életszemlélet”-re¹²³ és kifogásolta, hogy ebben mondtam, hogy cionista lehet vallástalan ember is. Közölte továbbá, hogy a jövő héten megbeszélt találkozója van a Békepárt egy emberével.¹²⁴ Az illető egy lelkésznek a fia. (Különbösen nagyon dicsérően beszéltek a Békepártról mindketten.)

1944. augusztus 28.

9 órakor Semsey utcából felhívom Mester államtitkár titkárságát, közlöm, hogy nem szükséges ügyemben eljárni, és bejelentem magam Bereczkyvel együtt 1/2 11-re.

Minisztériumhoz riadókor érkezem. Óvóhelybejáratnál üdvözljük egymást Mesterrel. Óvóhelyen Csomor titkárral beszélgetés Mester M[iklós] személyéről s általános ügyekről. Véleménye szerint Mester kimagaslik az egész kormányzattól. Az Imrédy Párthoz akkor csatlakozott, mint fiatal ember, amikor az ellenzéki párt volt, s ott látta lehetségesnek a szabad kritikát és a reformok megvalósításának szorgalmazását. De a párton belül is igen gyakran bírál élesen belső kinövéseket. Puritán ember, nincs nála protekció. Soha nő nincs nála benn két percnél hosszabb ideig. Hosszasan csak férfiakkal tárgyal. A Hunniánál¹²⁵ nem fogad el fizetést. Régebbi állásában¹²⁶ fölvetett fizetését az altisztek között osztja szét. Ily módon semerre sem nyújt támadási felületet. Riadó után (11.40-kor) fogad Mester Miklós. (Bereczky a riadó miatt nem jött el, telefonon mentette ki magát.)

M[ester]: Örömmel üdvözlöm, mi volt az incidens oka?

K[omoly]: Elsősorban köszönöm a gyors közbelépést és sajnálom, hogy zavarnom kellett. Deportációellenes rölapok szerzőit és terjesztőit keresték. Minthogy abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy olyanokra hivatkozhattam, akik jún[ius] 30-án elutaztak,¹²⁷ ezt a részét az ügynek könnyen elintéztam, a nagyobbik veszély az volt, hogy csillag nélkül voltam és az itt (Kultuszmin.) nyert ideiglenes igazolványt nem akarták elfogadni. Minthogy azonban az előállításakor volt alkalmam ismerősöket hangosan fölkérni, hogy az Államtitkár urat és Ferenczy alezredes urat értesítsék, ezt is engedékenyen bírálták el.

M[ester]: Udvariasak voltak?

K[omoly]: Annyira, amennyire. Mindenesetre rám parancsoltak, hogy a történekről ne beszéljek.

M[ester]: (Megértően mosolyog.) Mondja, mi van azokkal a szombati ijesztő hírekkel? Legalább négy helyről riasztottak. De hivatalosan sehonnan sem erősítették meg.

K[omoly]: Ez összefüggött a külföldi állampolgárságú zsidók internálására, ill. elutazására kitűzött terminussal.¹²⁸ Az volt a hiedelem, hogy ez a dátum a deportá[lás], ill. koncentr[álás] megkezdését is jelzi. Hozzájárult ehhez, hogy a csendőrséggel történt beszélgetésem értelmében addig, amíg a németek a deportációra vonatkozó végleges elutasító választ meg nem kapták, az ő megtévesztésük érdekében magam is terjesztettem a kedvezőtlen híreket. Tegnapelőtt azután nehéz volt a kedélyeket megnyugtatni.

M[ester]: S most mi a helyzet?

K[omoly]: Miután szombaton és vasárnap nem történt semmi, az izgalom is elült. Miként Bereczkyvel már szombaton közöltem, a deport[álás] veszélye — úgy látszik — elmúlt a fejünk felett, s újból csak azt kérhetem, hogy a koncentrációt illetően tessék azt a javaslatot támogatni, melyet B[ereczky] útján terjesztettem elő, vagyis, hogy a már meglévő romeltakarító osztagok a koncentrációs táborok előkészítésére küldessenek ki. E táborok a várható menekültek részére nagyon is jól fognak jönni.

Mester: 1/2 1-kor megyek fel Ambrózy kegyelmes úrhoz és elé fogom terjeszteni ezt a javaslatot.

[Komoly]: B[ereczky] nagytiszteletű úr elmondotta tegnap délutáni 2 [és] 3/4 óras beszélgetésünk alkalmával azt a nehéz problémát, amely előtt áll a magyar kormány az Erdélyre vonatkozó német felszólítás következtében. Minden oldalról meghánytuk-vetettük a kérdést, de tulajdonképpen nem jutottunk tovább, mint ameddig Méltóságos Uram B[ereczky] nagytiszteletű úrral jutott. Tegnap este még dr. Kasztnernel is [meg]beszéltük a kérdést (ő az, aki ezeket a tárgyalásokat a németekkel állandóan folytatta¹²⁹), és neki támadt hirtelen az a gondolata, hogy a magyar csapatoknak be lehetne vonulniuk Dél-Erdélybe, egészen az ezeréves határokig, és ott tenni le a fegyvert. Ezt a gondolatot odafejlesztettem tovább, hogy ennek csupán akkor szabad megtörténnie, ha előzetesen megállapították, hogy a vállalkozás katonailag nem túl sok veszteséggel vihető keresztül, de egyidejűleg gondoskodni kell arról is, hogy az angolszászokkal a megtett katonai lépés célja és a megadott időpontban bekövetkező fegyverletétel szándéka közöltessék.

[Mester]: Ez valóban bizonyos haladékot jelentene, rendkívül nehéz azonban az angolszászokkal való érintkezés felvétele.

[Komoly]: Ezt csak úgy tudom elképzelni, hogy valamelyik katonai repülőtérről, megbízható pilóta vezetésével, bombázó repülőgépen menjen el megfelelően felhatalmazott és a külföldön is ismert ember, és közölje az intenciókat a szövetségesek képviselőjével.

[Mester]: Kétségtelen, hogy van erre megfelelő pilóta és volna megfelelő ember is, de aki menne, az a Kormányzó Úr írásbeli engedélyezése nélkül nem menne. Ilyen írás kiadására pedig a Kormányzó Úr valószínűleg nem hajlandó.

[Komoly]: Olyasvalakinek kellene mennie, akinek minden írás nélkül is elhiszik, hogy a Kormányzó elhatározásával utazik. Mindenesetre az a tény, hogy katonai bombázón jött, igazolásul szolgálhat.

[Mester]: Én ellene voltam az Erdélybe való bevonulásnak, de azért ezt a gondolatot mégis fel fogom vetni a kabinetirodában.

[Komoly]: Még egy dolgot szeretnék javasolni, s ez az, hogy az esetleges bevonulást

Dél-Erdélybe feltétlenül kösse a magyar kormány ahhoz a feltételhez, hogy az egész területen a magyar állam fennhatósága érvényesüljön korlátlanul, vagyis kösse ki azt, hogy Gestapo, Sicherheitspolizei és hasonló alakulatok az általa megszállt területre nem vezényeltetnek. Ezt abból a szempontból — zsidó érdekből is — fontosnak tartom, mert ily módon meg lehetne menteni a dél-erdélyi zsidóságot a Gestapo kezeitől.

[Mester]: Látja, ez valóban nagyon érdekes és hasznos gondolat, mert bevonulásunk ily módon azt a jelleget is viselhetné, hogy meg akarjuk védeni a dél-erdélyi területek zsidóságát és egyéb lakosságát a németek kezétől. Ez olyan szempont, amelyet a Kormányzó Úr is nagyon szívesen fog fogadni.

[Komoly]: Még egy dolog kapcsolatos ezzel: amennyiben a németek nem mennének bele, úgy további időnyereségünk volna, márpedig az idő ma rendkívül fontos tényező.

[Mester]: Ezt az elgondolást a kabinetirodában feltétlenül elő fogom adni.

[Komoly]: S végül még egy gondolat: mi volna, ha az erdélyi bevonulással kapcsolatos elgondolásokat (határon való fegyverletétel, vagy német csapatokkal való szembe fordulás) egy olyan zsidó vinné ki, akit a külföldön ismernek?

[Mester]: Erről is lehet szó.

Még a mentesítem iránt is érdeklődött és azt ajánlotta, menjek fel a miniszterelnökségre Balla István osztályfőnökhöz, akinél az ügy Huszovszky¹³⁰ és bárcziházi Bárczy¹³¹ államtitkárok információja szerint már el van intézve és akik a vonatkozó igazolványokat rövidesen ki fogják adni.

Du. 3/4 6-kor Krausz a Vadász utcában közli a Barlastól¹³² érkezett távirat tartalmát a bergens-belseniek¹³³ névsoráról csereakció érdekében, és megbeszéljük, hogy dr. Kasztnerrrel együtt hármásban a dolgot át fogjuk beszélni. Állítólag szombaton reggel, a riadó után, a Vöröskereszt-megbízottal ott volt a Vármegyeházán és Ferenczy érdekes megbeszélést folytatott vele. Impressziója az új Vöröskereszt-megbízottról¹³⁴ nem a legjobb.

6.15. Bereczkynél.

Röviden elmondom neki a Mesternél délelőtt folytatott beszélgetés tartalmát, mire ő közli, hogy 3/4 3-kor felhívta Mestert, mert érdeklődni akart a kabinetirodai eljárás eredményéről s M[ester] közölte vele, hogy bizonyos okokból nem mehetett fel, egyébként azonban aránylag öröndetes hírei vannak. Abban maradtak, hogy este 7 órakor meglátogatja Mestert és átbeszéljük a helyzetet. — A délelőtt M[ester]nek előadott tervre vonatkozóan azt mondja, hogy az rendkívül nehezen lesz keresztülvihető, de belátja, hogy alig van más kiutunk. Mérlegeltük annak az angolszászok szempontjából való jelentőségét, ha a magyar hadsereg a Kárpátok gerincére érkezve szembe fordul a németekkel, és ily módon azokat két tűz közé szorítja. Ez valószínűleg nagyobb jelentőségű számukra, mint Bulgáriának az a kijelentése, hogy neutrálnak tekinti magát. B[ereczky] közlése szerint az angol rádió a bulgárok eme álláspontját élesen tárgyalta, úgy okoskodva, hogy a koncnak a visszaadásával és a küzdőtérről való levonulással még nem tették jóvá a múlt bűneit. Lehet, hogy ez a „Wer schimpft, der kauft”¹³⁵ elvnek a megnyilvánulása.

B[ereczky]: Az a véleményem, hogy egy ilyen fordulat hasznunkra lehetne, ha megfelelő koncepciójú vezető személyiség kezében volna a rendelkezési lehetőség. Ilyen esetben pl. rögtön fel kellene fegyverezni a zsidó munkaszolgálatosokat. Meg vagyok győződve, hogy ezekben kitűnő katonákra tehetünk szert. Igaz, kérdés, hogy van-e annyi fegyverünk, amennyi a rendszer katonaság ellátásához szükséges. — Ezeket a dolgokat persze katonáknak kellene megállapítaniok. Mi a magunk részéről csak azt tehetjük, hogy lelkiismeretes mérlegelés után gondolatokat vessünk fel.

[Komoly]: Van egy egészen különös és nehezen megvalósítható gondolatom. Valamilyen módon paktumot kellene kötnünk a románokkal oly irányban, hogy a határok tekintetében való döntést a szövetségesekre bizzuk, és együttes erővel fordulunk a németek ellen. Kérdés azonban, hogy van-e még időnk ilyen paktum előkészítésére?

[Bereczky]: Ez csak a szövetségeseken keresztül történhetik meg, és ennek, azt hiszem, egyetlen módja az, amiről már beszéltünk.

[Komoly]: Egy ember volna, aki ezt a missziót keresztülvihetné: gr. Bethlen István.¹³⁶

B[ereczky]: Nem tudni róla. Későbbi elgondolás az volt, hogy Tildy Zoltán menjen ki. Odakinn igen jó neve van és hitelre találna. — Én most megyek Mesterhez, és maradjunk talán abban, hogy 9-kor felhív és megbeszéljük, hogy van-e holnap délelőtt valami tennivalónk.

K[omoly]: Azt hiszem, Ön is meg van róla győződve, hogy mindenben készséggel állok a rendelkezésére, annál is inkább, mert megint olyan ponthoz jutottunk, ahol nem lehet ellentétet látni zsidó és magyar érdekek között.

[Bereczky]: Józan szemmel nézve, ilyen érdekellentét a múltban sem volt.

1944. augusztus 29.

Délelőtt 1/2 12. Bornt informálok a zsidókkal kapcsolatos intézkedések pillanatnyi állásáról.

Tud róla, hogy a deportálás veszélye elmúlt, és hogy arról van szó, hogy miképpen hajtassék végre a koncentráció. Arra a kérdésemre, hogy módjában van-e valamilyen formában eljárni abban az irányban, hogy a koncentráció a mi elgondolásunk szerint, egészen kismérvű, részleges, csakis táborokat előkészítő koncentráció legyen, válasza az, hogy ő, ha eljár a külügyminisztériumban, nem indul ki abból a hallgatólagos feltevésből, hogy a koncentráció, mint ilyen, meggondolás tárgyát képezheti. Hajlandó ellenben érdeklődni a koncentrációval kapcsolatos híresztelések komolyságáról és, amennyiben olyan választ kapna, amelyből következtethet arra, hogy fennáll erre irányuló szándék, akkor rámutathat arra, hogy ez milyen visszatetszést keltene az egész világon és ily módon küzdhetne a koncentráció gondolata ellen. — A továbbiakban megjegyzést tett Krausznak a viselkedésére, aki őt tüntetően kerüli és mindig talál kapcsolatot olyanokhoz, akiket a Nemzetközi Vöröskereszt bizonyos kimondottan alárendelt céllal küld ide. A legutóbb ideküldött Tudichum Vöröskereszt-megbízottat pl. elvitte tárgyalni Ferenczy alezredeshez, holott ennek nem volt egyéb feladata, mint esetleg elindulók csoportjának az elkísérése.¹³⁷ Ő (B[orn]) tehát megtiltotta Tudichumnak, hogy ilyen ügyekkel foglalkozzék és jelenleg az ő megbízásából látogat vidéki táborokat. — Dr. Kasztnerral spanyol, illetve tengeri gyermektranszport¹³⁸ ügyében kíván beszélni. Arról van szó, hogy 500 gyermeket kellene összeválogatni és 70 kísérőt. Ezeket egyelőre megfelelő, a városon kívül fekvő épületben szeretné elhelyezni, már arra való tekintettel is, hogy várható Budapestnek fokozottabb bombatámadásaira való tekintettel történő kiürítése, legalábbis gyermekvonatkozásban, és akkor már nehezebb volna a gyermekeket összeszedni. Érdeklődik, tudunk-e rendelkezésre bocsátani ilyen házakat, valamint, hogy milyen arányban kellene izraelita vallású, illetve keresztény vallású zsidó gyermekeket bevenni ebbe az akcióba. Megjegyeztünk abban, hogy erre vonatkozólag a Keresztény Zsidók Szövetségével¹³⁹ megállapodunk, valamint abban is, hogy a gyermekek ellátásának a költségeihez milyen arányban járulunk hozzá. Az akció lebonyolításához rendelkezésre bocsátana a Mérleg u. 4. sz. irodájában egy szobát, amely már be van rendezve, legfeljebb 2—3 pultra volna szükség és 2—3 gépirónőre. Ebben az ügyben az irodá-

ban félfogadás nem volna. A gyermekek kiválasztását a hivatalos zsidó szervek végeznék, de számolni kell azzal, hogy az akcióban esetleg résztvevő Magyar Vöröskereszt (Lukács Sarolta)¹⁴⁰ és talán a spanyol követség is igyekezni fog némi befolyást nyerni. Közli még, hogy tegnap délelőtt megjelent nála két általa ismert úr, akik megemlétték a kétmillió pengős pénzügyet és ugyanaznap délután megjelent egy úr, aki magát Edbardnak nevezte, két kofferrel, és át akarta adni a kétmillió pengőt. Ő kijelentette, hogy ezt csak a Nemzeti Bank engedélyével veheti át, viszont tudja, hogy ez nehezen megy, a pénzre ellenben szükség van. Megállapodtunk abban, hogy Kasztner dr.-ral átbeszéljem az ügyet és lehetőleg még a holnapi nap folyamán felkeressük őt.

Du. 16 óraker kapom a közlést, hogy kerestek a kultuszminisztériumból sürgősen és egyidejűleg Bereczkytől is.

B[ereczky] érdeklődésemre közli, hogy csak arról volt szó, kerítsem elő Stern Samut 2 órára, hogy megjelenjék audiencián. Szerencsére 3/4 2-kor sikerült Sternt telefonhoz kapni, úgyhogy a dolog rendben van. Egyéb kérdések megbeszélésére du. 6-ra kéri látogatásomat.

Du. 4.15. Arányi irodájában találkozom Baky Bencével.

Benyomás: kiábrándító. Az intelligenciamentességnek elképzelhetetlen foka egy államtitkár öccsénél, aki egyszersmind egy állami monopólium (Vas- és Fémhulladék-központ) ügyvezető igazgatója. Információi felületeseek, mellébeszél, a legritkábban néz az ember szemébe. Felajánlja szolgálatait mindenestre s közben igyekszik mentegetni bátyja szerepét. A neki átadott memorandumról csak annyit tud, hogy átadta „Lacinak”,¹⁴¹ aki azt mondta, hogy az komoly tanulmány tárgyát fogja képezni és feltétlenül kedvező elintézkést fog nyerni. Megjegyeztem, hogy az abban foglaltak már nagyon kevésbé aktuálisak és korábban kellett volna arra választ kapnunk. Mindenesetre abban maradunk, hogy igyekszünk egymással érintkezésben maradni és megfelelően informáljuk egymást.

6.10. Bereczkynél.

Részletesebben közli, mi volt délelőtt: Mester megállapodott Ambrózyval, hogy felküldi hozzá Stern Samut a zsidóságnak a koncentrációval kapcsolatos elképzelései előterjesztésére.

[Komoly]: — Stern Samu okos, nyugodt, józan ember, aki az utóbbi időkben várakozáson felül állotta meg helyét, de mégis félek, hogy ebben a kényes helyzetben nem fogja tudni olyan szellemben és olyan beállításban előadni a következő útra vonatkozó elgondolásokat, mint ahogyan szükséges volna.

[Bereczky]: Tényleg, általában nagyon szidják zsidó körökben is Stern Samut.

[Komoly]: Talán igazságtalanok ezek a támadások, de mindenesetre modora és kvalitásai nem azok, amilyenekre ezekben az időkben szükség lett volna.

[Bereczky]: Én mindenesetre szugeráltam Mesternek, hogy semmiesetre se menjen bele bármiféle koncentrációba, ami a mai körülmények között az ország szempontjából is rendkívül hátrányos volna. — Érdekes dolgot hallottam Bonczosról valakitől, aki nála a zsidókérdés iránt érdeklődött. B[onczos] állítólag azt mondta, hogy a mai körülmények között a zsidókérdés olyan tizenhatodrendű probléma, amelynek túlzott figyelmet ajándékozni hiba volna. Megdöbbenett B[onczos]nak ez a kijelentése.

[Komoly]: Nem lehet, hogy ez az elodázási politikának egy megnyilvánulása?

[Bereczky]: Érdekes, hogy Török Sándornak is ez volt a megjegyzése, pedig Török Sándor általában pesszimista szokott lenni. Ő az, aki minden alkalommal hangoztatja: tudom, hogy mindenképpen elpusztulunk, de mégis meg kell tennünk a kötelességünket. Azonban ismerve Bonczos kvalitásait, én mégis azt hiszem, hogy nem a ha-

logató taktika diktálta neki e szavakat, hanem ő valóban nem látja át a zsidókérdés nagy horderejét, főképpen külpolitikai vonatkozásban.

[*Komoly*]: Mik voltak azok az örvendetes mozzanatok, amelyekre tegnap Mester telefonon utalt?

[*Bereczky*]: Általában nyugvóponton van a magyar—román kérdés. A magyar kormánynak sikerült — legnagyobb csodálkozásomra — egy valóban szellemes feleletet találnia a német követelésre, hogy Magyarország hadserege vonuljon be Dél-Erdélybe. Mester M. Antal Istvánnal együtt azt a választ okoskodta ki, hogy tekintettel arra, hogy Romániában nemzeti kormány is van, és ez a nemzeti kormány harcban áll a németek oldalán a bolsevistákkal, illojális volna részünkről szövetségesünket ilyen módon most hátbatámadni és ezért kérjük, hogy Németország ettől a kéréstől tekintszen el.

[*Komoly*]: Szóval sikerült ez alkalommal a németeket saját fegyverükkel legyőzni. A nemzeti kormányt tulajdonképpen ők csinálták és akkor bizonyára nem gondoltak rá, hogy éppen ez fogja Magyarország számára lehetővé tenni a beavatkozás elkerülését.

[*Bereczky*]: Pontosan így van és én megmondtam Mesternek, hogy ez valóban kitűnő megoldás. Ily módon most legalább egy hétig haladékot nyertünk. Igaz, hogy egy hét nem sok idő, de a mai körülmények között rendkívüli jelentőségű lehet.

[*Komoly*]: Ezt a hetet azonban ki kellene használni.

[*Bereczky*]: Érdekes, hogy tegnap beszéltem valakivel, aki említette, hogy egy társaságban felmerült annak a gondolata, hogy Tildy Zoltánt kellene kiküldeni Svájcba. Sok szempontból előnyös volna: elsősorban Tildy igen jó viszonyban volt a szociáldemokratákkal, kitűnő kapcsolatot tudna felvenni a külföldi protestáns szervezetekkel és politikai szereplését is rokonszenvvel kísérték a külföldön. Egy nagy baj van azonban, és ez az, hogy fia a németek fogságában van és így külföldi szereplése annak életébe kerülhetne.

[*Komoly*]: A dolgot pedig csak úgy lehetne megoldani, ha a külügyminisztérium két napon belül elkészítene utasításokat minden lehetséges alternatívára és ezeket az utasításokat a harmadik napon valamelyik kiküldött kivinné Svájcba és azok alapján igyekeznék felvenni a megfelelő kapcsolatokat és lefolytatni a tárgyalásokat. Lényeges volna a kiküldött személe.

[*Bereczky*]: Beszéltünk tegnap gr. Bethlen Istvánról is. Külpolitikai szempontból az ő személye kitűnő volna, azonban sajnos azt az irányzatot képviseli, amely az arisztokráciának és a rothadt gentrynek a kiszolgálója volt 10 esztendőn keresztül és ezért a becsületesebb és az őszintébb népi politikai szempontból nem megfelelő az ő személye.

[*Bereczky*]: Mester Fall Andorra¹⁴² gondol, a Revíziós Liga¹⁴³ ügyvezetőjére, én azonban őt túlságosan jelentéktelen embernek tartom ehhez a szerephez.

[*Komoly*]: Nem gondolnak arra, hogy a postás esetleg tényleg egy zsidó legyen, akinek szerepe csak az esetleg még szükséges kapcsolatok megszerzése volna, míg a teljes hatalmú megbízott az általa kivitt és minden eshetőségre kidolgozott utasítások alapján, amelynek hézagaiba — matematikailag szólva — interpolálásnak mindig volna helye, a berni követünk lenne, aki a tárgyalásokat lefolytathatná és akinek erre teljes felhatalmazást kellene adni?

[*Bereczky*]: Ezt a gondolatot nem tartom elvetendőnek, előzőleg azonban informálódni kellene arról, hogy ki a mi jelenlegi berni követünk és, hogy képességei kvalifikálják-e erre a nehéz szerepre?

[*Komoly*]: Szeretném M[ester] előtt holnap szóvátenni az én incidenssel kapcsolatos ügyben letartóztatott négy vallástanárnak az ügyét, akik egy olyan röglapot ter-

jesztettek, amely bizonyos mértékben mégiscsak hozzájárult ahhoz, hogy a közvélemény egy része állást foglalt a deportáció ellen és így szolgálatot tett az országnak. Ezek mind értékes emberek és borzasztóan bánt, hogy nem tudok rajtuk segíteni.

[Bereczky]: Ezt nyugodtan megteheti és az ügy talán annál könnyebben fog menni, minthogy M[ester] az Ön ügyével kapcsolatban (amit más alkalommal nem tudott még eddig elérni) közvetlenül beszélt Bonczossal, úgyhogy tulajdonképpen csak folytatólagosan kellene érdeklődni az ügy állása iránt és a négy ember szabadlábra helyezése iránt intézkednie.

[Komoly]: A berni követ személyét illetően holnap érdeklődni fogok Vladárnál, aki, ha maga nem is nagy kaliberű ember, az általános véleményt személyére vonatkozóan valószínűleg tolmácsolni fogja és az általános véleményben mindig van egy igaz mag is.

[Bereczky]: Nekem pedig ma este egy látogatóm lesz, aki jóban van Sebestyén követ-ségi tanácsossal,¹⁴⁴ a külügyminisztérium állítólag egyik ma legtehetségesebb emberével. Esetleg jó lesz őket is bevonni az ebben az ügyben M[ester]rel folytatandó beszélgetésekbe.

Este

Arányi telefonált, hogy Baky Bence információja szerint a koncentrációt kiadták tanulmányozás végett két referensnek, akik a jövő hó elején fognak választ adni. Baky László ma délben még benn volt a hivatalában.¹⁴⁵

1944. augusztus 30.

K[asztner] dr.-ral Bornnál 11.15 óraker

Ugyanazok a témák kerültek szóba, mint az előző napon, amikor egyedül voltam ott, mindössze annyiban jutottunk előbbre, hogy Born vállalkozott arra, hogy átveszi a Saly Mayer¹⁴⁶ által Budapestre juttatott kétmillió pengőt és abból egymilliót egy összegben — külön elszámolás kötelezettsége nélkül — ad át Stern Samunak. Mindenesetre megbeszéli még a dolgot Belatinivel,¹⁴⁷ a Nemzeti Bank vezérigazgatójával, és holnap délelőtti érdeklődésünkre fog választ adni arra, hogy holnap délután Stern elnöknek átadja-e a pénzt.

12 óraker a Tanácsban beszélgetés Stern elnökkel, K[asztner] dr. jelenlétében.

S[tern] közli, hogy tegnap 2-kor fent volt a kabinetirodában Ambrózy kegyelmes úrnál, aki a Kormányzó azon kívánságát közölte vele, hogy ma délután 1|2 6-kor jelentkezék nála kihallgatáson, de ne zsakettben, hanem csak sötét ruhában, mivel senki se tudjon arról az audienciáról. Kéri a mi diszkréciómat is és tanácsot arra vonatkozóan, mit tegyen, ha a Kormányzó a kivándorlás kérdését hozza szóba. Úgy gondolja, hogy csak annak a 40 ezernek a kivándorlásáról beszél, akikhez a Kormányzó Úr már úgy is beleegyezett, nem tudja azonban, mit mondjon a többire nézve, mert az az érzése, a Kormányzó azt fogja mondani, hogy a többi zsidóra neki Magyarország újbóli felépítéséhez szüksége van.

K[asztner] dr. javaslata (külön lapon)¹⁴⁸

K[omoly] O. javaslata: a kivándorlást szélesebb perspektívából kell nézni. Nemcsak azokról van szó, akik jelenleg Magyarországon tartózkodnak, hanem számosan vannak az el nem pusztult és remélhetőleg még él[ő,] megmaradó deportáltak között, akik vissza akarnak térni valószínűleg családi kapcsolatok és egyéb okokból Magyarországra. Ezeknek a száma az innen kivándorlók számából levonásba hozható. Stern elnöknek tehát megvan a lehetősége arra, hogy a Kormányzó elképzeléséhez rugalmasan alkalmazkodjék és ily módon biztosítsa a Kormányzó lehető legnagyobb mérvű jóakarátát a kivándorlás iránt.

Stern tudomásul veszi a javaslatokat és alkalmazkodni fog hozzájuk. A további beszélgetés során, amelynél már lassanként a szövetség intéző bizottságának¹⁴⁹ egyéb tagjai is beszállingóztak (Wilhelm, Pető), szóba kerül a svájci kétmillióos támogatás ügye és megegyezünk abban, hogy telefonértesítésekre, lehetőleg holnap délután 5 órára, Stern, Wilhelm és én felmegyünk Bornhoz és lehetőleg átvesszük azt az egy-milliót, amelyet B[orn] minden elszámolás nélkül tud rendelkezésre bocsátani azon az alapon, hogy ő Belatininak csupán egymillióról beszél, mint olyan pénzről, amely pengőben itt Magyarországon a kezébe jutott zsidó segítségi célokra.

2 órakor Vármegyeháza, Lullaynál Kasztner dr.-ral.

L[ullay] azon kezdi a beszélgetést, hogy van-e tudomásunk róla, akár hír formájában is, hogy a németek felfegyverzik a nyilasokat, a Keleti-Arcvonal Bajtársi Szövetséget és egyéb szélsőséges alakulatokat. Nemleges válaszunkra közli, hogy szélsőjobb-oldalinak ismert csendőrtisztek kapták ezt a bizalmas értesítést. Egyébként nem tudni, hogy a németek mit készítenek elő. Szidja a Tanácsot, amely nem tudja belátni, hogy a koncentráció az egyetlen módja a zsidók megvédésének esetleges nyilas zavargások esetére. Azt kívánja, hassunk oda, hogy a zsidóság a koncentrációt elfogadja.

K[asztner] dr. közli, hogy erre nem tud azonnal nyilatkozni és azt kérdezi, hogy nem foglalkoztak-e a tegnap általa javasolt polgári munkakötelezettség gondolatával.

L[ullay]: Igenis, foglalkoztunk vele és valószínűleg meg is kell csinálni, mert a vezérkartól azt az értesítést kaptuk, hogy nincs hely koncentrációs táborok részére az általunk követelt emberséges körülmények között, és vagonokat sem igen tudnak rendelkezésünkre bocsátani. (K[asztner] dr. felé fordul) Mi egymásnak most itten igaz barátságot fogadunk. Van egy kérés, sőt követelése hozzád (kezet nyújt neki): Te most elutazol Svájcba. Ne gyere vissza! Reád az országnak még nagy szüksége van, a magyarságnak még inkább, mint a zsidóságnak. Ilyen világos elme és tisztán látó értelem az, amire feltétlenül szükség van. Maradj ott 10–14 napig legalább, amíg itt a legrosszabbra lezajlik.

K[asztner] dr.: Ezt, Százados Úr, nem tudom vállalni. Énnekem vissza kell jönnöm.

L[ullay]: (Komolyhoz fordul) Rudi távollétében elérhetlek Téged telefonon, hogyha valami hirtelen szüksége előadódik ennek?

K[omoly]: Hogyne, meg tudom adni a telefonom számát.

Megérkezik Ferenczy alezredes Batizfalvy¹⁵⁰ rendőrkapitány társaságában. F[erenczy] számára láthatóan kellemetlen, hogy B[atizfalvy] ott talál bennünket. Zárkózott az egész idő alatt. Minden kérdése az, hogy mi újság.

K[asztner] dr. röviden, általános dolgokról referál neki (miután előzőleg L[ullay] kérte, hogy amit az előbb beszéltünk, arról F[erenczy]nek se szóljunk).

Közben néhány szót B[atizfalvy]val is váltunk, aki úgy tesz, mintha ismerne bennünket névről és írásainkból, de amellettfogulatlanságát azzal igyekszik bizonyítani, hogy megemlíti, hogy már 35-ben rossz néven vette a zsidóktól, hogy magukat, ha vallásukat kérdezte, zsidóknak és nem izraelitáknak nevezték. Azzal távoznak, hogy az idő előrehaladottságára való tekintettel a részletek megbeszélése céljából más alkalommal fogunk F[erenczy]vel és L[ullay]val beszélni.

1944. augusztus 31.

De. 10.31-kor Mester Miklósnál, aki megszakítja Bélydy¹⁵¹ altábornaggyal való beszélgetését, de sietnie kell, mert főigazgatói értekezlete lesz.

Röviden informálok arról, hogy a csendőrség nekünk szuggerálni akarta, fogadtassuk el a zsidósággal a koncentráció gondolatát, mire ő hevesen nem-et int a fejével. Azután kérem intervencióját Herskovits Fábían, Grünwald-fivérek és Látzer Dénes

ügyében, amit azonnal megígér és titkárához utasít, hogy az adatokat a kabinetirodába való felterjesztés céljából feljegyezzék. — Érdeklődöm az általános helyzetről. Nem tudja, államtitkár marad-e, mire én távozását az ország szempontjából egyszerűen katasztrofálisnak minősítem.

Mondom, hogy tegnap Stern a kormányzói audiencián felkérésünkre szuggerálta, hogy őt megtartsák államtitkárnak. Közli, hogy Rakovszkynál¹⁵² többen szóltak ennek érdekében, hogy őt megtartsák.

Vadász utcából Scher dr. telefonálja meg az adatokat titkáranak, Csomornak. Csomor, amidőn, mint „Komoly elnök úr titkára” jelentkezik, a beszélgetés során Collega Úrnak titulálja.

Síp u. 12-ben 12 óra tájban Stern közli, hogy a tegnapi audiencián a Kormányzó Úr a legnagyobb jóakarataról biztosította. Mindent meg fog tenni a zsidóság érdekében, a kivándorlás kérdésében pedig az az álláspontja, hogy a zsidóság cselekedjék úgy, ahogy a legjobbnak látja, ő ebbe nem kíván beleavatkozni.

Herskovits-ügyben új intermezzo a detektívvvel, aki, miután előbb hivatalos igazolást kért arról, hogy Szilágyi Ernő, Mayer Jenő és Tauszki Arthur (ezekre hivatkoztak a letartóztatottak, mint a röplapok szervezőire) elutazása megtörtént-e, később megelégszik azzal, hogy az elutazók listájáról számukat és az elutazás napját telefonon közölje vele a Columbus utcai tábor vezetősége (illetve a telefonon jelentkező kisasszonynak). Így is történt.

Délután 5 órakor Sternnel együtt Bornnál, Born átad 1 250 ezer pengőt nyugta nélkül azzal, hogy ennek átvételét K[asztner] dr. fogja Saly Mayer előtt igazolni. Kéri, hogy K[asztner] dr. adja át üzenetét Saly Mayernek, miszerint kéri, hogy a további, esetleges átutalások kevesebb lármával, lehetőleg kurír útján, de úgy történjenek, hogy ismeretleneket ne avassanak bele az ügybe. A zsidók szövetségével a kapcsolatot Stern[en], Wilhelm[en]-, vagy rajtam keresztül óhajtja fenntartani és csak alsóbbrendű ügyekben kéri más összekötők felhasználását.

1944. szeptember 1.

K[asztner] dr. 2. svájci utazása.

1944. szeptember 2.

10.15. Mester Miklós államtitkárnál.

Elsősorban megköszöntem neki közbenjárását a mentesítem ügyében és kértem, hogy tájékoztasson az általános helyzetről.

M[ester]: Becsületből meg fogjuk védeni az erdélyi határokat, azonban sajnos ez a küzdelem teljesen kilátástalan. Arra gondoltam, hogyha most az oroszok és a románok bevonulnak Brassó, Nagyszeben, Szászrégen vidékére, ahol 220 000 szász él, akkor megvolna a lehetősége annak, hogy a németekkel közöljék, hogy minden zsidók elleni atrocitásnak az a megtorlása lehet, hogy ezt a 220 000 szász cipelik el vagy gyilkolják meg.

[Komoly]: A gondolatot nagyon köszönöm, de arra kell gondolnunk, hogy ez rendkívül kényes és kétélű fegyver. Ha ugyanis ennek a közlése után a legkisebb sérelem éri az erdélyi szászokat, akkor kézenfekvő, hogy a németek azokon a zsidókon fogják a sérelmeket megtorolni, akik akkor a kezeik között vannak. Ilyen ígéretről csak akkor lehetne szó, ha előzetesen alkalmunk volna a szövetségeseinkkel érintkezést találni és tőlük erre vonatkozólag megfelelő garanciát kapni.

[Mester]: Természetesen nem is gondoltam arra, hogy ilyen közlést tegyünk rögtön

a németeknek, különösen nem, mielőtt az oroszok és románok ténylegesen be nem vonultak volna a szász területre, mert ez esetben a németek ezt a zálogot már előbb kivonnák az elhagyandó területről. A németek előtt tehát titokban kell ezt a dolgot tartani a legutolsó percig.

[Komoly]: Itt is nehézség van, mert a hírszolgálat bizonytalansága következtében nagyon könnyen elmulaszthatjuk a megfelelő pillanatot, a lényeg mégis azon van, hogy előzetesen megfelelően tudjuk informálni és befolyásolni az angolszászok útján az oroszokat és románokat.

[Mester]: A másik kéréssem a székelyekre vonatkozik. Nem volna-e lehetséges a szövetségeseknek megmagyarázni, hogy ez a sokat szenvedett, dolgos és szorgalmas nép minden kíméletet megérdemel?

[Komoly]: Ugyanaz a kérdés, mint előbb. Megfelelő időben kell kapcsolatot találni az angolszászokkal. Múltkor is említett barátunk tegnap délelőtt ismét elutazott a német—svájci határra azoknak a tárgyalásoknak befejezése érdekében, amelyekről azt várjuk, hogy a németek a kezeik között levő zsidókat megfelelő ellenszolgáltatás ellenében kiengedik. Hogyha megfelelő kódot előzetesen megállapíthatott volna, akkor tudnánk neki telegrafálni, de fogalmam sincs róla, hogyan nevezzem meg neki egy, a németek által cenzúrázásnak kitett táviratban, hogy erdélyi szászokról és székelyekről van szó. Az egyetlen módja ennek az érintkezésnek az volna, ha most, akár ma éjszaka, akár holnap éjszaka, valaki egy bombavető repülőgéppel átcsempésztetné a Svájcba. Úgy képzelem a dolgot, hogy ez a zsidó, akit kiküldenek, semmiképpen se lépjen fel kinn tárgyalópartnerként magyar részről. A feladata csupán a kapcsolatok megteremtése, a megfelelő informálás és annak a kiemlése volna, hogy nincsenek ellentétek jelen esetben sem magyar és zsidó érdekek között. A tárgyaló félnek egy diplomatának vagy pedig egy magasrangú vezérkari tisztnek kellene lennie.

[Bjereczky] nagytiszteletű úrral folytatott legutóbbi beszélgetésünk alkalmával arra gondoltunk, hogy esetleg a berni követ, akiről bővebben semmit sem tudunk, lehetne a teljhatalmazott, aki a megállapodást létrehozhatja.

[Mester]: Sajnos Tildy Zoltánnak a kiküldése, amiről szó volt, nem jön tekintetbe, mert fia miatt nem meri vállalni az utat, és a tisztekkel is úgy vagyunk, hogy a családjukat féltik.

[Komoly]: Véleményem szerint a bármelyik magyar repülőterről felszálló repülőgép hivatalosan egész más küldetéssel mehet és más irányban indulhat el és semmi akadálya sincs annak, hogy megfelelő magasságban irányt változtasson és svájci területre érjen el. Senkinek sem kell tudnia, hogy az illető megbízott hova ment, különben is egy bombavető repülőgéppel nyugodtan elmehet az illető tisztnek egy-két családtagja is. Én pl., ha megengednék, hogy a feleségem velem jöhessen, minden további nélkül vállalnám ezt az utat, ha kívánja, még ma éjszaka, vagy holnap éjszaka.

[Mester]: Olyan sürgősnek még nem látom az ügyet. Én azt hiszem, hogy van időnk a jövő hét közepéig is.

[Komoly]: Azonban nagyon kell vigyáznunk arra, hogy az időt el ne mulasszuk. Ha már az események bekövetkeztek, akkor késő volna az előzetesen szükségelt tárgyalásokat megkezdeni. Tegnap pl. egyszerűen szíven ütött az a hír, amelyet az angol rádió mondott, hogy a szlovákok elfoglalták Galántát, habár meg voltam róla győződve, hogy ez csak ideiglenes eredmény lehet, mert egyelőre legalábbis sikerülni fog őket onnan kivenni, de meglepetések minden nap várhatók, ha meggondoljuk, hogy az oroszok már Bulgária határán vannak és nagy erővel nyomulnak onnan kelet és észak-kelet felé és ha arra gondolunk, hogy milyen erős támadás várható esetleg északról is Szlovákián át.

[Mester]: Erre vonatkozólag érdekes hírt kaptam ma: Farkas Gyula egyetemi tanár megérkezett Berlinből és ő mondja el, hogy Zsolnán a vonaton nagyon jól felszerelt, kitűnően öltözött csapatok (nem tudja pontosan, hogy partizánok-e vagy pedig ejtőernyősök) rohanták meg, a németeket a vonatról leráncigálták és ott a helyszínen mindet agyonlőtték. Ő maga is csak nagy nehezen szabadult meg, amikor sikerült igazolnia azt, hogy nem német, hanem magyar.

[Komoly]: És a vonat azután minden további nélkül átmehetett a határon?

[Mester]: Igen, csak a németeket szedték le róla, különben továbbengedték.

[Komoly]: Ez is igazolja, amit az előbb mondtam, hogy habozásra kevés idő van. Épp ezért érdeklődöm, hogy holnap hogy érhetném el Államtitkár Urat.

[Mester]: Mint mondtam, nem tartom olyan nagyon sürgősnek a dolgot; én holnap Klotildligeten leszek és csak hétfőn jövök újból be.

[Komoly]: Szabad érdeklődnöm az iránt, hogy államtitkári pozícióját megtartja-e?

[Mester]: Igen, Rakovszky felkért arra, hogy maradjak, és hát így maradok.

[Komoly]: Ennek nagyon örülök, természetesen nem az Ön szempontjából, mert Önnek bizonyára kellemesebb volna, ha nem kellene ezen a nehéz poszton állania, de az ország és mindnyájunk érdekében.

Kérdésemre M[ester] közölte, hogy Herskovits és tanártársai ügyében tegnap a kabinetirodában eljár, s Ambrózytól azt a megbízást kapta, beszéljen B[onczos] belügyminiszterrel az ügyben és felhatalmazást kapott arra, hogy előtte A[mbrózy] kívánságaképpen adja elő azt a kérést, hogy ezeknek az embereknek az ügyében az eljárást szüntessék meg és helyezték őket szabadlábra.

Ezután még egy kihallgatást eszközöltem ki 1/2 2-re Stern Samu részére.

Délben 1/2 12-kor Sternnél átvettem a vele tegnap délután megbeszél 1/2 milliót és közöltem vele a M[ester]-féle audiencia időpontját, mire ő kért, hogy ezt esetleg hétfőre halasszunk, mert pont 1/2 2-kor el van foglalva. Ezt délután M[ester]-rel elintéztam. Telefonon jelentkeztem Lullaynál, aki közölte, hogy nincs ok külön beszélgetésre: „Ha dr. Lullay tartalékos csendőrszázados azt mondja, hogy nincsen semmi baj, akkor az uraknak nincs okuk ebben kételkedni.” Megnyugtattam, hogy csak esetleges részletekre vonatkozó kívánságai meghallgatása végett akartam jelentkezni és így majd csak hétfőn fogom újból telefonon felhívni.

Ugyancsak telefonon közölte Arányi B[aky] B[ence] ama információját, hogy teljes nyugalom van, minden rendben van. (Tegnap is volt egy telefonbeszélgetésünk, amelynek alkalmával közölte, hogy Baký László a helyén maradt, Endre ellenben távozik a kormányváltás alkalmából.)¹⁵³

Török Sándor telefonfelkérésére délután 3 óra 40 perckor felkerestem őt Vörösmarty u. 49. alatt. T[örök] kér, hogy tökéletesen diszkrétan kezeljük ezt a beszélgetést.

T[örök] elem tett egy információmásolatot, amely nagyjából azt közli, hogy 8 nappal ezelőtt a magyar kormány megállapodott a német kormánnyal arra vonatkozóan, hogy a zsidókat Németországban való munkába állítás céljából átveszi a magyar kormánytól. A szerelvényeket a német kormány bocsátja rendelkezésre, az embereket nem név szerint, hanem csoportosan, létszám szerint veszik át. A kommuniké alatt aláírásképpen Krüger főrohamcsoportvezető aláírása szerepel.

T[örök]: A múlt héten szerzett információk alapján és a Te közléseid után én is meg voltam nyugodva abban, hogy nem lesz deportálás. Annál kellemetlenebbül érintett ez a mostani információ. Ehhez még a következőket kell megjegyeznem: Haefler¹⁵⁴ (sajtófőnök) egy sajtófogadáson bejelentette, hogy 4-én magyar csapatok bevonulnak Dél-Erdélybe; ezzel körülbelül egy időben megkezdődik a zsidók koncentrációja. Az az aggályom tehát, hogy vagy Benneteket csaptak be a csendőrök, vagy pedig a németek csapták be a csendőröket is.

[Komoly]: A kommüniké szövegéből csak egyre következtetek, s ez az, hogy itt a dátumban van a nagy tévedés. Ez a megállapodás pontosan az, amelyet talán már márciusban vagy áprilisban kötöttek a magyar hatóságok a németekkel: benne van az, hogy a szerelvényeket a németek adják s ez így is történt akkor, és benne van az, hogy az embereket nem név szerint, hanem csak létszám szerint veszik át. Ez a közlés tehát már nagyon régről eredhet és vagy tévedésből vagy megtévesztési szándékkal került informátorodnak a kezébe. Ami mármost a koncentráció megkezdését illeti, közölhetem Veled, hogy a németek itt már nagyon szerények lettek. Legutóbb azt a javaslatot tették a magyar hatóságoknak, hogy, amennyiben elrendelik szombatig ezer zsidó koncentrációját, úgy ők hozzájárulnak a külföldi védettséggű zsidók kivándorlásához. Láthatod tehát, hogy itt már csak a presztízs megmentéséről van szó, arról, hogy, ha ők hozzájárulnak a kivándorláshoz, ezt bizonyos feltételek mellett, saját maguk kívánságára teszik. Mindenesetre a koncentráció megkezdésének mai terminusát a magyar hatóságok túl korainak tartották és — úgy látszik —, itt olyan halasztásról lehet szó, amelyről momentán nem tudok még. — Arról van szó, hogy ezt a mai dátumot egy héttel eltolták, vagyis a menetrend ez volna: 4-én bevonulás Dél-Erdélybe és legkésőbb jövő szombatig az első ezer koncentrációja, amennyiben információdnak ez a számadata helyes.

[Török]: Engem továbbá még az nyugtalanított, hogy pillanatnyilag senki azok közül, akik ügyeinkben eljárhatnak, nem érhető el: Berezky beteg fekszik Balatonszabadin, Ravasz még mindig beteg, Muraközy elutazott, Péter János útra készülődik és három napig nem lesz Pesten, egyedül Éliás József van itt. Éppen azért, mert 4—5 között hozzá készültem, kértelek, hogy négy helyett korábban jöjj ide. Most már az a kérdés, szükségesnek tartod-e, hogy Éliást ebben az ügyben újból riasszuk; ezenkívül még Jánosi páter¹⁵⁵ igénybevétele jöhetne szóba, de őszintén szólva félek ezeket az embereket esetleg hamis hírekkel zavarni, mert azután a kellő időpontban talán nem állanak a rendelkezésünkre.

[Komoly]: Ami Berezkyt illeti, éppen ma délelőtt a kultuszminisztériumban, miközben váraкоztam Mesterre, szólított meg Hőgye,¹⁵⁶ most itt tartózkodó berlini lelkész, amikor látta a nevemet a titkárnak a blokkján, és közölte, hogy B[erezky]től üzenet érkezett hozzá, amelyben közli, hogy — bár beteg fekszik —, ha a helyzet úgy adódik, hogy szükség van rá, szívesen feljön, csak kéri, hogy autót küldjünk érte. Különben jövő szombatig marad Balatonszabadin. Egyébként nem tartom szükségesnek az általános riasztást. Legalább egyelőre, hiszen még a Te információd szerint is csak jövő szombaton kezdődne a koncentráció. Várjunk néhány napig, addig Te is, én is kapunk újabb értesítéseket, és azoknak a birtokában dönthetünk.

[Török]: Jó, hát akkor maradjunk abban, hogy kedden délután ismét találkozunk. Ha nem jön semmi egyéb közbe, talán 1/2 5-kor itt, nálam. Ebben maradtunk.

Du. Pikler T. Gyulánál,¹⁵⁷ Csalogány u. 8.

P[ikler] tudja, hogy pillanatnyilag nemigen vagyunk abban a helyzetben, hogy a zsidó haza társadalmi berendezkedéséről tárgyaljunk, de lényegbevágóan fontosnak tartja, hogy az a rendszer, amely ma ott uralodik, megváltozzék.

[Komoly]: Fontosnak tartanám, hogy az új zsidó országnak alkotmányában, tehát megváltoztathatatlan módon, legyen lerögzítve, hogy a hely (föld, monopólium stb.) a közösségé, azt mindenkor a hely értékének megfelelő térítés ellenében lehet felhasználásra kiadni, vagyis az ő általa kifejlesztett georgeista elgondolások szerint.

Arra kértem hosszas eszmecsere után, hogy egészen rövidre fogva a fő elveit, írásban rögzítse le, mert csak így módon lehetnek azok bizonyos intézkedések alapjai.

1944. szeptember 4.

Mester Miklósnál a kultuszminisztériumban.

Röviden informálok a szlovákiai eseményekről¹⁵⁸ és érdeklődöm, hogy van-e valami aktuális közölnivalója.

Csak szombati közlését ismétli meg, hogy valószínűleg tényleg megtörténik a mai napon az erdélyi bevonulás. — Érdeklődött Herskovits Fábián és társainak ügye iránt. A Vadász utcában szerzett értesülés alapján közöltem, hogy lehozták őket a Svábhegyről a főkapitányságra.

Véleménye szerint ez lehet Bonczossal szombaton folytatott beszélgetésének az eredménye. Amennyiben holnapig ügyükben nem történik kedvező fordulat, kéri, keressem fel.

Vadász utcában Krausz közlései:

Lutz¹⁵⁹ meglátogatta Veessenmayert és azt az értesítést kapta tőle, hogy, amennyiben a magyar kormány az első vonatokat a zsidó koncentrációs táborokba elküldi, úgy nem lesz akadálya a svájci védnökség alatt kiszállítandó zsidók kivándorlása engedélyezésének az ő részükről. Mégpedig arra gondol, hogy vagy a Dunán, vagy Belgrádon át, amely esetben értesíteni kellene a szövetségeseket és mindenesetre biztosítani kellene, hogy ezeket Tito partizánjai el ne fogják és fel ne fegyverezzék. Lutznak az impressziója az volt, hogy V[eesenmayer] nagyon le van törve és az egész ügyet olybá tekinti, mintha Németországnak nagy érdeke volna, hogy ezek a csoportok megérkezzenek. — Barlastól táviratot kapott, amelyben felszólította őt, hogy a certifikátokról szóló igazolásokat lehetőleg kivétel nélkül kiadják a tulajdonosoknak. Lengyel példára hivatkozva ezt úgy magyarázza, hogy az ilyen certifikátutajdonosokat az oroszok ki fogják engedni az országból.

Részemről szükségesnek tartottam, hogy a Vadász utcai apparátus minél előbb összeállítsa a megérkezett certifikátok listáját, hogy minden érdeklődőnek kifogástalan felvilágosítás legyen adható, és hogy hiteles igazolások azok számára is kiadhatók legyenek, akiknek az Isztambulból származó Goldin-féle¹⁶⁰ igazolványok nem adhatók ki (csak egy részük érkezett meg és áll rendelkezésre ui.).

Lullayt 2-kor és du. 1/4 7-kor is hiába kerestem hivatalában.

1944. szeptember 5.

9.45 órakor Bornnál.

B[orn] közli, hogy újabb 1 200 000 pengőt kapott ugyanazon az úton, mint a múltkor, úgyhogy a múltkori küldeményből még 750 000 P-t ugyanúgy át kíván adni Stern elnöknek, mint a múltkorit. A posta útján érkezett kb. 800 000 pengőt és az új 1 200 000 P-t utalványok ellenében hivatalosan elszámolva fogja rendelkezésre bocsátani. Abban maradtunk, hogy a pénz átvétele céljából vagy ő fogja délután 4—5 között vagy 1/2 8 után Stern Samut felkeresni, vagy pedig Stern Samu jön el hozzá ugyanezen időben s erről előzetes értesítést kap. — Felolvas a központjától¹⁶¹ érkezett egyik levélből részleteket, amelyek arra utasítják, forduljon a legmagasabb magyar helyhez oly célból, hogy az általa meglátogatott és meglátogatandó koncentrációs táborokat, valamint a csillagos zsidó házakat háromnyelvű olyan táblákkal lássák el, amelyekből kitűnik (magyar, német, francia nyelven), hogy az illető helyek a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt állanak. A felirat egyezik a levél papírjának felírásával. B[orn] vállalkozik reá, hogy a napokban jelentkezik a Kormányzónál kihallgatásra ebben az ügyben. Arra a kérdésére, hogy a belügyminiszterhez menjen-e, vagy pedig a Kormányzóhoz, feltétlenül a Kormányzót ajánlom neki, minthogy ily módon az ügy sokkal gyorsabb elintézését nyerhet. Ellen esetben ugyanis az alsóbb-

rendű hatóságok nagyon elhúzhatnák az időt. — Beszéltünk még az 500-as spanyol gyermekakcióról és ezzel kapcsolatban közöltem vele, hogy zsidó részről az árvaház vez[ető]sége fog a dologgal foglalkozni, a keresztény zsidók részvéte[lét] illetően pedig délután fogok Török Sándorral tárgyalni.

Riadó miatt csak déli 12-kor érem el a Síp u. 12. kapujában S[ternt és] Wilhelmét. Közlöm velük a Borntól hallottakat s abban maradunk, hogy [Stern] Samu Wilhelm Károlyval együtt délután 5 órakor fogja felk[eresni] Bornt, amiről telefonon én fogom Bornt értesíteni. (B[orn] ott[létem] alkalmával érdeklődött, hogy dr. K[asztner] jelentette-e Saly Mayer[nek az] általa eszközölt kifizetést.)

Több, mint egyórás várakozás után 2.10-kor jutok be Mester államtitkárhoz, aki közben a miniszternél volt. Érdeklődésemre, hogy mi a helyzet, igazak-e a kormányválságról elterjedt hírek, M[ester] szívből eredő kacagás közben jegyzi meg: „Az egész világ Lakatoson kacag most az ő finnekre való utalásával kapcsolatban,¹⁶² de azért kormányválság nincsen, legalábbis egyelőre, habár az angolok nem ismerik el megfelelő népi gyökerekkel rendelkező kormánynak és ennek következtében megfelelő partnernek a Lakatos-kormányt. Tulajdonképpen nem volna egyéb hátra, mint Tildy Zoltán kormányalakítása.”

[Komoly]: Megvan a lehetősége annak, hogy ebben a pillanatban Tildy-kormány alakuljon?

[Mester]: Ezt nem tudom megmondani. Egyelőre éppen most közölték velem telefonon, hogy hivatalosan elrendelték Erdély kiürítését.

[Komoly]: Tényleges Erdélyt vagy pedig a trianoni határig?

[Mester]: Szatmárnémetin elrendelték, tehát valószínűleg a trianoni határokig. (A hivatalokat hozzák el onnan.) Az oroszok különben Orsovánál vannak. A kiürített területek anyagát a Dunántúlra viszik.

[Komoly]: Ez egyezik azzal az információval, amelyet az összekötő csendőrtiszttől kaptunk, hogy Örkény és Hajmáskér nem jön tekintetbe, mint zsidó tábor, minthogy erre a kiürített területek szempontjából van szükség.

[Mester]: Szlovákiából vannak újabb hírek?

[Komoly]: Csak annyi, amit a rádióból tudunk, hogy Bratislavában utcai harcok voltak. Hogyan látja Államtitkár Úr a helyzetet?

[Mester]: Az angol rádiónak az a felszólítása, hogy Magyarország kérjen békét az oroszoktól, arra mutat, hogy ezt a területet átengedték orosz érdekszférába.

[Komoly]: És a magyar kormány semmiféle kezdeményező lépést nem tesz a magyar érdekek védelmében?

[Mester]: Valóban, érintkezésbe kellene lépnem és fel kellene mennem Ambrózyhoz. (Azonnal telefonhoz megy és feltárcsázza a kabinetirodát. Megállapodnak, hogy csütörtökön 7 órakor megy fel.)

[Komoly]: Amikor ezt velem közli, megkérdem, nem tartja-e túl hosszúnak az időközt.

[Mester]: Mindenesetre minden óra hozhat változásokat, de az az érzésem, hogy azért történik valami, de valószínűleg csak két-hárman tudnak róla.

[Komoly]: Ami természetes és érthető is.

[Mester]: Az, hogy valahányszor fenn jártam, minden alkalommal a török követ is ott volt, arra mutat, hogy ezen az oldalon igyekeznek valamit elérni.

[Komoly]: Méltóságod tegnap azt mondotta, hogy amennyibe az elfogott tanárok ügyében nem történt semmi, ma hozzam ismét szóba. Tegnap információmat sajnos ma abban az irányban kell módosítanom, hogy ezeket nem a főkapitányságnak, hanem a toloncháznak adták át, ami kedvezőtlenebb.

[Mester]: Hát akkor rögtön intézkedni kell. (Becsengeti Csomor titkárt és a követ-

kező utasítást adja neki:) Hívd fel azonnal — hogy is hívják — azt a rendőrtanácsost vagy kicsodát, aki ott van (Cs[omor] megnevezi), és mondd meg neki, hogy ezek a tanárok (átad neki egy cédulát) ott vannak és nekem, illetve a kultuszminisztériumnak határozott kívánsága, hogy azonnal szabadon bocsássák őket. Amennyiben ez nem történik meg, figyelmeztess holnap és akkor fel kell mennem ismét Bonczoshoz. Még átadtam Mesternek Török Sándor kérésére Ignótus Feigelsberg Sári mentesítési kérvényét, hogy ő továbbítja-e vagy pedig nyújtás-e be közvetlenül a kabinetirodánál.

M[ester] szívesen vállalkozik rá, hogy ő nyújtsa be.

Miután még megköszöntem neki a gyors intézkedést Herskovits és társai ügyében, távozom.

Schernek még megmondtam (mert közölte, hogy más információja van, amely szerint a Főkapitányságon vannak), közölje Csomorral ezt a helyesbített információt. 3/4 5-kor Török Sándornál.

Informál arról, hogy megindultak a tárgyalások a koncentráció előmunkálatait illetően. Sorozások lesznek, amelyet egy bizottság fog végezni: Ferenczy, Lullay, még egy százados és Batizfalvy részvételével, a Zsidók Szövetsége részéről Schalk lesz jelen és ők is kiküldenek valakit. Ez a bizottság a honvédelmi törvény értelmében fogja a 16—70 évig terjedők munkára való alkalmasságát felülvizsgálni és őket munkára kirendelni, míg a hozzátartozókat az egyik komáromi vár területén koncentrálnák. A dolog a megbeszéltek között megy igen lassan és minden remény megvan arra, hogy kivitelre nem kerül sor, de azért némi veszélyeket mégiscsak rejt magában, mert, ha a gyermekeket és öregeket elviszik, az tényleges koncentráció. Én ismertettem vele a délelőtti Born-féle megbeszélés alapján a Vöröskereszt-elgondolást a koncentrációs táborok védelem alá vételéről, valamint röviden tájékoztattam a délelőtti kultuszminisztériumi beszélgetés lényegéről.

Éliás Józsefnek, a Jó Pásztor vezető lelkészének részvételével azután a politikai helyzetet vizsgáljuk és megállapítjuk továbbra is az állandó informálás szükségességét. Megtárgyaltuk még a tengeri 500-as gyermekcsoport kiválogatásának kérdését oly szempontból, hogy az ő részesezésük aránya kb. annak az aránynak feleljen meg, amilyenben az általuk és általunk evidenciában tartott árva gyermekek állanak. A Zsidók Szövetsége részéről az árvaházak vezetői fogják az ügyet intézni, míg az ő részükről még valakit megneveznek. Egyelőre kötött arányról nem beszéltünk.

8.30-kor Stern Samu lakásán ott találom Salamon Mihályt, dr. Ungár Bélát¹⁶³ és Krausz Miklóst, akik közül Krausz referál a legutóbb történt lépésekről és eseményekről röviden.

Lutznak megbeszélése volt Veessenmayerrel, amelyen V[eesenmayer] közölte vele, hogy amennyiben Magyarország megkezdi a zsidók koncentrálását és egy-két vonatot elküldött vidékre, semmi akadálya sem lesz annak, hogy a külföldi védettség alatt álló zsidók kivándorlása megkezdődjék, akár dunai úton (ami most már teljesen kizárt), akár Belgrádon és Bulgárián keresztül (ami szintén lehetetlenné vált). Tekintetbe jöhet tehát még a Svájcba vezető útvonal Németországon keresztül, amit V[eesenmayer] mint lehetőséget, ugyancsak figyelembe vett, de a mire Lutz azt mondta, hogy ezt előbb a svájci kormánnyal kell megbeszélnie. Lutznak magán is az az aggodalma, hogy egy ilyen transzport német kézbe kerülhetne és ez esetben ilyen módon jutna — deportáció helyett — Németország a zsidókhoz. — Ami a koncentráció végrehajtását illeti a ma délután elterjedt hírek hasása alatt Krausz ismét felkereste Lutzot és a helyzet átvizsgálása után arra az eredményre jutottak, hogy Lutz holnap délelőtt el fog menni Hennyey külügyminiszterhez és a Roosevelt-üzenetet közvetítő svájci követség nevében, amely egyszersmind Magyarországnak ama ígéretét is to-

vábbította R[oosevelt] felé, hogy nem lesz deportáció és nem lesznek újabb zsidóellenes rendszabályok, tudomására fogja hozni a koncentrációról elterjedt híreket és meg fogja kérdezni, hogy valóban szándéka-e Magyarországnak a zsidók koncentrációját végrehajtani, mert ezt másnak, mint zsidóellenes intézkedésnek nem minősíthetik, és felelőssége tudatában erről kormányát értesítenie kellene. Nem valószínű, hogy erre a kérdésre a külügyminisztertől azonnal választ fog kapni, de mindenesetre hozzá fog járulni ahhoz, hogy a koncentrációt elhalasszák. — Különböző hozzászólásokból kitűnik, hogy még általában tisztázatlan, milyen módon akarják a koncentrációt csinálni. Az ún. sorozások formájáról, amelyeket a Pozsonyi úton akarnak megkezdeni, szintén keveset tudnak.

Beszármoltam Bornnal folytatott reggeli beszélgetésünkről a zsidó házak és koncentrációs táborok Vöröskereszt-védelem alá helyezését illetően, valamint Mester Miklóssal folytatott beszélgetéséről, aki teljesen a koncentráció ellen foglal állást. Abban maradtunk, hogy Stern minden lehető eszközzel igyekszik a koncentráció technikai végrehajtását késleltetni, ami csak az intéző-bizottság rendelkezésére áll.

Miután Krausz, Salamon és Ungár Béla távoztak, Stern még arra kért, érdeklődjem holnap Mesternél ama kérelme sorsáról, amelyet ő, Wilhelm és Pető terjesztett elő vagyoni jogi mentesítésük érdekében. Azonkívül érdeklődjem, van-e lehetősége annak, hogy a hitközség vezető elöljárói és tisztviselői részére is mentesítés eszközöltessék ki.

1944. szeptember 6.

8.25 órakor Lullaynál.

Elsősorban az általuk megígért igazolványok ügyét tettem szóvá. L[ullay] kijelentette, hogy a lista nála van, igazolványt azonban F[erenczy] csak dr. K[asztner] részére engedélyezett, munkatársai részére nem. Felhoztam az autógazolványok ügyét is.¹⁶⁴ Erre azt mondotta, hogy ez iránt F[erenczy]hez kell fordulni. — Az általános helyzetre vonatkozóan közölte, hogy az oroszok Brassóban vannak, ahonnan félő, hogy legyezőszerűen indítják meg támadásaikat olyan terepen, amelyen nincs többé a Kárpátok gerincéhez hasonló természetes akadály. Rendkívül pesszimista a magyar középosztály sorsát illetően, de ugyanaz a véleménye a zsidók sorsáról is. Szidta a Zsidók Szövetsége vezetőségét, amely nem tud messzibb távlatokban gondolkodni, csak a saját kényelmét látja és azért nem akar belenyugodni a budapesti zsidók vidékre való szállításába, a koncentráció szót visszautasította, azt mondva, hogy ha még egyszer kiejtem előtte, akkor keresztüllő engem, mert csak áttelepítésről lehet szó a leghumánusabb feltételek mellett, a higiénia összes szabályainak szem előtt tartásával. (— A részletekről nem akartam veled tárgyalni, minthogy tudtam, hogy ilyen tárgyalások folyamatban vannak a Szövetség részéről.)

Vadász utcában

A koncentráció kérdése került szóba két légiriadó alatt, amit ott töltöttem, valamint egy konfliktus, amely egyrészt a haluc¹⁶⁵ ifjúság, másrészt Krausz és az iroda vezetői között keletkezett abból kifolyólag, hogy tegnapelőtt Krausz és Weisz Arthur¹⁶⁶ állítólag rendőrséggel fenyegetőzve akarták eltávolítani Pilt¹⁶⁷ és Efrát¹⁶⁸ az épületből. Krausz, aki utánam jött a Semmelweis utcába és ott Lullayval, Batizfalvyval, valamint a F[erenczy] mellé újonnan beosztott V[.] -vel¹⁶⁹ tárgyalt. azt közölte, hogy B[atizfalvy], valamint V[.] Lullayval együtt igyekszik mérséklőleg hatni F[erenczy]re (Ez némiképpen ellentétes az én impressziómmal, mert úgy látom, hogy L[ullay] maga is végre szeretné hajtani az áttelepítést részben, hogy a németek felé mutassa a megállapodás betartásának szándékát, részben, hogy, mint ő mondja, a következő zavaros időkre nagyobb védelmet és biztonságot nyújthasson szá-

munkra.) Krausz véleménye az, hogy az ún. sorozások nem kezdődnek el hétfő előtt. Kivételt képeznek majd azok, akik valamely idegen állam védeltsége alatt állanak, így tehát azok is, akik a Vadász utcai irodától kapnak igazolást arról, hogy valamelyik transzportban szerepelnek, mint beosztottak. Tekintettel arra, hogy a sorozások utcánként fognak megtörténni, azt kívánja az irodától, hogy az összeírottak jegyzékét utcánként csoportosítva készítsék el, mert ennek alapján fogja B[atizfalvy] ellenőrizni, hogy a sorozó bizottság tekintetbe vette-e ezt a védeltséget.

Déli 1 órakor Mester Miklósnál.

Szóvá tettem M[ester] előtt a következőket: a magyaróvári internáló táborban, ahol 4—500 ember van internálva, megjelent hétfőn két német tiszt és különböző dolgok iránt érdeklődött. Egyesek hallották, mintha olyan kijelentéseket tettek volna, hogy pénteken fogják ezt a tábort kiüríteni. Tekintettel arra, hogy a sárvári tábor elszállítását¹⁷⁰ megelőzően is hasonló terepszemlét végeztek a németek, félt, hogy nemcsak rémkép, amit a táborlakók látnak. M[ester] feljegyezte az adatokat és megígérte, hogy közbelép. Ezután szóvá tettem a csepeli levéltérén levő kb. 60 zsidó szakember esetét, akiket a budakalászi táborból vittek el a németek éppén szakképzett-ségükre való tekintettel és akik ott most német fegyveres őrizet alatt dolgoznak. Amidőn egyikük érdekében apja lépéseket tett, az illetékes német parancsnokságnál azt a választ kapta, hogy ezeket az embereket nem lehet kiengedni és hogy őket olybá veszik, mintha deportáltak lennének, minthogy a magyarok által már átadott transzportból válogatták őket ki a németek. Ezt is feljegyezte M[ester]. Herskovits ügyében ő maga említette, hogy beszélt Csomossal,¹⁷¹ előzőleg Csomor titkár érdeklődésére azt válaszolta, hogy ő beszélt a toloncházzal és azt az ígéretet kapta, hogy elintézik a dolgot. Ennek ellenére sajnos délután arról értesültem, hogy a toloncházban sem Duhai, sem Horváth András rendőrfőtanácsosok nem tudnak róla, s így holnap újból szóvá kell tenni a dolgot. — Az általános helyzetről csak pár szót beszélünk. Erdély helyzetét kilátástalannak tartja és épp ezért tartja megint aktuálisnak a szászokkal kapcsolatban a múltkor felvetett gondolatot. Ismét utaltam e fegyver kétélű voltára és felemlítettem többek között azt, amit Veessenmayer mondott Lutznak a vele két nappal ezelőtt folytatott beszélgetés során, hogy ti. Romániában felfegyvereztek zsidókat és ennek a következménye 150 Volskbündlernek¹⁷² megöletése volt. Hogy igaz-e, nem lehet tudni, de ha valami hasonló az általa javasolt megállapodás után történnék, abból katasztrófa lehetne. — A zsidók koncentrállását illetően közöltem vele Krausznak ama információját, miszerint Lutz ma délelőtt a külügyminiszternél eljár, mint a Roosevel-üzenetet és a reá adott választ közvetítő követtség idegen érdekeket védelmező osztályának vezetője és közli vele, hogy, amennyiben a koncentrációról szóló hírek igazak, azt ő olyan — zsidók ellen irányuló — rendszabálynak kell, hogy minősítse, amely a magyar kormány ígérete ellenére történik és felelőssége tudatában ezt kormányának jelentenie kellene. M[ester] ezt, mint személyes információt tudomásul vette köszönettel.

Ő említette meg, hogy Wilhelm és Stern Samu a saját, valamint Pető vagyonmentességi¹⁷³ kérelme ügyében járt el és arra kért, közöljem velük, hogy Ambrózyt fogja megkérni arra, beszéljen a miniszterével és kérje meg arra, hogy adja a szignóját ehhez a felterjesztéshez.

[Komoly]: Stern Samu tegnap tényleg megkért arra, hogy ezt a kérdést említsem meg az Államtitkár Úr előtt. Egy kissé furcsának érzem ezt, ha arra gondolok, hogy a zsidóság vezetői a zsidóságot fenyegető veszélyek között a saját vagyoni helyzetük megszilárdítására gondolnak.

[Mester]: (mosolyogva) Kicsiny emberi gyöngeség.

[Komoly]: Ez kb. ugyanaz, amit Államtitkár Úr is mindig ostorozott a régi kormá-

nyoknál, hogy elsősorban a saját klikkjeik érdekeit védik és nem az összességét. Nekem ugyanezt kell tapasztalnom a zsidóság vezetőinél. Jogosabbnak tartom és ezért szívesen képviselem Sternnek azt a kérését, hogy a hitközség érdemes előljárói és vezető tisztviselői részére tegye lehetővé a mentesítő okirat kiadását.

[Mester]: Kérem, ezt nagyon szívesen vállalom.

[Komoly]: Kérem, ne vegye rossz néven, hogy most annyiszor zavarom, de azt hiszem, hogy az fontos, hogy ezekben a mozgalmas időkben lehetőleg naponta értesüljön olyan mozzanatokról, amelyek az ország életét érintik.

[Mester]: Ez egészen természetes és mindenkor nagyon szívesen látom.

Hitközségen délben nagy társaság az elnöki szobában.

Stern félrészlet és azt közli velem, hogy Becher¹⁷⁴ már megérkezett tegnap. Mi van dr. Kasztnerrel? Közlöm, hogy B[echer] repülőgépen jöhetett meg, ha itt van, K[asztner] valószínűleg ma este vagy holnap reggel lesz itt. Közlöm vele még a M[ester]nél elintéztetett dolgokat és abban maradunk, hogy estére megbeszélte találkozónk elmarad.

W[ilhelm] és St[ern] közlik velem, hogy Born kifogásolta, hogy nem voltam jelen velük együtt akkor, amidőn ők a 750 000 pengőt átvették és arra kérnek, hogy holnap menjek fel az 500-as gyermektranszport kérdésének megbeszélésére, amely megbeszélésen a Szövetség részéről dr. Gergely¹⁷⁵ vesz részt.

Schalk számol be azokról a tárgyalásokról, amelyeket F[erenczy]vel, L[ullay]val, Jankovicsal, Batizfalvyval, stb. a sorozóbizottságba beosztott tagokkal folytatott. Az a véleménye, hogy miután a sorozás csak az erre vonatkozó kommuniké megjelenté után 24 órával kezdődhetik meg és holnapután ünnep van, szombat pedig nem érdemes megkezdeni, valószínűleg csak hétfőn indul meg. Általában az intenció eléggé liberális és remélhető, hogy a tempó sem lesz túl gyors. Egyelőre még nem alakult ki, hogy a sorozás alkalmával rögtön behívót is adnak-e vagy ezt későbbi időpontra tervezik.

Portugál követségen.

Dr. Bartha¹⁷⁶ közli, hogy az ügyvivő türelmetlen, mert a kormányától még nem kapott értesítést arról, hogy a Dobkin-féle¹⁷⁷ távirat értelmében ő útleveleket kiadhat. Kéri, hogy sűrűssem meg a dolgot Dobkinnál. Ezt megígérem. — Ugyanott dr. Görög Frigyes érdeklődésemre a Nemzeti Banknál az osztrák táborokba¹⁷⁸ és Bergen-Belsenbe való csomagküldés ügyében tett lépéseit illetően közli, hogy ezt összekapcsolták a kivándorlók részére feloldandó 3000 pengős bankkivét és az ingóságok szabad eladásának kérdésével és így az halasztást szenved. Kértem, hogy válasszák szét ezeket a dolgokat és igyekezzenek ezeknek a csomagoknak deviza ellenében való kiküldését lehetővé tenni. Ezt megígérte.

6.20 órakor a hitközségen az elnöki szobában nagy társaság előtt.

Müller¹⁷⁹ számol be a honvédelmi minisztériumban a koncentráció, illetőleg munkabá-állítás tárgyában nyert információkról. Az az impressziója, hogy maga a honvédelmi minisztérium is húzni kívánja a dolgot és ezért kevés bizottság fogja a sorozást végezni. A délelőttiekhez képest újság csupán annyi, hogy valószínűleg már holnap mégis megkezdődik a Pozsonyi úton.

1944. szeptember 7.

10 órakor dr. Gergely Györggyel együtt Bornnál.

G[ergely] bemutatja annak a táviratnak a másolatát, amelyet dr. Reiner Imre¹⁸⁰ kapott Hija fős aláírással Tangerből és amelyben közlik vele, hogy 500-as gyermektranszport lesz, ebből 200 nevet ők fognak megnevezni, 300-at Budapesten állítsanak össze

és lépjenek érintkezésbe e tárgyban a Nemzetközi Vöröskereszt bizottsággal. Dr. G[ergely], dr. R[ömer] I[mré]t nem tartja illetékesnek ebben az ügyben eljárni és ezért ma nem igyekezett őt elhozni. Megbeszéljük a gyermektranszport részleteit.

Born vállalkozik arra, hogy az Éber-féle villában az első transzport részére helyet terem, kér további házakat, esetleg lakásokat. Szervező irodát illetően ismét a Mérleg u. 4. sz. alatti régi irodáját ajánlja fel, amelyhez egy gépírónőt a spanyol követség ad, kettőt tőlünk kér, azonkívül még az élelmezéssel kapcsolatos és egyéb kiadások vezetésére egy könyvelőt. A maga irodájából időnként fog valaki kijárni. — Bizalmasan megmutatja azt a sürgönyt, amelyben a Comite Alliance Securité a napi 4000 pengős költségvetést a gyermektáborok részére elfogadja és egyben kb. 42 nevet, mint kísérőt meg is nevez (többnyire vidéki nevek, melyeknek viselői már valószínűleg nincsenek Magyarországon). — A múltkor megpendített védőtáblák ügye is szóba kerül. Közlöm vele, hogy a táblák kefelenyomatait megkapom ma délután és érdeklődöm, igaz-e, hogy azokat a táblákat dr. Wilhelmnl már meg is rendelte. Kijelenti, hogy evvel várunk kell, míg megkapja a választ a kabinetirodából. — Dr. G[ergely] szóba hozza a koncentráció kérdését és kéri B[orn]t, kérjen audienciát még ma délelőtt a nunciussnál. B[orn] ezt meg is teszi és, minthogy ma délelőtt még a külügyminisztériumba, a kabinetirodába és a spanyol követségre is el kell mennie és autója nincs, rendelkezésére bocsátom a kocsit, amellyel jöttünk, hogy ily módon a koncentráció, illetőleg az ezzel járó esetleges veszélyek ellen megindítandó kampagnban segítségére legyek.

1 órakor kultuszminisztérium.

M[ester]nél elsősorban Herskovits és tanártársai ügyét teszem szóvá, mivel a toloncházban mit sem tudnak az intézkedésekről. (Tegnap du. a Síp u. 12-ben és a Vadász u. 29. alatt nyert információ.) Csomor már előbb közölte, hogy az az úr,¹⁸¹ aki vállalta a dolog elintézését, elutazott és csak ma este tér vissza. M[ester] rögtön behívhatja Cs[omor]t és megbízza, hogy azonnal személyesen lépjen érintkezésbe telefonon dr. Horváth András rendőrfőtanácsossal, a toloncház vezetőjével és közölje vele, hogy a kultuszminisztérium, illetőleg M[ester] M[iklós] államtitkár kívánsága, hogy ezek a tanárok elbocsátassanak. Amennyiben telefonon nem találta érintkezést, úgy személyesen járjon el. — Ezután a következőket közlöm M[ester]rel: a Komáromba a leendő koncentrációs táborba kiszálló bizottsághoz német kívánságra német megfigyelő tiszt is csatlakozott. Egyébként a tegnapi esti „Magyarország”-ban megjelent rendelet óriási pánikot okozott a zsidók között. Félnek a csendőrségtől, mert visszalemelekeznek arra, milyen bánásmódban részesültek a tábori csendőröktől a munkaszolgálatosok már a Kállay-kormány alatt is, nem beszélve arról, mi történt vidéken az utolsó hónapokban. Nagyon kérem, hogy tegye szóvá ezeket, ha felmegy a kabinetirodába. — Megemlítem azt is, hogy Born ma délben a házakra felfüggesztendő táblák ügyében beszélni fog Ambrózyval és én megemlítettem neki, hogy M[ester] is úgy találta helyesnek, hogy ezeket a táblákat magyar részről engedélyezzék. M[ester] ezt tudomásul veszi, megígéri, hogy az érintett ügyekben beszélni fog és arra kér, hogy szombaton ismét jelentkezzem.

Vadász utcában.

Bizalmatlanok részben a mai „Pest”-ben megjelent részletesebb kommüniké miatt (sorozás), részben dr. Roth Szigfridnek¹⁸² egy tegnap kiküldött levele miatt, amelyben közli, hogy a napokban a németek egy százas transzportot állítottak össze a Pest-vidéki Törvényszék fogházában azzal a céllal, hogy azt a magyarok tudta nélkül kicsempésszék. Mindazok, akiknek érdekében dr. K[asztner] eljár, benn vannak ebben a transzportban a 325. és 326. cellában. A keddről szerdára virradó éjszaka, úgy látszik, a magyar hatóságok megakadályozták ezt a kiszállítást, de ők ezt az éjszakát

és a következő napot siralomházi hangulatban töltötték. Könyörög segítségért, annál is inkább, mert most az a hír járja, hogy az elvitelük ma éjszaka fog megtörténni. Erre a levélre vonatkozóan Weisz Arthur közli, hogy Krausz Batizfalvynál eljár és az utóbbi megígérte, hogy különös gonddal fognak ügyelni arra, hogy az elszállítás ne történhessék meg. Roth Alice engem kér, hogy mindent tegyünk meg bátyja érdekében. Du. erre K[asztner] dr.-t telefonon kértem fel, hogy igyekezzen közbenjárni.

Du. 4.40 Török Sándornál.

Közli, hogy 5 óraker van tanácsulése, amelyen megjelenik Jánosi páter és Éliás József és amelyen beszámol a Pozsonyi úton megindult sorozással kapcsolatos eseményekről. A kedélyek általában megnyugodtak, különösen miután kiderült, hogy a kora reggel elterjedt hírek csendőrségről, rendőrségről, stb. valótlanok. Ő maga jelen volt több ízben is a sorozásnál és úgy látja, hogy rendkívül előzékenyen kezelik az ügyet, kifogásolja azonban, hogy Schalk, aki a Zsidó Tanács részéről vesz részt a bizottságban, túlságosan kiszolgálja a bizottságot és kívánságaikon túlmenően áll rendelkezésükre. Nem tudja, tudok-e arról a két sürgönyről, amelyet Apor püspök¹⁸³ és Ravasz intézett a belügyminiszterhez a keresztyén zsidók szövetsége érdekében azt követelve, hogy az intézkedések előtt meghallgassák őket. A sürgönyök — tudomása szerint — némi késsedelemmel bár, de Bonczos kezei közé jutottak. Átad nekem egy feljegyzést azokról a meggondolásokról, amelyeket legelső helyre kíván eljuttatni. (Mellékelten¹⁸⁴) Közlöm vele, hogy ma este lesz egy megbeszélésem, amely azzal a kilátással kecsegtet, hogy Lázár Imre¹⁸⁵ tábornokhoz és a Kormányzóhelyettes özvegyéhez¹⁸⁶ kapcsolatot kapok. Némi habozás után arra kér, hogy az utóbbi kapcsolatot ne forszírozzam, mert az a véleménye, hogy rossz hatással lehet, ha ugyanahhoz a személyhez több oldalról jönnek zsidók. Tudomásul veszem. Végül megbeszéljük, hogy Bereczky visszatérése után egy közös beszélgetést hozunk létre.

Du. a hitközségen Schalk számol be az első napi sorozás lefolyásáról. Közli, hogy nagyon szabadelvűen jártak el; az orvos még azokat is megvizsgálta, akik azt mondták, hogy egészségesek. Csak férfiakat soroztak és a mai napon három házzal végeztek. Az emberek, amikor látták, hogy a sorozás nem jár azonnali behívással, általában megnyugodtak. Holnap nem lesz sorozás, szombaton csak egy házat fognak sorozni. Este 6.45 óraker Rippernél, akihez Gedeon visz el azzal, hogy létrehozza a kapcsolatot Lázár Károllyal és a Kormányzóhelyettes özvegyével. Rögtön közlöm, hogy a második nem jön tekintetbe és érdeklődöm, hogy milyen a Lázár-féle kapcsolat. Kisül, hogy csupán memorandumokat juttattak el eddig hozzá és azokat azonnal továbbjuttatta. Ily módon ez a megbeszélés tárgyaltan.

1944. szeptember 8.

A tábor átadása tárgyában megbeszélés a táborlakók különböző csoportjainak vezetőivel. (Rezső,¹⁸⁷ Bandi¹⁸⁸ is jelen van.)

1944. szeptember 9.

9.15-kor Rezsővel együtt dr. Seidl¹⁸⁹ a Columbus utcai táborban. Témák: a tábor átadásának lehető halasztása, a táborban levők fokozatos elengedésének szabályozása, a Svábhegyen tartott postának leküldése, az ausztriai táborok szükségleteinek fedezésére szolgáló összegek eljuttatása. Dr. Seidl mindenben igyekszik kívánságainknak eleget tenni.

10 órakor Bornnál.

Nincs otthon.

Néhány telefonbeszélgetés.

1/2 12 órakor svájci követségen.

Lutz már nincs ott.

3/4 12 órakor svájci konzulátus Idegen Érdekek Védelme zárva.

12 órakor kultuszminisztériumban, de Mester a véderőbizottság ülésén van.

Vadász u. 29. Megbeszélés Weisz Arthurral.

Témák: Haluz—Vatik konfliktus.¹⁹⁰ Közben én részletkérdésekben tárgyalok (Róth Szig[frid], Herskovits, Hanchaz-támogatás¹⁹¹ és bunker, csillagmentesség) különböző csoportokkal. Én fél kettőkor átmegek a kultuszminisztériumba. Mester előszobájában Csomor bemutat annak a Csomoss úrnak, akihez őt Mester a Herskovits ügyben utasította. Csomos közli, hogy a toloncházbeli intervenciója eredménytelen, minthogy belügyminisztériumi intézkedésre van szükség és megígéri, hogy a délután folyamán bemegy, mert úgy mondták, hogy Király ezredes,^{191/2} a közbiztonsági osztály vezetője benn lesz. Csomor révén fog informálni az eredményről. — Csomor érdeklődésemre megmondja, hogy Bereczky van benn Mesternél. Kérésemre, hogy érdekek nem kívánják-e, hogy a sorrend bevárása nélkül bemenjek, visszajön és beinvitál. — A kérdés, amelyet éppen tárgyalnak, a zsidó tömegek érthető és méltó elkeseredése kirobbanása elleni teendő.

Különösen Mester emeli ezt ki, de úgy véli, hogy ugyanúgy, mint a magyarság, a zsidóság is a most elkövetkezendő hetekben mindent megnyerhet és mindent elveszthet. Ez a magatartásától függ. Érdeklődik nálam, hogy mit gondolunk tenni az ellen, hogy a zsidók érthető elkeseredése ne robbanjon ki olyan formában, hogy katasztrofális lehet magára a zsidóságra nézve is.

[*Komoly*]: Az a körülmény, hogy nincs meg a lehetőségünk arra, hogy gondolatainkat a zsidók között terjesszük, minthogy gyülekezési szabadság nincs, a „Magyar Zsidók Lapja”-t alig olvassa valaki és, ha még engedélyt kapnánk is valamilyen nyomtatvány megjelenítésére, mai körülmények között rendkívül nehéz volna megtalálni azt a hangot, amely a cenzúrának is megfelelne és a célt is szolgálná.

[*B[ereczky]*]: Az egyháznak megvan a lehetőségük arra, hogy híveiket megfelelően — templomi beszédek segítségével — felvilágosítsák, a református egyház részéről vállalja ezt. Ugyanígy el tudja intézni a lutheránusokkal is és vállalkozik arra, hogy beszél Witzl¹⁹² püspöki helynökkel, csak az a baj, hogy a primásra egyáltalán nem lehet hatni, az annyira nyakas és megátalkodott ember.

[*Komoly*]: Egyébként délutánra tervezett beszélgetésünkör Török Sándorral együtt ezt a dolgot hármásban átbeszélgetjük. Felhívom a figyelmet arra a veszedelemre, amely a Pestvidéki Törvényszék fogházában őrzött foglyokat fenyegeti, nemcsak a zsidókat, hanem igen sok magyar élvonalbeli embert is, mert több hír is azt mondja, hogy, miután a németeknek nem sikerült az erőteljesebb magyar őrség következtében kicsempészni azt a százas szállítmányt, amelyet e célból állítottak össze, olyasféle fenyegetések hangzottak el, hogy az embereket agyon fogják lőni és utóbb majd azal érvelnek, hogy szökés közben lőtték agyon őket.

M[ester] feljegyzi magának azzal, hogy illetékes helyen szóvá teszi. Hosszabb eszmecsere arról, hogy miképpen lehetne a Pestvidéki Törvényszék fogházában német őrizet alatt levő foglyokat kiszabadítani.¹⁹³ Felmerül a testőrség felhasználásának gondolata vagy egy esetleges háromórás ultimátum annak tudomásra hozatalával, hogy magyar részről ismerik a németeknek a foglyok agyonlövésére irányuló tervét és a használandó kifogást.

Az általános helyzetet illetően szóbakérül az az ultimátum, amelyet a véderőbizott-

ság mai ülése után intézett a magyar kormány a németekhez és amely szerint két napon belül jelentős segítséget kér határaink megvédésére, különben Magyarország képtelen volna a harcot folytatni. Szóba kerül, ki lehet a jelenlegi események hátterében. M[ester]nek biztos tudomása van róla, hogy Bethlen István a várban tartózkodik, mégpedig az egyik szárnysegéd lakásán rejtőzik. Vele tehát a Kormányzó állandóan érintkezhet, Rakovszky személye előtérbe jutása is erre mutat. Mester megemlíti azt a rendkívül éles támadást, amelyet a londoni rádió magyaryelvű közvetítése intéz már napok óta a Kormányzó személye ellen. Ezzel kapcsolatban újból felmerül az a kérdés, miért nem juttat ki a magyar kormány semleges külföldre olyanokat, akik alkalmasak volnának a Kormányzó személye elleni támadások és ezzel kapcsolatban Magyarország elleni külföldi hangulat rosszabbodásának ellensúlyozására. B[ereczky] megemlíti, hogy Péter Jánosnak régóta tervezett útja sem akar sikerülni. Még nem kapta meg a svájci vízumot. A Kormányzó és környezetének helyes irányba való befolyásolására szeretné megnyerni Ravasz püspököt, akinek egészségi állapota erősen javult. Holnap délelőtt szeretné felkeresni, egészségi állapota iránt érdeklődni, és nagyon jónak találná, ha hétfőn délelőtt Mester államtitkárral együtt tehetne nála látogatást, mert egy ilyen kettős látogatásnak sokkal nagyobb hatása lenne rá. Ha Ravaszt sikerülne rávenni, hogy audienciára jelentkezék a Kormányzónál, az csak hasznos lehetne, mert az ő eszéssége és éleslátása nagyon sokat segíthetne. M[ester] hajlandónak nyilatkozik elküldeni Ravaszért kocsiját, ha be tudna jönni, s abban maradunk, hogy lehetőleg hétfőn délelőtt M[ester] és B[ereczky] elmegy R[avasz] püspökhöz Leányfalura.

1/4 3-kor ismét Vadász utcában.

Rezső beszámol Weisz Arthurral folytatott tárgyalásának ideiglenes eredményéről, amelynek lényege egy nyolcnapos fegyverszünet, amely alatt nem történik semmiféle intézkedés azok ellen, akik a jelenlegi vezetőséget támadták.

Jakobovits Irén közli velem a Trebitschtől, illetve Müller Rezsőtől¹⁹⁴ származó ama információját, hogy a németek újabb 55 házat követelnek, ama pontok körül, amelyekben parancsnokságaik vannak, hogy ily formán teljes tömböket fognak a város belsejében elfoglalni. — Másik információja ugyanabból a forrásból az, hogy a szept. 10—15. között a külföldi védettség alatt álló, valamint a kivándorlási listán levő zsidókat az Asztalos Sándor utcában fogják koncentrálni.

Du. 5.10-kor Bereczkynél.

Jelen vannak: Török Sándor, Éliás József és én. Török átadja azokat a feljegyzéseket, amelyeket az ő speciális útján juttatott el a Kormányzó Úrhoz és amelyekben felsorolják azokat a jogi és szociális, valamint emberiség szempontjából eredő kifogásokat, amelyek a 14—70 éves zsidók munkába vonásával és a félhivatalos közleményben jelentkezett koncentrációval kapcsolatosan felmerültek vagy felhozhatók. Éliásnak Hennyey külügyminiszter környezetéből eredő információja szerint a magyar kormány úgy képzei, hogy a legalkalmasabb időpont a háborúból való kiugrásra az angolszászok adriai partraszállását követő hatodik nap volna: ezt az időpontot katonai szakértőkkel való tárgyalások alapján állapították meg.

B[ereczky] többször is felveti a kérdést, szabad-e javasolni s elérkezett-e az ideje annak, hogy felelős helyeken a lehető legnagyobb eréllyel javasolják a háborúból való kiugrást, illetve a fegyverletételt. Újból szóba kerül Bethlen István szerepe. B[ereczky] szerint az, ahogy a Sztójay-kormány megbukott és a Lakatos-kormány megalakult, pl. az a körülmény, hogy Antal István közoktatásügyi és igazságügyminiszter a kormányváltás napján 3/4 2-kor még nem tudta, hogy ő 2-kor lemondott miniszter lesz, valamint a Lakatos-kormány megalakulásának precíz kidolgozása azt mutatta számára — még mielőtt Mestertől hallotta volna délelőtt, hogy Bethlen a várban

van —, hogy ezt csak egy olyan rutinírozott politikus csinálhatta, mint Bethlen István. Ugyanerre mutat Rakovszkynak előtérbe jutása.

Török Sándor arra mutat rá, hogy milyen nagy várakozással tekint a Kormányzó családja Bonczos belügyminiszter elé és úgy érzi, hogy ez a nagy várakozás valószínűleg megokolt volt annak ellenére, hogy Bonczos első intézkedési látszat szerint az ellenkezőjét mutatják. Úgy látja, hogy ebben a nagy játszmányban mindenki hamis kártyákkal játszik, de minden partner is tudja, hogy a másoknak a kezében hamis kártyák vannak. Ilyen hamis kártya Bonczosnak számos intézkedése (zsidók kijárási idejének csökkentése, a sorozás elrendelése stb.).

Ferenczy szerepét illetően ugyancsak úgy látjuk — hosszabb megbeszélés után — a helyzetet, hogy játssa a szerepét, mégpedig elsősorban önmagát szeretné az elmúlt hibák után megmenteni. Ha tehát esetleg nem is lehet megbízni sem őbenne, sem Lullayban, az a tét, hogy a jövőjük lehetőségeit abban a szerepben látják, amelyet most kell játszaniok, az következik, hogy bízni lehet bennük.

Török megemlékezik egy olyan lépésről, amelyre vonatkozóan kér, hogy négyünknek titka maradjon. Ezzel kapcsolatban B[ereczky] felveti a kérdést, helyes-e, ha most különböző oldalakról (gondol a T[örök] féle eljárásra, saját magának Ravasznál tervezett közbenlépésére, a Mester útján gyakorolt befolyásra a kabinetirodában) ugyanazt szuggerálják a Kormányzónak. Egyértelműen megállapítjuk, hogy ugyanarra az eredményre jutottunk a követendő utat illetően, ami csak hasznos lehet, ha különböző oldalakról ugyanaz a javaslat jut a Kormányzóhoz. Török vállalkozik arra, hogy ezt a propozíciót megszerkeszti, eljuttatja hozzánk és az erre vonatkozó javaslat vétele után végleges formába önti.

Végül még a délelőtti tárgyaló megtorlástól való félelem kérdése kerül szóba. Ugyanazt ismétlem, amit délelőtt Mesternél mondtam, de rámutatok arra is, hogy amennyiben a keresztény egyházakhoz tartozó zsidók egyházaik révén bizonyos mértékben befolyásoltatnak elsősorban magatartásukat illetően, ez abban a rendkívül szoros kapcsolatban, amelyben jelenleg izraelita és nem izraelita zsidók vannak, kihat az izraelita vallású zsidókra is. Nálunk pedig ezenfelül felhasználhatók a közelendő nagy ünnepek, amikor megfelelő előzetes irányítás esetén az ünnepi szónoklatok témája az a tézis lehet, hogy az izraelita Isten nem bosszúálló Isten. Ez B[ereczky]nek nagyon tetszik és érdeklődik, volna-e lehetősége annak, hogy ő összejöhessen ebben a tárgyban beszélgetni a zsidó hitközségek világi és egyházi vezetőivel. Vállalom ennek az összejövetelnek az előkészítését. Azzal válnok el, hogy B[ereczky]vel hétfőn délután találkozom, miután ő Mesterrel együtt Ravasznál tett látogatásáról visszaérkezett.

1944. szeptember 10.

Bornnál beszélgetés Rezsővel hármásban (külön lapon).¹⁹⁵

Borntól jövet Síp utcában Pető előtt megpendítem (Stern beteg, Wilhelm sincs jelen) a Bereczky által javasolt összejövetelt, amit szívesen fogad és abban maradunk, hogy B[ereczky]nél holnap teendő látogatásom után beszélünk a közelebbi részletekről.

1944. szeptember 11.

Svájci követségen Rezsővel hármásban Kilchmannal (külön lapon).¹⁹⁶

Svájci konzulátus Idegen Érdekek Képviselőténél hármásban Lutz-cal (külön lapon).¹⁹⁷

Vadász utcában Rezsővel hármásban Weisz Arthurral beszélünk a tegnapi Born-beszélgetés ama részleteiről, amelyek a Vadász utcát érdeklik. Azt közli, hogy Born-

nak ama panasza, hogy ő és Krausz helytelenül járt el, amidőn Tudichummal közvetlenül léptek érintkezésbe, Lutz konzul kívánságára vezethető vissza, aki szuggerrálta nekik, hogy T[udichum]mal lépjenek érintkezésbe. W[eisz] A[rthur] nagyon meghökken, amidőn közlöm, hogy T[udichum]-nak a böröndje, amelyben a Vöröskereszt-munkának a zsidókkal kapcsolatos magyarországi tervezete, valamint a kapcsolatos jelentés is benne volt, elveszett és féltő, hogy ebből kellemetlen következmények lesznek. Átadja ezt a munkaprogramot, amelyet T[udichum] részére állítottak össze. Szeretné Bornnal a kapcsolatot a Vadász utcai irodának a Vöröskereszt szolgálatába való állítása ügyében újból felvenni és kér, hogy ezt tegyem lehetővé. Nagy apparátusát szívesen állítaná ennek a célnak a szolgálatába.

4 óra előtt újból felhívom Csomort, aki közli, hogy, amikor velem történt beszélgetése után újból telefonált, a minisztériumban közölték vele, hogy Csomoss éppen benn van Királynál¹⁹⁸ és holnap reggel érdeklődjék.

Columbus utcában.

Telefonértesítés Bereczkytől, hogy ne ma délután, hanem holnap 1/2 1-kor menjek hozzá, minthogy nem voltak kinn ma de. Ravasznál.

Délután Portugál követség kivándorlási osztályán.

Dr. Barthával tisztázzuk a Dobkin címének kérdését és abban állapodunk meg, hogy a Jewagencyhez újabb sürgőnyt intézek választ kérve a legutóbbi sürgönyöm kívánsága tárgyában történt intézkedésekről, minthogy a követ a megfelelő utasítás hiányában nem mer tovább útleveleket kiadni.

1944. szeptember 12.

12.45. Bereczkynél Török Sándor, Éliás József és én.

B[ereczky] késik. Közben Török Sándor átadja nekem a múltkori beszélgetés alkalmával említett levélmásolatot, továbbá a jelenleg tervbe vett levélnek egy példányát, hogy esetleges megjegyzéseimet tegyem meg. Miközben olvasom, É[liás] és T[örök] az általános helyzetről beszélget és a várható cseményekről. Szóba kerül a megtorlás kérdése, amely pontnál T[örök] arra mutat rá, hogy az ártatlanul sújtottak szempontjából feltétlenül szükség van igazságos megtorlásra, mert enélkül azok lelkiállapotának a nyugvópontra jutása elképzelhetetlen. Én ezzel szemben rámutatok az érem másik oldalára, hogy igazságos megtorlásra nemcsak ebből a szempontból van szükség, vagyis azért, hogy a megbántottak lelkiállapota helyreállíttassék, hanem azért is, hogy a bántalmazókban eleje vétessék a zsidógyűlölet megerősödésének, illetve egy újabb hullám keletkezésének. Véleményem szerint ugyanis lélektani okok szólnak amellet, hogy az, aki valakit igazságtalanul bántalmazott és akiben a lelkiismeret hangja ezt, ha tudat alatt is, de állandóan érezteti, valamiképpen azt is érezze, hogy cselekedetére a büntetést elnyerte, mert, ha ily módon benne az egyensúlyi állapot nem jön létre, folyton önmaga előtt igazolni akarván azt, hogy helyesen cselekedett, a bántalmazóban¹⁹⁹ keresi azokat az okokat, amelyek a saját cselekedetét mentik és magyarazzák. Ily módon halmozza el ellenfelét vádakkal és ruhazza fel oly rossz tulajdonságokkal, amelyek jogosnak tüntetik fel saját szemében azt, amit ő tett. Az ember rendesen nem azt gyűlöli, aki vele szemben igazságtalan volt, arra legfeljebb haragszik, hanem azt gyűlöli, akivel szemben ő van tartozásban, ha tartozását kiegyenlíteni nem tudja. A kiegyenlítés egyik módja éppen a bűnhődés.

Megérkezik B[ereczky], akinek a Békepárt, illetve az újonnan megalakult Kommunista Párt egyik vezető emberével volt találkozása.²⁰⁰ Beszámol erről a beszélgetésről és azt mondja, hogy örömmel állapította meg a magyar kommunistáknak azt a fel fogását, amely szerint együtt akarnak működni a baloldali politikai pártokkal. Nem

kívánják a diktatúrát és tisztában vannak azzal, hogy azok a tömegek, amelyek az utcán esetleg vörös lobogó alatt menetelnek, még nem tekinthetők kommunistáknak. Az egyházzal szemben sem lépnek fel nagyobb követeléssel, mint amelyet ő az egyháznak politikai kérdésekben elfoglalt álláspontjaként előadott, hivatalos tartózkodás a politikától, ily értelemben történő befolyásolása a tömegeknek és a kormánynak minden erkölcsi irányzatú intézkedésében való lelkes támogatása. Ugyanígy nem kívánnak a középosztály ellen sem eljárni, általánosságban tisztában vannak azzal, hogy lehetnek nem kommunista gondolkodású jószándékú emberek is, csupán azok ellen kelnek ki és járnak el, akik hivatalos intézkedéseikben szabotálják az új kormányzat intézkedéseit és készítik esetleg elő a teret esetleges politikai felfogás számára. Felemlíti, hogy 5 kategóriáját sorolták fel azoknak, akikkel szemben a megtorlás fegyverével kívánnak élni, így többek között azok ellen, akik március 19-ét előkészítették, azok ellen, akik a zsidókkal szemben jártak el kegyetlenül, a politikai foglyok kintzóival szemben stb. B[ereczky] felhívta a figyelmet arra, hogy nagyon kényes dolog a kategóriákba sorozás, mert a látszat könnyen csalhat és felhozta példaként M[ester] M. esetét. Ezt a kommunista partner köszönettel vette tudomásul, minthogy eddig nem volt értesülésük a szerepéről és elfogadta a tézist, hogy minden eset külön kell kivizsgálni. Szóba került, hogy a szociáldemokrata és polgári pártok részéről ki jöhetne elsősorban tekintetbe, mint tárgyalóképes államférfi és örömmel hallottam, hogy a szociáldemokratáknál ugyanarra a két képviselőre gondolnak, akiknek a személye a délelőtti beszélgetésünk alkalmával felmerült: Szakasits Árpád és Kéthly Anna, míg a Kisgazdapártból Tildy Zoltán, Varga Béla, Nagy Ferenc és Bajcsy-Zsilinszky neve szerepelt. Általában igen kedvező hatást keltett ez az ember benne és azt hiszi, hogy azoknak az elveknek az alapján, amelyeket kifejtett, lehetséges lesz az együttműködés.

T[örök] S[ándor] azt a kérdést veti fel, hogy mi volt az illetőnek a véleménye a magyarországi kommunistáknak és a Szovjetnek a kapcsolatáról, illetve, hogy a Szovjet tűrni fogja-e itt egy önálló magyar kommunista párt létezését. Másik kérdése pedig az, milyen kapcsolatokkal rendelkezik ez a párt Magyarországon.

B[ereczky] szerint az illetőnek az volt a véleménye, hogy a Szovjet nem kívánja már Magyarországra is kiterjeszteni imperialista politikáját és tudomásul fogja venni, hogy az itteni kommunista párt együttműködik a polgári pártokkal. Hogy milyen kapcsolatokkal rendelkezik Magyarországon, arra vonatkozóan már az, hogy együtt akar működni a szociáldemokratákkal és a polgári pártokkal, mutatja, hogy nem bíznak túlságosan erős népi támogatásban, de jelentheti, hogy belátták a múlt hibáit és ezért most a legteljesebb egyetértésben élnek a szociáldemokráciával. Az én kérdésem az volt: nem az-e az impressziója, mintha a régi lenini politikát követnék az itteni kommunisták is, amely szerint a cél szentesíti az eszközt, és minden eszközt fel kell használni arra, hogy ők uralomra jussanak, még a polgári pártokkal való együttműködést is. B[ereczky] szerint ez nem tagadható, egyelőre azonban őszintének kell tekinteni az együttműködésre való hajlandóságot.

Attérve T[örök] S. levelére, elsősorban az a kérdés merül föl, vajon az újabb események következtében aktuálisnak tekinthető-e a levél megírása és elküldése (a Kormányzó betegségéről, régenstanácsról és a német segítség mérveiről szóló hírekre gondolunk).

B[ereczky] a Kormányzó betegségéről nem tud, ugyanígy a régenstanács (ifj. Horthy Miklós, Nagybaczoni Nagy Vilmos, Bethlen István²⁰¹) sem hiteles, viszont annak a szükségessége, hogy valami történjék, feltétlenül fennáll. — A levélben az idézőjelben szereplő „lovagiasság” perszifilását tartja talán kissé túl élesnek, és annak a pár mondatnak a tompítását kéri.

Én azt kérem, hogy foglalja bele az alsóbbrendű hatóságok közegeinek a túlkapásait, főképpen a politikai nyomozásoknál alkalmazott kegyetlen módszereket, amelyek csak arra alkalmasak, hogy a helyzetet elvadítsák.

B[ereczky] javaslata (külön lapon).²⁰²

Az egyéni megtorlás gondolata elleni akció ügyében abban maradunk, hogy csütörtökön 1/2 1-re igyekszem előkészíteni egy kisebb megbeszélést, amelyen a zsidó tanács vezetői, néhány rabbi, B[ereczky], T[örök] S. és én vennénk részt.

1944. szeptember 13.

10 óra után Mesternél. (K[rausz] nem ért oda, én közvetlenül a légi riadó előtt jutok be M[ester]hez.) Az általános helyzetről beszélgetünk. Közli, hogy a Dunántúl meg lesz szállva német csapatokkal, főispánok és tisztviselők mondják, hogy a lakosság nagyon fel van háborodva, miért vannak ott, miért nincsenek a német csapatok a harctereken, ahol nagyobb szükség volna rájuk. Arról is tudnak, hogy Budapesten nagyobb erők megszakították az útjukat és tisztában vannak azzal a fenyegetéssel, amelyet ez Magyarországra nézve jelent. — A zsidókérdéssel kapcsolatban azt a problémát veti fel, hogy valamiképpen meg kellene kezdeni azoknak az intézkedéseknek a hatálytalanítását, amelyek a zsidókat sújtják.

Felvetem azt a gondolatot, hogy ki kellene nevezni egyelőre egy „titkos kormánybiztost” e kérdések megoldására, aki előbb csak bizonyos bizalmas utasításokat adna ki intézményes rendelkezés nélkül, és később a viszonyok módosulásával lehetséges volna az egyes rendeleteket is módosítani. Ennek a kormánybiztosnak lehetne megfelelően kiválasztott zsidó beosztottja, aki a zsidóság felé bizonyos mértékben felelős volna azért, ami a kormánybiztosság részéről történik, és annak helyes működése érdekében a szükséges — látszólag kedvezőtlen — intézkedéseket fedezné.

M[ester] a gondolatot nagyon jónak tartja és megígéri, hogy Ambróznak elő fogja adni.

Szóba kerülnek még egyes Stern által nekem átadott kérdések: a Tanács három vezető tagjának vagyoni jogi mentessége, a hitközség vezető tisztviselőinek és előljáróinak kérvényei. Előbbire vonatkozóan M[ester] azt közli, hogy meg fogja próbálni A[mbrózy]t megkérni arra, hogy Rakovszky miniszterrel négyszemközt beszéljen, és vegye rá arra, hogy pártolja a kérést. A hitközségi mentesítési kérvényeket szívesen átveszi és továbbítja.

12-kor a Szövetség elnöki szobájában. Pető Ernő éppen Kistarcsáról érkezett meg, és beszámol arról, hogy sikerült kb. 350 nem jogerősen internált zsidó számára elintézni a szabadlábra helyezést, további 32 listáját hozza, akiket ugyancsak el fognak engedni, közöttük dr. Dénes Bélát.²⁰³ A pestvidékiről áthoztak 72+27 német őrizetést, akiket ő ott látott. Ezekkel azonban beszélni nem tudott, ellenben a túszok közül sokakkal beszélt. Sajnos a német őrizetesekek közül nincs szó arról, hogy valakit elbocsássanak.

2-kor Bódy László alpolgármesternél.

Beszámolok neki arról a munkáról, amelyet kb. 6 hónap óta végzünk a zsidók megmentése érdekében, és ezzel kapcsolatban adom elő jövetelem konkrét célját, hogy számomra és munkatársaim számára az autógazolványokat, amelyeket a rendelet szerint a polgármester is kiadhat, kiadatni segítsen. Bódy közli, hogy a polgármester csak vidéki városokban adhatja ki ezt az igazolványt. Budapesten fenn van tartva ez a jog a kereskedelem- és közlekedésügyi minisztériumnak, oda kell fordulnunk érte. — További beszélgetés során közli, hogy megkapta a neki elküldött auschwitz-i jegyzőkönyvet,²⁰⁴ kísérő soraimmal együtt, és „őszintén szólva” rossz néven

veszi tőlem, hogy a kísérő sorokból ítélve azt tételezem fel róla, hogy ő hasonló intézkedések kiadására hajlandó lett volna. „Hogy én ma nem vagyok Budapest polgármestere, azt egyes egyedül annak köszönhetem, hogy nem voltam hajlandó a zsidók összeköltöztetéséről szóló rendeletet kiadni és aláírni.”

[Komoly]: Én ezzel, kérem, tisztában voltam rögtön, amikor láttam, hogy a főváros polgármesteri tiszttségére csupán egyetlen pályázó van: Doroghy Farkas,²⁰⁵ holott tudtam, hogy a legesélyesebb jelöltje ennek a posztnak Te vagy.

B[ódy] előszedi s megmutatja azokat a jegyzőkönyveket, amelyeket az összeköltöztetés előtt tartott értekezleteken Szentmiklósi²⁰⁶ gyorsírással vett fel és amelyekből kitűnik, hogy ő arra való hivatkozással, hogy Budapest székesfőváros tisztviselői személyesen felelősek minden olyan munkáért, amelyet helytelen intézkedéseikkel okoztak, hacsak nem történt fellebbezés útján jogorvoslat vagy az intézkedés jóváhagyása, kijelentette, hogy nem hajlandó egy olyan rendeletet kiadni, amelyben nincs jogorvoslatnak helye, sőt, amikor arról volt szó, hogy Doroghy Farkas beleegyezett abba, hogy a rendelet „A polgármester” aláírással jelenjék meg és ő utólag szignálna fogja, B[ódy] kijelentette, hogy addig, amíg nincs installálva az új polgármester és ő felelős az intézkedésekért, nem engedi, hogy a rendelet megjelenjék. Az értekezleten előfordult, hogy Bódy akadékoskodása miatt Endre László dühösen felkelt és az ajtót becsapva rohant el. Ebből a jegyzőkönyvből az is kitűnik, hogy E[ndre] eredetileg 48 órán belül akarta végrehajtani az átköltözést és ettől csak Hunsche²⁰⁷ Hauptsturmführer közbenjárására tekintett el.

1944. szeptember 14.

9 óra. Mesterrel általános helyzetről beszélgetünk, elsősorban megint a zsidókérdéssel kapcsolatos intézkedések leépítéséről. Közlöm vele, hogy délben lesz a Wesselényi u. 7. alatt az a lelkészi megbeszélés, amelyet Bereczkyvel együtt határoztunk el és amely a zsidó lelkészek egy részén kívül B[ereczky] és Török S. részvételével tartatik meg. Újból szóba kerül a zsidóügyi kormánybiztos kiküldésének a kérdése, és abban állapodunk meg, hogy igyekezni fog számomra ifj. Horthy Miklósnál kihallgatást kieszközölni. Rögtön intézkedik, hogy Csomor felhívja I[fj.] H[orthy] M[iklós]nak a személyi titkárát, dr. Ónody Dezsőt, és állapítsa meg az időpontot, amelyben a nevezett úr engem fogadni hajlandó, ahogy ezt a kihallgatást M[ester] M. kéri. — Közölte, hogy milyen városok kerültek újabban orosz kézre, és kifakadt miniszterének lehetetlen álláspontja miatt. — Közben szóba került Tildy Zoltán miniszterelnökségének a kérdése, aminek nagy akadálya az, hogy ifj. T[ildy] Z. a Pestvidéki Törvényszék fogházában van és így apjának a szereplése esetleg veszélyeztetheti a fiú életét. Különböző lehetőségek mérlegelése után megkérdezem, gondoltak-e arra, hogy a fiút kilopják valamelyik német őr megvesztegetése útján a fogházból, amire volt példa az elmúlt 5 hónap alatt. M[ester] kér, hogy érdeklődjem a dolog iránt. Anyagi fedezet van rá.

10 óra tájban Vadász utcában.

Kicsinyes problémák, béka-egér harc Krausz klikkja és a balszárnny között. Eppler Erzsí és Dundi²⁰⁸ panaszai a helytelen munkabeosztás, új ismeretlen erők beállítása és valószínűleg azok kitételének előkészítése körül, akik a vezetőséghez intézett levelet aláírták.

Arányi gépkereskedésében találkozom Baky Bencével. Nincs semmi különösebb közölnivalója. Ő szeretne információkat, azonban most nincs idő, ő is, Arányi is különböző minisztériumokba mennek, és ha lesz valami közölnivalójuk, fel fognak hívni.

12.15. A rabbinátusi hivatal.

Lassan gyülekeznek a rabbik megbeszélésre. Groszmann²⁰⁹ sértődött, mert előzetes megkérdezése nélkül hívták oda össze az értekezletet az ő hivatalába. Hangulat Berend Bélával²¹⁰ az élen: hát természetesen azt mondjuk, azt prédikáljuk, hogy nincs megtorlás, de hát nem tehetünk róla, ha mégis lesz. Őszinteség teljes hiánya és az a hajlam, hogy B[ereczky] előtt sem lehet majd őszintén beszélni. Úgy érzem, hogy kénytelen vagyok leszögezni: kb. két hónapja ismerem Bereczkyt, de kijelenthetem, egyetlen szót nem mondtam neki, amelyet nem éreztem volna úgy, ahogyan mondtam. Meggyőződésem: „igaz pap nem beszélhet másképp, mint ahogyan érez”. Hevesi Ferenc²¹¹ szerint bűnös minden keresztény, aki nem lépett fel aktívan a zsidók érdekében.

Én: Nem bűnösebb, mint a magyar zsidók összessége, amely semmit sem tett akkor, amikor lengyelországi, németországi vagy szlovákiai, vagy egyéb testvéreiről volt szó.

B[ereczky] megérkezése előtt rövid, formális beszélgetés arról, hogy miről lesz szó. Én röviden exponálom a kérdést, és azt kérem a jelenlévőktől, hogy hallgassák meg B[ereczky]t, és a hosszas vitát annál is inkább mellőzzék, mert miként B[ereczky] mondotta, neki csak rövid idő áll rendelkezésére.

B[ereczky] megérkezése után Groszmann főrabbi üdvözlí őt azzal, hogy ismeri a működését, amelyet a deportálás ellen a református egyház kebelén belül végzett, és azután B[ereczky] beszél annak szükségességéről, hogy a lelkek megbéküljenek, és ezzel kapcsolatban ismerteti az egyházak tevékenységét a zsidóüldözések és zsidóellenes intézkedésekkel kapcsolatban.

Groszmann válaszol neki. Válaszában arra a szeretetre hivatkozik, amely a keresztények nagy részéből hiányzott a zsidóüldözések idején. Meglepő ultrahazafias hangokat penget. Szembeállítja a magyarországi zsidó kifejezést a magyar zsidó kifejezéssel. Borzasztó kényelmetlen érzem hallgatni azok után, amik a B[ereczky] megérkezése előtt részben az ő szájából is elhangzottak.

Hevesi Ferenc is szemrehányó hangon foglalkozik a múlttal, mire B[ereczky] finoman megjegyzi: „Mi ismerjük a mi hibáinkat, azt hiszem, önök is ismerik a saját hibáikat. Célunkat nem azzal segítjük elő, ha kölcsönösen egymás hibáira mutatunk rá, hanem, ha a saját hibáinkon igyekszünk javítani és mindent megtenni ügyünk érdekében.”

Benoschofsky²¹² tesz fel néhány tárgyilagos kérdést, és az értekezlet a rabbik részéről azzal az ígérettel ér véget, hogy az ünnepi beszédekben azt az elvet fogják hangoztatni, amely az írásban van lefektetve, amidőn így szól: „Ne légy haragtartó, ne légy bosszúálló!”²¹³

B[ereczky]t kocsin viszem haza. Közlöm, hogy valószínűleg holnapra kihallgatást kapok ifj. Horthy M-nál és megígérem, hogy annak lefolyásáról utólag informálni fogom.

Du. 4-kor Arányi felhívott és közölte velem, hogy egybehangzó információk szerint semmiféle baj nem mutatkozik a zsidókérdés terén.

1944. szeptember 15.

Telefonon próbálom megállapítani, hogy mikorára esedékes a kihallgatásom. Itthon nem volt telefon az előző napi támadás után, tehát útközben hívom fel Csomort, ki közli, hogy Ónody²¹⁴ arra kérte, hogy 10 órakor hívja őt fel. Abban maradunk, hogy 10 után benn leszek a minisztériumban és akkor megkapom az értesítést. Ott 10 órakor Csomor a szobájában előttem beszél dr. Ónody titkárral, akitől fél 12-re

kap számomra terminust. Mesternél [...] és Stolpa államtitkárral²¹⁵ értekezlet van a menekült és menekülő közoktatásügyi intézmények és személyek ügyében. Írásbeli érdeklődésemre, hogy kíván-e velem az audiencia előtt még beszélni, azt üzeni ki, hogy utána kéri, hogy keressem fel.

Kb. 11 órakor vagyok ifj. Horthy M. titkáránál, aki közli, hogy utánam Ferenczy alezredes jön a követ úrhoz, és gondoskodni fog arról, hogy ne találkozzunk, mert esetleg F[erenczy] azt gondolhatná, hogy az ő működését „akarjuk” megfűzni. 11.30-kor jutok ifj. H. M-hoz. Bemutatkozom, és Mesterre való hivatkozással előadom elgondolásomat, előrebecsátva egy rövid helyzetjellemezést és azt a gondolatot, hogy megfelelő gondosság és előkészítés nélkül a zsidókkal kapcsolatos intézkedések lebonyolítása körül olyan zavarok léphetnek elő, amelyek az országban megmaradt zsidóság és a magyarság harmonikus együttélését komolyan veszélyeztetik. Abstrahálva attól a veszélytől, amelyet a németek jelenléte — úgy érzem, hogy szabad tudnom arról, hogy a Dunántúlon egyes német csapatok vannak és Budapesten, illetve környékén 4 teljes divízió számunkra, zsidókra elsősorban, de, azt hiszem — a magyarságra is jelent, gondoskodni kell arról, hogy fokozatos átmenet biztosíttassék, és ebből a célból nagyon jónak látnám, ha egyelőre minden nyilvánosság nélkül kormánybiztos nevezetné ki előbb zsidókkal kapcsolatos intézkedések túlhajtásainak lenyesegetésére, később pedig az egész konstrukció lebontására. Egy sokak által ajánlott 1 §-os törvény, amely az eddigi intézkedéseket hatálytalanítaná, feltétlenül veszélyes, ha nem akarjuk, hogy egyik oldalon az antiszemitizmus még erősebb hullámai keljenek életre, másik oldalon pedig olyan lelkiállapot képződése segítsék elő, amely a későbbi békés együttélést veszélyeztetné.

[Horthy]: Nagyon jó volna, ha azt, amit most mondott, írásban összefoglalná és ideadná nekem.

[Komoly]: Úgy érzem, hogy mindazt, amit mondottam, nehéz volna legalább egy írásban is lefektetni.

[Horthy]: Megfelel aláírás nélkül is.

[Komoly]: Akkor, kérem, el fogom készíteni.

[Horthy]: Kérem, én születésemtől kezdve, már neveltetésemnél fogva is, antiszemita vagyok. Ez nálunk nem lehetett másként, már ahogyan nálunk a szülői házban beszéltek a zsidókról. Pl. elképzelhetetlen volna számomra, hogy zsidó nőt vegyek feleségül, vagy hogy a gyermekeimben zsidó vér legyen; azután belekerültem a gazdasági életbe. Láttam, hogy ott mi folyik. A vállalatom pl. képtelen volt a minisztériumban egy exportengedélyt kapni, és akkor ment Gross Samu (a név természetesen csak szimbolikus), és hozta az exportengedélyt... És miért nem ment az exportengedély a mi számunkra? Mert ott volt az a miniszteri tanácsos, akinek havi 600 pengő fizetése van, és aki azt gondolta: (megváltoztatott hangon) „Egye fene, azért a 600 pengőért nem érdemes ezzel törődnöm. Nekem egészen smafu, van-e export vagy nincsen export...” De azután, ha megkapta a zsidótól azt, amiért egy éjszakát átdorbézolhatott, akkor mégis megcsinálta. A mi hivatalnokainknak nincsen semmi érzékük az ország gazdasági érdekei iránt. Miattuk akár tönkre is mehetett volna az ország. Ezért volt szükség a zsidóra, aki ugyan nézve a saját érdekeit is, előbbre vitte az ország érdekeit is. Én nem bírom azt a „kérlekalássan urambátyám” tempót. Nekem három balesetem volt: kétszer volt agrárkództatásom, egyszer agyvérzésem. A koponyám is meg van repedve. Én nem bírom türelemmel ezt a huzavonát. Én rögtön indulatba jövök. Borzasztóan felizgat a komolyságnak és nagyvonalúságnak a hiánya. Hogy rossz a gyomrom, azt is ennek köszönhetem. Ilyen módszerek mellett be kellett következnie annak, ami most bekövetkezett. Már 19[2]9 óta így látom a helyzetet. Amikor Darányi 1938-ban megtartotta a győri beszé-

dét, akkor én megjósoltam, hogy mi fog bekövetkezni. Hát bekövetkezett. Most itt vagyunk. Hibák mindenütt, és persze borzasztó hibák a zsidókérdéssel kapcsolatban is. Ennek nem lett volna szabad így történnie.

[Komoly]: Ugyanolyan őszintén, ahogy Kegyelmes Uram beszél, meg kell mondanom nekem is, hogy az én fajtám hibáinak is tudatában vagyok. Részben rajtunk is múltott, hogy a zsidókérdés nem úgy oldódott meg, ahogy meg kellett volna oldódnia.

[Horthy]: Hát persze, hogy hibákat követtek el. Éppen úgy megalázkodtak a nagyok előtt és lenéztek a gyöngébbekre, mint a mi uraink. Átvették a biciklista magatartást.²¹⁶

[Komoly]: Azonban védeni is tudom a zsidó hibákat. Évezredek elnyomatás következményei: nehezen tanult bele a zsidó abba, hogyan kell viselkedni, és azért gyakran viselkedésében, de más téren is elveti a súlykot.

[Horthy]: Hát igaza van. Általában mindenki gyűlölte a zsidókat, de mindenkinek megvolt a házi zsidója, aki értette a módját: (utánozza a kezeit egymásba kulcsolva) „Parancsára, Gróf Úr, mire van szükség?” És a válasz (megint más hangon): „Hát itt vagy, бүdös zsidó? Ezt vagy azt teremtsd elő nekem!” És azután a zsidó segítette őt meg, hogy nem kellett törődnie semmivel, hogy külföldön dőzsölhetett és hogy nem ment tönkre még rövidebb idő alatt, mint ahogyan történt. Persze nem általános ez. Voltak rendes arisztokraták is. Később azután változott a helyzet. A zsidó meggazdagodott. A Gróf Úr meg tönkrement, és amikor már minden második nap sem tudott gallért váltani, a zsidónak meg fényes palotája volt, akkor boldogan ment el a zsidó palotába fényes esti lakomára. Egészen természetes, hogy ebből idővel mindenfelől csak nőtt a gyűlölet a zsidókkal szemben.

[Komoly]: Ezt a zsidóság megfelelő politikai érzék híján nem tudta megakadályozni, mert amilyen tehetségeket adtunk a gazdasági életnek, olyan tehetségtelenek voltunk politikai téren. A zsidóság hivatalos állásfoglalása ezekben a kérdésekben végig helytelen volt, amikor mindenképpen azt igyekezett bizonyítani, hogy közte és a keresztény magyarok között semmi különbség sincsen, és ebből következően a viselkedéséből is hiányozni kellett annak a tapintatnak, amelyre helyzetünk valójában kötelezett. Ezzel szemben a cionista elgondolás (röviden ismertetem) és a megfelelő módon irányított kivándorlás kérdése lett volna alkalmas az ellentétek levezetésére és a zsidókérdés megoldására.

[Horthy]: A kivándorlás tekintetében nekem az az álláspontom, hogy annak önkéntes kivándorlásnak kell lennie. (Megszakítja a gondolatmenetét.) Ki Ön tulajdonképpen? Újból elmondom neki.

[Horthy]: De nem úgy gondolom, a foglalkozása?

[Komoly]: Mérnök vagyok. Vasbetontervező mérnök.

[Horthy]: Azért, mert tegnap, amikor Mester azt üzenté, hogy valaki zsidóügyben akar eljönni hozzám, természetesen azt mondtam, csak jöjjön, jöjjön, de nem tudtam, hogy tulajdonképpen ki fog jönni. Miről is beszélünk?

[Komoly]: A kivándorlás kérdéséről.

[Horthy]: Igen, igen, hát a kivándorlás! Annak a formája az kell, hogy legyen, hogy ha egy zsidó innen kivándorol, vigyen magával 10 képviselőt, és ezzel mindenki jól jár, a zsidók, akik itt maradnak, megszabadulnak egy konkurrenstól, aki kimegy, az odakinn képviselői által meggazdagodik, és Magyarország is jól jár, mert olyan dolgokat tud kiszállítani, amelyekből megélhet. Mert kit küld ki Amerika képviselőnek Ankarába vagy Londonba? Valami kereskedelmi érdekeltség vezetőjét, vagy az ipari és kereskedelmi kamara elnökét. Az azután ért a dolgokhoz, használ az országnak a külföldön. Nálunk ellenben engem kiküldtek Brazíliába követnek,

anélkül, hogy bármihez is értettem volna. Azután belejöttem és láttam, hogy megfelelő politika mellett maga a brazil export elláthatta volna az országot és ehelyett mi történt? Összebombáztatják ezt az országot! Rettenetes ez a mi államvezetésünk! Nincs megfelelő ember! Tönkreteszik az országot! Néha arra gondolok, hogy ha a hatalom a kezemben volna, akkor ezt a társaságot (kimutat az ablakon át a miniszterelnökség és honvédelmi minisztérium épületére) összelövetném tekintet nélkül arra, hogy miniszter-e valaki, vagy nem. (Megdöbbszintem arckifejezésemre:) Hát nem! Azt hiszem, elég volna kettőt-hármat felakasztatni, és talán rendbe lehetne hozni a dolgokat, de sajnos, nincs emberünk. A helyzet olyan kétségbeejtő, hogy néha bőgni szeretnék.

[Komoly]: Visszatérve a zsidókérdésre, azt hiszem, hogy a kivándorlás, amelyet mi Palesztinába gondolunk. . .

[Horthy]: (közbevág) Miért Palesztinába? Az egész világba!

[Komoly]: Eddigi tapasztalataink szerint Palesztina az egyetlen ország, amely valami transzcendentális módon, mint a zsidók Szent Földje, alkalmasnak bizonyult arra, hogy a földhöz kösse a zsidót. Palesztinában ma a zsidó lakosság 29%-a földműveléssel foglalkozik és legnagyobb részében nem mint földbirtokos, hanem mint fizikai munkás. Természetesen nem gondolunk arra, hogy az egész zsidóság Palesztinába vándoroljon.

[Horthy]: Nekünk szükségünk van a zsidóra, mert én mint sportember tudom, hogy csúcseredményt elérni másképpen, mint versenyben, nem lehet. A magyarságnak szüksége van arra a konkurrenciára, amelyet a zsidó jelent. A kivándorlás mértékét természetesen az ország érdekében megfelelően szabályozni kell, és ezzel parallel meg lehet nevelni egy-két nemzedék alatt a magyarságot is arra, hogy ugyanolyan szemmel nézze a gazdasági életet, mint akár az angol arisztokrácia. Ami a kivándorlás mértékét illeti, én azt gondolom, hogy ez valószínűleg az ország szempontjából szükséges zsidóságot is jelentené.

[Komoly]: Engedje meg, Kegyelmes Uram, hogy elmondjam azt, amit kb. két évvel ezelőtt Andorka Kornél²¹⁷ kegyelmes úrnak mondtam. Méltóztatik talán ismerni.

[Horthy]: Nem, nem tudom, kicsoda.

[Komoly]: Spanyol követünk volt Teleki Pál gr. idejében.

[Horthy]: A Rudi, az Andorka Rudi! Hogyne ismerném, nagyon jól ismerem!

[Komoly]: Amit neki két évvel ezelőtt elmondottam, amidőn ő is kifogásolta, hogy el akarjuk vinni a Magyarország szempontjából értékes zsidóanyagot. Szó szerint mondtam neki: „Kegyelmes Uram, boldog volnék, ha már ott tartanánk, hogy a magyar kormány reverzalist kérne tőlünk arról, hogy nem visszük ki azokat, akiket ő itt akar tartani.”

[Horthy]: (Jót nevet a dolgon.) Hát ebben igaza van, szóval mi a propozíciója? Röviden összefoglalom. Közben újból szóba kerülnek a hazai viszonyok, s én föl- említem, hogy milyen helytelen dolog az, hogy alsóbb rendű hatóságok pl. politikai foglyokat szükségtelenül kínoznak. Megemlítem Csillaghegyet²¹⁸ és a politikai rendőrség vállalási módszereit. Ez nem az ember jellemét érintő kérdés, mert látom a németekről is, hogy ahol azt a parancsot kapják, hogy „schonungslos” járjanak el, ott brutálisak és ugyanazok az emberek, miként azt az Erdélyből Budapestre felhozott testvéreinknél láttuk, akiket a téglagyárban német katonák korbácsoltak, itt, miután azt a parancsot kapták, hogy „human”, egyre összeemelegedtek velük. Ugyanígy lesz ez a magyar csendőrségnél is, ha felsőbb hatóságtól megfelelő parancsot kap, akkor annak megfelelően fog viselkedni.

[Horthy]: Hát kérem, csendőr! Mit tud az? Azt csinálja, amit parancsolnak neki.

— További beszélgetés során annak a félelmének ad kifejezést, hogy minden késő

már. A magyar csak utána totyog az eseményeknek. Van két fajta: az egyik mit sem tudva a valódi helyzetről veri a mellét és hangoskodik. A másik pedig... (drasztikus kifejezés). Alig hiszem, hogy valamit még meg tudunk menteni.

[Komoly]: Kegyelmes Uram, úgy kell vennünk a dolgot, hogy talán még van három hetünk, amíg „a döntő” pillanat elérkezik. Ezalatt a három hét alatt megvan a lehetősége gesztusoknak, amelyek segíthetnek és ezalatt mindent meg kell tenni, ami csak lehetséges.

— Azzal búcsúzunk, hogy én holnap röviden összefoglalva írásban adom neki pro-
pozícióimat.

Du. Mesternél még mindig tartott a konferencia, amely miatt reggel nem tudtam bemenni hozzá, de megvárom a végét, és akkor beszámolok az ifj. Horthy M-sal folytatott beszélgetésről. Megrajzoljuk közösen a követ jellemrajzát, megállapítjuk feltétlen jóakarátát, de, sajnos, széteső gondolkodását, amely miatt szükség volna olyan tanácsadókra, akik a dolgokat a kezükben tartják.

Ambrózyban azt az embert látja, akivel feltétlenül számolni lehet, és úgy látja, hogy nagyon helyes volna, ha összehozna velem engem. Úgy tudja, hogy B[ereczky] éppen fenn van nála. (Nem tudja, mi van B[ereczky]vel, telefonja rossz, és nem tudja, nem történt-e az éjszaka valami az épülettel, mert a közelében nagy tűz volt.) Megemlíti, hogy Klotildilgeten is rettenetes támadás volt, hason feküdtek a pincében az egész támadás alatt.

Abban maradtunk, hogy én du. felkeresem B[ereczky]t, és a holnapi H[orthy]-audiencia után ismét jelentkezem nála. Közben még referált arról, milyen jelentések érkeznek Kolozsvárról, és megdöbbenésének ad kifejezést miniszterének magatartása felett megint, aki még ma is arról beszélt, hogy holnapután lesz a kolozsvári egyetem ünnepélyes megnyitása, szóval egyáltalán nem látja tisztán a helyzetet. Ugyanilyen álláspontot foglalt el a Stern által kért mentességek ügyében, úgyhogy arra kérte Ambrózyt, beszéljen a belügyminiszter helyettesével, dr. Horváthtal, hogy az ő útján terjesszék elő a kérést, minthogy a Zsidó Tanács lényegében a belügyminisztérium alá tartozik. Ottlétem alatt beszélt telefonon Sternnel, akit holnapra kért be magához. S[tern] S. arra kérte, mondja meg nekem, hogy hívjam őt fel.

Du. 5 óra után a Pozsonyi úti lelkészlakot szemlélem meg a bombatámadás után és ajánlom — mint sürgős teendőt — az egyik kiesett pillérnek a megfelelő alá-dúcolását. Az egyéb károk elég nagyok, de az épület állékonyságát nem veszélyeztetik.

Rövidebb beszélgetés B[ereczky]vel, aki említi, hogy délben Ambrózy nagyon őszintén beszélt vele minden témáról. Átmentek azon a listán, amely mint lehetséges minisztérium tekintetbe jöhetne.

Megemlítem, hogy de. M[ester] Rassay Károlyt²¹⁹ is felemlítette, mint esetleges belügyminiszterjelöltet, azután a szociáldemokraták közül Szakasits Árpád és Kéthly Anna és 2—3 kommunista miniszter, akiknek a nevét még nem tudjuk, akik talán külföldről fognak jönni. B[ereczky] rámutat arra, milyen furcsa szerep jutott órá, hogy közvetít a régi világ képviselői és a szélső baloldal között, és szomorúan látja, hogy ez a régi világ nem akarja észrevenni, hogy egyetlen kötelessége volna: félreállni az útból és eltűnni. Bármilyen bizalmas volt hozzá A[mbrózy], egy dologban — úgy látja — nem volt őszinte, amennyiben nem akarta elárulni, hogy Bethlen István a várban van. Azonkívül feltűnt neki az is, hogy — bár mellékesen, de mégis csak — felhozta B[ethlen] I[stván] személyét, mint a kibontakozás egyik lehetőségét. Ebből azt látja, hogy az egész elgondolásban még mindig B[ethlen] I-nak a hatása érvényesül, akinek a kapcsolata Magyarország népével valószínűleg teljesen megszűnt, és így nem tudja feladni eddigi politikai vonalvezetését. Örül, hogy holnap 1 órakor

megint Ambrózynál lesz, ismét átbeszéli vele a dolgokat, és próbálja a ma megbeszélte értelemben befolyásolni. Holnap 2 után találkozhatunk Mesternél.

Este Stern Samunál Wilhelm Károllyal és Pető Ernővel együtt.

Kasztner dr. számol be pozsonyi útjáról²²⁰ és a ma érkezett Saly Mayer-sürgönyről. Fejtérés, mit kellene tenni, hogy S[aly] M[ayer]re más nyomás is fejtessék ki, és abban maradunk, hogy Kasztner próbálja Lutzot igénybe venni s vele táviratoztatni. S[tern] aggályosnak tartja, hogy esetleg L[utz] Krausszal érintkezésbe lép és K[rausz] megkontreminálja K[asztner] dr-t.²²¹

K[asztner] dr.: Ami fordítva adott esetben nem mondható.

P[ető]: Beszélni kellene Krausszal...

W[ilhelm]: Magának dr. K[asztner]nek kellene vele beszélnie, de K[rausz] nagyon büszke fiú.

Én: Gondoskodni kell róla, hogy a sürgöny elmenjen, mielőtt L[utz] és Kr[ausz] egymással beszél.

Szóba kerül azután a 200 kistarcsai tús kérdése is, akiket a németek bizonyos öszszeg ellenében adnának ki, és egyértelmű a megállapodás azzal, hogy ennek a dolognak a bonyolítását sem a Zsidó Tanács, sem a Cionista Szövetség nem vállalhatja, és lehetséges megoldásként szóba kerül Steiner Marcellnek, mint a Chevra²²² elnökének, személye, aki az egyes felekkel a tárgyalásokat lefolytathatná.

1944. szeptember 16.

3/4 12-kor ifj. H[orthy] M-nál vagyok, átadom a reggel leírt és ide mellékelte feljegyzéseket és javaslatokat.²²³ Mondja, hogy most nem tudja elolvasni, mert sokan várnak rá. Megmutatom neki a lényeges pontokat, és külön átadok neki egy cédulát, amelyen a nem zsidó jellegű panaszok vannak. Átveszi, valamint a neki átadott „Cionista életszemlélet”-et is, amelyet átlapoz, és az „Antiszemitizmus okai” című fejezetre mondja, hogy ez különösen érdekli, és feltétlenül el fogja olvasni. Biztosít, hogy mindenkor szívesen és örömmel áll rendelkezésemre.

A Tanácsban

Újból szóba hozom a zsidóink között uralkodó helytelen magatartást, a tapintatlan fellépést keresztényekkel szemben és a bosszú ébren tartását, amely ellen más oldalon is kellene küzdeni, mint a papi oldalon.

Stöckler²²⁴ megemlíti, hogy holnap 11-kor itt lesz egy rabbiértekezlet — nagyon jó volna, ha én azon részt vennék. Közlöm, hogy sajnálatomra cionista megbeszélésem van akkor, különben valóban szívesen lennék ott, mert kétségbe vagyok esve amiatt a hang miatt, amelyet a tegnapi Bereczky-féle értekezleten tapasztaltam. Borzalmasnak tartom az öszszintéségnek ezt a hiányát és a kenetteljességgel leplezett érzéstelenséget. Landesmann István²²⁵ megemlíti, hogy megkezdték a városban a zsidó lakások lezárását, ingóságaiknak elszállítását, és kétségbeejtőnek tartja ezt sok, egyébként vagyontalan ember szempontjából. Kellene ellene valamit tenni.

Felkérem, hogy ezt és más eseteket röviden vessen papírra, és én átadom minden aláírás nélkül Mesternek vagy esetleg Ambrózynak, akihez bevezettetésemet megígérte Mester. (Kapkod később L[andesmann]tól egy rövid — illetőleg az én szememmel nézve bőbeszédű — pro memoriát, és ezt magammal viszem.)

Schalk beszámol a reggeli Columbus utcai incidensről (a német katonák nem engedték be Ferenczyt, Lullayt és Bornt), és azt állítja, hogy L[ullay] nagyon kárhóztatóan emlékezett meg dr. Kasztneréről, többek között azt mondva róla, hogy nagy pénzeket vágott zsebre. Tiltakoztam eme beállítás ellen, mondván, hogy egyetlen

fillér sem jut K[asztner] dr. kezébe, mire Schalk azt mondta, hogy ő csak ismétli, amit L[ullay] mondott, de arra kér, hogy K[asztner] dr-nak ne mondjam tovább. Ezt persze nem ígértem meg.

Később Wilhelm jön, és neki átadok egy másolatot az ifj. H[orthy] M-nak adott feljegyzésekről, amelyeket tegnap Sternnél előzetesen jeleztem már neki és a többi uraknak.

2 órára a kultuszminisztériumban vagyok, megmondom Csomornak, hogy várom Bereczkyt, mert együtt megyünk be, minthogy azonban B[ereczky] kb. 3/4 3-ig nem érkezik meg, s közben M[ester] benn a szobájában már meg is ebédelt és más fél nincs ott, bemegeyek nélküle.

M[ester]: Itt volt nálam ma de. Stern Samu. Beszélgettünk a mentességi dolgokról. Remélem, hogy sikerül elintézni a miniszter akadémikusodása ellenére is. Egyébként a miniszter ugyanúgy látja a helyzetet ma, mint ahogy tegnap látta. Ma megint a kolozsvári egyetem megnyitásáról beszélt. Az emberek ott egészen nyugodtan élnek, semmiről fogalmuk nincsen, és így történt meg, hogy egyszer csak csatazajra ébredtek, és éledtek annak tudatára, hogy milyen veszély fenyegeti a várost. Nehezen tudja magát beleélni ebbe a gondolkodásba. Feltétlenül tenni kellene valamit. Sternnel is beszélgettünk erről, de ő óvatosságra int. Azt mondja, hogy akkor lehet csak valamit tenni, ha már (az oroszok) a Tisza-vonalnál lesznek. Lehet, hogy én egy kicsit túlságosan buzgó voltam, és hogy ők jobban látják a dolgot.

[Komoly]: Itt van az a feljegyzés, amelyet átnyújtottam Horthy kegyelmes Úrnak. Ismerve az ő természetét, az volna a kérésem, hogy ezt méltóztassék szóba hozni, mert különben feledésbe megy a dolog, pedig rendkívül fontosnak tartom.

[Mester]: Ez így is van. Sajnos őt csak olyan szálnak tekinthetjük, amely elvezet a Kormányzó Úrhoz, de nem tekinthetjük annak az acélkötélnek, amelybe kapaszkodni is lehet. Nem megy másképpen a dolog. Be kell Önt vezetnünk Ambrózyhoz, és beszélnünk kell vele.

[Komoly]: Most, hogy Államtitkár Úr elolvasta ezt a pár sort, mi a véleménye?

[Mester]: Én ma de. beszélgettem S[tern] S-val és Bereczkyvel. Mindkettőnek azt mondtam, hogy erre a szerepre, mint tárca nélküli minisztert, egy zsidót kellene állítani, és ennél a Mérnök Úrra gondoltam.

[Komoly]: Isten mentsen attól, hogy egy zsidót vonjanak bele a magyar belső politikába.

[Mester]: Itt speciálisan zsidó kérdésről van szó, és véleményem szerint feltétlenül jó hatással volna ez nemcsak a külföld, hanem a magyar zsidótömegek felé is.

[Komoly]: Amely ma sajnos már csak igen kis százalékát képezi Magyarország lakosságának.

[Mester]: És mégis ennek a kis tömegnek a megnyugtatására is feltétlenül szükség van. Sternnek én nem említettem meg az ön személyét, B[ereczky]vel azonban egészen részletesen beszéltünk róla, és így most Ön a harmadik, akivel erről beszélek.

[Komoly]: Nem találná sokkal jobbnak, ha ezt a szerepet Bereczky vállalná, és én kijelentem, hogy minden erőmmel a háttérből feltétlenül a rendelkezésére állok.

[Mester]: Azt gondolja, hogy ez jobb? A véleményem szerint éppen a zsidó tömegekre való tekintettel zsidót kellene itt miniszterként beállítani.

[Komoly]: Hát ezen, kérem, nagyon kell még gondolkodni, és a személyt illetőleg is.

[Mester]: Kétségtelen, hogy ez nagyon nehéz feladat, amelyet az illetőnek vállalnia kell, mert tulajdonképpen kettős terhet kell viselnie, kétfelé kell vállalnia a felelősséget, nagyon felmorzsoló, nehéz munkát vállal magára.

[Komoly]: Én ezzel tisztában vagyok, annál is inkább, mert napról napra tapasztalom, hogy mennyi emberi gyöngeséggel kell számolnunk minden, és így a mi zsidó

sorainkban is. Nem élünk heroikus korban. Éppen hallottam nagy megdöbbenéssel egy igen kedves keresztény barátunktól, aki sok zsidó családnak tett igazán nagy szívességeket, hogy az egyik zsidó ismerőse rátámadt, és majdnem kvalifikálhatatlan gorombasággal halmozta el amiatt, mert a keresztények nem álltak ki jobban a zsidóság mellett. Én biztonság okáért megkérdeztem az illetőt, hogy aki ilyen csúnyán viselkedett, még tagja-e a zsidó közösségnek, mire azt válaszolta, hogy valószínűleg nem, mert éppen őt kérte meg, hogy egyenesse az útját a katolikus egyház felé. Erre mindjárt rámutattam arra, hogy próbálja a két dolgot összefüggésbe hozni. Igen valószínű, hogy azok, akik nehéz időkben is becsületesen kitartottak a közösségük mellett, nem viselkednek ugyanúgy, mint a gyáván megfutamodottak. Ez utóbbiak részéről várható elsősorban a méltatlan bosszú gondolatának az ápolása.

[Mester]: Ebben tökéletesen igaza van, és mindezekkel kell számolni is.

[Komoly]: A személy kérdésére visszatérve valóban az a helyzet, hogy a mi zsidótömegeink ma azt látják, hogy ami az érdekükben történt, az cionista részről történt, így, amennyiben tényleg zsidót szemlélnének ki erre a pozícióra, talán tudunk a mi sorainkban megfelelő embert ajánlani, de érzésem szerint ez egy kissé távolabbi idő kérdése, ma egyéb gondjaink vannak, sokkal eminensebb kérdések: az a veszély, amelyben nemcsak a zsidóság, hanem az egész magyar társadalom forog egyrészt német oldalról, másrészt pedig az esetleges orosz megszállás miatt. Itt kellene tenni valamit, hogy ne akkor álljunk először szemben az oroszokkal, amikor már itt vannak, mint katonák, hanem találjunk valami módot az érintkezés előzetes felvételére.

[Mester]: Úgy gondolom, hogy azok, akiket ide kiszemeltek vezetőnek, már valószínűleg Oroszországban vannak a front mögött.

[Komoly]: Nem volna meg a lehetősége annak, hogy azok közül valakit már előbb idehozzanak?

[Mester]: Ez tényleg jó gondolat. Valamit kellene tenni ezen a téren.

[Komoly]: Magyarországon már csak egy zseniális újabb külpolitikai vonal segít, a régi külpolitikai módszerek itt már hiábavalók. Nem csodától, de egy zseniális lépéstől talán még várhatunk valamit, okvetlenül tenni kell valamit.

[Mester]: Ambrózyval feltétlenül át kell beszélni ezt a dolgot, és remélem, hogy erre hétfőn sor kerülhet. Ő az egyedüli ember, akivel ma erről beszélni lehetne.

[Komoly]: Hennyeyhez nincsen semmi kapcsolata?

[Mester]: H[ennyey]t nem ismerem.

[Komoly]: De H[ennyey] csak fogja ismerni?!

[Mester]: Valószínűleg.

[Komoly]: Akkor létre kell hozni valami megbeszélést, amelyen H[ennyey] is részt vesz, és talán adódik még egy-két tehetséges ember a külügyminisztériumban, aki át tud térni a régi módszerekről valami új, életmentő módszerre.

[Mester]: Tudni kellene, hogy az angolok közül ki van még Budapesten. Erről talán Szentiványi Sándor²²⁶ tudna valamit mondani.

[Komoly]: Ha kívánja, Sz[entiványi] S-ral azonnal felveszem a kapcsolatot. Elég jól ismerjük egymást, igaz, hogy csak egyszer találkoztunk személyesen, de március 19-e óta olyan kedves volt, hogy direkt elküldött a lakásomra érdeklődni, nem történt-e valami bajom, és tudom róla, hogy elég jó véleményt táplál felőlem. Azonkívül, tekintettel arra, hogy B[ereczky] nem jött el, megpróbálok vele du. beszélni. — A Síp u.-ban értesülök róla, hogy a Pénzügyigazgatóság megkezdte az elhagyott zsidó lakásokban lévő értékes ingóságok elszállítását és ily módon sok embernek utolsó tartalékát elviszik. Azt hiszem, amikor minden oldalról az a kívánság, hogy a lelkek megbékéljenek, nem lehet senkinek az az érdeke, hogy ezzel a cselekedettel az indulatokat újból felszítsák. Legyenek, az Istenért, egy kis türelem-

mel. Itt van nálam egy „pro memoria”, amely kissé bőbeszédűbb, mint szerettem volna, de a lényege az, amit elmondottam. Nagyon kérem, tegyen valamit ebben az irányban.

[Mester]: Igaza van minden tekintetben, majd igyekszem a Pénzügyigazgatóságon közbenjárni.²²⁷

A tegnapi Bereczky-beszélgetés és a Mesterrel folytatott mai beszélgetés alkalmával is kijelentettem, hogy kissé furcsának tartom a magam részéről, hogy így most a cionista elgondolásokkal kapcsolatban állandóan beleesem a magyar politikai kérdések taglalásába, és vizsgálom magam, hogy nem véték-e elveim ellen, de úgy látom, hogy ezek a kérdések annyira összetartoznak, hogy nem választhatók szét, és kérem minden megnyilatkozásomat olybá venni, hogy nincsen szándékom túllépni azon a határon, amelyet a házba fogadott vendég együttérzése megenged és megkövetel.

B[ereczky] erre tegnap megjegyezte, hogy ez, amit most mondtam, rendkívül helyes és nagyon kívánatos volna, ha ezt a békésebb jövőben a zsidók általában szem előtt tartanák.

M[ester] ma helyeslőleg vette tudomásul ama meghatározásomat, hogy a dolgok annyira összefüggenek, hogy a zsidók érdekében nem is járhatok el másként, mint a magyar kérdésekben való teljes együttműködéssel.

JEGYZETEK

- 1 A Pilvax 1944-ben is Budapest egyik leghíresebb, legrégebbi kávéháza volt. A kávéházzal szemben, a IV. Városház utca 7. sz. alatt, a pesti Vármegeháza található. 1944-ben a Vármegeháza hátsó oldalán, a Semmelweis utca 6. sz. alatt működött Ferenczy László csendőralezredes központi csendőrkülönítményének az irodája. Az iroda hivatalos neve: „Nemzetközi Beraktározási és Szállítási Kft.” volt. Ez a Ferenczy vezetése alatt álló csendőrkülönítmény működött közre a magyarországi zsidóság Németországba való deportálásában. Ferenczy volt az összekötő tiszt az Eichmann-féle Sonderkommando és a magyar csendőrség közt. Ferenczy ebben az időben, helyettesével, Lullayval együtt (ld. 3. jegyzet) titkos tanácskozásba kezdett a zsidóság vezetőivel. Értesüléseket közöltek és igyekeztek szerezni. Ferenczy a nyilasokat is kiszolgálta. A háború után a Népbíróság halálra ítélte és kivégezték.
- 2 Dieter von Wislyczeny (bárói címét nem viselte) Obersturmführer. Adolf Eichmann Sonderkommandójának tisztje. Ebben az időben 21 katonájával együtt Budapesten a Szt. István park 16. sz. alatti ház VI—VII. emeletén lakott. Nevéhez fűződik a szlovákiai zsidóság deportálása, és alaposan kivette a részét a magyar zsidóság deportálásából is. A második világháború után Csehszlovákiában halálra ítélték és kivégezték.
- 3 Lullay Leó László székesfehérvári adótitst, tartalékos százados. Fereczy László csendőralezredes szárnysegédje.
- 4 Ld. 47. sz. jegyzet.
- 5 Dr. Kasztner Rezső (1906—1957) cionista vezető. A Joint magyarországi megbízottja. (A Joint Distribution Committee-t Amerikában alapították 1914-ben, rászoruló zsidók támogatására.) A Budapesti Mentőbizottságban Komoly Ottó helyettese. 1944-ben tárgyalt az SS képviselőivel hogy a Jewish Agency-től (ld. 8. sz. jegyz.) Törökországon és Svájcban át érkező jelentős anyagi javak ellenében rábírra az SS-t a magyarországi zsidók kivándorlásának engedélyezésére. Részeredményeket sikerült is kivívnia. (Pl. az ún. bergen-belseni csoport: 1685 fő, ld. még 37. jegyz.). A háború alatt többször volt Svájcban tárgyalni. 1944 decemberében már nem sikerült visszatérnie az ostromgyűrűbe zárt fővárosba. A háború után Izraelbe ment, ahol fontos állásokat töltött be és az „Új Kelet” c. lapban publikált. 1952-ben megrágalmazták és kezdetét vette egy öt és fél éven át húzódo per, amelyben első fokon elmarasztalták, másodfokon viszont fölmentették. Fölmentő ítéletét azonban már nem érte meg, merénylet áldozatává lett.
- 6 Komoly Ottó 1936-tól tartalékos honvédszázados volt.
- 7 Itt volt 1944-ben és itt van ma is a Pesti Izraelita Hitközség központja. A Pesti Izraelita Hitköz-

- ség Európa legnagyobb hitközsége volt, 200 000 taggal. Ez a létszám augusztusban még nagyjából megvolt, sőt elképzelhető, hogy esetleg még valamivel nőtt is, hiszen a deportálások elől a fővárosba menekülők itt menedéket találhattak.
- 8 Föltehetően távirati rövidítés, teljes nevén: Jewish Agency. A Népszövetség által 1929-ben felállított és a zsidók létszámának testületként elismert szervezet, mely gazdasági, szociális és egyéb vonatkozásokban volt hivatott a palesztinai zsidó kormányt tanácsolni és segíteni.
 - 9 Portugálián keresztül is próbálkoztak a zsidó vezetők kivándorlókat juttatni Palesztinába.
 - 10 A levelet Bereczky Balatonszabadin (ahol betegszabadságát töltötte) kapta meg 19-én s továbbította azt Ravasz Lászlóhoz. Egy Ravasztól származó augusztus 22-i följegyzés szerint: „E levélhez volt csatolva Komor [!] Ottó úrnak, a cionisták főtitkárának [...] a levele. [...] Komor Ottó levélét csatoltam a kabinetirodai főnök úrhoz írott sajátkezű levelemhez, amelyben Mester Miklós helyett, aki Erdélyben van, közvetíttem számára azt a hírt, hogy a jövő héten a zsidók koncentrációs táborokba való tömörítése újra megkezdődik.” (Ráday Lt. A/1/c — 1130/1944. sz.)
 - 11 Bethesda Kórház: a budapesti Németajkú Leányegyház állította fel 1866-ban. 1909—1938 között a Filadelfia Diakonissza Egylet Bethesda Kórháza (közben az első világháború alatt kiegészítő hadikórházként működött), majd 1951-ig a Dunamelléki Egyházkerület Filadelfia Diakonisszaintézeti Alapítvány B. Kórháza. 1953-ig, az államosításig, a Magyarországi Református Egyház Protestáns Egyházi Alkalmazottak B. Kórháza. 1872 óta a Hermina út (ma Május 1. út) 53. sz. alatt található.
 - 12 Péter János: ref. lelkész, 1958 óta politikus. 1936—49 között a Filadelfia Diakonissza Egylet intézeti lelkésze. 1949—1958-ig a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke.
 - 13 Szántay Edéről, Bereczky Albert segédlelkészéről van szó, aki 1944-ben Budapesten a Pozsonyi u. 58. sz. alatti parókian teljesített szolgálatot. — Bereczky Balatonszabadról üzenhetett vejevel a tervezett deportáció megelőzése ügyében. (Ld. Ráday Lt. A/1/c — 1130/1944. sz.)
 - 14 Éliás József: ld. a Bevezetés 4. sz. jegyz.
 - 15 „Jó Pásztor”: ld. a Bevezetés 14. sz. jegyz.
 - 16 Komoly Ottó nincs megelégedve a Mentőbizottság (ld. még 41. sz. jegyz.) által rendelkezésre bocsátott autóval, illetve annak sofőrjével, Gyulával.
 - 17 Spanyol követség. Bp. VI., Eötvös u. 11/b.
 - 18 Komoly Ottó valószínűleg az Auschwitz Jegyzőkönyvet juttatta el a semleges követségekre. A magyarra fordított jegyzőkönyvet Komoly Ottó május legelején kapta meg a magyar ellenállási mozgalomtól. A Jegyzőkönyv két szlovák fiatalember tollbamondása alapján készült, akiknek sikerült a táborból megszökniök. Az ott átélt borzalmakról részletesen és hitelesen tudósították a világot. A Jegyzőkönyvet Szlovákiában vették fel 1944. március végén vagy április elején. (Közli MUNKÁCSI Ernő: *Hogyan történt?* 1948. Bp. 88—110.)
 - 19 Portugál követség. Bp. IV., Váci u. 37.
 - 20 Ld. a 9. sz. jegyz.
 - 21 Arányi Árpád fémkereskedő. Bennfentes volt a legkülönbözőbb politikai körökben. Kapcsolatot tartott Baký Lászlóval és ifj. Horthy Miklóssal is.
 - 22 Baký Bence a Vas- és Fémhulladékkezelő központ igazgatója. Baký László államtitkár öccse.
 - 23 Ifj. Horthy Miklós, Horthy kormányzó fia. 1939—42-ig a Magyar Királyság követe Brazíliában. Németellenessége közismert volt. 1944. október 15-én a németek törbecsálták és elhurcolták.
 - 24 Muraközy Gyula: ld. a Bevezetés 7. sz. jegyz.
 - 25 Bonczos Miklós a Lakatos-kormány belügyminisztere. 1938-tól kormánypárti képviselő, 1944. áprilisáig belügyi, majd igazságügyi államtitkár. Vezető szerepet játszott a református egyházi életben is. Muraközy Gyula ref. lelkész jó barátja volt, aki sokszor próbált Bonczos Miklósnál támogatást keresni az üldözött zsidóság érdekében.
 - 26 Ravasz László: (1882—1975) ref. lelkész. 1907—1921 között teológiai tanár Kolozsvárott, 1921-től 1953-ig a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke, 1936—1948-ig a Református Egyház Országos Zsinatának és Egyetemes Konventjének lelkészelnöke. A Magyar Tudományos Akadémia tagja, felsőházi tag, Horthy kormányzó egyik bizalmasa. A két világháború közötti református és egyházi közélet meghatározó egyénisége, ismert közéleti személyiség. Erősen antijudaista beállítottságú. A vezető keresztény egyházpolitikusok közül azonban ő ismerte föl a leghatározottabban a zsidó tragédia súlyát és annak az egyházakat illető konzekvenciáit. A tőle telhető módon és mértékben támogatta az egyházi mentőszolgálatot. Ebben az időben sokat betegeskedett.
 - 27 Kóródy Tibor képviselő. Először nyilaspárti, majd Imrédy-párti, végül párton kívüli képviselő. 1944 szeptemberében a parlament ülésén a zsidóellenes intézkedéseket alkotmányellenesnek minősítette.
 - 28 A Svájci Követség Idegen Érdekek Védelme Amerikai Osztálya a IV. ker. Szabadság tér 12. sz. épületben működött. Ezt az épületet annak idején az eltávozott Amerikai Követség adta át használatra a Svájci Követségnek. Az Amerikai Követség távollétében az USA érdekeit a Svájci Követség képviselte Magyarországon.

- 29 Általánosan elterjedt az a feltevés, hogy a budapesti zsidóság deportálása augusztus 26-án kezdődik.
- 30 IV. ker. Vadász u. 29. Üvegház. A Svájci Követség a magyar kormány hozzájárulásával védettnek nyilvánította ezt a házat, melyre az alábbi táblát helyezték el: A Svájci Követség Idegen Érdekek Képviselői Kivándorlási Osztály. Ez a ház lett a cionista kivándorlási akciók központja. 1944 végén kb. 2500 embernek adott menedéket.
- 31 Angelo Rotta apostoli nuncius. A pápa diplomáciai képviselője Budapesten 1930—1945 között. (Nunciatúra: I. Dísz tér 5.) A közös nyilatkozat 1944. augusztus 21-én készült el. (Közli: LÉVAI Jenő: *Zsidósors Magyarországon*. Bp. Magyar Téka, 1948. 274.)
- 32 Elírás. Föltehetően Szántay Edéről van szó. (Ld. a 13. sz. jegyz.)
- 33 Szabó Imre református lelkész parókiája. VI., Fásor u. (ma: Gorkij fásor) 5—7. Szabó Imre (1891—1955): 1932—1950 között a Budapesti Egyházmegye esperese.
- 34 Zsidó Tanács: (Magyar Zsidók Központi Tanácsa) a magyar zsidóság központi csúcsszerve. Tagjait az Eichmann-féle Judenkommando hagyta jóvá és magának a Zsidó Tanácsnak, mint központi szervnek a létrehozásáról is ő döntött. 1944. március 20-át megelőzően a magyar zsidóság nem rendelkezett ilyen központosított szervezettel. A Zsidó Tanács összetétele többször is változott. Megalakításakor a következő személyekből állt: Stern Samu (a Pesti Neológ Hitközség elnöke), dr. Boda Ernő és dr. Pető Ernő (a Pesti Neológ Hitközség elnökhelyettesei), dr. Wilhelm Károly (a Cukortröszt jogásza), dr. Kahán Niszon (a cionisták képviselője), dr. Csobádi Samu (a Budai Neológ Hitközség elnöke), Kahán-Frankl Samu (az Ortodox országos elnök) és Freudiger Fülöp (az óbudai Hitközség elnöke, ugyancsak ortodox). A Zsidó Tanács október 22-i átalakításakor került Komoly Ottó is a tagok közé.
- 35 Török Sándor író a keresztény zsidókat képviselte a Zsidó Tanácsban. 1944. július 14-én neveztek ki a Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetsége Ideiglenes Intéző Bizottságának alelnökévé.
- 36 A náci hozzájárultak a budapesti zsidóság egy részének (mintegy 40 000 főről volt szó) kivándorlásához Palesztinába, azzal a feltétellel, ha a visszamaradt zsidóságot Nyugat-Magyarországon koncentrálják. Ezt a koncentrációt a deportáció bevezetése szakaszának lehetett tekinteni, hiszen innen már szinte feltűnés nélkül lehetett volna az elkülönített zsidókat elszállítani. A legmegfelelőbb módszernek a koncentráció elkerülésére az időhúzás tűnt. Ennek egyik módja volt, hogy kiküldöttek utaztak a Dunántúlra és jelentették, nincs olyan hely sehol, ahol a zsidóságot emberséges körülmények között el lehetne helyezni.
- 37 Vladár Ervin követségi tanácsos a külügyminisztériumban. Komoly Ottó kivándorlási ügyekben tárgyalt vele.
- 38 Bázeli, svájci vagy bergen-belseni csoport. Dr. Kasztner Rezső tárgyalásai során kiharcolta Eichmanntól, hogy egy „Palesztin” kivándoló csoport indulhasson útnak Svájcban keresztül Palesztinába. A csoport tagjai — 1685 fő — 1944. június 30-án indultak útnak. Az SS fejenként 1000 dollárt fizetett velük. A csoport először Bergen-Belsenbe került, és innen csak kisebb részletekben jutott tovább Svájcba. Az első 318 fő 1944. augusztus 21-én lépte át a svájci határt. November 2-ig tartott, míg a transzport utolsó tagja is svájci földre léphetett.
- 39 Románia ekkor már megengedte, hogy a magyarországi zsidók az országon keresztül vándorolhassanak ki Palesztinába. Romániában 1940—1942-ig a Vaszgárda és a hadsereg kegyetlenül bánt a zsidókkal. Ez idő alatt mintegy 465 000 zsidót pusztítottak el. 1944-ben Románia enyhíteni igyekezett a maradék zsidóság sorsán. Ettől kezdve beengedte, sőt védelmezte a Magyarországról menekült zsidókat. Freudiger Fülöp ortodox elnök, 72 társával együtt, ugyancsak román útlevelek segítségével menekült el Budapestről 1944. augusztus 9-én.
- 40 Krausz Miklós, cionista vezető. 1934-től a Jewish Agency for Palestina (ld. 8. sz. jegyz.) bevándorlási osztályának magyarországi megbízottja. 1944-ben a Svájci Követség, elsősorban Carl Lutz konzul (ld. 159. sz. jegyz.) segítségével szervezte a zsidóság mentését. Az úgynevezett „védlevelek”, melyek mintegy 25 000 személy számára biztosítottak bizonyos fokú védettséget, az ő jogi fikciójának köszönhetően születtek meg.
- 41 Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság.
- 42 Sulem Offenbach. Tagja az 1943 januárjában megalakult Budapesti Mentőbizottságnak. A Mentőbizottság elnöke Komoly Ottó volt. Alelnök: dr. Kasztner Rezső, tagjai: Szilágyi Ernő, a Magyar Zsidók Pro Palestina Szövetségének elnöke, Joel és Hansi Brand, Biss András stb. A Mentőbizottság feladatai: 1. A zsidók átmentése a környező országokból. 2. A menekültek segítése. 3. A magyar zsidóság önvédelmének előkészítése. — 1944 tavaszáig elsősorban a környező országokban akut életveszélyben levő zsidók mentésével foglalkoztak. Átszökötésük a határon, magyarországi elhelyezésük és legalizálásuk illegális csempészetek kiépítését, illegális lakások megszervezését, hamis papírok jó minőségben való nagyüzemi előállítását tette szükségessé. Ezekhez a feladatokhoz jól szervezett, ütöképes, kis csoportokra volt szükség. 1943. november végéig mintegy 15 000 zsidó menekültön segítettek. 1944 nyarán kb. 400 zsidó fiatal vett részt a mentési munkában.

- 43 Salamon Mihály, cionista aktivista. (A Mizrahi cionista szervezet egyik vezetője.) — Merkoz Ruchoni: héber szó, jelentése: szellemi központ. A cionista ideálok vallásos alapon történő megvalósításáért küzdő szervezet (mizrahi: szóösszevonás).
- 44 Incze Péter több miniszterelnök, így Imrédy, Teleki, Kállay, Sztójay és Lakatos személyi titkára volt. Testvére, Incze Antal 1944-ben nem kormánybiztos, hanem miniszteri biztos volt. (1944-ben felkereste Mester Miklóst a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban és tanúk előtt megtámadta Mestert, amiért az az üldözött zsidóságot védelmébe vette.) Incze Antal képviselőként Imrédy Béla szűkebb környezetéhez tartozott.
- 45 Friedrich Born, a Svájci Kereskedelmi Központ Kirendeltségének megbízottja volt. Együttal 1944 májusától a Svájci Vöröskereszt budapesti képviselője. A Svájci Vöröskereszt nemzetközi jogi immunitását nemcsak Magyarország, de a náci Németország is elismerte. Born kapcsolatban állt Saly Mayerrel, a Joint európai megbízottjával is. Saly Mayer küldeményei Born útján jutottak el, többek között az „A” osztály vezetőjének, Komoly Ottónak közvetítésével a zsidósághoz. (Ld. még a 146. jegyz.)
- 46 B-né = Joel Brand felesége, Hansi Brand; B. B. = Biss András (Bandi); O. S. = Sulem Offenbahc. Mindhárman tagjai a Budapesti Mentőbizottságnak. (Ld. 42. sz. jegyz.) A mondat lap-széli gépírt betoldás.
- 47 Edmund Veesenmayer (1904—1977) SS tisztként lépett külügyi szolgálatba. 1940-ben teljhatalmú megbízottként Írországba került, ahol az ír köztársasági hadsereg, az IRA Anglia elleni mobilizálásának előkészítésén munkálkodott. 1944-ben német követ és teljhatalmú megbízott Magyarországon. 1946-ban Nürnbergben 25 év börtönbüntetést kapott. Büntetését az amerikai hatóságok 10 évre mérsékeltek, majd ennek letöltése előtt, 1951. decemberében szabadon bocsátották. (GILBERT: *Auschwitz und die Alliierten*. C. H. Beck, 1982. 455.)
- 48 Az alapszövegben a mondat át van húzva.
- 49 Columbus u. 46. A Süketnéma Intézet mellett létrehozott barakkgyűjtőtáborról van szó, mely a cionisták vezetése alatt állt. A tábor élelmezését Komoly Ottó intézte. A bergen-belseni csoporttal Svájcba menekített transzport vidéki — elsősorban Kolozsvárról való — tagjai is itt tartózkodtak a csoport indulásáig. A tábort 1944. szeptember 23-ig SS őrség védte a magyar politikai rendőrséggel szemben. Ekkor, hogy ne kelljen a táborra a sárga csillagot kitenni, Born segítségével a Nemzetközi Vöröskereszt védnökségét hirdető tábla került a tábor fölé. 1944. december 3-án a nyilasok megtámadták a tábort. Felfegyverzett tagjai ellenálltak. A nyilasok a tábort vezető Dr. Moskovitsot és Dr. Rafaelt a helyszínen kivégezték. A táborlakók többségét deportálták.
- 50 Toloncházak, kisegítő toloncházak, internáló táborok, ahová 1944. március 19. után a különböző okok miatt letartóztatott vagy internált zsidókat szállították.
- 51 Komoly Ottó a Bérkocsis u. 3. sz. alatti házban lakott. 1944. június 25-én egy Német utcai zsidó házba költözött. Júliustól, a kivételezetség megszerzéséig pedig a Columbus utcai táborban lakott. 1944 legvégétől a Duna-parti Ritz szállóban tartózkodott.
- 52 Az alapszövegben az „elmentünk” szó törölve.
- 53 A Svábhegyen a Hotel Majesticban volt az Eichmann vezetése alatt álló Sonderkommando vagy más néven Judenkommando székhelye. (A Judenkommando a Birodalmi Biztonsági Főhivatalon RSHA belül a IV/B 4-es ügyosztály, mely a zsidótlanítás feladatával foglalkozott. A magyarországi Judenkommando vezetője és a IV/B 4-es ügyosztály irányítója Adolf Eichmann volt. „Főbb munkatársai” Magyarországon: Dieter von Wislyczeny, Otto Hunsche, Theodor Dannecker, Herman Krumej, Franz Abromeit.)
- 54 Dr. Nagy József orvos, a Zsidó Tanács tagja. Dr. Boda Ernő ügyvéd, a Pesti Izraelita Hitközség elnökhelyettese, a Zsidó Tanács tagja.
- 55 Az alapszövegben a „van” szó áthúzva, helyére kézírással betoldva: „a Columbus utcai tábor kivételezett”.
- 56 A nagyváradi zsidók deportálásáról készült filmről van szó. A filmet a németek forgatták és a berni német követésen bemutatták a diplomáciai karnak. A film a magyar csendőrség brutalitását bizonyítja, és azt, hogy a németek nem vesznek részt az eseményekben, hanem végig a háttérben maradnak. A szörnyű körülmények közé került zsidókat a német határ átlépése után vöröskeresztes nővérek és orvosok veszik gondjaikba, frissítőkkel és erősítőkkal próbálják talpraállítani őket. Ez a propaganda-film a mai napig nem került elő. A svájci magyar követség tisztviselői a vetítésről értesítették Horthy kormányzót, aki aztán a csendőrség főfelügyelőjének, Faraghó Gábornak a figyelmét felhívta a kegyetlenkedésekre, valamint a német propaganda veszélyeire.
- 57 A koronügyész és helyettese a királyi ügyészi kar két legmagasabb rangú tagja.
- 58 Románia 1944. augusztus 23-án kiugrott a háborúból.
- 59 Endre László gödöllői főszolgabíró, majd 1938-tól Pest megye alispánja. 1944. áprilistól 1944. szeptember 5-ig belügyi államtitkár. Szálasi 1944. december 10-én a hadművelleti területek polgári főkormánybiztosává nevezte ki. A magyar zsidóság deportálásának buzgó és lekiismeretes

- lebonyolítója. Háborús bűnösként állt a Népbíróság előtt, 1946-ban kivégezték. — Baky László nyugalmazott csendőrnagy, a nyilaskeresztes mozgalom egyik vezetője. 1939-től országgyűlési képviselő. A Sztójay-kormányban 1944. április elejétől 1944. szeptember 2-ig belügyi államtitkár. A Szálasi-kormánytól különleges katonai rendfenntartó szervezet megalakítására kapott megbízást. Endre Lászlóval együtt, ő volt a zsidóellenes rendszabályok gyakorlati végrehajtója. Mintegy 5000 csendőrt bocsátott rendelkezésre, a deportálások elvégzéséhez. Így vált lehetővé, hogy Magyarországon a fővároson kívüli zsidóság deportálását rekord sebességgel, 51 nap alatt lehetett lebonyolítani. (Ld. még a 68. sz. jegyz.)
- 60 Nagybaczoni Nagy Vilmos vezérezredes. 1942 szeptemberétől 1943 júniusáig honvédelmi miniszter.
- 61 Pietro Badoglio olasz tábornok és politikus. Mussolini bukásakor, 1943. júliusában a király miniszterelnökké nevezte ki, amit 1944. júniusig töltött be.
- 62 Magyar Vöröskereszt. Budapest VIII., Baross u. 52. sz. alatt működött. Komoly Ottó a Nemzetközi Vöröskereszt „A” osztályának vezetésével volt megbízva. Feladata az elhagyott, árva zsidó gyerekek védelme és kivándorlásuk megszervezése volt.
- 63 Föltehetően Vida Miklós siklósi földbirtokosról van szó, aki ebben az időben a Pártfogó Iroda (ld. 65. sz. jegyz.) munkatársaként tevékenykedett.
- 64 Dr. Bródy Ernő országgyűlési képviselő, hitközségi vezető.
- 65 Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája (MIPI): a kongresszusi, ortodox és status quo ante hitközségeket magába foglaló országos irodáknak, valamint a cionistáknak 1938 végén alakított közös szerve, melynek célja a zsidótörvényektől sújtott zsidóság lelki-szociális felkarolása volt. 1944-ben a Magyarországi Zsidók Szövetségének Szociális Osztályaként funkcionált (magába olvasztva az Országos Magyar Zsidó Segítő Akciót, az OMZSA-t is). Tevékenységi köre az idővel előrehaladva egyre bővült. Ennek főbb területei: szociális segélynyújtás, népkonyhák, napközi otthonok szervezése, menekültek, internáltak, illetve ezek hozzátartozóinak segítése, támogatása. Az internáltak és toloncházakba gyűjtöttek ételmezése. Jogsegélyszolgálat, hontalansági és állampolgársági ügyek intézése, munkaalkalmak teremtése. A fiatalság átképzése mezőgazdasági és ipari munkára, kivándorlás szervezése és annak nyelvtanfolyamok létesítésével való elősegítése.
- 66 Magyarországi Zsidók Szövetsége Ideiglenes Intéző Bizottsága. Kinevezése 1944. május 13-án. (Közkeletű nevén: II. Zsidó Tanács.)
- 67 A Zsidó Tanács augusztus 23-án utasítást adott a svéd menlevéllel rendelkezők összeköltöztetéséről. A svéd védettek számára kijelölt házak: Pozsonyi út 1., 3., 4., 5., 7., 10., 12., 14., 15—17., 22; Katona József u. 10/a, 14., 21., 23/a, 24., 31.; Tátra (ma Sallai Imre) utca 4., 5/a, 5/c, 6., 12/a, 14—16. (kórház); Pannónia (ma Rajk László) utca 8., 15., 17/a, 17/b, 36.; Légrády Károly (ma Stollár Béla) utca 39., 48/b. A védettek elkülönített, ún. „nemzetközi gettóját” végül is majd a Szálasi terror valósítja meg 1944. november 15-én. Ekkor az összes védlevéllel rendelkező egyént, mintegy 15 600 főt, költöztettek be akkora területre, melyen eddig 3969 lakó élt. (Ebből 4500 svéd védett és 7800 svájci védettségu volt.)
- 68 Baky Lászlót nem őrízte be vették, hanem Endre Lászlóval együtt még a Sztójay-kormány bukása előtt, államtitkári állásából menesztették. Ismeretes, hogy Veesenmayer mindent elkövetett a Sztójay-kormány, valamint Endre és Baky megtartása érdekében. A Lakatos-kormány kinevezését azonban (1944. augusztus 29.) nem tudta megakadályozni.
- 69 Antal István volt a vallás- és közoktatásügyi és egyben az igazságügyi miniszter a Sztójay-kormányban. Ezt megelőzően, 1942-től nemzetvédelmi propagandaminiszter. 1939-től a háború végéig több mint 140 000 birodalmi márkát kapott a német kormánytól. A háború után a Népbíróság életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélte. Később szabadlábra került.
- 70 Ld. 53. jegyz.
- 71 Szegedy-Maszák Aladár a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője 1943—44-ig. A német megszállást követően a nácik Dachauba hurcolták.
- 72 Dr. Joós Andor Marosvásárhelyről.
- 73 Kolozsvári Grandpierre Emil író.
- 74 Dr. Csomor Gusztáv.
- 75 Tolnai Gábor irodalomtörténész, 1949-ben Magyarország római követe, majd a budapesti egyetem tanára.
- 76 A mentesítések július végéig a belügyminisztérium hatáskörébe tartoztak. 1944. március 19. és június 31. között Jaross belügyminiszter az 1730/ME rendelet alapján 550 családfői mentesítést adott ki (ez kb. 1000 fő számára jelentett mentességet). Júniustól a mentesítések a miniszterelnök fennhatósága alá kerültek át (ún. kormányzói mentesítések, amelyek személyre és nem családra vonatkoztak). Ezek száma 1944. október 15-ig kb. 8000 volt. Egy miniszterelnökségi kirendeltség intézte a mentesítések kiadását a Tárnok u. 5. sz. alatt. Kormányzói mentességet kaphattak mindazok, akik a zsidótörvények rendelkezéseinek hatálya alá estek, de különleges érdemeikre (közéleti, tudományos, művészeti vagy gazdasági) való tekintettel ezen törvények

- alóli mentességüket kérvényezhették. 1944 október 15-e után a Szálasi-kormány ezeknek a mentességeknek az érvényességét nem fogadta el, és a mentesítésekkel rendelkezők számát, Szálasi és Vajna elképzeléseinek megfelelően, jelentősen csökkentették (kb. 800-ra).
- 77 A szöveg itt megszakad. Teljesség végett közöljük R. L. Braham fordítását: „mivel az volt a véleménye, hogy nem foglalkozik semmi olyannal, ami akarata ellenére történik. Nem lett volna szabad ezt tennie.” Horthy kormányzó állásfoglalása a kiadásra kerülő zsidó rendeletek tárgyában: Az 1944. március 29-i minisztertanács ülésének jegyzőkönyve: „A miniszterelnök úr (Sztójay) szerint a Kormányzó Úr Öföméltósága az összes zsidórendeletekre vonatkozólag szabad kezet adott az ő (Sztójay) vezetése alatt álló kormánynak, és ezek tekintetében nem akar befolyást gyakorolni.” (*Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözések történetéhez.* I. k. Bp. Miok. 1962. 51.)
- 78 Imrédy Béla (1891—1946) A Magyar Nemzeti Bank igazgatója, majd elnöke. 1932—35 között a Gömbös-kormány pénzügyminisztere. 1938—39 között miniszterelnök. 1940-ben „országos pártvezetője” a Magyar Megújulás Pártjának. 1944. március 19. után a Sztójay-kormány gazdasági csúcsmisztere. Imrédynek politikai pályáján súlyos akadályt jelentett távoli zsidó eredete. Amikor a náci érdeke úgy kívánta, árja származását bizonyító papírokat készítettek számára, majd amikor az SS és a Weiss Manfréd család között kötött megállapodás miatt nézeteltérése támadt német uraival, újból elővették a zsidó származását bizonyító iratait. 1946-ban Népbíróóság elé állították. Halálra ítélték és kivégezték.
- 79 Innentől kézírással módosított szöveg, eredetileg: „... velem érintkezzék, pedig tudott volna, ha akar.”
- 80 Kurt A. Becher (1909—) SS Standartenführer. Himmler külön megbízottjaként jött Magyarországra, 1944 márciusában. Feladatai közé tartozott a Weiss Manfréd és Chorin családokkal kötendő szerződés tető alá hozása. Ez a szerződés Magyarország legnagyobb ipari potenciálját biztosította az SS számára. Becher együttműködött a Budapesti Mentőbizottsággal (ld. 42. sz. jegyz.). Felismerve, hogy a háború befejezése után milyen veszélyek várnak az SS volt tagjaira, idejekorán gondoskodott magának alibiről. Ezért is támogatta dr. Kasztner erőfeszítéseit a bergen-belseni transzport megszervezésével kapcsolatban. Becher Magyarország gazdasági erőforrásainak kitelepítéséből is derekasan kivette részét. Ezért is szerepel többek között a Magyarországon nyilvántartott háborús bűnösök listáján. A felelősségrevonást azonban elkerülte. Háborítatlanul él a Német Szövetségi Köztársaságban, Brémában, ahol jól menő terménykereskedelemmel foglalkozó vállalatai vannak.
- 81 Ezekben a napokban már megkezdődött az erdélyiek menekülése Budapestre. 1918. után, amikor Erdélyt Romániához csatolták, mintegy 200 000 menekült elhelyezését kellett megoldani. A menekültek egy része éveken keresztül barakokban és vagonokban lakott.
- 82 Dr. Scher Tibor rabbi, Komoly Ottó munkatársa, egy időben titkára.
- 83 Tildy Zoltán ref. lelkész, a Független Kisgazdapárt ügyvezető elnöke. Eckhardt Tibor külföldre távozását követően, (ld. 115. sz. jegyz.) Tildy a párt tényleges vezetője. 1944-ben Bereczky Albert bűjtatta őt.
- 84 Épülete akkor a Várban, a Dísz téren volt.
- 85 I. Mihály román király 1944. augusztus 23-i kiáltványa, melyben fegyverszünetet kér.
- 86 Csatay Lajos. 1943. június 12.—1944. október 16-ig honvédelmi miniszter. A Szálasi-puccs után őrizetbe vették. Öngyilkos lett.
- 86/a Ld. a 209. sz. jegyzetet.
- 87 Hadviseltek Bizottsága.
- 88 Bauer Jenő és Schalk (keresztnevét nem ismerjük) a Zsidó Tanács tisztviselői.
- 89 Ld. a 67. sz. jegyz. A feladat az volt, hogy a svéd menlevéllel rendelkező egyéneket a Pozsonyi úti csillagos házakba kell elhelyezni, az otlakókat pedig a beköltözők lakhelyeire kellett volna kiköltöztetni. Ez természetesen sűrűlódásokhoz és ellentétekhez vezetett, ami a „svéd házak” létrejöttét késleltette.
- 90 A Rökk Szilárd utcai rabbiképző épületében kisegítő internálótábor működött.
- 91 Dr. Látzer (a Láczy név elírás) Dénes rabbi, Grünwald (a Grünfeld név elírás) Fülöp és Jenő gimnáziumi tanárok és dr. Herskovits Fábián segédrabbi résztvettek annak az illegális röpiratnak a terjesztésében és készítésében, melyet 1944. július elején „Felhívás a keresztény társadalomhoz” címmel sokszorosítottak. A politikai rendőrség letartóztatta őket, „ellenállásra és lázadásra” való izgatás vádjával kerültek a csillaghegyi kémelhárító börtönbe. Deportálásukra nem került sor. A Lakatos-kormány alatt szabadlábra helyezték őket.
- 92 Komoly Ottó nem hordott sárka csillagot. A csillagviselést a rendőrség folyamatosan ellenőrizte, elmulasztását internálással büntették. Havonta átlag 60—80 személyt vontak ilyen okból felelősségre.
- 93 A Vigyázó Ferenc utcában a politikai rendőrség volt.
- 94 Rosenberg, Weinberger: kilétüket nem sikerült megfejtieni.
- 95 1944. augusztus 22-én a magyar királyi miniszterelnök rendelete (2040/1944 ME) egyes szemé-

- lyeknek a zsidókra vonatkozó rendelkezések hatálya alól mentesítést nyújtott. (Ld. még a 76. sz. jegyz.)
- 96 A Lipót krt. ma: Szt. István krt.
- 97 Komoly arra utal, hogy Freudiger Fülöp (az ortodoxia képviselője a Zsidó Tanácsban) és Link Gyula 1944. augusztus 9-én Romániába menekültek, mintegy 70 ortodox társukkal együtt. Ők tehát már biztonságban vannak.
- 98 Semsey Andor u. 15. a Mentőbizottság központja.
- 99 Mester államtitkár zsidómentő akcióit az Imrédy Párt, azaz a Magyar Megújulás Pártja ellenére végezte. Bereczkynek ez az információja nem helyálló.
- 100 Perc: valószínűleg Révész Perc cionista aktivistáról van szó, aki a Hasomér Hacair tagjaként, elsősorban hamis Schutzpassok (védelevelek) gyártásában szerzett érdemeket.
- 101 Moór Oszkár miniszteri tanácsos. A Külügyminisztérium 10. nyilvántartási osztályának vezetője.
- 102 Ambrózy Gyula táborno, hadbíró. 1920-tól a kormányzó kabinetirodájának tisztviselője, 1943-tól pedig vezetője.
- 103 Arnóthy Jungert Mihály diplomata. 1944-ben a külügyminiszter állandó helyettese.
- 104 Szász Lajos, 1942—1944 között közellátási miniszter. 1944. március 22-től augusztus 24-ig ipari miniszter. 1944. október 16-tól kereskedelmi és közellátási miniszter.
- 105 Tartalmilag nem világos fejezet.
- 106 Vitéz Horváth Ferenc vezérőrnagy. 1944 áprilisáig a budapesti I. páncélos hadosztály parancsnoka. Ezt követően júliusig a komáromi VI. gyalogos hadosztály vezetője. Július és október között a székely határvédelmi erők parancsnoka. Székhelye: Marosvásárhely. Októbertől a 25. gyaloghadosztály parancsnoka, decembertől pedig a szombathelyi III. hadtest parancsnoka.
- 107 Vitéz Vörös János táborno. A II. világháború alatt a vezérkari főnökség hadművelleti csoportfőnöke. 1944 áprilisától október 15-ig vezérkari főnök. Átállt a szovjet csapatokhoz. A Debrecenben megalakuló Ideiglenes Kormány hadügyminisztere.
- 108 Decleva Zoltán altáborno. 1939-től 1941. szeptember 6-ig a vezérkar főnökének helyettese. A Legfelsőbb Honvédelmi Tanács vezértitkára.
- 109 Vitéz Hennyey Gusztáv altáborno. 1944. augusztus 29-től október 16-ig a Lakatos-kormány külügyminisztere. Ezt megelőzően a Honvédelmi Minisztérium Munkaügyi Főcsoportjának főnöke.
- 110 Ld. 86. sz. jegyz.
- 111 Bereczky Albert föltehetően arra a deportálások és a zsidóellenes intézkedések ellen tiltakozó memorandumra céloz, melyet a protestáns püspökök intéztek a Sztójay-kormányhoz 1944. június 20-án. A memorandumot Sztójaynak átadó közös protestáns delegáció tagja volt Bereczky is.
- 112 Akiről eddig tudunk: Farkas József és Sebestyén János ref. lelkészek.
- 113 Boér Elek közigazgatási bíró, felsőházi tag. 1944-ben a református egyház Egyetemes Konventje Külügyi Bizottságának ügyvezető alelnöke.
- 114 Valószínűleg a Genfben székelő Egyházak Világtanácsa ökumenikus szervezetről van szó, ahonnan Komoly Ottó közvetítésével érkezett Koechlin svájci evangélikus lelkész levele. A levél föltehetően Berenczy Albert révén jutott Boér Elekhez, s tőle Ravasz Lászlóhoz. (Ld. Ráday Lt. A/1/c — 1130/1944. sz.)
- 115 Eckhardt Tibor fajvédőként indult. Az Ébredő Magyarok Egyesületének egyik alapítója. 1932—1940 között a Független Kisgazdapárt vezetője. 1940-ben az USA-ba emigrált. Elnöki teendőinek ellátását Tildy Zoltánra bízta.
- 116 Habsburg Ottó, IV. Károlykirály legidősebb fia. A második világháború alatt amerikai segítséggel trónigénylőként lépett fel.
- 117 A Magyar Front a németellenes ellenállás központja. Önálló pártok, szervezetek képviselőjeként lépett föl. Első felhívása 1944. június elején jelent meg, ebben olvassuk: „Történelmünk legsúlyosabb órájában szólunk a nemzethez. Német hódító tört országuakra. Életünk és szabadságunk, nemzetünk léte, eljövendő magyar nemzedékek sorsa van kockára vetve...” A Magyar Frontban a Békepárt (a Kommunisták Magyarországi Pártja 1943-ban a Békepárt nevet vette fel), a Független Kisgazdapárt, a Magyar Szociáldemokrata Párt és a legitimisták vettek részt. Később a Független Kisgazdapárt ellenállásának leküzdése után, a Nemzeti Parasztpárt is csatlakozott a Magyar Fronthoz. A Magyar Front Intézőbizottsága szeptember elején alakult meg. (Elnök: Szakasits Árpád, tagok: Kállai Gyula, Dessseffy Gyula gróf, Pfeiffer Zoltán, Kenessey Pongrác, Pálffy József gróf, később Tildy Zoltán, majd a Nemzeti Parasztpárt csatlakozása után: Kovács Imre.) 1944. október 15. után a Magyar Front és a különböző ellenállási csoportok Bajcsy-Zsilinszky Endre vezetése alatt egyesültek. Létrejött a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága, mely a fegyveres ellenállás vezető szervévé vált. A katonai vezetésre Kiss János altáborno nagy vállalkozott.
- 118 1943-tól a Kommunisták Magyarországi Pártjának neve: Békepárt.
- 119 A 3838/1944. sz. konventi leirat. Szövege: „A magyarországi református és a magyarországi evangélikus egyház püspökei tájékoztatni kívánják a gyülekezeteket arról, hogy mindkét evan-

- géliumi egyház vezetősége a zsidókérdés kapcsán, különösen a megkeresztelkedett zsidók érdekében, ismételten eljár az illetékes kormánytényezőknél és ezirányú fáradozásait tovább is folytatja. Budapest, 1944. július 12. Kiváló tisztelettel: Az Egyetemes Konvent Elnöksége." Pecsét.
- 120 Kibédi Varga Sándor egyetemi magántanár, filozófus, miniszteri tanácsos a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban. A Magyar—Német Társaság főtítkára.
- 121 Máthé Elek református lelkész, gimnáziumi tanár és teológiai magántanár. Az embermentő munkának ismert személye.
- 122 Mester Miklós emlékezete szerint, 500 svájci frankról volt szó.
- 123 Komoly Ottó 1942-ben megjelent munkája.
- 124 Losonczy Géza (1917—1957) az illegális Kommunista Párt egyik legkiválóbb aktivistája. Már a 30-as években bekapcsolódott a mozgalomba, Zöld Sándor, Újhelyi Szilárd, Donáth Ferenc és Fehér Lajos harcostársa. 1944 júniusában, amikor a vidék „zsidótlantása” már befejeződött és a budapesti zsidóság deportálása is tervbe volt véve, Losonczy Géza fogalmazta meg a Békepárt kiáltványát, mely leleplezte a Sztójay-kormány borzalmas gaztetteit. Konspirációs nehézségek miatt ez a történelmi jelentőségű röpirat kibocsátásra sajnos nem került. (Ld. FEHÉR Lajos: *Igy történt*. Bp. Magvető 1979. 335.)
- 125 Mester Miklós a Hunnia Filmgyár elnöke is volt.
- 126 A Népies Irodalmi Társaság (Bp. V., Vilmos császár útja 55.) által fenntartott Egyetemi és Főiskolai Diákotthon igazgatója. Fizetését az alábbi alkalmazottak között osztotta szét: Nyerges Lajos irodatiszt, Somosi Ilona gépirónő és Szádeleki György altiszt.
- 127 A bergen-belseni csoport (más néven a „Kasztner-vonat”) 1944. június 30-án indult útnak.
- 128 Ld. 36. sz. jegyz.
- 129 Dr. Kasztner Rezső tartotta a kapcsolatot a Budapesti Mentőbizottság részéről Eichmann Sonderkommandójával, valamint Kurt Becherrel, Himmler különmegbízottjával. E tárgyalások során anyagi ellenszolgáltatások fejében kivándorló csoportok mentését igyekezett kicsikarni tárgyalófeleleitől. (Ld. még 5., 38. és 42. sz. jegyz.)
- 130 Huszovszky Lajos ügyvéd, kormánypárti országgyűlési képviselő, a Sztójay-kormányban miniszterelnökségi államtitkár.
- 131 Bárczy István miniszterelnökségi adminisztratív államtitkár. A minisztertanács üléseinek jegyzőkönyveit ő vezette.
- 132 Chaim Barlas a Joint és a Jewish Agency isztambuli megbízottja, a bevándorlási ügyek intézője. A Zsidó Világkongresszus képviselője Törökországban.
- 133 Ld. 38. sz. jegyz.
- 134 Dr. Tudichum ideiglenesen Magyarországon tartózkodó vöröskeresztes különmegbízott, aki titokban üzeneteket és anyagi segítséget közvetített Svájcból a zsidók részére.
- 135 A. m. az köti a vásárt, ki az árút szítja.
- 136 Gr. Bethlen István. 1921—1931 közt miniszterelnök. Az egységes kormánypárt létrehozója. Az 1930-as évek végétől a konzervatív ellenzék egyik vezetője. 1939-től örökös felsőházi tag. Horthy kormányzó bizalmasa, tanácsadója. 1944-ben emlékiratban figyelmeztette Horthyt a zsidósággal szembeni bánásmód végzetes voltára.
- 137 A svájci kivándorlócsoportokról van szó.
- 138 1944. július végén közölte a spanyol kormány a Zsidó Tanáccsal, hogy engedélyezi 500 magyar zsidó gyermek beutazását Spanyolországba.
- 139 1944. július 14-én kormányrendelet hívta életre a Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetségét. Az Ideiglenes Intéző Bizottság tagjai, többek között: dr. Auer György és Török Sándor.
- 140 Lukács Sarolta a Magyar Vöröskereszt tisztviselője.
- 141 Baký László.
- 142 Dr. Fall (Andor) Endre, a Revíziós Liga igazgatója, Bajcsy-Zsilinszky Endre jó barátja. 1944. március 19-től Felsőgödön bujkált.
- 143 Revíziós Liga: társadalmi, de államilag pénzelt szervezet, melyet Teleki Pál hívott életre. Elsősorban propaganda-feladatok ellátásával bízták meg, később azonban nem hivatalos diplomáciai kapcsolatok felvételére is kapott megbízást. Jól szervezett titkári hálózattal rendelkezett. Irodái voltak Londonban, Párizsban, Rómában, Berlinben. A Liga külföldi titkárai Teleki ismerettségi köréből kerültek ki. Ez a titkári hálózat kezdte meg először a tapogatózásokat a Szövetségesek felé. A Revíziós Liga elnöke Herczeg Ferenc volt. Főtítkára Dr. Fall Endre.
- 144 Dr. Sebestyén Pál Vladár Ervin főnöke a külügyminisztériumban.
- 145 Lehetséges, hogy Baký László 1944. augusztus 29-én bent volt hivatalában (hivatalosan ugyanis csak szeptember 2-án menesztették), de hivatali tevékenységet már több mint egy hónapja nem folytathatott.
- 146 Saly Mayer, az American Joint Distribution Committee megbízásából tartotta a kapcsolatot a magyarországi zsidó szervezetekkel. Közreműködésével jutottak el — többnyire a Nemzetközi Vöröskereszt svájci központján keresztül — a Joint anyagi támogatásai Magyarországra. Kap-

- csolatban állt Dr. Kasztner Rezsővel, aki a tárgyalt időszakban többször is kiutazott Svájcba az SS-sel folytatott megbeszéléseken kilátásba helyezett összegek biztosítása ügyében.
- 147 Belatini Iván, a Magyar Nemzeti Bank igazgatója.
- 148 Az említett javaslat nem maradt fenn.
- 149 Közkeletű nevén: Zsidó Tanács.
- 150 Dr. Batizfalvy Nándor KEOKH-s rendőrszázados.
- 151 Bély Alajos, a katonai jellegű ifjúsági levante mozgalom vezetője.
- 152 Rakovszky Iván, Bethlen István gróf bizalmasa. 1922 júniusától 1926 októberéig belügyminiszter. A frankhamisítási ügyben való részvétele miatt lemondott. 1944 augusztus 21-től október 17-ig vallás- és közoktatásügyi miniszter a Lakatos kormányban.
- 153 Az információ téves, Baky László is távozni kényszerült.
- 154 Haefler István a miniszterelnökségi sajtófőnök helyettese.
- 155 Jánosi József jezsuita szerzetes, a Magyar Szent Kereszt Egyesület egyházi vezetője. (Ld. még a Bevezetés 15. sz. jegyz.)
- 156 Hőgye Mihály külföldi magyarok között működő ref. missziói lelkész. Bereczky jó embere.
- 157 Pikler J. (a T. feltehetően elírás) Gyula, statisztikus, orvos, közgazdász író; a georgeizmus hazai népszerűsítője.
- 158 Augusztus második felében Észak-Szlovákiában németellenes felkelés tört ki. A felkelés leverését követően — miután a Szlovákiában visszamaradt mintegy 20 000 főnyi zsidóság képviselői is alaposan kivették részüket a harcokból — az SS újra kezdte likvidálni és deportálni a zsidókat. A Szlovákiai Mentőbizottság (Vaada) segítséget kért a Budapesti Mentőbizottságtól. (A két mentőbizottság között évek óta nagyon szoros kapcsolat állt fenn.) Kasztner dr. Pozsonyba, illetve Svájcba utazott, hogy segítséget szerezzen és pénzen váltson meg, akit csak lehet. Fáradozásai azonban nem hozták azt az eredményt, amit remélt. A náciak mintegy 12–13 000 embert deportáltak. Ebből legalább 8000 Auschwitzba került, a többiit Theresienstadtba, illetve Bergen-Belsenbe vitték. Kb. 2000 zsidó maradt illegálisan Pozsonyban. Közülük Dr. Kasztnernek 1945. április 2-án sikerült 30 főt teherautóval Bécsbe menekítenie.
- 159 Charles Lutz budapesti svájci konzul, a Svájci Követség „Idegen Érdekek Védelme” részlegének vezetője. Szoros kapcsolatban állt a cionistákkal, mindenekelőtt Krausz Miklóssal. Támogatta a kivándorlási, és a sokak számára segítséget jelentő védlevél akciókat. Túlzott nagyvonalúsága miatt hazatérte után kellemetlenségei támadtak.
- 160 Goldin, Barlas munkatársa az isztambuli Bevándorlási Hivatalban.
- 161 A Nemzetközi Vöröskereszt központja, Genf, elnöke: Max Huber volt.
- 162 Lakatos Géza miniszterelnök beszédében úgy nyilatkozott, hogy a finnek kitartóan harcolnak. — A nyilatkozat elhangzása után közvetlenül érkezett a hír, hogy Finnország szeptember 4-én kapitulált.
- 163 Dr. Ungár Béla cionista vezető. A cionista folyóirat: a Zsidó Szemle főszerkesztője, illetve egy időben a Magyar Cionista Szövetség titkára.
- 164 Autót csak különleges „autó használati” igazolvány birtokában lehetett használni.
- 165 Haluc: Palesztinában mezőgazdasági letelepülésre készülő cionista fiatalember (héber szó, jelentése: úttörő). A konfliktus a Vadász utcai védett házban való jogok értelmezése vagy a palesztin bevándorlási engedélyek (certifikátok) szétosztása miatt robbant ki. A Vadász utcai „Üvegház” egyben a cionista ellenállási mozgalom egyik központja volt.
- 166 Weiss Arthur a deportáltak ügyeivel foglalkozó bizottság tagja. A Vadász utcai „Üvegház” vezetője. 1945 elején a nyilasok elhurcolták és meggyilkolták.
- 167 Pil Mózes (Szabó János) a Hasomér Hacair tagja, fegyveres ellenálló.
- 168 Teichmann Efra (Benkő Imre) szintén a Hasomér Hacair tagja. A fegyveres ellenállás egyik kiemelkedő egyénisége. A gettóba vöröskeresztes teherautókkal élelmiszert juttatott be, ezzel külön is érdemeket szerzett.
- 169 V-t nem sikerült megfejteni. A kipontozás arra utalhat, hogy itt Komoly (?) írását nem tudták elolvasni.
- 170 Azt követően, hogy Horthy kormányzó leállította a magyarországi zsidóság deportálását, sor került olyan önálló SS akciókra, melyekkel a kormányzói rendelkezés ellenére „kiloptak” az országból zsidókat. Ilyen hírhedt akció volt a kistarcsai, valamint a sárvári internálótábor foglyainak deportálása 1944. július 14-én, illetve 17-én.
- 171 Dr. Csomoss Miklós orvos, a németellenes ellenállás egyik aktív résztvevője.
- 172 1938. november 26-án Imrédy Béla miniszterelnök engedélyével alakult meg Magyarországon a magyarországi németiség népi alapon álló szervezete: a Volksbund.
- 173 Stern Samuékknak a vagyoni mentességre mindenképpel azért lett volna szükségük, mert a Zsidó Tanács pénzügyi tartalékai kimerülőfélben voltak, és ez az esetleg megszerezhető összeg is számíthatott ezekben az időkben. (Mester Miklós közlése. Ld. még a 76. sz. jegyz.)
- 174 Ld. 80. sz. jegyz.
- 175 Dr. Gergely György, az Intéző Bizottság (Zsidó Tanács) megbízottja. Az átállással, illetve a Hor-

- thy-féle kiugrás előkészítésével kapcsolatban az ő feladata volt a munkaszolgálatosok felfegyverzésének megszervezése.
- 176 Dr. Bartha Ferenc ügyvéd, a Portugál Követség megbízottja, a követség zsidóvédő akcióinak gyakorlati lebonyolítója.
- 177 Eliahu Dobkin (1898—1976) 1939—45 között a Jewish Agency Bevándorlási Osztályának vezetője Jeruzsálemben.
- 178 Kasztner dr. és Eichmann tárgyalásai során vetődött fel, hogy Eichmann 20 000 embert nem az auschwitzi megsemmisítő táborba, hanem Ausztriába, a Bécs környéki táborokba vitet, személyenként 100 dollár lefizetése ellenében. Távolabbi célja ezzel az volt, hogy e személyek későbbi alkudozások tárgyát képezzék. Június 27—30. között indultak a szállítmányok Szolnokról, Debrecenből, Szegedről és Bajáról, összesen 10 787 személy.
- 179 Müller Rezső, a Magyarországi Zsidók Szövetségének adminisztratív vezetője, a lakásügyek irányítója.
- 180 Dr. Reiner Imre, jogtanácsos az ortodox hitfelekezet központi irodájánál.
- 181 Csomoss Miklós.
- 182 Dr. Róth Szigfrid, cionista aktivista. A tárgyalt időben a pestvidéki fogház foglya.
- 183 Apor Vilmos püspök: ld. Bevezetés 13. sz. jegyz.
- 184 A melléklet nincs meg.
- 185 Helyesen: Lázár Károly altábornagy, a testőrség parancsnoka.
- 186 Özv. Horthy Istvánné Edelsheim Gyulai Ilona grófnő. Kiskormányzónéként emlegették.
- 187 Dr. Kasztner Rezső.
- 188 Biss András.
- 189 Dr. Seidl Siegfried Hauptsturmführer, az Eichmann-kommando tagja.
- 190 Vatik: idősebb, régi cionista (héber szó, jelentése: veterán).
- 191 Han-hac: az egyik cionista csoport héber nevének rövidítése.
- 191/a Ld. 198. sz. jegyz.
- 192 Witz Béla érseki helynök, az esztergomi primás-érsek helyettese.
- 193 A Pestvidéki Törvényszék épületében levő foglyokat nem sikerült kiszabadítani. Voltak azonban cionista fiataloknak olyan sikeres akciói is, melyek keretében pl. a Margit körüti katonai fogházból 1944. december 26-án 137 halálraítéltet szabadítottak ki. (97 kommunista volt közöttük.)
- 194 Jakobovits Irén, Trebitsch és Müller Rezső, a Zsidó Tanács alkalmazottai.
- 195 A külön lap nincs meg.
- 196 Antione J. Kilchmann svájci követségi tanácsos. A külön lap nincs meg.
- 197 A külön lap nincs meg.
- 198 Király Gyula csendőrezredes, a Belügyminisztérium VII., közbiztonsági osztályának vezetője.
- 199 Értelemszerűen: a bántalmazottban.
- 200 Bereczky Albertnek Kállai Gyulával, a Népszava szerkesztőjével, a Magyar Front Intéző Bizottságának tagjával volt találkozója. Kállai Gyula az illegális kommunista mozgalom harcosa volt, 1944. március 19-e után illegálitásban élt.
- 201 Ld. a 23., 60. és 136. sz. jegyz.
- 202 A külön lap nincs meg.
- 203 Dr. Dénes Béla orvos, sorozási feladatokat látott el.
- 204 Ld. 18. sz. jegyz.
- 205 Doroghy Farkas Ákos Budapest polgármestere. A nyilasokkal együtt Nyugatra menekült. 1946-ban népbíróság elé állították és súlyos börtönbüntetésre ítélték.
- 206 Szentmiklósi József fővárosi tanácsos, 1943-ban a polgármesteri XVII., lakásügyi, majd a IX., szociálpolitikai osztály vezetője.
- 207 Dr. Otto Hunsche, Eichmann Sonderkommandójának tisztje, a kommando jogügyi szakértője.
- 208 Eppler Erzsébet, a Zsidó Tanács tisztviselője. — Dundi Deutsch, cionista aktivista, a Pártfogó Iroda titkárságának dolgozója.
- 209 Groszmann Zsigmond pesti főrabbi, a Rabbihivatal vezetője.
- 210 Berend Béla szigetvári főrabbi, 1944 előtt együttműködött a szélsőjobboldali politikussal azon az alapon, hogy ő is faji, népi alapon áll és ezen szempontok szerint kívánja a zsidóság érdekeit képviselni. Jaross Andor belügyminiszter (Sztójay-kormány) a Magyarországi Zsidók Szövetségének Ideiglenes Intéző Bizottságának tagjává nevezte ki; tagja volt az 1944. október 22-én megalakított, ún. III. Zsidó Tanácsnak is. Sokan árulónak tartották. A Zsidó Tanács egyes tagjai úgy érezték, hogy kinevezésének célja a Zsidó Tanács tagjainak fokozottabb ellenőrzése. A Népbíróság, mint háborús bűnöst 10 évi börtönbüntetésre ítélte. A Népbíróságok Országos Tanácsa ezt az ítéletet felülbírálta és fölmentette. Jelenleg az Egyesült Államokban él. Kívánatos volna szerepének és tevékenységének elfogulatlan vizsgálata.
- 211 Hevesi Ferenc pesti főrabbi.
- 212 Benoschofsky Imre budai főrabbi, majd budapesti vezető főrabbi.
- 213 1944. szeptember végén több budapesti zsinagógában valóban ennek megfelelő értelmű prédiká-

ciók hangzottak el a zsidó ünnepeken. „Mindazért a szörnyű kegyetlenkedésért, ami a magyarországi zsidókkal történt, az egész magyar nép nem tehető felelőssé. Itt néhány, a németek segítségével hatalomra jutott, beteglelkű ember gaztettéről van szó. A leigázott nagy többség undorral kénytelen túrni az eseményeket. Tehát alkalomadtán igazságtalan dolog lenne általánosítani és a történetekét az egész magyar népet felelőssé tenni. A kollektív megtorlás istentelen bűn és magasabb értelemben véve elsősorban annak a népnek árt, amelynek nevében egysesek elkövetik.” (Idézi: LÉVAI, *Zsidósors*, i. m. 2.)

- 214 Dr. Ónódy Dezső, ifj. Horthy Miklós titkára.
- 215 Stolpa József a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium adminisztratív államtitkára.
- 216 Ez a kifejezés Eckhardt Tibor kisgazdapárti képviselőtől származik, az 1930-as évek elejéről. A felfelé hajlongó, lefelé taposó embereket jellemezte így.
- 217 Andorka Rudolf (1891—1961) hivatásos katonatiszt, majd diplomata. 1937—1938 közt a VKF 2 (katonai elhárítás) vezetője. 1938—1941 között madridi követ. A konzervatív polgári ellenzék tagja. A németek a megszállás után Mauthausenbe deportálták.
- 218 A budai Csillaghegyen berendezett büntetőtáborra céloz.
- 219 Rassay Károly liberális politikus, az Esti Kurir főszerkesztője, Budapest városának képviselője az országgyűlésben.
- 220 Ld. 158. sz. jegyz.
- 221 Kasztner dr., Komoly Ottó és a Zsidó Tanács vezetői, mindenek előtt Stern Samu, Dr. Wilhelm Károly és Pető Ernő, más elképzeléseket vallottak a zsidóság önmentő tevékenységével kapcsolatban, mint Krausz Miklós. Úgy vélték, hogy a magyar zsidók az adott helyzetben „szabadságot halálraítéltek”, akiknek megmentése érdekében minden eszközt meg kell ragadni. Krausz ezzel szemben csak a semleges követéségek és a Nemzetközi Vöröskereszt segítségétől várt eredményt. Ezekben a vitákban gyakran a személyes rivalizálások is szerepet játszottak.
- 222 Steiner Marcel a Chevra Kadisa elnöke. (Chevra Kadisa: Szent Egylet, feladata: temetés, beteg és szegények támogatása.)
- 223 Nincsenek meg.
- 224 Stöckler Lajos gyáros, 1944. július 22-től a Magyarországi Zsidók Szövetsége Ideiglenes Intéző Bizottságának tagja. Az 1944. október 22-én megalakított Zsidó Tanács elnökhelyettese. 1945—1948 között a budapesti Izraelita Hitközség elnöke. A személyi kultusz éveiben, 1952-ben a többi zsidó vezetővel együtt letartóztatták, koncepciós pert indítottak ellene és börtönbe került. 1956—1960-ig Ausztráliában élt.
- 225 Dr. Landesmann István, a Pesti Izraelita Hitközség elöljárója.
- 226 Szent-Iványi Sándor budapesti unitárius vezető lelkész.
- 227 Mester Miklós a pénzügyminisztériumban járt el.

BERECZKY ALBERT

Önvizsgálatunk — főleg hiányai és hibái

Közli: Victorné Bereczky Piroska

Édesapám az itt közreadott följegyzéseket 1953. július 19-én vetette papírra. Keletkezésük után 30 évvel azért tartom őket közzétehetőnek, mert úgy gondolom, hogy immár a nyilvánosság előtt is hasznossá válhatnak. Amikor ugyanis ő ezeket a följegyzéseket leírta, teljes mértékben meg volt győződve arról, hogy a nyilvánosság előtt még nem volnának hasznosak.

Az 1953. július 19-i dátumhoz jó tudni, hogy ezek a följegyzések „Az Út” c. hetilap 1953. júliusi vezércikkének¹ utóregzéseként íródtak. Ez a vezércikk ugyanis nem más, mint a július 4-én hivatalába lépő új miniszterelnök parlamenti programadó beszédére való reflexió. A vezércikk megjelenése utáni napon azonban úgy érezte, hogy „önvizsgálatunk hiányairól és hibáiról” még írnia kell — legalábbis a maga számára. Ekkor még nem tudta, hogy mikor, kinek, hol, mit kell majd ezekből alkalmas időben elmondania vagy papírra vetnie. A maga számára mindenesetre megtette. Meggyőződésem, hogy most itt az alkalom, amikor ez az önvizsgálat mindannyiunknak — egész egyházunknak, nemzetünknek — valóban hasznos.

Ide kívánczik néhány sor ugyanezekben a napokban Karl Barth professzornak írott leveléből. „Az egyház helyzete Magyarországon. Ez nemcsak magyar ügy, hiszen az egyház egy, és a földkerekségen minden egyház ügye minden más egyház ügye is. Sokat írnak, és túlnyomórészt helytelenül írnak róla különböző egyházi színezetű lapok. Aki igazán szereti az egyháznak ezt a darabját, amelyiknek itt adatott élnie, épp olyan kevés örömet talál a nyugati ócsárlásokban és fölényes gyanúsításokban, mint a keleti önmagasztalásokban. Az egyház helyzete — tudom — mindig csak az előtt nyilvánvaló, aki így kezdi leveleit a gyülekezethez: „Tudom a te dolgodat...”

ÖNVIZSGÁLATUNK — FŐLEG HIÁNYAI ÉS HIBÁI

(Balatonfüred, 1953. július 19.)

A magam számára írom. Mikor, hol, kikkel és kiknek mit mondok el, még nem tudom. De valamilyen módon reményilem, fölhasználhatom.

A leírás nem annyira az elfelejtés ellen van. Régóta — évek óta — elég sokat és elég sokszor gondolkoztam ezeken, s nem kell attól tartanom, hogy elfelejtem. De a pontosabb átgondolás érdekében jó meg is fogalmazni, amiket sokszor átforgattam, néha imádságaimban, de talán mindig Isten színe előtt.

Az ilyenfajta „rögzítésre” két évvel ezelőtt Mátraházán éreztem indíttatást. Csináltam is néhány följegyzést. De a helyzet akkor még éretlen volt arra, hogy folytassam. (Milyen képmutatás, ha a „helyzetet” lebecsüljük!) Két oka volt, vagy talán három, sőt négy is, ami akkor akadályozott. „Egyházunk útját” — ahogy többször cikkekben, előadásokban igyekeztem leírni (ld. *A keskeny út* című könyvet)² — lényegében jó és engedelmes útnak tartottam. Annak tartom ma is. Nem „kényszer-

ből” járjuk ezt az utat („a te helyedben más se csinálhatna mást” — mondotta egyszer néhai Sz. K. B.),³ és nem „egyházmentő” opportunizmusból. Nem is gyávaságból — ezt „félelemmel és rettegéssel” mondom, mert Jeremiás régóta és sokszor tanított arra, „csalárdabb a szív mindennél...” Hiszem, hogy a „hit engedelmességének” útján jártunk és járunk valóban, mint magyar, református egyház.

Mik akadályoztak az önvizsgálatunk komoly és konkrét folytatásában? Az egyik: egyházunk vezetőségének belső gyöngesége, rejtett — néha nyílt — ellentétei. Nem volt semmi reményem, hogy becsületes önvizsgálatot lehet tartani félreértések, félremagyarázások, vagy éppen „fölhasználások” veszélyei nélkül. Isten bocsássa meg nekem ami ebben gyanakvás vagy szerencsétlenség (hitetlenség?), — de éppen elég tapasztalatom indokolta ezt a „pesszimizmust”. A másik ok: egyházunk széles rétegeinek, különösen lelkészeinknek az elmaradottsága, a megítélt múlthoz hozzáragadt lelkülete. Minden ok megvolt rá, hogy itt meg egy másik irányú „kihasználás” veszélyétől kelljen tartani, mielőtt a jó úton tett rossz lépéseinkről becsületes önvizsgálattal beszélünk. Erről is voltak tapasztalataim (néhány tájékoztató szavamat, pl. egy országos esperesi konferenciáról, teljesen elferdítve adták tovább, azóta úgy gondolom, hogy a butaság szándékos bűn).

De ehhez a két okhoz tehetek még kettőt. Országunk helyzetét és a világhelyzetet. Olyan mélyről kellett ennek a szegény népnek fölvergődnie — és olyan tiszteletre méltó volt az eredménye a nagyon szigorú és kemény munkának —, hogy nem volt szabad ezt az erőfeszítést az egyház részéről gyöngíteni a még oly becsületes kérdőjelek föltevésével. Őszintén becsültem és becsülöm azokat az embereket, akik a vakok által nem is látott, az általunk is csak részben ismert mérhetetlen nehézségek között kormányozták az országot. Amiben nem értettem velük egyet, az aránytalanul látszott ahhoz, amiben egyetértettem — és akadályozni a jóban nem szerettem volna őket. — Ugyanakkor: a világhelyzet feszültsége nőttön nőtt. Meggyőződésem, hogy semmi nem állítható egy harmadik világháború iszonyúságával viszonylatba. A magunk helyén — mint egyház — semmit sem tarthattunk még csak aránylag se fontosnak, ha a béke megóvásának ügyéről volt szó. És ezen a területen — a béke megmentése terén — itthon is, külföld felé is nagy volt a tennivalónk. (Itt is — a „semmi más nem fontos” kísértésében — alapos önvizsgálatra van szükségünk!)

Így maradt félbe két évvel ezelőtt egy hasonló irányú följegyzés.⁴

És most? Nyilván a helyzet jobb és alkalmasabb. Az új országgyűlésen elhangzott miniszterelnöki beszédről⁵ azonnal megírtam „az Út”-nak vezércikkemet. Tudtam — sokan tudtuk —, hogy ezt a teljesen világos beszédet is félre fogják érteni (a butaság szándékos), s fejfel nekiszaladnak a falnak. De már nagyon vigasztaló jelenségek is mutatkoztak! A lelkésztovábbképzőn⁶ magától kialakult egy józan álláspont, főleg a közösségi életforma magasabbrendűsége mellett, amit igyekeztünk el is mélyíteni. A cikk is az emberért íródott. A szándékát — azt hiszem — mindkét irányban meg lehetett érteni. A dunamelléki igeh[irdetői] bizottság kis együttesével való beszélgetésem is bátorító jel volt. Más a helyzet, mint két évvel ezelőtt.

De vajon mi, a magyar református egyház, hol tartunk „a kritika és önkritika” — vagy inkább a magunk nyelvén: a bűnbánat — terén?

Elöl nem járunk, az bizonyos. Persze nagy baj lenne, ha ezt „természetesnek” tartanánk. Félek, hogy azt az üdvös ütést, amit keresztyén embereknek érezniök kellett volna a kormánynyilatkozat elhangzása után, nagyon kevesen érezték. Említett vezércikkemben halványan megpendítettem ezt. Nem is eredmény nélkül, amint az igeh[irdetői] bizottságban tapasztaltam. Persze olyanokban nem is akartam föléb-reszteni a magunk önvizsgálatának kérdéseit, akik csak hallalít akarnak fújni, az „ugye igazam volt” féle ostobákra gondolok. „Ó mely sokan vannak...”

Hogy milyen sokan vannak, kitűnt a miniszterelnöki beszéd utáni héten, egészen a felforrt balga agyakat lehűtő Rákosi-beszédig.⁷ Akkor meg az ellenkező reakció (mindkét esetben a hétköznapi értelemben vett „reakcióról” van szó) következett be: a hirtelen fellángolt „remények” helyén a csüggedt és minden tényleges javulást-könnyebbedést kétségbevonó reménytelenség. Illetékes embertől hallottam, hogy konkrét bajok a miniszterelnöki beszéd utáni héten pl. termelőszövetkezeti vonalon megyenként 1—2—3 helyen fordultak elő. Lelkészeinknél — amennyire megállapíthattam — még ennyi se, vagy legfeljebb egyházmegyénként ennyi. De ez a hét hasznos volt. A szó szoros értelmében „ítélet”-leleplezés alkalma. (A „kairos”-nak⁸ ilyen értelme is van.) Nem is hiszem, hogy szándéktalanul történt. — Mindenesetre az a tény, hogy lelkészeinknél csak szórványosan jelentkezett az, ami néhány éve még sokkal több bajt, megingást okozott volna, az egyház életének valamilyen belső egyensúlyát mutatja. Persze nincsenek illúzióim, mert valószínűen sok „óvatos duhaj” most se mutatta meg, mit érez és mit vár.

De sajnos azt tudom, hogy az egyházi élet centrumában velem együtt dolgozók mit éreztek. Vajon bennük fölébredt-e valami abból a szégyenkezésből, amit én átéreztem, régóta bennem feszegő és el nem mondott belső kritikám és a kormány nyílt önkritikája miatt. Előttem van az a vasárnap délelőtti beszélgetés a Konverten, nem lehetett belőle semmit megállapítani — a mi önvizsgálatunkra nézve. Igaz, én se mentem ebbe bele. Egyelőre előtünk volt a fontos feladat: még három napig együtt lesz a lelkésztovábbképző, s ott kell segítenünk lelkészeinknek az új helyzet helyes értékelésében. Azt a javaslatomat, hogy mindjárt hétfőn délelőtt mindketten — Péter János⁹ és én — szóljunk, jó érvekkel elleneztek, s én hagytam. A tanfolyam záróbeszéde — és „az Út”-ba általam tervezett cikk — elég alkalom volt, hogy amit első útbaigazításul el akarok mondani, elmondhassam. Meg is történt. De az, amire az ország vezetősége példát adott — éspedig félremagyarázásokra erős alkalmat adó példát —, még nem jelentett az egyház számára felhívást valami hasonlóra.

Nem járunk elől. Sőt bizonyos értelemben elkéstünk. Most már azzal a látszattal kell számolnunk, hogy önvizsgálatunk és ebből esetleg következő revízióink csak a helyzetből következnek. Persze: a helyzetet nem becsülhetjük le. De rossz és engedetlen magatartás lenne, ha azt akarnánk utánozni, amit a politikai hatalom művel — vagy azt akarnánk kihasználni, amire lehetőséget ad. Ebből a szempontból most a legrosszabb látszatokkal kell számolni — a magunk revíziója terén. És mégis, e terhelő látszattal együtt is vállalkozni kell eddigi — lényegében helyes — utunk néhány hibájáról és hiányairól gondolkozni.

Ha ez későn történik, valóban enyém érte a legnagyobb felelősség. Nem azért, mert az egyháznak alkotmányos-szerves életében azon a helyen állok, ahol, — hanem azért, mert eddigi mulasztásainkat senki sem látta nálam tisztábban. Csekély mentség, hogy magatartásom és nem egy olyan nyilatkozatom, amit illetékes tényezők előtt tettem, nem hagyhatott kétséget arra nézve, hogy egyes kérdésekben hogyan gondolkozom. Az is csekély mentség, hogy állandóan mérlegelnem kellett a lehetőségeket — különösen azt a kettőt, illetve négyet, amit az elején mondtam el —, hogy jóakaratóan ne ártsak. (Régi és hiszem, igaz megállapításom, hogy egy forradalmi átalakulásban az egyház ne növelje, hanem tőle telhetően csökkentse a — fájdalom — elkerülhetetlen szenvedéseket. „Ítélet-teológiám” egyik következménye ez.) És mégis: éppen számomra a legmegszégyenítőbb a „kritika és önkritika” említettem példája. Úgy látszik, oda jutottunk, hogy még a bűn-vallás és a jóvátétel terén is a „világ fiai eszesebbek a világosság fiainál a maguk nemében”.

1953. augusztus 4.

1. *Ami jónak látszik előttem ma is*

Új helyzetünk — első és második világháború között és főleg után — hitbéli-teológiai fölmérése ebben az új helyzetben a mai egyházi nemzedék Isten-rendelte útjának fölismérése és alázatos-engedelmes vállalása: jó útnak látszik előttem ma is. Megítéltetésünk, megtartásunk, szolgálatunk a kegyelmes Istentől van. Bűnbánatunk, hálaadásunk, békességre törekvésünk („ha lehetséges, amennyire rajtatok áll, minden emberrel. . .” Róma. 12.) nem maradt gyümölcstelen és haszontalan.

Miért kellett mégis így írnom: „jónak látszik. . .”? Két kísértés veszélye miatt. Teológiai fölisméréseink — a hálaadással látott haladásunk ellenére is — megmerevedtek. 1945 óta többé-kevésbé egyugyanazon állapotban vagyunk. És ez az új helyzetben nekünk adatott teológiai fölismérések közül éppen az egyik legdöntőbbel ellenkezik: „az én Atyám szüntelenül. . .”. Nem a döntésünk bizonytalanná tételéről van szó! Inkább arról a belső készségről, amely hiányzik, hogy amiben Isten önrevízióra készítet, arra figyelmesek legyünk. Ezzel függ össze a másik veszély — sok tünete van! —, hogy nagyon magabiztosak vagyunk. Néha éppen elégedettek, sőt büszkék, hogy „lám, milyen igazunk van”. Ez az önelégültség vakít, megrontja a hálát és kép telenné tesz a „napenkénti bűnbánatra”.

Néha szinte belső fájdalmat okoz, amikor ezekkel a kísértésekkel szemben szép keresztyén szavakkal folyik a látszatküzdelem: „Teljes alázatossággal” . . . „a gőg, a hübris¹⁰ ellen. . .” stb.

Évek óta gondolok Robertsonnak¹¹ Bálámról mondott igehirdetéseire, különösen a befejező szavakra, amik ilyenformán hangzanak: „lehet valakinek kifogástalanul helyes és igaz teológiája, és ő maga mégis romlott lehet a szíve fenekéig”.

2. *„Praxis pietatis”*

Évekkel ezelőtt — „az Út” szerkesztőivel való és akkor teljes kedvetlenséggel fogadott vitáim során — mondtam, hogy a pietizmussal való hadakozás már azzal a veszélyel jár, hogy a fürdővízzel együtt kiöntjük a gyereket is. Később külső tényezőknek sok mindent el kellett hinnieök, amit nekem nem hittek el. Erőtelen voltam. És részben magam is ugyanabban vétkes, amiben másokat megítéltem.

Most divatba jött ez ellen — a mondjuk — „ellenpietista” túlhajtás ellen harcolni. De itt nagyon mélyreható vizsgálatra van szükség ilyen szempontból: Mi az oka és mi a célja ennek a „javuló irányzatnak”? Mi a tényleges életgyakorlat, — s mi csak szó vagy elmélet?

Azt is meg kellene vizsgálnunk, hogy akik igenlik egyházunk hitben engedelmes mai útját, mit és miért éreznek valami nem jó illatot, sokszor ösztönösen, — sokszor éppen a ker[esztyén] élet, a tisztaság, igazlelkűség, puritán életfolytatás öntudatos igénye miatt.

Az „eüsebeia” egyik igéjét valamelyik püspöki jelentésemben hangsúlyoztam¹² — azóta többször, többen is elővettük. De ez az Ige („benne van a jelenvaló és a jövőendő élet ígérete”) nem vette elő éppen azokat, akik hivatkoznak rá. Vajon engem elővett-e?

„Hitre nézve becsületes emberek.” Nem kellene itt bűnbánattal legalább kérdőjelet tenni — mögénk?

Isten a tanúm, hogy ezt a kérdőjelet magam mögé sokszor odatettem. És Ő a tanúm, hogy igyekeztem. Emberek előtt, de Isten jelenlétében mertem ilyent mondani nemrég egy magas állami funkcionáriusnak (éppen „az Út” említettem vezércikkéhez gratulált), hogy „az a szerencsém, hogy eddig se hazudtam, és ezután se fogok”

De aki Igével él, tudja, milyen komoly kérdésünk ez. Hol a határ pl. abban, hogy másokat Istenre bízok, vagy komolyan szólok nekik? Igen, a felhatalmazás szükséges. A Szentlélek világos szava.

1953. XII. 19. Mátraháza.

„A Szentlélek felhatalmazása” szükséges mindenképp, ez így igaz. És az „alkalom” — a kairos! —, amit Ő ad. Rettenetes „alkalmat” adott. Becsületesen, gyógyító szándékkal és óvatosan éltem vele. Mit hoz ki belőle Isten: ezt kell most megvizsgálnom.¹³

- 1 „az Út” orsz. ref. hetilap, 1953. július 1—18. sz. „Legfőbb érték az ember”. Vezércikk, írta: BERCZKY Albert.
- 2 BERCZKY Albert: *A keskeny út*. Budapest 1953. Ref. Egyet. Konvent Sajtóosztálya.
- 3 Szentpéteri Kun Béla (1874—1950) a Debreceni Egyetem egyházjog tanára, a Tiszántúli Ref. Egyházkerület főgondnoka.
- 4 Nem ismeretes.
- 5 Az új országgyűlés 1953. július 4-én nyílt meg.
- 6 Lelkészek kéthetes tanulmányi konferenciája a budapesti Ref. Teológiai Akadémián. 1953. június 25.—július 8.
- 7 Rákosi Mátyás beszéde. Elhangzott 1953. július 11-én, egy héttel az országgyűlés utáni nagygyűlésen.
- 8 Kairos = alkalmas idő.
- 9 Akkor a Tiszántúli Ref. Egyházkerület püspöke.
- 10 Hübris = gőg, elbizakodottság.
- 11 F. W. Robertson (1816—1853) brightoni lelkész. Prédikációit magyarra Révész Imre és Czegléd Sándor fordították.
- 12 Eüsebeia = kegyesség, istenfélelem. (Vö. BERCZKY Albert: V. püspöki jelentése, 1952. november 27., 1.: „... de a kegyesség mindenre hasznos, meglévén benne a jelenvaló és a jövő életnek igérete.” I. Tim. 4:8.)
- 13 A följegyzések sk. kézirata a család tulajdonában található.

Újszászy Kálmán irodalmi munkásságának válogatott bibliográfiája

Összeállította: Hörcsik Richárd

Rövidítések jegyzéke

BSzle	= Borsodi Szemle
IÉ	= Igazság és Élet
KSz	= Kálvinista Szemle
PSz	= Protestáns Szemle
RE	= Református Egyház
Ref. Lapja	= Reformátusok Lapja
SIK	= Sárospataki Ifjúsági Közlöny
Sp	= Sárospatak
SRL	= Sárospataki Református Lapok
SzÉ	= Szellem és Élet
ThSz	= Theológiai Szemle

1925

1. Beköszöntő sorok. = SIK 1925. szeptember. 1—2.
2. Tábortűz mellől. (Töredék egy öreg cserkész naplójából.) = SIK 1925. december. 63—65.

1926

3. Újév. = SIK 1926. január. 80.
4. Elment a diák. (Bartalos Pista szegény pajtásom emlékének.) = SIK 1926. április—május. 131—132.
5. „Pataki diákok”. (Komáromi János most megjelent könyvéről.) = SIK 1926. január. 97—100. (Ismeretetés)
6. Kemény György; Vas András. (Verses mese a vándor madarokról, tizenkét részben. Detroit. 1923.) = SIK 1926. március—április. 167—168. (Ismeretetés)

1930

7. A protestáns theológia főbb irányzatainak hatása az újszövetségi tudományok műveléseire. Sp. 1930. 17. (Theol. m. tanári habilitációs előadás.) — Ua.: SRL 1930. 85—88., 94—96.

1932

8. A tárgy problémája [Heinrich] Richert ismeretelméletében. Sp. 1932. 86.

1933

9. A tanítóképzős cserkészmunka. Sp., 1933. 42. — Ua.: SRL 1933. 252—254.
10. A sárospataki református tanítóképző intézet 234. sz. II. Rákóczi Ferenc cserkészcsapatának öt éves munkarendje. Sp. 1933. 30.
11. Ő a mi békességünk. (Prédikáció.) KSz 1933. 92—93.

1934

12. A szellem életének modern megnyilvánulásai és az igehirdetés. = „Igehirdetés”. Sp. 1934. 85—96. — Ua.: Klny. Sp. 1934. 14.
13. A faluszeminárium. Sp. 1934. 55.
14. A koreszmék szükségszerűen a falu felé fordítják a jelen érdeklődését. = SRL 1934. 19—20.
15. Az evangélium és az uralkodó koreszmék. = SRL 1934. 45—46.
16. A ma ifjúsága és a koreszmék. = SRL 1934. 50—51.
17. Mi a faluszeminárium és kik a faluszeminaristák. = SRL 1934. 62.
18. A pataki teológusok faluszemináriumi munkájának főbb meghatározói. = SRL 1934. 89—90.
19. A pataki teológusok faluszemináriumának élete. A belső munka. = SRL 1934. 92—93.
20. A faluszeminárium belső munkája. A propaganda. = SRL 1934. 161—162.
21. A szeminárium belső munkája. Megbeszélések és előadások. = SRL 1934. 107.
22. A szeminárium belső munkája. A külső munka feldolgozása. = SRL 1934. 123.
23. A faluszeminárium belső munkája. A propaganda módja. = SRL 1934. 190.
24. A faluszeminárium külső formája. A falumunka. = SRL 1934. 198—199.
25. A filozófia válsága. = SRL 1934. 220—221.

1935

26. A sárospataki főiskola munkatábora. = IÉ 1935. 209—212. — Ua.: Klny. Debrecen 1935.
27. Részletek egy református község egészségügyi rajzából. = IÉ 1935. 82—85.
28. A protestantizmus rendeltetése a mai magyar életben. = SRL 1935. 243—245.
29. Az első magyar munkatábor és cserkészvontatkozásai. = Vezetők Lapja 1935. 180—182.
30. A sárospataki ref. főiskola teológus diákjai által rendezett első magyar nemzeti munkatábor irányelvei. 1935. június 20.—július 31. Összeállította: — = SIK Munkatábori szám 1935. június 31. Dosztojevskij. = „Péntek esték”. (Hat előadás.) Sp. 1935. 15—25.

1936

32. A falu. Útmutatás a magyar falu tanulmányozásához. Sp. 1935. 100.
33. Az „időbeli” és az „idősi” ember. = SzÉ 1936. 230—238. p. — Ua.: Szellem és Élet könyvtára. Szerk.: Bartók György. Kecskemét Én., 1936. 11.
34. A pataki főiskola munkatábora. = Fiatal Magyarország 1936. 102—105.

1937

35. Szellem és rendszer. = SzÉ 1937. 16—25.
36. A falu szerepe a magyar szellemi élet alakításában. = IÉ 1937. 25—28., 67—73.
37. Kultúra és nemzet. = IÉ 1937. 232—240.
38. Kultúra, Nemzet, Falu. (2 előadás) IÉ Füzetek; 11. sz. Debrecen 1937. 23.
39. Munkaszolgálat Magyarországon. = Magyar Út 1937. (VI. évf.) 3. sz. 4.
40. Munkaszolgálat Magyarországon. = Határőr 1937. (V. évf.) 6. sz.

1938

41. A lelkész mint hungarológus. = IÉ 1938. 242—245.
42. A falunevelés szellemi alapjai. Sp. 1938. 143. (Ism. Zs[iros] J[ózsef]; SRL. 1940. 12.)

1939

43. A falumisszió és a református egyház falumunka. (Sárospataki Füzetek. Kis Füzetek; 7. sz.) Sp. 1939. 22.
44. A sárospataki főiskola faluszemináriuma. = PSz 1939. 147—150. — Ua.: Klny [Szabó Zoltán, —: Sárospataki törekvések a falu szolgálatára. Bp. 1939. 8—11.]
45. Egyházunk falumissziója. (Előadás) = SRL 1939. 103—, 110—111., 115—116., 122., 129—130., 134—135., 141., 153—155.
46. Kondor Imre: Az európai filozófia problémáinak története. = SzÉ 1939. 134—135. (Ismertetés)

1940

47. A magyar falunevelés mai feladatai. = Nevelésügyi Szemle 1940. 70—74.
48. Sors, rendeltetés, történet. = PSz 1940. 353—356.

1941

49. Evangélium és népfőiskola. = PSz 1941. 40—42.
50. Ember és nevelés. = PSz 1941. 333—344.
51. A magyar népfőiskolák vezetőinek budapesti értekezlete. = SRL 1941. 92.

1942

52. Mi bennünk a magyar. = Új Magyar Museum (Kassa) 1942. 28—38.
53. Két tanulmány. = SRL 1942. 128.
54. „Webster Úr”. = SRL 1942. 139.

1943

55. Miért jöttetek. = SRL 1943. 19.

1944

56. A pataki népfőiskola. (Évnyitó beszéd) = SRL 1944. 14—15., 19—20.
57. Népfőiskola után. = SRL 1944. 47., 50.
58. Isten színe elé állított diák. = SRL 1944. 154—155.

1946

59. „Istennél minden lehetséges” (Részlet a közigazgató tanévzáró beszédéből.) = Sárospataki Értesítő (Kézirat gyanánt), Sp. 1946. július 18. 2.

1947

60. A sárospataki főiskola faluszemináriuma (A „Magyar Népi Művelődési Intézet” Kis Tanulmányai: 1. sz.) Bp. 1947. 19.
61. Népfőiskolai tapasztalatok. (A „Magyar Népi Művelődési Intézet” Kis Tanulmányai: V. sz.) Bp. 1947. 28.

1948

62. Tóth Gusztáv: Boldog parasztek országa. (Beszélgetés dr. Újszászy Kálmánnal.) = SRL 1948. 2. szám 3.
63. T[óth] G[usztáv]: Milyenek a svéd népfőiskolák. (Beszélgetés dr. Újszászy Kálmánnal.) = SRL 1948. 3. szám 3.

1957

64. — —, Balassa Iván, Román János: Sárospataki vezető (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetek: 8. sz.) Sp. 1957. 40.

1958

65. Dr. Trócsányi József 1881—1958. (Nekrológ) = RE 1958. 578—579.

1959

66. A sárospataki Nagykönyvtár. = BSzle 1959. 3. szám 60—62.

1961

67. „Győry Elek”. = Képes Kálvin kalendárium az 1961. évre. Bp. Én. 43—45.

1962

68. „Győry Elek”. = BSzle 1962. 2. szám 81—85.

1964

69. Erdélyi János. Születésének 150. évfordulójára. = Könyvtáros 1964. 143—146.
70. Dr. Dienes István (Nekrológ.) = RE 1964. 148.
71. „Három fáklám ég...!” (Főgondnoki székfoglaló.) = RE 1964. 269—273. — Ua.: Ref. Lapja 45. sz., 46. sz., 47. sz.

1966

72. Ligonier. (I., II., III.) = Ref. Lapja 1966. 28. sz., 29. sz., 30. sz.

1967

73. Hungarian Protestantism Yesterday and Today. Denville N. Y. 1967. 48.
74. Néhány gondolat a történelem magyar protestáns értelmezéséről. = ThSz 1967. 146—150.

1969

75. D. dr. Nagy Barna 1909—1969. (Nekrológ) = Ref. Lapja 1969. 41. sz.

1971

76. Dusicza Ferenc (Nekrológ) = Ref. Lapja 1971. 4. sz.

1972

77. A magyarországi református egyházi könyvtárak jelentősége a tudományos kutatás szempontjából. = Könyvtári Figyelő 1972. 2. sz. — Ua. Klny. Bp., 1972. 10.

1973

78. The Role of the Ecclesiastical Authorities and the Princely Family in the life of the Sárospatak School between 1650 and 1654. = Comenius and Hungary. Bp. 1973. 40—50. — Ua. Klny. Bp. 1973.

1974

79. Szabó László: Válogatott versek. Bp. 1974. 119. Válogatta és összeállította: — —.

1977

80. — — búcsúztatója Ráski Sándor temetésén (részlet). = Ref. Lapja 1977. 31. sz.

Ismertetések

VÁLASZÚTI György: *Pécsi Disputa*. A bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Dán Róbert. Sajtó alá rendezte: Németh S. Katalin. Bp. 1981. Akadémiai Kiadó. (Régi Magyar Prózái Emlékek. Szerkeszti: Tolnai Gábor. 5. kötet.)

A Régi Magyar Prózái Emlékek ötödik darabja a sorozat eddig megjelent kötetei között egyebek mellett azért is értékes, mert eddig nyomtatásban még napvilágot nem látott, majd 400 évig kéziratban levő, jó ideig lappangó munkát tesz közkinccsé, olyan kéziratot, amely a 16. századi magyar irodalom- és teológiatörténetnek, rajtuk keresztül közvetve az általános magyar művelődéstörténetnek felbecsülhetetlen értékű forrása.

A szakirodalomban eddig is Pécsi Disputa néven ismert, Válaszúti György pécsi unitárius lelkész által készített terjedelme mű az antitrinitárius mozgalom dunántúli, hódoltsági területeken zajló 16. századi történetének legjelentősebb korabeli dokumentuma. A pécsi unitárius—református hitvita leírását és az unitárius fél ezután összeállított vitáitartalmát tartalmazza.

A 16. század hetvenes éveiben a török megszállta dunántúli területeken is folytak teológiai viták a trinitáriusok és antitrinitáriusok között. Ismertebbek a tragikus kimenetelű nagyharsányi és a majdnem tragikus végű budai hitvita. Korabeli hiteles leírás azonban nem maradt fenn róluk. Ez teszi még értékesebbé Válaszúti munkáját.

A Pécsi Disputának eddig két kézírata ismert. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézírtárában őrzik az egyiket. Ez csonka példány, amely Jankovich Miklós gyűjteményéből került nemzeti könyvtárunkba; újabb feltételezések szerint magának a szerzőnek egyik tisztázata. A másik, teljes példány az egykori kolozsvári unitárius főiskola, jelenleg a Román Tudományos Akadémia 3. fiókkönyvtárában található. Ez a példány valószínűleg másodlépcsős másolata valamelyik eredetinek.

Válaszúti György műve három részre osztható. Az elsőben — amelynek forrásértéke a legtöbb-rétű — a Pécsen 1588. augusztus 27—31. napjain egyrészt Válaszúti György pécsi unitárius lelkész és néhány teológiai műveltségű pécsi polgár, környékbeli unitárius lelkész, másrészt Skaricza Máté ráckevei református lelkész között végbement hitvitának előzményeiről, létrejöttének okairól, körülményeiről s magáról a vita lefolyásáról olvashatunk tudósítást. Kiderül ebből, hogy nem is hivatalos hitvita volt ez, inkább vitaközlő beszélgetések történtek a maguk teológiai meggyőződéséhez hűséges, a másikat is tiszteletben tartó emberek között. A második rész — ez a legnagyobb — Skaricza álláspontjának hosszadalmas antitrinitárius cáfolata, amit Válaszúti szerkesztett össze a vita után. Ez a rész kitér még a két nem egyező bibliaértelmezés problémáira, és sorba szedi — a Válaszúti szerinti — unitárius érvelést alátámasztó bibliai textusokat. A harmadik rész didaktikai céllal készített rövid unitárius hittani összefoglalás.

A Pécsi Disputa első részében említett események a Duna és a Dráva által határolt tolna-baranyai háromszögben játszódtak le. Közlebről a vidék két jelentős helysége, Pécs és Tolna lakói a főszereplők. A 16. század második felében ezeken a hódoltsági területeken is megerősödtek átmenetileg a magukat még a reformáció egyházaihoz számító unitárius közösségek. Sőt a török viszonylagos vallási türelme, sokak szerint az antitrinitáriusok iránti rokonszenve következtében, még az Erdélyből menekült radikálisabb antitrinitárius elveket valló lelkészek is biztos menedékre találtak erre felé. Válaszúti György is Erdélyben tanult, ott kezdte szolgálatát, onnan jött Pécsre. Az 1574—75-ben lezajlott hitviták után az unitáriusok háborítatlanul szervezhették gyülekezeteiket ezen a tájon. A hercegszőlősi kánonok egyenesen megtiltották a református lelkészeknek és tanítóknak a velük való vitaközlést.

Pécs és Tolna — ez utóbbi dunai kikötője révén is — a kül- és belkereskedelem jelentős gócai

voltak. Az 1580-as évek derekától a két város kapcsolata megromlott. Pécssett az unitáriusok gyülekezete a nagyobb, az erősebb, ezekben az években Jászberényi György, majd Válaszúti György lelkes és képzett lelkészek szolgálatára nyomán, a város életében is döntő szavuk van. Több éve színvonalas unitárius iskolát működtetnek. Ugyanakkor Tolna református többséggel, református vezetés alatt állott, Decsi Gáspár, tehetséges, tekintélyes lelkész az élén. A két város között gazdasági és vallási vetélkedés indult meg, aminek érdekes lecsapódása támadt. Valószínű, hogy a Tolnán gyakran megforduló pécsi polgárok szállásadói körében unitárius missziót próbáltak folytatni, ezért Decsi Gáspár megtiltotta híveinek, hogy a pécsi unitárius polgárokkal szemben az egyébként kötelező keresztyén vendégbarátságot gyakorolják. Amikor a pécsiek ennek okát kérdezték, azt a választ kapták, hogy eretnekeknek tekintik őket, ezért zárták be előttük szívüket és házukat. Úgy látszik az eretnesség vádjának gyorsan híre ment. Ennek kellemetlen következményeitől tartva, a pécsiek szertették volna magukat a vád alól tisztázni, ezért hitvitát javasoltak. Attól féltek ugyanis, hogy könnyen elszigetelődhetnek kereskedelmi tevékenységükben. A hitvitában tehát nem legyőzni akarták a másik felet, csupán a vád visszavonását, hitvallásuk keresztyén mivoltának elismerését remélték.

A tolnaiak, nyilván papjuk szavára, elzárkóztak a disputa elől. Ezért a pécsiek másutt kerestek trinitárius vitapartneret. A dunaföldvári vásári sokadalom alkalmával találtak ilyet. Skaricza Máté ráckevei, szintén jóhírű református prédikátor, Szegedi Kis István tanítványa hajlandóságot mutatott a disputára. Gyülekezetének hozzájárulását a budai pasa előszobájában, az ott instanciázó pécsi unitárius és ráckevei református polgárok intézték el egymás között. Miután pedig Skaricza ígéretet kapott, hogy nem esik bántódása, egyedül ment Pécsre, viszont a disputa programját és módját ő szabta meg. Pécssett tartózkodása alatt naponként istentisztelet keretében prédikált, majd a prédikációban fejtegetett tételeket fehér asztalnál, szabadabb keretek között, teológiai eszmecsere formájában megvitták. Humánus, szelíd keretek között és légkörben telt el az öt nap. A prédikáción és a beszélgetéseken a pécsi unitáriusokon kívül résztvettek más felekezetbeliek és a környék unitárius lelkészei is.

Amint az várható is volt, a pécsi hitvitának se győztese, se vesztese nem volt. A pécsiek csupán azt szerették volna bizonyítani tekintélyes református teológus előtt, hogy a Biblián alapuló keresztyén hitet vallanak, tehát nem eretnekek. Ezt lényegében el is érték. A vita negyedik napján Skariczát meg kérdezte ellenfele: „Ha az kik az egy Atya-Istennek üsméretiben vadnak, és az Jézus uroknak, Christusoknak és lelki pásztoroknak tartják, eretnességben legyenek-é vagy nem. Avagy méltó tudományok az eretnességnek nevre.” Skaricza Máté anélkül, hogy trinitárius álláspontját feladná s egyet értene az unitáriusok bibliaértelmezésével, kérdésekre egyértelműen válaszolt: „Nem mondom én azt, mert valaki írásból tudakozik, és üdvösségére írást forgat, nem méltó azt eretnességnek nevel illetni”. Viszont Válaszúti György is kinyilvánította, hogy a helvét irányú prédikátorok között soha ilyen szelíd lélekre nem talált.

Skaricza Máté távozása után Válaszúti nemcsak a vita előzményeit, létrejöttének körülményeit és lefolyását foglalta írásba, hanem ennek folytatásaképpen hozzászólott az unitárius hittételek valamiféle rendszeres kifejtéséhez és összefoglalásához. Ennek vázál, beosztásúal azt a hat teológiai problémakört fogadta el és alkalmazta, amelyek Skaricza ige hirdetéseinek és beszélgetés közből előadott mondanivalójának tézisei voltak. Figyelembe vette még a Skariczától kapott kis könyvecskének tartalmát is, amit az Szegedi Kis István munkáinak kivonataiból szerkesztett. Mindezt unitárius alapállásból, nagy szakirodalmi segédlettel a Biblia könyveiből és a keresztyének egyetemes hitvallásából vett számos idézettel, illetve azok unitárius értelmezésével cáfolni törekszik. A hat teológiai téma a következő: Jézus Krisztus praeegzisztenciája, Jézus Krisztus istensége, az Atya és a Fiú egyenlősége, Jézus Krisztus örökkévalósága létében, Jézus Krisztus örökkévalósága teremtő tevékenységében és végül Jézus Krisztus két természete. Szintén polemikus éllel írta meg a szerző munkájának harmadik, katechetikai célra is használható részét „Az igaz Istenről”, „a Messiásról” és „a Szentlélekről” fejezetcímek alatt.

A Pécsi Disputa megjelentetésével az Akadémiai Kiadó, a szöveg gondozója és sajtó alá rendezője: Németh S. Katalin, valamint a bevezető tanulmány és a gazdag jegyzetanyag készítője: Dán Róbert értékes szolgálatot tettek a 16. századi magyar művelődéstörténet kutatóinak. Azontúl, hogy könnyen és sokak számára hozzáférhetővé vált ez a fontos dokumentum, forrásként való használatát nagyon segíti az alapos és minden lényeges kérdésre kiterjeszkedő bevezető tanulmány. Dán Róbert tömören összefoglalja a trinitárius polemikák 16. századi történetét, elemzi a pécsi hitvita előzményeit, társadalmi és gazdasági összefüggéseit. Válaszúti személye iránti rokonszennvel, munkája iránti tisztelettel foglalkozik külön-külön a mű nagyobb egységeivel, bemutatja a szerző teológiai tudományos eszköztárát, forrásait, munkamódszerét. A tanulmány bizonyára segít teljesülni az előszóban kifejezett ama reménységet, hogy a „kritikai szövegkiadások a tudományos kutatásban nem befajéző, sokkal inkább induló szakaszt jeleznek”. Nagy segítség a kutatók számára az igen alapos jegyzetapparátus, amely nemcsak tárgyi magyarázatokot közöl, hanem a köztörténeti, teológiatörténeti és filológiai összefüggéseket is megvilágítja.

Válaszúti György Pécsi Disputájának 400 év utáni első kiadása méltó folytatása a Régi Magyar Próza Emlékek korábban megjelent kötet sorának.

Szentimrei Mihály

Újabb kutatások a pápai és a sárospataki református kollégium történetéről

A magyar iskolatörténeti kutatás az utóbbi két-három évtizedben meglehetősen keveset hallott magáról: születtek ugyan értékes tanulmányok, de ezek többnyire még egyetlen intézmény vagy oktatási korszak történetét sem fogták át, csupán a részletek jobb megismerésére irányultak. Épp ezért öröndetes az a fellendülés, amely a legutóbbi néhány évben e téren tapasztalható. Bajkó Mátyás a 18—19. századi kollégiumokról (*Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp. 1976.), Jakó Zsigmond és Juhász István a nagyenyedi református kollégium történetéről (*Nagyenyedi diákok*. Bukarest 1979.), Mészáros István a humanizmuskori városi iskolákról (*Humanizmus és reformáció* 11. Bp. 1981.), valamint a magyar oktatástörténet hét korai évszázadáról (*Az iskolaügy története Magyarországon 996—1777 között*. Bp. 1981.) adott közre átfogó igényű könyvet, de Kosáry Domokos művelődéstörténeti szintézise (*Művelődés a 18. századi Magyarországon*. Bp. 1980.) és a *Türi Alma Mater* c. emlékkönyv (Bp. 1980.) is jelentősen gazdagította a magyar iskolaügy múltjára vonatkozó ismereteinket. Ezt a körképet két kollégiumtörténet gyarapította 1981-ben, a sárospataki és a pápai református kollégiumok fennállásának négy és fél évszázados jubileuma alkalmából. Mindkét könyv méltán keltette fel a magyar művelődés múltjával foglalkozó szakemberek figyelmét, s mindkettő a továbbiakban hasznosítandó eredményeket hozott a felszínre. Ezekből már csak azért is érdemes néhányat megemlítenünk, mert a két nagymúltú kollégium történetének összefoglalásai mintát és ösztönzést jelenthetnek a további munkára, a magyar oktatásügy más kiemelkedő intézmények múltjának feldolgozására is.

A *Sárospataki Református Kollégium története* (Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp. 1981. 322 l.) c. kötet összesen 13 tanulmányt közöl, de ezeket akár a monográfia egyes fejezeteinek is felfoghatjuk. Azért indokoltabb mégis az előbbi fogalmazás, mert a szerzőknek csak egy része tekintette feladatának az intézmény történetének rendszeres áttekintését, mások inkább egyes kiemelkedő események vagy személyek — esetleg speciális szakterületek — bemutatására és elemzésére törekedtek.

A nyitótanulmányban Szűcs Jenő a reformáció előtti középkori pataki iskolázást tekinti át, széles körképet rajzolva az egyházon belüli szellemi erjedésnek azokról a jelenségeiről, amelyek végül a „pataki örkerületben” is a reformáció elfogadásához és meggyökeresedéséhez vezettek. Látszólag távol áll még ez a kollégium történetétől, a valóságban azonban a ferences kolostorok igazabb, mélyebb devóciót kereső spirituális légköre, belső nyugtalansága, fokozódó szociális érzékenysége nélkül nehéz lenne a lutheri tanok gyors recepcióját megmagyarázni. Szűcs Jenő érdeme, hogy ezt az ún. „előreformációs folyamatot” már másutt is mélyrehatóan elemezte, itt pedig ennek helytörténeti vonatkozásait kiemelve mutatta be azt a szellemi környezetet, amelyből Patak és környékének reformátorai (Dévai Bíró Mátyás, Szkhárosi Horvát András, Kopácsi István és mások) kiemelkedtek.

A pataki iskola protestánsá válásának idejét teljes pontossággal mindmáig nem sikerült tisztázni; Szűcs Jenőnek egy másutt közölt tanulmánya (Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 1981) felvázolja azt a folyamatot, amelynek során a közvélemény a 18. századtól kezdve az 1531-es évszámot fogadta el hitelesnek, ez azonban eredeti iratokkal nem igazolható. Ennek ellenére nem mondható, hogy az így számontartott és immár hagyományaink közé beépülő évszám túlzottan sértené a történeti igazságot, hiszen időben nem áll távol az 1540-es évektől, amikor viszont a pataki protestáns iskolázás létét már dokumentumok bizonyítják. Hozzátehetjük, hogy pontos dátum más hasonló intézmények életében sem állapítható meg, mert gyakran a városi-plébániai iskola falai közé fokozatosan hatoltak be a lutheri eszmék, s ott lassanként teret nyerve hajlították át az iskola szellemét a reformációhoz.

A pataki protestáns iskola történetének első másfél évszázadát (1549—1703-ig) Makkai László rendkívül alapos tanulmánya tekinti át. A kollégiumi oktatás belső fejlődése adja a találoan jellemzett alkorszakokat: a melanchthoni hagyományokat követő filippizmus (1549—85) nyomta rá bélyegét a korai évtizedekre, a református humanista ortodoxia uralkodott 1630-ig, majd ezt a puritán küzdelmek évtizedei (1630—50) követték. Joggal kaptak Comenius sárospataki éveit külön fejezetet, amelyben Bakos József, az ismert comenológus szép összefoglalást írt a nagy humanista műveltségű pedagógus pataki éveinek és ott keletkezett műveinek jelentőségéről. A Comenius távozása és a Rákóczi-szabadságharc kitörése közötti fél évszázadról ismét Makkai László értekezik, az elmondottakat azonban helyült — épp az általa érintett események rendkívüli érdekessége miatt — túlzottan tömörnek érezzük. Pósházi János igencsak ellentmondásosnak tűnő személyiségéről, teológiai és filozófiai nézeteiről akár külön tanulmányt is szívesen olvastunk volna, már csak azért is, mert a korszerű értékelés magva benne rejlik Makkai gondolatmenetében: valószínű, hogy a modern természettudományos nézetek mellé a külső körülmények szorítása préselte oda az ortodox teológiai elvek páncélzatát. Ugyancsak érdemes lenne az 1660-as évek pataki diákmegmozdulásainak történetét részletesebben bemutatni, ezt kiadatlan levéltári anyag is elősegíthetné (vö. 86. l. 11. jegyzet). A 17. század utolsó évtizedeiben a külső és belső viszonytalanságokkal küzdő kollégium képe rajzolódik ki az olvasó előtt; az iskola életerejét jelzi, hogy e nehéz korszakot túlélte, értékeit átmentette a 18. századra.

Az újabb nagy korszaknak, az 1703—1849 közötti másfél évszázadnak történetét vázolja fel Benda Kálmán tanulmánya, amely természetesen a korábbi periódusokénál gazdagabb forrásanyagra támaszkodhat. Ezt a lehetőséget ki is aknázza, s részletes képet ad többek között a kollégiumi anyagi alapjáról és gazdálkodási rendszeréről is. Különösen tanulságos a végzős (tógátus) diákok 1783—1847 közötti létszámát regisztráló táblázat, amely olykor meglepően magas számokat tartalmaz (pl. 1843-ban 182 diák végzett). Szerencsére a pusztai mennyiségi adatokon túl a tanulók szociális helyzetére, kollégiumi státusára vonatkozóan ugyancsak megmaradtak a feljegyzések, így bizonyítható, hogy a diákság túlnyomórészt a bocsoros kisnemesek, valamint a mezővárosi parasztpolgárok és falusi értelmiségiek gyermekei közül kerültek ki, s ez erősen rányomta bélyegét az iskola szellemi arculatára.

Noha Benda Kálmán is foglalkozik a 18—19. századi oktatás és nevelés helyzetével, a Patakon tatt filozófiai és teológiai anyagot részletesebben Koncz Sándor külön tanulmányban mutatja be. Ez utóbbi írásnak nagy érdeme, hogy a kollégiumi tanárok műveiben a felvilágosodás hatását nyomonza és mutatja ki ott, ahol az jelen van. Munkája nem könnyű, hiszen a felvilágosodás megjelenési formái, lehetőségei — főleg a teológiában — eléggé tisztázatlanok, nem véletlen, hogy e téren a szakemberek közötti nézetkülönbségek elég gyakoriak. Ugyanazon szellemi fegyvert pl. egymástól merőben eltérő célok érdekében is lehet forgatni, egymással szembenálló világnézetek is nyúlhatnak egyazon — korszerű — érvelési módszerekhez. Így a racionalizmus egyes esetekben a vallási dogma-rendszer modernebb megfogalmazását, rugalmasabb értelmezését szolgálhatja, azt védelmezheti, máskor viszont a vallásos világnép alaptételeit kezdheti ki, támadhatja meg. E kettősség erőteljesebb figyelembe vételével talán még áttekinthetőbb lett volna az az egyébként imponálóan gazdag kép, amit a tanulmány a korszak filozófiájának és teológiájának gondolati tartalmáról adott. Kétségtelen, hogy a felvilágosodás — mint Koncz Sándor írja — a pataki professzorok eszmévilágában „ötvözetben nyilvánult meg”, azaz csupán bizonyos, meglehetősen heterogén eredetű elemi jelentkeztek tanításaiban. Kezdetben a coccejánizmus és cartesianizmus hatása alatt álltak, később — a reformkorban — a cselekvő, az alkotó erkölcs eszméje kristályosodott ki a kollégiumi szellemi élet kohójában, így válhatott később a nagy hagyományú iskola a nemzeti érzelmek és forradalmi megmozdulások háttérjévé is.

A kollégium újabbkori történetét — két részletben — Barcza József írta meg. Mind az 1849—1919 közötti, mind az 1919 utáni fejezet rendkívül nagy levéltári anyagot mozgat meg, sok új adat és idézet alapján vázolja fel az intézmény életének máig vezető szálait. Ebbe az anyagba ékelődik be Czeglé Imrénének a kollégium 1849—1919 közötti tudományos életéről írott tanulmánya, valamint T. Erdélyi Ilonának Erdélyi János sárospataki éveire emlékező írása. A három szerző együttesen egymást jól kiegészítő képet ad a 19. század második felének és a 20. század első évtizedeinek pataki kollégiumjáról.

Az intézmény épületeinek történetét Hörcsik Richárd külön tanulmányban foglalja össze, a tudományos gyűjteményeket Szentimrei Mihály mutatja be, a kollégiummal szoros kapcsolatban álló helyi nyomda múltjáról pedig rövid tanulmányban Takács Béla szól, aki nemrég teljes monográfiát szentelt a pataki könyvsajtó múltjának (Bp. 1978. Magyar Helikon). A szép kiállítású kötetet 16 táblányi képanyag illusztrálja, a sajtóhibák száma szerencsére kevés (ezek közül zavaró a 29. lapon az 1684—85-ös évszám 1584—85 helyett, valamint a 155. lapon 1806 az 1860 helyett). Egy betűrendes névmutató jelentősen megkönnyíthette volna a tájékozódást az értékes, gazdag tartalmú kötetben.

A magyarországi protestáns művelődés másik ősi fellegvára, a Pápai Kollégium ugyancsak 1981-ben ünnepelhette fennállásának 450 éves évfordulóját. A reformált szellemű iskola működésének kezdete ezúttal hiteles évszámhoz köthető, a kollégiumi harangja ugyanis a következő feliratot viseli: „Scholae Reformatae Papensis 1531”. Egyéb adatok is megerősítik azt a tényt, hogy a Dunántúl közepén fekvő mezőváros iskolája már a 16. század negyedik évtizedének legelejétől protestáns szellemenben működött, noha természetesen nem új alapításról van szó, hanem itt is egy régebbi városi plébániai iskola átszervezéséről.

A Pápai Kollégium története (Tankönyvkiadó, Bp. 1981. 446.) — noha öt szerző műve — teljes joggal nevezhető monográfiának, mert az intézmény egész múltjának hézagtalan és rendszeres feldolgozását vállalja. Ennek megfelelően anyaga öt nagyobb fejezetre tagolódik. Szerencsés módon a korszakhatárok olyan országos történeti események, amelyek a kollégiumi életébe is döntően szóltak bele, így beiktatásuk kézenfekvő, s nem tördeli szét az összetartozó folyamatokat.

A kialakulástól a szatmári békéig (1531—1711) terjedő közel két évszázad történetét az időközben elhunyt Rűzsás Lajos vázolta fel. Sőt ennél többet is adott: Pápa városának helyzetét, társadalmi, gazdasági és politikai viszonyait elemezte széleskörű ismeretanyag birtokában, így a kollégiumot létrehívó közzeggel ismertette meg a kötet olvasóját. Csupán azt sajnáljuk, hogy a felhasznált források közül nagyrészt hiányoznak az irodalmi alkotások, pedig ezek még tovább színezhették volna az összképet. A Török-család hűségese sáfárának, Martonfalvy Imre deáknak az emlékiratát pl. csupán egyszer említi a tanulmány, holott abban bőven sorakoznak az érdekes részletek Pápa történetét illetően is. A város társadalmának bemutatásakor Rűzsás utal arra, hogy a katonáskodó nemesek közül azok, akik Martonfalvyhoz hasonlóan a földesúrtól birtokadományt kaptak, „viszonylag

a legbiztosabb állapotban voltak" (9. I.). Ezzel szemben az említett emlékirat olvasása után azt kell látnunk, hogy ha ez elvileg így volt is, a gyakorlatban korántsem valósult meg: a Török-család visszavette a Martonfalvainak adott birtokot, s az öregedő sáfár teljes létbizonytalanságba süllyedt. E nehéz helyzet szorításában ragadott tollat, ennek köszönhetjük az egyik legelevenebb színekkel festett 16. századi magyar nyelvű emlékiratot.

Ugyancsak a 16—17. századi Pápa szellemi életéről rajzolt képet egészíthette volna ki szerencsésen Pathay István és Kanizsai Pálfi János írói munkáinak, valamint kiterjedt levelezésüknek elemzése, ami már csak azért is megérte volna a fáradságot, mert mindkettőjükre nézve újabb adatok is rendelkezésre állnak (v. ö. *Régi Magyar Költők Tára* XVII/8. kötet jegyzetanyagáa). Nagy erénye viszont a fejezetnek, hogy közli a korszak összes kollégiumi rektorának adatait, az áttekintés — a külföldi tanulmányutak feltüntetésével — szinte a város szellemi térképét adja kezünkbe. Egyértelmű ennek alapján a német, holland és svájci orientáció, a pápai rektorok ezekből az országokból hozták műveltségüket, filozófiai és teológiai világgépeket.

A második fejezetben Trócsányi Zsolt a szatmári békétől a Türelmi Rendeletig terjedő időszak (1711—81) pápai eseményeit mutatja be, számos új adattal és ismerettel. Ebben a században vivja a pápai kollégium élethalálharcát az Esterházyak földesúri és a Habsburgok ellenreformációs törekvései ellen; e harc számos részletének feltárása új kutatási eredményként könyvelhető el. Különösen az adászteveli korszak (1752—81) kérvényei, feliratai és rendeletei rajzolják ki az egyszer nyílt, máskor csak a felszín alatt zajló, de mindig éles küzdelem erővonalait. A bécsi kormány türelmetlen valláspolitikájában csak Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizede hozott némi változást, gyökeres fordulatra azonban majd csak a Türelmi Rendelet kiadásakor, 1781-ben került sor. Ekkor vált lehetővé, hogy a közeli, de igen szűkös lehetőségekkel bíró Adásztevelről ismét visszaköltözzenek a tanárok és diákok az Alma Mater székhelyére, s újra visszanyerje fejlődési perspektíváját az ekkor már két és fél évszázados múltra visszatekintő kollégium.

Fontos momentuma Trócsányi Zsolt tanulmányának, hogy szétosztja a tévhitet, amely szerint Pápa Debrecen partikulája lett volna. Ez a szakirodalomban is felbukkanó állítás két ok miatt sem tartható: egyrészt mert Pápan filozófiai kurzus és teológiai oktatás egyaránt folyt, így a főiskolajelleg egyértelmű, másrészt pedig Pápanak saját, jól kiépült partikularendszer volt, amely nem függött Debrecentől.

A Türelmi Rendelettől az 1848—49. évi szabadságharc leveréséig terjedő időszak történetét Bodolay Géza foglalja össze. A korábban ki nem aknázott, terjedelmes levéltári anyag áttekintése önmagában is nyeresége a magyar iskolatörténetnek, ezen felül azonban a szerző a pápai eseményeket mindig az országos szellemi élet közegébe állítva mutatja be. Igaz, így fejtegetése helyenként már-már elszakad a pápai kollégiumtól, ez azonban inkább csak látszat, azt jelzi, hogy a város oktatási intézménye igen szoros szálakkal kapcsolódott a magyar kultúra országos vérkeringésébe.

Külön is említést érdemel az az érzékletes kép, amelyben a szerző Mándi Márton István professzor alakját élénk állítja. Az évtizedekig a kollégium élén álló, rendkívüli munkabírási pedagógust méltán nevezte már Kazinczy Ferenc „pápai Kant”-nak, írásaiból ugyanis eléggé világosan kirajzolódik a német filozófus iránti rokonszenv, a tanai iránt alkotó módon nyilvánított érdeklődése. Bodolay sikerrel érvel Márton István kantiánus volta mellett, s ezzel a reformkori magyar szellemi élet egy sajátos színfoltját, filozófiai gondolkodásunk egy ki nem teljesedett, de torzóban is figyelemre méltó alakját örökíti meg.

A szabadságharc leverése és a kiegyezés közötti csaknem két évtized eseményeiről a Kiss József által írt fejezet értekezik. Alighanem csak az „adászteveli száműzetés” keserű évei hasonlíthatók azokhoz a megpróbáltatásokhoz, amelyek az iskolának az 1850-es és 60-as években, az önkényuralom idején át kellett esnie. 1851. augusztus 4-én a minisztérium a gimnázium nyilvánossági jogát megvonta, ami azzal járt, hogy érettségi vizsgát falai között nem lehetett tenni, a tanulók csak Győrben vagy Sopronban maturálhattak. Az egyházkerület rendkívüli erőfeszítéssel — köztük Nagy Mihály püspök energikus munkájával — tudta 1857-ben a nyilvánossági jogot a gimnázium, majd később a jogakadémia számára visszaszerezni. Kiss József ezt a folyamatot részletesen és alaposan ismerteti; írása — művelődéstörténeti értékén túl — tanulságos olvasmány is.

A kollégium kiegyezés utáni történetének Pölöskei Ferenc által adott részletes bemutatásával zárul a monográfia. Külön alfejezetek taglalják ezen belül a gimnáziumi, a jogakadémiai, a tanítóképezdei és a teológiai oktatást, a legkiemelkedőbb tanáregyenységek munkáját, valamint a diákság vallási, szociális összetételét és öntevékenységi formáit. Mindezekkel együtt sokoldalú képet kapunk a nagymúltú iskola történetének utolsó szakaszáról, amely az egyházkerület 1952. évi döntésével, a gimnáziumnak az állam részére történő felajánlásával zárul le. A gazdag jegyzetapparátus itt is — miként a többi fejezet esetében — megteremtí az alapot ahhoz, hogy az érdeklődők az egyes részleteknek szükség esetén utánanézhessenek, esetleg további kutatásokat végezzenek.

A tőlelet 37 kép, valamint betűrendes névmutató egészíti ki, mindez könnyen használhatóvá teszi mind a kutatók, mind pedig a bakonyalji város múltja iránt érdeklődő olvasók számára.

*

Nem szorul bizonyításra, hogy Sárospatak és Pápa kollégiumának 450 éves története nélkül szégyenebb lenne a magyar kultúra összképe. Ezért nyugtázhatjuk örömmel a jubileum alkalmából megjelent köteteket, amelyek nem csupán iskolatörténet-írásunk, de egész művelődéstörténeti kutatómunkánk számára is mérlegelendő tanulságokat és maradandó eredményeket hoztak.

Bitskey István

Vážnenie, vyslobodenie a putovanie Jána Simonidesa a jeho druha Tobiáša Masníka. Bratislava, 1981. Tatran. 227 l. [Ján Simonides és társa, Tobiáš Masník fogsága, kiszabadulása és utazása.]

A magyarországi gályarab prédikátorok viszontagságainak korabeli irodalmához tartozik ez a jelentős munka, két szlovák evangélikus prédikátor hányattatásainak leírása, latin nyelven (*Incarceratio, liberatio et peregrinatio*). A két szerző külön és együttesen egyéb munkákat is írt. Az eredeti kézirat nem maradt fenn, hanem csupán 18. századi másolatok, amelyek közt bizonyos eltérések vannak, és hol az egyik, hol a másik szerző az elbeszélő személy.

Jozef Minárik, a kiadvány szerkesztője, egyúttal a kézirat fordítója, aki már 1958-ban kiadta Štefan Pilárik hasonló munkáját, alapszövegül a szarvasi evangélikus gimnázium könyvtárban lévő másolatot vette, amely Simonides nevében íródott, ezt egészítette ki a Masník nevében írt másolatokból, akkor mindig idézőjellel és „mondja Masník” kifejezéssel utal rá, hogy ez a másik variánsból való, egyébként is jelzi, hol egészítette ki az alapszöveget.

A kézirat magyar fordítása nemrég jelent meg, így arról magáról itt nem kell szót ejteni. A szakszerű bevezetésben Minárik a szlovák barokk irodalom jeles alkotásaként mutatja be a szöveget, arra is utal, hogy a hosszú körmondatokat a fordításban feloldotta. Igazat adhatunk neki abban is, hogy a szöveg olykor naturalista, sőt drasztikus, de talán nem annyira világias szellemű, mint ahogy Minárik mondja.

Mínt hogy a kötet széles olvasóközönség számára készült, igen sok magyarázó jegyzet csatlakozik hozzá Minárik tollából, ezek közt néha akadnak tollhibák (a költő Zrínyi Miklós születési éve nem 1616, hanem 1620, 33. l., vagy az egyik említett személy születési és haláladatait 1604—1675-tel adja meg, de már három sorral lejjebb azt írja, hogy 1676-ban halt meg, 83. l., vagy szokásosan helytelen a katolikus búcsú magyarázata a 82. lapon). Ezek azonban jelentéktelen hibák.

A könyv külsejében is igyekszik valamit visszaadni a kor barokk díszességéből, a szerzők egyéb munkáiból számos színes illusztrációt is közöl. Így végül is érdekes bibliofil kiadvány lett a kéziratból. A szerzők hazaszeretét Minárik is hangsúlyozza, érdemben tehát nemcsak a protestáns, hanem — a korban természetesen — hungarus-öntudatnak is érdekes dokumentuma ez a mű. Ilyen jól sikerült, tetszetős megjelentetésének csak örülni lehet.

Niederhauser Emil

MÉSZÁROS István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996—1777 között.* Bp. 1981. Akadémiai Kiadó. 671 l.

A millennium bővületében élő ország elsősorban köztörténetünk feldolgozása terén alkotott maradandót. Ám éppen a tíz kötetes *Magyar Nemzet Története* c. mű, melynek megírására történészeink java állott sorompóba, döbbsentette rá a legilletékesebbeket arra, hogy mennyire gyengén ismerjük a fejlődés szerves részét jelentő művelődésügy, ezen belül az iskolaügy történetét. A többek által (Békafi Remig, Miklósy Zoltán, Mihályfi Ákos, Nyári Albert, Veress Endre, Finánczy Ernő) megindított anyaggyűjtés azonban csak a 20. század első évtizedében hozta meg gyümölcsét. Az akkor megjelent monográfiák jelentették két-három történész-nemzedék alapvető kézikönyvét. Az 1960-as években éppen Mészáros István volt az, aki megtörte a 70—80 éves csendet egymás után megjelenő kisebb-nagyobb tanulmányaival, vitacikkeivel. Húsz évnyi anyaggyűjtés után most végre megszületett oktatástörténetünk első 800 évének eddig ismert legalaposabb feldolgozása.

A magyar iskolaügy fejlődésének bemutatásra kerülő korszakai — világosan látható módon — Magyarország általános társadalmi, gazdasági, politikai változásának szakaszait tükrözik. Kezdetét a Szent Benedek-rendi (bencés) szerzetesek kolostorainak falai közt folyó oktatás jelentette. A kolostori iskola a rendtagok képzését szolgálta. Tömegével kerültek ki ezekből az iskolákból állami és egyházi posztokra jeles tudósok, államférfiak és nevelők. A klerikusok képzésének másik színhelye a káptalani iskola. A születő magyar feudális államnak szüksége volt olyan klerikusokra, akik egyrészt a korabeli gyakorlati tudományok birtokában közreműködtek az állami szervek, intézmények létrehozásában és fenntartásában (kancellária, diplomácia, törvényhozás, jogszolgáltatás, történetírás stb.); másrészt a vallás tanításával szentesítették az új társadalmi rend intézkedéseit. Az iskolában szerzett betűtudás nemcsak a latin nyelvű szövegek olvasását jelentette, hiszen a falusi plébánosoknak a vasárnapi és ünnepnapon miséken magyarul kellett a szentírást magyarázniuk. Nem véletlen, hogy legkorábbi nyelvemlékeink éppen a szentírás és a szentek életéből veszik tárgyukat.

A Szent István alapította állami és egyházi intézmények, s ez utóbbiak keretében az iskolák, a 12. század elejére a maguk teljességében kialakultak és megerősödtek. Az egyházi zsinatok több ízben is foglalkoznak szervezeti felépítésükkel. Az iskola vezetője a lector, énektanára a cantor. Mindkét tisztség viselője a káptalan magas jövedelemmel ellátott kanonokja. Felsőoktatásunk is igyekszik lépést tartani a megnövekedett feladatokkal. Az első hazai egyetem Péccset nyitotta meg kapuit 1376-ban. Csakhamar Óbudán is létesült egyetem (1395).

Az apácakolostoroknak különösen a magyar nyelvű kódexek másolásában és elterjesztésében volt kimagasló jelentősége, hiszen a többnyire szegénysorsú, magyar nyelvű nővérek így érthették csak meg a bibliát, ismerkedhettek meg a szentek életével. A világi nevelés középpontjába a lovagi példa került, mely Szent Lászlót, a lovagkirályt állította vezetőretegünk ifjai elé. A főúri várakban nevelkedő úrfiak a magyar múlt történetével foglalkoztak. Lelkesítő, ösztönző, nevelő céllal a krónikákba foglalt csatákat, mondákat, hőstetteket ismertették meg velük.

A világi elem jelentkezése a 14. század második felétől figyelhető meg a hazai oktatásban-nevelésben. Ettől kezdve egyre jelentősebbé válik a világi művelődési anyag, a világi pedagógusok szerepe iskoláinkban, bár jó ideig még a klerikus műveltség tekintélye is megmarad és az oktatásban betöltött helyük sem lebecsülendő.

Mátyás idejében alsó és felsőoktatásunk megközelíti a világ élvonalát, tanárai a kor humanistái között előkelő helyet foglalnak el. A világi szellem előretörésével magyarázható, hogy a káptalanok és a városok által közösen fenntartott városi iskolák a 14—16. században már nem kizárólagosan papképző intézmények. Nemesek, jobbágyok és polgárok gyermekei egyaránt tanultak az iskolák falai között. A növendékek nemcsak latinnal foglalkoztak, hanem a magyar szövegek olvasását és írását is megtanulták. Ezenkívül magyar énekek éneklése is beletartozott tananyagukba.

A 14—15. századi sűrű külföldi egyetemjárás több vonatkozásban is igen jelentős a magyar pedagógiatörténet szempontjából. Egyik eredménye, hogy jelentős mértékben megváltoztatta hazai világi értelmiségi rétegünk összetételét. Am ennél is fontosabb az a szabad, egyéni véleményre alapozott gondolkodásmód, amit hazahoztak. Ez lényegében már a reformáció számára készítette elő a talajt.

A török hódoltság idején az iskolaügyet is a vallási megosztottság jellemzi. Az új vallási eszmékkel elsősorban a királyi városok — jelentős részben erős, gazdag, német nyelvű — polgársága rokonszenvezett, de rohamosan terjedt a mezővárosokban és a jobbágyság körében is. Ennek következtében az 1550-es évek elejére protestáns kézbe került a legtöbb hazai város és mezőváros iskolájának vezetése. Ebben az időben jött létre a kollégium típusú iskola, mely teljes mértékben kielégítette mind a nemesség, mind a polgárság művelődési igényét. Alapvető céljuk megbízható és pontos latin nyelvtudást s ehhez kapcsolódó, vallásos színezetű klasszikus-humanisztikus műveltséget adni. De az anyanyelv is helyet kapott ezekben az iskolákban. Ez azért figyelemre méltó, mert a mohácsi vérszt megelőző évtizedekben a városi gimnáziumokban természetesnek tartották a magyar nyelv használatát, ám a 16. században már szigorú szabályokkal tiltották el a tanulókat ettől. Igaz, a protestáns iskolák is megtartották ezt a szokást, ám a kezdő kisgyermekek katekizmusát magyar nyelven tanították, ami „jelentős újszerű oktatástechnikai újítással járt együtt”, ahogy Mészáros írja, hiszen az anyanyelvű nyomtatott tankönyv ekkor került be az iskolai oktatásba. Valójában jóval többről van itt szó: anyanyelvünk megőrzéséről a három részre szakított országban, majd irodalmi művek megjelenésének soráról, lényegében XVI—XVII. századi irodalmunk jó részéről. A kolozsvári nyomda 1550-ben, a debreceni pedig 1561-ben kezdte meg működését, és bőven ontotta a magyar nyelvű könyveket.

A katolikus egyház vezetői az 1530—50 közötti időben még nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget az új tanok rohamos terjedésének. A gyökeres fordulat Oláh Miklós esztergomi érsekké történt kinevezésétől (1553) számítható. Az általa megindított ellenreformációban központi szerep jutott az iskoláknak. Az egymás után hozott rendelkezések természetesen csak a katolikus iskolákban voltak kötelező érvényűek, az ország óriási többségét jelentő protestáns iskolákban nem vették azokat figyelembe. A protestáns városi humanista iskolák (Bártfa, Brassó, Nagyszében, Besztercebánya stb.) tanári kara rendszerint külföldön (Bécs, Krakkó, Bazel) szerezte diplomáját, s ezért a városi

polgárság igényének megfelelően olyan új tantárgy — földrajz, számtan — tanítására is képes volt, melyet eddig nem oktattak.

A 16. század végére teljesen kialakult a kollégiumi iskolatípus, mely a 19. század elejéig a legjelentősebb hazai szervezet maradt. Magyarországon először a nagyszombati, evangélikus kézben levő kollégiumban olvashatunk az iskolai önkormányzat sajátos formájáról. Gondot fordítottak a nemzetiségi nyelvek ápolására is. Az első román nyelvű nyomtatott könyv, az evangélikus katekizmus, a nagyszombati nyomdából került ki 1544-ben.

Az ellenreformáció, a jezsuiták céltudatos törekvése következtében a királyi Magyarországon a földesurak jelentős részét visszatérítette a katolikus hitre. Sokkal nehezebb küzdelmet kellett vívni az előjogokkal rendelkező, zömükben luteránus királyi városokkal. Lassan azonban, a királyi hatalom hathatós segítségével, sikerült megtörni a szívós ellenállást és Komáromban (1633), Szatmárban (1634), Sopronban (1636), Ungvárott (1636), Trencsénben (1655), majd Kassán, Besztercebányán, Kőrmöcbányán, Szepeshelyen, Kőszegen is megalakultak a jezsuita gimnáziumok. A tanításból a többi rend (piarista, premontrei, domonkos, bencés, ferences) is kivette részét, de valamivel később és kisebb mértékben alapítottak iskolákat. 1635-ben megnyílt a nagyszombati egyetem, a mai Eötvös Loránd Tudományegyetem őse (mely több mint száz évig szintén a Jezsuita Rend kezében volt) majd 1657-ben a kassai akadémia.

A 17. század első felében volt legerősebb a protestáns iskolák szervezete, hiszen — az ellenreformáció ellenére — Erdély és Magyarország földesurainak többsége, a királyi városok zöme, a mezővárosok legtöbbször protestáns volt. Még kedvezőbbé vált a protestáns iskolák helyzete Bethlen Gábor idejében, aki 1619-ben elfoglalta a Felvidéket, a nikolsburgi békével (1622) pedig hét keletmagyarországi megyét Erdélyhez csatolt, s ezek a területek 1648-ig az erdélyi fejedelmek uralma alatt állottak. Ennek megfelelően alakult természetesen iskolaügyük is. A sárospataki és a debreceni kollégium, a kolozsvári és gyulafehérvári akadémia ekkor éli fénykorát. Tanárai közül Apáczai Csere Jánost a hazai, Comeniust az egyetemes iskolaügy legjobbjai között tartják számon.

A bő forrásanyag következtében jól ismerjük a református iskoláknak azt a sajátos, kötetlen kapcsolattrendszerét, amely egy-egy nagyobb és a környékbeli kisebb iskolák között alakult ki a partikuláris iskolahálózat keretében. A kisebb iskolák — ez a rendszer lényege — az anyaiskolától kapták a szellemi támogatást és rendszerint tanítójukat is. Ez azonban nem érintette az egyes közösségek jogát, mert azok mindig önállóan döntöttek el, hogy honnan, melyik anyaiskolából hívják meg iskolamesterüket. Minden református iskolánál érvényesült az évenkénti marasztás vagy elküldés szokása, tehát a hanyag, összeférhetetlen tanított rövid úton le lehetett váltani. A tanítást a sokszínűség jellemezte, ezért a zempleni, gömöri, abaúji és borsodi református egyházközösségek számára 1648-ban tartott sárospataki zsinat megkísérelte — első ízben — a református iskolaügy egységesítését. A partikuláris iskolák elsősorban az anyanyelvű olvasástudás széles körű elterjesztésében jeleskedtek, melyből a leánygyermekeket sem zárták ki. A kiváló erdélyi nyomdász, Misztótfalusi Kis Miklós már egyenesen a latin tananyag nélküli „magyar skólákat” tartotta követendő példának.

Az 1674-es esztendő végzetes csapás a protestáns iskolák számára. Az egyetemlegesen felség sértéssel vádolt evangélikus és református prédikátorokat — akik közül többen iskolaigazgatók és tanárok voltak — elűzik vagy törvénybe idézik, részben gályarabságra ítélik. A hazai protestáns közösségek az erőszakos beavatkozás következtében szétfeláldódtak, s már nem volt akadály a korábban is hangoztatott katolikus követelések megvalósításának. A Habsburg abszolutizmus törvények sorával, tehát politikai eszközökkel segítette a katolikus előretörtést.

E korszak forrásanyaga már jelentősen kibővült. A szerző igen sokat merített az egyházlátogatási jegyzőkönyvekből. Egy-egy területről ezek teljes egészükben megmaradtak. Segítségükkel az iskolatípusok modellje is megszerkeszthető volt. E forrásadta lehetőséget a szerző mélyreható módon és alaposan kiaknáztta. Mégis úgy érezzük, hogy levéltáraink mélyén még számos iskolatörténeti iratanyag lappang. Sort kellene keríteni a viszonylag bőven megmaradt, szép és erőteljes magyar nyelven frott, a katolikus Canonica Visitatiókat 2—3 emberöltővel is megelőző jegyzőkönyvek kiadására, mert csak ezzel válik majd teljessé a partikuláris iskolákról alkotott — Mészáros által hajszálnyit alábecsült — kép. Nem menthet fel ez alól az a tény, hogy a protestáns iskolák történetét kiváló és kevésbé ismert szerzők sora tárgyalta.

A 17. század utolsó évtizedeitől kezdve felekezeti arányaiban átalakított, ugyanakkor területileg szélesebb közoktatási szervezetben folyt a hazai ifjúság oktatása-nevelése. Az 1760-as évek közepén új szakasz kezdődik, mert a felvilágosult abszolutizmus egyre erőteljesebb érdeklődést mutat az iskolaügy iránt. Az államhatalom ekkor tette meg első lépéseit afelé, hogy az eddig teljesen egyházi-felekezeti jellegű iskolaügyet saját hatáskörébe vonja, megteremtve egyúttal az állami felügyelet alatt álló egységes iskolarendszer kereteit. E folyamat betetőzéseként látott napvilágot — első ízben a magyar iskolák történetében — az egységes állami szabályzat: az 1777-ben kiadott Ratio Educationis, mely teljesen új szakaszt nyitott hazai oktatásunk történetében. A szerző eddig követi nyomon az eseményeket.

Különösen a könyv első felét tartjuk kiemelkedően jónak, tárgyat kimerítőnek. A 16. század és az azt követő események szálai már több irányba futnak zét, s mintha ezeket nem sikerült volna

mindig egységes szövétté szőnie a szerzőnek. A protestáns iskolaügy bemutatása viszonylag vázlatosabb, elnagyoltabb. Ebben akarva-akaratlan befolyásolhatta a szerzőt az a közismert tény, hogy a protestáns iskolák történetének feltárása és közlése terén sokkal jobban állunk, mint a katolikus iskolák esetében, s ez köztudatunkban bizonyos torzulásokat eredményezett. Mészárosot alighanem ennek a visszaszorítása, az egyensúly keresése vezethette, de mintha a kötetben most a másik oldal javára billent volna meg a mérleg. Nem kétséges, hogy valamely iskola partikula jellegét nem lehet azzal igazolni, hogy az idők során véletlenül a faluba tévedt egy debreceni vagy sárospataki diák, és ott egy télen át koszt és kvártély fejében tanította a gyerekeket. Partikula iskolának nyilván csak az tekinthető, amely az anyakollégiummal huzamosabb időn át két oldali, élő kapcsolatban állott, vagyis a kollégium rendszeresen küldte ki végzett diákjait rektorként, s az cserébe az iskola legjobbat fiait juttatta a kollégiumba továbbtanulásra; a kapcsolatot tantervi, tananyagi (könyv) és módszertani vonatkozásban is fennállott és mindez nem esetlegesen, csupán egy-két évig, hanem emberöltőkön át.

Mészáros István könyve tehát nem csupán lezárt eredményeket közöl, hanem arra is felhívja a figyelmünket, hogy tengernyi a tisztázatlan kérdés, sokmindent nem látunk még világosan, és szinte kijelöli, mi mindent kellene még ezen a téren elvégeznünk. A protestáns iskolaügy feldolgozásának komoly, a mostani történésznemzedéket is kötelező hagyományai vannak, és csak sajnálhatjuk, hogy a forrásfeltárás az utóbbi évtizedekben szinte teljesen szünetelt. Ezen sürgősen változtatnunk kell, ha azt akarjuk, hogy a komoly hagyományokkal rendelkező protestáns iskolák igaz történetét megismerje a tudományos szakvilág.

Mészáros István monográfiája minden eddiginél alaposabb forrásanyaggal, széles látókörrrel, a nemzetközi áramlatokba ágyazva tárgyalja művelődéstörténetünk egyik legfontosabb, mindenkit érintő ágát: hazai iskolaügyünk történetét. Világos okfejtése, közérthető nyelve alapvető kézikönyveinek sorába emeli. Felsőoktatásunk diákjai, tanárai, iskolatörténettel foglalkozó szakembereink egyaránt haszonnal fogják forgatni a következő évtizedekben.

Kőhegyi Mihály

GALLO Ján: *Dejiny stredných škôl v Gemeri do polovice 19. storočia*. Martin. 1977, Osveta, 238 l. (Gemerské vlastivedné pohľady 40.) [A gömői középiskolák története a 19. sz. derekáig.]

A történeti Gömör megye nagyobb részét protestáns középiskoláiról készült összefoglaló munka okosan hasznosítja nemcsak a kérdéssel foglalkozó eddigi szlovák szakirodalmat, hanem a régebbi magyar feldolgozásokat is. Ezt egészíti ki elég jelentős levéltári és kéziratári adattal, az egyes középiskolákra vonatkozólag, megyei és egyházi lelőhelyekről egyaránt. Úgy tűnik, hogy a természetesen nagyon hiányos, szétszórt, mégis fennmaradt adatot maradéktalanul összegyűjtötte, s ennek alapján ad képet a fejlődésről. A szöveg hasznos kiegészítései a mellékletek, ezek közül néhány már magyarul megjelent régebbi kiadványokban, s itt szlovák fordítása az új, de a csetneki, sajó-gömői és osgyáni iskola hallgatói névsora a 18–19. századból, részben a szülők társadalmi helyzetére vonatkozó adatokkal is, új anyag.

Az előző rövid áttekintést ad a kérdés eddigi historiográfiájáról, az első két fejezet pedig a középkori előzményekről és a gömői iskolázás általános jellemvonásairól a 16–18. században, ahol természetesen a reformáció jelentőségét erősen hangsúlyozza. A tulajdonképpeni tárgyalás a IV. fejezettől következik, itt először az alsóbb latin iskolákról (Joisva, Kövi, Ratkó és Csetnek), azután a voltaképpen középiskoláknak tekinthető intézményekről esik szó (Dobsina, Sajó-Gömör, Osgyán, Rimaszombat, Rozsnyó, itt az evangélikus és az ellenreformáció során létrejött jezsuita iskola egyaránt szóba kerül). A szerző nagyjából az időrendet követi, de bizonyos kérdéseket (az anyagi ellátás pl.) tematikusan tárgyal, ezért eltér az időrendtől. Egy rövid fejezet azt mutatja meg, hogy a kapitalizmus kibontakozása időszerűtlenné tette az elsősorban latin nyelvet oktató iskolákat, A VI. fejezet, az iskolák fenti sorrendjében, időrendben áttekintést ad az egyes iskolák oktatóiról, s ahol van rá lehetőség, életrajzi adalékokat is közöl, de sok esetben csak a puszta nevet tudja megadni. A befejező fejezet azt tárgyalja, milyen szerepet játszottak a gömői középiskolák a szlovák nemzeti fejlődésben, felsorolja, hogy a politikai és kulturális élet hány vezető személyisége tanult ezekben az iskolákban. Röviden utal arra, hogy a magyar kulturális élet is sok hasznot húzott ezekből az iskolákból.

A 19. század dereka a határ, mert a Thun-féle Entwurf nyomán a neoabszolutizmus idején lényeges változások következtek be a magyarországi középiskolai oktatásban. A forrásadottságokból követ-

kezik, hogy az egyes iskolákat tárgyaló részben olykor többet tudunk meg a tanárok jövedelméről, mint az iskolák szervezetről vagy tananyagáról, ez utóbbiakat sok esetben csak az általános, egyéb forrásokból ismert előírások nyomán ismerteti.

A szerző mindjárt a bevezetésben hangsúlyozza, hogy a gömői iskoláztatást helytelen lenne csupán a szlovákok szempontjából tárgyalni, mintha az csupán szlovák vagy kizárólag magyar iskolaügy volna, hiszen mindkét nemzetiség, sőt a német is jelen volt az iskolákban. Nyilván a mai Szlovákia legkülönbözőbb részeiből jöttek ide tanulók, tehát jórészt szlovák nemzetiségűek voltak. De a szerző többször is utal arra, hogy azért jöttek éppen ezekbe az iskolákba a szlovákok, hogy magyarul tanuljanak, elsajátítsák az állam nyelvét, idézi is az egyik iskolánál a „lingua materna” és a „lingua patriae” megkülönböztetését. Még a múlt század közepének jeles szlovák politikusa, Štefan Marko Daxner is egyik idézett levelében éppen a magyar nyelvtanulás hasznáról szolt. Gallo több iskolánál említi a szlovák nyelv használatát, de nem mondja ki egyértelműen, hogy az általa őszlováknak nevezett nyelv valójában a bibliai őcseh nyelv, az evangélikus szlovákoknál használt irodalmi nyelv. Hadd tegyünk hozzá még pozitívként, hogy a könyvnek az orosz és a német mellett magyar nyelvű összefoglalása is van.

A szerző mintegy két malomkő közt őrlődik: egyfelől kiemeli a protestáns egyházak érdemeit, — bár rögtön hozzát teszi, hogy kezdeti forradalmiságuk elmúltával, ezek persze a kizsákmányoló uralkodó osztályok érdekeit képviselték —, másfelől az uralkodó osztályok elnyomó szerepét emlegeti, de utal arra, milyen anyagi támogatásban részesítették az iskolákat. Az eredményeket összegező fejezetben pedig Leninnek a komszomol III. kongresszusán megtartott beszédét idézi annak igazolására, hogy a 19. századi iskolák konzervált formában adták az antik műveltséget.

Nem valószínű viszont a könyvnek az az állítása, hogy a 19. század során Gömör megye vasbányászataival és kohászataival elérte Nyugat-Európa szintjét. Nyilván tollhibának kell mondani, hogy Lippay György érsek 1659-ben a rozsnyói jezsuita kollégium alapítólevelét Esztergomban adta ki, hiszen az akkor még török kézben volt. A szerző általában a mai helyneveket tünteti fel, ezért nem érthető, hogy Greifswaldot miért szerepelteti a korabeli Griphisvalden formában.

A tanulók nemzetiségi megoszlását a rozsnyói evangélikus kollégiumban az 1837/38-as tanévben az iskola feljegyzései szerint a következőkben adja meg: 89 magyar, 66 szlovák és 20 német nemzetiségű. Rögtön hozzát teszi, hogy az iskolák adatai nem megbízhatóak, hiszen ugyanitt az 1839/40-es tanévben két testvér közül az ifjabbat szlováknak, az idősebbet magyarnak mondják. Ez persze elírás is lehet, de minthogy ilyen esetek a 20. században előfordulnak, elképzelhetőek ebben a korszakban is. Hadd jegyezzük meg ezzel kapcsolatban még azt, hogy a szerző — joggal — mindig hangsúlyozza, milyen jelentőségük volt a gömői iskoláknak a szlovák tanulók nemzeti öntudatra ébresztésében, s ezt pozitívként tartja, magyar vonatkozásban viszont úgy véli, hogy a magyarok nacionalizmusa sovínizmusba csapott át.

Mint már említettük, igen hasznos több diáknévsor közlése. Kár, hogy a szerző nem az eredeti formában adta közre a neveket, hanem gyakran mai szlovák helyesírással, a keresztnéveket pedig mindig mai szlovák megfelelőjükre írta át. Nem mintha erővel minél több magyar nevet szeretnénk felfedezni, — a közölt nevek nagy többsége első látásra is egyértelműen sláv. Mégsem valószínű, hogy pl. a Farkas vezetéknevet a korabeli forrás Farkas-nak írta volna.

Ezektől a hibáktól eltekintve Ján Gallo könyve érdemes munka, nagy fáradtsággal igen sok adatot gyűjtött össze, eredményeit minden további feldolgozásnál figyelembe kell venni. A rimaszombati református és a többi, evangélikus iskola története a magyarországi protestantizmus fejlődéséhez is figyelemreméltó adatokkal szolgál.

Niederhauser Emil

LUKÁCS Lajos: *A Vatikán és Magyarország. 1848—1878. A bécsi apostoli nunciusok jelentései és levelezése Magyarországról.* Bp. 1981. Akadémiai Kiadó. 260 l.

A Vatikáni Levéltár már mintegy száz évi kimeríthetetlen kincsbánya elsősorban a katolikus egyháztörténet, de az egyetemes történetírás és az egyes országok történelmével foglalkozó kutatók számára is. Magyar vonatkozásban csak utalunk arra a kezdetektől, az 1884-től Fraknói Vilmos vezetésével meginduló Magyarországi Vatikáni Okirattár kötetjeinek sikerétől máig tartó hosszú útra, amelynek jelentős állomása ez a könyv is.

Lukács Lajos Magyarországon először vonja be a történeti kutatások körébe a pápai államtitkárság és a bécsi nunciatura levéltárának a korszakra vonatkozó anyagát. Megjegyzi azonban könyve bevezetőjében, hogy a Vatikáni Levéltárban saját választott korszakát illetően is „voltaképpen tör-

ténész nemzedékek számára adódnak feladatok, és e tekintetben egy-egy történész munkája legfeljebb a kezdeti úttörésre, alapvetésre, iránymutatásra szorítkozhat”.

A két évszám (1846—1878) által meghatározott korszakot — IX. Pius pápa kora — a szerző a történettudományban általánosan elfogadott periodizáció szerint, a rajtuk végigvonuló fő irányzatok alapján három szakaszra bontja, ez a három szakasz egyben a könyv három részre tagolását is jelöli: I. Reform és forradalom (1846—1849); II. Ellenforradalom és abszolutizmus (1849—1867); III. Liberalizmus és ultramontanizmus (1867—1878). Az egyes részek pedig — kivéve az utolsót — 2—2 fejezetre tagolódnak.

Tomasi di Lampedusa A párdúc című regényében az olasz egységmozgalommal kapcsolatban az egyik szereplő ezt mondja: „Ha azt akarjuk, hogy minden úgy maradjon, ahogy van, mindennek meg kell változnia.” Mit örzünk meg? A változásokból mi az, amit elfogadunk? Ezekre a kérdésekre kellett felelni egy olyan gyors változásokat hozó korban, mint a IX. Pius pápa kora. A korszak elején a Vatikán még világi hatalom, a végén pedig már „csak” a katolicizmus egyetemességének a központja. A szerző e művében, mivel nem tartozik szorosan tárgykörébe, nem foglalkozik külön az Egyházi Állam olasz egységet gátló szerepével, ezzel a hallatlanul érdekes kérdéskörrel. Felvázolja viszont a könyv első fejezetében — A pápai állam jellegének változása a 19. század közepén — azt a bonyolult, sokrétű folyamatot, amelynek során az Egyházi Állam Franciaország katonai intervenciójának segítségével legyűri a római forradalom viharait, belső kormányzati rendszerét pedig a felelős kormányzás, az alkotmányosság bizonyos elemeinek a bevezetésével korszerűsíti. Az Egyházi Állam e konszolidációja azon konzervatív hatalmaknak köszönhető, melyeknek jelentős tagja a Habsburgok birodalma is.

A második fejezet — „A jozefinizmus hatálytalanításáért, 1846—1849” — tárja fel Viale Prela Michele bécsi nuncius tevékenységén keresztül a Vatikán azon fő törekvését, hogy a jozefinizmust felszámolja. A szerző elemzésében megállapítja, hogy a két hatalmat ugyan összetartja a konzervatív Európa fenntartásának érdekközössége, a Vatikánt képviselő bécsi nuncius mégis „botrányosnak” minősítette Metternich herceg egyházpolitikáját, határozottan bírálta József főherceget, Magyarország nádorát politikájának liberális tendenciái miatt, az 1848 március 13-i bécsi forradalom idején pedig „a bukott rendszerért nem sok könnyet hullatott”. A katolikus egyház szerepét az 1848—49-es szabadságharcban a szerző igen részletesen világítja meg, különösen figyelemreméltó és beható az elemzés, amelyet az 1848 nyári püspöki kinevezésekről és Viale nunciusról az egyes eseményekkel kapcsolatos véleményéről ír.

A harmadik fejezet, „A konkordátum létrehozása jegyében, 1849—1859”, már címében pontosan kifejezi a tárgyalt időszak fő tartalmát. A fejezet súlypontja a konkordátumhoz vezető út ábrázolása és magának a konkordátumnak az értékelése. A szerző kiemeli azt, hogy Róma a konkordátum létrehozása igényének rendelt alá mindent, így a magyarországi katolikus egyházat érintő átszervezéseket is, és ennek tekintetbevételét kérték és várták az egyházi vezetőkől. Megállapítja, hogy „a kialakításban és megvalósításban a fő szerepet korántsem a magyar főpapság játszotta, de az arra vonatkozó tényeket sem lelhettük fel, mintha a konkordátumban foglalt egyházi előnyök biztosításáért a magyar egyházi vezetők kellő súllyal nem léptek volna közbe. Amit sérelmeztek, az a primási jogkör tényleges és vélt szűkítésével, a magyar klérusnak az 1848 előtti rendi alkotmányból fakadó előjogai átmentésére irányuló törekvéseivel hozhatók inkább összefüggésbe.” A konkordátummal kapcsolatban a szerző nem hagy kétséget aziránt, hogy a katolikus egyház megerősítése ellenforradalmi szellemben és egyben a protestánsok jogos érdekeinek rovására történt. Értékelésében viszont rámutat arra is, hogy az egyezmény nem volt egyoldalú kapituláció Bécs részéről Róma előtt, mivel az abszolutista kormányrendszer a maga védelméért is gondoskodott „a katolikus egyháznak számára már esetleg alkalmatlan túlkapásaival szemben”.

Sok érdekes és alapvetően új fejtegetést olvashatunk a negyedik fejezetben, melynek címe Az abszolutizmus egyházpolitikájának válsága és felbomlása 1859—1867. Figyelemreméltó itt az, amit a szerző Falcinelli nuncius és Esterházy Schmerlinget megbuktató akcióiról ír. Külpolitikai tekintetben a königgrázi vereség hatását érzékelteti, hogy „Ausztria—Magyarország németországi hatalmának megtépázásában a nuncius jóval többet látott, mint a katonai vezetés csődjét, a nagynémet politika bukását, és sajnálattal vette tudomásul Poroszország hatalmának kibontakozásában az európai protestantizmus erejének növekedését, a katolicizmus egyébként is gyengülő pozícióinak további szűkülését.” A nuncius kezdeti bizalmatlansága a Szászországból importált protestáns Beustal és a liberális hírű Andrásyval szemben azonban hamarosan felenged, a Vatikán elfogadja a birodalom dualista alapon történő konszolidációját.

A katolikus egyház viszont továbbra is veszélyt lát a liberalizmusban, az ellene való harc már a következő, egyben utolsó fejezet — „Állam és egyház a dualizmus évtizedében, 1867—1878” — tárgyát képezi. E korszak fő jellemzője, hogy a katolikus egyház vezetői még az olyan konciliáns, a katolikus egyháznak a polgári haladással összeegyeztethető jogos érdekeit messzemenően figyelembe vevő politikussokkal, mint Deák, Eötvös, Andrásy sem, vagy alig képesek megtalálni az együttműködés lehetőségeit. A konkordátum maradéktalan védelmében vívott kilátástalan harc, oppozíció az alapvető egyházpolitikai reformokkal (Eötvös vallásfelekezeti és népiskolai törvénye) szemben,

az Eötvös és Simor prímás közötti, a katolikus autonómiáról folyó tárgyalásoknak az utóbbi hibájából történő sikertelensége, a pápai csalhatatlansági dogma kihirdetése körüli konfliktus a magyar kormány és a püspöki kar közt — ezek a fő eseményei ennek az időszaknak.

A könyv végén találjuk annak a 368 iratnak a regesztáját, amelyek e mű angol nyelvű kiadásában teljes terjedelemben is megjelentek. Sajnálatos, hogy a kiadó a magyar nyelvű kötetben ezeket az iratokat nem tette közzé.

Major Zoltán

C SOHÁNY János: *A magyarországi protestánsok, abszolutizmuskori kormányiratok tükrében.* Doktori értekezés. Kézirat gyanánt. (Theológiai tanulmányok. Új folyam 8. kötet.) Bp. 1979. 210.

Az 1849 utáni, alig több, mint másfél évtized történelmünk egyik sorsdöntő korszaka. Történetírásunk már sok oldalról megvilágította azt a lehetőségek által időnként más állomások felé is nyitott utat, amely a külső és belső korlátok kényszere eredményeképp végül is az 1867-es kiegyezésbe torkollott. Azt sem mondhatjuk, hogy a korszak egyháztörténete (a protestáns egyházak története) a kutatás különösen elhanyagolt területe lett volna. A mai kutató számára e téren előmunkálatok sokasága áll rendelkezésre — itt csak Révész Imre 1957-ben megjelent munkáját említjük, *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából* —, mégis bőven akad fehér folt, fel nem tárt kérdéskör.

Az előttünk levő munka szerzője — saját kijelentése szerint — a Révész Imre által „kijelölt irányvonalon haladva, de attól eltérő szempontból és új típusú forrásanyag segítségével”, az általános társadalmi és politikai fejlődés egészébe ágyazva vizsgálja az abszolutizmus korának egyházpolitikáját. Ez az új típusú forrásanyag a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban őrzött osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyvek, továbbá Leo Thun kultuszminiszter hagyatéka, az úgynevezett Kabinetts-archiv titkos iratai (ezen belül Albrecht főherceg katonai és polgári kormányzó iratai) és a rendőrmisztérium Informationsbürojának nem kis irategyüttese. E forrásbázis elsősorban azon kérdésekre adhat választ, hogy milyen körülmények, törekvések, szándékok mozgatták, milyen célok vezérelték az 1849 utáni osztrák kormányzat protestáns egyházpolitikáját.

A mű címe pontosan körülhatárolja a témát és a korszakot, a munka egésze mégis nagyívű szerkezetet sejtet. Visszapillantással indul: a kezdetektől, a reformáció korától áttekinti a magyarországi protestánsok közjogi helyzetének alakulását és egyház-alkotmány történetét. Első pillantásra talán úgy tűnik, hogy ez a rész kevés szálal kötődik a műben tárgyalt időszakhoz és tulajdonképpeni problémáihoz, mégis a további fejezeteket elolvasva tisztán áll előttünk, hogy a történeti bevezetőre ilyen súllyal nem illusztráció kedvéért volt szükség, hanem azért, hogy a korszak szereplőinek érvelését jobban megérthessük. A 19. század közepe gyors változások kora Európában, a magyarság politikai vezetőrétege pedig a bukott forradalom és szabadságharc után, a császári önkényuralommal szemben fokozott mértékben kénytelen a történeti jogi érvelés fegyvereihez nyúlni.

A történeti bevezető után három időrendi fejezetben követhetjük nyomon az 1849 után Bécsben kidolgozott, állandóan változó tervezeteket, amelyeknek a célja az ún. protestáns kérdés generális rendezése volt. A polgári átalakulás feladatait „magára vállaló” bécsi abszolutizmus a protestáns egyházak autonómiáját korlátozó, esetenként megszüntető törekvéseit az új kor követelményeire való hivatkozással próbálta leplezni. A mű gerince és legfőbb érdeme a Leon Thun spiritus rector közreműködésével készülő elaborátumok (Kuzmány Károly tervezete, Andreas Zimmermann Vótuma, az ún. Entwurf és végül az 1859-ben kiadott protestáns pátens) részletekbe menő, de abba bele nem vesző szöveg kritikai elemzése. Az olvasó megismeri a kormánytényezőket, illetve a kormányzatra befolyást gyakorlók azonos és különböző véleményeit, illetve az eseményekre való reakcióikat. A tárgyalt időszakot a szerző három fejezetre szakaszolja, ezek: A berendezkedő abszolutizmus magyarországi protestáns egyházpolitikája 1855-ig (40—71.), a protestáns pátens előkészítése 1859-ig (72—112.), végül az utolsó fejezetben a pátens kiadásával előállott helyzet (112—150).

A szerző meggyőző érvel mutatja be, hogy az osztrák abszolutizmus politikai indítékkal nyúlt a protestáns kérdés „rendezéséhez”. A nagy cél: az egységes birodalom (Gesamtmönarchie) érdekében a protestáns egyházakat egy állami csúcsszerv (Oberkirchenrat) alá akarták rendelni, úgy, hogy lényegében megszüntetik autonómiájukat. Jóllehet a megoldást illetően voltak véleménykülönbségek — így a birodalmi tanácsban akadtak, akik toleránsabb nézetet képviseltek és maga az aktív politikától már távol álló Meiternich is elhibáztattnak tartotta a Thun irányításával kidolgozott tervezetet — a kormányzati tényezők nagy többsége a lényegét illetően egyetértett a „született opposzió”, a protestantizmus megrendszabályozásának kérdésében. Hosszas tervezetek után, az egybehangzóan

kedvezőtlen egyházi reagálások ellenére, a bécsi abszolutizmus a veszített osztrák—francia háború utáni helyzetet ítélte alkalmasnak arra, hogy az erő pozíciójából kiadja a protestáns pátent. A társadalom széles rétegeinek ellenállására azonban hamarosan a pátens visszavonására kényszerült.

A szerző művében nagy elismeréssel szól a kérdés kiváló osztrák szakértőjének, Friedrich Gottasnak ezzel a kérdéssel foglalkozó munkájáról (*Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Ära des Neoabsolutismus*), ugyanakkor lényeges kérdésekben vitatkozik vele. Anélkül, hogy a részletekbe belemennénk, Csohány véleményét érezzük az igazsághoz közelállónak: „A pátens bukásával a centralizációs abszolutizmus elszenvedte Magyarországon első nagy vereségét. A protestáns pátens elleni harc — vitathatatlan egyházi indítékai mellett — túlnyomóan politikai küzdelem volt [...], a kormány bizalmas köreiből is kizárólag politikai céllal nyúltak a protestáns kérdéshez [...]; a tények alapján tagadnom kell Gottas azon állítását, hogy egy tisztán vallásos és belső egyházi, pontosabban egy protestáns ügyet politikai és nemzeti célokkal az autonomisták kapcsolták össze, és ezáltal a világi szférába vitték át.” (149.)

Major Zoltán

Egyház és Teológia. Tanulmányok Bucsay Mihály dr. theol. dr. phil. tiszteletére 70. születésnapja alkalmából. Bp. A Ráday Kollégium Sokszorosító Üzeme. 1982. 172 l.

Tóth Károly püspök Köszöntés című bevezetésével indul a tanulmánykötet, melyben a felelős kiadó — maga is egykori tanítványa Bucsay Mihály professzornak — meleg szavakkal méltatja a jubiláns munkásságát. Egyház és teológia, azon belül a Magyarországi Református Egyház, valamint a magyar nép szeretete és szolgálata jellemzi kezdettől Bucsay professzor tevékenységét. Ezzel a kötettel, mely 13 tanulmányt foglal magában, a dunamelléki egyházkerületben működő kollégái, barátai fejezik ki tiszteletüket az ünnepelt iránt. A dolgozatok felölelik a teológiai és az egyháztörténet különböző területeit, sőt az ókori irodalomtörténetet is. Mértéktartó tömörséggel írta meg Ladányi Sándor professzor, aki tanítványa és egyik tanszékutóda Bucsay Mihálynak, elődje curriculum vitae-jét; ő állította össze műveinek bibliográfiáját is. E két írás az említett 13 tanulmány előtt foglal helyet a kötetben.

E sorok írója csupán mint cserediák hallgathatta Bucsay Mihály óráit, ezek, majd írásai, konferenciákon hallott előadásai és a személyes beszélgetések azonban olyan maradandó hatást tettek rá, hogy tanítványának vallja magát. Tiszteletét és jókívánásait ezzel a szerény recenzióval kívánja kifejezni.

Bajusz Ferenc: „Via dolorosa” című tanulmányában választékos stílusban, olvasmányosan kalauzolja az érdeklődőt Jeruzsálemben, Jézus szenvedésének útján. A kritika bonckése alá veszi a stációk hitelenségét, impozáns ismeretanyagának megcsillogtatásával legendákat foszlat szét.

Bolyki János: „Egyházunk szerepe a magyar természettudomány történetében a 16—18. században” címen teológiai doktori dolgozatának egy részletét közli. Természettudományi tájékozottságú korunkban nem véletlen, hogy Bolyki disszertációját rövid idő alatt elkapkodták; írása itt is díszére válik a kötetnek. Kár, hogy a puritánusok természettudományokkal kapcsolatos állásfoglalását, tevékenységét egy szóval sem említi. Így aztán kézenfekvő a tévedés, hogy a puritánus Komáromi Csipkés Györgyöt az ortodoxia hangadójának tartja (31—32.). Néhány sajtóhiba is akad, így az, hogy Melius Herbariumának megjelenését 1574-re mondja 1578 helyett.

Gyökössi Endre: „A háromdimenziós lelkipozíció” és Vályi Nagy Ervin: „Keresztyén etika a kazuisztika és az anarchia között” című dolgozata a pasztoráció, illetve az etika szakterületére viszi az olvasót. Mindkettő a nem szakember számára is mély gondolatokat tartalmaz és a gyakorlati életben is hasznosítható ismeretekkel gazdagít.

Zsindely Endre: „Kollégiumaink mint a magyar magatartás formálói a történelem folyamán” címen az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetemen tartott előadását közli. Bucsay Mihály másik tanszékutódjának írása nélkül nemcsak hogy szegényebb lenne a kötet, hanem olvasótáborát is beszűkítené. Szakszerűsége, visszafogott lelkesültsége, adat- és gondolatgazdagsága rangos helyet biztosít a tanulmánynak. Előnyére vált volna azonban, ha jegyzetekkel látja el a szerző. Némely helyen az élő szó lendületében túlfogalmaz, így, amikor azt mondja, hogy 1567-ben megalakult az egységes Magyarországi Református Egyház, holott 1881-ig egységes szervezetű, intézményes és nagy kezdőbetűvel írható Magyarországi Református Egyházzal nem beszélhetünk. A református kollégiumok virágkorát is inkább a 18. századra, mint a 16—17-re tehetjük. Lelkesedéssel szól a szerző, mint volt pataki diák, a szerinte századunk negyvenes éveinek elején indult népfőiskolai mozgalmakról. Holott az, éppen Patakon, már majdnem egy évtizeddel korábban elkezdődött.

Huszi Kálmán: „Hitvallások Csehországban a Türelmi Rendelet után” címen valójában a csehországi protestáns felekezetekről ír. A tanulmányban tükröződik szerzőjének alapos, finom disztinkciókat lehetővé tevő ismerete. Itt is hiányoljuk viszont a jegyzeteket. Néhány elírással, illetve sajtóhibával is találkozunk. Blasek Mihályt Jan keresztnévvel szerepelteti, egy Amadeo Molnártól vett idézetben pedig az olvasható, hogy 1959-ig 115 magyarországi lelkész ment csehországi misszióba. A helyes évszám 1859. (BARTON P. F.: *Im Zeichen der Toleranz*. Wien 1981. 328.)

Sarkadi Nagy Pál: „Az antiochiai gyülekezet”; Sepestyen János: „Az egyházi választások új-testamentumi tartalmairól”; Ritoók Zsigmond: „Egy adalék az Ilias-költő világképéhez”; Szabó Géza: „Az euthanázia”; Tóth Kálmán: „A Vizsolyi Biblia szövege és a Két Könyv bibliai idézetei” című közleményei mellett még két kifejezetten egyháztörténeti tanulmányt említenénk meg.

Benda Kálmán: „A XVI. századi erdélyi jezsuita misszió iratai” című forrástanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy a protestáns egyháztörténetírás a római katolikus források kutatását elhanyagolja. Igazat kell adnunk neki azzal, hogy már Zoványi Jenő példát mutatott a katolikus anyag hasznosítására. Benda tanulmánya gazdag információkkal szolgál a két magyar haza, Erdély és Magyarország 16—17. századi bonyolult történetének megértéséhez.

A másik tanulmány Ladányi Sándor: „A magyarországi protestáns egyházak történetének periodizációs kérdése”. A cikk ismerteti a különböző, eddig használatos korszakolásokat és előadja az általa javasoltakat. Benda és Ladányi tanulmánya jegyzetekkel bőven el van látva. Évszámelírás azonban mindkettőben előfordul. Az elsőtben Báthori Istvánt 1571 helyett 1591-ben választják Erdély fejedelmévé, a másodikban pedig azt olvassuk, hogy a kötelező iskolai vallásoktatást már 1947-ben eltörölték, holott az még az államosítást követő 1948/49. tanévben is megmaradt, s csak azután lett fakultatívva.

A kötet értékes hozzájárulás a magyar református teológiai és egyháztörténeti irodalomhoz, és mint vállalkozás is elismerést érdemel.

Csohány János

DÁVID Katalin: *Magyar egyházi gyűjtemények kincsei*. Bp. 1981. Corvina Könyvkiadó, 31 l.+60 színes képtábla.

1979-ben „Egyházi gyűjtemények kincsei” címmel Dávid Katalin rendezte azt a nagyszabású kiállítást, melyen több mint 400 egyházi műtárgy került bemutatásra az Iparművészeti Múzeumban. Már akkor nyilvánvalóvá vált, hogy szükség lenne — a kiállítás katalógusán kívül is — egy olyan albumra, melyből az olvasó részletes áttekintést nyer a magyar egyházak gyűjteményeiben őrzött kincsekről, és amely által ezek a tárgyak — fényképen keresztül — kicsit otthonába is beköltöznek.

Ezt a hivatást tölti be Dávid Katalinnak a Corvina Könyvkiadó gondozásában megjelent munkája. A szerző — aki a hazai műkincsek legjobb ismerője és szakembere — a könyv bevezetőjében mintegy mentegetődzik, hogy a teljes anyag helyett csak válogatást tud adni; tegyük hozzá, olyan válogatást, mely kitűnően jellemzi az egyházi műkincsanyag egészét, tematikai és történeti vonatkozásban egyaránt. A fejlődés és a műfaji szétágazás kérdéseiben maga a bevezetés ad világos, jó eligazítást.

A bevezető után Dávid Katalin eddig nagyrészt tisztázatlan, mégis alapvető kérdéseket vet fel. Mi a jellemzője az „egyházi gyűjtemény”-eknek és művészetnek? Mi különbözteti meg a „gyűjtemény” általános fogalmától? Rámutat, hogy amikor egyes műtárgyak valamely gyűjteménybe bekerülnek, természetsszerűleg elveszítik eredeti funkciójukat, használati értéküket. Más a helyzet az egyházi tárgyaknál. Vannak ugyan nagy, központi „gyűjtőhelyek”, egyházi gyűjtemények és múzeumok (pl. Esztergom, Debrecen, az Evangélikus Múzeum stb.), a műtárgyak túlnyomó része azonban az egyházközségeknél, a plébániákon van, s ezek nem idegeníthetők el a funkciójuktól, a liturgikus használattól. Dávid Katalin éppen ezért az „egyházi gyűjtemény” fogalmát és tartalmát kiszélesíti ezekre a kisebb, de nem jelentéktelenebb gyűjteményekre is. Ez az elméleti fogalom-tisztázás a tudományos kutatás anyaggyűjtő területét is jelentősen kiszélesíti, meggazdagítja.

Egy másik alapvető kérdés: „mi az a legmegfelelőbb elnevezés, amely a templomhoz, liturgiához, valláshoz kötött művészetet jelölheti?” A „keresztény művészet” meghatározás túl szűk, hiszen nem keresztény egyházi művészet is létezik hazánkban. Nem alkalmas az „egyházművészet” megjelölés sem, mert ez csupán tematikai osztályozás. Dávid Katalin szerint a „szakrális” jelző közelíti meg leginkább a valláshoz kötött műtárgyak meghatározását. Ez az elnevezés segíti az anyaggyűjtést, a művekben rejlő közös jegyek megfogalmazását, kifejezi a művek rendeltetésének lényegét, összefogja a különböző vallások szempontjait. Ebben a meghatározásban nincs olyan megkötés, amely a művek

között meglevő eszmei és formai különbségek között már eleve határt húzna, ugyanakkor segíti a teológiai eltérések jobb megfogalmazását, elvezet az általánoshoz és a különöshöz.

Ezután — a szakrális művészet fogalmával élve — két nagy csoportot különböztet meg. Az elsőbe azokat a tárgyakat veszi, melyek a vallásos liturgiát közvetlenül szolgálják. Ide tartozik pl. az oltár, az úrasztala, a szentségek kiszolgáltatásának eszközei: a kehely, a serleg, a cibórium, a tóradíszek stb. A második csoportba kerülnek az ún. vallásos programművészet tárgyai, ill. az egyéni vallásyagkorlás kellékei, eszközei. Ez az anyag felekezetenként nagyon változatos, sokszor érinti a profán művészet területét, és éppen e gazdagsága miatt a legjobban követi az egyes korok társadalmi, művészeti igényeit, a nagy stílusáramlatok hatását. Ide sorolja a szerző a templomok belső kiképzését, a bútorzatot, s minden olyan alkotást, művet, mely közvetve szolgálja a vallást és a liturgiát.

Befejezésül a magyarországi egyházak gyűjteményeinek jelentőségéről szól a szerző. Felekezetenként sorba véve tárgyalja az anyag jelentőségét, kiemeli sajátos értéküket és megjelöli helyüket a hazai művészet történetében.

A katolikus egyház gyűjteményei a leggazdagabbak és legjelentősebbek, nemcsak mennyiségük miatt, hanem azért is, mert minden korszakban a leginkább beágyazódtak műtárgyaik az egyetemes és európai művészetbe; ehhez járult, hogy a katolikus egyház mecénási szerepe lehetővé tette gazdag kibontakozásukat. A református egyház szakrális művészetének jelentőségét abban láthatjuk, hogy sajátos, egyéni vonásokkal gazdagította a hazai műtárgyakat. Különösen a magyarországi reneszánsz motívum-kincsének bővítésében, az úrasztali terítők, ötvösség, templombelső kialakításában mutatkozik ez meg. Az evangélikus egyház a német későreneszánsz és barokk művészetet közvetítette hazánkba; a zsidó szakrális művészetben — a hagyományokhoz való ragaszkodás ellenére — a hazai magyar elemek is megjelennek.

Dávid Katalin végül válogatásának szempontjait ismerteti. Először is — írja — az egyes egyházak közötti mennyiségi különbségek kimutatására törekedett. Másodszor az egyes stílusorszakok közti arányosságra, valamint a kevésbé ismert tárgyak bemutatására és arra, hogy könyvében első sorban a liturgikus tárgyak jelenjenek meg. (Ahogy írja: pl. a festészet területén más kiadványokból is részletes tájékoztatást kaphatunk.)

A rövid, mégis tömör, világos és minden lényeges kérdésben eligazító tanulmány után a könyv 60 színes és 60 fekete-fehér fotón mutatja be az egyházi gyűjtemények kincseit.

Nem zárhatjuk le ismertetésünket anélkül, hogy meg ne említenénk a kötet tervezőjét, Lengyel Jánost és a fényképfelvételek készítőit: Domokos Endrét, Szelényi Lászlót, Károly Attilát, Schiller Alfrédet, Szelényi Károlyt. Ők legalább annyira mesterei szakmájuknak, mint a bemutatott tárgyak névtelen és neves alkotói.

Szabó Julianna

Az egyházi levéltárak. A levéltáros szekció tanácskozása az MKE vándorgyűlésén. Kaposvár. 1984. augusztus 24. (Magyar Könyvtárosok Egyesülete, Levéltári Szekció Füzetei I. Sorozatszerkesztő: SÁGVÁRI Ágnes. Szerkesztő: BÁN Péter.) Hely és év nélkül [Budapest 1982] 71—135. l.

Egyes magyarországi egyházi levéltárak anyagáról már eddig is tájékozódhatott a kutató a Levéltárak Országos Központja által kiadott Levéltári Levéltárak kötetéből. (*Az egri érsekség levéltára.* Összeállította: Soós Imre. 1957.; *A székesfehérvári püspökség levéltára.* Összeállította: Nagy Lajos. 1958.; *Útmutató az esztergomi primási levéltárhoz.* *Archivum ecclesiasticum.* Szerkesztette: Bónis György. 1—2. k. 1964.; *A magyarországi református egyház levéltáranyagának fondjegyzéke.* Szerkesztette: Ladányi Sándor. 1978.) A különböző felekezetek levéltári szervezetéről, a levéltárakban őrzött iratanyag egészének jellegéről, szerkezeti felépítéséről, forrásértékéről most első ízben jelent meg összefoglaló tájékoztató. A nyomtatott beszámolók sorrendjét követve: a református egyház levéltáiról Kormos László számolt be, előbb az általános szervezetet ismertetve, majd a négy egyházkerületi levéltárat egyenként bemutatva. A római katolikus egyház levéltári intézményeiről Rosdy Pál ad általános tájékoztatást, majd Beke Margit ismerteti az esztergomi primási és főkapitányi levéltárat. Sajnálatos, hogy az egri és kalocsai érseki, valamint a püspökségi levéltárak ismertetése kimaradt. Az evangélikus egyház országos levéltárárt Vető Béla mutatja be, az unitárius egyházét Szász János, a baptista egyházét Kiss Emil, a hajdúdorogi görög katolikus püspökség levéltárárt Cselényi István, a magyar zsidó levéltárat Landeszman György. A beszámolók a kutatás és az iratmásolatok készítésének lehetőségéről is tájékoztatnak.

Benda Kálmán

Krónika

CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN KÖSZÖNTÉSE

Talán minden köszöntő szónál ékeesebben hangzanék s többet mondana, ha a 80. születésnap alkalmából felidézniék a Csomasz Tóth Kálmánnak oly kedves 16—17. századbeli psalmusok és isteni dicsérek, históriás- és virágénekek egy-egy szép sorát; ha belefeledkezniék ama régi nagy időbe, amelyről ő csuda dolgokat beszélhetne avagy énekelhetne; ha emlékezniék a vitéz Gedeonnak, Sámsonnak, Juditnak s az ifjú Tóbiásnak bibliai históriájára, vagy a nemes perzsiak Cyrusnak, világbíró Sándornak, az oly búval-bánattal bujdosó Aeneas királynak történeteire, Toldi Miklósnak, Hunyadi Jánosnak régen meglett dolgaira; ha elszavalniék Eurialus és Lucretia széphistóriáját avagy Árgirus királyfi tündérországai bolyongását, Eger vár viadalának summáját, s eldalolniék a vitézek énekeit, kiknek a széles föld felett nem volt szebb dolog az végeknél; vagy ha elmondaniék, hogy miképpen gyűjtotta fel a vak és csalárd gyermek, Cupido, poétáink szívét, méznél édesb szavakra faksztva őket, s előmutatniék az oly igen keresztyén emberek énekeit, akik gyakorta forgatták szent Dávid próféta éneklő könyvét, és siettek a lelki jót befogadni, majd továbbadni, hogy mindennek meghallják és jól megtanulják, hogy nagy hatalmával regnál az Isten. Csomasz Tóth Kálmán a régi magyar poézist és énekszerzést a maga egészében szeretetreméltónak és megismerni valónak tartja, még ha a hajdani iskolamesterek, prédikátorok és végvári lantosok hitvitákban és harcokban fogant énekei sokszor esetlenek vagy faragatlanok is, hiszen — kedves hasonlatával élve — ezek olyanok, mint a mezők virágából szedett csokor. Ám van e kornak mives és reneszánszon iskolázott költészet is — miként a Balassié —, amely jó illatú piros rózsaként a Pallással, Venus asszonnyal, Marssal társalkodó várurak és nagyasszonyok gombos kertjében fülemüle szóra virágzott ki. Közel áll szívéhez a bölcs dcáki nyelvnek feszebb ritmusa is, hiszen a magyarországi humanisták kórusművei közül az olyanok, mint a „vitamque faciunt beatiorem” avagy a „Maecenas atavis edite regibus” horatiusi ódájának discant nótája, magyar versek dallamaivá lettek. E humanista metrikus dallamokról született egyik könyve is.

Csomasz Tóth Kálmán nagy szeretettel és tudós alapossággal kutatja immáron negyven esztendeje a régi magyar zene történetét. A 16. század a legkedvesebb számára, e kornak dallamait gyűjtötte egybe egyszerű monográfiájában. Élete első negyven esztendeje az alapos felkészülés időszaka volt. Forrás nevű faluban, Tapolcafőn született, kántorcsaládban, s a nagyhírű pápai református kollégium diákjaként találkozott a forradalmakkal s Ady Endre ezeréves gyökerű költészetével. A tengeren túl peregrinált az Újvilág univerzitásain, s visszatérve a nevezetes Eötvös Kollégium tagja lett. Közben a műzsák kegyeit is kereste: versírással próbálkozott. 1928—1943 között a lelkeszi hivatásnak szentelt évek következtek.

Jóllehet élete első szakaszát is átszövi az atyai örökség: a muzsika szeretete és aktív művelése, mégis zenetudósi pályafutásának elindítója a református egyházzene nagy megújulása volt. Az ebben az ügyben kapott feladat teljesítése sarkallta további munkára, amely — a Kodályék által kijelölt úton haladva — nyúlt a múlt öröksége felé. Régi énekeink emberöltön keresztül bűvópatak-ként el-eltűnő, majd fel-felbukkanó folyását követve jutott el a kútejekhez, miként a zsolnárbéli szomjú szarvas, óhajtozva a tiszta forrás hűvös vizére. A régi magyarság által létrehozott szellemi kincsét kutatta a múlt költészetében s annak hordozójában, a melódiában. Az énekek igaz nótáit kereste az énekeskönyvekben, a szomszéd népek zenei hatásaiban, s a nótajelzések utalás-láncolatának kibogozásával vagy éppen az élő népi emlékezetben bukkant rájuk. E munkájában nagy segítségére voltak Szabolcsi Bence addigi eredményei is.

Mint hogy maga is tevőleges részese volt a református gyülekezeti éneklés megújításának, különös vonzalmat érzett az elmúlt századokból azok iránt, akik a kótát nemcsak cifraságnak tartották az énekeskönyvekben, hanem a zenei műveltség megeremtésén fáradoztak. A kollégiumi összhangzatos éneklés első hazai úttörőjéről, Maróthi Györgyről írott kitérő könyve is erről tanúskodik. A buda-

pesti Teológiai Akadémia professzoraként negyed századon át tanította a hymnológiát, s közben még számtalan nagy feladatot vállalt az akadémiai kutatásokban, s az egyházi éneklés ügyében. Most nyolcvan esztendővel a vállán is teljes frissességgel dolgozik. Nemrégiben adta közre Huszár Gál eddig ismeretlen, 1560-ból való énekeskönyvének dallamait.

Nyolcvanadik születésnapján szeretettel köszöntjük, s kívánjuk, hogy még sok esztendeig dolgozzék jó egészségben és töretlen munkakedvvel a magyar tudomány és mindannyiunk hasznára.

Szabó Géza

ÚJSZÁSZY KÁLMÁN KÖSZÖNTÉSE

80. születésnapján tisztelettel és szeretettel köszöntjük Újszászy Kálmánt, a Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek igazgatóját, a református egyházi művelődéspolitikai kimagasló alakját.

Neve évtizedek óta egygyé forrott Sárospatakkal. Személye — az ország határain belül és azon messze kívül is — élő jelképe annak a pataki szellemnek, amelynek legfőbb kisugárzója a Kollégium volt, évszázadokon át a magyar református értelmiség egyik legnagyobb nevelő iskolája. Annak a szellemnek, amely — bár az iskola régi szervezetében megszűnt — ma is él, példázva magyarságunk és európai voltunk szétválaszthatatlan egységét.

Újszászy Kálmán 1902. december 13-án született Budapesten, de felmenői a Garam mentén voltak otthon. Iskoláit a fővárosban végezte, az V. kerületi Állami Gimnáziumban tett érettségét 1921-ben. Még ugyanebben az évben a sárospataki református teológiai akadémiára iratkozott be és 1927-ben tett lelkészi vizsgát. Már ezt megelőzően egy esztendő Glasgow-ban töltött ösztöndíjjal, majd 2 éves újabb tanulmányút következett, melynek főbb állomásai Bazel, Athén és Bonn. 1929 szeptemberétől a sárospataki tanítóképző intézet vallásoktatója, 1931 őszétől a Teológiai Akadémia tanára. Közben Sárospatakon teológiából magántanári képesítést szerez, 1932-ben pedig a debreceni egyetem filozófiából és pedagógiából doktorrá avatja.

A teológiai és filozófiai stúdiumok mellett figyelme mind inkább a szociológia, s ezen keresztül a nép felé fordult. Már mint a tanítóképző cserkészcsapatának parancsnoka, majd még inkább a teológiai akadémia szociológiai szemináriumának vezetője, diákjaival együtt járja a bodrogközi falvakat, kialakítva a máig emlegetett faluszeminárium kutatási szempontjait és vizsgálati módszereit.

Ez a falukutató mozgalom — mely az országban az elsők között bontakozott ki, és másoknak, sokaknak példaképpül szolgált — hatalmas, konkrét, tudományos adatanyagot hordott össze. Ennél nagyobb jelentőségű volt, hogy református lelkészek egymást követő nemzedékeket nevelte majdani gyülekezetük, a parasztság múltjának és jelenének, magartásbeli hagyományos normáinak, szokásrendjének megértésére és tiszteletére. Egyszersmind elültette bennük a felelősség érzését: rajtuk is múlik, sok esetben elsősorban rajtuk múlik, hogy a falu kis közösségének, a gyülekezetnek a sorsa hogyan alakul.

A parasztság megismerése, a fiatal lelkészekben a felelősség felébresztése azonban csak egyik oldala volt az általa kezdeményezett falu-munkának. Szervesen egészítette ki ezt a másik: növelni a parasztság ismereteit, s beemlíni őt a nemzeti közösség tágabb kulturális kereteibe. Ebből a célból szervezte meg a pataki népfióiskolát, mely egyrészt ismereteket és látókört, másrészt öntudatot adott a résztvevőknek. A falu népében tudatosította saját paraszti múltja értékét, de ráébresztette arra is, hogy része egy nemzeti közösségnek. Ugyanakkor egy jobb világ előkészítéseként közösségi összetartásra és demokráciára nevelt. S mindezt úgy, hogy egyszerre tartotta szem előtt az ország egészének és az egyes falvaknak az érdekét, az egyetemes nemzeti művelődést és a táji kultúra sajátos színeit. A pataki kollégium évszázadokon át úgy nevelte diákjait európai látókörre és műveltségre, hogy közben magyar voltak még erősödött. Az Újszászy Kálmán által kezdeményezett népfióiskola ezt a nevelési eszményt terjesztette ki a falvakra, amikor úgy emelte be a parasztokat a nemzeti műveltségbe, hogy közben megőrizték paraszti hagyományaikat.

A nagy lendülettel folyó munka, a kollégiumban és a falvakban, a háború alatt, majd utána megakadt, nem lehetett folytatni. Újszászy Kálmán művelődéspolitikai tevékenysége a nevelésről a közgyűjteményi vonalra tevődött át. Az 1950-es években indult meg Sárospatakon az a munka, amely a mindaddig csak iskolai környezetben és színvonalon működő könyvtárat, levéltárat és múzeumot magasan fölébe emelte a táji jellegnek, és a magyar kultúra országosan számontartott intézményévé fejlesztette. Igen nehéz időben, nem egyszer ellenséges légkörben, mostoha anyagi viszonyok között Újszászy Kálmán, vele mindenben aktívan együttműködő felesége és munkatársaik példát mutattak elszánt következetességből, lelkes és tervszerű munkából. Az, hogy Sárospatak nem süllyedt a jelentéktelenségbe, hogy most a mostoha évtizedek után ismét emelkedőben van, s a Bodrog parti Athén újra szellemi központja a tájnak, ebben oroszlánrésze van Újszászy Kálmánnak, a Gyűjtemények

igazgatójának, a Tiszáninneri Református Egyházkerület főgondnokának, Sárospatak városa tanács-
tagjának.

80. születésnapján annak az embernek kijáró tisztelettel és megbecsüléssel köszöntjük, aki a leg-
nehezebb körülmények között sem engedte kialudni a pataki kollégium három jelképes fátyljáját:
hit, haza, emberiség.

Benda Kálmán

BUCSAY MIHÁLY 70. SZÜLETÉSNAJÁRA

1982. július 8-án töltötte be Bucsay Mihály 70. születésnapját. A nyugalmazott teológiai akadémiai
tanár, a Ráday Kollégium főigazgatója tiszteletére a Ráday Kollégium közössége „Egyház és teoló-
gia” címen Emlékkönyvet adott ki, amelyben kollégái, barátai, tanítványai köszöntötték írásaikkal,
tanulmányaikkal a jubilánst. A kötet Bucsay Mihály rövid életrajzát, fontosabb írásaiknak köny-
vészeti adatait is tartalmazza. Itt most elsősorban a történetirőt akarjuk néhány szóban méltatni.

Nem kizárólag historikusnak indult. Teológiai tanulmányai mellett a hallei és a debreceni egyetem
bölcészettudományi karán lélektanból, valamint görög és latin nyelvből is abszolutóriumot szer-
zett. Pedagógiát is tanult. Volt, amikor egyszerre három szemináriumban dolgozott. 1935-ben Deb-
recenben filozófiából doktorált; értekezése — „A realitáskérdés a kritícizmuson belül és a kritíciz-
muson túl” — az egyháztörténettől kissé távoleső kérdést boncolgat, s Bucsay Mihály később sem
lett hűtlen a filozófiához. Már tanulmányi éveit alatt számos cikket írt, a társadalmi és szellemi fejlő-
dés, valamint az aktuális napi problémák egyszerre izgatták. A kiváló stílusú zsrnalisztá Bucsay
Mihály később is megmaradt publicistának is. Egységben igyekezett látni és láttatni az emberi fejlő-
dés menetét. E kettő eredménye volt, hogy amikor az egyháztörténet műveléséhez kezd, nem
válik száraz tudóssá, nem elvont, hanem nagyon is a gyakorlati jellegű kérdések érdeklik, s amikor
vizsgálódása a szellemi megnyilvánulásokra is kiterjed, színes stílusa érdekessé, olvasmányossá tudja
tenni fejtegetéseit, közelhozva azt az olvasóhoz. Elsődleges feladatának kezdettől fogva azt tekin-
tette, hogy a tudomány eredményeit eljuttassa a közönséghez; arra törekedett, hogy tanítson minden
szinten.

Az egyháztörténettel 1938—1939-ben Halléban került szorosabb kapcsolatba, amikor az ő elgon-
dolásai és tervei alapján megalapított és felállított „Délkelet-európai és elsősorban magyar egyházi
kutatóállomás” vezetői teendőinek ellátása és a Középdunai Protestantizmus Könyvtára sorozat
szerkesztői tevékenysége mellett, megbízott egyetemi előadóként előadásokat tartott és szemináriu-
mot vezetett a magyarországi reformáció történetéből. Lényegében ekkor jegyezte el magát egy életre
szólan a 16. századdal, legfőképpen pedig a reformáció belső, szellemi, eszmei kérdéseinek vizsgá-
latával. Publikációi már jórészt a történelem tárgykörébe tartoznak. 1942-ben Sárospatakon „Sze-
mian Mihály tanulmányútja” című értekezésével teológiai magántanárá habilitálják. Ugyanebben
az évben tartja első magántanári előadását „A reformátorok úrvacsora vitái” témakörben. A filozófiai
kérdések, témák vizsgálatával azonban ekkor sem szakított. „A kantianizmus válsága” című munká-
ja 1942-ben jelent meg. 1944-ben „Belényesi Gergely, Kálvin magyar tanítványa” című értekezésével
teológiai doktor Debrecenben. Ugyanott 1950-ben az egyháztörténet magántanára. 1948-tól 1980-ig,
nyugalomba vonulásáig a Budapesti Református Theológiai Akadémia óraadója, majd egyház-
történetész professzora. 1958-ban az újrainduló Egyháztörténet című tudományos folyóirat egyik
szerkesztője.

Bucsay Mihály a reformáció magyarországi történetének kutatásával és előadásával kezdte egy-
háztörténetész pályafutását, s e kérdéskör annyira megragadta, hogy mindmáig hűséges maradt
hozzá. Publikációinak döntő többsége ebből a témakörből való, s itt a legkiemelkedőbbek kutatási
eredményei is. Közben jelentős utat tett meg és nagy területet járt be a 30-as évek derekán, főként
német nyelven publikált tanulmányaitól, a hatalmas mennyiségű forrásanyagot felölelő „Die Pfar-
rerausbildung im reformierten Ungarn” című alapos tanulmányától, Belényesi és Szegedi Gergelyen
át, Szegedi Kis István és Melius Juhász Péter teológiájának elemzéséig. Ebben a széles ívű témában
található egyszerű, de igényes híradás értékeléssel, tanulmányszámbe menő recenzió és forrásköz-
lés bevezetéssel, elmélyült tanulmány és könyvészet, német, francia és magyar nyelven egyaránt.

Bucsay Mihály kutatási területe jól behatárolható: a 16. század nagy kérdései foglalkoztatják,
elsősorban társadalomtörténeti, művelődéstörténeti és teológiai történeti vetületekben. Tudományos
publikációi azonban mégsem korlátozódnak e századra. Ma Magyarországon egyetlen teológiai ta-
nár sem engedheti meg magának azt a „luxust”, hogy tudományos tevékenységét egy bizonyos té-
makörre, korszakra korlátozza, s egyéb kérdések vizsgálatára még csak „kirándulást” se tegyen.
Bucsay Mihály otthonosan mozog mind az egyetemes protestáns egyháztörténet területén, mind a
reformáció kori Magyarország egyházainak történetében, s nem csupán a főiskolai előadások felü-
letet érintő szintjén, hanem elmélyült kutatóként is. Számos tanulmánya bizonyítja ezt, amelyek
rangos nyugati kiadványokban, vagy hazai tudományos folyóiratokban jelentek meg. Elismert

és megbecsült voltát mutatja, hogy munkatársa a „Die Religion in Geschichte und Gegenwart” című igényes német lexikonnak. Amikor azonban Bucsay Mihály „kitérőket” tesz, tettét mindig az aktualitás, a szükséglet motiválja. Ezek körében kiemelkednek a „gyászévized”-del és II. József Türelmi Rendeletével kapcsolatos magyar és német nyelvű pbullikációi.

Bucsay Mihály nemcsak a részletek megoldásának, hanem a szintéziskészítésnek is mestere. Ő írta az 1949-ben megjelent *A Magyar Református Egyház története* című nagy összefoglaló mű terjedelmes reformációtörténeti fejezetét. (E kötet 1956-ban Washingtonban angol nyelven is megjelent.) 1959-ben pedig német nyelven, modern szempontok alapján, magas színvonalon tárta az olvasók elé a magyar protestantizmus történetét. (*Geschichte des Protestantismus in Ungarn*. Stuttgart 1959.) Történetirói munkájára kétségtelenül a közelmúltban a neves bécsi Böhlau Kiadónál napvilágot látott kétkötetes munkája (*Der Protestantismus in Ungarn, 1521—1978. Ungarns Reformationskirche in Geschichte und Gegenwart*. I—II. 1977—1979) teszi fel a koronát. E mű rövidesen magyar nyelven is olvasható lesz a Gondolat Kiadó gondozásában.

70. születésnapján tisztelettel és szeretettel köszöntjük, további eredményes munkát, erőt és jó egészséget kívánunk, életére Isten gazdag áldását kérjük.

Ladányi Sándor

A 70 ÉVES BALOGH ISTVÁN KÖSZÖNTÉSE

Debrecen minden korszakban fölnevelte történetének, néprajzának kutatóit, jeles tudósait. E sorban kiemelkedő hely illeti meg Balogh Istvánt, a néprajzkutató történészt. Zoltai Lajost és Ecsedi Istvánt követve lépett 1934-ben a debreceni Déri Múzeumba. Szabó István történeti iskolájához tartozott. Szoros barátság fűzte Erdei Ferenchez, akitől sokat tanult az agrártörténet és szociológia terén. Balogh István ugyanis nemcsak néprajzos és történész, hanem szociológus is. Munkássága több tudományág ismereteit ötvözi egybe. Kutatásai többnyire Debrecenhez és a Tiszántúlhoz kapcsolódnak, eredményei azonban a legtöbb esetben általános érvényűek. Rövid ideig (1945—1948) politikai pályán is tevékenykedett, Szatmár megye, majd Debrecen város és Hajdú megye főispáni tisztét töltötte be.

Debrecen a történelem folyamán gyakran keményen bánt művész és tudós fiaival, ezt a sorsot Balogh István sem kerülte el. Egy időre még állást is „idegenben” kellett vállalnia. 1957-től a Nyíregyházi Jósza András Múzeum munkatársa, majd 1975-ig a Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár igazgatója. Jelenleg nyugdíjban, de nem nyugalomban, nagy lendülettel dolgozik Debrecen város monográfiájának szakmájába vágó fejezetein és a város 16. századi jegyzőkönyveinek kiadásán.

Tanulmányok egész sorában foglalkozott Debrecen és környéke paraszti mezőgazdaságával, az állattartással, a civis-parasztság életmódjával, műveltségével és életszemléletével. Munkái közül elegendő, ha csak néhányat említünk meg: *Debrecen hadiszolgáltatásai a Rákóczi-felkelés alatt* (1935); *A debreceni tanya* (1936); *Debrecen néprajza* (Debrecen és Hajdú vármegye, 1940); *Civisek társadalma* (1947 és 1958); *A civisek világa* (1973). A Déri Múzeum Évkönyvében, az Ethnographiában és más néprajzi és történeti folyóiratokban megjelent cikkei, adatközlései a legkülönbözőbb tudományterületek számára nélkülözhetetlenek. (Gazdag munkásságának megközelítően teljes jegyzékét a Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás I—II. Nyíregyháza 1979. 381—421. I. találja meg az érdeklődő.)

Külön is szólunk kell *A magyar parasztság művelődése a két világháború között* című 1974-ben megjelent könyvéről, mely hasonlóan többi munkáihoz, jelentős egyháztörténeti vonatkozásokat is tartalmaz. Különösképpen a református egyháznak a művelődésben betöltött szerepe foglalkoztatta. Így ebben a könyvben is sok adatot találunk többek között a sárospataki Faluszeminárium és Népfőiskola jelentőségéről. Egy időben a Református Jövő című hetilap (1942) közölte egyháztörténeti vonatkozású kisebb cikkeit, közléseit, az utóbbi években a Confessióban is adott közre tanulmányokat.

Most készülő nagy munkáihoz, összefoglalásaihoz és forráskiadványaihoz kívánunk egészséget és töretlen munkakedvet, mely egész életében eddig is jellemezte.

Balassa Iván

IN MEMORIAM RÚZSÁS LAJOS

1981. március 28-án, 67. évében, rövid betegség után elhunyt Rúzsás Lajos, az egyetemes és magyar történelem itthon és külföldön is ismert szakembere.

1914. augusztus 14-én született a Szerém megyei Vukováron, református papi családból. Édesapja, Rúzsás Lajos, előbb vukovári, majd haláláig siklósi lelképásztor, édesanyja polgári iskolai

tanár volt. A Pápai Református Kollégiumban érettségizett 1932-ben, majd az Eötvös József Kollégium tagjaként a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen tanári diplomát szerzett 1937-ben, történelem—latin szakon. 1938-tól a Pápai Református Kollégiumban tanít, előbb óraadó, majd helyettes tanári minőségben, miközben a teológiát is elvégzi és lelkesítő vizsgát tesz. 1942-ben kinevezik a Lónyay utcai Református Gimnázium rendes tanárává Budapestre. 1945-ben a Pécsi Egyetemi Könyvtárba kerül könyvtárosként, majd öt év múlva, 1950-ben, a Pécsi Pedagógiai Főiskolán óraadóként a történelem előadója. Amikor 1952-ben Pécsen megszervezik a Dunántúli Tudományos Intézetet, ide kap kinevezést tudományos munkatársként; ebben az 1955-ben a Magyar Tudományos Akadémia irányítása alá kerülő intézetben dolgozik élete végéig, 1965-től tudományos főmunkatársi, 1968-tól osztályvezetői beosztásban. Közben 1965-től a budapesti Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem pécsi estí, 1970-től nappali tagozatán, majd 1975-től a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karán a történelem előadója, előbb docensi, majd egyetemi tanári címmel. 1958-ban megszerzi a történelemtudományok kandidátusa, 1975-ben a történelemtudományok doktora fokozatot.

Rúzsás Lajos történetkutatói és történetírói munkássága elsősorban az újkori magyar történetre irányult. 1939-ben megjelent egyetemi doktori értekezésével a gazdaságtörténet kérdéseivel jegyezte el magát, mindvégig ez állt érdeklődése előterében. Előbb a fontos török elleni végvár, Eger vára uradalmának 16. századi gazdálkodását vizsgálta, lelkiismeretes alapossgal arra keresve a választ: miből fizették az őrséget és miből fedezték a hadikiadásokat. Több, a 18. századdal foglalkozó fontos tanulmány után, 1954-ben jelent meg a pécsi Zsolnay-gyár történetét tárgyaló monográfiája, az első modern hazai üzemtörténetek egyike. A kezdetben csak egy-egy várra, üzemre, városra vonatkozó kutatásait előbb a dél-dunántúli történelmi tájra, majd az ország egészére kiterjesztette, különös figyelemmel a korábban alig ismert mezővárosi fejlődésre. Tanulmányai nemcsak adatban hoztak sok újat, hanem a hazai városokat és mezővárosokat az európai fejlődésben is elhelyezték. A szorosabban vett gazdasági vonatkozások mellett érdekelte őt a nagy többségükben református mezővárosi parasztok élete is. Alapvető tanulmányban rajzolta meg a baranyai parasztság életét és a nagybirtokkal, elsősorban a pécsi püspökkel vívott küzdelmét a török kiűzése után, 1711 és 1848 között. A jobbágyi élet során vizsgálta a jobbágyi gazdálkodás 18—19. századi formáit, azok változását és külön is a Baranya megyei szőlőművelés történetét. Szétágazó kutatásainak egy részét a Magyarország története 1790—1848 című kötetének (Budapest 1980) gazdaságtörténeti fejezeteiben összegezte.

A mindennapok gazdasági vonatkozásai mellett érdeklődésének másik területe a kulturális élet volt. Különböző korok eszméi hogyan és mikor érkeztek el hozzánk, hol és milyen erővel jelentkeztek? Milyen eszmék vezették az elmúlt századok társadalmát, és mi volt a magyar református embereszmény, hogyan próbálta ezt a nevelésben megvalósítani. Élete egyik utolsó alkotásában, a Pápai Református Kollégium történetét tárgyaló kötetbe írt tanulmányában ezekre a kérdésekre kereste a választ, új kutatások és modern szempontok alapján.

Kutató és történetírói munkájánál nem kisebb jelentőségű, amit a tudományos szervezésben nyújtott. Az Akadémia megbízásából ő szerkesztette a Szigetvár 1566-os ostromának 400. éves évfordulóján kiadott nemzetközi tanulmánykötetet, majd 1976-ban a mohácsi csata 450. éves évfordulójára készült emlékkönyvet. A dél-dunántúli, közelebről az észak-mecseki bányavidék regionális kutatási programjának, a kutatás módszerének egyik megfogalmazója és tudományos intézeti osztályvezetői minőségében, irányítója volt. Mindehhez pedig 1970 óta az egyetemi oktatás járult, amit rendkívüli lelkiismeretességgel végzett.

Sokoldalú tevékenységét nagyfokú elmélyültség és egyetemes látókör jellemezte. Mindig a problémákat, a nehéz kérdéseket kereste, azok megoldásával viaskodott. Műveltsége mélyen gyökerezett a magyar református kultúrában, elfogása modern volt, anélkül, hogy a hagyományokat megtagadta volna. Nem volt csillogó egyéniség, a feltűnést kerülte, akkor volt igazán boldog, ha viszszahúzódva a levéltárba és a könyvtárba, a múltat kutathatta. Műveiben a szakemberekhez szólt, a népszerűsítést itt sem kereste, így a széles olvasóközönség előtt többnyire rejtve maradtak kutatásainak eredményei. A történészek viszont tisztában voltak ezek fontosságával és nagyrabecsülték lelkiismeretes munkáját. Kortársai megőrzik a kedves és művelt jóbarát emlékét, munkái pedig a késői nemzedékek számára is fenntartják nevét.

Benda Kálmán

EMLÉKEZÉS PAULINYI OSZKÁRRA

1982. május 1-én, 83 éves korában elhunyt középkori gazdaságtörténetünk egyik legnagyobb művelője, Paulinyi Oszkár.

1899. december 28-án született a Besztercebánya melletti Garamszegen, ahol édesapja evangélikus lelkész volt. Gimnáziumi tanulmányait a selmecbányai evangélikus liceumban kezdte, majd a besz-

tercebányai evangélikus gimnáziumban fejezte be, s 1917-ben az Eötvös Kollégium tagjaként iratkozott be a budapesti egyetem bölcsészkarán történelem—latin szakra. 1922-ben szerezte meg a bölcsészdoktori címet Domanovszky Sándor professzornál, akivel ezután egy életre szóló barátság kötötte össze.

Doktori értekezése: „A sóregále kialakulása Magyarországon”, csak két évvel később, 1924-ben jelent meg a Századok hasábjain. A kését az I. világháború utáni nehéz gazdasági helyzet okozta, ez a háború tette nyugtalanná és rendkívülivé az egyetemi éveket is. 1918—19-ben a 16. honvéd gyalogezred keretében képezték ki tartalékos tiszté, hogy azután az 53. vörös vadászrezdnél teljesítsen 1919 június—júliusában arcvonalzolgálatot.

A doktorátus után mégis nyugodtabb évek következtek. 1922—23-ban előbb Bécsben a híres Dopsch-szemináriumban, majd Berlinben a Meinecke szemináriumban folytatta tovább tanulmányait. Ez az út meghatározó volt kutatási módszerére, amelyet a nálunk olyan ritka alaposság és pontosság, a szakterület beható és alapos ismerete, a történeti források mesteri kiaknázása jellemez. Meghatározó abban az értelemben is, hogy ez a mérhetetlen akribia nemegyszer a kutatási eredmények publikálását akadályozta, egy-egy apró részletkérdés teljes háttérének felderítésére hosszú időt, sok energiát fordított, amíg azt a színvonalat elérte, amelyen hajlandó volt a részleteket is bemutatni. Meghatározó ez a tanulmányút a kutatás tárgyára is, annál is inkább, mert utolsó állomása az augsburgi Fugger levéltár volt. Nem véletlen, hogy Paulinyi Oszkár egy életre eljegyezte magát a bányászattal, annak is azzal a két ágával, amely gyerekkorának hegyei között évszázadokon át olyan jelentős volt, a beszercebányai réz- és a selmeci ezüst-, ill. aranybányászattal. Munkásságának jelentős része erre a kutatási területre összpontosult, ennek eredménye „A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége” (*Károlyi Árpád emlékkönyv*. Bp. 1933.), „Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán” (*A Gr. Klebelsberg Kunó Történetkutató Intézet Évkönyve*. 1936.), „A magyar aranymonopólium jövedelme a középkorban” (*Domanovszky Emlékkönyv*, Bp. 1937.). Ennek a munkásságnak tetőpontját jelenti a Századok 1972. évfolyamában megjelent tanulmánya: „Nemesfémgazdaságunk és országos gazdaságunk alakulása a bontakozó és kifejllett feudalizmus korszakában. 1000—1526”, amely nemcsak összefoglalása addigi kutatásainak, hanem középkori gazdasági életünk teljes értékelését tartalmazza aiclmeiben: „Gazdag föld — szegény ország”. Mindennek végül is egy nagyszabású monográfiában kellett volna összegeződnie, amely „Termelés és vállalkozás a selmeci bányagazdaságban a 16. század derekán” címet viselte volna, de amelyet már nem fejezhetett be teljesen. A monográfia előtanulmányaként jelent meg a bányavárosok 1542-i adójegyzékének feldolgozása (Történelmi Szemle 1958), ennek nemcsak alapvető számítását, hanem forrásadatait is közölte a „Történeti statisztikai kötetek” sorozatban megjelent munkájában: *A bányavállalkozók személyi köre a selmeci bányagazdaságban a XVI. század derekán* (1967).

Az ausztriai és a németországi ösztöndíj lejáratát követően 1923-ban kinevezték az Országos Levéltárhoz allelvéltárnoknak, ahol kereken hét esztendeig dolgozott. Ez az intézmény ekkor a budapesti egyetem mellett a magyar történettudomány fellegvára. Történeti földrajzunk nagynevű művelője, Csánki Dezső vezetésével olyan kutatók dolgoznak itt, mint Dóry Ferenc, középkori törvényeink gyűjtője, Herzog József, az első magyar levéltári leltár készítője, Fekete Lajos, a modern turkológia megalapítója, Kaposy János, a barokk művészet történetének művelője, vagy a fiatalon elhalt Pleidell Ambrus. Ez a szakmai-baráti kör meghlet és ösztönöz, néha kritizál is, de a tudományos munka elképzelhetetlen nélküle.

Egy levéltáros hivatali pályájának során néhány év alatt több témával találkozok, mint amennyit egy hosszú emberélet alatt fel lehet dolgozni. Nem volt ez másképpen Paulinyi Oszkárral sem. A Magyar Kamara levéltárának gazdag anyaga önként kínálta magát az energiától duzzadó fiatal levéltárosnak, s megint elsősorban a gyermekkori környezetet határozta meg, hogy a kísértésnek nem tudott ellenállni. Megírta Kassa rekatolizálásának történetét (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, XIV. Bp. 1931.) és az akkori belügyminisztérium várbeli székházának történetét (Tanulmányok Budapest múltjából IV. Bp. 1938.). A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság megbízásából hatalmas anyagot gyűjtött az 1715—1731 között működő vallásügyi bizottság működésére. Ne felejtjük el, ezek az évek a Fontes sorozat születésének éve, újkori forrásaink modern, téma szerinti kiadásán Paulinyinak sok kortársa dolgozik. Amikor élete végén látta, hogy ennek az anyagnak végső formába öntéséhez már valószínűleg nem lesz ideje, anyaggyűjtését és a már kiadásra elkészített források kéziratát a Ráday Könyvtárnak adta át megőrzésre, abban a reményben, hogy munkája itt folytatásra és befejezésre talál.

1930-ban nagy változás állt be Paulinyi Oszkár életében: kinevezték a bécsi állami levéltárakhoz magyar levéltári kiküldöttnek. Az osztrák kollégákkal kapcsolata már korábban kialakult, a bécsi Collegium Hungaricumban dolgozó magyar történészeknek pedig ő lesz a legkészségesebb — és hadd tegyem hozzá személyes tapasztalatból: legigényesebb — segítőjévé. Politikai meggyőződése ellenére helyén marad az Anschluss után, sőt akkor is, amikor Bécs 1945-ben hadszíntérré válik. A magyar állam furcsa módon honorálta ezt a helytállást: 1946-ban mint „nyugatos” elbocsátják és csak egy évvel később veszik vissza, elfogadva föllebbzését.

1949-ben tér haza, s lesz az, ami már 25 évvel ezelőtt volt: az Országos Levéltár előadója. Méltatlan eljárás volt, amin belső morális tartása és a munka segítette át. Levéltárelméleti kérdésekkel már korábban is foglalkozott. („A levéltárügy Bajorországban és nálunk”, Levéltári Közlemények 1926; „Az iratok elhelyezése”, uo. 1936.) Bécsi tartózkodása alatt zajlott le a Haus-, Hof- und Staatsarchiv leltározása L. Bittner vezetése alatt, most elméleti tudással és gyakorlati tapasztalatokkal felszerelve lát neki a Helytartótanácsi Levéltár alapleltárának elkészítéséhez, amely mai napig nélkülözhetetlen segédkönyve a 18. századdal foglalkozó történészeknek (1954).

1955-ben új feladatot kapott, meg kellett szerveznie a Magyar Tudományos Akadémia csehszlovákiai társadalomtudományi kutatócsoportját, amire ismeretei, nem utolsósorban szlovák nyelvtudása és vitathatatlan tekintélye miatt ő a legalkalmasabb. A történeti Magyarország forrásanyaga a Felvidéken jobban megmaradt, mint a mai Magyarországon, de Paulinyi Oszkár öt éves kemény munkájára volt szükség ahhoz, hogy ennek az anyagnak kutatása — és nem utolsósorban filmezése — megindulhasson.

1959-ben tér vissza, most már a történettudományok kandidátusaként a Történettudományi Intézetbe, ahol 1970 májusában történt nyugdíjba vonulásáig dolgozik. Ez az új hely lehetővé tette a nyugodt, elmélyedti munkát, lehetővé tette a nemzetközi konferenciákon való részvételt, ahol hatalmas tudása szinte azonnal általános elismerést szerzett neki; már az 1960-as évek végén a bányászattörténet nemzetközi szakembere, az idősebbek az ő véleménye alapján alakítják ki az ilyen kérdésekben elfoglalt álláspontjukat, a fiatalok igyekeznek tanulni tőle. 1966-ban a Munka Érdemrend ezüst fokozatával tüntetik ki.

És mégis van ebben a helyzetben és még inkább a nyugdíjazást követő éveikében valami méltánytalanság. Nemzetközi szinten elismert szakemberünk van, akiről itthon is köztudomású, hogy egy nagyon fontos szakterületen mérhetetlen tudás birtokosa, és senkinek sem jut eszébe, hogy ezt a tudást, ezeket az ismereteket át kellene adni a fiatalabbaknak, hogy ezzel a postgraduate-képzés valamilyen formájában utódot biztosítson; az egyetem sem tartja szükségesnek, hogy legalább egy speciális kollégiummal kedvet teremtsen a hallgatók között. Mintha visszájára fordulna nagy jelentőségű tanulmányának alcíme: gazdag ez az ország, olyan gazdag, hogy egy kiváló szakembert is háttérbe szoríthat. S ez nem Paulinyi Oszkár, ez a magyar történettudomány súlyos vesztesége. A tudós csendesen dolgozik tovább kedvenc monográfiáján, az ember pedig most is örökölt morális tartásával teszi túl magát helyzetének fonákságán.

Paulinyi Oszkárban személy szerint apám nemzedékének egyik utolsó képviselőjét siratom, nemcsak az évszámok abszolút időrendje, vagy az egymást követő nemzedékek relatív kronológiája szerint, hanem területi értelemben is. Politikai, gazdasági és társadalmi fejlődésünk egyre inkább elmosza a területi különbségeket, egyre nagyobb régiókat hoz létre, amelyen belül egységesülnek az életformák és magatartások, és ezzel együtt egyre lazulnak a korábban szoros emberi kapcsolatok. A felvidéki városi polgár és értelmiségi típusának egyik képviselője távozik vele életünkől, aki hidat tudott verni egymással szembeállított nemzetiségek között, aki mélyeséges emberségével, ragyogó humorával, három nyelvet keverő ízes anekdotáival Kelet-Közép-Európának ezen a részén elviselhetővé, néha, egy-egy pillanatra kellemessé tudta tenni az életet.

Fügedi Erik

IGAZGATÓI JELENTÉS A RÁDAY GYŰJTEMÉNY 1981. ÉVI MUNKÁJÁRÓL

A Gyűjtemény három intézménye — a könyvtár, a levéltár és a múzeum — 1981-ben közös költségvetési keretben működött. A költségvetés összege:

személyi kiadásokra:	521 440,— Ft
dologi kiadásokra:	109 800,— Ft
összesen:	631 240,— Ft

Az év végén a múzeum a legfontosabb beruházásokra külön 74 000,— Ft-ot kapott.

A Gyűjtemény személyi állománya az alábbi volt: 6 teljes és 3 félmunkaidőben dolgozó könyvtáros, levéltáros, illetve muzeológus, 1 restaurátor, továbbá az év első felében 4, a másodikban 2 négy-négy órai munkára beosztott teológiai hallgató. Ehhez járult a feladatát másodállásban ellátó gyűjteményi igazgató.

A személyi vonatkozásoknál kell megemlíteni, hogy a Gyűjtemény dolgozói közül ketten ebben az évben a teológiai végzettséghez egyetemi diplomát szereztek, mégpedig Bérczy Csilla szociológiából, Szabó Julianna pedig művészettörténetből. Szabó Julianna — egyetemi szakdolgozatához végzendő kutatások céljából — kéthetes tanulmányúton volt Münchenben. Nyáron a Gyűjtemény 6 dolgozója — a gyűjteményi igazgató vezetésével — 3 hetes önköltséges tanulmányutat tett Svájcban és Franciaországban. Protestáns egyházi kulturális és tudományos intézmények mellett könyvtára-

kat és levéltárakat látogattak meg. Ősszel a Gyűjtemény 4 dolgozója tapasztalatsere céljából kétnapos látogatást tett a sárospataki egyházi gyűjteményeknél.

1981 nyarán a Gyűjtemény, az Egyházkerületi elnökség közbenjárására, egy Zsiguli-kombi autót kapott.

Könyvtár

A könyvtári igazgatói teendőket a gyűjteményi igazgató látta el. A könyvtári feldolgozó és kölcsönzési munkálatokat 3 teljes és 3 fél munkaidőben alkalmazott személy, továbbá 2 napi 4—4 órára beosztott teológiai hallgató látta el.

A Könyvtár ez évben is kis részben vételből, nagyobb részt ajándékokból gyarapodott. A gyarapodás az elmúlt három évben az alábbiak szerint alakult:

Könyvek: 1979: 740, 1980: 1201, 1981: 2051 mű.

Hírlap és folyóirat: 1979: 94, 1980: 116, 1981: 154.

A beszerzett 2051 könyvből 548 vétel, 70 csere, a többi ajándék útján került könyvtárunkba. A Könyvtár gyűjtési területe a már korábban kialakult gyakorlat alapján változatlan volt. Feladatunknak tartjuk 1. a hazai és külföldi protestáns teológiai irodalom, valamint a protestáns világszervezetek tevékenységére vonatkozó kiadványok minél teljesebb begyűjtését, 2. a társadalomtudományok (filozófia, történelem, szociológia, néprajz stb.) és a szépirodalom legfontosabb alkotásainak beszerzését. Ez utóbbiakon belül kiemelt helyet biztosítunk országos viszonylatban a helytörténetírásnak, mint amely munkák az egyháztörténeti kutatásokhoz és a gyűlekezetek megismeréséhez egyaránt nélkülözhetetlenek. Az 1981. évi könyvszerzeményekből 906 mű volt teológiai tárgyú.

A könyvek nyelvi megoszlása az alábbi volt: magyar — 1561, német — 257, angol — 43, francia — 44, egyéb — 146, összesen: 2051.

A Hírlaptár gyarapodásának részletei: 2 napilap és 9 hetilap mellett 145 folyóirat. Közülük egyházi kiadvány 18, belőlük református 7. A 154 periodikából 85 külföldi.

A hírlapok nyelvi megoszlása: magyar — 75, német — 37, angol — 26, francia — 9, holland — 7, összesen: 154.

1981-ben a könyvtárba 407 olvasó iratkozott be (1980-ban 395). Ezek foglalkozás szerinti megoszlása így alakult: Lelkipásztor — 86, könyvtáros, levéltáros, tudományos kutató, tanár — 56, egyetemi és főiskolai hallgató — 139, újságíró — 6, nyugdíjas — 39, egyéb — 81.

Az olvasótermi könyv- és folyóiratkölcsönzések száma 695 (1612 mű + 958 folyóirat). Ennél jóval jelentősebb a külső kölcsönzések száma, ezek adatai az utolsó 3 évből az alábbiak: 1979: 1023 esetben 2022 mű, 1980: 1136 esetben 2322 mű, 1981: 1239 esetben 2652 mű. (Abban, hogy a külső kölcsönzés jóval nagyobb a belső olvasásnál, nyilván közrejátszik, hogy az olvasótermünk még nem felel meg a korszerű követelményeknek.)

A könyvtárban folyó feldolgozó munka több irányú volt: 1. beérkező új anyag gyarapoztatása és katalogizálása, 2. az elmúlt időszakból restanciaként maradt könyvanyag földolgozása, 3. a Ráday törzsanyag újrakatalogizálásának folytatása, 4. a most felállításra került egyházi iskolai értesítőtár, névkönyv és jegyzőkönyvgyűjtemény feldolgozása, 5. a hírlaptár újrakatalogizálása.

Feldolgozásra került 2217 mű 2477 kötetben. Ez azt jelenti, hogy az új szerzeményeken kívül nem egészen 200 munkát tudunk a restanciából katalogizálni. Ezt az ütemet csak akkor tudjuk növelni, ha a feldolgozó részleget növeljük.

A Ráday törzsanyagból újra feldolgozásra került 568 mű (834 kötet). Befejeződött az egyházi jegyzőkönyvek rendbeszedése és megkezdődött az iskolai értesítők igen nagy anyagának felállítása. Saját gyűjteményünket ezen a téren jelentősen kiegészítették a Kecskeméti Gyűjteményi Könyvtár duplum és fölőspéldányai, amit ajándékba kaptunk. A jegyzőkönyvek és az értesítők is a történelmi Magyarország egészét felölelik.

Leglassabb ütemben a folyóiratok rendbe szedésének és újra katalogizálásának munkálatai haladtak. A három helyiségben szétszórvan elhelyezett folyóiratok összetartozó sorozatai már együtt vannak, most folyik a számonkénti ellenőrzés és katalogizálás. Ehhez a munkához is személyi erősítés kellene.

Töredék időben, alkalmi munkaerővel is folytattuk az alagsorban elhelyezett ún. duplumkönyvek ellenőrzését. Kiderült ugyanis, hogy a duplumnak minősített könyvek közt számos olyan akad, amely könyvtárunkból hiányzik. Ez a munka is még évekig fog tartani.

Allományrevíziót tartottunk a Régi Magyar Könyvtár elnevezésű gyűjteményben. Alkalmi munkaerő beállításával, három hónapi munkával letisztítottuk a Ráday törzsanyag teljes állományát.

Megemlítjük, hogy a könyvtár műemlék részét ebben az évben is számos látogató kereste fel. Gyülekezetek és iskolák, hazai és külföldi érdeklődők. Közülük szakmai vonatkozásban két tanulmányi csoportot emelnek ki: a Fővárosi Könyvtár Budapest Gyűjteményének, valamint a lipcei egyetemi könyvtár szakos hallgatóinak tanulmányi látogatását. Ugyanakkor a Ráday Könyvtár dolgozói az Evangélikus Egyház Könyvtárát tekintették meg.

Levéltár

A levéltárban Tar Tamás egyházkerületi főlevéltáros, igazgató vezetésével az év első felében három, egyenként 4 órában kirendelt teológus hallgató dolgozott. Ősztől kezdve mindhárman elkerültek a Levéltárból. Szeptember 1-től viszont a Levéltár szolgálatába lépett dr. Major Zoltán, korábban az Új Magyar Levéltár munkatársa.

A munka előterében ebben az évben is a belső rendezések és a Baranya megyei begyűjtés folytatása állt. Ami az elsőt illeti, kényszerűen a Ráday utcai raktár rendezésére szorítkozott, mert a Pózsónyi úti kihelyezett raktárhelyiségek bepolcozására anyagiak hiányában nem kerülhetett sor. (Az erre már korábban megígért államegély kiutalása csak az év utolsó napjaiban történt meg, így ez a munka 1982-re csúszott át.)

Baranya megyében újabb 25 folyóméternyi levéltári anyag került begyűjtésre Harkány és Terehgy körzetéből. A magyarbólyi üresen álló templomot a gyülekezettől bérbevevük és Kovács Emil lelkipásztor hathatós segítségével bepolcoztuk. A baranyai egyházmegyei levéltár itt nyert ideiglenes elhelyezést. Azt reméljük, hogy Magyarbólyban, vagy másutt, megteremthetjük az egyházmegyei levéltárat. A begyűjtött anyag rendezése még későbbi feladat.

A levéltári rendező munka során megtörtént a családi levéltárak dobozolása és megkezdődött a református iskolák levéltárainak a rendezése. A levéltár igazgatója — az egyházkerület határozata értelmében — kidolgozta a gyülekezeti iratkezelés és irattári ügyvitel, valamint a lelkészváltozás esetén kötelező iratátadás irányelveit, és ezeket megküldte a gyülekezeteknek.

A levéltár — a Baranya megyei begyűjtés 25 folyóméternyi anyaga mellett — elsősorban református lelkészek és az egyházzal szoros kapcsolatban lévő világiak iratanyagával gyarapodott. 35 tételben 8 folyóméternyi anyag került be. A jelentősebbek: Budai Gergely teológiai akadémiai tanár, Biczó Pál, Fekete István, Vincze Géza és Csia Lajos lelkészek, Szabó Richárd gimnáziumi igazgató és Bartók György filozófus iratai. A Kézirattár 36 tétellel gyarapodott, közte a legrégebb egy Bethlen Gábor által adományozott nemesi levél. Megemlítjük még Lázár Andor volt főgondnok emlékiratait, Faludi György összegyűjtött verseinek kéziratát, és Paulinyi Oszkár nagy levéltári gyűjtését az 1715. évben kiküldött országgyűlési Vállásügyi Bizottság tárgyalásairól.

Az év folyamán 224 alkalommal keresték fel kutatók a Levéltárat. Hivatalos látogatást tett Molnár József, a művelődési minisztérium levéltári osztályának vezetője. Kiséretében volt Kisasszony Éva előadó.

Múzeum

A múzeumban Szabó Julianna igazgató és Adorján Tass restaurátor dolgoztak.

1981 szeptemberében a Kecskeméti Városi Tanács a múzeumi igazgató számára szolgálati lakást utalt ki. Decemberben, négy hónapi késéssel a Bács megyei Épületszerelő Vállalat átadta a múzeum kecskeméti helyiségeit. A belső szerelési munkálatok még az év végén megindultak (melegvíz hálózat, telefon bevezetése, az ajtókon vasrács fölszerelése), a kiállítás berendezése azonban legfőképpen 1982-ben kerülhet sor.

A múzeumi munka egyik része a gyülekezetekben őrzött műtárgyak számbavétele, részben begyűjtése és leltározása volt. Baranyában 112 gyülekezetben 2 500 műtárgyi leírás készült (fényképfelvételekkel), ugyanakkor 469 tárgy került múzeumi őrizetbe. Hasonló műtárgyleírások készültek a budapesti Kálvin téri gyülekezetben (60 műtárgyról), továbbá Kiskunhalason, Vértesacsán, Simontornyan. Elkészült a kovácsvidai egyháztörténeti múzeum kiállítási anyagának (146 darab) leltározása és fényképezése is. Szabó Gábor kiskunhalasi lelkipásztor kérésünkre rendezte és leltározta a Gyűjtemény éremtárát.

Az őszi hónapokat a pápai Kollégium 450 éves évfordulójára rendezett, októberben megnyílt kiállítás anyagának összegyűjtése, kiválogatása, forгатókönyvének elkészítése és magának a kiállításnak a berendezése foglalta le. Szabó Julianna a kiállításhoz gazdagon illusztrált katalógust is készített, mely a Budapesti Teológiai Akadémia sokszorosító gépén került kiadásra. Novemberben a múzeum végezte a kiállítás lebontását, majd válogatott anyagból decemberben a Ráday Könyvtár olvasótermében nyitott két hétig nyitva tartó kiállítást. Márciusban a Békésen rendezett Bethlen Gábor kiállítás megrendezésében segítettek a múzeum munkatársai, erre a kiállításra a Ráday Gyűjtemény anyagából is sok mindent kölcsönöztünk.

Gyűjteményi közös munka

Megtörtént a Ráday Gyűjtemény 1981. évi Évkönyvének szerkesztése. Az Évkönyv sokszorosított eljárással történő kiadása folyamatban van.

A Gyűjtemény keretén belül megalakult az Egyháztörténeti Munkaközösség. Elnöke Bucsay Mihály, az egyháztörténet ny. professzora, a Ráday Kollégium főigazgatója, titkára pedig Tar Tamás egyházkerületi levéltáros. A Munkaközösség az év folyamán négy felolvasó ülést tartott. Ezek előadói és témái az alábbiak voltak:

Mályusz Elemér: A Türelmi Rendelet

Szűcs Jenő: Sárospatak reformációjának kezdetei

Péter Katalin: A magyarországi gályarab-perек

Makkai László: A felvilágosodás korának katolikus és református prédikációi Magyarországon

A felolvasó üléseken átlagban 40—50 érdeklődő jelent meg, egyháziak és világiak egyaránt. Az előadásokat minden esetben élénk szakmai vita követte.

Budapest, 1982. február 12.

Benda Kálmán sk.

IGAZGATÓI JELENTÉS A RÁDAY GYŰJTEMÉNY 1982. ÉVI MUNKÁJÁRÓL

1982-ben a Ráday Gyűjtemény munkájában a begyűjtés és a begyűjtött anyag rendezése állt az előtérben. Jelentésemben hagyományos sorrendben külön szövegek a Könyvtár, a Levéltár és a Múzeum munkájáról. Előzetesen azonban néhány, a Gyűjtemény egészére vonatkozó adatokat kell ismertetnem.

A Gyűjtemény költségvetési kerete 1982-ben 790 000,— Ft volt. Az 1981. évihez képest a növekedés kerekén 25%-os, amiből 20% a Múzeumra esik, amely ebben az évben kapott először költségvetésben biztosított támogatást. A költségvetési összeghez járult a dologi beruházásokra fordítható államsegély, a Könyvtár esetében 85 000,— Ft, a Levéltárnál 150 000,— Ft, és a Múzeumnál 20 000,— Ft.

1982-ben a Gyűjtemény munkatársi gárdájában lényeges változások történtek. Július 31-ével megvált a Gyűjteménytől és az egyházi szolgálatától Tar Tamás levéltári igazgató. A Levéltár ideiglenes vezetését a gyűjteményi igazgató vette át. Szentimrei Ida gyűjteményi titkár október 1-ével ugyancsak kivált a Gyűjteményből. Adorján Tamás múzeumi restaurátor február hónapban tényleges katonai szolgálatra vonult be. Új alkalmazások: Dr. Erdős György tudományos munkatárs és Pintér Mihály könyvtáros, mindketten 1982. január 1-től a Könyvtárban; Dr. Balázs László ny. ref. lelkész 1982. január 15-től a Levéltárban, Majsainé Hideg Tünde ref. lelkész 1982. október 1-től gyűjteményi titkári minőségben. A Gyűjteményben jelenleg dolgozó tudományos és adminisztratív személyzet száma 16 fő. Ebből heten teljes munkaidőben dolgoznak, a többiek rész munkaidőben.

A Könyvtár

A Művelődési Miniszter 19 440/1982. sz. rendeletével a Ráday Könyvtárat tudományos könyvtárrá nyilvánította. Ezt követően az Országos Könyvtárügyi Tanács a gyűjteményi igazgatót a magyarországi egyházi könyvtárak képviselőjében meghívta tagjai közé.

Az állami felügyelettel megbízott könyvtári bizottság, Dr. Kókay György vezetésével az év folyamán kétszer látogatta meg a könyvtárat.

A Könyvtárba beiratkozottak száma 410 volt. Közülük lelkész 83, teológiai akadémiai hallgató 94, tudományos kutató 23, tanár 25, főiskolai és egyetemi hallgató 53, nyugdíjas 40, egyéb 92 fő.

Olvasótermi könyvkölcsönzés: 896 esetben 1400 kötet, folyóiratkölcsönzés: 340 esetben 374 kötet. Külső kölcsönzés: 1208 esetben 2209 kötet.

A könyvgyarapodás összesen 2772 mű, 2980 kötetben. Ebből magyar nyelvű 2072, német 281, francia 137, angol 80, latin 58, egyéb 120. A teljes gyarapodásból vétel 650, ajándék 1924, csere 190, köteles példány 8. Az új könyvek kerekén egyharmada teológiai, ezek nagy többsége idegen nyelvű.

Az ajándékozók közül kiemeljük Hamza András ref. lelkészt (USA), aki kerekén félszáz könyvet küldött, jelentősen felfrissítve ezzel a Könyvtár modern angol nyelvű teológiai anyagát. Orbán Magda (Párizs) kerekén 100 kötetnyi francia könyvet ajándékozott, részben a teológia, részben a szépirodalom köréből. A HEKS pénzadománya mintegy 150 modern külföldi munka megszerzését tette lehetővé. Egy magát megnevezni nem kívánó 7 kötet 16—17. századi könyvet ajándékozott, közülük 4 magyar nyelvű hazai kiadvány. A felsoroltak mellett nem feledkezhetünk el azokról sem, akik egy-egy vagy néhány kötet ajándékozásával járultak hozzá a könyvtár gyarapodásához. Kis és nagy adományok egyaránt azt bizonyítják, hogy a főváros és a Dunamellék reformátussága magáénak érzi a Könyvtárat.

Ugyanezt bizonyítják az egyes gyülekezetek látogatásai is. Az év folyamán ismét több gyülekezet tekintette meg a Könyvtárat lelkésze vezetésével. Ugyanakkor a Könyvtár mind jobban bekerül az ország tudományos vérkeringésébe is. Több egyetemi tanszék a szeminárium gyakorlat során meglátogatta a Könyvtárat. A Szabó Ervin Fővárosi Könyvtár Budapest Gyűjteménye, az Eötvös Loránd Tudományegyetem néprajzi tanszéke tanulmányi kirándulás során látogatott meg bennünket, ahogy a lipcsei Marx Károly Tudományegyetem könyvtár szakos hallgatói is. A Ráday Könyv-

tár munkatársai a sárospataki, a debreceni és a pápai egyházi könyvtárakba látogattak el, valamint a budapesti Evangélikus Könyvtárba.

A könyvtári munka központjában a katalogizálás állt. Az új könyvek feldolgozásán túlmenően arra törekedtünk, hogy a régi rendszerben katalogizált művek újra feldolgozása is előrehaladjon. A feldolgozás adatai az alábbiak: a műemlék Ráday Könyvtárból rekatalogizálásra került 1272 mű, 2276 kötetben. Új feldolgozás és egyéb anyag rekatalogizálása 3022 mű, 3160 kötetben. A feldolgozás eredményei az előző évihez viszonyítva kereken 35%-os emelkedést mutatnak. Ez annak köszönhető, hogy a korábbi két személy helyett 1982-ben hárman végezték ezt a munkát.

1982-ben befejeződött az iskolai értesítők rendezése és katalogizálása, a történeti Magyarország egészének vonatkozásában. Eszerint 745 közép- és felsőiskola évkönyvét őrizzük, jelentős részüket teljes sorozatban. Az eredetileg hiányos sorozatok kiegészítését a karcagi Györfly István Nagykun-sági Múzeum adománya tette lehetővé azzal, hogy a csereviszony keretében Könyvtárunknak juttatta az egykori karcagi református gimnázium értesítőanyagát. Ennek a gyűjteményünknek a fontosságát emeli, hogy a fővárosi nagy könyvtárakban az iskolai értesítők csak nehezen hozzáférhetőek, a református egyházi iskolákról pedig Budapesten csak nálunk található teljes sorozat. Az iskolai értesítők iránti érdeklődés egyébként növekedőben van, aminek oka az iskola- és neveléstörténeti kutatások megerősödése.

Ez évben befejeztük a ref. egyházi jegyzőkönyvek országos viszonylatban felállított sorozatainak a rendezését is. A hiányok kiegészítése folyamatban van, elsősorban az erdélyi jegyzőkönyvek hiányosak.

Külön katalógus készítését kezdtük meg 16—17. századi orientalisztikai témájú könyveinkről. A tervek szerint a katalógus — a Kőrösi Csoma Társaság támogatásával — külön kiadványként is megjelenik.

Duplumanyagunk számbavételét már korábban megkezdtük, 1982-ben azonban ezzel a munkával, részben az építkezés miatt, le kellett állnunk. A munkát az is nehezíti, hogy minden könyvet le kell ellenőrizni, mert olyan könyvek is a duplumanyagba keveredtek, amelyek a Könyvtár állagában nincsenek meg.

Az olvasóteremben ez évben is rendszeresen kiállítottuk új szerzeményeink legjavát. Félvékenként gépírással katalógustájékoztatót készítettünk a fontosabb új könyvekről és ezeket az olvasóknak és az egyházi intézményeknek is rendelkezésére bocsátottuk.

Könyvtárunkba 1982-ben 164 hírlap és folyóirat járt. Ebből 74 hazai, 90 külföldi; nyelvek szerint: 84 magyar, 35 német, 28 angol, 10 francia és 7 holland. A teológiai szakfolyóiratok száma 22. A folyóiratok mintegy felét ajándékba kapjuk.

Befejeződött a magyar nyelvű periodikák számbavétele és rendezése. 476 hírlap és folyóirat került feldolgozásra és katalogizálásra. Mivel a téli hónapokban folyóiratraktárunkban — a hideg miatt — nem lehet dolgozni, így a magyarnál egyébként is jóval nagyobb számú idegen folyóirat rendezésére csak 1983-ban kerülhet sor. Megkezdtük viszont az évkönyvek, névtárak és kalendáriumok külön sorozatokban való összeállítását.

1982-ben a korábban a Levéltárhoz tartozó kéziratárat szervezetileg a könyvtárhoz csatoltuk és külön szobában helyeztük el. Ezzel együtt elkészült a kéziratári anyag törzskönyve. Kéziratárunk eszerint 1377 tételből áll, amihez ebben az évben 210 tételben iktatott gyarapodás járult. A gyarapodás zöme 20. századi kézirat, de vannak közöttük 16—17. századiak is. A gyarapodás egészé ajándékként került a könyvtárba. Az adományok közül megemlíthjük az alábbiakat: Gyökössy Endre p. é. dikációi, gépelt kézirat 24 kötetben; Lázár Andor volt egyházkerületi főgondnok emlékiratai; Lehotayné Szász Ida följegyzései, egyéni és családi iratai; Enyedi Sándor színháztörténeti följegyzései; Asztalos Miklós író és történész történeti vonatkozású iratgyűjteménye a 16—18. századból.

Eredményesnek bizonyult az egyházi lapokban közzétett felhívásunk, amelyben a volt egyházi iskolák történetére vonatkozó iratok, fényképek, egyéb dokumentumok Gyűjteményünkben való elhelyezését kértük. Általában töredék iratokat kaptunk, mivel azonban a legtöbb egyházi iskoláról semmilyen anyaggal nem rendelkezünk, ezek a töredékek is fontosak. Az iratokat részben a kéziratárban, részben a levéltárban helyeztük el.

Bár többször és több módon igyekeztünk tudatosítani, hogy a Ráday Könyvtár kötelességszerűen gyűjti és megőrzi az egyházi élettel kapcsolatban állók személyes iratait (leveleket, följegyzéseket, hivatalos iratokat stb.), ez még mindig nem eléggé köztudott.

Levéltár

A Levéltár munkáját lelassította Tar Tamás igazgató kiválása. Jelenleg a levéltárban mindössze két személy dolgozik, közülük az egyik csak fél munkaidőben.

A kutatók száma 1982-ben 42 volt. A belső kölcsönzések száma 117. Levéltári anyag külső kölcsönzésére három ízben került sor.

A könyvtárhoz hasonlóan a levéltárban is több intézmény tett hivatalos látogatást. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem levéltár szakos hallgatói teljes napot igénybe vevő tanulmányi látogatást

tettek, ebből az alkalomból tájékoztatást kaptak az egyházi levéltárak történetéről és jelenlegi helyzetéről országos viszonylatban. Hivatalosan meglátogatta a Levéltárat Molnár József, a Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztályának vezetője.

A belső levéltári munka előterében a reponálás és rendezés állt. Az elmúlt évek során a kölcsönzés alkalmából kiemelt és vissza nem rakott iratok mintegy 4 folyómétert tettek ki. Legtöbbjüknél az őrzési hely megállapítása eléggé bonyolult feladat volt. Helyrerakásuk több hónapot vett igénybe. A rendezés terén, munkaerőhiány miatt, viszonylag kevés történt. Elsősorban a volt egyházi iskolák töredékiratainak a rendezése folyt.

Ebben az évben is folytatódott és be is fejeződött a Baranya megyei levéltári begyűjtés. Minden olyan gyűlekezetből, ahol az önálló egyházközösség megszűnt, az iratokat átvettük és a tulajdonjog fenntartásával a magyarbólyi református templomba szállítottuk. A templom egy részét függönnyel leválasztva bepolcoztuk és levéltári raktárnak rendeztük be. A begyűjtésben segítségünkre volt Kovács Emil magyarbólyi lelkipásztor, a Baranyai Egyházmegye gyűjteményi előadója. Az iratok végleges rendezése még hátra van, de mostani állapotukban is kutathatók. A kétéves begyűjtő munka során összesen 160 folyóméter iratanyagot szállítottunk be, ebből 90-et 1982-ben.

A begyűjtésen kívüli gyarapodást egyes irathagyatékok képezték, amelyek ajándékozás révén jutottak hozzánk. 1982 folyamán 37 tételben 30 folyóméternyi iratanyag jutott levéltárunkba. Ezek közül is megemlíthjük Budai Gergely professzor iratait, Biczó Pál lelkész és Szabó Richárd gimnáziumi igazgató, valamint Bartók György filozófus irathagyatékát; Domokos Pál Péternek a moldvai csángókra vonatkozó jegyzeteit és levelezését, továbbá egy a szomszéd államokban élő magyarok számára, helyzetére vonatkozó gyűjteményt.

Múzeum

Említettem, hogy a múzeum 1982-ben kapott először költségvetési keretet. Ez kereken 140 000,— Ft (amelyhez a Művelődési Minisztérium által adott 20 000,— Ft járult, kimondottan csak restaurálás céljára), ami a legszükségesebb kiadásokra sem mondható elegendőnek. Különösen nem, mivel egy új, most létesülő múzeumot kell felszerelni.

A Bács-Kiskun megyei Épületszerelő Vállalat 1981 decemberében adta át a múzeum dolgozószobáit és kiállítási helyiségeit Kecskeméten. Az év folyamán a dolgozószobákat és a raktárat a legszükségesebb bútorzattal láttuk el, úgyhogy a munka megindulhatott. A múzeum szabadtéri udvarán kialakítottuk a fejfa-temetőt: feltöltöttük földdel az udvart s behelyeztük az előzetesen restaurált fejfákat, majd a területet füvesítettük és bokrokkal ültettük be.

A múzeum vezetését Szabó Julianna igazgató látta el, a múzeumhoz csatolt adattárat Bérczy Csilla kezelte. Munkájuk középpontjában ebben az évben is a begyűjtés állt, melyben Erdős György is résztvett. 120 gyűlekezetet látogattak meg és befejezték a begyűjtő munkát az egyházkerület egész területén. A kétéves begyűjtés alatt 38 000 km-t tettek meg autóval, a múzeumba begyűjtött tárgyak száma 781, továbbá 161 régi pecsétnyomó. A tárgyak egy részét a gyűlekezetek ideiglenes, másik részét örökletétként adták ki. A gyűjtéssel egy időben felmérték és listába vették az egyházkerület gyűlekezeteinél még kinnmaradt műtárgyakat. Részletes műtárgyleírás készült a Budapest Kálvin téri, a kiskunhalasi, a vertesacsai és simontornyai egyházközösségek műtárgyairól. A begyűjtött anyagról is folyamatosan készül a leltár és a leíró katalógus. A múzeum munkatársai részt vettek az Országos Református Gyűjteményi Tanács által elrendelt műemléki felmérés Baranya megyei munkálataiban.

Befejeződött az éremtár rendezése, amit kérésünkre Szabó Gábor kiskunhalasi lelkipásztor végzett el. Megindult a restaurálás is, ezen a téren azonban csak minimális eredményekről számolhatunk be, mert kevés volt az erre fordítható pénz.

Ebben az évben is több kiállítás megrendezésére került sor a múzeumi igazgató irányításával. 1982 elején nyílt meg a könyvtár olvasótermében az Arany János kiállítás, melynek forgatókönyvét Bottyán János és Szabó Julianna közösen készítették. Nyáron nyitottuk meg Kunszentmiklóson a Baksay-Emlékszobát, amelyben a püspök könyvtára, iratai, művei és a róla készült fényképek láthatók. Az Emlékszoba megnyitása a Baksay ünnepség keretében történt. Az év végén nyílt meg Gy. Szabó Béla kolozsvári művész a Jelenések könyvéhez készített fametszeteit bemutató kiállítás, ugyancsak a könyvtár olvasótermében. Kiállításainkat a szakemberek és az érdeklődők egyaránt elismeréssel fogadták.

Jelentősen gyarapodott az adattár is. Fényképek, gyászjelentések, plakátok, aprónyomtatványok kerültek be nagy számban. Ezek rendezése folyamatban van.

A Művelődési Minisztérium 1982 őszére ígerte a múzeumi kiállítás installációját. Ennek végrehajtását több fontos nemzetközi kiállítás megrendezése miatt el kellett halasztani 1983-ra.

A Gyűjtemény

Az egyháztörténeti munkaközösség elnökségét ez évben is Bucsay Mihály kollégiumi főigazgató látta el, a titkári teendőket Tar Tamás kiválásával Erdős György vette át. A munkaközösség 1982-

ben öt alkalommal gyűlt össze a Ráday Könyvtár olvasótermében. Az egyes előadások az alábbiak voltak:

1. Dán Róbert: A szombatos mozgalom genezise Európában és Erdélyben
2. Sz. Jónás Ilona: Árpád-házi női szentek hagiográfiájának társadalomtörténeti vonatkozásai
3. Mészáros István: Rész és egész viszonya a partikuláris iskolarendszerben
4. Barlay Szabolcs: Róma és a magyarországi erasmisták
5. Tóth Andrásné Polónyi Nóra: A református népiskolák a XIX. század első felében

Késő ősszel megjelent a Ráday Gyűjtemény Évkönyvének II. kötete (az első 1956 elején látott napvilágot). Az Évkönyv a Ráday Kollégium sokszorosító üzemében készült és mintegy félszáz oldal terjedelemben, ötszáz példányban jelent meg. Az Évkönyv tudományos visszhangja kedvezőnek mondható. Eddig 87 hazai intézmény, többnyire levéltárak és múzeumok léptek velünk kiadvány-csere-kapcsolatba.

A Gyűjteményben végzett tudományos munka eredményeit az Évkönyv III. kötete mutatja majd a maga teljességében. Ezen kívül a Gyűjtemény munkatársai számos előadást tartottak a gyülekezetekben, az egyházi Doktorok Kollégiumának összejövetelein és szakkonferenciákon. A péceli Ráday Pál Gimnázium ünnepi rendezvényén a Gyűjtemény igazgatója tartott előadást, ugyanakkor rögtönzött kiállítás mutatta be Ráday Pál műveit és a szabadságharc alatti működését. A kiállítást Beliczay Angéla rendezte. Emlékbeszéd hangzott el a kunszentmiklósi Baksay ünnepségen és a Szilády Áronról szóló megemlékezésen Kiskunhalason. A Gyűjtemény munkatársai több tanulmányt írtak egyházi lapokba, szakmai folyóiratokba. Rendszeresen részt vettek könyvtárosi, levéltárosi, illetve múzeumi konferenciákon.

A Gyűjtemény szakmai felügyelete alatti intézmények

Három gyülekezeti könyvtár tartozik a Ráday Gyűjtemény szakmai felügyelete alá: a kecskeméti, a kiskunhalasi és a kunszentmiklósi.

A kecskeméti Ref. Egyházközség történelmi nevezetességű Könyvtárának vezetője Adorján Imréné, beosztott könyvtáros Szabó Zsuzsanna. Majd egy évi szüneteltetés után, az építkezés befejezésével, a könyvtár 1982 nyarán újra megnyitotta olvasótermét; a megnyitóra sikeres bibliakiállítás rendeztek. Jelenleg állandó kiállításon mutatják be a Könyvtár nyomtatott és kéziratos ritkaságait. A könyvtár anyaga teljesen rendezett, állományukat tervszerűen gyarapítják, amiben a megyei művelődési szervek is támogatják őket. Kölcsonzési és olvasó forgalmuk jelentős. Megkezdték kéziratárak katalógusának kiadásra való előkészítését.

A kiskunhalasi gyülekezeti könyvtár rendbeszedése a lelkipásztorok segítségével megtörtént, így a könyvtár ismét használható. Anyagukat igyekeznek kiegészíteni, ehhez a Ráday Könyvtár is hozzájárul duplumaival.

Kunszentmiklóson a Baksay Emlékszobában felállításra került könyvtárat Adorján Imréné két hónapi munkával katalogizálta. Annak idején, az iskola államosításakor, a könyvtár egy része a gimnáziumnak jutott. A szétválasztás elég gondatlanul történt, úgyhogy mindkét helyen töredéksorozatokat találunk. A megyei könyvtár igazgatójával megegyeztünk, hogy amint a gimnáziumi könyvtár katalogizálása megtörtént, a kettészakított sorozatokat kölcsönös csere útján kiegészítjük.

A Ráday Múzeum látja el a Baranya megyei kovácshidai Egyházművészeti Múzeum szakmai felügyeletét. A Múzeum vezetője Szigethi András lelkipásztor. A műtárgyak katalógusát Szabó Julianna már 1981-ben elkészítette. A Múzeum egyre ismertebbé válik és számos turista keresi fel.

Jelentésem végére értem. Az elmúlt év munkásságát összefoglalóan értékelve, talán nem túlzok, ha azt mondom, hogy a Gyűjtemény ebben az évben újabb előhaladást tett az egyházi és a világi magyar kulturális életbe való bekapcsolódás útján.

Budapest, 1983. január 20.

Benda Kálmán sk.

A RÁDAY GYŰJTEMÉNY MUNKATÁRSAINAK 1981—1982. ÉVI TUDOMÁNYOS ÉS NÉPSZERŰSÍTŐ MUNKÁSSÁGA

a) Tanulmányok, közlemények, népszerűsítő cikkek

BALÁZS LÁSZLÓ:

Bicske története (a kezdettől 1918-ig terjedő rész). (*Fejér megyei Történelmi Évkönyv* 14. k. 1980. 169—291.)

Levelek Pathay István Veszprémből való kiűzetéséről. (*Irodalomtörténelmi Közlemények* 1981. 649—655.)

BELICZAY ANGÉLA:

Örök életnek beszéde 2. kiad. Bp. 1981.

Református hitünk és életünk. 3. rész. Újszövetség. 3. rész. Bp. 1981. „Az egyház Isten szörczötté dajkái” A magyar reformáció nagyasszonyai. (*Confessio*. 1981. 1. sz. 30—38.)

151 évvel ezelőtt született Szász Károly dunamelléki püspök. (*A Jugoszláviai magyar ref. egyház évkönyve*. Újvidék. 1981.)

Tanulmányúton a reformátorok nyomában: 1. Luther Márton 2. Zwingli Ulrich. 3. Kálvin János (*Reformátusok Lapja* 1982. 7., 10., 11. sz.)

A Ráday Könyvtár ritkaságai. 1. Dryander anatómiája. 2. Bessarion Platonja. (*Reformátusok Lapja* 1982. 37., 46. sz.)

Kajali Klára levelei 1. rész (*Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 2. k. Bp. 1982)

BENDA KÁLMÁN (csak az egyháztörténelmi vonatkozásúak):

A Kollégium története 1703-tól 1849-ig. (*A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*. Szerk.: A Tiszántúli Ref. Egyházkerület elnöksége. Bp. 1981. 87—115.)

Fráter György, 1482—1551. (*Képes Kálvin Kalendárium* az 1982. évre. Bp. 1981. 172—173.)

Sárospatak helye a magyar művelődésben. (*Köznevelés* 1981. december 25. sz. 8—9.)

Le droit de résistance de la Bulle d'Or hongroise et le calvinisme (*Noblesse française, noblesse hongroise. XVIIe—XIXe siècles*. Publié sous la direction de Béla Köpeczi et Éva H. Balázs. Bp.—Paris 1981. 115—161.)

A XVI. századi erdélyi jezsuita misszió iratai. Forrástanulmány. (*Egyház és Teológia. Tanulmányok Bucsay Mihály tiszteletére*. Bp. 1982. 126—140.)

Lipsiai Pál levele 1619-ből. (*Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 2. k. 1982. 179—181.)

b) Előadások

BALÁZS LÁSZLÓ

Az utolsó alnádor, Sárközy Kázmér. (1981. Dunántúli Települési Konferencia, Veszprém)

Bicske a ttörök hódoltság alatt. (1981. október, Bicske, Művelődési Ház)

BELICZAY ANGÉLA

Gyűjteményeink szerepe egyházunk életében. (1981. február 3. teológus csendesnap, Debrecen)

A magyar reformáció nagyasszonyai. (1981. február 27. a Doktorok Kollégiumának egyháztörténelmi szekciója, Bp.)

A Mátraházi Ref. Üdülő története. (1981. augusztus 31. Mátraháza, Ref. Üdülő)

Ráday Pál kegyessége. (1981. október 3. Bp. Kálvin tér Ráday Kollégiumi est)

II. József és a Türelmi Rendelet. (1981. október 25. Bp. Zugló. Jubileumi ünnep a Türelmi Rendelet 200 éves megjelenése alkalmából)

A reformátorok nyomában. (Vetített képekkel. 1981. november 3. Bp. Pozsonyi út, Nyugdíjas egyházi alkalmazottak összejövele.)

A két Ráday. (1982. február 26. Ráday Pál Klub, Pécel)

Beszámoló a svájci útról. (Vetített képekkel. 1982. március 26. Ref. Gyülekezet, Újpest-Újváros)

Ráday Pál könyvtára. (1982. május 28. Ráday Pál szobrának leleplezési ünnepe, Pécel)

Szemere Pál. (1982. június 4. A Péceli Szemere Pál általános iskola diákjainak)

Az imádkozó Ráday Pál. (1982. június 6. Lelkészi körzeti konferencia, Tata)

BENDA KÁLMÁN (Csak az egyháztörténelmi vonatkozásúak):

A ref. kollégiumok helye a magyar művelődésben. (1981. február 26. Ráday Kollégiumi est, Bp.)

Megnyitóbeszéd a Békési Múzeum Bethlen Gábor kiállításán. (1981. március 5.)

Az 1781. évi Türelmi Rendelet és Magyarország. (1981. április 12. Az Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem konferenciája, Bolzano.)

II. József és a Türelmi Rendelet. (1981. május 22. Egyetemes Protestáns Teológiai Kar, Bécs, Egyetem. Németül.)

- Bethlen Gábor. (1981. május 24. Magyar ref. gyülekezet, Bécs)
- A Rádayak. (1981. június 28. Ref. Gyülekezet, Mocsá)
- II. József és a vallási türelem. (1981. augusztus 26. A Doktorok Kollégiuma egyháztörténeti szekciója, Debrecen)
- Tiszteletes és tudós elődeink a ref. egyházban. (1981. augusztus 29. Teológiai hallgatók előkészítő tanfolyama, Tahí)
- A Türelemi Rendelet. (1981. október 11. Magyar Evangélikus Egyház, Bécs)
- A Sárospataki Kollégium a magyar művelődésben. (1981. november 9. Comenius Tanítóképző Intézet, Sárospatak)
- A ref. kollégiumok és a magyar művelődés. (1982. február 2. Ref. gyülekezet, Kecskemét)
- Arany János. (1982. február 8. Ráday Kollégiumi est, Bp.)
- A vallási türelem eszméje a 16. századi magyar országgyűlési tárgyalásokban. (1982. február 26. Francia—magyar történész konferencia, Párizs, franciául)
- A magyar ref. egyház és a hazaszeretet. (1982. március 6. Presbiteri Konferencia, Bp.)
- Megemlékezés Ráday Pálról. (1982. május 28. szoboravató beszéd, Pécel)
- Emlékbeszéd Baksay Sándor születésének 150. évfordulóján. (1982. augusztus 6. Kunszentmiklós)
- A kollégium-történet kérdései. (1982. október 7. A Magyar Pedagógus Társaság iskolatörténeti konferenciája, Bp.)
- Szilády Áron emlékezete. (1982. október 24. Kiskunhalas)
- A magyarországi reformáció. (1982. október 27. Tanári Továbbképző, Bp.)
- A magyarországi reformáció története. (1982. november 11. Szabad Egyetem, Kecskemét)

AZ ÉVKÖNYV MUNKATÁRSAI

- Barcza József tudományos főmunkatárs (Közép-európai Reformáció Tudományos Intézete, Debrecen)
- Balassa Iván h. főigazgató (Országos Mezőgazdasági Múzeum, Budapest)
- Balogh István ny. levéltári igazgató (Debrecen)
- Beliczay Angéla ny. tudományos főmunkatárs (Ráday Könyvtár)
- Benda Kálmán igazgató (Ráday Gyűjtemény)
- Bitskey István egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen)
- Csohány János teológiai akadémiai tanár (Debrecen)
- Csomasz Tóth Kálmán ny. teológiai akadémiai tanár (Budapest)
- Fügedi Erik a Központi Statisztikai Hivatal ny. osztályvezetője (Budapest)
- Hörtsik Richárd mb. levéltári igazgató (A Tiszáninneri Református Egyházkerület Levéltára, Sárospatak)
- Kőhegyi Mihály muzeológus (Türr István Múzeum, Baja)
- Ladányi Sándor teológiai akadémiai tanár (Budapest)
- Makkai László teológiai akadémiai tanár (Debrecen)
- Major Zoltán levéltáros (Ráday Levéltár)
- Majsai Tamás levéltáros (A Ref. Egyház Zsinati Levéltára, Budapest)
- Mester Miklós ny. államtitkár (Budapest)
- Mészáros István egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest)
- Niederhauser Emil tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézete, Budapest)
- Péter Katalin tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézete, Budapest)
- Pintér Mihály könyvtáros (Ráday Könyvtár, Budapest)
- Sas Péter könyvtáros (MTA Történettudományi Intézete, Budapest)
- Schmidt Mária történész (Budapest)
- Szabó Géza irodalomtörténész (Országos Széchényi Könyvtár, Budapest)
- Szabó Julianna múzeumi igazgató (Ráday Múzeum)
- Szentimrei Mihály könyvtárigazgató (A Tiszáninneri Ref. Egyházkerület Könyvtára, Sárospatak)
- Szűcs Jenő osztályvezető (MTA Történettudományi Intézete, Budapest)
- Victorné Bereczky Piroska ref. lelkész (Budapest)

TARTALOMJEGYZÉK

Csomasz Tóth Kálmán: A pápai halottaskönyv	3
Makkai László: Nemzeti köztársaság és kálvinista teokrácia a 16. századi Lengyelországban és Magyarországon	17
Péter Katalin: A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben	31
Mészáros István: Rész és egész viszonya a partikuláris iskolarendszerben	41
Balogh István: Ráday Pál az 1712—15. évi országgyűlésen (Adalékok a protestánsok helyzetéhez a szatmári béke után)	55
Koós Judith: A Rádayak képgyűjteményének története	75

Közlemények

Beliczay Angéla: Egy Luther ének története	93
Szabó Julianna: Johannes Kupezky apostol sorozatának metszetváltozatai a Ráday Gyűjteményben	99
Pintér Mihály: Adatok az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakulásához (A Kolozsvári Közlöny hírei)	111
Hörcsik Richárd: A magyar református egyház pecséthasználata	116

Tudományos vita

Barcza József: Szempontok és adalékok a protestáns iskolázás kezdeteihez Sárospatakon	127
Szűcs Jenő: Még egyszer a sárospataki protestáns iskola kezdeteiről. Az 1531. évszám eredete ..	142

Adattár

Kajali Klára levelei (2. rész). Közli: Beliczay Angéla	167
Ráday Gedeon följegyzései arcképgyűjteményéről. Közli: Koós Judith	184
Koós Károly levelei Vincze Gézához (2. befejező rész). Közli: Sas Péter	193
Bánffy Miklós irathagyatéka. Közli: Major Zoltán	214
Komoly Ottó naplója. 1944. Közli: Mester Miklós, Majsai Tamás és Schmidt Mária	238
Bereczky Albert: Önvizsgálatunk — főleg hiányai és hibái. Közli: Victorné Bereczky Piroska ..	306
Újszászy Kálmán irodalmi munkásságának válogatott bibliográfiája. Összeállította Hörcsik Richárd	311

Könyvismertetések

Válaszúti György: <i>Pécsi disputa</i> . (Szentimrei Mihály)	315
Újabb kutatások a pápai és a sárospataki református kollégium történetéről. (Bitskey István) ..	317
<i>Vážnenie, vyslobodenie a putovanie Jána Simonidesa a jeho druha Tobiáša Masníka</i> . (Niederhauser Emil)	320
Mészáros István: <i>Az iskolaügy története Magyarországon 996—1777 között</i> . (Kőhegyi Mihály) ..	320
Gallo, Ján: <i>Dejiny stredných škôl y Gemeni do polovice 19. storičia</i> . (Niederhauser Emil)	323

Lukács Lajos: <i>A Vatikán és Magyarország, 1846—1878.</i> (Major Zoltán)	324
Csohány János: <i>A magyarországi protestánsok, abszolútizmuskori kormányiratok tükrében</i> (Major Zoltán)	326
<i>Egyház és Teológia. Tudományok Bucsay Mihály tiszteletére.</i> (Csohány János)	327
Dávid Katalin: <i>Magyar egyházi gyűjtemények kincsei.</i> (Szabó Julianna)	328
Bán Péter (szerk.): <i>Az egyházi levéltárak</i> (Benda Kálmán)	329

Krónika

Csomasz Tóth Kálmán köszöntése (Szabó Géza)	331
Újszászy Kálmán köszöntése (Benda Kálmán)	332
Bucsay Mihály 70. születésnapjára (Ladányi Sándor)	333
A 70 éves Balogh István köszöntése (Balassa Iván)	334
In memoriam Rúzsás Lajos (Benda Kálmán)	334
Emlékezés Paulinyi Oszkára (Fügedi Erik)	335
Igazgatói jelentés a Ráday Gyűjtemény 1981. évi munkájáról	337
Igazgatói jelentés a Ráday Gyűjtemény 1982. évi munkájáról	340
A Ráday Gyűjtemény munkatársainak 1981—1982. évi tudományos és népszerűsítő munkássága	344
Az Évkönyv munkatársai	346

